

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

LSoc3061.20

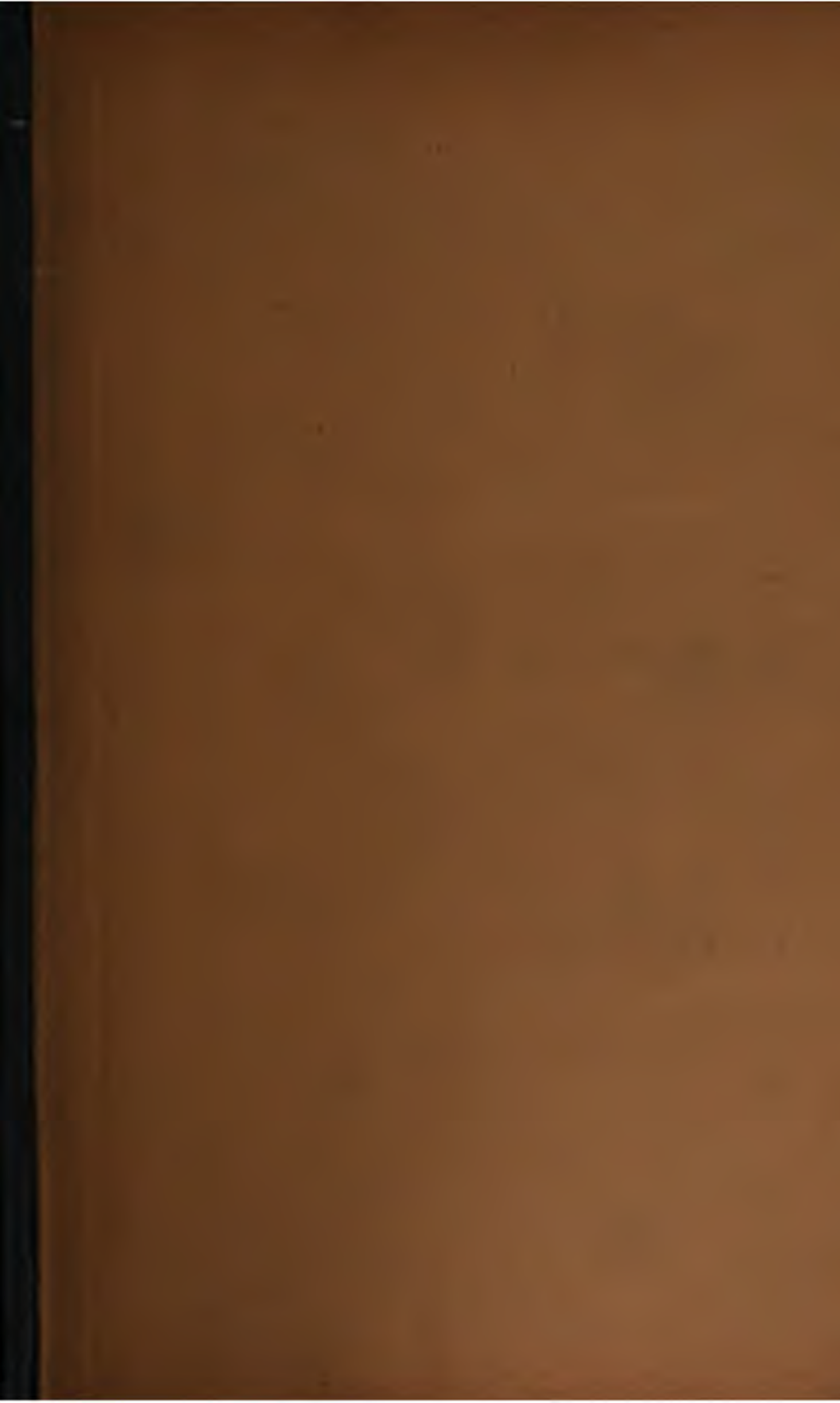
Harvard College Library

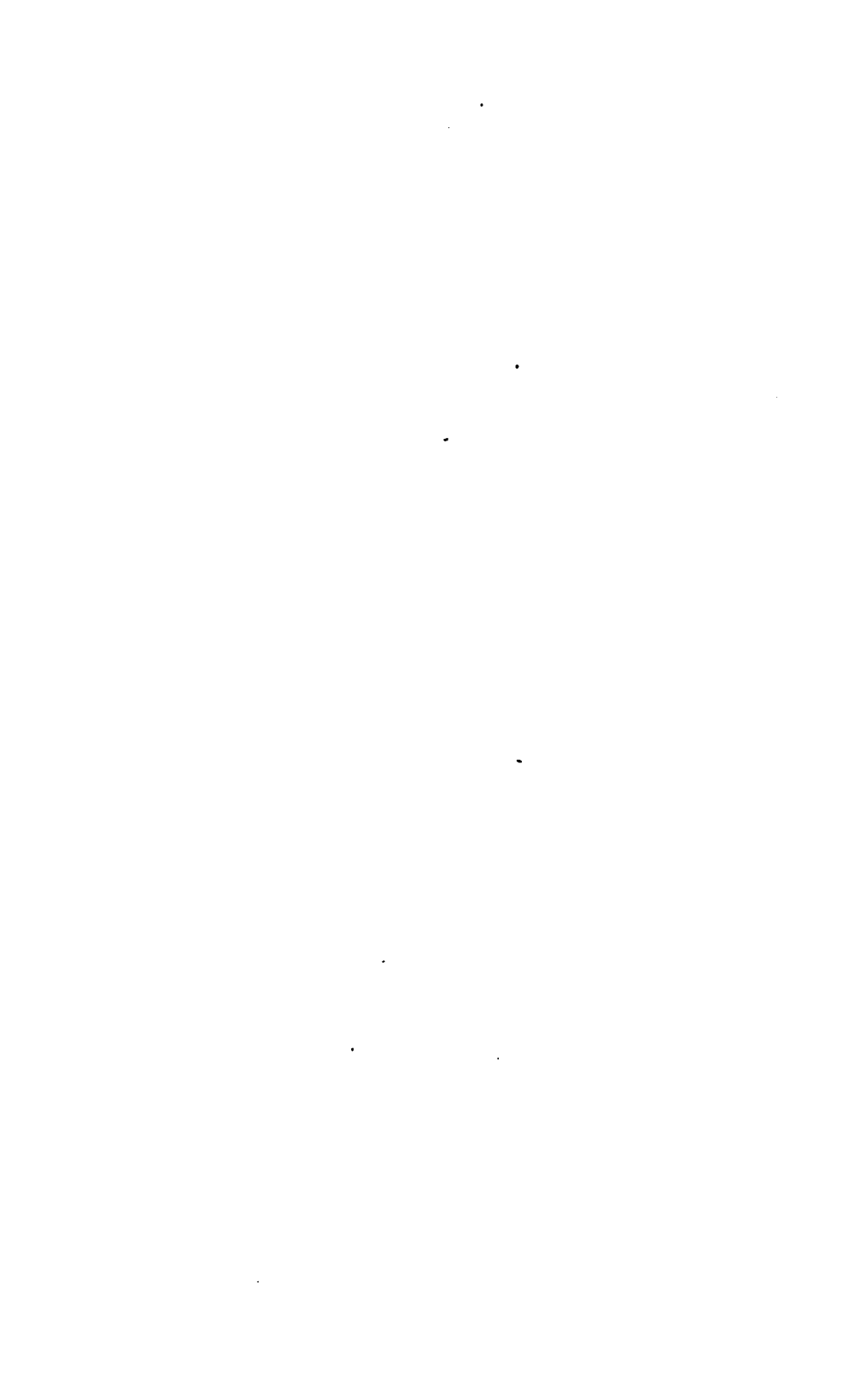
FROM THE FUND OF

CHARLES MINOT

(Class of 1828).

Received 50 11 1891

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN
WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

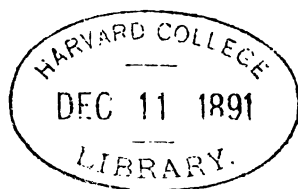
TWEEDE REEKS.
N e g e n d e D e e l.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1880.

~~IX. 169~~

LSoc3061.20

Minot fund

I N H O U D

VAN HET

N E G E N D E D E E L

DER

T W E E D E R E E K S.

P R O C E S S E N - V E R B A A L.

DER

G E W O N E V E R G A D E R I N G E N.

Vergadering	gehouden	7 April	1879	blz	1.
"	"	12 Mei	"	"	43.
"	"	9 Juni	"	"	107.
"	"	8 September	"	"	135.
"	"	18 October	"	"	156.
"	"	10 November	"	"	184.
"	"	8 December	"	"	243.
"	"	12 Januari	1880	"	298
"	"	16 Februari	"	"	366.

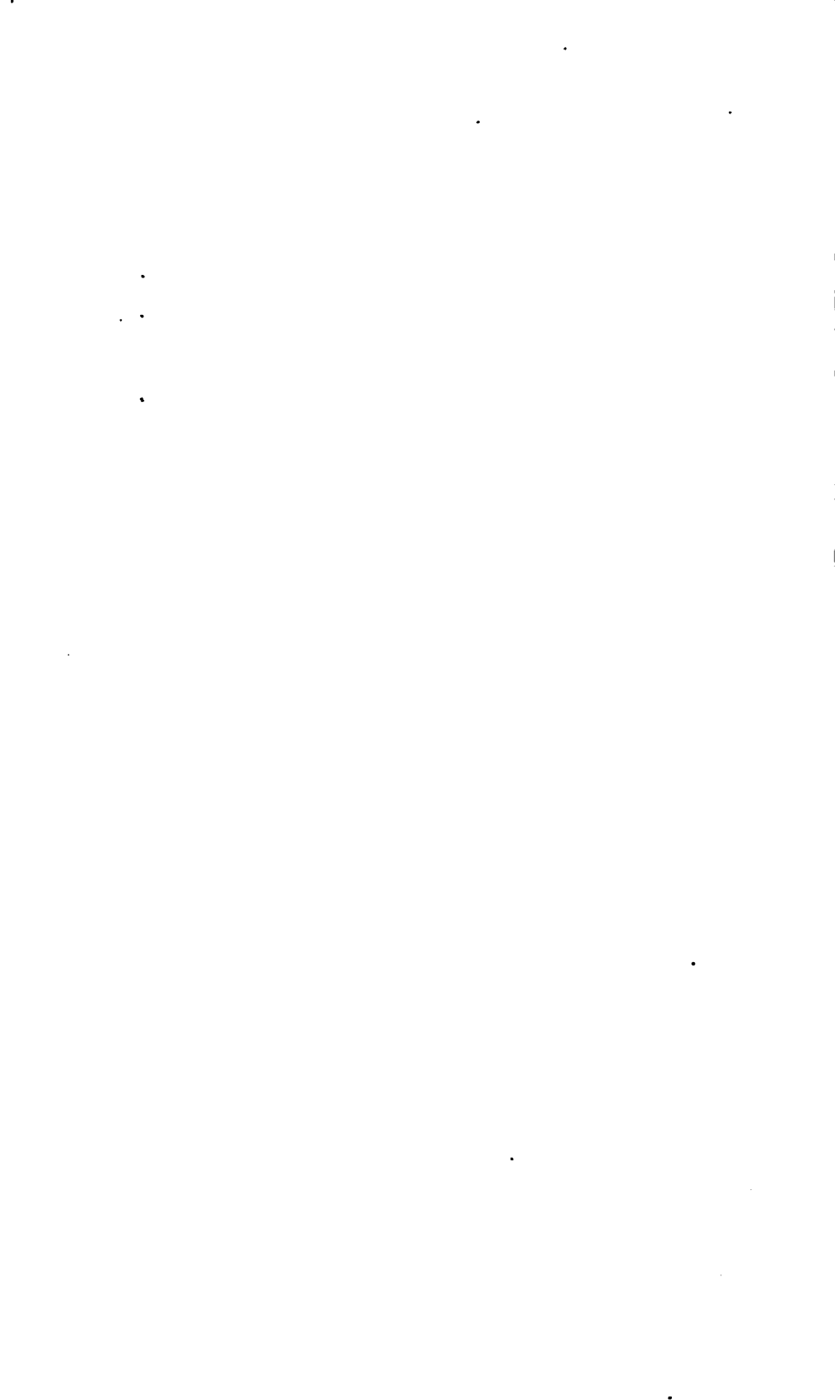
V E R S L A G E N.

Verslag over de verhandeling van den heer W. Moll, Geert Groote's Dietsche vertalingen	blz. 217.
Verslag over Observationes criticae ad M. Tullii Ciceronis epistolas van den heer J. C. G. Boot	" 369.
Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie	" 378.

M E D E D E E L I N G E N.

J. G. R. Acquoy, De kroniek van het fraterhuis te Zwolle	blz. 4.
D. Harting, Bijdrage tot de vaststelling van den tekst der schriften van het N. T.	" 46.
C. M. Francken, Lesbia-Clodia. Bijdrage tot verklaring van Catullus	" 71.
W. J. Knoop, Nadere toelichting tot de aanslag op Maas- tricht van 1594.	" 110.
H. Kern, Het Javaansche wayangstuk Irawan rabi.	" 125.
J. P. N. Land, Over de eerste uitgave der brieven van Spinoza	" 144.
W. J. Knoop, Over de krijgsverrichtingen van 1678 vóór den slag bij St. Denis.	" 158.

- M. J. De Goeje, Een belangrijk Arabisch bericht over de
Slawische volken omstreeks 965 blz. 187.
- C. Leemans, De onderteekening van een Grieksch-Aegyp-
tisch koopcontract op papyrus " 222.
- J. P. N. Land, Over de toonladders der Arabische muziek. " 246.
- B. D. H. Tellegen, De algemeene maatregelen van in-
wendig bestuur geschiedkundig beschouwd. , . . . " 313.
-

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 7^{den} APRIL 1879.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, J. DE WAL, L. A. J. W. SLOET, W. J. KNOOP, W. C. MEES, N. BEETS, R. FRUIN, G. MEES AZ., A. KUENEN, J. P. SIX, S. A. NABER, S. HOEKSTRA BZ., H. KERN, J. A. FRUIN, H. VAN HERWERDEN, C. VOSMAER, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG, J. G. R. ACQUOY, P. J. COSIJN, en J. C. G. BOOT, secretaris.

Afwezig wegens ongesteldheid de heeren Th. Borret en D. Harting.

De secretaris leest het proces-verbaal der vorige vergadering, en bericht dat de heer J. van Leeuwen te Amsterdam zich als auteur van het eervol vermelde gedicht *Homo-Simia* heeft bekend gemaakt. De dichter van *Museum Vaticanum* is in de Staatscourant en in twee Romeinsche dagbladen uitgenoodigd zich te doen kennen. De secretaris biedt voor de boekery aan een exemplaar van een gedicht van den heer P. Esseiva, getiteld *Pugna Nomentana. Nova ed. Frib. Helv.* 1879.

Vervolgens wordt gelezen een brief van den Minister van Koloniën in dato 2 April l.l., waarbij namens den Gouver-

neur Generaal wordt aangeboden een wayangtekst, die door den Rijksbestierder te Soerakarta aan den heer Ch. te Mechelen, lid van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen is toegezonden. Het verhaal wordt in handen gesteld van den heer Kern. Den Minister zal de ontvangst gemeld worden.

De heer Acqnoy levert eene bijdrage tot de kennis van het inwendig leven der fraterhuizen, naar aanleiding der Kroniek van het fraterhuis te Zwolle, bewaard in HS. 346 der Kon. boekerij te 's Gravenhage, en geschreven in of omstreeks het jaar 1500. De heer Delprat heeft reeds in 1835 de aandacht op die kroniek gevestigd, maar hare waarde veel te gering aangeslagen. De spreker, na bewezen te hebben dat er te Zwolle niet meer dan één fraterhuis bestaan heeft, toont met eene menigte voorbeelden aan, wat uit die Kroniek voor het leven in de fraterhuizen in het algemeen, en wat in het bijzonder voor den invloed der Zwolsche broeders op de godsdienstig-zedelijke vorming der jeugd in hunne stad te leeren is.

De heer Moll betuigt zijne vreugde, dat de aandacht weder op die kroniek gevestigd is, en spreekt den wensch uit dat de spreker haar spoedig meer algemeen bekend zal maken in de werken van het Historisch Genootschap te Utrecht of op andere wijze.

De spreker verklaart zich bereid aan dien wensch gehoor te geven en biedt intusschen zijne mededeeling aan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Bij gelegenheid van het eeuwfeest van Von Savigny's geboortedag heeft de hoogleeraar R. von Stintzing te Bonn vijftien brieven van Georg Tanner, tusschen de jaren 1554 en 1567 uit Padua en Weenen geschreven aan de Amerbachen te Basel, uitgegeven, die hij toevallig te Basel had ontdekt. Vooral de zevende in die verzameling is belangrijk voor de letterkundige geschiedenis en de geschiedenis der

rechtsstudie in de zestiende eeuw. Hij levert den heer de Wal aanleiding tot een aantal opmerkingen en gissingen, die strekken tot opheldering van eenige duistere punten en tot verbetering van enkele misstellingen.

Ook deze bijdrage zal opgenomen worden in de Verslagen en Mededeelingen der Afdeeling.

Daar de tijd voor de gewone vergadering verstreken is, wordt zij door den voorzitter gesloten.

DE KRONIEK
VAN
HET FRATERHUIS TE ZWOLLE.

EENE BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN HET INWENDIG
LEVEN DER FRATERHUIZEN,

DOOR

J. G. R. ACQUOY.

Wijlen ons medelid G. H. M. Delprat heeft het zeldzaam voorrecht gehad, in 1856 een tweeden druk te mogen bezorgen van zijne bij het Provinciaal Utrechtsch Genootschap bekroonde en in 1830 in het licht verschenen *Verhandeling over de Broederschap van G. Grootte*. De beide uitgaven verschillen dus meer dan het vierde eener eeuw. Al dien tijd heeft de geleerde schrijver aantekening kunnen houden van onjuistheden, die zijn werk ontsierden, leemten, die er in werden gevonden, zaken, die tot aanvulling konden dienen, en vooral, hij heeft zich gedurig meer kunnen inzetten, indenken, inleven in het onderwerp, dat hij blijkbaar liefhad en waaraan zijn naam voor altijd verbonden was.

Hij heeft die zes en twintig jaren dan ook niet ongebruikt laten voorbijgaan. Wat in 1856 uitkwam, heette niet slechts op den titel, maar was inderdaad een »vermeerderde en verbeterde druk”. Vermeerderd, want naar ruwe berekening was het aantal letters der eigenlijk gezegde *Verhandeling* ongeveer verdubbeld. Verbeterd, want het boek was geheel omgewerkt, de literatuur had meer omvang gekregen, en er was veel meer gebruik van handschriften gemaakt.

Doch hoe gunstig de tweede druk bij den eersten afstak, ééne zaak was ook nu weder niet tot volledig recht gekomen: de beschrijving van het leven in de Fraterhuizen. Niet, dat de auteur daar geen aandacht aan heeft gewijd, o neen, maar hij heeft het niet scherp genoeg in het oog gevat. Hierdoor is vooral over dit gedeelte van het onderwerp iets nevelachtigs gebleven, dat heeft medegewerkt tot de vrij algemeen verspreide meening, volgens welke de Broeders des gemeenschappelijken levens eene soort van hervormden vóór de Hervorming, humanisten vóór het Humanisme, en volksonderwijzers vóór het Volksonderwijs zijn geweest, eene meening, die zich slechts tot op zekere hoogte, of liever in zekeren zin, historisch laat rechtvaardigen.

Intusschen, niet alleen de billijkheid, maar ook de dankbaarheid vordert, dat wij er den zeer verdienstelijken man geen verwijt van maken. Door zijnen arbeid is de stoot gegeven aan de onderzoekingen, die later zijn gevolgd. Wie op zijne schouders staan, kunnen alweer verder zien dan hij. In de dagen, toen hij als schrijver optrad, werd de geschiedenis veel meer van hare uitwendige dan van hare inwendige zijde behandeld. En wat vooral niet moet worden vergeten, de prijsvraag, die de gelukkige aanleiding werd tot zijn werk, was eigenlijk en uitsluitend eene vraag naar de scholen, door de Broederschap gesticht, hare inrichting, onderwijzers, invloed enz. ¹⁾. Hieruit laat zich de gansche aanleg van het boek verklaren, een aanleg, die geheel beantwoordt aan de vraag, en waarvan het alleen te bejammeren is, dat de schrijver er zich zes en twintig jaar later niet van heeft weten los te maken. Maar hij was toen in zijn vijf en zestigste levensjaar en niet meer in staat, onzen Moll te volgen op de nieuwe baan, die deze in 1854 in zijn *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw* had geopend.

Om kort te gaan, de Fraterhuizen zijn niet volledig, zelfs niet voldoende bekend. Iedere poging, om er meer licht over

¹⁾ Zie de geheele vraag afgedrukt op blz. 1 der uitgave van 1830.

te verspreiden, moet worden gewaardeerd. Daarom zijn wij dank verschuldigd aan den Heer Karl Hirsche te Hamburg, den scherpzinnigen schrijver der *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi* ¹⁾, die niet slechts zijne nog altijd bij Mohnike's vertaling ²⁾ zwerende en met den tweeden druk van Delprat's werk onbekende landgenooten, maar ook ons Nederlanders verleden jaar ter zake van de Broeders des gemeenschappelijken levens aan zich heeft verplicht. Hij deed het in de *Real-Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* van Herzog en Plitt ³⁾, in een uitvoerig artikel, dat menig groot boekwerk in belangrijkheid overtreft.

Gelukkig, dat de aandacht weer eens op de Broeders gevestigd is; dubbel gelukkig, dat het op zoo voortreffelijke wijze is geschied. Verkeerde voorstellingen zijn hier bestreden; ware daarvoor in de plaats gegeven. De algemeene inrichting der huizen is thans beter bekend ⁴⁾. Het leven en streven der bewoners is duidelijker geworden ⁵⁾. De godsdienstige toespraken voor het volk zijn tot haar bescheiden waarde teruggebracht ⁶⁾. En bovenal — ach, dat er alweder eene historische illusie moest vervallen — wat blijft er van den wijdstrekkenden invloed der Broeders, ik zeg niet op de godsdienstige opvoeding, maar op het verstandelijk onderwijs der jeugd, betrekkelijk weinig over ⁷⁾!

Waren deze dingen dan zoo geheel onbekend? O neen. Wie ooit door bronnenstudie met de Broeders des gemeenschappelijken levens in aanraking kwam, gevoelde wel, dat zij anders waren, dan men hen gewoonlijk voorstelde; en wie eenig punt, hen betreffende, tot onderwerp van zelfstandig onderzoek maakte, bemerkte al spoedig, wat er in

¹⁾ De eerste Band verscheen te Berlijn in 1873; de tweede, in twee helften, ligt grootendeels afgedrukt.

²⁾ Met toevoegsels en een aanhangsel verschenen bij C. Knobloch te Leipzig, 1840.

³⁾ Bd. II (Leipz. 1878), S. 678—760.

⁴⁾ S. 711—715.

⁵⁾ S. 708—711.

⁶⁾ S. 709.

⁷⁾ S. 699—702, 751.

die gewone voorstelling te veel was of daaraan ontbrak. Maar, gelijk het gaat, niet ieder onderzoekt zelfstandig, en wie het doet, moet ook al eene bijzondere aanleiding hebben, om het gevondene algemeen bekend te maken. Zulk eene aanleiding heeft de Heer Hirsche gehad in de opdracht van de Heeren Herzog en Plitt, om voor hunne *Real-Encyklopädie* het artikel te leveren, dat er thans een der grootste sieraden van uitmaakt ¹⁾. Wat anderen hebben gevoeld, heeft deze schrijver gegrepen; wat zij hebben vermoed, heeft hij tot zekerheid gebracht; wat zij hebben aangeduid, heeft hij scherp geteekend; wat zij gedeeltelijk hebben geleverd, heeft hij tot één geheel verwerkt.

Zulk een arbeid heeft natuurlijk groot nut, maar ontslaat niet van de verplichting, om met de werkzaamheden voort te gaan. De geschiedenis der Fraterhuizen is als een oud fraterhuis zelf, waarvan nog een bouwval bestaat en allerlei overblijfselen heinde en ver zijn verspreid. De ééne bouwkundige beweert, dat de inrichting aldus, de andere, dat zij alzoo moet zijn geweest, en wie het scherpzinnigst is en zich ook wel van de overlevering durft losmaken, heeft de grootste kans, het huis te teekenen in zijn oorspronkelijken staat. Maar hierdoor is het aanvoeren van andere overblijfselen, indien zij alsnog worden gevonden of niet ter beschikking van den bouwkundige hebben gestaan, geenszins doelloos geworden. Integendeel, zij hebben een tweeledig nut: zij kunnen aanvullen, wat nog aan zijne teekening ontbreekt, en strekken tot beoordeeling van de meerdere of mindere juistheid zijner gansche opvatting. Het is met dit doel, om te completeeren en te controleeren, dat ik de aandacht ga vestigen op de Kroniek van het Fraterhuis te Zwolle, ten einde daaraan eene bijdrage te ontleenen tot de kennis van het iuwendig leven der Fraterhuizen.

¹⁾ Moge, wauncer men aan de letter W zal zijn gekomen, het schrijven van het artikel „Windesheim” aan niemand anders worden opgedragen dan aan hem!

Ik ben niet de eerste, die deze Kroniek ter sprake brengt. Reeds in 1835 heeft Delprat dit gedaan ¹⁾. Hij had destijds het plan, nu en dan aan de lezers van het *Archief* van Kist en Royaards eenig verslag te geven omtrent »handschriften, in de Koninklijke Haagsche Boekerij berustende, meest betrekkelijk de Fraterhuizen en derzelver eersten stichter Geert Groete”. Een kostelijk plan, welks uitvoering echter bij deze enkele proeve is gebleven, terwijl ik daarenboven niet durf beweren, dat die proeve uitnemend is geslaagd. De referent toch, ofschoon zelf erkennende, dat het H. S. »over het innerlijk leven der hier beschreven Geestelijken, nu en dan, eenig nieuw licht doet opgaan”, heeft van dat licht niet veel doen zien. Belangwekkende personen, ja de meest belangwekkende van allen, de tweede Rector van het huis, Dirk van Herxen, zijn op verre na niet tot hun recht gekomen. De vele in onze Kroniek vermelde »scriptores”, »illuminatores” en »ligatores” worden, met uitzondering van éénen, die merkwaardig scheen, wjl een door hem afgeschreven bijbel voor vijfhonderd goudgulden verkocht was, niet opzettelijk genoemd. En dit alles ware minder, indien de schrijver zijne lezers had opgewekt, om met het H. S. nader kennis te maken, maar in stede daarvan zegt hij ten slotte: »En hiermede eindigt dit H.S., hetwelk, vroeger, even zeer als het *Chronicon Montagnetanum*, het *Chronicon Windesemense* en andere soortgelijken, eene openlijke uitgave verdiend had, doch welks inhoud thans, na de mededeeling van het bovenstaande, voor genoegzaam bekend zal mogen worden gehouden”. — Het zal nauwelijks noodig zijn te zeggen, dat Delprat in den tweeden druk van zijne *Verhandeling over de Broederschap van G. Grootte* bij de opgave zijner bronnen dit H. S. opnieuw heeft ter sprake gebracht ²⁾.

Inmiddels had er eene vreemde vergissing plaats gehad, wier gevolgen nog in onze kunstgeschiedenis voortduren. In den *Overijsselsche Almanak* voor 1845 was een stukje ge-

¹⁾ Zie zijn *Verslag omtrent eenige handschriften* enz. in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VI, blz. 275—302.

²⁾ Zie aldaar, blz. 344.

plaatst ¹⁾, welks titel luidde: »Uittreksel uit eene Kronijk van het klooster te Windesheim''. Let wel, het klooster te Windesheim; en dan wordt verder verzekerd ²⁾: »Velen der Broeders van dit Huis maakten hun werk om boeken af te schrijven, dezelve te schilderen en aan anderen te verkoopen, waarvan veelvuldig mentie gemaakt wordt in voorschr. boek''. Dit nu berustte op een misverstand. Een vroeger eigenaar van onze Kroniek, de Heer Royer, Secretaris van het Hof van Holland, had haar ter leen gegeven aan Mr. Jac. Visser. Deze had haar beschouwd als betrekking hebbende op het klooster te Windesheim, en er met zeer gebrekkige kennis van middeleeuwsch schrift en middeleeuwsche verkortingen (zoodat hij bijv. de *x* bij herhaling als *p* las, en een gebruikelijk teeken voor »videlicet'' als het getal 13 aanzag) uit aangeteekend, wat hem voor zijne *Antiquitates typographicae* kon dienen ³⁾. Molhuysen, die 's mans schriftelijke nalatenschap had leeren kennen, gaf de genoemde aantekeningen in den door hem geredigeerden *Almanak* uit ⁴⁾, en het scheen eene besliste zaak, dat men te Windesheim boeken voor geld had afgeschreven en verlucht. Zelfs de namen der beste kopiïsten en der ijverigste illuminatoren waren thans bekend. Zij heetten Gozewijn Herc, Gerard van Vollenhove, Hendrik Wachtendonk, Hendrik van Herpen en anderen. Deze gingen uit den *Overijsselsche Almanak* over in de *Geschiedenis der Christelijke Kerk in Nederland vóór de Hervorming* ⁵⁾, en daaruit in *Nederlands Schilderkunst* van D^r. van Vloten ⁶⁾. Gelukkig liet laatstgenoemde Hendrik van Herpen onvermeld; de ware naam toch is Hendrik van Herxen. Daarentegen maakte hij van Gozewijn Herc en Gerard van Vollenhove, die in

¹⁾ Zie aldaar, blz. 92—98.

²⁾ Blz. 93v.

³⁾ Zie dit alles op blz. 93.

⁴⁾ Dat het opstel door Molhuysen is geschreven, zegt Delprat op de bovengenoemde blz. 344.

⁵⁾ Zie aldaar, dl. II, st. iii, blz. 190.

⁶⁾ Zie aldaar, blz. 58.

de Kroniek slechts als »boni scriptores" voorkomen, mannen die zich toelegden op de kunst van het »verlichten".

Doch ik keer tot de Kroniek zelve terug ¹⁾. Zij vormt H. S. n°. 346 van de Koninklijke Boekerij te 's Gravenhage, en beslaat vijf en zestig ongepagineerde bladen papier in zeer klein quarto, beschreven met eene fraaie hand van omstreeks het jaar 1500. Een stevige hoornen omslag met klep strekt tot heilzame beschutting, en draagt in letters uit het begin dezer eeuw het volgende opschrift: »Patris Jacobi de Trajecto Narratio de Origine et Progressu Congregationis Religiosae, Praes. Florentio in Zwollâ, & de Monte S.^{tae} Agnetis propé Zwollam. &c. Mss. in perg.^o". Dat dit »Praeside Florentio" uit verwarring met het Deventersche Fraterhuis moet zijn ontstaan, ligt voor de hand; dat er betreffende het klooster op den S. Agnietenberg slechts in het voorbijgaan iets in het H. S. voorkomt ²⁾, kan ik verzekeren; evenzoo, dat het »etc." door den inhoud niet wordt gerechtvaardigd, terwijl er bovendien geen spoor van vroegere samenvoeging met meerdere handschriften in denzelfden omslag is te vinden. Hoogst waarschijnlijk heeft dit gausche opschrift zijn ontstaan te danken aan de omstandigheid, dat het H. S. met iets anders te zamen in een pakje is gebonden geweest, toen het, weinige jaren na den dood van zijn reeds genoemden eigenaar, in 1816 onder den hamer werd gebracht ³⁾.

¹⁾ Reeds bij het schrijven van mijn werk: *Het Klooster te Windesheim en zijn invloed*, Utr. 1875, heeft zij mij gewichtige diensten bewezen, o. a. voor de chronologische berekening van Groote's leven, waardoor het verrassend resultaat is verkregen, dat de man, dien men zich allicht zou voorstellen als jaren lang predikende, zijne openbare loopbaan in weinig meer dan drie en een half jaar, d. i. van omstr. 1 Jan. 1380 tot omstr. 1 Oct. 1383, heeft volbracht. Zie a. w. dl. I, blz. 22, noot 5.

²⁾ Namelijk op fol. 11^r en 46^v. De eerstgenoemde plaats is intusschen niet onbelangrijk, wijl zij iets aangaande Thomas a Kempis bevat. Zij luidt aldus: »Ipse venerabilis vir [dominus henricus utenholte, qui vicinus noster erat] fecit nobis seu domui nostre scribi a deuoto monacho thoma kempis in monte sancte agnetis totam bibliam, que adhuc est optima nostra in rotunda scriptura".

³⁾ Volgens vriendelijke mededeeling van ons medelid Campbell blijkt uit het Register der aankopen van de Koninklijke Bibliotheek het

Nauwelijks doet men den hoornen omslag open, of daar treedt op een stuk van een oud perkamenten missale, dat als schutblad dient, de handteekening »J. T. Royer''¹⁾ met de bijvoeging »Constanter'' voor de oogen. De eerste beschrevene bladzijde begint in roode letters aldus: »Incipit narratio de inchoatione status nostri et deinde de fratribus huius domus nostre autore domino Jacobo traiekti alias voecht²⁾ seniore nostro lxxxario''. Het werk loopt van fol. 1 tot bovenaan fol. 65 met dezelfde gelijkmatige hand voort, d. i. tot op den dood van zekeren broeder op 17 September 1487. Dan echter volgt met eene geheel andere hand de levensbeschrijving van nóg een broeder, die op 4 Februari 1489 is gestorven. Hierop afgaande zou men geneigd zijn, het H.S. in zijn eersten staat tot omstreeks 1488 te brengen. Dit zou evenwel onjuist wezen. Immers op fol. 50^v wordt broeder Johannes Koechman vermeld met de bijvoeging, dat hij later de zesde Rector van het huis is geworden³⁾. Naam en bijvoeging zijn kennelijk van dezelfde

volgende: „Cat. Royer bij Scheurleer te 's Gravenhage 1 April 1816. 4°. n°. 899. 2 MSS. waarvan een hist. van het Klooster Windesim perg. / 1.—"

¹⁾ D. i. Mr. Jean Theodore Royer, overleden te 's Gravenhage in 1808. Zie v. d. Aa, *Biographisch Woordenboek*, Haarl. 1852, dl. X, blz. 167.

²⁾ Ook in den tekst komt hij ergens (fol. 47^r) met denzelfden naam en dubbelen toenaam voor als »horum collector''. Overigens wordt zijn naam meer dan eens genoemd, bijv. fol. 32^r, 50^v, 65^r.

³⁾ Ziehier de namen der mij bekende Rectors (verg. Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 305 seq.): 1. Gerard Scadde van Calcar, als Rector aangesteld bij den aanvang van het huis in 1396 (fol. 6^r), en gestorven op zes en dertigjarigen leeftijd, 23 Dec. 1409 (fol. 10^v); 2. Dirk Hermansz. van Herxen, op negen en twintigjarigen leeftijd gekozen in de eerste dagen van 1410 (fol. 10^v), en zes en zeventig jaren oud gestorven, 21 Maart 1457 (fol. 31^r—31^v; zie aangaande dezen zeer merkwaardigen man en zijne schriften mijn *Windesheim*, dl. I, blz. 88, noot 5, 89, noot 1, 238, noot 2, en elders); 3. Albert van Calcar, gekozen 24 April 1457 (fol. 35^r), gestorven 4 Mei (fol. 50^r); 4. Hendrik van Herxen, na reeds zeven en veertig jaar Procurator van het huis geweest te zijn (57^r), tot Rector gekozen in April 1457 (fol. 51^r), gestorven 30 Oct. 1487 (fol. 63^v); 5. Lodewijk van Bazel (fol. 50^v; verg. ook 65^r), volgens Lindeborn (l.l. p. 306) gestorven (?) in 1500; 6. Johannes Koechman

hand, die al het andere geschreven heeft. Nu is de genoemde Koechman niet vóór 1500 als Rector opgetreden. Bijgevolg kan fol. 50v, en daarmede het geheele H.S. in zijn eersten staat, niet hooger opklimmen dan tot dat jaar.

Wat is het, een autograaf of eene kopie? Delprat zeide: »Misschien is het wel een autograaf' 1). Wat mij betreft, ik beschouw het als eene kopie. Vreemd toch zou het zijn, dat een tachtigjarig man eene zóó kloeke, gelijkmatige hand van schrijven had gehad, maar nog vreemder, dat de rubricator hem aan het hoofd van zijn eigen handschrift zou hebben aangeduid als »senior noster octogenarius».

Dit over de Kroniek. Thans over het Fraterhuis, van welks bewoners gedurende een tijdperk van meer dan negentig jaren zij bericht geeft.

Maar gaat het wel aan, te spreken van het Fraterhuis te Zwolle? Waren er niet twee, een oud en een nieuw, of een arm en een rijk? Is er, sinds Van Hattum aan de genoemde stad twee Fraterhuizen heeft toegekend 2), voor één dier beiden niet iets beleedigends in, te worden behandeld, alsof het nooit heeft bestaan? Welnu, beiden hebben bestaan, maar het zoogenaamde »Arme Fraterhuis» is geen Fraterhuis in de geschiedkundige beteekenis van het woord geweest. Dit leert ons het H.S.; dit blijkt zelfs, wanneer de oogen er eenmaal voor geopend zijn, uit de oorspronkelijke stukken, die Van Hattum als tot staving van het tegendeel heeft doen afdrukken 3).

Ziehier, wat ik op grond van allerlei in het H.S. verspreide gegevens als den waren staat van zaken meen te

(fol. 50v) of Koeckman (Lindeborn, l.l.). De verdere Rectoren zijn onbekend tot op Frederik Wachtendonck, die omstreeks 1570 het huis bestuurde (zie v. Hattum in zijn zoo aanstonds te noemen werk, dl. V, blz. 188, 189).

1) Zie Kist en Royaards, *Archief*, t. a. p. blz. 278.

2) Zie zijne *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle 1767, dl. V, blz. 184—191 en 192—202.

3) Zie t. a. p. blz. 188—191.

mogen beschouwen. Er was te Zwolle eigenlijk slechts één Fraterhuis, werkelijk bewoond door Broeders van het gemeenschappelijke leven, met een Rector aan het hoofd. Het was tusschen 1394 en '96 gebouwd uit de ruime beurs van den edelman Meinold van Windesheim, zóó hecht en sterk, dat het eene eeuw later nog het voornaamste huis der Broeders was, en zóó groot, dat het den naam van »Domus major" droeg ¹⁾. Dit »major" onderstelt een »minor", en het »Minor domus" of »Parva domus" ontbrak dan ook niet; het stond er naast ²⁾. Tot 1398 was het bewoond geweest door den priester Hendrik Foppensz. van Gouda, een leerling en vriend van Gerrit de Grootte, een bijzonder navolger van diens devotie, en, evenals hij, een »solennis praedicator" ³⁾. Deze had er zich op Grootte's verlangen gevestigd, om er, naar de gewoonte der vromen in die dagen, minvermogende jongelieden in te herbergen, die op de destijds bloeiende stadsschool hun onderwijs ontvingen ⁴⁾, maar wier godsdienstig-zedelijke vorming door hemzelven behartigd werd. Toen Heer Hendrik in het genoemde jaar 1398 broeder des gemeenschappelijken levens werd en zijne goederen aan het Fraterhuis schonk, veranderde hij de bestemming zijner woning. In plaats van scholieren zouden er voortaan jonge geestelijken en devote jongelingen worden gehuisvest ⁵⁾. Eén der Broeders stond als »Procurator" aan

¹⁾ Alles ontleend aan fol. 4^v—5^v. De burgers spraken van „het Klerkenhuis" (zie de oorspronkelijke stukken van 1403 en 1409 in het *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, Utr. 1875, dl. II, blz. 243, 251). Later heette het in de wandeling óók wel „Heer-Dirk-van-Herxenshuis" (zie beneden).

²⁾ „In domo vicina, que dicebatur parua domus fratrum" (fol. 33^r). „Procurator domus vicine, que dicitur parua domus" (fol. 44^r).

³⁾ Zie over hem, behalve ons H.S., ook Thomas a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis* (achter het *Chronicon Windesemense*), Antv. 1621, p. 168 seq.

⁴⁾ Zie over deze school en haren voortreffelijken rector Johan Cele, eveneens een bijzonder vriend van Gerrit de Grootte, beneden.

⁵⁾ Alles ontleend aan fol. 1^v, 2^v, 3^r—3^v, 9^v. De bewoners heeten nu eens „clerici", „clerici juvenes" of „clerici bonae voluntatis" (fol. 18^r, 45^v, 58^v, 59^r), dan eens „juvenes" of „juvenes devoti" (fol. 60^v, 61^r), dan weer „scolares", „juvenes scolares" of „clerici scolares" (fol. 19^v, 29^r, 32^r, 33^r, 35^r, 44^r, 45^r, 52^v). Uit dit laatste blijkt, dat er ook jongelingen in werden gehuisvest, die de stadsschool nog niet hadden afgeloopen.

hun hoofd ¹⁾; een ander moest als kok voor hun maaltijd zorgen ²⁾. Van één dier koks staat vermeld, dat hij voor vijftig jongelieden had te koken ³⁾. Hieruit blijkt ongezocht, hoeveel personen er ongeveer woonden in het belendend perceel, dat, in tegenstelling met het Fraterhuis zelf, het »Kleine huis" heette ⁴⁾.

Dit »Kleine huis" is echter niet, wat reeds in stukken uit de 16de eeuw, en op grond daarvan ook door Van Hattum, het »Arme Fraterhuis" is genoemd. Dat lag een weinig verder, maar het droeg een naam, die heel iets anders aanduidt, dan men oppervlakkig zou denken. Het was geen »Domus pauper", maar een »Domus pauperum". Onder dien naam komt het in ons H.S. bij herhaling voor. Van het door de Fraters voor arme scholieren bestemde huis heeft de spraakvormende gemeente waarschijnlijk eerst een »Armen-fraterhuis", maar spoedig daarna het »Arme Fraterhuis" gemaakt ⁵⁾, en uit de genoemde oorspronkelijke stukken uit de 16de eeuw blijkt, dat ook de leden der Vroedschap, ofschoon zeer wel met de goede fondsen van het gesticht bekend, van »het Arme Fraterhuis" spraken ⁶⁾.

Dat nu dit »Domus pauperum" (want zóó zal ik het tot voorkoming van misverstand noemen ⁷⁾) in de helft der 15de eeuw bestond, is zeker ⁸⁾; doch meer dan waarschijnlijk heeft het vele jaren vroeger bestaan, want reeds omstreeks

¹⁾ Fol. 44r, 45r, 45v, 50v, 59r, 60v, 61r. Zie ook v. Hattum, t. a. p. blz. 188, 189, 191.

²⁾ Fol. 19v, 44r, 45v, 50v, 60v.

³⁾ Fol. 44v, 45v.

⁴⁾ Fol. 5v, 18r, 33r, 44r, 44v, 45r, 60v, 65r.

⁵⁾ Evenzoo noemde men bijv. te Amsterdam en te Utrecht het kerkhof, waar gestrafte misdadigers, zelfmoordenaars enz. begraven werden, niet het »Ellendigen-kerkhof", maar het »Ellendige Kerkhof". Zie Wagenaar, *Amsterdam*, fol. uitg., Amst. 1760, st. II, blz. 108, en Liefland, *Utrechts oudheid*, 1857, blz. 142, 143.

⁶⁾ Zie v. Hattum, t. a. p. blz. 188, 189.

⁷⁾ Op fol. 60v heet het bij uitzondering »Domus pauperum clericorum".

⁸⁾ Het komt omstreeks dien tijd meermalen in ons H.S. voor, bijv. fol. 31v, 34v, 41r, 47r, 48v, 49v; voorts fol. 50v, 59v, 60v, 64v, 65r.

1450 werd het voorste gedeelte er van vernieuwd ¹⁾. Mag ik eene gissing wagen, dan zal het zijn opgericht in denzelfden tijd, waarin het »Parva domus" tot eene woning voor jonge geestelijken werd ingericht. Het kan toch niet in den geest van Hendrik Foppensz. hebben gelegen, zijn huis aan de Broeders af te staan en de bestemming er van te veranderen, indien niet op andere wijze voor zijne minvermogene scholieren werd zorg gedragen, en ook de Broeders zelve kunnen dat niet hebben gewild. Zoo zou dan dit »Domus pauperum" tot omstreeks 1400 moeten worden gebracht.

Dat het voorts onder het bestuur der Broederen stond, blijkt óók alweer uit ons H.S. Aan één hunner droegen zij het »regimen" op ²⁾. Deze voerde dan, evenals het hoofd van het »Domus parva", den titel van »Procurator" ³⁾. Ook moeten zij het beheer over de goederen hebben gehad. Zij toch waren het, die in de 15de eeuw het gebouw veel verbeterden ⁴⁾; zij, die in het begin der 16de eeuw een nieuw en zeer groot gesticht, een »magnificentissimum Contubernium", een »egregium Collegium", voor de arme scholieren deden verrijzen ⁵⁾; zij óók, die omstreeks 1570 aan den Magistraat moesten beloven, dat de Procurator van het huis òf voor den Raad òf voor het Kapittel rekening en verantwoording zou doen ⁶⁾.

Deze inmenging van de Vroedschap in de zaken van het »Domus pauperum" schijnt op zichzelf reeds bewijs genoeg, dat het wel door de Broeders werd beheerd maar niet bekostigd, wel onder hun bestuur stond, maar niet hun eigendom was. Doch er is meer, waardoor dit volkomen wordt

¹⁾ Fol. 34v.

²⁾ Fol. 59v, 64v, 65r.

³⁾ Fol. 31v, 34v, 41r.

⁴⁾ Fol. 65r.

⁵⁾ Zie Lindeborn, l. l. p. 382. De aldaar genoemde Gerardus Listrius leefde in de eerste helft der 16de eeuw (zie Foppens, *Bibliotheca Belgica*, Brux. 1739, pars I, p. 354). Uit de omstandigheid, dat één zijner werken in 1520 te Zwolle werd uitgegeven, maak ik op, dat hij omstreeks dat jaar in genoemde stad werkzaam was.

⁶⁾ Zie v. Hattum, t. a. p. blz. 187—189.

bevestigd. De goederen van het huis heeten »armen-goederen”¹⁾; de renten en opkomsten worden beschreven als »den armen klerken toebehoorende”²⁾, en zelfs de Utrechtsche bisschop, Frederik van Baden, toen hij in 1513 (d. i. waarschijnlijk bij gelegenheid der oprichting van het straks genoemd »magnificentissimum Contubernium”) aan de Broeders een gunstbrief verleende, waarbij de jeugdige bewoners geheel onder hunne gehoorzaamheid en bestiering, en de inkomsten naar goeddunken en welgevallen onder hun beheer werden geplaatst, bleef niet in gebreke, bij dit laatste te voegen: »edoch tot voordeel der arme scholieren”³⁾. Zie ik wel, dan was het »Domus pauperum” te Zwolle eene vrome stichting, door de weldadigheid van éénen of meerderen tot stand gebracht⁴⁾, om aan minvermogende knapen, die de stadsschool bezochten, huisvesting en voedsel te verleenen, doch met de bepaling er bij, dat zij door de Broeders des gemeenschappelijken levens zou worden bestuurd en beheerd. Als godsdienstig-zedelijke inrichting stond zij dan onder het oppertoezicht van den Bisschop; als inrichting voor armen kon zij zich niet geheel onttrekken aan dat van de Regeering der stad.

Hiermede meen ik genoeg te hebben gezegd, om het »Arme Fraterhuis”, dat nu honderd-vier jaren als een Fraterhuis in de historische beteekenis van het woord is aangemerkt⁵⁾, weer te doen worden wat het waarlijk was, een »Domus pauperum”. Alleenlijk voeg ik er bij, dat het in 1579 nog vijf en veertig »pauperes” telde, »die slaappleats hadden met scharrebier, en in de keuken werden onderhouden”; voorts zes »portionisten”, die wekelijks drie maaltijden kregen, en drie »jongens” in den kost, die elk twee en dertig of drie en dertig goudgulden betaalden⁶⁾.

¹⁾ Zie v. Hattum, t. a. p. blz. 189.

²⁾ t. a. p. blz. 190.

³⁾ t. a. p. blz. 187.

⁴⁾ Op fol. 60^v is sprake van een legaat van vier ponden ’s jaars aan dit huis.

⁵⁾ Het 5de deel van v. Hattum’s werk verscheen in 1775.

⁶⁾ Zie v. Hattum, t. a. p. blz. 191.

Ongevoelig zijn wij reeds in het inwendig leven der Fraterhuizen doorgedrongen. Om er het ware karakter wèl van te begrijpen, moet men tot den allereersten oorsprong terug. Het was een gemeenschappelijk leven, een »vita communis'', een heilig communisme. Samen wonen, samen werken, van het verdiende samen gevoed en gekleed worden, doch bepaaldelijk met het doel, om, ieder voor zich en allen voor elkander, te arbeiden aan de vroomheid van het hart en de braafheid van het gemoed, dat was hetgeen de Broeders, uit vrees van door de wereld besmet en van hunne eeuwige belangen afgetrokken te worden, beoogden.

Tot zulk een gemeenschappelijk leven zijn leeken, geestelijken en priesters evenzeer geschikt, en het is opmerkelijk, hoe sterk althans in de eerste tijden het leeken-element in deze vrije vergaderingen is vertegenwoordigd geweest. Dat het in de talrijke Zusterhuizen zoo was, spreekt van zelf, maar ook de Fraterhuizen strekken, meer dan men oppervlakkig denken zou, ten bewijze. Ons H.S., dat niet alleen over het Zwolsche huis handelt, maar tevens de oprichting en inrichting van eene menigte dergelijke gestichten bespreekt, en daarbij natuurlijk veel bekends maar ook veel onbekends mededeelt, kan er van getuigen. Wie zijn de eersten, die in 1384, eerst binnen, daarna buiten Zwolle een gemeenschappelijk leven gaan leiden? Drie leeken; en eenige andere leeken; benevens de moeder van één hunner. eene bejaarde weduwe, sluiten zich bij hen aan ¹⁾. Wie beginnen het in 1406 te Albergen, tusschen Almelo en

¹⁾ Fol. 2r. Verg. Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 2 seq., en zie den brief van 5 Juli 1384, waarbij zij hun huis en erf aan Gerrit de Groote verkoopen, afgedrukt in het genoemd *Archief van het Aartsbisdom Utrecht*, t. a. p. blz. 218—221. Gelijk bekend is, vestigden deze Broeders zich weldra buiten de stad, en gaven daar aanleiding tot het later zoo vermaarde klooster S. Agnietenberg (zie over dit klooster mijn *Windesheim*, dl. III, blz. 33—38). Hun oorspronkelijk huis lag bij het Begijnhof, naast het reeds genoemde huis van Hendrik Foppensz. van Gouda. Dit laatste werd het »Domus minor'', waarin jonge geestelijken woonden; het eerste de daarbij behorende keuken en kamer voor den kok (fol. 2r).

Ootmarsum? Twee landlieden; en de Rector van het Zwolsche huis, wiens bijstand zij inroepen, zendt hun eenige leeken, een leekbroeder, een geestelijke en een priester toe ¹⁾. Wie richtten in 1407 te Hulsbergen bij Hattem een Fraterhuis op? Twee wevers en een geestelijke, die van denzelfden Rector denzelfden leekbroeder ter hulp ontvangen, totdat zij genoeg vermenigvuldigd zijn, om hem te kunnen ontberen ²⁾. Wie sticht S. Johanneskamp bij Vollehove? Een blinde leek; en bij zijn dood omstreeks 1415 bestaat de gansche bevolking van het huis uit leeken, en eerst na vele jaren voert de toenmalige Rector in, dat het bestuur meer in handen van de priesters en geestelijken, dan, gelijk tot dusverre, in die der leeken zal zijn ³⁾.

Dit leggen van het zwaartepunt in de priesters en geestelijken werd van lieverlede de algemeene regel, zelfs dáár, waar het vroeger anders was geweest. Eene vaste getalsverhouding voor de drie soorten van bewoners was er niet ⁴⁾. Wat het Fraterhuis te Zwolle betreft, — toen de eerste Rector aldaar, Gerard Scadde van Calcar, die zelf priester was, in 1409 aan de tering overleed ⁵⁾, bleven er nog vier priesters, vier geestelijken en twee leekbroeders over ⁶⁾, en onder degenen, die in 1432 na de zevenjarige uitwijking der Fraters ten gevolge van het Utrechtsch schisma ⁷⁾,

¹⁾ Fol. 7v. Verg. *Albergensia. Verzameling van stukken betreffende het klooster Albergen*, uitgegeven door de „Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis”, Zwolle 1878, blz. 1—4.

²⁾ Fol. 6v—7r.

³⁾ Fol. 18r—19r.

⁴⁾ Zie Hirsche, a. a. O. S. 712, tegen de bewering van Delprat, a. w. blz. 247.

⁵⁾ Evenals onder de Windesheimers (zie mijn *Windesheim*, dl. I, blz. 288; dl. II, blz. 294) kwam ook onder de Fraters te Zwolle de tering meermalen voor (fol. 10r, 10v, 48v—49r). Evenzoo het graveel (fol. 17v, 45v, 50r, 64r; *Windesheim*, dl. I, blz. 176, noot 6). Vaak werd de stad en het huis door de pest bezocht (fol. 59r; zie ook 44r, 46v, 60r, 60v). Eens stierven daaraan tien Broeders binnen den tijd van twee jaren (fol. 19r).

⁶⁾ Fol. 10v.

⁷⁾ Zij duurde van 1425 tot '32 (fol. 22v). Zie voorts beneden.

uit Doesburg naar Zwolle terugkeerden, waren, met inbegrip van den Rector, twaalf niet-leeken en vier leeken ¹⁾).

Maar leek of niet, allen werkten voor hun brood en streefden naar de voortdurende ontwikkeling van hun geestelijk leven. Hoe ernstig men het met die werkzaamheid nam, blijkt óók alweer uit ons H.S. Als de schrijver bezig is te verhalen van den tweeden Rector, den uit zeer rijke ouders gesproten Dirk van Herxen, vervolgt hij aldus: »En ofschoon ons huis met hem groot grondbezit verkreeg, wilde hij, als een beoefenaar en vriend der armoede, nochtans niet, dat de Broeders minder of trager werken, of fijner en weelderiger leven zouden. Ja zelfs, hij en de Broeders maakten uit devotie de bepaling, dat zij voor ons huis niet meer inkomsten wilden hebben dan tot een jaarlijksch bedrag van honderd Fransche schilden, opdat zij altijd gedwongen zouden zijn, ook van den arbeid hunner handen te leven, en opdat zij in te grooter ootmoedigheid en innigheid ²⁾ blijven zouden; hetgeen wij echter'' — zoo voegt de schrijver er bij — »wegens de onvruchtbaarheid van den grond, grooter gastvrijheid en meer armeubedeeling thans anders hebben toegestaan. Te zijnen tijde'' — zoo gaat hij dan verder voort — »leefden onze Broeders vrij sober en werkten zeer getrouw, zoodat wij toen meermalen andere arme huizen hielpen door tegemoetkoming in vele zaken. Evenzoo vertoonde destijds elk der Broeders alle Zaterdagen zijn schrijfwerk; een teeken op de laatste bladzijde duidde aan, hoever hij den vorigen keer gekomen was, opdat men zou weten, hoeveel ieder in de week had geschreven'' ³⁾).

Wat er in deze woorden merkwaardigs is, bemerkt ieder terstond. Maar ook op hetgeen tusschen de regels te lezen staat, mag de aandacht weleens worden gevestigd. Men leefde in de Fraterhuizen niet uitsluitend van het eigenhan-

¹⁾ Fol. 23v—24r.

²⁾ Zie over de »ootmoedigheid'' beneden; over de »innigheid'' Hirsche, *Prolegomena*, Bd. I, S. 70—88.

³⁾ Fol. 15r.

dig verdiende geld. Men nam ook giften en legaten aan¹⁾. Men kwam niet zelden in het bezit van de goederen der medebroeders²⁾. Wie het wèl met de zaak meenden, maakten bij aanwas van middelen heldhaftige bepalingen; om zich tot onverflauwden ijver te dwingen, maar een volgend geslacht was bij machte, die bepalingen weer krachteloos te maken³⁾. De gewoonte, om elken Zaterdag na te zien, hoeveel ieder in de week heeft gedaan, ondersteelt de mogelijkheid, dat er ook dragen en nalatigen onder de Broederen zijn⁴⁾. Het vrij sobere leven van vroeger wijst op een minder sober van later. Het te ontmoet komen aan arme huizen weleer, sluit in zich, dat er thans niet veel arme huizen meer zijn. Maar genoeg. Wat wij hier tusschen de regels hebben gelezen, staat werkelijk geschreven in de geschiedenis van menig Fraterhuis.

Waarin voorts de werkzaamheid der Broeders te Zwolle bestond, is ons reeds uit de aangehaalde plaats gebleken.

¹⁾ Fol. 24r.

²⁾ Zoo deden vijf Broeders te gelijk op 10 Juli 1409 afstand van al hunne roerende goederen ten behoeve van het Huis (zie de acte afgedrukt in het *Archief van het Aartsbisdom Utrecht*, t. a. p. blz. 250—252). Een ander Broeder schonk bij zijne opneming op 18 Febr. 1418 al zijne goederen, roerende en onroerende, tegenwoordige en toekomstige (eveneens afgedrukt aldaar, blz. 263—266). Een voorbeeld in den vorm van jaarlijksche renten levert het H.S. fol. 63v. Uit een en ander blijkt, dat het broeder-woorden de overdracht der goederen aan het Huis niet in zich sloot; dit bleef eene vrijwillige daad.

³⁾ Elk Fraterhuis had zijne eigene bepalingen en gewoonten. De Zwolsche rector Dirk van Herxen volgde die van zijn voorganger Gerard Scadde van Calcar, maar voegde er andere bij naar den eisch der tijden, en nam uit de Deventersche een en ander over (fol. 15r; zie ook 18r). Bekend zijn de merkwaardige „*Excerpta ex Statutis Fratrum vitae communis in urbe Monasteriensi, Coloniensi et Vesaliensi*” (bij Miraeus, *Regulae et constitutiones clericorum in congregatione viventium*, Antv. 1638, p. 144—150), waaruit de gansche huishouding dezer gestichten blijkt.

⁴⁾ Daar waren er inderdaad. Als Dirk van Herxen hen betrapte, herinnerde hij hun, hoe er niet vergeefs stond geschreven, dat de Joden het paaschlam haastig moesten eten, dat Maria haastelijk naar het gebergte week, dat Abraham haastig toeliep, dat Zacheüs zich haastte om af te komen, enz. (fol. 14r).

Zij kopieerden boeken. Dáár, waar het leeken-element tijdelijk de overhand behield, verrichtte men natuurlijk anderen arbeid. Die twee landlieden te Albergen zullen wel zijn voortgegaan, den akker te bebouwen, en die twee wevers te Hulsbergen zullen hun weefgetouw wel niet hebben verlaten ¹⁾. Maar als een geletterd man in die dagen met het werk zijner handen een stuk brood wilde verdienen, werd hij vanzelf verwezen naar het afschrijven van boeken. Met dezen arbeid waren Florens Radewijnsz. en de met hem gemeenschappelijk levende geestelijken te Deventer terstond begonnen, in hun onderhoud te voorzien. Aan de leekebroeders, die in de gemeenschap werden opgenomen, liet men dan de meer grove huishoudelijke bezigheden, de keukenzorgen en anderen arbeid over. Dit alles lag in den aard der zaak, en wij vinden het ook in ons H.S. ²⁾. Wat er destijds tot het maken van een boek behoorde, werd in het Fraterhuis te Zwolle verricht: men schreef af, bond in en verluchtte. De woorden »scriptura'', »ligatura'', »illumina-tura'' — ik hoop de ooren, die slechts aan klassieke klanken gewoon zijn, niet al te zeer te kwetsen — waren er overbekend ³⁾. Wat de afschrijvers betreft, de één was een »bonus'' ⁴⁾, de ander een »promptus'' ⁵⁾, een derde een

¹⁾ Volgens Delprat, a. w. blz. 115, was het werkelijk zoo.

²⁾ De leekebroeders te Zwolle kookten, baktten en brouwden; zij maakten kleederen en schoenen, bebouwden den tuin, enz. (fol. 17^r—17^v).

³⁾ Fol. 12^v.

⁴⁾ Fol. 20^r, 24^v, 43^v, 47^v, 49^v. Daarentegen waren er ook Broeders, die geen goede hand van schrijven hadden.

⁵⁾ Fol. 20^v. Dat men, als het er op aankwam, in éenen nacht een geheel boek kon kopieeren, blijkt uit een niet onaardig voorval (fol. 28^r). Toen namelijk zekere Dominicaner-moonnik te Groningen (blijkbaar de bekende Mattheüs Grabow; verg. mijn *Klooster te Windesheim*, dl. I, blz. 236^v; dl. II, blz. 379) de Broeders des gemeenschappelijken levens hevig op den kansel aangevallen en een boek tegen hen geschreven had, wisten eenigen hunner vrienden en begunstigers door tuschenpersonen het boek in handen te krijgen en zonden het aan den Zwolschen roctor, Dirk van Herxa. Deze sneed het los, gaf elk zijner medebroeders een gedeelte, en zoo werd het in éenen nacht geheel afgeschreven. Den volgende dag ging het weer ingebonden aan den afzender terug. — Men

»fidelis scriptor" ¹⁾; de één een »optimus scriptor in rotunda et fractura" ²⁾, de ander »in bastarda et rotunda scriptura" ³⁾; van den één wordt verhaald, dat hij o. a. een bijbel in fractuur-schrift kopieerde, die, zooals wij reeds zagen, voor vijfhonderd goudgulden werd verkocht ⁴⁾; van den ander wordt opgegeven, wat al uitvoerige werken van kerkvaders en anderen hij afschreef ⁵⁾; van een derde plachten de Broeders te zeggen, dat de boeken, door hem gekopieerd, op geen kar konden geladen worden; 's mans vingers stonden dan ook naar het schrijven; als hij de hand uitstak, trokken zij zich samen, alsof hij de pen hield ⁶⁾. Voorts, wat de boekbinders aangaat, één Broeder was een »bonus ligator" ⁷⁾, een ander »in opere ligaturae exercitatus" ⁸⁾. En wat eindelijk de verluchters betreft, — onder hen muntten vooral uit, de in zoovele opzichten voortreffelijke tweede Rector, Dirk van Herxen ⁹⁾, broeder Hendrik Wachten-donk ¹⁰⁾, broeder Arnold van Vollenhove ¹¹⁾, broeder Herman van Coevorden ¹²⁾ en broeder Petrus Breet ¹³⁾, welke laatste — ne irascatur Apollo — tevens was de barbier van het huis ¹⁴⁾.

merke intusschen wel op, dat hetzelfde verhaald wordt aangaande den Deventerschen rector Godfried van Meurs en diens Broeders (zie Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621, p. 547; verg. Delprat, a. w. blz. 54).

¹⁾ Fol. 64r.

²⁾ Fol. 34r; verg. ook 57v, en zie over de verschillende soorten van schrift mijn *Windesheim*, dl. I, blz. 214, noot 3.

³⁾ Fol. 42v; verg. ook 64r.

⁴⁾ Fol. 57v.

⁵⁾ Fol. 54v.

⁶⁾ Fol. 24v.

⁷⁾ Fol. 58v.

⁸⁾ Fol. 12v.

⁹⁾ Fol. 12v.

¹⁰⁾ Fol. 42r.

¹¹⁾ Fol. 43r.

¹²⁾ Fol. 58v.

¹³⁾ Fol. 60r.

¹⁴⁾ Nog van een anderen Broeder, die een goed schrijver was, wordt hetzelfde getuigd (fol. 43v). Ongetwijfeld maakte vastheid van hand tot beiderlei arbeid bekwaam. Men stelle zich overigens de calligraphie en

Dit over den dagelijkschen arbeid in het Fraterhuis te Zwolle, ik mag wel zeggen in alle Fraterhuizen, waar geestelijken en priesters woonden. Dat men zich bij toenemen den rijkdom dezer gestichten meer op de uitbreiding der eigene liberie dan op de vermeerdering van exemplaren voor den handel zal hebben toegelegd, en meer tijd dan vroeger aan eigen studie kan hebben gegeven, ligt voor de hand, en dat de wedstrijd met de weldra gevolgde boekdrukkunst ten voordeele van deze laatste moest uitvallen, behoeft geen betoog. Het is bekend, dat men toen in enkele Fraterhuizen, zooals te Gouda en te Brussel ¹⁾, de pen met de pers heeft verwisseld. Te Zwolle deed men dit niet. Uit ons H.S. blijkt alleen, dat er omstreeks 1475 geene geringe oneenigheid over gedrukte boeken, d. i. waarschijnlijk over het al of niet aankopen van zulke boeken voor de eigene bibliotheek, in het huis bestond. De »librarius" toch, die in het genoemde jaar stierf, zeide op zijn ziekbed tot zijn vermoedelijken opvolger: »Lieve broeder, het spijt en berouwt mij, »quod tam multis implicavi me occasione librorum impressorum". Daarom vraag en raad ik u, dat gij u van dat tumult geheel onthoudt zoo menigvuldige verstrooiingen afsnijdt, en zorg draagt meer kalm te wezen" ²⁾.

De werkzaamheid der Broeders moge in de allereerste

de illumineerkunst in de Fraterhuizen eer sober dan weelderig voor (zie mijn *Windsheim*, dl. II, blz. 229v). — Dat er omstreeks 1480 in het »Kleine huis" een zeer vroom jongeling, Johannes van Keulen, woonde, die vroeger »pictor optimus et aurifaber" was geweest, schijnt veel meer invloed op de geestesrichting van zijn naasten medebewoner, den later zoo beroemden Wessel Gansfort, dan op de kunstontwikkeling der Broeders te hebben gehad (zie fol. 45r). — Van nóg een voormaligen goudsmid, die tot de Fraters zelven behoorde, is sprake op fol. 41r.

¹⁾ Zie Delprat, *De Broederschap van G. Groote*, 2de druk, blz. 123v, 179, en vooral ook ons medelid Campbell in zijne *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, La Haye 1874, p. 543—546. De drukpers der Broeders te 's Hertogenbosch schijnt onbeduidend te zijn geweest (zie Delprat, a. w. blz. 130v); die van de Broeders te Leuven zal wel niet anders dan in verbeelding of bij overlevering hebben bestaan (zie mijn *Windsheim*, dl. II, blz. 196—198).

²⁾ Fol. 48r.

plaats hebben gestrekt, om hen van het noodige voor hun levensonderhoud te voorzien, zij had daarenboven nog een zijdelingsch nut, dat genoegzaam is aangewezen, wanneer ik herinner, dat de luiheid des Duivels oorkussen is. Intuschen, zij was en bleef slechts middel. Het eigenlijk gezegd doel der Fraterhuizen was geen ander dan de godsdienstig-zedelijke volmaking van allen, die er in werden opgenomen. Men nam er zijne kerkelijke plichten nauwgezet in acht, en trachtte voorts door persoonlijke oefeningen en onderlinge vermaningen in het goede te vorderen. Voor deze oefeningen stonden bepaalde uren, die men peinzende, biddende, lezende, schrijvende, studeerende of op andere nuttige wijze doorbracht ¹⁾. Om ons ook nu weer bij het Zwolsche fraterhuis te bepalen, de één hield er vele gebeden en devotiën ²⁾, de ander las er ijverig in heilige schriften ³⁾, een derde oefende zich in het lijden des Heeren ⁴⁾, een vierde bepeinsde de vier uitersten des menschen ⁵⁾, en een vijfde, wien de daartoe bestemde tijden te kort schenen, placht te zeggen: »Ik wenschte, dat wij twaalf of dertien feestdagen achter elkander hadden, om ons bezig te houden met God!» Hij was dan ook gewoon, onder zijn werk den Rozenkrans van Maria, en onderweg de Vigiliën of de Zeven Psalmen te lezen ⁶⁾.

Bij deze persoonlijke overdenkingen kwamen de gezamenlijke collatiën, d. i. de stichtelijke toespraken onder den maaltijd. De twee begrippen, door het ééne woord »collatio» uitgedrukt, bestaan nog, wat het zinnelijke betreft, in het Fransche »collation», en wat het geestelijke aangaat, in het

¹⁾ Fol. 46r, 48v, 52v, 64r; verg. ook 27r.

²⁾ Fol. 26v.

³⁾ Fol. 52v. Zie over het begrip van »heilige schriften» in die dagen mijn *Windesheim*, dl. I, blz. 43.

⁴⁾ Fol. 30r.

⁵⁾ Fol. 33r.

⁶⁾ Fol. 32v. Het algemeen verspreide gebedje »Maria, mater gratiae» etc., waarover ik in mijn *Windesheim*, dl. II, blz. 260v heb gehandeld, was ook in het Zwolsche fraterhuis bekend (fol. 59v).

Fransche »conférence''¹⁾. Deze collatie nu werd in het Zwolsche fraterhuis des middags te twaalf uren en later op den dag, waarschijnlijk des avonds te zes uren, gehouden²⁾. De Rectors gaven daarenboven meermalen, vooral op de feestdagen, soms voor de Broeders alleen, soms ook voor het publiek, afzonderlijke collatiën, exhortatiën en ammonitiën ten beste³⁾, gelijk wij straks nader zullen zien.

Niet altijd echter — het doet mij leed, er dit te moeten bijvoegen, maar tot kennis van het inwendig leven der Fraterhuizen is het onmisbaar — niet altijd bleven de oefeningen in godsvrucht en deugd binnen de rechte perken. Ook ons H.S. gewaagt te dezen opzichte van overdrijvingen en ziekelijkheden, waarvan ik tot verontschuldiging alleen zeggen kan, dat zij tot de toenmalige vroomheid behoorden⁴⁾ en in andere Fraterhuizen, met name ook in het Deventersche⁵⁾, vooral niet minder werden gevonden.

Men oefende zichzelf, en werd door anderen, bepaaldelijk door den Rector, geoefend⁶⁾. De voortreffelijkste Rector van het huis, de meergenoemde Dirk van Herxen, wist zijne onderhoorigen, niet het minst ook de nieuwelingen onder hen, wel tot gehoorzaamheid te krijgen⁷⁾. Toen één dezer laatsten, de Zwolsche kapelaan Hendrik van Heusden, zijn proeftijd had, beijverde pater Dirk zich, hem veelvuldig te vernederen, opdat er het schuim van zijn vroeger bestaan zou afkooken (»ut scoria priscae conversationis

¹⁾ Verg. Hirsche in de bovengenoemde *Real-Encyklopädie*, a. a. O. S. 709.

²⁾ »Hora duodecima et de sero'' (fol. 25r; zie ook 38v, 45r). De »coena'' had 's avonds te zes uren plaats (fol. 47r).

³⁾ Fol. 25r, 35v, 38r, 53r. Van den vierden Rector, Hendrik van Herxen, wordt verhaald, dat hij bijzonder gaarne collatiën en ammonitiën voor de jongelingen, d. i. voor de bewoners van het »Kleine huis'', hield (fol. 53r).

⁴⁾ Zie mijn *Windesheim*, dl. I, blz. 37, 181—192; dl. II, blz. 283—297.

⁵⁾ Zie Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I, p. 12—223 passim.

⁶⁾ Fol. 52r.

⁷⁾ Fol. 15v, 24v, 51v—52r.

suae excoqueret" ¹⁾). Eens deed hij hem openlijk uit de Aa bij de Markt een emmer water scheppen en naar huis dragen. De lieden, die het zagen, hadden medelijden met hem en wilden het voor hem doen. Maar hij weigerde en deed het zelf. Op een anderen tijd moest hij hetzelfde nog eens verrichten en daarenboven in de nabijheid van de Markt mosterd halen. Toen liep hij met den emmer in de ééne, en met het mosterdpotje in de andere hand. »En», voegt de schrijver er bij, »in deze en dergelijke, zelfs hardere zaken oefenden de Broeders zich destijds, om zichzelf en de wereld te overwinnen, ten einde te leeren, onvoorwaardelijk in alles te gehoorzamen" ²⁾). Dit doel werd dan ook bereikt. Rector Dirk kon, om zoo te zeggen, met de Broeders doen, wat hij wilde. Verwonderde iemand zich over hetgeen zij deden, dan was het antwoord: »De Pater heeft het gezegd; vraag niet verder" ³⁾). Als een der besten uit hun midden, de ijverige afschrijver, van wien men zeide dat hij meer dan een karrevracht boeken had gekopieerd, zijne buien van droefgeestigheid had en tot hem kwam om getroost te worden, gaf hij hem soms voor troostredenen discipelen met de roede, »dimittens eum per hoc consolatum et a tristitia recreatum" ⁴⁾). De gehoorzaamheid behoefde nochtans door Rector Dirk niet in het huis gevestigd te worden. Reeds zijn voorganger, de eerste Rector, had de Broeders in strenge tucht opgevoed en hen bij zijnen dood in goede orde achtergelaten ⁵⁾). Van zekeren leekebroeder, die gestorven was, mocht hij naar waarheid getuigen: »Als ik hem bevolen had, zijne beide beenen af te snijden, hij zou het onmiddellijk hebben gedaan" ⁶⁾).

Deze oefeningen in gehoorzaamheid — het blijkt reeds

¹⁾ Fol. 16r.

²⁾ Fol. 16r.

³⁾ Fol. 24v.

⁴⁾ Fol. 24v. Hij werd dan ook een „speculum humilitatis et obedientiae" genoemd.

⁵⁾ Fol. 6v, 10v, 12v, 15r.

⁶⁾ Fol. 10r.

uit het gezegde — waren meestal te gelijker tijd oefeningen in de destijds hooggeroemde deugd der »oetmoedigheid”. Ik heb elders getracht, het begrip, door dit woord uitgedrukt, nader te omschrijven ¹⁾, en te doen zien wat het al in zich sloot. Ons »nederigheid”, ofschoon er in vervat, geeft het slechts zeer onvolledig terug. Geringschatting van zichzelf, geduld, zelfverloochening, wereldverzaking en dergelijke waren er eveneens in begrepen. Voorbeelden, aan het Zwolsche fraterhuis ontleend en te dezer zake dienende, zullen het ons duidelijk maken. Van den aanvang af leerden de Broeders aldaar den bij de wereld meest verachten staat het liefst te kiezen ²⁾. Reeds hun eerste Rector spoorde hen aan, haastig te zijn in nederig dienstbetoon, ja elkander hierin te voor-komen, zoodat er nog lang daarna onder de beste bewoners van het huis een edele wedijver bestond in het verrichten van de meest verworpen werkzaamheden en in hetgeen men noemde »het stelen van goede werken”, d. i. het doen van elkanders arbeid, zonder dat de persoon, wiens taak volbracht was, wist wie het voor hem had gedaan ³⁾. Wie een ander ook maar in ’t minst, soms schier denkbeeldig, in woorden of daden beleedigd had, viel voor hem op de knieën, om schuld te belijden en vergiffenis te vragen ⁴⁾. De gehoor-zame leekbroeder, van wien ik straks sprak, placht na afloop van den maaltijd der overige Broeders de door hen achter-gelaten en minder smakelijke brokken bijeen te zamelen en te eten, alsmede het bier, dat zij hadden laten staan, te drinken, »opdat hij zichzelf overwinnen en zijne gebreken bedwingen mocht” ⁵⁾. De rector Dirk van Herxen, die

¹⁾ Zie mijn *Windesheim*, dl. I, blz. 181v; dl. II, blz. 284v.

²⁾ Fol. 8v.

³⁾ Fol. 6v. Zie over het »oetmoedige werken stelen” mijn *Windesheim*, dl. II, blz. 285v.

⁴⁾ Fol. 15v, 55v, 56r; verg. ook 56v. Zie over het »venyen” (veniam petere) mijn *Windesheim*, dl. II, blz. 289v.

⁵⁾ Fol. 9v. Eene parallele plaats is fol. 56v: »Nam dicebat valde utile fore, per talem humilitatem vincere seipsum et passionem viciosas mortificare”.

anderen soms ootmoedigheid leerde, door hen een langen grijzen tabberd met een erg misvormd en al te kort zwart bovenkleed van geringe soort te doen dragen ¹⁾), was in dit opzicht zelf een voorbeeld. Hij droeg grijze kleederen van gemeene stof, een mantel zonder gordel en een vrij versleten, afhangenden hoed ²⁾). Zijn tweede opvolger en bloedverwant, die bij hem en bij den derden Rector, Albert van Calcar, in eene niet zeer zachte school was geweest ³⁾), de streng ascetische Hendrik van Herxen, ging hierin echter veel verder. Deze wordt ons in het H.S. beschreven als zeer ootmoedig, arm van geest, een verachter van de wereld en van zichzelf. Hoe diep de nederigheid in zijn hart geworteld was, toonde hij in zijne zeden, zijn gang, zijn gewaad, zijne woorden. Het mishaaide hem, dat de naburige en met de Broeders nauw verwante Regulieren te Windesheim zóózeer van hunne vroegere eenvoudigheid afweken, dat zij, in plaats van witte strooien hoeden, zwarte van diezelfde stof gingen dragen ⁴⁾). Hij stond er op, dat in zijn huis alles bij het oude blijven, en men in spijs en drank, in kleederen en huisraad, zekere armoede, eenvoudigheid en wereldverachting betoonen zou ⁵⁾). »Simpel, simpel'', was zijn woord; »het slechte is tot behoud van tucht en innigheid het beste'' ⁶⁾). Zijne eigene onderkleederen waren dan ook zóó versleten, dat zij volgens onzen Kroniekschrijver meer geschikt schenen, om er meel mede te ziften, dan om er het lichaam mede te verwarmen. Zijne bovenkleederen droeg hij tot den laatsten draad af. Meestal hingen zij hem zorgeloos om het lijf, soms achterst voren. Eens was er een groote scheur in, maar hij naaide die eigenhandig dicht met een pikdraad, en liep er zoo mede op straat ⁷⁾).

¹⁾ Fol. 52r; zie ook 21v, 34r—34v.

²⁾ Fol. 13r.

³⁾ Fol. 51v—52r.

⁴⁾ Alles ontleend aan fol. 55v.

⁵⁾ Fol. 57r. Verg. over dergelijke pogingen tot reoprinstatie ook elders, mijn *Windesheim*, dl. I, blz. 190—192; dl. II, blz. 163v.

⁶⁾ Fol. 55v.

⁷⁾ Alles ontleend aan fol. 55r.

Als van zelf zijn wij van het gebied der ootmoedigheid op dat der ascese gekomen. Ook daarvan vinden wij, gelijk niemand verwonderen zal, in het Zwolsche fraterhuis de sporen, hoewel niet zoo erg, en vooral niet zoo algemeen, als men allicht verwachten zou. De illuminator Hendrik Wachtendonk liet zich eens door een bevriend medebroeder eene harde en lange disciplien met de roede geven ¹⁾, en zijn kunstbroeder Arnold van Vollenhove streed geweldig, ofschoon vergeefs, tegen de natuurlijke eischen van den slaap ²⁾. De Rector Albert van Calcar, uit eene ziekte hersteld zijnde, nam een zóó harden leefregel aan, dat de Broeders er zich over bezwaard gevoelden, en hem door den Rector van het Deventersche fraterhuis deden vermanen, deze strengheid jegens zichzelf te laten varen; gelijk hij ook deed ³⁾. Maar wat ons van zijn opvolger, Hendrik van Herxen, wordt verhaald, overtreft de ascetische oefeningen van al de overige Broeders te zamen. Reeds in zijn eersten tijd droeg hij, met vergunning van zijn Rector en bloedverwant Dirk van Herxen, een zoogenaamd »cilicium», d. i. een haren kleed op het bloote lijf ⁴⁾. Tot op zijne laatste verzwakking — hij was toen een hoogbejaard man — gebruikte hij nooit een bed ⁵⁾. Hij geeselde zich in zijne eigene kamer zóó, dat de Broeders het in de hunne konden hooren, en na zijnen dood vond men vele roeden in het stroo zijner bedstee ⁶⁾.

Dit een en ander luidt geenszins opwekkelijk. Wie het hoort, krijgt een indruk van iets onuitsprekelijk sombers. Deze indruk wordt nog versterkt, als hij verneemt, dat de toch zoo uitnemende Dirk van Herxen zich reeds als knaap

¹⁾ Fol. 42r.

²⁾ Fol. 43v.

³⁾ Fol. 40v.

⁴⁾ Fol. 54v. Zie over dit gebruik van vele devoten in die dagen, ook van Gerrit de Groote, mijn *Windesheim*, dl. I, blz. 29, 30, 37, 189; dl. II, blz. 293v.

⁵⁾ Fol. 54v, 62r.

⁶⁾ Fol. 55r.

beschuldigde, wanneer hij iets gezegd had, wat anderen aan het lachen bracht ¹⁾, en dat hij zelf later nooit lachte ²⁾. Toch kan ik de verzekering geven, dat dit volstrekt niet de algemeene geest was, en dat er ook Broeders waren, in wie een betamelijke levenslust zich deed gelden ³⁾. Ja, al te krasse uitingen van naargeestige vroomheid werden door de Rectors zelve gekeerd. Ook hiervan een voorbeeld. Zekere leekebroeder, kok in het naastgelegen »Kleine huis», was steeds vervuld met gedachten aan Duivel en Dood. Om altijd aan zijn sterfuur te denken, deed hij in zijn kamertje een vrij akelig beeld van den Koning der Verschrikking schilderen. Dit schijnt geen bezwaar te hebben opgeleverd. Maar toen er eens een dief was opgehangen, en onze Broeder hem den volgenden nacht heimelijk van onder de galg opgegraven en hem de huid afgestroopt had, om er zich een kamizool van te doen maken, toen kwam Rector Dirk, die het van den leerlooier vernam, tusschen beiden, en deed de huid wegwerpen ⁴⁾.

Ziedaar het een en ander aangaande het inwendig leven in de Fraterhuizen, met name in dat van Zwolle. Met een antwoord op de vraag, in hoeverre dit laatste ook in ruimeren kring zijn invloed betoonde, zal ik mijne Bijdrage besluiten.

Men stelle zich de Broeders niet voor, als steeds met elkander in hunne woning bijeen en nauwelijks anders doende dan schrijven. Niet weinigen hunner zaten soms,

¹⁾ Fol. 12r.

²⁾ Fol. 13r.

³⁾ Fol. 41r, 41v, 43r, 44r, 45r, 50r, 60r. Zekere leekebroeder, die weleer voor den kost langs de straten op een muziekinstrument had gespeeld, mocht het soms nog eens in tegenwoordigheid der Broederen doen (fol. 32r). Ook de jongelingen in het »Kleine huis» waren niet zóó ingetogen, of de kok moest het wel eens ontgelden, als zij hem lachend toeriepen: »Kok!» »Schummel!» en dergelijke woorden (fol. 61r).

⁴⁾ Fol. 19v—20r.

de een hier, de ander daar, in het vaderland of ook in het buitenland verspreid, als rectors van andere Fraterhuizen, als oprichters of inrichters van nieuwe soortgelijke gestichten, of als biechtvaders van de hun toevertrouwde Zusters. Wat dit laatste betreft, op een zelfde oogenblik ¹⁾ hadden de Zwolsche broeders zulke biechtvaders uit hun midden te Nijkerk, te Gorcum en te Delft, en van degenen, die aanwezig waren, gingen er later vijf naar verschillende andere Zusterhuizen. En wat dat oprichten en inrichten van nieuwe gestichten aangaat, onder het bestuur van Rector Dirk van Herxen verreezen van uit Zwolle de Fraterhuizen te Doesburg, 's Hertogenboch, Harderwijk en Groningen ²⁾, alsmede het Zusterhuis te Orthen bij 's Hertogenbosch ³⁾, dat eenmaal vijfhonderd bewoonsters telde ⁴⁾, en waaruit weer andere Zusterhuizen voortkwamen, te Zalt-Bommel, Rossem, Wamel en Brielle ⁵⁾. Evenzoo werd op zijn raad het biechtvaderschap over het nieuw gestichte Zusterhuis te Calcar opgedragen aan zekeren Johannes van Andernach, die, zonder tot de Zwolsche broeders te behooren, eenigen tijd het bestuur over de jongelingen in het »Kleine huis» had gehad, en die zijne nieuwe betrekking zóó uitstekend vervulde, dat het genoemde Zusterhuis niet slechts zelf aanmerkelijk toenam in tijdelijken en geestelijken bloei, maar ook de aan-

¹⁾ Namelijk bij den dood van den derden Rector, Albert van Calcar, in 1482 (fol. 50^v). Zie eene dergelijke opgave bij den dood van zijn voorganger Dirk van Herxen in 1457 op fol. 31^v.

²⁾ Fol. 27^v.

³⁾ Fol. 21^v.

⁴⁾ Fol. 41^r.

⁵⁾ Fol. 21^v. Nog een vijfde werd te Vucht opgericht. Het was zóó groot, dat tweehonderd zusters met een Rector en diens hulppersonneel (socii) er ruim konden wonen. Doch het wilde niet gedijen, en werd al spoedig aan Karthuizers verkocht (fol. 41^v). — Sommige Rectors werden zóózeer gedreven door de zucht om vele zielen voor God te winnen, dat zij eene menigte Zusterhuizen oprichtten. Hierin muntte vooral uit Gerard Rees, de eerste Rector te Doesburg na het vertrek der Zwolsche broeders. Men verhaalde van hem, dat hij gewoon was, met twee zusters en een zijde speck een nieuw huis te beginnen (fol. 22^v).

leiding werd tot het ontstaan van alle andere gestichten derzelfde soort in Kleefland ¹⁾. Ongelukkig moet ik er bijvoegen, dat de pogingen der Broeders, om de Zusters in goede tucht te brengen of te houden, niet altijd met gunstigen uitslag werden bekroond. De zaak gaf soms tot heel wat klachten aanleiding ²⁾. Eén Broeder boette er van lieverlede zijne gansche zedelijkheid bij in, niet slechts tot smart der overigen, maar tevens tot schade en schande van het Zwolsche huis ³⁾. Daarentegen werd een ander, die het biechtvaderschap te Delft bekleedde, de »innige pater der Zusters in Holland” genoemd ⁴⁾.

Maar ook de te Zwolle aanwezige Broeders, voor zooverre zij de priesterwijding hadden ontvangen, oefenden geene geringe mate van zielzorg nit. Dit mocht natuurlijk niet geschieden zonder opzettelijke vergunning van den Pastoor van het Kerspel. Maar de Zwolsche fraters, wier huis met medewerking van den Pastoor der stad en het Kapittel van Deventer tot stand was gekomen ⁵⁾, hadden zulk eene vergunning, die daarenboven nog door den Bisschop van Utrecht bekrachtigd was ⁶⁾. Naar luid hiervan mochten zij niet slechts van elkander en hunne huisgenooten, maar ook van geestelijken en scholieren de biecht hooren, alsmede op Zon-

¹⁾ Fol. 18v.

²⁾ Fol. 4v, 43v—44r, 64r. Verg. mijn *Windesheim*, dl. II, blz. 343.

³⁾ Fol. 28v—29r.

⁴⁾ Fol. 63v.

⁵⁾ Fol. 5r—5v; verg. het meergenoemd *Archief van het Aartsbisdom Utrecht*, t. a. p. blz. 224, 237—241.

⁶⁾ De vergunning, mede voor de opvolgers van den Pastoor geldende, is gedagteekend 20 Dec. 1418; de bisschoppelijke bekrachtiging 7 Jan. 1419. Beiden zijn afgedrukt in het *Archief* als boven, blz. 267—272. (Zie dergelijke stukken betreffende het Utrechtsche fraterhuis afgedrukt bij Dodt, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, Utr. 1839, dl. I, st. 2, blz. 89—95, en dergelijke vergunningen door de pastoors van andere plaatsen, in ons H.S. fol. 10r en 22r). Dat het verlof bij voorkomende onaangenaamheden soms krachteloos werd gemaakt, blijkt uit fol. 29r: »Semel idem curatus prohibuit, quamvis iuste non potuit, ne iuvenes scolares in domo vicina confiterentur sacerdotibus domus nostrae. Item alio tempore idem curatus noluit” etc.

en Feestdagen, mits buiten de kerktijden, godsdienstige toespraken houden. Straks over dit laatste. Ook van het eerste maakte men dankbaar gebruik, ten einde zooveel mogelijk invloed uit te oefenen op het geestelijk leven, waarom het den Broederen eigenlijk te doen was. Te Zwolle schijnen zij de gewone biechtvaders der onder hun bestuur staande jongelingen en scholieren te zijn geweest ¹⁾).

Doch ook hierbij bepaalde zich hun invloed niet. Reeds sprak ik van zekeren Johannes van Andernach, die, zonder tot de Broeders te behooren, eenigen tijd het bestuur over de jongelingen in het »Kleine huis» had. Hij was de eenige niet, die op deze wijze aldaar het procuratorschap uitoefende ²⁾. Zulke mannen stonden dan onder de gehoorzaamheid van het Huis en gingen op de wijze der Broeders gekleed ³⁾. Ja, deze kleeding was ook onder lieden, die elders in de stad woonden, maar zich met hen in zeker geestelijk verband stelden, geenszins ongewoon ⁴⁾. Iets dergelijks had somtijds plaats met devote jongelingen, die niet tot den eigenlijken kring van het »Kleine huis» behoorden, maar toch ten teeken van verwantschap de kap droegen, of ook geschoren werden, gelijk daar gebruikelijk was ⁵⁾. Daarenboven waren er in eene andere daartoe gehuurde woning dertig tot veertig middelbare knapen (*mediocres*), eveneens met de kap gekleed ⁶⁾. Maar vooral in den »gouden tijd» van het Zwolsche fraterhuis waren er vele wereldlijke mannen, priesters en onderwijs gevende geestelijken (*clerici submonitores scolarium*), die zich onder de gehoorzaamheid van den Rector Dirk van Herxen plaatsten ⁷⁾. Dit verwondert ons niet, want jaren lang was deze de raadsman en vraagbaak van alle welgezinden binnen en buiten de stad ⁸⁾. Ons

¹⁾ Zie fol. 26v, 29r.

²⁾ Een ander voorbeeld levert fol. 60r.

³⁾ Zie de laatstgenoemde plaats; verg. ook fol. 44v.

⁴⁾ Fol. 11r, 22r.

⁵⁾ Fol. 34v, 60v.

⁶⁾ Fol. 34v.

⁷⁾ Fol. 18r.

⁸⁾ Fol. 18r, 20r.—20v, 27v—28r, 45v.

H.S. noemt hem »omnium devotorum generalis pater'' ¹⁾; wij zouden hem met een woord uit lateren tijd kunnen heeten het »eminente hoofd'' der vromen in zijne dagen, evenals Florens Radewijnsz. dat vroeger was geweest ²⁾. Gelijk dan ook het Deventersche fraterhuis naar dezen laatste Meester-Florenshuis heette, werd het Zwolsche naar hem, vooral bij zijn leven, maar ook nog lang na zijn dood, Heer-Dirk-van-Herxenshuis genoemd ³⁾. Het zal niet noodig zijn, er meer bij te voegen, om een denkbeeld te geven van den wijdstrekkenden geestelijken invloed, dien het Zwolsche fraterhuis heeft gehad.

Over de strekking van de boeken, die men aldaar voor geld afschreef, kan ik kort zijn. De titels, die ons H.S. noemt, steunen het vermoeden, dat zij, zooal niet uitsluitend, dan toch bijna uitsluitend, van godgeleerden, geestelijken en stichtelijken aard zijn geweest. Er is namelijk sprake van werken van Augustinus en Bernardus, Petrus de Tarentasia en Guerrius, voorts van »Sermones diversorum doctorum et multae homiliae per annum'', »multa studia clericorum'', »De illustribus viris Cisterciensium'' en het »Liber apum'' ⁴⁾. Zekere leekbroeder schreef ook Dietsche boeken af ⁵⁾. Dat er soms eenige tekstkritiek werd uitgeoefend, blijkt uit de mededeeling, dat van de »Summa vitiorum et virtutum'', door één der Broeders gekopieerd, geene correcte exemplaren bestonden ⁶⁾, hetgeen schijnt aan te duiden, dat er thans door hem een nauwkeurig afschrift vervaardigd

¹⁾ Fol. 27v.

²⁾ Fol. 20r. Zie hier vooral mijn *Windesheim*, dl. I, blz. 238, noot 2.

³⁾ Fol. 20v.

⁴⁾ Fol. 20v, 46r, 54v; verg. ook 43v. Zie over de werken van Petrus de Tarentasia (later Paus Innocentius V, gest. 1276) Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, Leipz. 1750, Th. II, Kol. 1889; over die van Guerrius (een abt in het bisdom Reims, gest. 1157) denzelfden a. a. O. Kol. 1254, en Foppens, *Bibliotheca Belgica*, pars I, p. 385 seq.; over het »Bijboek'' van Thomas Cantimpratensis Moll in het *Kerkhistorisch archief van Kist en Moll*, dl. IV (Amst. 1866), blz. 273v.

⁵⁾ Fol. 25r.

⁶⁾ Fol. 54v.

was. Wat hiervan zij, het Zwolsche fraterhuis heeft in den tijd, toen de drukkunst nog niet bestond of zeer schaars werd beoefend, medegewerkt tot vermenigvuldiging van boeken, met name — zooverre wij althans weten — van zóódanige, waardoor het geestelijk leven kon worden bevorderd en uitgebreid.

Dat leven trachtten de Broeders ook nog op andere wijze te verspreiden, namelijk door hunne vroeger aangestipte collatiën voor het volk. Reeds zagen wij, dat de parochie-pastoor hun tot het houden van godsdienstige toespraken verlof had gegeven. Van dit verlof maakten zij veelvuldig gebruik. Ons H.S. bevat plaatsen, waaruit blijkt, dat er, behalve collatiën voor de scholieren en jongelingen ¹⁾, nu eens door den Rector zelven, dan weer door dezen of genen welsprekenden Broeder, meer bepaald op de Feestdagen, openbare toespraken werden gehouden ²⁾. Van den Rector Dirk van Herxen verhaalt het bovendien, dat deze, om de leeken te trekken tot het aanhooren van het Woord Gods, twee groote Dietsche boeken met door hem vertaalde collatiën over verschillende stoffen samenstelde, waaruit hun op de Feestdagen eenige toepasselijke materie kon worden voor-gelezen ³⁾, en uit de toespraken van zijn opvolger Albert van Calcar, bij deze en andere gelegenheden gehouden, deelt het verschillende gezegden mede ⁴⁾. Om er een proefje van te geven, en tevens te doen zien, hoe vrij men zich in zulke collatiën bewoog, laat ik volgen, wat hij eens op Palmzondag zeide. »Thans staan vele en innige feesten voor de deur», zoo sprak hij, »maar alleen zij, die een grooten zak hebben, zullen ze waardig vieren». Waarop één der hoorders vroeg: »Wie zijn dat?» En hij: »Dat zijn zij, die een ruim hart hebben, d. i. die branden van liefde, die groote begeerte en innige toeneiging hebben tot God,

¹⁾ Fol. 26^v, 44^v—45^r, 53^r.

²⁾ Fol. 16^r, 25^r, 35^v, 36^r, 53^r.

³⁾ Fol. 14^r, 16^r.

⁴⁾ Fol. 38^v—40^v.

die alle menschen rechtvaardigen en zichzelf veroordeelen" ¹⁾).

En nu ten slotte het punt, waarvoor ik de aandacht het minst zal behoeven te vragen: de invloed der Zwolsche broeders op het schoolwezen in hunne stad. Het onderwerp is te merkwaardiger, omdat er te Zwolle eene misschien ongevenaarde stadsschool bestond, wier hoogste bloeitijdperk de Broeders hebben beleefd, toen Johan Cele nog stond aan haar hoofd, toen Parijsche magisters in de hoogere klassen onderwijs gaven, en achthonderd tot duizend scholieren, uit de meest verschillende oorden saamgevloeid, de banken vulden ²⁾).

Hier moeten wij wèl onderscheiden. Men kan opvoedend werken op de jeugd, zonder invloed te hebben op het onderricht, en de harten der scholieren vormen, zonder een voet te zetten in de scholen. Welnu, zóó hebben de Broeders te Zwolle — van hen alleen spreek ik thans — opvoedend buiten de school, niet onderwijzend in de school gearbeid. Hun doceeren — ik weet het niet beter uit te drukken, dan het aangaande één hunner in ons H.S. staat ³⁾ — was een doceeren in goede zeden. En dit moge hen naar het oordeel van sommigen minder belangwekkend maken, dan indien zij aan knapen Latijn en Grieksch geleerd, en aan jongelingen de geheimen der Grammatica ontvouwd hadden, er zijn anderen, die de vrijheid nemen, hierover anders te denken ⁴⁾,

¹⁾ Fol. 39v.

²⁾ Zie Busch, *Chronicon Windesemensae*, Antv. 1621, p. 603; denzelfden, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rerum Brunsvicensium*, Hanov. 1707, tom. II), p. 477; Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, p. 173 seq. Verg. Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 254—256.

³⁾ Fol. 42r.

⁴⁾ Terecht schrijft Hirsche in zijn genoemd artikel over de Broeders, S. 751: „Man verkleinert diesen Einfluss [auf das Schulwesen] nicht, wenn man ihnen nicht mehr die Einführung einer verbesserten Methode zuschreibt, über deren Art und Weise doch niemand bisher etwas sicheres zu sagen wusste, sondern die Verbesserung des Schulwesens durch die Brüder allein auf der religiös-erziehlischen Seite desselben sucht“.

indien althans hunne opvoeding niet gericht is geweest op dat »tam maken», waarvan Erasmus de Broeders eenmaal heeft beticht ¹⁾).

Een eigenaardige karaktertrek der zoogenaamde »moderne devoten», d. i. van de aanhangers dier machtige godsdienstig-zedelijke opwaking, die in Gerrit de Grootte haar profeet had gevonden, zal alles duidelijk kunnen maken. Die karaktertrek was, dat zij zeer veel overhadden voor arme scholieren en jonge geestelijken. Gevoelende, dat wie het wordend geslacht heeft, het toekomstig volk bezit, doch het zwaartepunt niet leggende in de kennis maar in de vroomheid, namen zij knapen, die de scholen bezochten, en jongelingen, die zich voor kerkelijke betrekkingen voorbereidden, in hunne woningen op, ten einde invloed te kunnen uitoefenen op hun hart en leven. Zoo hebben wij ook nog straks den priester Hendrik Foppensz. van Gouda ontmoet, die zich te Zwolle ging vestigen met het doel, om er devote scholieren te verzamelen in zijn huis. Wat op deze wijze door welgezinde particulieren werd gedaan, dat deden de Broeders óók. Zij hadden een »Domus minor» voor jongelingen, een »Domus pauperum» voor knapen ²⁾. In beiden stond geen rector, geen lector of praeceptor, maar eenvoudig

¹⁾ Ziehier 's mans eigene woorden uit zijn merkwaardigen brief aan den pauselijken geheimschrijver Lambertus Grunnius, waarin hij onder den verbloemden naam van Florentius zijne eigene geschiedenis als knaap en jongeling verhaalt: »Curavit illos ablegandos in contubernium quorundam, qui vulgo Fratres Collationarii vocantur, qui nusquam gentium non nidulantes, instituendis pueris quaestum facit. Horum illud praecipuum est studium, ut si quem puerum videant indole generosiore & alacriore, cujusmodi fere sunt ingenia felicissima, eam plagis, minis, objurgationibus, aliisque variis artibus frangant ac dejiciant, id appellant cicurare, vitaeque monasticae fingant» (*Opera omnia* [cura Joa. Clerici], Lugd. Bat. 1703, tom. III, pars 2, col. 1822 seq.). Doch men zie ook eenige voorafgaande, en vooral vele volgende regels, waarin, bij alle bewuste of onbewuste overdrijving (verg. Delprat, a. w. blz. 266—270), een zeer ongunstig oordeel over de Broeders als opvoeders en onderwijzers is uitgesproken.

²⁾ Uit beiden, maar vooral uit het »Domus pauperum», kregen de Broeders toevoer van nieuwe leden (fol. 47^r, 48^v, 49^v, 59^v, 60^r, 60^v, 61^r, 65^r).

een »procurator” aan het hoofd, en in ons H.S. is niet de minste aanwijzing, dat er iets werd gevonden, wat naar eene school geleek. Dat behoefde ook niet; voor het onderwijs was de Stadsschool, voor de voeding en opvoeding het Huis.

Nu ligt het in den aard der zaak, dat het weleens kon, ja in zekeren zin moest gebeuren, dat er onder de jongelingen en aankomende geestelijken in het »Domus minor” geschikt personeel was voor het onderwijs in de lagere klassen der stadsschool, waar de meesten hunner zelven hunne opleiding hadden ontvangen of nog ontvingen. Maar dan kregen zij, om zoo te zeggen, hunne aanstelling van het Hoofd dier School, niet van het Hoofd van 't Fraterhuis, die ongelukkig — het heeft tot heel wat wetenschappelijke, of liever onwetenschappelijke verwarring aanleiding gegeven — beiden denzelfden titel van Rector voerden, maar overigens niets met elkander gemeen hadden. Zulk een voorbeeld, dat een bewoner van het »Domus minor” docent was op de stadsschool, heeft zich o. a. voorgedaan met een later zeer beroemd man, ik bedoel Johan Wessel Gansfort. Het was in de dagen van den Fraterhuis-rector Albert van Calcar. Het »regimen” van het »Domus minor” werd gevoerd door den Procurator Rutger van Doetinchem, een voor deze taak alleszins geschikt man, die de vijfzig jongelieden, over welke hij gesteld was, liefst in alle vriendelijkheid bestuurd, maar ook, indien het noodig bleek, in den letterlijken zin des woords de roede niet spaarde, zoodat het »Kleine huis” volgens de getuigenis van onzen schrijver, die alles zelf heeft beleefd, in goede tucht en vrome jongelingen uitblonk ¹⁾. »Destijds” — zoo gaat hij voort — »woonde daar ook Magister Wesselus, die, nadat hij in de eerste of tweede klasse der Zwolsche school onderwijs had gegeven, wegens aanleg en studie lector in de derde klasse is geworden, en zoo was hij in het »Kleine huis”, op onze wijze gekleed, met de jongelingen. Met hen ging hij naar de

¹⁾ Alles ontleend aan fol. 44v.

kapel en naar de collatie van den Procurator, als ware hij de minste hunner, ofschoon hij er examen deed voor de grootsten" ¹⁾. Eenige regels verder volgt ook nog dit: »Zoo was destijds het »Kleine huis" met goede jongelingen versierd, en dat droeg veel vrucht voor de Zwolsche school" ²⁾. Het is duidelijk, dat hier uitsluitend sprake is van zedelijke vruchten.

Nauwelijks zal het noodig zijn, maar om overtuigend te doen zien, dat te Zwolle Fraterhuis en School, »Rector fraterum" en »Rector scholarium", fraterhuisleven en schoolonderricht geheel verschillende zaken waren, zal ik nog op ééne plaats in ons H. S. de aandacht vestigen. Er is daar sprake van de jeugd en jongelingschap van den lateren vierden Rector van het huis, den meergenoemden Hendrik van Herxen. Deze Hendrik is een zeer leergierige knaap. Om zijne studiën verder voort te zetten, komt hij te Zwolle op school. Hij vestigt er de aandacht zóózeer op zich, dat hij niet lang na voleindigde studie wordt aangezocht, lector in de school te worden. Hij heeft daar weinig zin aan, maar stemt er tijdelijk in toe uit gehoorzaamheid aan zijn bloedverwant Dirk van Herxen. Doch dit leven behaagt hem niet. De schoolwerkzaamheden met al hare afleiding staan hem in den weg. Hij wil God meer onverdeeld dienen, en overlegt thans, waar hij dit het best zal kunnen doen. Een klooster zou de aangewezen plaats zijn, maar dan zal hij geen gelegenheid hebben, om den naaste te vermanen en te onderrichten, en zielen voor den Hemel te winnen. Zoo komt hij tot het besluit, om in het Fraterhuis eene plaats te vragen, en daar wordt hij eerst als novitius, en na vol-

¹⁾ Fol. 44^v—45^r. Wat Wessel Gansfort betreft, hij komt in het H.S. nog eenmaal voor aan het ziekbed van den Rector Albert van Calcar, die in 1482 overleed. »Tunc magister Wesselus affuit, offerens se et omnem operam suam pro curatione eius" (fol. 50^r). Zie voorts over den vromen jongeling, die in de kamer naast hem woonde en veel invloed op zijne geestesrichting schijnt gehad te hebben, boven, in de aantekeningen.

²⁾ Fol. 45^r.

eindigden proeftijd als frater opgenomen ¹⁾. Waarlijk, indien aan het Zwolsche huis eene school ware verbonden geweest, of de Zwolsche broeders op de stadsschool onderwijs hadden gegeven, dan zou Hendrik van Herxen, toen hij het schoolleven wilde ontvluchten, geene schuilplaats bij hen hebben gezocht.

Aangaande de wijze, waarop de Broeders hun doel, de godsdienstig-zedelijke vorming der scholieren, somwijlen bevorderden, levert het H. S. een verhaal, dat alleszins waardig is, te worden medegedeeld. Gelijk alle echt kerkelijke mannen hielden zij in de dagen van het Utrechtsche schisma de zijde van den door den Paus benoemden Bisschop, en haalden zich daardoor het misnoegen der stedelijke Regeering, die den anderen Bisschop steunde, op den hals. In 1425 moesten zij de stad verlaten en togen onder hun Rector Dirk van Herxen naar Doesburg. Daar vonden zij groote welwillendheid onder de burgers, stichtten er een Fraterhuis en namen geschikte jongelingen op, zoodat zij, zeven jaar later naar Zwolle terugkeerende, eene goede vergadering van jonge geestelijken achterlieten ²⁾. Terzelfder tijde echter was ook de Zwolsche schoolrector, M^r. Livinus van Middelburg, eveneens gebannen en naar Doesburg vertrokken, en had er, volgens de eigenaardige uitdrukking van ons H. S., de Zwolsche studie overgebracht, die er dan ook na zijn vertrek bleef bloeien ³⁾. Nu gebeurde het, terwijl de Broeders en hij nog te Doesburg waren, dat zekere dienstmaagd in de buurt van het Fraterhuis, op de wijze der wereldsche menschen, bij herhaling een liedje in de volkstaal zong. Dit liedje was ijdel en klonk zelfs eenigszins oneerbaar. Pater Dirk was er over verontwaardigd. Wat deed hij? Hij maakte op dezelfde wijze een zeer innig Latijnsch gedicht »De laude virginittatis et castittatis", en gaf het aan zijn vriend, den

¹ Alles ontleend aan fol. 51^r—51^v. — Ook zijn bloedverwant en voorganger Dirk van Herxen had indertijd Karthuizer-monnik willen worden, maar was weerhouden door denzelfden lust, om zielen voor God te winnen (fol. 12^r).

²⁾ Alles ontleend aan fol. 22^v.

³⁾ Alles ontleend aan fol. 14^r.

Rector Mr. Livinus, om er het dagelijksch lied der scholieren van te maken. Gelukkig viel het zeer in den smaak. Velen schreven het af; de devoten zongen het gaarne, en op verzoek der Zusters en van andere vrome maagden bracht de dichter het ook over in het Dietsch ¹⁾. Zoowel het oorspronkelijke als de vertaling bestaat nog ²⁾. Hoe zoetvloeiend deze laatste is, en welk een meesterschap over de taal zij verraaft, moge uit de vier beste der tien coupletten blijken.

Mi lust te loven hoechlic
 Die reinicheit soe pure.
 Der engelen staet maect si gelijc
 Den ertschen creature.
 Laet ons se minnen algelijc,
 Want edel is hoer natuere.

Als groeyt en bloeit, van telgen schoen,
 Een boem mit goeder vruchten,
 Soe schijntu voer ons Heren troen,
 O reinicheit. Wilt niet suchten.
 Dijn bou brenct hondertvoldich loen;
 Dijn lamp sal voer dy luchten.

Maria volcht een schaer seer groot
 Van joncfere, die ghene pyne
 Om God ontsagen, noch den doot;
 Als Agnes, Katerine,
 Mit meer, welck noemen is ghen noot,
 Mer gheer, mit hem te sijne.

¹⁾ Alles ontleend aan fol. 14^v, 23^r. — Dat Dirk van Herxen, en niet Livinus van Middelburg (Delprat in de *Algemeene Konst- en Letterbode* van 30 Sept. 1854, blz. 311), ook niet Dirk Gruter (De Coussemaker in *De Dietsche Warande*, jaarg. III, Amst. 1857, partie française, p. 30), de ware dichter zoowel van het oorspronkelijk Latijn als van de Dietsche overzetting is, staat op grond van ons H. S. fol. 14^v volkomen vast. Evenzoo op grond van fol. 23^v, dat hij, en niemand anders, het in 1854 door Hoffmann von Fallersleben (*Niederländische geistliche Lieder des XV. Jahrhunderts*, S. 129—131), en in 1857 door De Coussemaker (l. c. p. 35 suiv.) uitgegeven gedicht „Och Heer, der hemelen stichter” heeft vervaardigd.

²⁾ Beiden met de zangwijze in M. S. n°. 8858 der Bourgondische Bibliotheek te Brussel, en daaruit afgedrukt in *De Dietsche Warande*, l. c. p. 33—35 (niet een facsimile). De Dietsche vertaling was drie jaren vroeger naar hetzelfde M. S. uitgegeven door Delprat, t. a. p. blz. 312. Het Latijn begint aldus: „Me juvat laudes canere Preclare castitatis”.

Sie volgen Christum stadelic;
 Oer cleder sijn zeer reine.
 Sie singen alte suetelic
 Een nye liet alleine
 Mit herpen spel in hemelrijs.
 Oer croen is niet gemeine.

Dit is het, wat ik had mede te deelen over en naaraanleiding van de Kroniek van het Fraterhuis te Zwolle. Alleen nog de bijvoeging, dat ik mij voorstel haar uit te geven, zoodra mijne werkzaamheden, die tegenwoordig vele zijn, mij zullen toestaan, ons H. S. nauwkeurig te vergelijken met M. S. n°. 8849—'59 der Bourgondische Bibliotheek te Brussel, dat verschillende gedeelten »ex libro fratris Jacobi de Traiecto" in de meest ordelooze verstrooiing bevat, en waarin het genoemde lied, dat in ons H. S. ontbreekt, met de daarbij behorende zangwijze voor het nageslacht is bewaard gebleven.

Voorts zal het niet noodig zijn, nog opzettelijk te herinneren, dat ik, behoudens eenige opmerkingen van meer algemeenen aard, uitsluitend over het Fraterhuis te Zwolle heb gesproken, en dat het niet aangaat, uit dit ééne tot alle gestichten van dezelfde soort te besluiten, te minder, wijl elk hunner zich tamelijk vrij bewoog en zijne eigene bepalingen had.

(In de naamlijst der Rectors op blz. 11, noot 3, is eene onverklaarbare fout geslopen. De derde Rector, Albert van Calcar, stierf 4 Mei 1489 (fol. 50r); de vierde, Hendrik van Herxen, werd spoedig daarna (fol. 51r), dus in Mei of Juni van datzelfde jaar, tot zijn opvolger gekozen).

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} MEI 1879.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, N. BEETS, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, L. A. J. W. SLOET, R. FRUIN, J. A. KNOOP, G. DE VRIES AZ., D. HARTING, A. KUENEN, J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET, B. J. LINTELO DE GEEB, C. M. FRANCKEN, S. HOEKSTRA BZ., J. A. FRUIN, J. P. N. LAND, J. G. R. ACQUOY, J. G. DE HOOP SCHEFFER, P. DE JONG, M. F. A. G. CAMPBELL, P. J. COSIJN en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering gelezen en vastgesteld zijnde, wordt gelezen een brief van den Minister van Binnenlandsche Zaken, in dato 23 April ll., kennis gevend dat de keus der heeren Opzoomer en Moll tot voorzitter en onder-voorzitter der afdeeling door Z. M. den Koning is bekrachtigd.

De heer Moll, door ongesteldheid verhinderd de zitting bij te wonen, heeft eene verhandeling over Geert Groote's Dietsche vertalingen ingezonden en den secretaris verzocht die uit zijn naam voor de werken aan te bieden. Deze leest een gedeelte voor om eenig denkbeeld van den inhoud te geven. Wat aan het einde der Vigilie in Handschrift

411 der Paulinische bibliotheek te Munster geschreven staat, bevestigt het vroegere vermoeden, dat Onze lieve Vrouwen getiden, De zeven Psalmen, en eenige andere liturgische geschriften in 't Nederduitsch het werk zijn van Geert Groote. Die stukken ook in andere afschriften bewaard gebleven, doen hem kennen als vertaler en glossator. De Verhandeling met een en twintig bijlagen voorzien, geeft een overzicht van den inhoud dier vertalingen.

Zij wordt in handen gesteld eener Commissie, bestaande uit de Heeren M. de Vries, Th. Borret en J. G. R. Acquoy, met uitnoodiging in de volgende vergadering verslag uit te brengen.

Vervolgens levert de heer Harting eene bijdrage tot vaststelling van den tekst der schriften van het Nieuwe Testament. Hij gaat na wat sedert Mill en Bengel voor de tekstkritiek is gedaan, hoe de apparatus criticus en onze kennis der grammatica is toegenomen, en meent dat de tijd is aangebroken om zich niet met den tekst der vierde eeuw tevreden te stellen, maar om op te klimmen tot herstelling van den oorspronkelijken tekst. De methode door velen, zelfs nog door Tischendorf gevolgd, kan daartoe niet leiden. Men moet den wetenschappelijken weg inslaan en bewandelen. De tekstkritiek moet naar vaste regelen met ernst en bedachtzaamheid worden uitgeoefend. Opdat niet eene subjectieve opvatting den bewerker op een dwaalspoor brenge, acht de spreker het wenschelijk, dat eenige deskundigen zich vereenigen om met gemeen overleg dat werk te verrichten. Hij onderwerpt dit denkbeeld aan het oordeel der deskundigen in de afdeeling. Spreker voegt aan dit betoog eene kritische bijdrage toe, in welke hij door bijvoeging, door geringe verandering van de gewone lezing en door omstelling de duisterheid uit Lucas 24 : 17, Johannes 8 : 57 en Marcus 9 : 11—13 wegneemt.

Het gesprokene geeft aan de heeren Leemans, Cosijn en M. de Vries aanleiding om uit het Egyptische doodenboek, uit de Gotische vertaling van Ulfila, en uit Maerlant het

vroeg opnemen van glossen en het verwaarloozen van ditto-graphien te bewijzen.

De heer Kuenen betuigt zijne instemming met veel van het gehoorde, maar wanhoopt aan de mogelijkheid om door een college of commissie een tekst van het Nieuwe Testament vast te stellen, die algemeen aangenomen zou worden. Wij zijn nog niet in staat daartoe over te gaan.

De heer Harting betreurt het, dat hij in den heer Kuenen geen bondgenoot vindt, en beveelt zijn voorstel aan ter nadere overweging. Hij biedt zijne bijdrage ter plaatsing aan in de Verslagen en Mededeelingen.

Onder den titel van *Lesbia-Clodia* levert de heer Franken eene bijdrage tot verklaring der gedichten van Catullus, in welke Lesbia bezongen of bedoeld wordt. Om te bewijzen dat Lesbia niemand anders geweest is dan Clodia quadrantaria, de beruchte zuster van P. Clodius Pulcher, slaat hij eerst het oog op de Lesbia van Catullus, daarna op de Clodia der geschiedenis. Wordt door eene vergelijking dier schetsen de identiteit van Lesbia en Clodia hoogst waarschijnlijk, de spreker vindt stellige bewijzen in ged. LXXIX en in eenige toespelingen die te samen genomen bewijskracht opleveren. 't Verschil in leeftijd tusschen de geliefden, en de cronique scandaleuse van Clodia leveren geen ernstig bezwaar op.

De heer de Geer oppert eenige bedenkingen tegen hetgeen door den spreker over de huwelijken met libertinae is in het midden gebracht, en de heer Boot vestigt de aandacht op eene Verhandeling in de Revue Suisse van 1850, welks schrijver tot hetzelfde resultaat is gekomen, als later Al. Riese in de Jahrb. f. class. Philologie.

De bijdrage wordt door den spreker aangeboden voor de Verslagen en Mededeelingen.

Daar de tijd verstreken is, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

BIJDRAGE

TOT DE

VASTSTELLING VAN DEN TEKST DER SCHRIFTEN VAN HET NIEUWE TESTAMENT.

DOOR

D. HARTING.

Het is een schoon en behartigenswaardig woord van Bengel (App. Crit. p. 373): »*quaelibet aetas pro sua facultate veritatem investigare et amplecti, fidelitatemque in minimis et maximis praestare debet*”. Schoon en behartigenswaardig in het algemeen, maar ook, zoo niet inzonderheid, met opzicht tot het onderwerp, waardoor het dien uitnemenden geleerde in de pen werd gegeven, en waarop ik de aandacht mijner medeleden voor eenige oogenblikken wensch te vestigen.

Sedert men het eenigszins aangematigd gezag van den Elzevierschen textus receptus is beginnen in twijfel te trekken, is er heel wat gedaan, heel wat arbeid verricht, heel wat vlijt in dienst van het wetenschappelijk onderzoek besteed, ten einde nader te komen tot de keunis en de vaststelling van den oorspronkelijken tekst der schriften van het Nieuwe Testament. Ook de auteur van den Gnomon¹⁾ behoort tot degenen, die op dat veld hunne lauweren verdiend

¹⁾ D. Joh. Alberti Bengelii Gnomon Novi Testamenti, in quo ex nativa verborum vi simplicitas, profunditas, concinnitas, salubritas sensuum coelestium indicatur. De eerste druk van dit beroemde werk, waarvan nog in 1850 eene nieuwe uitgave verscheen, zag in het jaar 1742 te Tubingen het licht.

hebben. Hij heeft niet alleen, tredende in de voetstappen van zijn beroemden voorganger Mill, eene verbeterde editie van den tekst dier schriften trachten te geven ¹⁾, maar ook door den daaraan toegevoegden, van groote nauwkeurigheid en scherpzinnigheid getuigenden Apparatus criticus er ruimschoots toe bijgedragen, om de *tekstkritiek* op betere grondslagen te vestigen. Tot zijne leidende beginselen bij dat werk behoorde 't, dat naar zijne overtuiging de schriften des Nieuwen Testaments, ex Dei providentia, in de hoofdzaak wel ongeschonden bewaard waren gebleven, doch dat men zich niet op die providentie mocht beroepen, »ut a lima quam accuratissima deterreremur" ²⁾. Integendeel, men was en bleef zijns inziens verplicht, met de hulpmiddelen waarover men te beschikken had, naar een steeds zuiverder tekst te streven. Zonder het gebrekkige in den arbeid zijner voorgangers breed uit te meten, behoorde men daarin toch niet te berusten, en wederkeerig behoorde men er voor zich geene aanspraak op te maken reeds op eene hoogte te staan, die wellicht eerst door lateren bereikt zou worden, noch hun den weg daartoe af te sluiten, terwijl het dan in verband hiermede is, dat de uitspraak door hem gebezigd wordt, die wij daareven, gewis niet ten onrechte, schoon en behartigenswaardig hebben genoemd: dat iedere leeftijd, ieder geslacht, de waarheid op zijne wijze en met de hem te dienste staande middelen behoort te zoeken en, hetgeen hij als zoodanig heeft leeren kennen, met eene trouw die zich in het geringste zoo min als in het grootste verloochent, aan te nemen en voor te staan.

Zullen wij het aldus toegelichte woord van een man als

¹⁾ De titel van dit niet minder beroemde werk is: *Ἡ κατὰ Διαθήκην. Novum Testamentum Graecum, ita adornatum ut Textus probatarum editionum medullam, Margo variantium lectionum in suas classes distributarum locorumque parallelorum delectum, Apparatus subjunctus criseos sacrae Millianae praesertim compendium, limam, supplementum ac fructum exhibeat, inserviente Jo. Alberto Bengelio. Tubingae A. D. 1734.* De uitgave van Johannes Mill was in het jaar 1707 te Oxford verschenen.

²⁾ Zie bij dit en het volgende, p. 373 van laatstgenoemd werk.

Bengel echter niet enkel prijzen, maar ook in beoefening brengen, dit eischt dan tevens, *vooreerst*, dat wij de vraag naar den oorspronkelijken tekst der schriften van het Nieuwe Testament voortdurend levendig houden; *ten andere*, dat wij, als later levenden, die vraag op onze wijze, pro nostra facultate, met de onder ons bereik liggende middelen, trachten op te lossen, of althans eene schrede nader tot die oplossing trachten te komen.

Tusschen het standpunt van Bengel en het onze bestaat in zoover geen verschil, als ook wij nog steeds van de overtuiging hebben uit te gaan, dat, al mogen de genoemde schriften in hoofdzaak ongeschonden bewaard gebleven zijn, de ons daarvan overgeleverde tekst in bijzonderheden toch de verbeterende hand onmogelijk kan missen. Trouwens, wij weten daartoe te goed, in menig opzicht zeker nog beter dan Bengel, welke lotgevallen die tekst heeft gehad, en welke waarde daaraan op dien grond, uit het oogpunt der betrouwbaarheid, is toe te kennen. Het behoeft hier natuurlijk niet herinnerd te worden, dat de autografen der gewijde schrijvers, of van degenen die het door dezen gedicteerde op schrift brachten, reeds zeer vroeg spoorloos verdwenen zijn. Wij zouden ons dat verlies, intusschen, tot op zekere hoogte wel kunnen getroosten, indien in de plaats daarvan één of meer volledige afschriften tot ons waren gekomen, op welker juistheid en nauwkeurigheid, die woorden in den algemeensten en ruimsten zin genomen, zich genoegzaam staat liet maken. Tot op zekere hoogte, zeg ik; want een afschrift is en blijft toch altijd slechts een afschrift, dat, vooral wanneer het uit zulke verre tijden tot ons komt, in tweeërlei opzicht achterstaat bij het origineel. Het deelt *vooreerst* in het lot van alle copieën, dat zij de zeer gebillijkte vraag doen rijzen, of zij het afgeschrevene wel in allen deele zuiver wedergeven, iets wat, zooals eene zeer gewone ervaring leert, zoo al niet tot de volstrekte onmogelijkheden, toch tot de zeldzaamheden behoort. *Ten andere* vereischt zulk eene copie, indien haar inhoud maar niet op goed geloof zal moeten worden aangenomen, eene legitimatie, die ons ten waarborg strekt, dat zij werkelijk

naar een origineel genomen en daarmede overeenkomstig is, doch aan afschriften als die, waarvan in deze zaak sprake is, ten eenenmale ontbreekt.

Wij zouden over het hier genoemde bezwaar evenwel gewillig heenstappen, ja, wegens het bezit van zoo talrijke handschriften, als, hetzij in de oorspronkelijke taal, hetzij in verschillende overzettingen tot ons gekomen zijn, ons gelukkig prijzen in vergelijking met de beoefenaars der ongewijde letterkunde, die zich vaak met zeer weinige, soms zelfs met een enkelen codex of een fragment daarvan moeten tevreden stellen, — ware 't niet, dat wij daar in eene reeks van onbetwistbare feiten voor ons geopend zagen liggen, wat wij haast geneigd zouden zijn de chronique scandalouse van den tekst des Nieuwen Testaments te noemen. Wat is echter het geval? ¹⁾ Wij behoeven de voor ons bewaard gebleven handschriften slechts nauwkeurig te toetsen en onderling te vergelijken, om tot de overtuiging te komen, dat in geen enkel daarvan de oorspronkelijke tekst ongeschonden wordt aangetroffen.

De reeds genoemde Engelsche criticus Mill, die zich de moeite gegeven had de daarin voorkomende verschillen van lezing, of dusgenaamde varianten, te tellen, kwam reeds tot een cijfer van ongeveer dertig duizend, waaronder natuurlijk ook verschillen van weinig of minder beteekenis begrepen zijn, doch waartegen ook weer overstaat, dat de apparatus criticus, die hem bij zijn arbeid ten dienste stond, nog aanmerkelijk veel kleiner was, dan die, waarover wij in onzen tijd te beschikken hebben. Wat voorts de zaak niet beter, integendeel slechts erger, maakt, is, dat, zooals wij met zekerheid weten, verreweg de meeste dier verschillen niet aan de vervaardigers der door ons gebruikte handschriften te wijten zijn, maar tot een veel vroegeren tijd opklim-

¹⁾ Vgl. bij het volgende, hetgeen reeds verscheidene jaren geleden door ons rustend medelid J. H. Holwerda met zoo groote zaakkennis geschreven werd in zijn bekend werk: De betrekking van het verstand tot het uitleggen van den Bijbel, inzonderheid van de schriften des Nieuwen Testaments, blz. 9 enz.

men ¹⁾. Reeds in de laatste helft der tweede en het begin der derde eeuw, toen men de tot hiertoe nog meestal verspreide schriften, die later in den canon des Nieuwen Testaments zouden worden opgenomen, begon bijeen te verzamelen, was onder de geleerden en godgeleerden de klacht algemeen, dat de *ἀπογραφαί* of exemplaria zoo uiteenliepen en zoo bedorven waren. Mannen als Clemens Alexandrinus, Origenes, Irenaeus, Tertullianus, om van anderen niet te spreken, lieten niet na, met het oog op dezen staat van zaken, soms in de sterkste bewoordingen aan hun gevoel van verontwaardiging lucht te geven ²⁾. Doch wat er veel aan te doen? Wel leidde de zucht om het ingesloopen kwaad nog zooveel mogelijk te keeren, tot de uitgave van verbeterde tekstrecensien; een arbeid, waaraan bijv., op het voetspoor van Origenes te Alexandrie, door Lucianus in het Oosten en door Hesychius in het Westen de hand werd geslagen; doch genezing werd daardoor niet aangebracht. De oorspronkelijke tekst was nu eenmaal verloren gegaan en kon slechts bij gissing hersteld worden. Daar ieder hierbij op zijne eigene wijze te werk ging, ontstonden er uit den genoemden arbeid slechts verschillende recensien, waarvan de eene in de Oostersche, eene andere in de Westersche, nog een derde misschien in de Afrikaansche kerk op grooter, ofschoon nergens als onbetwistbaar erkend gezag mocht bogen ³⁾. Doch terwijl ook daar weer fouten insloopen, hielden de reeds bestaande afschriften niet op zich te

¹⁾ „Quae omnia utut sunt, certum hoc est, jam IV et III saeculo Novi Testamenti textum, quemadmodum in codicibus sive Graecis sive ex Graeco versis per orbem Christianum circumferebatur, a puritate atque integritate plurimis modis discessisse; maxime vero probabile etiam illud est, nulla aetate magis quam ipsa prima, i. e. primo ac secundo p. Chr. saeculo, textus sacri quam diximus varietatem esse exortam”. Tischendorf in de Prolegomena voor de 7de uitgave van zijn Nieuw Testament, p. XXX sq.

²⁾ Vgl. Tischendorf l. l. p. XXIX, waar wij ook de merkwaardige verklaring van Hieronymus (uit de 4de eeuw) vinden aangehaald: „tot paene esse exemplaria quot codices”.

³⁾ Vgl. over deze recensien, waarmede de kritiek zich van den tijd van Bengel af heeft bezig gehouden, Tischendorf l. l. p. LXIII sqq.

vermenigvuldigen en alzoo eene voortdurend vlietende bron te zijn, waaruit de daarin aanwezige corruptien in telkens nieuwe exemplaren overgingen.

Waaruit die corruptien verklaard moeten worden? Zij ontstonden, om met de oudere critici te spreken, deels casu, deels consilio. Door de bloot *toevallige* fouten, dat zijn de fouten, door de afschrijvers in onbedachtzaamheid bij het kopieeren gemaakt, kon wel de zin van het oorspronkelijke soms aanmerkelijk gewijzigd, ja schier onkenbaar worden, doch zij waren in elk geval van meer onschuldigen aard. Wij kunnen ze het best vergelijken met de drukfouten van tegenwoordig, wier soms zoo zonderling, ofschoon psychologisch meestal verklaarbaar, ontstaan niemand langer verwondert, die veel van zijn kostbaren levenstijd met het corrigeeren van drukproeven heeft doorgebracht. Van minder onschuldige natuur waren daarentegen eene andere soort van fouten, waardoor reeds in den allervroegsten tijd vele exemplaren van den tekst des Nieuwen Testaments ontsierd werden, en die alleen daaruit waren ontstaan, dat de afschrijvers, in hunne zucht om toch vooral nette en fraai geschreven exemplaren te leveren, die voor de gewone koopers meer waarde hadden, er niet toe konden besluiten om in hun werk iets te schrappen, of eene door hen zelve opgemerkte feil te verbeteren, zoodat zij er bijv. zelfs niet tegen opzagen, om, wanneer zij soms bij ongeluk een woord of zinsnede hadden overgeslagen, daaraan eenvoudig na het reeds door hen geschrevene eene plaats te geven, en zoo den zin op grove wijze te verstoren. Als van geen geringen invloed op de wijziging van den oorspronkelijken tekst hebben wij hier voorts te gewagen van het verkeerde gebruik, dat vele afschrijvers, in hunne onoplettendheid of onwetendheid, van de randglossen of kantteekeningen hebben gemaakt, die in de door hen gebezigde exemplaren werden aangetroffen. Zoo kon het bijv. gebeuren — wij zeggen niet beslist, dat het waarheid is, en of de, in elk geval zeer vernuftige, gissing van Bornemann, die zulks beweert, als steekhoudend moet worden aangemerkt — maar, zoo kon het ten minste gebeuren, dat de woorden τὸ μὴ ὑπὲρ ἃ γέγραπται, waar-

door 1 Kor. 4 : 6 tot eene crux interpretum wordt gemaakt, eenvoudig uit eene kanteekening vloeiden, waarin door een afschrijver werd te kennen gegeven, dat van het onmiddellijk volgende *ἵνα μὴ* de partikel *μὴ*, τὸ *μὴ*, in het door hem gebezigde, wellicht minder nette, exemplaar boven de slotletter van *ἵνα* (*ὑπὲρ α*, boven de a) geschreven was, en bijgevolg daarachter behoorde gelezen te worden. Doch hoe wij ook over een speciaal geval als dit hebben te oordeelen, wel zeker is het, en des noods met tal van voorbeelden te staven, dat de marginale aantekeningen, van kritischen of anderen aard, waarmede de exemplaren reeds in den vroegsten tijd zijn verrijkt geworden, in de geschiedenis van het tekstbederf der schriften van het Nieuwe testament eene zeer gewichtige rol hebben gespeeld, en er uit dien hoofde maar al te vaak gegronde aanleiding bestaat, om, bij de ontmoeting eener blijkbaar corrupte plaats, aan de door zulk eene aantekening aangerichte verwarring te denken.

Hebben wij ook hier evenwel nog altoos met minder toerekenbare fouten en dwalingen te doen, wij hebben helaas! ook van tekstveranderingen te spreken, die niet als meer of minder onwillekeurige vergissingen zijn aan te merken, maar wel degelijk *consilio*, willens en wetens, zijn aangebracht. Men sprong in de vroegste eeuwen des Christendoms met de schriften des Nieuwen Testaments heel wat luchthartiger om, dan iemand in onze dagen zich in de verte zou durven veroorloven. Men ontzag zich vaak zeer weinig woorden der gewijde schrijvers, welker zin men niet of kwalijk verstond, door weglating, bijvoeging of in de plaatsstelling zóó te wijzigen, dat zij een verstaanbaarder context scheenen op te leveren. Vooral waren 't harmonistische en dogmatische motieven, die bij de toepassing der toenmaals gebruikelijke regelen van tekstkritiek in het spel kwamen. Stootte men zich hier of daar aan de vermeende of werkelijke tegenspraak tusschen twee verschillende berichten, niets scheen dezen of genen *διορθωτής* of corrector eenvoudiger en redelijker, dan door conformatie van het eene naar het andere de vereischte overeenstemming tot

stand te brengen. Had men, tot steun voor zijne leerstellige begrippen of wijsgeerige zienswijze, behoefte aan de autoriteit van een der apostolische schrijvers, men was er volstrekt niet afkeerig van, dezen desnoods woorden in den mond te leggen, die hij òf niet, òf zóó niet gebezigd had, ten einde zich op zijne getuigenis te kunnen beroepen. De met dat doel gemaakte tekstveranderingen mochten door de tegenstanders al opgemerkt en als willekeurige tekstvervalschingen gebrandmerkt worden, daar de autografen nu eenmaal verloren waren, was het uit den aard der zaak uiterst moeilijk, zoo niet onmogelijk, het voldingend bewijs daarvoor te leveren. En of liet nu al dan niet haeretici waren, die tot zulke tekstveranderingen de toevlucht namen, dit neemt in geen geval weg, dat die veranderingen, hoe dan ook bestreden, toch hier en ginds haren weg door de kerk vonden en zoo in afschriften verbreid, het hare ruimschoots hielpen bijdragen, om de op dit gebied bestaande verwarring te vergrooten.

Wanneer wij er nu ten slotte nogmaals de aandacht op vestigen, dat, al hetgeen wij tot hiertoe uit de geschiedenis der Nieuw Testamentische tekstkritiek in korte trekken herinnerd hebben, tot die der vroegste eeuwen betrekking heeft, dan laat zich hieruit reeds voldoende opmaken, wat zich, tot herkenning van den oorspronkelijken tekst, van Codices laat verwachten, waarvan de oudste, al klimt hij ook tot de 4de eeuw op, zooals de Vaticanus en de Sinaiticus, toch altoos nog zooveel jonger is dan de handschriften met wier bedorven staat wij ons tot hiertoe bezig hielden. Waar dan ook verschil over moge bestaan, daarover allerm minst, dat de in ons bezit zijnde codices, noch elk voor zich, noch gezamenlijk, als eene zuivere afspiegeling mogen worden aangemerkt van den werkelijk oudsten tekst des Nieuwen Testaments. Dat verschil begint eerst, waar het de middelen en wegen geldt, om tot de kennis van dien tekst te geraken. Gelijk bekend is, meende een man als Lachmann er zich toe te moeten bepalen om naar den *betrekkelijk* oudsten, d. i. den in de vierde eeuw in het Oosten meest verbreiden, tekst te zoeken, zooals hij dan ook in zijne bekende en

terecht beroemde uitgave heeft trachten te doen. Doch kunnen wij ons daarmee tevreden stellen? Ons antwoord moet bepaald ontkennend luiden, bij de overweging, dat het ware, eigenlijk eenige, doel van alle Nieuw-Testamentische tekstkritiek, de juiste kennis van den oorspronkelijken inhoud der schriften van het Nieuwe Testament, langs dien weg toch onbereikt blijft. Al weten wij dan ook vooruit, dat wij, met de ons ten dienste staande hulpmiddelen, tot zulk eene kennis nooit geheel kunnen komen, wij willen toch niet ophouden, naar het ons nu eenmaal voorgestelde doel te streven. De vraag is slechts: hoe? langs welk een weg?

Voor de meeste critici van vroegeren en lateren, zelfs van den jongsten tijd, voor een Tischendorf bijv. nog ¹⁾, was die weg vrij nauwkeurig afgebakend. Zij stelden 't zich zelve en anderen tot vasten regel, dat aan een bewerker of uitgever der schriften van het Nieuwe Testament wel volkomen vrijheid moest gelaten worden, om, waar hij dit noodig keurde, van den als verouderd erkenden textus receptus af te wijken, doch alleen op voorwaarde, dat de lezing voor die van laatstgenoemden in de plaats gesteld, steun vond in het gezag der codices. Wilde men daarbuiten gaan, zooals dit ook reeds sinds lang door sommigen wenschelijk en noodig werd geacht, dan werd dit, door de vrijzinnigsten althans, niet als volstrekt ongeoorloofd beschouwd, maar dan toch altoos slechts op deze voorwaarde, dat aan zulk eene lezing, daar zij de autoriteit der handschriften niet voor zich had, geene hoogere waarde dan van eene meer of minder waarschijnlijke gissing werd toegekend, en haar op dien grond het recht werd onzegd, om, anders dan bij hooge uitzondering, in den tekst zelve te worden opgenomen. Deze soms maar al te ver gedreven schroomvalligheid, waardoor de Nieuw-Testamentische tekstkritiek zich

¹⁾ Vgl. Prol. p. XXVII sq., waar hij onder anderen schrijft: „Textus petendus est unice ex antiquis testibus, et potissimum quidem e Græcis codicibus, sed interpretationum patrumque testimoniis minime neglectis. Itaque omnis textus nostri conformatio ab ipsis testibus proficisci debet” etc.

in vroeger en later dagen heeft laten beheerschen, kunnen wij ons, wel is waar, bij uitstek goed verklaren. Wij behoeven daartoe slechts rekening te houden met de kerkelijke toestanden dier dagen, en met de zeer bijzondere behoeften, waarin schriften als die des Nieuwen Testaments, daar zij de oorkonden van het Christendom en de Christelijke leer bevatten, bij hunne lezers moeten voorzien. Wanneer men er echter op wijst, dat alleen langs den hier genoemden weg tegen willekeur gewaakt kan worden, dan meenen wij hier toch de opmerking tegenover te mogen stellen, dat de sinds lang en nog schier algemeen gehuldigde regel van tekstkritiek, waarop wij gewezen hebben, wel beschouwd, zelf zoo willekeurig mogelijk is. Het laat zich nu eenmaal niet ontkennen, dat er in het Nieuwe Testament, voorzoover wij 't uit de handschriften, ook der oudste vertalingen, kennen, plaatsen gevonden worden, waar van de oorspronkelijke lezing op de eene of andere wijze *moet* zijn afgeweken; vergissingen, misstellingen, die onmogelijk op rekening van den oorspronkelijken auteur gesteld kunnen worden, en waardoor de zin van het door hem geschrevene soms duister, soms onkenbaar wordt gemaakt. Zal men in de erkenning van dit feit eenvoudig berusten en niet tegelijk moeten toestemmen, dat men zich, door dit tot regel te stellen, toch eigenlijk een hoogst willekeurigen band heeft aangelegd, waarvan een ernstig literator, bij het onderzoek van zijn eigen domein, niets zou willen weten? Bovendien, hoe laat zich die regel in toepassing brengen, zonder dat men alweder en alweder tot de grootste willekeur vervalt? Er bestaat, gelijk men weet, tusschen de codices zelven een groot, ja eindeloos verschil. Men moet dus tusschen de variaae lectiones, die zij aanbieden, eene keuze doen. Naar welke regelen? Zijn er in 't geheel wel regelen voor aan te wijzen, die goed en proefhoudend zijn? Men heeft er naar getracht, door eene classificatie te maken van de codices, volgens hunne antiqitas, bonitas en multitudo. Bij de bepaling van de betrekkelijke waarde en het gezag hunner onderling afwijkende getuigenissen behoorde diensvolgens in aanmerking te komen, *deels* de oudheid van een handschrift, *deels* de innerlijke

waarde, zoodat bijv. een Grieksch handschrift boven dat van eene overzetting gesteld wordt, of het gezag van eenig handschrift uit lateren tijd hooger wordt aangeslagen, naar-mate het meer blijken draagt van uit eene goede, vooral oude, bron gevloeid te zijn; *deels* eindelijk, het getal of de menigte van handschriften, waardoor, in den strijd tusschen twee of meer verschillende lezingen, hetzelfde getuigenis wordt afgelegd. Maar is het dan toch eigenlijk wel iets meer dan een bloot conventioneele maatstaf, die door het in rekening brengen en tegen elkander opwegen van de hier opgenoemde eigenschappen verkregen wordt? De *oudheid* — vergeten wij echter niet, dat de alleroudste codex toch allicht nog een paar eeuwen jonger is, dan het tijdperk, waarin reeds de meeste tekstveranderingen ontstaan waren en hunnen weg door de exemplaren gevonden hadden. De *innerlijke waarde* — doch, al valt voor dit kenmerk op zich zelf nog misschien het meest te zeggen, wij mogen toch niet uit het oog verliezen, dat die waarde niet alleen in sommige gevallen zich moeielijk laat bepalen, maar, zooals de tekstkritiek leert, ook volstrekt geen waarborg oplevert, dat niet juist in de goede, betere of beste handschriften feilen worden aangetroffen, die in de andere niet voorkomen. Wat ten slotte het *grootte getal* betreft, wij behoeven slechts in 't oog te houden, hoe dit, gelijk overal, zoo ook hier pleegt gevormd te worden, door medetelling namelijk der onderste lagen, d. i. derzulken, aan wie het stemrecht maar niet zoo zonder voorbehoud kan worden toegekend; slechts in het oog te houden, hoe gemakkelijk juist dwalingen zich plegen voort te planten, terwijl zij wel met nieuwe vermeerderd worden, doch zonder daarom zelve te worden uitgeroed; om tot de overtuiging te komen, dat door een beroep op de grootte menigte van codices, die voor eene lezing pleiten, de deugdelijkheid dier lezing nog volstrekt niet bewezen wordt. Bovendien, hoe te handelen in zoo menig geval, waarin de hier aangewezen weg blijkbaar niet geschikt is om tot een bepaald besluit te leiden? Hoe te handelen, wanneer bijv. de oudheid haar gewicht tegen dat der veelheid in de schaal legt, — of wanneer eene lezing,

die zich op innerlijke gronden aanbeveelt, slechts in enkele, en daaronder niet de oudste of beste, handschriften wordt aangetroffen, — of wanneer wij staan voor het volstrekt niet zeldzame geval, dat de oudste en beste codices zelve onderling verschillen, zonder dat het aantal getuigen, die zij aan hunne zijde hebben, in dien strijd den doorslag kan geven, — of wanneer wij, om van geene andere casusposities te gewagen, op eene eindeloze reeks van verschillende lezingen stuiten, waaruit zich niets met eenige zekerheid laat opmaken, dan dit, dat de ware lezing noch in de oudste, noch in de beste, noch in de meeste handschriften, kortom nergens meer te vinden is? Wij weten 't, de corypheën der tekstkritiek hebben ook den gang van het hierin te volgen proces nauwkeurig trachten te reglementeeren. Zij hebben voor het onderzoek en gebruik der codices regelen gesteld, door henzelfen gevolgd en anderen aangeprezen, die, tot een schijnbaar goed sluitend systeem vereenigd, ons met iets verrijkt hebben, dat men niet zonder reden een catechismus van diplomatische casuïstiek zou kunnen noemen ¹⁾. Wanneer wij echter op de toepassing dier regelen acht geven, dan komen wij al spoedig tot het inzicht, dat men er zich onmogelijk consequent aan houden kan, indien men ten minste niet tegelijkertijd het doel wenscht op te geven, een zooveel mogelijk zuiveren en tegelijk verstaanbaren tekst te leveren, en dat men, eenmaal daarmede begonnen zijnde, met de beste en uitnemendste critici zelve door den stroom medegesleept, weldra in het ruime sop der subjectieve willekeur is weggedreven. Inderdaad, willekeur, subjectieve willekeur, is, niemand dier critici te na gesproken, eene der kenmerkendste eigenschappen, waardoor de tot hiertoe gevolgde methode van Nieuw-Testamentische tekstkritiek zich onderscheidt. Men weet, men weet reeds sedert lang, dat de oorspronkelijke tekst des Nieuwen Testaments, zoo min in een enkelen codex afzonderlijk, als in alle te zamen zuiver is bewaard gebleven, en toch weigert men in de uitgave

¹⁾ Vgl. de reeds vroeger aangehaalde Prolegomena voor de 7de uitgave van het Nieuwe Testament door Tischendorf, p. XXVII sqq., XXXII sqq.

van dien tekst iets op te nemen, wat niet door het gezag der handschriften bevestigd wordt. Men kan dat gezag zelfs niet behoorlijk omschrijven, daar het hier een meer of minder geldt, dat door de betrekkelijke waarde onderling van documenten bepaald wordt, welker oorsprong meestal in het duister ligt, en toch doet men alsof dat gezag, hoe betwistbaar ook in honderd gevallen, op aller eerbiediging aanspraak had. Men huldigt het, zonder het te erkennen, en tracht er zich mede te dekken, ofschoon men zich toch veelal bewust is, bij het overnemen van eene lezing zich minder daardoor, dan door zekere innerlijke gronden van voorkeur te laten besturen.

Met het oog op dit een en ander meen ik dan ook te mogen beweren, dat deze methode van tekstkritiek niet meer houdbaar is, dat zij haren tijd heeft gehad en, zoo mogelijk, door eene andere, betere dient vervangen te worden. De vraag is slechts, of zulk eene betere zich laat aanwijzen, en of onze leeftijd daarvoor rijp mag worden geacht. Mag het antwoord daarop toestemmend luiden, dan voorzeker mogen wij ons op het straks aangehaalde woord van een Bengel beroepen tot staving van ons recht om zulk eene methode voor te dragen en aan te wijzen.

»Quaelibet aetas" — zoo luidde dat woord — »pro sua facultate veritatem investigare et amplecti fidelitatemque in minimis et maximis praestare debet". Welnu, ik meen, dat wij der waarheid, die het doel van aller streven behoort te zijn, pro nostra facultate het best zullen dienen door, gelijk overal elders, zoo ook bij de vaststelling van den tekst des Nieuwen Testaments den streng wetenschappelijken weg te volgen. Tot hiertoe geschiedde dit slechts in zooverre, als men geleerd had zich van het gezag van den *textus receptus* te emancipeeren. Wij behooren ook het gezag der *codices* zelve tot zijne ware, daarom nog volstrekt niet geringe, beteekenis terug te brengen en bij het onderzoek van hunne getuigenissen van dezelfde regelen uit te gaan, die op dat van alle andere schriftelijke documenten der oudheid toegepast plegen te worden. Onze leeftijd is voor zulk een arbeid werkelijk rijp en geschikt te achten. Van den ijver en de

zorgvuldigheid, waarmede hij volbracht wordt, hangt het af, of hij de vrucht zal dragen, die wij niet zonder grond meeneu ons daarvan te mogen voorstellen.

Dat onze tijd voor zulk een arbeid rijp is, meen ik in de eerste plaats te mogen afleiden uit den grooten rijkdom van het ons, in onze dagen, ter bewerking voorliggend materiaal. Wij hebben tegenwoordig, vooral sedert het publici juris maken van den Vaticanus en Tischendorfs uitgave van den Sinaiticus, over een apparatus criticus te beschikken, zooals een dertig, veertig jaren geleden nog aan geen beoefenaar der tekstkritiek ten dienste stond. Die apparatus is nog te kostbaarder geworden, sedert wakkere mannen, zooals onze landgenooten Kuenen en Cobet, ons in de gelegenheid hebben gesteld, om met den tekst der belangrijkste codices zelve nauwkeurig bekend te worden. Hebben wij ons dus juist nu, nog minder dan vroeger, te beklagen over het gemis der noodige bronnen voor onze tekstkritiek, hier komt bij, dat het zich nauwelijks met eenige waarschijnlijkheid laat vermoeden, dat nog weer nieuwe vondsten den reeds aanwezigen schat zullen komen vergrooten, en er dus te minder reden bestaat om met ons onderzoek te wachten tot dat over de zaak, die ons bezighoudt, nog meer licht zal zijn opgegaan.

Doch er is meer. Ook de beoefening der voor de Nieuw-Testamentische tekstkritiek onmisbare hulpwetenschappen heeft in de laatste halve eeuw groote schreden vooruit gedaan. Men is tegenwoordig, door zorgvuldige raadpleging van de codices, niet alleen veel beter dan vroeger in de geheimen der Palaeografie ingewijd, maar is er ook op bedacht geweest, om, door middel van nauwkeurige facsimilés, allen die in de zaak belang stelden met de in de handschriften gevolgde schrijfwijze, inzonderheid met het in de oudste en beste gebezigde unciaalschrift, bekend te maken. Zien we ons daar door als van zelf den weg gewezen tot verbetering van een groot aantal fouten, die, na eenmaal uit de pen der afschrijvers gevloeid te zijn, alleen uit onbekendheid met de oorzaak van haar ontstaan in de latere uitgaven zijn overgegaan, met vooral geen minder recht mag hier voorts gewezen

worden op de zeer aanmerkelijke vorderingen, welke de taalkunde in den laatsten tijd op het gebied van het Hellenistisch, bepaaldelijk van het Nieuw-Testamentisch spraakgebruik gemaakt heeft. De grammatiek en lexicografie des Nieuwen Testaments, vakken, die een groote halve eeuw geleden nog kwalijk, althans niet dan zeer gebrekkig, ontgonnen waren, zijn sedert, in navolging van hetgeen men in de mijnen der profane literatuur zag geschieden, met een ijver en volharding geëxploiteerd, waardoor het mogelijk is geworden, om in een aantal gevallen, volgens vaste orthographische en syntaktische regelen, met groote waarschijnlijkheid te bepalen, hoe, een bepaald schrijver gegeven zijnde, eene van hem afkomstige plaats in den oorspronkelijken tekst geluid moet hebben. Ook de verbeterde, na den arbeid van Bruder schier niets meer te wenschen overlatende, bewerking der dusgenaamde concordantiae, d. i. de regelmatige opsomming of lijst der woorden en zegswijzen van het Nieuwe Testament volgens al de plaatsen, waar zij in een of meer der daartoe behoorende schriften voorkomen, mag onder de ons tegenwoordig ten dienste staande hulpmiddelen geteld worden, waardoor wij ons in staat zien gesteld, om gemakkelijker, spoediger, en vooral beter dan onze voorgangers, door onderlinge vergelijking van vormen en verbindingen tot een bepaald besluit te komen omtrent hetgeen hier of ginds voor de waarschijnlijk oorspronkelijke lezing gehouden moet worden. Voeg hier verder bij, dat de studie der grammatiek en lexicografie ook op de hermeneutiek des Nieuwen Testaments van even krachtigen als heilzamen invloed is geweest, zoodat wij geleerd en ons gewend hebben, bij de interpretatie van het Nieuwe Testament uitsluitend met de betekenis der woorden in hunnen samenhang en volgens het eenmaal erkende spraakgebruik te rade te gaan, en naar dien zuiver objectieven regel te bepalen, of eenige plaats al dan niet de verbeterde hand behoeft. Voeg — last not least — hier eindelijk bij, dat wij, die op de schouderen staan van vroegere en latere critici, in den door hen verrichten arbeid, een voorwerk — zoo vertalen wij het duitsche Vorarbeit — bezitten, waardoor het ons eerst recht mogelijk is geworden

om van den door hen bijeengebrachten rijken apparatus criticus een goed en vruchtbaar gebruik te maken, en mij dunkt, wij hebben genoegzame gronden aangegeven tot handhaving van ons recht, om in den tijd dien wij beleven en op de hoogte waartoe wij gekomen zijn, met meer vrijheid en zelfstandigheid dan vroeger, alleen met strenge inachtneming van de voorschriften der wetenschap, bij de beoefening der Nieuw Testamentische tekstkritiek te werk te gaan.

Maar — zoo hoor ik vragen — loopen wij geen gevaar, om ook langs den hier aangeprezen weg weer op het spoor der subjectiviteit af te dwalen? Ongetwijfeld! Doch vooreerst zij opgemerkt, dat wij, de hier bedoelde tekstkritiek als een vak van wetenschappelijk onderzoek en uit een zuiver wetenschappelijk oogpunt beschouwende, ons ook minder over de gevolgen daarvan behoeven te verontrusten. De wetenschap, mits aan haar zelve overgelaten, zal altoos wel herstellen, wat de wetenschap bedorven heeft. Wat ik echter ten andere en vooral onder de aandacht wensch te brengen, is, dat het genoemde gevaar toch in de meeste gevallen wel kan vermeden worden, wanneer het den criticus slechts niet ontbreekt aan die hoedanigheden, die den dienaar der vrije wetenschap inzonderheid behooren te onderscheiden, gevoel van verantwoordelijkheid, ernst en bedachtzaamheid.

De beoefenaar der tekstkritiek, zooals ik meen mij dien te mogen voorstellen, zal zijn wetenschappelijk geweten niet gaarne bezwaren door het voorslaan van tekstveranderingen, waarvoor niet zeer sterke gronden van waarschijnlijkheid pleiten; gronden, die bij de rekenschap welke hij van zijn voorslag te geven heeft, den toets van een zorgvuldig onderzoek kunnen doorstaan. Tot den hem betamenden ernst en bedachtzaamheid behoort voorts, dat hij zich in al zijn doen en laten door vaste beginselen laat leiden, en zich inzonderheid zoo streng mogelijk bindt aan de taak, die hem door de bearbeiding van het voorhanden materiaal wordt opgelegd. Wat dit laatste beteekent, is meer bijzonder dit, dat hij zorgvuldig waakt tegen iedere vermenging van de uitwendige of tekstkritiek met de zoogenaamde historische of inwendige kritiek des Nieuwen Testament. Of bijv. de authenticiteit van

eenig geschrift erkend, dan wel ontkend moet worden; of er hier en daar interpolaties van grooter of kleiner omvang worden aangetroffen, die uit den tekst behooren verwijderd te worden, — dit zijn vragen, met welke oplossing de beoefenaar der tekstkritiek in den regel niets te maken heeft, en waarvan hij meest altijd wel zal doen zich te onthouden, uitgezonderd wanneer hem door het kritisch materiaal zelf, dat hij te bewerken heeft daartoe onmiddellijk aanleiding gegeven wordt. Zoo, om een enkel sprekend voorbeeld ter opheldering bij te brengen, ten opzichte eener pericoop als die waarmede het Markus-evangelie besloten wordt, waar de criticus wel verplicht is, altoos volgens de hem voorgeschreven regelen, eene keuze te doen tusschen de codices, die de pericoop hebben, en andere, die haar, zooals blijkbaar de Vaticanus, met opzet hebben weggelaten, of waarin zij althans, om welke reden dan ook, niet wordt weergevonden. Doch dit is, wij behoeven 't nauwelijks op te merken, geheel iets anders dan hetgeen sommigen zich veroorloven, die een aantal plaatsen op inwendige gronden voor onecht verklaren, onverschillig of zij het getuigenis der handschriften daarbij al dan niet aan hunne zijde hebben. Aan zoodanige kritiek ontzeggen wij geenszins het recht van bestaan; doch wij meenen, dat zij dit alleen heeft binnen de grenzen van haar eigen gebied. Waar het er op aankomt, met behulp van het voorhanden materiaal den oorspronkelijken tekst der schriften van het Nieuwe Testament naar beste weten te reconstrueeren, daar leidt hare toepassing allicht tot grove willekeur.

Intusschen, wij erkennen 't nogmaals en gaarne, dat, ook waar zoo bedachtzaam tegen mogelijke overtredingen gewaakt wordt, het straks door ons bedoelde gevaar in meerdere of mindere mate blijft bestaan. Ook de strengst wetenschappelijk gevormde, meest consciensieuse beoefenaar der tekstkritiek kan door deze of gene subjektieve opvatting op een dwaalspoor geleid worden. En voorondersteld zelfs, dat hij daartegen volkomen goed gewapend zij, dan zou 't hem toch niet gemakkelijk vallen, de verdenking te ontgaan, dat hij zich nu of dan door zulk eene opvatting misschien werkelijk tot dwaling heeft laten verleiden. Wat mij daarom wensche-

lijk zou voorkomen, zou zijn, dat een commissie of gezelschap van deskundigen zich vormde, met het doel, eene volgens zuiver wetenschappelijke regelen bewerkte kritische uitgave van het Nieuwe Testament tot stand te brengen. Eene zoodanige vereeniging, die de te verrichten taak onder hare leden verdeelde, doch tevens zich tot regel stelde het door elk afzonderlijk bewerkte tot het voorwerp van een gemeenschappelijk onderzoek te maken, en alleen aan datgene in den tekst eene plaats te geven, wat daarin omnium consensu verdiende opgenomen te worden, — zulk eene vereeniging zou waarborgen van zorgvuldigheid en nauwkeurigheid aanbieden, die aan iederen bloot individueelen arbeid uit den aard der zaak moeten ontbreken. Ook is het, naar ik meen aan geen redelijken twijfel onderhevig, dat de tijd dien wij beleven juist voor zulk eene samenwerking van geleerden tot het door ons beoogde doel rijp en geschikt is te achten. De wetenschap, zich van hare zelfstandigheid bewust en in onze dagen vrijer dan ooit in hare uitingen, heeft geen vrede meer met hetgeen op het door ons behandelde gebied, onder geheel andere omstandigheden, tot hiertoe is verricht geworden. Er bestaat diensvolgens van haar standpunt dringende behoefte aan eene uitgave van het Nieuwe Testament, waarop zij met vertrouwen haar stempel kan drukken, en zeker mogen wij 't van alle ernstige beoefenaars der tekstkritiek verwachten, dat zij 't als eene op hen rustende verplichting zullen beschouwen, om tot voorziening daarin de handen ineen te slaan. Daarbij meen ik mij overtuigd te mogen houden, dat de krachten, tot het volbrengen van zulk een arbeid vereischt, juist in onzen tijd ruimschoots voorhanden zijn. De lust voor kritische studiën is, te midden van het strijdgewoel onzer dagen, bij velen onzer theologen gelukkig nog niet uitgedoofd, bij anderen zelfs als bij vernieuwing ontwaakt. Doch wat hier vooral met geen minder recht in aanmerking mag worden genomen, is, dat, terwijl het in onze dagen, zoomin als in sommige vroegere perioden, aan hooggeplaatste beoefenaars der Grieksche letterkunde ontbreekt, die van hunne belangstelling in de Nieuw-Testamentische tekstkritiek de doorslaandste blijken gegeven hebben, de te-

genwoordige tijd zoo hemelsbreed verschilt van dien, waarin een man als Valckenaer nog op sarkastischen toon beweerde, dat ii quos literatores vocant het best deden, indien zij zich met die soort van kritiek maar niet verder inlieten. De onverschilligheid en het wantrouwen van destijds zijn immers geheel geweken, om plaats te maken voor ongeveinsde waardeering en dankbaarheid. Wij beroemen er ons op, dat onder onze land- en tijdgenooten juist mannen als Cobet en Naber, voortgaande de voetstappen van een Valckenaer te drukken, hun licht ook op dit gebied lieten schijnen, gewis niet zonder grond van oordeel zijnde, dat wij ook en niet het minst op derzulken krachtigen steun zouden mogen rekenen, ter bereiking van het ons voorgestelde doel, en dat daardoor aan den voorgeslagen arbeid juist nu, juist in onze dagen een te grootere kans van slagen zou verzekerd zijn.

Het is dan met het oog op dit een en ander, dat ik gemeend heb, het door mij geopperde denkbeeld, nadat het eenmaal bij mij was opgekomen en zich gevestigd had, in eene vergadering als deze te mogen en te moeten ter sprake brengen. De Akademie van Wetenschappen telt onderscheiden onder hare leden, die op het door ons betreden gebied sinds lang een welgevestigden naam verworven hebben, en zeker mogen wij ook op de sympathie der overigen rekenen, waar het eenen arbeid geldt van zuiver wetenschappelijk karakter, die de vaststelling van den tekst des Nieuwen Testaments, binnen de perken van het in onzen tijd bereikbare, tot einddoel heeft. Het scheen mij daarom hier als de aangewezen plaats te zijn, om het voor en tegen der door mij behandelde zaak in overweging te nemen. Heb ik mij in dit opzicht niet vergist, dan verklaar ik mij vooraf gaarne bereid mij aan het beter oordeel mijner medeleden te onderwerpen, doch zij 't mij tevens vergund de hoop uit te spreken, dat de gevoerde discussie het uitgangspunt moge zijn eener onderneming, welker gelukkige voltooiing, naar mijne vaste overtuiging, aan ons vaderland en onze vaderlandsche geleerden tot groote eer zou verstrekken.

B I J L A G E.

Luk. 24 : 17. — Bij zijne ontmoeting met de Emmausgangers spreekt Jezus hun toe met de vraag: „Wat redenen zijn dit, die gij wandelende met elkander wisselt” en met hetgeen, volgens den gewonen tekst in het oorspronkelijke daar nog verder bij behoort: *καὶ ἐστὶ σκορπῶνται*. Wat beteekenen die laatste woorden? Men heeft door alle tijden heen gevoeld, dat zij in nauw verband met het onmiddellijk voorafgaande, en dan als een deel der daarin vervatte vraag verstaan moeten worden. Hiervan uitgaande, heeft men er geen bezwaar in gevonden, ze te vertalen door: „en *waarom* zijt gij droevig?” of: „ziet gij er droevig uit?” Intusschen, dit staat er niet. De daartoe volstrekt onmisbare vraagpartikel *τι* wordt in geen enkelen Codex aangetroffen en het gaat spraakkunstig niet aan, te beweren, dat, omdat het eerste lid der vraag met *τίνα* wordt ingeleid, *τι* nu wel in het tweede lid er bij gedacht mag worden. In zooverre was dus ook de Hoogl. Van Hengel indertijd in zijn volle recht, toen hij zocht aan te toonen ¹⁾, dat wij hier inderdaad geene vraag voor ons hebben, en dat eene zuiver grammatische interpretatie eischt, de woorden *καὶ ἐστὶ σκορπῶνται* eenvoudig te vertalen door: *en gij zijt droevig*. Doch, ofschoon hij er nu een uitroepingsteeken achter plaatste, en zich op de losse taal van het gemeene leven beriep ten betooge, dat wij met eene daarin niet zoo ongewone manier van spreken te doen hadden, het gelukte hem evenwel niet iemand te overtuigen, dat zich langs den door hem aangewezen weg een eenigszins dragelijke, met het verband zoowel als den stijl van den gewijden schrijver overeenkomstige zin liet verkrijgen, en dat de oude en gebruikelijke wijze van overzetting sedert weer in de synodale vertaling gevolgd werd, mag dan ook wel ten bewijze strekken, dat, hetgeen ons rustend medelid Holwerda ter bestrijding van des Hoogleeraars interpretatie in het midden had gebracht ²⁾, algemeene instemming gevonden had. Maar hoe dan? De eenige vertaling, die grammatisch zuiver mag heeten, levert geen bevredigenden zin op, terwijl daarentegen de eenige, met welke dit laatste wel het geval is, ja die zich juist uit dit oogpunt als de eenig mogelijke aanbeveelt, blijkbaar onnauwkeurig is. Hoe uit dit labyrinth te komen? De Codices op zich zelf verschaffen weinig licht. Wel ontbreekt het niet aan variae

¹⁾ Proeve van grondslagen voor eene nieuwe Nederduitsche vertaling van het Nieuwe Testament enz., blz. 131.

²⁾ t. a. pl. blz. 64 enz.

lectiones. In sommige handschriften bijv. wordt, in plaats van *καὶ ἰστί*, *καὶ ἰστησαν* of *καὶ ἰσταίνουσιν* (dit laatste ook in den Sinaiticus) gelezen, zoodat de overzetting dan wordt: „en zij bleven bedroefd staan”. In andere ontbreken de woorden *καὶ ἰστί* en moet het Adjectivum *σκυθρωποί* dus onmiddellijk met het Participium *περιπατοῦντες* verbonden worden, in den zin van: „droevig daarhenen wandelende”. In nog andere eindelijk schijnt, volgens het getuigenis van Origenes ten minste, de door ons beschouwde zinsnede in het geheel niet gestaan te hebben, — eene lezing, die, indien zij gevolgd mocht worden, ons van zelf het recht zou geven, die zinsnede onvertaald te laten. Wat nu die varianten betreft, wij zullen, na hetgeen daarover reeds geschreven werd, de gronden niet aanwijzen, waarop zij al te gaar moeten verworpen worden, maar alleen onze instemming uitspreken met hetgeen Tischendorf met het oog daarop zegt: „satis molestum erat illud *καὶ ἰστί*, hinc varie temptatum est”. Inderdaad blijkt uit die verschillende varianten — en in zoover heeft het getuigenis der Codices weer groote waarde voor ons — dat men reeds zeer vroeg heeft ingezien, dat er in dat *καὶ ἰστί* eene fout moest schuilen, waardoor de zin mank ging. Doch welke? Hieromtrent liepen de gevoelens uiteen en — doen zij dat nog. Holwerda schreef: Er schijnt iets uitgevallen te zijn en wel tusschen *περιπατοῦντες*; en *σκυθρωποί*. Door sommigen werd *καὶ ἰσταίνουσιν* ingevoegd, door anderen iets anders, waarvan het *καὶ ἰστί* van den gewonen tekst een overblijfsel is”. Hij liet er echter op volgen: „Wat er gestaan heeft, zal wel niemand ooit met genoegzame zekerheid kunnen zeggen” en, na zijn vermoeden dienaangaande te hebben medegedeeld, eindigt hij met de verklaring: „Weet iemand iets beters, ik zal er mij hartelijk over verheugen, en de eerste zijn om er mijne toestemming aan te geven”.

Het moge misschien wat aanmatigend schijnen, doch ik verkeer nu eenmaal in den waan of de meening, zooals men 't noemen wil, dat ik inderdaad voor het advies van dien uitnemenden geleerde iets beters in de plaats kan stellen, iets, waaromtrent het mij zelve althans niet aan genoegzame zekerheid ontbreekt. Ik twijfel er namelijk geen oogeblik aan, of wij hebben hier met eene dier onwillekeurige schrijffouten te doen, gelijk er zoovele reeds in de alleroudste *ἀπόγραφα* werden aangetroffen. De woorden *καὶ ἰστί* zijn, indien ik mij niet ten zeerste vergis, inderdaad een overblijfsel, doch waarvan? Van niets anders dan van het volgens de in het Unciaalschrift gebruikelijke scriptio continua aaneengeschrevene *καὶ ἰστί*, waarvan het zich maar al te gemakkelijk laat begrijpen, hoe het onder de hand eens onnadenkenden of onkundigen afschrijvers versmelten kon tot hetgeen nu in den tekst gelezen wordt. Door die eenvoudige, palaeographisch volkomen gerechtsvaardigde invoeging van *ἐς τὴν* = *waartoe* wordt de zin op eens hersteld. Dat zij evenzeer uit een spraakkunstig oogpunt gewettigd is,

blijkt bijv. uit eene vergelijking van onze plaats met Matth. 14 : 31 ¹⁾, waar het door ons ingevoegde in een geheel gelijksoortig verband voorkomt, in de vraag nl.: *ὀλεγοῖσθε, εἰς τὴν ἰδιότητα;* d. i. kleingeloovige, waartoe of waarom hebt gij gewankeld? Wellicht, dat ook het ontstaan der voornaamste varianten zich langs den hier aangewezen weg voldoende zou laten verklaren. Het is ten minste volstrekt niet onmogelijk, dat *ἰστέ ἰστέ*, met unciaalletters geschreven en bij eenigszins onduidelijk schrift, tot lezingen als *ἰσθησαν* of *ἰσθάθησαν* geleid heeft, of dat een afschrijver, bij het weglaten van een der beide nagenoeg gelijkkluidende, in zijn oog misschien dubbel geschreven woorden, toch voorzichtigheidshalve eenige ruimte in zijn manuscript heeft overgelaten, die een latere afschrijver gemeend heeft op zoodanige wijze te moeten aanvullen. Doch hoe dit zijn moge, voor de gissing, dat *καὶ ἰστί* door *καὶ εἰς τὴν ἰστί* vervangen moet worden bestaat in mijne schatting zóóveel grond, dat ik haar met vertrouwen aan het oordeel onzer critici meen te mogen onderwerpen.

Joh. 8 : 57. Deze plaats levert mijns inziens een treffend bewijs, hoe de tot hertoe gehuldigde methode van tekstkritiek tot verkeerde uitkomsten kan leiden, waartegen de streng wetenschappelijke ons waarschijnlijk behoed zou hebben. In een gesprek met de Joden wordt Jezus voorgesteld tot dezen gezegd te hebben: „Abraham, uw vader, verheugde zich, dat hij mijn dag zien zou, en hij heeft dien gezien en zich verblijd,” waarop dan de Joden hernemen: „Gij zijt nog geen vijftig jaar, en hebt gij Abraham gezien?” Maar dat antwoord sluit niet met de woorden, waardoor het werd uitgelokt. Jezus had immers niet beweerd, dat hij Abraham, maar dat Abraham *hem*, of eigenlijk den heilsdag, die met zijne optreding was aangebroken, gezien had. De hieruit ontstane moeielijkheid kon dan ook, zooals van zelf spreekt, aan de exegeten niet ontsnappen. Doch het gezag der Codices was hun nu eenmaal te machtig, dan dat zij er niet wat hoofdbrekens voor over gehad zouden hebben, om tusschen twee gezegden, die niet op elkander slaan, om zóó te spreken niet kloppen, het toch vereischte verband te brengen. Geen enkel handschrift toch, of het las: *παντήκουτα ἐστὶν οὐκ ἔχεις καὶ Ἀβραὰμ ἰώραας;* Geen enkel?... Ja toch één was er, het Vatiikaansche, dat een weinig afweek, daar het, in plaats van *ἰώραας*, *ἰώραες* te lezen gaf. Maar dat *ἰώραες*, wat kon het anders dan een taal- of schrijffout zijn? Als zoodanig werd het dan ook nog door de HH. Cobet en Kuenen beschouwd en daarom, in plaats van in den door hen uitgegeven tekst, opgenomen onder de lijst van scripturae, quas — zooals zij in hunne Praefatio (p. CIV) verklaren —

¹⁾ Vgl. ook Mark. 14 : 4: *εἰς τί ἡ ἀπόλεια αὐτῆ τοῦ μύρου γέγονεν;*

non esse recipiendas censuimus. Dus ook naar den Vatikaanschen Codex weer *ἰώπαας*, evenals in al de overigen. Maar, zoo vragen wij, met het oog op het hieruit voortgevloeide gemis aan samenhang waarop wij gewezen hebben, zou er dan toch geene mogelijkheid bestaan, om langs kritischen weg die moeielijkheid uit den weg te ruimen? En inderdaad, men behoeft zich, dunkt mij, deze vraag slechts gesteld te hebben, om haast op hetzelfde oogenblik zich van die mogelijkheid te overtuigen. Men neme slechts de als fout bejegende lezing *ἰώπαας* ten grondslag, scheid daarvan de slotletter af en verbind die met de beginletter van het volgende woord *ἴεν*, wat verkrijgen wij? In plaats van *Ἀβραάμ ἰώπαας*; *Ἀβραάμ ἰώπαας* *εἰ*; derhalve juist datgene waarnaar wij zochten om een logisch goed sluitenden zin te verkrijgen.

Ik geloof niet, dat het noodig zal zijn, veel tot adstructie van dit zuiver kritisch proces in het midden te brengen. Het behoeft zeker geen betoog, dat daarin niets is opgenomen, waarvan niet volledig rekenschap kan gegeven worden. Ook mogen wij, wat de zoo verkregen uitkomst betreft, er nog op wijzen, dat alleen door de verandering van *ἰώπαας* in *ἰώπαας* *εἰ* over het geheele verband een klaarder licht verspreid wordt, onder anderen over dat vrij duistere: „gij telt nog geen vijftig jaren, en” — volgens de gewone lezing — „hebt gij Abraham gezien?” Alsof er voor den aldus toegesprokene, alleen door in jaren toe te nemen, meer kans op dit voorrecht bestond! De bedoeling kan natuurlijk alleen geweest zijn, dat, naarmate Jezus reeds verder in leeftijd gevorderd was, hij ook dichterbij stond bij den tijd, waarin Abraham geleefd had en deze hem dus had kunnen zien.

Doch dit daargelaten, vestigen wij hier ten slotte nog de aandacht op een opmerkelijk feit. De voorgeslagen tekstverandering is door mij voorgesteld, zooals zij dit in zekeren zin ook werkelijk is, als eene vrucht van de toepassing der door mij aanbevolen tekstkritiek. Nu nog een jaar of vijftien geleden zou zij dan ook alleen op dien grond noodwendig hebben moeten verworpen worden. Wat is er inmiddels gebeurd, op grond waarvan men dit thans niet meer zou kunnen beweren? Slaan wij den Codex Sinaiticus op, welks tekst in 1865 door Tischendorf wereldkundig werd gemaakt: wat lezen wij daar? *Ἀβραάμ ἰώπαας* *εἰ*. Mij dunkt, dit feit heeft geen commentaar noodig, om getuigenis af te leggen van den inderdaad zeer wankelen grondslag, waarop de tot hertoe gehuldigde methode van tekstkritiek steunt. Nu een toevallig wedergevonden handschrift de eenig mogelijke lezing blijkt te bevatten, nu zal deze, ofschoon dan ook alleen in dat ééne handschrift voorkomende, in den tekst eene plaats mogen vinden. Vóór dien tijd kon, mocht daar niet aan gedacht worden. Doch blijkt juist hieruit dan niet, dat men destijds op een dwaalspoor was?

Aan het tot dusverre behandelde wensch ik thans nog een voorbeeld toe te voegen, wel van eenigszins anderen aard, doch waarop ik mij,

tot staving van het recht der door mij aangeprezen methode, met geen minderen nadruk meen te mogen beroepen. Het is ontleend aan Mark. 9: 11—13, eene plaats, uit exegetisch-kritisch oogpunt merkwaardig, al ware 't maar alleen om den geduchten strijd, die over de interpunctie heerscht. Waar de één een punt of semicolon zet, plaatst de ander een vraagteeken. Waar de een, iets verder, zulk een vraagteeken noodig oordeelt, laat de ander den zin doorloopen om hem straks op zijne beurt weer met een punt of vraagteeken te besluiten. En van waar die strijd, waardoor natuurlijk het geheele redeverband, naar ieders verschillende opvatting, zeer verschillend gewijzigd wordt? ¹⁾ Aan verschil van lezing is dit niet toe te schrijven. Het bestaat, wel is waar, doch is van zulk een aard, dat de exegeten het daarover waarschijnlijk zeer wel eens zouden worden, indien zij alleen met behulp van deze of gene lezing een dragelijken zin konden verkrijgen. Daar dit echter het geval niet is, zoeken zij 't langs andere wegen, en zoo ook in de interpunctie, ofschoon er, naar mijne bescheidene zienswijze, slechts eenige onbevangenheid toe noodig is, om in te zien, dat geen enkele uitlegger 't ook langs dien weg gevonden heeft. Om hierover een juist oordeel te kunnen vellen, zouden wij eigenlijk verplicht zijn, achtereenvolgens kennis te nemen van onze plaats, zooals zij in het oorspronkelijke luidt, van de verschillende wijze waarop zij geinterpungeerd is geworden, en van de verschillende overzettingen die hieruit zijn voortgevloeid. Daar dit echter hier geheel ondoenlijk is, zij 't mij veroorloofd mij tot datgene te bepalen, wat voor een recht verstand van de zaak volstrekt vereischt wordt.

Jezus, na het tooneel der verheerlijking, van den berg teruggekeerd, verbiedt aan zijne leerlingen van het gebeurde te spreken, vóórdat de zoon des menschen uit de dooden zou zijn opgestaan. De leerlingen worden daardoor tot nadenken gestemd en overleggen onder elkander, wat dat uit de dooden opstaan in den mond huns meesters kon beteekenen. Had hij daarmede werkelijk weer op een naderend, in hun oog zoo onwaarschijnlijk, lijden en sterven gezinspeeld? Zij wenden zich tot Jezus zelven met de — ik had, in het gewone voetspoor tredende, bijna gezegd: de vraag, doch wat wij lezen behelst inderdaad geen vraag, daar het recitatieve *ὁτι* na *λέγεται* zulk eene opvatting eenvoudig niet toelaat — dus met de woorden: „de Schriftgeleerden zeggen, dat Elia eerst moet komen.” Jezus antwoordt hun: „Elia komt wel eerst en herstelt alles,” terwijl hem dan de onmiddellijk daarop volgende vraag in den mond wordt gelegd: en hoe staat er van den Zoon des menschen geschreven, dat hij veel moet lijden en veracht worden? Ik zeg: in

¹⁾ Ik verwijs hier naar hetgeen door Cobet en Kuenen over dit onderwerp zoo terecht wordt opgemerkt in de Praefatio voor hunne uitgave van den Codex B, p. XCVII. „Interpungere saepe est interpretari,” zoo lezen wij daar onder meer.

den mond gelegd, want dat zij niet uit zijn mond, maar uit dien der leerlingen is voortgekomen, schijnt mij aan geen redelijken twijfel onderhevig. Ook wanneer men, met sommigen, de vraag beperkt tot de woorden: „en hoe staat er van den Zoon des menschen geschreven?” zoodat het volgende „dat hij veel moet lijden en veracht worden” als antwoord daarop wordt opgevat, verkrijgt men eene uitdrukking, die, wanneer zij aan Jezus wordt toegeschreven, in geen verband hoegenaamd met het voorafgaande en volgende staat, ja den zin van het geheel zoo klaarblijkelijk stoort, dat het den bekwaamsten uitlegger niet mogelijk is dien te herstellen.

Wat dan? Wij staan hier, als ik mij niet bedrieg, voor het geval, waarvan ik straks gewaagde, dat een afschrijver uit den allervroegsten tijd, om in zijn handschrift slechts geen ratures te maken, eenige overgeslagen woorden eenvoudig invoegde ter plaatse waar hij zijn verzuim bemerkte. Stellen wij, dat dit ook hier geschied is, en voegen wij dus bijeen, wat onzes inziens werkelijk bijeen behoort, dan krijgen wij, door eene geringe verschikking van twee zinsneden, een geheel, dat aan alle eischen van verband en samenhang beantwoordt. Wij lezen dan namelijk: „En zij vroegen hem zeggende: de schriftgeleerden zeggen dat Elia eerst moet komen, en hoe staat er geschreven van den Zoon des menschen, dat hij veel moet lijden en veracht worden? En hij zeide tot hen, Elia komt wel en herstelt alles; doch ik zeg u, dat Elia ook gekomen is, en zij hebben hem gedaan al wat zij wilden, gelijk van hem geschreven staat”.

Maar zoo lezen wij in geen enkelen Codex! Reden te meer, dunkt mij, om bij de Nieuw Testamentische tekstkritiek nog andere factoren, dan het getuigenis der Codices alleen, in rekening te brengen. Waar het ons toch om waarheid te doen is, daar — wij maken hier nogmaals gebruik van het woord van Bengel — daar behooren wij die te zoeken, *pro nostra facultate*, met al de hulpmiddelen, die ter onzer beschikking staan.

LESBIA - CLODIA,

BIJDRAGE TOT VERKLARING VAN CATULLUS,

DOOR

C. M. FRANCKEN.

Indien de waarde van de klassieke schrijvers afhing van het oordeel van onze eeuw, dan zou Catullus de eerste plaats onder alle Romeinsche dichters moeten innemen. Vergilius en Ovidius zijn op den achtergrond geraakt, de naam van Horatius als lyrisch dichter heeft ten gevolge van de kritiek van Peerlkamp gevoelig geleden, de komediën van Plautus worden meer bestudeerd dan bewonderd, maar Catullus wordt zonder voorbehoud geprezen. Th. Mommsen beweert, dat het Romeinsche volk geen tweeden dichter heeft voortgebracht, bij wien kunstmatige inhoud met kunstmatigen vorm zoo volmaakt te voorschijn komt als bij Catullus, en dat in dien zin de bundel van zijne gedichten ongetwijfeld het volmaaktste is, dat de Latijnsche poëzie kan aanbieden. En Macaulay zegt van Catullus: ik weet niet of het aan hem of aan iets eigenaardigs in mij zelf is te wijten, maar daar zijn snaren in mijn gemoed, die hij treft als geen ander vermag. De eerste verzen van Miser Catulle, de verzen aan Cornificius, blijkbaar op het ziekbed geschreven, en een deel van het gedicht *Si qua recordanti* doen mij meer aan, dan ik zeggen kan. Wat hem en Munro vooral schijnt aange trokken te hebben, is de eenvoud en de waarheid in tegenstelling met het bestudeerde en kunstmatige in de lyrische en epische poëzie van het Augusteïsche tijdvak: achter al het

platte en lichtzinnige, dat bij eene vluchtige kennismaking aanstoot geeft, openbaart zich bij nadere beschouwing een vrije geest en een eigenaardig karakter. Zijne poëzie is, afgezien van eenige afdwaling tot de Alexandrijnsche kunst, waar en frisch, terwijl zij eene zuivere afspiegeling is van 's dichters gemoed, en de omgeving, waarin hij verkeert, puntig en scherp teekent. Hier is de stem van de stervende vrijheid tegenover de machthebbers Caesar en Pompeius, hier tevens eene afschaduw van den invloed van het dartele en wulpsche Rome op den verre van daar opgegroeiden Veroneser, de plompheid en ongemanierdheid van een zich boven het decorum verheffenden club, en toch weder gevoel voor huiselijk geluk en trouwe liefde, deugd en dwaling, zwakheid en kracht onderengemengd. Medegesleept door de liefde voor zijne Lesbia, die inderdaad die toewijding niet verdiende, is de dichter later tot zich zelf gekomen en heeft hij dien onteerenden band niet dan na inwendigen strijd losgemaakt.

Een van de belangrijkste, hoezeer dan ook niet ontwijfelbare resultaten van het nieuwere philologische onderzoek is de identiteit van Clodia, de zuster van den bekenden volks-tribuun, en Lesbia. Het is zoozeer de gewoonte der erotische dichters om bij 't bezingen hunner Chloë's, Daphne's en Cynthia's hunne eigene aandoeningen en gewaarwordingen mede te deelen, dat het voorwerp hunner liefde in een half-donker verkeert, en het bij den lezer geen duidelijk beeld achterlaat noch den indruk van een bepaald karakter. De vraag, wie de aangebedene schoonen geweest zijn, is daarom dikwijls niet te beantwoorden, dikwijls onverschillig. Ofschoon Catullus een verdenken naam gebruikt heeft, blijkt toch uit enkele trekken, dat wij niet met eene schepping van 's dichters fantasie, maar met eene werkelijke persoonlijkheid te doen hebben.

De bewering, dat Lesbia een pseudoniem is, wordt reeds gevonden bij Ovidius, *Trist.* II. 427: *sic sua lascivo cantata est saepe Catullo Femina, cui falsum Lesbia nomen erat.* Dat zij eigenlijk Clodia heette, steunt op Apuleius *Apologia* 405, *Oudend.*, 15, Kr.: *Eadem opera accusent C. Catullum*

quod Lesbiam pro *Clodia* nominarit et Tigidam similiter, quod quae *Metella* erat Perillam scripserit, et Propertium qui Cynthiam dicat, *Hostiam* dissimulet, et Tibullum quod ei sit *Plania* in animo, *Delia* in versu. Uit deze vernoeming kan niet opgemaakt worden, dat Lesbia eene aanzienlijke vrouw is geweest, die de dichter, door haar openlijk te noemen, niet aan de algemeene verachting wilde prijs geven, want met uitzondering van *Metella* ¹⁾, zijn de overige onder den verdichten naam schuilende personen van minderen rang; de naam werd om licht te bevroeden reden in het belang van den minnaar zelf verzwegen, terwijl een zoodanig pseudoniem werd verkozen, dat in tal van lettergrepen en quantiteit met den waren naam overeenkwam, zoodat zonder schade van het vers bij het voordragen inter amicos de ware naam kon gebruikt worden. Zoo is het ook met Lesbia-*Clodia*. De getuigenis van Apuleius is door de eerste uitgevers van Catullus wel niet onopgemerkt voorbijgegaan, maar toch eerst door Ludwig Schwabe in zijne *Quaestiones Catullianae* 1862 p. 53 vlgg. naar behooren tot haar recht gekomen. Te gelijker tijd was R. Westphal (volgens eigene verklaring) op het denkbeeld gekomen om de gedichten van Catullus naar hun historischen samenhang te vertalen en toe te lichten. Om het verschijnen van Schwabe's boek werd de uitgave tot 1867 uitgesteld. Aan de verdiensten der metrische vertaling, die waardig die van Theod. Heyse (1855) ter zijde staat, wensch ik volstrekt niet te kort te doen, maar voor 't overige verhoudt zich dat boek tot de *Quaestiones* van Schwabe als een historische roman tot de geschiedenis. Na het verschijnen van Schwabe's werk kan men de oudere geschriften van Haupt, Jungclaussen en Helbig zonder nadeel ter zijde laten. Zijn betoog vond bestrijding in het later als dissertatie gebruikte prijsantwoord over Catullus van T. T. Kroon, te Groningen in 1863 bekroond. Maar, zoo al niet

¹⁾ Wellicht de vrouw van P. Lentulus Spinther, van wie hij in 43 scheidde. Zie Drumann, II p. 58. Tigidas wordt door Ovidius na Calvus, geb. 82 en vóór Helvius Cinna genoemd *Trist.* II 433. Hij schijnt dus een jonger tijdgenoot van Catullus geweest te zijn.

uitvoeriger, zwaarwichtiger zijn zeker de bezwaren, die A. Riese in de *Jahrbücher für Classische Philologie* voor 1872, S. 747, fgg. uiteenzette. Ik wensch hier den strijd, die naar aanleiding van dat stuk, tusschen hem en Baehrens (*Analecta Catulliana* 1874) is gevoerd, niet als *ἔφεδρος* voort te zetten; bij een vernieuwd onderzoek zal ik evenwel op Riese's zeer scherpzinnige opmerkingen moeten terugkomen. Namen op te noemen van hen, die zich eenvoudig in dezen of genen zin verklaard hebben zonder nadere toelichting is overbodig. Het punt in quaestie is het laatst uitvoerig behandeld door Ellis in zijn *Commentary on Catullus* 1876, p. LV sqq., en door Munro, *Criticisms and Elucidations of Catullus*, Cambr. 1878.

Slaan wij in de eerste plaats het oog op de Lesbia van Catullus, daarna op de Clodia der geschiedenis.

Geen vrouw neemt in de poëzie van Catullus een ruime plaats in behalve Lesbia. *Ipsimilla*, waarin waarschijnlijk niet een eigen naam, maar een *ὑποχολιστικόν* van *ipsima*, superlativus van *ipsa* te zien is (Bücheler ad Petron. p. 74. 1), wordt slechts eens vermeld c. 32 op eene wijze, die het twijfelachtig maakt of het Catullus niet meer te doen is om eene hetaere te beleedigen dan om zijne genegenheid te openbaren, Ameana, de amica van Mamurra, en Auflena van Verona worden elk slechts een paar maal bij name genoemd (41, 43, 110, 111); aan Lesbia gericht is een geheele cyclus van gedichtjes, waarin eene liefdesgeschiedenis van het begin tot het einde kan worden nagegaan; de eerste ontmoeting, het volle genot der liefde, verflauwing, oneenigheid, herstel van de goede verstandhouding, zorg en genot, smart- en juichtoonen, eindelijke scheiding zijn zoo waar uitgedrukt, dat het niet twijfelachtig kan zijn, of hier is aan eene werkelijke persoonlijkheid te denken (5, 7, 43, 51, 58, 72, 75, 79, 83, 86, 87, 92, 107). Ook die liederen, waarin van eene ongenoemde geliefde sprake is, passen naar inhoud, geest en toon zoo juist in die reeks, dat zij, meerendeels met de hoogste waarschijnlijkheid, daartoe kunnen gebracht worden. Het zijn 1, 3, 8, 11, 13, 36, 37, (niet 42) 68^{a, b}; 70, 76, 78^a, 85, 91, 104, 109.

De eerste ontmoeting had plaats door bemiddeling van zekeren Allius (68^b), die daartoe zijn huis openstelde, waarvoor Catullus hem dankbaarder is dan hij verdiende; want Lesbia was toen reeds getrouwd 68^b, 105:

Set furtiva dedit muta munuscula nocte.

Ipsius ex ipso dempta viri gremio.

waarmede te vergelijken 83.1:

Lesbia mi praesente viro mala plurima dicit.

Riese heeft het huwelijk van Lesbia ontkend. Lesbia is volgens hem eene ongehuwde libertina. Hij kon echter niet verder komen dan tot het negatieve resultaat, dat de uitdrukkingen vir en femina niet noodzakelijk een huwelijk veronderstellen. Er is geen twijfel aan of vir wordt bij Ovidius voor amicus gebruikt, waarvoor o. a. een duidelijk bewijs is Am. III. 11. 18; ik betwijfel evenwel of die aanwending van het woord zoo algemeen is als Riese voorstelt, die tot bevestiging van zijn gevoelen plaatsen aanhaalt, als Am. II. 2, 11, III. 4, 1. Hij heeft niet op-, althans niet aangemerkt, dat vir daar met maritus afwisselt. Zie ald. II. 2, 51, III. 4, 27. Trots de verzekering, die Ovidius in later jaren tot zijne verdediging gaf, dat hij geen overspel had geleerd, hebben wij daar aan adulterium te denken. Maar de huwelijken met libertinae staan met gewone niet geheel en al gelijk, en een adulterium met eene getrouwde libertina heeft naar Ovidius misschien minder te beteekenen. Of-schoon huwelijken met libertinae niet onwettig waren, waren zij toch min of meer onteerend. Aan Antonius wordt het tot schande gerekend (Phil. II. 2, 3), dat hij de dochter van een libertinus, aan Gellius Publicola dat hij een libertina gehuwd had (pro Sest. 52, 110) en uit de plaats van Livius over Fescennia Hispala (XXXIX. 19) blijkt, dat de libertina, wanneer zij huwde, vroeger althans, in recht eenigszins bij de ingenua achterstond. Dat de verplichting van de echtgenooten bij het huwelijk der libertinae minder nadrukkelijk ingeprent wordt, dan waar de bruid met inachtneming van alle plechtigheden uit het ouderlijke huis door den man naar hare nieuwe woning wordt gebracht, behoeft wel geen betoog. De eene partij, veelal aan een ongebonden

leven gewoon, kan zich niet zoo spoedig aan orde en trouw gewennen; vandaar dwangmiddelen door den echtgenoot aangewend om ontrouw te voorkomen, en hardvochtige deurwachters, zooals Bagous bij Ovidius, vandaar de *claves*, quae frustra insunt foribus, en de overige apparatus, die meer aan eene gevangenis dan aan een verblijf voor vrijen doet denken en de verontwaardiging van de erotische dichters opwekt. Dezen huwelijksband verscheurd te hebben scheen waarschijnlijk, vooral na zoo vele jaren, den lichtzinnigen Ovidius een onbeteekenend en licht te vergeten vergrijp, en het stond ook zeker niet gelijk met die gevallen van echtbreuk, waarin den man niet alleen zijn recht, maar ook de liefde zijner vrouw ontroofd werd.

Bij Catullus pleit voor de eigenlijke opvatting van *vir* genoeg. Men zal moeten toegeven dat de uitdrukking *mulus* (animal ad procreationem non aptum), die Catullus den man van Lesbia naar het hoofd slingert (83.3), eigenaardiger van een kinderloos huwelijk wordt opgevat, dan van eene voorbijgaande vereeniging van anderen aard ¹⁾; ook de getuigenis van Ovidius Trist. II. 430 legt meer gewicht in de schaal dan men gewoonlijk aanneemt (Riese l. l. p. 753, Schwabe p. 137, Baehrens Anal. p. 5). »Catullus heeft Lesbia verheerlijkt,

Nec contentus ea multos volgavit amores,
In quibus ipse suum fassus adulteriumst”.

In het laatste vers beteekent adulterium blijkbaar iets meer dan de amores in het eerste en moet in den eigenlijken zin opgevat worden. Er is hier dus sprake van echtbreuk, maar niet met Lesbia: »niet tevreden met haar heeft hij, zegt O., ook andere liefdesbetrokkingen, ja zelfs zijn adulterium verheerlijkt.” Schwabe, door anderen gevolgd, heeft eene geheel nieuwe beteekenis van adulterium t. a. p. aangenomen, waardoor de ongetrouwde Lesbia toch ook daarin betrokken

¹⁾ *Mulus* wordt als beeld van domheid zeer zelden gebruikt; alleen in de 16 Satire van Juvenalis 23: *mulino corde*. Plaut. Cist. IV. 2. 12 *mullo inscitior* is gissing. Gewoonlijk dient *asinus* als beeld der domheid.

kan zijn, namelijk die van ontrouw aan eene vrouw (hij heeft behalve Lesbia ook anderen bemind, en dus tegenover Lesbia aan adulterium zich schuldig gemaakt.) Als dit doorgaat, dan zou de getrouwde man als hij staande zijn huwelijk het met eene libertina aanlegt een adulter zijn. Nog veel sterker zou hier gezegd worden, dat een vrij man, die eene libertina laat zitten, een adulter is. Dat woord wordt van den man gebruikt niet met toespeling op degene, die verlaten wordt, maar met betrekking tot inbreuk op recht van anderen; het karakteristieke is niet de scheiding, maar het aanknoopen van eene nieuwe verbindtenis. De woorden van Ovidius bewijzen òf dat hij meer gedichten van C. heeft bezeten dan wij, òf dat hij in een der thans bestaande, waar Lesbia niet genoemd wordt, eene echtbreuk heeft aangenomen. En dat kan zeer wel in 68 geweest zijn, waar zonder dat Lesbia genoemd wordt voorkomt (105):

Set furtiva dedit muta munuscula nocte
Ipsius ex ipso dempta viri gremio.

Uit deze verklaring van Ovidius volgt natuurlijk volstrekt niet dat hij ook gelijk heeft en dat 68 niet op Lesbia slaat; het tegendeel is waar; maar zooveel blijkt uit ipse *suum fassus adulterium*st dat er van een bekend schandaal spraak is. Wanneer dus beweerd wordt dat de Romeinsche poesie nooit overspel heeft gehuldigd (Riese p. 756), dan blijkt dit reeds om de verklaarde plaats onhoudbaar, al is het dan ook volgens Riese zeer wenschelijk. Eene ongeregeldheid, zooals wij hier aantreffen, is te Rome alles behalve onwaarschijnlijk: daar de ontbinding van een huwelijk op verlangen van de vrouw alleen oorspronkeljk niet plaats vindt ¹⁾, en zij dus aan den heer en meester, aan wien zij was uitgehuwlijkt, indien deze niet in een divortium toestemde, gekluis-terd bleef, konden de nadeelige gevolgen hiervan niet uitblijven. Rome's jaarboeken leveren in vroeger tijd (329, Liv. VIII 18) de bewijzen van misdadige pogingen van vrou-

¹⁾ Vissering, Quæstt. Plaut. p. 67. Rossbach Röm. Ehe p. 397.

wen om door vergift zich van het gehate juk te ontslaan (meer bij Becker V. n. 361). En ofschoon later, sinds den 2^{den} Punischen oorlog echtscheidingen op verlaugen van de vrouw voorkomen, werd toch de moraliteit niet beter; het is bekend, hoe de tijd der burgeroorlogen door kuischheid en huwelijkstrouw allerminst uitblonk. De mannen zonden lichtvaardig hunne vrouwen weg (Becker l. l. n. 376, 380), en de vrouw, zegt Horatius, »incestos amores de tenero meditatur ungui. Mox iuniores quaerit adulteros'', en »iussa coram non sine conscio surgit marito'' (C. III. 6). De geschiedenis geeft in Julius Caesar (Suet. 50) en Maecenas (Maior op Juvenalis I. 56) van de waarheid dezer bewering treffende voorbeelden (vgl. ook Friedländer, Sitteng. I. 276).

Met dat al blijft adulterium een leelijk verwijt en Catullus zou zich niet licht een adulter genoemd hebben. Maar Amor heeft zijn eigene logica: de vrouw, die haren man ontrouw wordt, is voor Eros geen voorwerp van verachting, maar wel zij, die haar minnaar teleurstelt; in het eerste geval had er dwang plaats gehad, in het andere was de vrouw hare vrije keuze gevolgd. Het denkbeeld van het den echtgenoot aangedane onrecht komt in 't geheel niet op; hij is een tiran, die eene lieve vrouw niet verdient, zij is verongelijkt en medelijdenswaardig. Zoo oordeelt de erotische dichter, die hier rechter en partij te gelijk is. Indien Lesbia uit vrije verkiezing Catullus bemint, dan verwacht hij van haar trouw aan haar gegeven woord, en hij zelf rekt zich gebonden door zijne belofte; niet als zij die *ἀρροδίσιον ὄρκον οὐ φασιν εἶναι* verbreekt hij den geknoopten band, zoodra de eerste bekoring voorbij is, maar met terzijdestelling van elke andere betrekking droomt hij van een eeuwig geluk. Maar aan deze verwachtingen werd door het gedrag van Lesbia de bodem ingeslagen.

Eenmaal was zij in het huis van Allius, verheven als eene godin, voor zijne oogen verschenen (68^b, 27, vlg.). Als weleer Laodamia, toen zij tot Protesilaus was gekomen, elke andere genegenheid had vergeten om hem alleen trouw te zijn, zoo had Lesbia toen hem alleen al den gloed van haar hartstocht gewijd (91). In de wijze waarop die vergelijking

wordt uitgewerkt, in de vermelding van eene vroegere liefde, die in de fabel niet gegeven was, schijnt eene aanwijzing van betrekkingen van Lesbia te liggen, die thans door de ontmoeting met Catullus waren afgebroken:

Sed tu (Laod.) horum magnos vicisti sola furores,

Ut semel es flavo conciliata viro.

Aut nihil aut paulum cui tum concedere digna

Lux mea se nostrum contulit in gremium.

Haar eigen huis was nu haar een gehaat verblijf. De verveling, die zich daar van haar meester maakt, wordt tijn geteekend in het gedichtje dat den bundel opent »ad passerem Lesbiae''. Met het vogeltje, dat in hare gevangenissen deelt, speelt zij tot tijdverdrijf: In solatiolum sui doloris (Credo tum gravis acquiescit ardor): Tecum ludere sicut issa possem Et tristis animi levare curas

Wie Allius was, moet in 't midden blijven, maar uit de warme dankbaarheid, waarmede hij vermeld wordt, blijkt wel dat het geen persoon van twijfelachtige reputatie en minderen rang is. Ook daaruit volgt dat Lesbia geen gewone libertina is. Een gemeene koppelaar behoefde niet aan de herinnering der Muzen te worden aanbevolen (68⁴, begin) en voor de ontmoeting met eene libertina stond wel bij lieden van hetzelfde slag de gelegenheid open. Lesbia verscheen dan veeleer als eene Sulpicia tegenover Cerinthus (Tib. IV. 2 vlgg.).

Het hartstochtelijk genot der eerste liefde blijkt uit de fraaie navolging van Sappho: ille mi par esse deo videtur (57) op Lesbia toepasselijk gemaakt, en uit (5) vivamus mea Lesbia, dat de basia van Janus Secundus onwillekeurig in de gedachten roept. In denzelfde geest is (7) Quae ris quot mihi basiationes. Dat geluk was niet langdurig en werd meermalen gestoord. Er bestond blijkens 68 »Quod mihi fortuna'' weldra reden om aan de trouw van Lesbia te twijfelen.

Het aangehaalde gedicht bestaat uit twee poetische brieven aan verschillende personen gericht, de eerste 1 – 40 aan

Manlius, de tweede, waarvan wij boven reeds gebruik maakten, aan Allius. Beide zijn te Verona geschreven met het oog op wenken over de ontrouw van Lesbia in Catullus' afwezigheid. De eenheid van het gedicht wordt nog door Ellis verdedigd, maar op gronden, die naar mijn inzien afdoende door Munro zijn weerlegd (p. 169); hier zij alleen de opmerking gemaakt dat de Manlius van het eerste stuk gebukt gaat onder het verlies van zijne echtgenoot 1—6, terwijl aan Allius op het slot van het tweede wordt toegewenscht; *sitis felices et tu simul et tua vita* (155 = 115)¹).

In het eerste gedeelte dan heet het 27—30

Quare quod scribis Veronae turpe Catullo

Esse, quod hic quisquis de meliore nota

Frigida deserto tepefactat membra cubili:

Id, Manli, non est turpe, magis miserumst.

Het is mij bijna ondenkbaar dat Prof. Jowett in ernst zal hebben beweerd, dat hier sprake is van het nemen van warme baden; toch heeft Munro het als zoodanig opgevat. Catullus zou zich dan niet betamelijk gedragen, omdat de groote wereld elders, te Baiae, warme baden nam! Maar wat beteekent *deserto*? is het eenvoudig *relicto*? En was het dan een schande (*turpe*) geen baden te nemen? Neen, »het is schandelijk, dat hier op het (d. i. uw) verlaten bed ik en weet niet wie van aanzienlijken huize zijn verkleumde leden koestert'', beteekent geheel iets anders. De woorden behoeven, indien men elk maar zijn eisch geeft, geen commentaar. Grammaticaal heeft alleen *quisquis*, in den zin van *nescio quis* van iemand, dien men niet noemen wil, eenig, maar niet overwegend, bezwaar, mits men niet schrijve *quisquis de meliore nota est*, in welk geval de opvatting, die ik voor de ware houd (*aliquis de meliore nota, quisquis est*) bepaald onmogelijk wordt. Alleen geef ik toe aan Jowett, dat *hic* niet van Rome kan worden verstaan; (dan kon het in 35 van dezelfde stad niet heeten: »*illa domus*,

¹) A. Kiessling, wiens *Analecta Catulliana* (Greifswald, 1877) ik eerst later ontving, schijnt mij dit bezwaar tegen de eenheid van het gedicht niet te hebben weggenomen.

»*illa mihi sedes, illic mea capitur aetas*”), en dat het evenmin van Verona moet worden opgevat, maar van een of andere plaats buiten Rome, b. v. Baiae. De woorden van Manlius zelf worden teruggegeven: wat gij schrijft, het is schandelijk voor C. te Verona te zijn, omdat hier te Baiae of waar dan ook, enz., dit is niet schandelijk, maar veeleer treurig. In de uitlegging van Baehrens, die overigens voor den tekst van Catullus uitnemende verdiensten heeft ¹⁾, kan ik mij hier niet vinden (Anal. p. 60), als hij *frigida membra deserto cubili tepefacere* verklaart door *abstinere amoribus*.

Niet schandelijk, maar treurig, non turpe, magis miserum, was de staat van zaken. Want omstandigheden hadden Catullus zijn levenslust ontnomen; andere gedachten dan de liefde hielden hem bezig: de diepgevoelde verzen over den dood zijns broeders, »met wien geheel zijn huis was ten grave gedaald”, die voorafgaan v. 20, vlgg. bewijzen het. Hij voelde zich verlamd en verslagen.

Uit die stemming laat zich het tweede stuk, dat aan Allius, eenigszins verklaren. Te zeggen, dat Lesbia hare gunsten ook aan anderen schenken mag, als zij slechts den dag, dien zij *hem* schenkt, voor den gelukkigsten houdt, zooals hier geschiedt, getuigt van eene toegefelijkheid, die naar onverschilligheid zweemt. Geloofde Catullus wellicht in blind vertrouwen dat de afdwalingen van Lesbia slechts tijdelijk zouden zijn? Of is de berusting in schande of ongeluk slechts een voorwendsel om in de traagheid van het oogenblik te kunnen volharden en van de lastige belangstelling van Allius ontslagen te zijn? Wellicht werkte zoowel tijdelijke onverschilligheid voor de liefde, het gevolg van de overweldigende smart over het verlies van een innig beminden broeder, als het streven om zich voor een belangstellenden vriend groot te houden, zich tegenover hem eenigszins te rechtvaardigen, en zich te vrijwaren voor verdere onaangename inmenging. Er is in 't geheele stuk iets ge-

¹⁾ Wellicht zou Gruppe met dezen tekst voor zich 68 niet onecht verklaard hebben (Minos p. 503 fgg); v. 28 (68) b. v. is inderdaad met de door hem gevolgde lezing *dominam* belachelijk.

dwongens; hier en daar wordt dichterlijke inspiratie gemist; de vergelijkingen zijn ver gezocht en breed uitgesponnen, enkele perioden en parenthesen gerekt, gebroken, die niet door eene vermeende numerische aequabiliteit (Westphal p. 75) worden gerechtaardigd. Ook Lucretius, de tijdgenoot van Catullus, heeft soms iets van die breedheid, en men zoude daarom kunnen beweren, dat de dactylii van dit tijdvak den vorm nog niet zoo gemakkelijk beheerschten als hunne opvolgers, maar daarmede wordt nog geen verklaring gegeven van de omstandigheid, dat deze onvolkomenheid hier bepaald vrij sterk gevonden wordt.

Door de voorgestelde opvatting vervalt de bewijsvoering van Riese tegen de opneming van dit gedicht onder de Lesbialiederen. Ofschoon hij beweert, dat »gar nichts dafür, manches aber dagegen spricht“, kan ik, daar ook hij het bewijs tegen Lesbia uit het raadselachtige vers (142) »*ingratum tremuli tolle parentis onus*“ wraakt, geen anderen grond voor zijn beweren vinden, dan den toon van het gedicht. Maar de exceptioneele omstandigheden, waaronder het vervaardigd werd, heeft hij niet in aanmerking genomen, en in zijn beweren: »es herrscht hier ein viel lässlicherer ton, vielmehr die gesinnung des leben und leben lassen als dass es sich aus der zeit der heissen liebe zu Lesbia heraus leicht erklären liesse“ kan ik niet anders zien, dan een gebrekkige redeneering: »dit gedicht heeft niet den gloed der Lesbialiederen“, — maar wie zegt, dat het tot den tijd »der heissen liebe zu Lesbia“ behoort, en niet tot de periode toen die gloed reeds verflauwd was? Riese antwoordt, dat het uit het gedicht zelf v. 51 vlgg. blijkt (und auf diese zeit [der heissen liebe] würde doch vgl. v. 51 ff., 159 f. zu schlieszen sein). Dus: uit 51 en 159 spreekt een gloed, die, zoo hij Lesbia betreft, niet bestaanbaar is met het overige, maar wel als hij op eene andere gericht is? De bedoeling zal wezen, dat een deel van het gedicht warme liefde, een deel onverschilligheid teekent. Maar dan hebben wij met eene tegenstrijdigheid te doen, die blijft bestaan op wie het dan ook wordt toegepast. De toon van het gedicht is ernstig en past alleen op eene liefde, waarvan de aanvang geruimen

tijd voor het tegenwoordige oogenblik ligt; de Muzen moeten zorgen, dat de weldaad van Allius niet in vergetelheid geraakt; de bijzonderheden van de eerste kennismaking worden met eene uitvoerigheid vermeld, die aantoonst dat zij niet gisteren of eergisteren plaats vond. Voor zulk eene liefde is na den longus amor van 77, die door allen van Lesbia wordt verklaard, in het korte nauwelijks dertigjarige leven van Catullus geen plaats..

Het kan niemand bevreemden, dat na hetgeen in 68 wordt gezegd, een liefdebreuk gevolgd is, door Catullus zoo lang mogelijk gekeerd, maar tegen zijne neiging in eindelijk als onafwendbaar erkend. Meermalen zijn door nieuwere uitleggers de gedichten van den Lesbia-cyclus naar tijdorde gerangschikt (Fröhlich, 1843, Jungclaussen, 1857, Schwabe, Westphal). Deze pogingen zijn voor een deel onzeker, omdat die geschiedenis meer dan eens de bevestiging was van de spreuk: »amantium irae amoris integratio est.” Op de eene plaats luidt het: Lesbia spreekt steeds kwaad van mij en zwijgt nooit; toch mag ik sterven als zij mij niet bemint. Waarom? Omdat het mij evenzoo gaat ¹⁾ . . . (92). Toch met dit onderscheid: Lesbia spreekt kwaad om zich bij de mededingers (83) aangenaam te maken; Catullus omdat hij alle reden tot klachten had, want hij kon verklaren (87): geen vrouw kan naar waarheid ooit zeggen, dat zij zoo innig geliefd is geweest, als gij, Lesbia, door mij bemind zijt”. ²⁾ Elders: »eens zeidet gij, dat gij alleen Catullus kendet en dat gij voor mij geen Jupiter zoudt ruilen — nu heb ik u leeren kennen (72); dus, ofschoon ik in heftigen gloed ben ontstoken, zijt gij in mijn oog toch verachtelijker en geringer. Hoe dit mogelijk is? Omdat dergelijke ver-

¹⁾ Quo signo? quia sunt totidem mea: deprecor illam
Assidue, verum dispercam nisi amo.

De verbetering van Gronovius: quasi non totidem mala deprecor illi” strijdt met de uitvoerige verklaring van Gellius VII. 16. 2. Wellicht: quia sentit idem mei (mi), omdat zij in dezelfde stemming verkeert als ik.

²⁾ Nulla potest mulier tantum se dicere amatam
Vere, quantum a me Lesbia amata mea es.

ongelijking meer in hartstocht doet ontsteken, ware toewijding stoort" ¹⁾). De ijdele behaagzucht, waardoor Lesbia anderen zich toegenegen maakt, is een onrecht, waardoor zij minnenjyd verwekt en den hartstocht aanblaast, maar ware liefde doodt. Het geloof aan de trouw van Lesbia is dus geweken, en toch kan Catullus zich noode losmaken uit de strikken, waarin hij verward is (75): »daartoe is mijn gemoed door uwe schuld gekomen — dat het u even min kan aanhangen, al wordt gij nog zoo goed, als kan ophouden voor u te blaken, wat gij dan ook moogt doen". ²⁾ Indien Catullus meer menschenkennis had gehad, dan zou hij misschien tot het inzien zijn gekomen, dat hij de speelbal was van eene coquette die hem zoo had bekoord, dat zelf-beheersching hem bijna onmogelijk was. Dat zag hij later in, toen hij van haar getuigde: *nullum amans vere sed identidem omnium ilia rumpens* (11. 20), d. i., zoo als blijkt uit Verg. Ecl. 7. 26, allen tot minnenjyd aanzettende. Nu kan hij nauwelijks gelooven wat hem met den dag duidelijker wordt. Maar »het is moeilijk (76) eene lange liefde op eens vaarwel te zeggen" — »Ontruikt mij, zoo smeekt hij de goden, aan deze verderfelijke liefde. — Niet meer vraag ik dat zij van haar kant mij beminne, of, wat niet mogelijk is, dat zij kuisch zij. Zelf wil ik krachtig zijn". ³⁾

-
- ¹⁾ Dicebas quondam solum te nosse Catullum,
Lesbia, nec prae me velle tenere Iovem.
Nunc te cognovi: quare etsi impensius uror,
Multo mi tamen es vilior et levior.
Qui potis est? inquis. Quia amantem iniuria talis
Cogit amare magis sed bene velle minus.
- ²⁾ Huc est mens deducta tua, mea Lesbia, culpa
Atque ita se officio perdidit ipsa suo,
Ut iam nec bene velle queat, tibi, si optuma fias,
Nec desistere amare, omnia si facias.
- ³⁾ 76. 13: Difficile est longum subito deponere amorem.
20: Eripite hanc pestem perniciemque mihi.
23: Non iam illud quaero, contra ut me diligit illa
Aut, quod non potis est, esse pudica velit:
Ipse valere opto.

Men ziet welken invloed Lesbia met al hare fonten uitoefent. Niettegenstaande het genomen besluit weêr weifeling (8); »ongelukkige Catullus ¹⁾, wees niet langer verblind, en reken verloren, wat gij ziet dat is voorbijgegaan. Eens vloten in zonnenglans voor u de dagen, toen gij gingt waarheen u voerde de vrouw, die door u bemind werd, zoo als geen ander ooit bemind zal zijn. Toen werd zoo vaak geplaagd, gestoeid naar uwen wensch, niet tegen haar zin: waarlijk een heldere zon heeft over u geschenen. Nu weigert ze u, bedwing u nu en trek u terug. — Vaarwel — naar u zal hij niet meer haken, u die weigert, niet meer bidden. — En u, welk leven wacht u!" Die woorden »*quae tu volebas nec puella nolebat*" krijgen hier op de behaagzieke en ijdele Lesbia, die hare liefde als eene weldaad schonk, toegepast eene eigenaardige beteekenis, ook in verband beschouwd met dat andere vers: *cum ventitabas quo puella ducebat*: ²⁾ Catullus liet zich leiden. En de laatste regels bleken als voorspelling meer waarheid te bevatten, dan de dichter wellicht zelf geloofde, toen hij ze nederschreef, als Lesbia zich aan de roemruchtige naneven van Romulus prijs gaf ³⁾.

-
- ¹⁾ Miser Catulle, desinas ineptire
 Et quod vides perisse perditum ducas.
 Fulsero quondam candidi tibi soles,
 Cum ventitabas, quo puella ducebat
 Amata nobis, quantum amabitur nulla.
 Ibi illa multa tum iocosa fiebant
 Quae tu volebas, nec puella nolebat:
 Fulsero vere candidi tibi soles.
 Nunc iam illa non vult: tu quoque impotens noli.
12. Vale; puella! iam Catullus obdurat
 Nec te requirit nec rogabit invitam:
 At tu dolebis cum rogaberis nulla.
 Scelestas, vae te! quae tibi manet vita! —

²⁾ Ik verkies dit boven dicebat.

³⁾ 58. Caeli, Lesbia nostra, Lesbia illa,
 Illa Lesbia, quam Catullus unam
 Plus quam se atque suos amavit omnis,
 Nunc in quadriviis et angiportis
 Glubit magnanimos Remi nepotes.

Het gezegde moge tot kenschetsing van Lesbia voldoende zijn.

Het zal blijken dat zij in haar liefde veranderlijk en nukkig was, dat zij aanvankelijk scheen te kunnen zijn »uno contenta Catullo», dat zij later zijn liefde wilde behouden zonder van andere betrekkingen afstand te doen, en dat ofschoon dit al ras duidelijk genoeg werd, zij toch op Catullus een poos een overwegenden invloed behield. In den toestand, dien de laatste plaats schetst, moet men het er voor houden, dat haar huwelijk ontbonden was. Indien Catullus zich werkelijk heeft verbeeld, dat Lesbia na hunne scheiding geheel verlaten zou zijn (zoons in c. 8 te lezen staat), dan moet hij al zeer kortzichtig geweest zijn, want het heet later »*simul complexa tenet trecentos*» (11. 18 vgl. c. 58); veeleer is die voorspelling »*rogaberis nulla, Quis nunc te adibit,*» enz. als eene imprecatie te beschouwen door oogenblikkelijken spijt ingegeven, en geen bewijs voor de meening, dat Lesbia van de weldaden van Catullus leefde.

Om Lesbia met eene historische persoonlijkheid te vergelijken moet op de chronologie gelet worden. In het leven van Catullus is eigenlijk slechts één feit dat chronologisch vaststaat: de reis naar Bithynië met C. Memmius ondernomen, toen deze na zijn praetuur (Cic. Vat. 14, 33) het bestuur van het wingewest Bithynië in 57 als *propraetor* ging aanvaarden ¹⁾. De dichter bracht daar den winter van 57 op 56 door, en bezocht toen het graf zijns broeders in Troas (101). De dood zijns broeders, die eenige jaren vroeger kan hebben plaats gehad, is gelijktijdig met de eerste berichten van ontrouw van Lesbia (c. 68). De aanvang van de intieme gemeenschap met haar moet dus vrij wat vroeger gesteld worden; Schwabe denkt aan 61 of 60; later kan het althans bezwaarlijk geweest zijn. In de gedichten, die tijdens en na de Bithynische reis vallen, zijn geen sporen meer van intimiteit.

¹⁾ De inval van Ellis, prolegg. p. 48 dat deze expeditie reeds in 65 plaats vond is onaannemelijk; zie Munro, p. 44, sqq.

Catullus was toen (in 61) 26 jaar oud. Hij is volgens Hieronymus ¹⁾ in 87 geboren. Ofschoon deze chronoloog hier ook, als in andere gevallen, een niet geheel betrouwbare gids blijkt, in zooverre als hij het sterfjaar in strijd met zeer bepaalde historische gegevens ²⁾ te vroeg stelt, is er evenwel geen reden om de opgave van het geboortjaar en den levensduur te verwerpen. Catullus werd volgens hem slechts 30 jaar oud. Beschouwt men dit als een rond getal voor 33, zoodat de dichter in 54 gestorven zou zijn, dan rijmt het geboortjaar 87 met de in de gedichten aangehaalde feiten, terwijl in het tegengestelde geval van Hieronymus' opgaven niets anders overblijft dan dat getal van 30 levensjaren. Het sterfjaar later te zetten is niet mogelijk, omdat er op de belangrijke gebeurtenissen na 53 volstrekt geen toespelingen gevonden worden.

Het was noodig op deze jaartallen opmerkzaam te maken omdat zij voor 't volgende onderzoek onmisbaar zijn. De Clodiae, die in dezen tijd, de eerste helft van de 1ste eeuw v. C. vermeld worden, zijn alleen de dochters van Appius Claudius A. F. Pulcer, consul in 675/79 ³⁾. Deze A. Claudius liet uit zijn huwelijk met Caecilia Metella drie zoons en drie dochters na. Van twee der laatsten is ons niet veel

¹⁾ OL 173.2 = 87 a. C. Gaius Catullus scriptor lyricus Veronae nascitur. OL 180.3 = 58 a. C. Catullus XXX aetatis anno Romae moritur.

²⁾ De porticus van Pompeius c. 55.6 is door hem in zijn consulaat 699/55 gebouwd, de expeditie van Caesar naar Britannië nog bij het leven van Julia ondernomen c. 29 had plaats in 56, de beschuldiging van Vatinius door Licinius Calvus c. 53 in Augustus 54 v. C. Hoogst waarschijnlijk althans wordt deze beschuldiging bedoeld en niet eene vroegere, die op 't gezag van Schol. Bob. ad Vatin. p. 323.1 op 58 gesteld wordt. — Over het consulaat van Vatinius (c. 52) heeft Mommsen reeds voor lang de ware opvatting aangewezen.

³⁾ Wanneer Haack in Pauly's Real-encyclopädie i. v. *Claudii* N. 30 beweert, dat de vader van Clodia nimmer consul was, is dat rechtstreeks in strijd met Cael. 14, 33. App. Claudius den vader van Clodia hield men op gezag van Cicero pro Planc. 21, 51 voor zoon van C. Claudius, consul van 663, (zoo o. a. Drumann II. p. 165) totdat Borghesi uit het opschrift

meer bekend, dan dat de eene met *Marcius Rex*, de andere, de jongste van allen, met *Lucullus* gehuwd is; de derde, de middelste der zusters, staat in de gelijktijdige literatuur onder den spotnaam van *Quadrantaria* met eene zwarte kool geteekend. Zij was ouder dan haar broeder, de beruchte volkstribuun *P. Clodius*, die, te oordeelen naar het jaar van zijne aediliteit (56) en van zijne candidatuur voor de praetuur (54', in 93 geboren is ¹⁾). Overigens waren zij én als kinderen én later zeer gemeenzaam, zoodat zij elkaar in leeftijd niet veel zullen hebben ontloopen. Zij zal dus in 94 geboren zijn. Dit stemt overeen met den leeftijd van hare oudere broeders; *Caius* de jongste van hen, praetor in 56, moet 96 geboren wezen ²⁾). Zij was dus eenige jaren ouder dan *Catullus*. Bijna (ad fam. V. 2. 6) overal wordt zij *Clodia*, niet *Claudia*, genoemd, met eene wijziging van den geslachtsnaam, die geen eigenaardigheid is van de plebeiers van dat geslacht, maar eene accommodatie aan de uitspraak van het vulgaar Latijn ³⁾).

van een vaas bewees, dat de vader van dezen *Appius* denzelfden naam had; zoo is dan *C.* de consul van 662 tot broeder van *Appius* gemaakt:

App. Claudius C. F. Pulcer cons. 611. = 143

<i>C. Claudius Pulcer</i>	<i>App. Claudius Pulcer</i> cons. 675 = 79
cons. 662. = 92	Clodia enz.

Zie *Borghesi Oeuvres* II p. 175, suivv. De plaats van *Cicero Planc.* 21, 51: *vidit enim pater tuus (Laterensis) Appium Claudium, nobilissimum hominem, vivo patre suo, potentissimo et clarissimo civi, C. Claudio, aedilem non esse factum, et eundem sine repulsa factum esse consulem*, — veronderstelt dat de vader van *App. Claudius* nog in leven was toen zijn zoon de aetas aedilicia (37) had bereikt; dit is met betrekking tot den consul van 611, bij een verschil van 64 jaren in het consulaat, niet aannemelijk en ook in strijd met *Appian. B. C. I.*, 18, volgens wien de consul van 611 kort voor 625 sterft. *Borghesi* wil *fratre* voor *patre* lezen, dat om het verband niet aannemelijk is. Wellicht is *C. Claudio* geïnterpoleerd; de voorstelling blijft onjuist maar komt dan in het betoog goed te pas. De strijd met de *Har. Resp.* 12, 26 over de aediliteit van *Appius* kan niet weggeredeneerd worden.

¹⁾ Over de aediliteit *pro Sest.* 44, 95; 53 was voor *Clodius annus suus* voor de praetuur, *pro Mil.* 9, 24.

²⁾ *Appius*, de oudste, was consul 700/54 en dus waarschijnlijk geboren in 97.

³⁾ Eene menigte voorbeelden van deze klankverwisseling bij *Schuchardt*

Clodia bleef, toen haar vader in Macedonië, werwaarts hij zich na zijn consulaat had begeven, was komen te sterven, met haar broeders en eene onbezorgde zuster (de andere was reeds vroeger gehuwd), in 76 in bekrompen omstandigheden achter ¹⁾. Op Appius den oudsten broeder rustte de zorg voor zijne zusters, waarvan hij de eene zonder huwelijksgift aan Lucullus, de andere aan haar niet onvermogenen neef Q. Caecilius Metellus Celer uithuwelijkte. In 68, het jaar waarin Cicero consul en Metellus praetor was, komt zij als getrouwd voor, maar het huwelijk moet vele jaren vroeger hebben plaats gevonden. Het was kinderloos en niet gelukkig. Metellus behoorde tot de *boni cives* en wordt door Cicero om zijn gedrag als praetor (*pro Sest.* 62, 131, als een *vir fortissimus et praestantissimus* geprezen ²⁾. Inderdaad had hij tegen de *Catilinarii* de wapenen gevoerd en door zijn tusschenkomst verhinderd, dat C. Rabirius wegens *perduellio* als slachtoffer van de democratie viel. Kortzichtig ³⁾, heftig en onverzettelijk, is hij een toonbeeld van de partij, die zich verbeeldde, dat de republiek nog zonder den steun der machtige partijhoofden zich kon staande houden. Toen hij in

Vulgar-Lat. II. p. 302, vlgg. In den deftigen brief van Cicero aan Metellus (*Fam.* V. 2, 6) is *Claudii* niet te veranderen; Clodia is de meer gemeenzame vorm. De plebeische *Claudii Marcelli* schreven altijd met de tweeklank, zie *Borghesi* II. p. 72, *libertini* zooals S. *Clodius* met de o.

¹⁾ Varro *R. R.* III. 16.1 wordt Appius sprekend ingevoerd: *cum pauper cum duobus fratribus et duabus sororibus essem relictus, quarum alteram sine dote dedi Lucullo* (de volgende woorden zijn corrupt en waarschijnlijk ook *lacuneus*). Twee zusters vermeldt hij slechts, omdat de oudste waarschijnlijk reeds met *Marcus Rex* was getrouwd, want het is zeker dat er drie waren, zie o. a. *Cic. Fam.* I. 9. 15, *Plut. Cic.* 29. De naam van de moeder volgt uit de verwantschap met de *Metelli*; P. *Clodius* en de *Metelli* (*Celer* en *Nepos*, worden *fratres* (*patruëles*) genoemd, de *domo* 3, 7, *Att.* IV. 3. 4, *Fam.* V. 3. 1, ofschoon evenzeer de oude Metellus met eene Clodia kan gehuwd zijn. Met de *Metelli* rijmt zeer wel de vermelding van de *cognati* van Clodia *Cael.* 29, 68.

²⁾ *Pro Sest.* 62, 131. De hartroerende klacht *Cael.* 24, 59 vlg. beteekent in dat verband niets.

³⁾ In zooverre als hij eerst *Clodius'* bedoelingen niet schijnt doorzien te hebben, *Cic. Att.* I. 18. 5.

60 consul was geworden, liet hij zich door een tribuun naar de gevangenis voeren liever dan Pompeius' invloed te helpen vergrooten, en toen in hetzelfde jaar Clodius met zijn plan te voorschijn kwam om tribuun te worden, verklaarde hij (pro Cael. 24, 60, dat indien Clodius iets tegen den staat begon, hij hem met eigen hand zou ombrengen. Dit was de geliefde broeder van zijne vrouw; geen wonder dat de verwijdering tusschen de echtgenooten toenam en Clodia, zooals Cicero zich uitdrukt (Att. II. 1. 5) bleek »eene slechte consulsvrouw» te zijn: ego illam odi male consularem; [ea] est enim seditiosa [ea] (et ?) cum viro bellum gerit. Zij had partij voor haren broeder gekozen. In 59 overleed Metellus aan eene plotselijke ongesteldheid. Bij de bekende slechte verstandhouding tusschen man en vrouw is het niet vreemd, dat er van vergiftiging door de vrouw hier en daar gemompeld werd; giftmenging was bij de Romeinen blijkens de bijzondere rechtbank tegen die misdaad en de geschiedenis van eene Sassia, Locusta e. a. eene niet zeldzame misdaad; in zijne rede tegen Caelius geeft Cicero niet onduidelijk de verdenking tegen Clodia te verstaan, en Caelius, die het geraden schijnt gevonden te hebben meer bedekt te spreken, noemde haar eene *Clytaemnestra*. Na den dood van haar man blijft zij op den Palatinus wonen, nu zonder eenige schaamte aan hare lusten botvierende. Haar huis, als wij Cicero gelooven, is niet veel beter dan een bordeel. Zij is niet de verleide, maar zij gaat voor; hare wulpsche oogen, de *flagrantia oculorum*, vol zinnelijkheid en hartstocht noodigen tot wellust uit; aan jongelieden, die door de spaarzaamheid hunner vaders verhinderd worden een buitensporig leven te leiden, verleent zij de middelen tot onmatigheid. Zij, reeds tot middelbaren leeftijd gekomen, maakt zich de jeugd cynsbaar; en niet alleen het schuim van het fatsoenlijk gemeen, maar ook een Caelius, een jongmensch, die blijken had gegeven van een bijzonder en eigenaardig redenaarstalent, los van leven, maar vol geest, een ingeniose nequam (Vell. Pat. II. 68).

Zóo ongeveer Cicero. Maar hij moge als advokaat en partijman zooveel zeggen als hij dienstig acht om Clodia zwart

te maken, er moet toch in die Juno, die *Βοώπις*, zooals hij haar vroeger noemde, iets buitengewoons geweest zijn. Al hechten wij niet veel gewicht aan de getuigenis van Sidorius Apollinaris II. 10, toch gelooven wij gaarne, dat zij eene letterkundig ontwikkelde vrouw is geweest. Pomponius Atticus was met haar bevriend, en Cicero zelf was voor hare aantrekkelijkheid niet ongevoelig geweest, getuige die door hem gevondene bijnaam, die alles behalve een scheldnaam is; voor die oogen was het nieuwe woord *flagrantia* uitgevonden. Tijdens de afwezigheid van Metellus in Gallië na zijn praetuur (62) bezocht Cicero Clodia zoo dikwijls, dat het Terentia in de oogen stak, en de booze wereld er veel van te vertellen had. Volgens Plutarchus (Cic. 29) legde Clodia het er op toe om eene dubbele echtscheiding tot stand te brengen en M. Tullius te huwen; Cicero, die door zijne vrouw verdacht werd, zoude alleen om zich tegenover haar van elk vermoeden te zuiveren, in 't proces over het incest (62) tegen Clodius hebben getuigd. Dit gerucht had Westphal (p. 39) niet zonder bedenking ten nadeele van Cicero moeten verklaren. Het is zeer wel mogelijk, dat Cicero in de gesprekken van de Palatijnsche Medea meer behagen geschept heeft dan in die van de onbetekenende Terentia, maar voor zijne bezoeken was nog een andere grond: Clodia stond met invloedrijke personen in betrekking en door den omgang met haar trachtte Cicero de plannen van de tegenpartij te weten te komen; zoo gebruikte hij haar invloed om haar schoonbroeder, den tribuun Metellus, gunstig voor zich te stemmen (Fam. V. 2). De hounding, die de gevierde consularis in de zaak van het incest (61) aannam, berokkende hem voor altijd den doodelijken haat van Clodius en Clodia, en het was sinds dien tijd dat Atticus met datzelfde doel van zijne relatie met Clodia voor zijn vriend gebruik maakte (Att. II. 9. 1; 14. 11; 22. 5). Het praatje over de voorgenomene echtscheiding heeft bij Plutarchus door de vermelding van een tuschenpersoon Tullus zekere substantie gekregen, maar dat Cicero zich met den voorslag van Clodia inliet, wordt niet bericht; voor zoo ver haar aangaat, kan er iets waars in

zijn. Haar gemeenzaamheid met Atticus duurde nog voort; blijkbaar was haar leven toen nog zoo ergerlijk niet als in de jaren, die na den dood van haar man tot aan het proces van Caelius in de helft van 56 verliepen.

Het is bekend, dat in dat jaar Sempronius Atratinus Caelius *de vi* aanklaagde, en dat onder andere aan Caelius ten laste werd gelegd, dat hij voor het geld van Clodia Dio had trachten te laten vergiftigen, en zich daarna op dezelfde wijze van de vroeger door hem beminde Clodia had willen ontslaan. Van de getuigenis van Clodia hing veel af. Als verdediger van Caelius treedt o. a. Cicero op.

Het laat zich denken dat de disertissimus Romuli nepotum van de gelegenheid om zich op de Clodii te wreken in de ruimste mate heeft gebruik gemaakt. Voor den beschuldigde, nu voor Clodia het voorwerp van haat gelijk vroeger van liefde, die door de getuigenis van haar die hem tot voor korten tijd ¹⁾ beminde, in het ongeluk dreigt gestort te worden, moet op elke wijze het medelijden worden opgewekt; hij moet voorgesteld worden als het slachtoffer van Clodia. Hoe donkerder de kleuren zijn, waarmede zij geteekend wordt, des te sterker springt de onschuld van den client in het oog. Gelooven wij den pleitbezorger op zijn woord, dan is Caelius de onbedorvene, een weinig onvoorzichtige jonge man, Clodia eene courtisane van de gevaarlijkste soort, die niet schroomt om valsche getuigenis af te leggen ten einde hem, wien zij bekoord heeft, in 't verderf te storten. Het is soms alsof de verdediging ont-aardt in eene beschuldiging van de getuige Clodia (§ 52, 53), alsof het de vraag was of Clodia schuldig en niet of Caelius onschuldig was. Die monsterachtige vrouw, die „immoderata mulier, temeraria, procax, irata“, die „proterva meretrix“ is tot elke list in staat; maar toch is diezelfde door-trapte boeleerster weder dom genoeg om tegen Caelius eene beschuldiging van vergiftiging te steunen, die volgens Cicero de ongerijmdheid zelve is. Heeft Caelius zich werkelijk aan poging tot vergiftiging schuldig gemaakt, of althans de

¹⁾ Het gezantschap der Aegyptenaren met Dio valt in 57.

schijn daarvan op zich genomen? Het vrijlaten van de slaven, die getuigen moesten (29, 68), door Clodia pleit bepaaldelijk tegen haar en bewijst dat zij voor hunne getuigenis vreesde. De vraag is slechts of Sempronius Atratinus al of niet de hoofdaanlegger van deze beschuldiging is; Clodia moet in elk geval hem gesteund hebben.

Met minder waarschijnlijkheid kan over de bedekte aantijging van onbewijsbare misdaden geoordeeld worden. Zulk een insinuatie is wat elders (16, 37) gelezen wordt. Wat zonden uwe voorouders, roept de redenaar Clodia toe, over zulk een leven zeggen? Maar neen, ik wil geen streng rechter uit de benedenwereld oproepen; laat mij liever uit uwe naaste betrekkingen iemand sprekend invoeren, liefst uwen jongsten broeder, die u *bijzonder* veel bemint, qui propter nescio quam timiditatem et nocturnos quosdam inanes metus tecum semper pusio cum maiore sorore cubitavit. Bijna ongeloofelijk is wat hier Cicero over de betrekking van Clodius en Clodia, broeder en zuster, laat doorschemeren. En toch het is zoo; bloedschande legt hij haar zijdelings ten laste § 32: krachtiger zou ik de vijanden van Caelius bestrijden, nisi intercederent mihi inimicitiae cum istius mulieris viro — fratre volui dicere: semper hic erro. Die vergissing is niet anders dan eene oratorische figuur, berekend om door de plotselijke staking van den stroom der woorden bijzonder de opmerkzaamheid te wekken. Want elders wordt in deze redevoering (32, 79 cum suo coniuge et fratre) zonder schroom die misdadige betrekking genoemd, en nog sterker in de oudere redevoeringen pro Sestio (7, 16; 17, 39) en de Haruspicum Responso (18, 39; 20, 42; 27, 59).

Maar al trekt men wegens de partijdigheid van den zegsman ook nog zoo veel van deze getuigenissen af, toch staat wel zoo veel vast, dat Clodia na den dood van haar man zich aan een buitensporig en ergerlijk leven heeft overgegeven. Cicero heeft zijne beschuldigingen niet uitgedacht, maar hij geeft eenvoudig in vermeerderde, maar niet verbeterde uitgave de stadspraatjes terug. Zoo is terstond die bloedschande door hem niet uitgevonden. Wel luidt de beschuldiging niet altijd gelijk,

daar elders in dit verband niet éene, maar drie zusters van Clodius genoemd worden (Fam. I, 9. 15, Har. R 27, 59, Plut. Cic. 29)¹⁾ en S. Clodius, eene creatuur van Publius, daar ook weder in betrokken is²⁾ en elders weder de jongste zuster, de vrouw van Lucullus wordt genoemd³⁾, zoodat hier die onzekerheid heerscht, die bij dergelijke geruchten achterdocht wekt, maar er bestaat hoegenaamd geen twijfel aan of men heeft er in sommige kringen aan geloofd; wat Lucullus onder eede van de eene zuster verklaarde (pro Mil. 27, 73), kan omtrent de andere niet ongelooflijk geschenen hebben; reeds in 60 moest Clodius eene toespeling hooren op zijne te groote gemeenzaamheid met Clodia, zooals Cicero in een vertrouwelyken brief verhaalt (Att. II. 1, 5). Wanneer gezegd wordt dat de door haren voorvader aangelegde Appische weg door de onbeschaamdheid van Clodia en hare aanbidders wordt verontheligd (Cael. 14, 34), wanneer gesproken wordt van hare comissiones, symphoniae, navigia en haar verblijf te Baiæ (15,35), dan is er in de voorstelling rhetorische overdrijving, maar de zaken, die iedereen in 't oog vielen en in het publiek gedaan werden, kunnen niet uit de lucht zijn gegrepen. Wij moeten aannemen, dat het liederlijke leven der vijandin van Caelius algemeen in het oog viel op zulk eene wijze, als bij geen mogelijkheid vroeger het geval kan zijn geweest, toen Cicero en Atticus zich niet schaamden met haar om te gaan.

Wanneer de gebeurtenis heeft plaats gehad, die aan Clodia den naam Quadrantaria gaf, kan uit de omstandigheden, die de naam veronderstelt, met eenige waarschijnlijkheid worden aangewezen; in de laatste jaren schijnt zij niet thuis te hooren en de verklaring quae quadrante unicuique prostat is stellig af te keuren. Door Plutarchus (Cic. 29) wordt tot verklaring verhaald, dat eens een minnaar een beurs

¹⁾ Vergelijk hiermede wat Napoleon I volgens de onlangs verschenen Mémoires van Mad. de Rémusat door Mad. Bonaparte werd ten laste gelegd.

²⁾ Pro domo 10,35 a^o57: qui sua lingua etiam sororem tuam a te abalienavit.

³⁾ Pro Mil. 27, 73: L. Lucullus P. Clodium cum sorore germana nefarium stuprum fecisse iuratus se dixit comperisse.

vol quadranten haar in plaats van goud had gezonden ¹⁾. Het is bij mij niet twijfelachtig of Plutarchus heeft hier de oude berichten naar eigen gissing aangevuld, zooals hij dit met Xenophon's Hellenica meermalen gedaan heeft; in dit geval echter met minder geluk. Cicero spreekt van eene quadrantaria permutatio (§ 62) en, indien de emendatie ²⁾ goed is (§ 71) van eene aeraria fabula. De eerste plaats luidt: (homines togati in balneas non reciperentur) nisi forte mulier potens quadrantaria illa permutatione familiaris facta erat balneatori. Uit deze ironische woorden blijkt dat zij door die quadrantaria permutatio zich den badmeester had vijandig gemaakt: zij schijnt hem voor zekere diensten een som gouds beloofd en bedrogen te hebben. Welke die diensten waren kunnen wij slechts gissen, maar dat er in het badhuis eens iets had plaats gevonden, dat niet in orde was, bewijst de uitdrukking van Cicero (§ 34), die hij aan den ouden Appius in den mond legt: ideo aquam adduxi, ut ea tu incesto uterere? Dit bedrog veronderstelt gierigheid of armoede, maar onvermogen of inbalig is Clodia sinds haar huwelijk niet, daar zij genegen is hare gunstelingen te ondersteunen en in overdaad leeft. Die naam wijst dus terug op hare jonge jaren. Wat er gebeurd was, wist men later waarschijnlijk niet meer met zekerheid te zeggen; zulk een spotnaam blijft iemand aankleven, ook al is de beteekenis er van verloren gegaan. Cicero geeft § 69 eene woordspeling: nisi omnia, quae cum turpitudine aliqua dicerentur, in istam quadrare apte viderentur, maar dit is natuurlijk geen

¹⁾ Ἡ Κουαδρανταρίαν ἐκάλουν, ὅτι τῶν ἱραστῶν τις αὐτῇ χαλκοῦς ἱμβάλων εἰς βαλίντιον ὡς ἀργύριον εἰσέπειμψεν.

²⁾ HSS. afraria; cod. St. Vict. araria. De verbetering is van Garatoni. Lambinus giste: Afraniana, maar dit zou zeer onduidelijk geweest zijn, daar er van Afranius meer *fabulae* waren. Als deze plaats werkelijk op die gebeurtenis slaat, dan is Vettius er in betrokken en de beleediger geweest, op wien Clodia dan zich door hare handlangers zou hebben gewroken. De emendatie is te onzeker en de geheele toedracht te duister om er voor mijn doel iets uit op te maken. De explicatie van Klotz ad Cael l. l. dat quadrantaria eenvoudig is quae quadrante lavatur (dus in een publiek badhuis) strijdt met de eerste plaats van Cicero.

woordafleiding. Het oude avontuur werd later weêr opgewarmd en uitstekend te pas gebracht om Clodia gehaat te maken, met dezelfde taktiek als waarmede het stuprum sororium wordt opgehaald; want dat ook dit, wat er dan ook van aan moge zijn, heeft plaats gevonden vóór 67 en dus waarschijnlijk vóór het huwelijk met Metellus blijkt uit de Har. Resp. 20, 42: (Clodius) qui post patris mortem (a. 76) illam aetatulam suam ad scurrarum locupletium libidines detulit, quorum intemperantia expleta in domesticis est germanitatis stupris volutatus,; *deinde* iam robustus provinciae se ac rei militari dedit, zich begevende naar het leger van zijn zwager Lucullus in Azië a^o 67, waarmede is te vergelijken de boven aangehaalde plaats uit de Caeliana: *pusio* semper cum maiore sorore dormitavit. Clodia heeft voor haar huwelijk zeer vrij geleefd en veel opspraak verwekt; wat verder haar ten laste wordt gelegd heeft betrekking op het laatste jaar van Metellus en de volgende; zoodat men met eenige waarschijnlijkheid kan aannemen, dat zij in de eerste jaren van haar huwelijk, toen haar gezelschap ook door beschaafde mannen gezocht werd, tot staan is gekomen.

Er is in hetgeen tot nog toe gezegd is niets tegen en een en ander vóór de identiteit van Lesbia en Clodia: Lesbia is geen libertina, Clodia van een patricisch geslacht. Beiden waren eens gehuwd. Het leven, dat Lesbia op het laatst leidde, is niet denkbaar in een gehuwde vrouw; haar huwelijk moet ontbonden zijn; Clodia gaf zich na den dood haars mans aan een buitensporig leven over. Lesbia wekt den minnenijd van talloze minnaars op, Clodia verschijnt door een drom aanbidders omgeven. Lesbia is evenzeer veranderlijk tegen Catullus, als Clodia tegenover Caelius bleek te zijn. Het buitensporige leven van Lesbia valt vóór 57, dat van Clodia in en na 59. Maar er kunnen twee of meer vrouwen te Rome geweest zijn, die in deze omstandigheden verkeerden; er moeten bijzondere trekken gevonden worden, die niet licht meer dan eens voorkomen.

Een positief bewijs is te vinden in 79 en eene menigte

overeenkomsten, die op zich zelve niet bewijzen, maar door de combinatie eene sterke mate van convictie geven kunnen.

In 79 lezen wij:

Lesbius est pulcer: quid ni? quem Lesbia malit
 Quam te cum tota gente, Catulle, tua.
 Set tamen hic pulcer vendat cum gente Catullum,
 Si tria notorum savia reppererit.

Indien Clodia Lesbia is, dan zal ook Lesbius niemand anders kunnen wezen dan Clodius. De bijnaam van Clodius is Pulcer: P. Clodius Pulcer ¹⁾; Lesbius est pulcer, zegt het gedicht. Lesbia verlangt Lesbius, m. a. w. Clodia wil met Clodius leven, blijkbaar herhaling van het algemeene kwade gerucht. De gens Catulli is te gering voor Lesbia, d. i. voor Clodia met hare patricische afkomst. De overeenkomst van al deze punten in meer dan twee verschillende gevallen mag wel onmogelijk genoemd worden; zij is zoo treffend, dat het verbazing mag wekken, dat hier nog getwijfeld is. Wel geeft Riese toe, dat Lesbius de tribuun P. Clodius is, maar Lesbia zoude niet zijne zuster, Metellus' vrouw, zijn. Deze verklaring veronderstelt natuurlijk, dat Lesbia eene libertina is (waarover boven) en verder, dat Clodius behalve op zijne zuster ook het oog had laten vallen op eene andere schoone, die toevallig ook Clodia heette. Indien Clodia de bekende Quadrantaria is, sluit alles goed. Westphal ziet in Lesbius niet P. maar S. Clodius den client der Clodii, over wien uitvoerig in de Sestiana 64 en pro Domo 10, e. e: lingua impurus, praegustator libidinum Clodii. In de hoofdzaak maakt dit geen verschil, maar het kan toch niet toegegeven worden. S. Clodius, de vrijgelatene, had niet het cognomen Pulcer. Over den zin der laatste verzen is veel gestreden, zonder dat men m. i. tot eene be-

¹⁾ Of Pulcher, naar de in de 1e eeuw v. C. nieuwere schrijfwijze, die met zekerheid in het opschrift van den zoon van P. Clodius voorkomt, Borghesi l. l. p. 176, wellicht ook in 662 U. C., ald. p. 172. Catullus heeft pulcer geschreven, daar hij met de geaffecteerde nieuwmodische uitspraak spot in c. 86.

vredigende oplossing gekomen is; allerm minst schijnt dat den laatsten commentator gelukt. Te recht behoudt Baehrens *notorum* (niet *natorum*). De verklaring is uit de eigenaardige wijze van groeten bij de Romeinen af te leiden. Suetonius, Nero 37 vermeldt als een teeken van misnoegen van den Imperator, dat hij geen der senatoren kuste, zelfs niet als tegengroet: *neque adveniens, neque proficiscens quemquam osculo impertiit, ac ne resalutatione quidem*. Geestig klaagt Martialis over de te groote hartelijkheid bij zijne terugkomst zich openbarende in eene frequentia basiorum van allerlei volk, die hem zijne terugkomst zou hebben doen beklagen XII. 59. Geen drie bekenden te vinden, die hun bekende omhelzen is dus eene schande; er ligt in: *sorum basia invenit tria, notorum si tria invenerit, perdat me*.

Eens aangenomen dat Lesbia en Clodia Quadrantaria één zijn, ontvangen sommige kleinigheden een nieuw licht. Caecilius noemde (Quinct. VIII. 6. 53) de Quadrantaria »in triclinio Coam, in cubiculo nolam,» voor Quinctilianus een aenigma, waarschijnlijk wel: in triclinio Cois pellucidis induta stimulabat cupiditatem, eadem in cubiculo nolebat, refractariola erat, met toespeling op *nolle* en *Nolana*. Herkennen wij hier niet de coquette, nullum amans vere (11, 19), die veler liefde opwekte en teleurstelde, omtrent wie echter Catullus met zekeren ophef kon zeggen: quae tu volebas nec puella nolebat (8, 7). Clodia is de *βοῶπις*, Juno; Catullus schertste, dat Lesbia zijne Juno was en gij, zegt Catullus 72. 2: dicebas quondam — non prae me velle tenere Iovem. Vgl. 70. 2: nulli se dicit mulier mea nubere malle quam mihi, non si se Iupiter ipse petat ¹⁾. Catullus noemt den man van Lesbia *mulus*; dat klinkt geheel anders dan het *unus vir fortissimus et praestantissimus* bij Cicero ²⁾;

¹⁾ Hiermede wordt volstrekt niet beweerd, dat Jupiter Metellus is; indien *nubere* hier met Baehrens in den eigenlijken zin wordt opgevat, is dit zelfs onmogelijk; want dan behoort dit gedichtje na den dood van Metellus geplaatst te worden.

²⁾ Evenwel laat Cicero zich ad Att. II. 1. 4 wat dubbelzinniger uit: quid quaeris? est consul *φιλόπατρις* et, ut semper iudicavi, natura bonus.

maar stemt niet deze scheldnaam op merkwaardige wijze met het kinderlooze huwelijk van Metellus?

Intusschen — het moet erkend worden, dat zulke toespingen soms bedriegelijk en elk afzonderlijk niet afdoende zijn. Dit geldt in mindere mate van de vermelding van *Caelius*. Er komt zekere Caelius voor, aan wien Catullus zijn verdriet klaagt over Lesbia's ontrouw en diepen val, 58. Waarom deze klacht aan Caelius gericht, indien deze niet met Lesbia bijzonder is bekend geweest? Het besluit ligt dus voor de hand, dat deze Caelius de redenaar is, die, zooals wij weten, Lesbia-Clodia eens beminde, evenzeer als Catullus; *hij* stelt in die zaak belang. Maar daar in c. 100 een persoon van denzelfden naam voorkomt, die tot de bloem van de jongelingschap te Verona behoort, en den dichter in liefdeszaken van dienst was geweest, terwijl de redenaar daarentegen zijn mededinger was, hebben velen gemeend dat men aan den laatsten op geen der beide plaatsen moet denken. Een onderzoek naar de geboorteplaats van dien redenaar zou op het oogenblik te ver voeren; maar ik meen te kunnen bewijzen, dat niets verhindert om Verona als zoodanig aan te nemen ¹⁾. Maar al had er een andere Caelius te Verona ge-

Dat luidt zoo ongeveer: wat ook anderen zeiden, ik heb altijd geoordeeld, dat hij nog zoo kwaad niet was. En op de andere plaats Att. I. 18.5 zegt hij van Metellus, na van de *traductio ad plebem* van Clodius gesproken te hebben: Metellus est consul egregius et nos amat, sed imminuit auctoritatem suam, quod habet *dicis causa* promulgatum illud idem de Clodio, *voor de leus*, hij dacht niet dat het zoo'n vaart zou loopen. Hierdoor wordt het argument van Kroon, die Metellus voor te goed houdt om *mulus* genoemd te worden (p. 126), weerlegd.

¹⁾ De eenige plaats, die voor Puteoli wordt aangebracht, Cic. Cael. 2, 5 heeft volstrekt geen bewijskracht: *nemini unquam praesenti Puteolani maiores honores habuerunt*. *Puteolani* is daar, zooals lang aangetoond is, gissing van Aldus. De Parisinus, het beste HS., heeft *nemini unquam praetoriani* maiores honores habuerunt, maar aldus van de tweede, weinig betrouwbare, hand; er stond oorspronkelijk iets, dat thans onkenbaar is; zeker zijn alleen *prae* en *ani*, met tusschenruimte van ongeveer vier letters, waaruit zich gissen laat: *prae. p. romani: nemini unquam praetori populi Romani maiores honores habuerunt, quam absenti M. Caelio, of wel: praesenti praet. enz.* Alle voorgestelde aanvullingen *Praetutiani, Puteolani, Praenestini, Tusculani, oppidani, Arretini*, zijn dus onzeker. Wij kunnen

leefd, in c. 100 bedoeld, dan verhinderde dit toch niet, dat Catullus den redenaar Caelius elders vermeldde, zooals werkelijk m. i. in 58 geschiedt.

Moelijker is de quaestie aangaande Rufus. Is ook dit M. Caelius Rufus? Aan Rufus worden twee gedichten gericht, waarvan het eene (77) geheel past op des dichters omstandigheden, het andere (69) zoo grof en plomp is, dat het voor altijd een vriendschapsbreuk schijnt te hebben moeten veroorzaken. Als reden waarom alle vrouwen Rufus vlieden, wordt opgegeven een gebrek: *tibi fertur valle sub alarum trux habitare caper*. Met ons modern gevoel te rade gaande, leggen wij hier echter wellicht een verkeerden maatstaf aan; de uitdrukking van haat is in de oude wereld bij redenaars en dichters hartstochtelijker, maar, als door het oogenblik ingegeven, ook meer voorbijgaande; van daar ook eene verzoening meer mogelijk. Gabinius wordt door Cicero op de grofste wijze zonder zijn karakter te sparen doorgehaald en later door denzelfden verdedigd; Plato laat in zijn symposion Socrates op de vriendschappelijkste wijze met Aristophanes omgaan, ofschoon deze Socrates zijn meester had tentoongesteld als den bederver van de jeugd en een belachelijk schijngeleerde. Zoo is het dan ook niet onmogelijk, dat na die beleediging, toen de omstandigheden veranderd waren, de goede verstandhouding is hersteld. Het gedicht *Caeli, Lesbia nostra* (58), dat bij een zacht verwijt eene vriendschappelijke betrekking veronderstelt (»gij hebt Lesbia's liefde aan Catullus ontrukkt, zie nu wat het gevolg er van is»), kan tot de laatsten van Catullus behooren en eenige jaren na het schimpdicht op Rufus vervaardigd zijn.

Ik moet nu nog even terugkomen op de uitdrukking van Caelius, dat Lesbia aan den maaltijd eene Coa, in het slaap-

even goed Verona als vaderland aan Caelius toeschrijven als een der genoemde plaatsen, want dat Caelius' medeburgers bij Cicero *municipes* worden genoemd, terwijl Gallia Transpadana sinds 89 door de wet van Cn. Pompeius Strabo het ius Latii had, is geen bezwaar, daar o. a., zooals bekend is Malaca en Salpensa, in gelijke omstandigheden verkeerende, municipia zijn genoemd. Vgl. Oetling libr. MSS. qui or. pro Caelio continent conditio, Gott. 1851, p. 11. *Madv. de coloniis*, Opusc. I. p. 276.

vertrek eene Nola was ¹⁾, om daarmede 69 te vergelijken. Er kan kwalijk een volkomener terngslag op die woorden, waardoor Caelius te kennen gaf, hoedanig hij Lesbia had bevonden, gedacht worden, dan in dat epigram. Gij klaagt dat Lesbia u in zekere omstandigheid schuwt, al geeft gij haar schoone Coïsche kleederen: ik zal u de reden zeggen:

Noli admirari, quare tibi femina nulla
 Rufe, velit tenerum supposuisse femur,
 Non si illam *rarae* labefactes munere *vestis* e. q. s.

Rara vestis is hetzelfde als Coa, dun, *pellucida*.

Spreekt dus eene hooge mate van waarschijnlijkheid voor Caelius in het eene gedicht (69), dan kan er bij het andere wel geen twijfel overblijven (77): »Rufus, u geloofde ik mijn vriend, maar gij hebt van de vriendschap misbruik gemaakt om mij den voet te lichten en mij geheel mijn geluk te ontrukken:”

Rufe, mihi frustra ac nequiquam credite amice
 (Frustra? immo magno cum pretio atque malo),
 Sicine subrepsti mi atque intestina perurens
 Ei misero eripuisti omnia nostra bona?

Hier met Riese (p. 750 inf.) aan een ander verlies te denken dan aan de liefde van Lesbia, laat toon en uitdrukking niet toe.

Slotsom van dit onderzoek is dus dat de beide gedichten op Rufus en van die op Caelius althans het eene (Caeli, Lesbia) op één persoon doelen: M. Caelius Rufus, den rede-naar. Daarvoor pleit behalve de opgegevene gronden, de waarschijnlijkheid: Caelius en Rufus zijn beide betrokken in de liefde van Lesbia-Clodia en M. Caelius Rufus heeft Lesbia-

¹⁾ Meier, gevolgd door Westphal, heeft in de *Oratorum Romanorum fragmenta* Coa met *coire* in verband gebracht; hij stelt daarom eene omzetting voor van *Coa* en *Nola*, die volgens de boven gegeven verklaring geheel onnoodig is.

Clodia bemind; voorts: Caelius wordt door Catullus ingeroepen als getuige van de ontrouw van Lesbia-Clodia, — en: M. Caelius had de ontrouw van Lesbia-Clodia ondervonden.

In het zoo even aangehaalde gedicht »Caeli, Lesbia» hebben velen het bewijs gezien, dat Lesbia tot armoede was vervallen en uit armoede een *scortum circumforaneum* was geworden (in *quadriuiis et angiportis glubit magnanimi Remi nepotes*), terwijl Clodia bij Cicero vermogend is. Het een zou bij de hypothese, die wij verdedigen, in zooverre met het andere kunnen samengaan als op die plaatsen, onderling vergeleken, een verschillend tijdstip wordt bedoeld, maar het is niet waarschijnlijk dat eene vrouw uit eene der eerste families te Rome, die vermogende betrekkingen en een bevrienden broeder had, die in dien tijd candidaat voor de praetuur was, zoo tot armoede verviel. Ook pleit de waarschijnlijkheid er voor dat de Clodia, van wie Cicero in de jaren 55 en 54 tot oprichting van een monument voor Tullia *horti* wilde koopen (*Att. XII. 38.4, 42.1, 47.2, XIV, 8.1*), *Quadrantaria* is; want deze had volgens de *Caeliana* (15,36) *hortos ad Tiberim*. Maar het gedicht van Catullus behoeft geen armoede te veronderstellen. Zeer te recht wordt op een dergelijk voorbeeld van Messalina gewezen ¹⁾. Wanneer Riese dit exceptioneel noemt, dan is dat eene *petitio principii* ²⁾. Buitendien wordt hetzelfde van Julia verhaald *Sen. de Benef. VI. 32: forum ipsum ac rostra, in quibus pater (Augustus) legem de adulteriis tulerat, filiae in stupra placuisse, cotidianum ad Marsyam concursus, cum ex adultera in quaestuaria versa ius omnis licentiae sub ignoto adultero peteret* (vgl. Munro p. 201). Was Julia eene meretrix of quaestuarium geworden, het was zeker niet uit armoede. Het-

¹⁾ *Juv. VI. 115*. De vrouwen koopen zich in den tijd van *Juvenalis* comoedi en vooral pantomimi. Vgl. l. l. 73 en *Friedländer I. 282*.

²⁾ Namelijk dat het in die mate eene exceptie was, dat het ten tijde van Catullus niet is voorgekomen; dat het zoo zeer exceptie was, zal eerst uit de behandeling van elk geval moeten blijken. Clodia was evenzeer berucht bij hare tijdgenooten als Messalina onder Claudius, en kan naar andere vrouwen van de eerste eeuw v. C. niet beoordeeld worden.

zelfde bericht van' Lesbia neemt dus niet weg, dat zij welgesteld kon zijn. De advokaat van Caelius zegt, dat Clodia veeleer eene *amica omnium* quam cuiusquam inimica was (13,32), en hij geeft te verstaan dat zij zich *pervulgabat* (16,38); habes, zoo zegt hij, hortos ad Tiberim ac diligenter co loco parasti, quo omnis iuventus nataudi causa venit. Hinc licet condiciones quotidie legas (15,36). Gedrochtelijke overdrijving, het zij zoo; maar toch natuurlijk niet nit de lucht gegrepen en overeenstemmende met hetgeen de hekelddichter op zijne plumpe wijze hier uitdrukt met de woorden: quae nunc in quadriuiis atque angiporis glubit magnanimi Remi nepotes. Het waren dus nog geen comodi en citharoedi als in den tijd van Juvenalis, niet de infimi ex plebe. Elders op een luchtigen toon, waarschijnlijk later c. 37: (puella) consedit istic (in taberna); hanc *boni beatique* omnes amatis, et quidem quod indignum est, omnes pusilli et semitarii moechi. Het zijn *boni beatique*, en waanneer van hen wordt gezegd, dat zij zijn *semitarii moechi*, is dit eenvoudig een scheldwoord. De strekking van het stukje is niet zoo zeer Lesbia ten toon te stellen, als wel verontwaardiging te uiten over de flauwheid van de minnaars, die nu met de geestige Lesbia zich aanmatigen om te gaan.

Er blijft nog éene zaak over: het verschil in jaren tusschen Clodia en Catullus. Naar alle waarschijnlijkheid was Clodia in 94, Caelius eerst in 87 geboren, zoodat Clodia zeven jaar ouder was; toen Caelius op ongeveer 26-jarigen leeftijd haar leerde kennen, was zij reeds 33. In der daad is dit echter geen bezwaar. Het is eene bekende zaak dat Cynthia (Hostia) insgelijks ouder was dan Propertius. Maar een geheel overeenkomend voorbeeld ligt voor de hand. Caelius is volgens Plinius VII. 50 geboren den 28sten Mei 82 v. C.: C. Mario, Cn. Carbone III cons. a. d. V. Kal. Iunias M. Caelius Rufus et C. Licinius Calvus eodem die geniti sunt (HSS. *Caecilii*). Men denkt hier aan eene vergissing omdat Caelius in 50 aedilis is geweest, waardoor zijn geboorte tot het jaar 87 wordt teruggebracht, en omdat hij in 't jaar 59 volgens Cicero Cael. 7,18 oud genoeg was om

ambten te bekleeden, dat op het geboortjaar 86 wijst ¹⁾. Maar dezelfde auteur wil het doen voorkomen, alsof zijn jonge vriend kort na het aannemen van de toga virilis in 67 aan zijne hoede was toevertrouwd, waardoor weder Plinius be-richt gesteund wordt. Doch hoe dit zij, vóór 87 kan zijne geboorte onmogelijk vallen; dan zoude er in 56 in de Caeliana geen spraak kunnen zijn van jeugdige onbezonnenheid, want de beschuldigde zou in dat geval meer dan 31 jaar oud ge-weest zijn. Caelius is dus even oud of jonger geweest dan Catullus en toch voor de verleiding van Clodia bezwiken. Het behoeft eigenlijk geen betoog, dat de jonge Veronezer in de oogen van de schoone Romeinsche, de procax mulier, genade heeft kunnen vinden. Ik zou hier bijvoegen, dat hij van zijn kant heeft kunnen geveid zijn door de gunst van de aanzienlijke dame, indien dit niet met zijn karakter streed. Niet maar met zinnelijke liefde had hij haar aanvankelijk bemind, maar zooals ouders beminnen (72):

dilexi tum te non tantum ut vulgus amicam,
sed pater ut gnatos diligit et generos.

Deze woorden bevatten evenzeer een gevoel van zelfstan-digheid en meerderheid, als zij berekend zijn om de reinheid en zuiverheid van de eerste liefde te teekenen. Wordt het laatste vers buiten het verband, buiten de tegenstelling van de *vulgaris* amor, de vleeschelijke liefde, gedacht, dan eerst zou het eene aanwijzing van den leeftijd moeten bevatten. Men houde bovendien in 't oog, dat er niet staat: »een

¹⁾ Ten zij dat onder de magistratus het krijgtribunaat in een van de vier eerste legioenen medegerekend wordt. De tribuni militum legionibus quattuor primis aliqua earum worden o. a. in de lex Acilia onder de ma-gistratus opgesomd en zijn het ook werkelijk, omdat zij door het volk ge-kozen worden. Tot de bekleeding van dat tribunaat geeft een diensttijd van 5 jaren reeds de bevoegdheid (zie Polyb. VI. 19. 1.), zoodat dit reeds op 22jarigen leeftijd te verkrijgen was. In 59 (want van dat jaar, waarin de veroordeeling van Antonius valt, spreekt Cicero) zou Caelius dan 22 jaar geweest zijn; en dit stemt vrij wel met 82 v. C.

vader zijne dochter of echtgenoot'', maar »zonen of schoon-zonen'', d. i. degenen, tot wie geen vleeschelijke neiging bij hem bestaat, maar die hij als kinderen mint.

Is deze verklaring de juiste dan vervalt, meen ik, daarmede het laatste argument van Riese en Kroon (p. 126 ¹⁾) — en toch wacht ik altijd nog twijfeling en strijd; want het gevoel komt in 't eerst tegen die vereenzelviging op, althans indien men bij den ietwat gemoedelijken toon van sommige Lesbia-liederen vergeet, welk auteur men in handen heeft, hoe rauw ginds, hoe innig hier. Die twee stemmingen komen beurtelingen aan het woord bij de vermelding van Lesbia al naarmate den tijd, waarin de liederen zijn geschreven: eerst juichend, dan ernstig, eindelijk luchthartig verwerpend!

De reden, waarom men vroeger aan de éénheid van Quadrantaria en Lesbia minder gehecht heeft, ligt wel voornamelijk in de verkeerde voorstelling, die men zich van den ontwikkelingsgang van het karakter van Clodia maakte. Afgaande op de orationes pro Domo, de Haruspicum Responso, pro Sestio, pro Caelio stelt men zich haar licht voor als een monster van boosheid, iemand die van haar eerste jeugd af slavin van de laagste hartstochten was geweest, niet in aanmerking nemende, dat het belang van Cicero als advocaat en partijman meêbracht, haar zoo voor te stellen, en dan schijnt het onmogelijk dat haar ter eere zoo teedere verzwa als die van Catullus gedicht zijn. Maar de geschiedenis laat die voorstelling niet toe. Catullus was verblind, maar Clodia, toen hij haar leerde kennen, zoo slecht ook niet, als toen Cicero haar met onmiskkenbare kunst en al het hem eigene talent der invective zedelijk vernietigde. Toen Clodia het diepst was gezonken, was de betrekking afgebroken. Voorts neme men in aanmerking dat niet een gelukkig huwelijk gestoord, maar een ten ontijde aangegane verbind-

¹⁾ Wat op die bladzijde nog verder staat betrekkelijk c. 11 kan bijna met stilzwijgen worden voorbijgegaan, en zou voor een deel dadelijk vervallen zijn, als K. ook het laatste couplet had willen uitschrijven.

tenis dragelijk gemaakt werd; de zedekunde was op dit punt zeer laks.

Maar het is mijn doel niet om of in eene verdediging van Catullus of in eene rehabilitatie van Clodia te vervallen; de geschiedenis heeft het onnatuurlijke en daarom ongeloofelijke, voor zoo verre hare middelen het toelaten, tot natuurlijke proporties terug te brengen; een goed begrip van zaken en karakters ontslaat veelal van de moeite van opzettelijk beoordeelen en verwerpen. Wellicht heeft het onderzoek van de behandelde quaestie ook *ἐν ὁδοῦ παρείργω* tot de betere kennis van den zedelijken toestand van dit tijdvak medegewerkt ¹⁾.

¹⁾ Bl. 87, noot 2, regel 3 moet voor 56 gelezen worden 55: Toen c. 29 werd geschreven, leefde Julia nog blijkens de woorden *socer generque*. Zij stierf vóór het einde van den tweeden tocht, begin van September 54 (volgens den geamendeerden kalender).

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9^{den} JUNI 1879.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, J. DE WAL, N. BEETS, L. PH. C. VAN DEN BERGH, R. FRUIN, D. HARTING, S. HOEKSTRA BZ., W. C. MEES, W. J. KNOOP, S. A. NABER, TH. BORRET, H. KEEN, J. A. FRUIN, M. J. DE GOEJE, C. M. FRANCKEN, H. VAN HERWERDEN, B. D. H. TELLEGEN, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG, J. G. R. ACQUOY en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en vastgesteld.

Aan de leden worden exemplaren van het Compte-rendu eener voorloopige algemeene vergadering van het centraal comité van het internationaal Americanisten congres en programmata van het internationale congres van handel-aardrijkskunde uitgedeeld, welke beide congressen van 23 tot 26 September en van 27 September tot 1 October te Brussel zullen gehouden worden.

Door den heer Acquoy wordt het verslag gelezen der commissie, in wier handen de verhandeling van den heer Moll over Geert Groote's dietsche vertalingen is gesteld. De commissie adviseert tot de opneming in de werken der afdeeling. De vergadering vereenigt zich met dit voorstel.

De heer Knoop levert eene nadere toelichting zijner Bijdrage, die in het achtste deel der Tweede reeks van de Verslagen en Mededeelingen, blz. 237—263, is opgenomen.

De spreker toont aan dat 1594 vast staat als het jaar, waarin de aanslag op Maastricht is gedaan en mislukt, dat het kasteel van Bruine gelegen was in Lotharingen en de heerlijkheid van Pesch in het graafschap Namen. Wat den hoofdaanlegger van den aanslag Herman de Göer betreft, omtrent hem blijft nog veel onzekerheid bestaan. De spreker wijst eindelijk aan welke rol de Limburgsche en Luik-sche adel in de geschiedenis der zestiende eeuw gespeeld heeft.

De bijdrage wordt door den spreker aangeboden voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer Kern doet eene mededeeling over den wayang-tekst, die door den rijksbestierder van Soerakarta naar Batavia gezonden en door den Gouverneur-generaal in afschrift aan de Akademie medegedeeld is. De titel luidt *Irawan rabi*, d. i. Irawans huwelijk. Het onderwerp behoort tot den sagenkring der Mahâ-bhâratâ, maar het verhaal is van zuiver Javaansche vinding.

De spreker geeft een schets van den inhoud. Wij weten nog niet, wat het Bataviaasch genootschap met dezen wayang zal doen, maar hij verdient uitgegeven te worden.

Ook deze mededeeling zal een plaats vinden in de Verslagen en Mededeelingen.

De heer M. de Vries biedt de twee laatste afleveringen van de tweede partie van Maerlant's Spiegel historiaal voor de boekerij der Akademie aan, en de heer Boot voor zich en den heer Borret de zesde jaargang der Rivista di filologia e d'istruzione classica. De voorzitter zegt daarvoor dank en daar niemand verder iets heeft voor te stellen, wordt de vergadering gesloten.

NADERE TOELICHTING

TOT DEN

AANSLAG OP MAASTRICHT VAN 1594.

BIJDRAGE VAN

W. J. KNOOP.

»*Il y a deux manières de revenir sur un sujet qu'on a déjà traité: se redire, ou se contredire.*” Dit gezegde van Sainte-Beuve is meer geestig dan waar: men kan zeer goed terugkomen op een onderwerp dat men reeds behandeld heeft, zonder daarom het vroeger gesprokene te herhalen of tegen te spreken; men kan het toelichten en uitbreiden. Zie daar wat ik voornemens ben te doen, ten aanzien van de vroeger behandelde »aanslag van prins Maurits op Maastricht in 1594;” ik wil nu mededeelen waartoe mijne nasporingen hebben geleid

1°. ten aanzien van het jaar waarin de aanslag plaats heeft gehad;

2°. ten aanzien van de ligging der kasteelen, of heerlijkheden, van Pesch en van Bruyn; en

3°. ten aanzien van Herman de Göer, den hoofdpersoon bij dien aanslag.

Wanneer ik het nogmaals waag om de welwillende aandacht van de Akademie hier in te roepen, dan kan ik al dadelijk de geruststellende verzekering geven, dat, indien mijne mededeeling niet belangrijk is, zij toch kort zal zijn.

Wat het eerste punt betreft — het jaar waarin de aan-

slag heeft plaats gehad — daaromtrent bestaat geen zwarigheid meer; daaromtrent heeft alle onzekerheid opgehouden: het is het jaar 1594. Wanneer in de geschreven kronieken van de stad Maastricht het jaar 1592 wordt genoemd, dan is dit klaarblijkelijk eene schrijffout. Zie hier wat de heer Habets mij daarover schrijft:

»De vergissing bij Franquinet, betreffende een aanslag op 12 Maart 1592 tegen de stad Maastricht gepleegd, zal wel op een schrijffout rusten. Ik bezit — gelijk de heer Franquinet — een geschrevene chronijk der stad; en daarin vindt ik, dat de aanslag van 17 Maart 1592 verhaald wordt, *onmiddelijk vóór* dien van 12 Maart 1592.”

Daar nu de gebeurtenissen gewoonlijk vermeld worden in de volgorde van de tijden waarop zij plaats hadden, zou het vreemd zijn, wanneer men eerst den aanslag van 17 Maart, en daarna dien van 12 Maart had vermeld, wanneer die 12de Maart tot hetzelfde jaar had behoord als die 17de Maart; de waarschijnlijkheid brengt dus meê, dat het 12 Maart van een ander jaar, van een later jaar is geweest; en dan kan men daarvoor het jaar 1594 nemen.

Wat het tweede punt betreft — de ligging van de kastelen van Pesch en van Bruyn — hebben mijne nasporingen ook tot een vrij bevredigende uitkomst geleid; dank zij de inlichtingen mij op de meest welwillende wijze door deskundigen verschaft.

Een dame, tot de familie De Goër behorende, eene kundige rijk begaafde vrouw, die een grondige studie heeft gemaakt van de geschiedenis en oudheidkunde van Limburg, heeft mij de eer aangedaan, hierover het volgende te schrijven:

»Tout ce qui concerne la famille de Gœr nous intéresse vivement; — il est probable qu'elle se rattache à une famille du même nom établie dans le Comté de Dalhem, à Mouland, à Fouron et à Nispen, et dont il est fait mention dans un document du quatorzième siècle; les feudataires de Jean III duc de Brabant. Je trouve dans l'atlas de Blaauw,

tout près de Fouron-Saint Martin, un village et un château de Pesseken, qui aurait quelque analogie avec la propriété du baron de Pesch; ce qui confirmerait le dire de van Reyd, puisque ce village se trouve sur la route de Maestricht à Limbourg, route que le duc de Parme a dû suivre pour se rendre de cette première ville à Spa.

Quant au château de Bruyn, je ne sais où le prendre; à moins qu'il ne se trouve dans les provinces Rhénanes, où une famille de Goër s'est fixée vers le quinzième siècle, pour de là aller en Poméranie où elle doit encore exister; mais ces Goërs là portent les trois huchets de gueules des comtes de Horn, un cadet de cette maison étant seigneur de Goer, Ghoor ou Goor dans le nord de notre province; et si votre baron de Pesch en était issu, le prince Maurice devait, si je ne me trompe, être son parent ou du moins son allié."

Die plaatsing van het kasteel van Pesch, tusschen Maastricht en Limburg, ter halverwege tusschen die beide steden, kwam ook mij zeer waarschijnlijk voor. Ik heb die meening echter moeten opgeven, ten gevolge van de geheel strijdige meening van den heer Habets; die geleerde geestelijke heeft, meer dan ieder ander, de geschiedenis en oudheidkunde van Limburg bestudeerd en oefent, dien aangaande, hetzelfde gezag uit, wat ons hooggeacht medelid, de heer Dirks, uitoefent ten aanzien van de geschiedenis en oudheidkunde van Friesland. De heer Habets nu schrijft mij:

»Pesâken (of Pessêken, zooals UEd. schrijft) is een gehucht met slot, onder de gemeente Gulpen, waar de familie Goër nooit vertoefd, en, mijns wetens, ook nooit eenig eigendom of recht heeft gehad."

Om de ligging der kasteelen van Pesch en van Bruyn te leeren kennen, deelt de heer Habets mij uittreksels mede uit het werk van Bormans: »*Les seigneuries féodales du pays de Liège; table des reliefs*;" te Luik in 1871 in 8° uitgekomen. Die uittreksels voeg ik hier bij:

A.

Bladz. 28. »Seigneurie d'Andrimont, canton actuel de Limbourg, province de Liège.

1532, 1533 et 1538 Herman de Ghoir fait relief.

1550, 19 Fevr. Noble homme Henri de Ghoor fait relief par décès de son père Herman, Seigneur de Willourié et Hartelsteyn.

1582, 30 Mai. Noble homme Jacques de Oyenbrugge Seigneur d'Orle, Doustain et Bethoven, et dame Marie de Ghoer, tutrice de son neveu Herman de Goer, seigneur d'Andrimont, font relief.

1594, le 21 Octobre. Noble et généreux Seigneur Herman de Ghoer, Seigneur de Milendonk, Ghoir etc., mari de noble dame madame Françoise de Ghoir, soeur de feu noble et généreux Seigneur Herman de Ghoer, Seigneur de Pesche, Sourne, Cerfontaine, Andrimont etc. fait relief par décès de ce dernier.

1616, le 1 Juin. Noble et généreux Seigneur Hans Kraft de Milendonck, baron de Pesche, seigneur de Bruyne en Lorraine, Andrimont etc."

Na dit *relief* volgen leden uit het huis van Milendonk, als eigenaars dezer heerlijkheid.

B.

Pag. 138. Seigneurie de Donstienne, près de thuin en Hainaut.

1593, le 19 Mai. Marie de Ghoir, dame de Donstienne et Bethoven, veuve de Jacques d'Oyenbrugge, fait relief.

1597, le 13 Nov. Marie de Ghoir, dame de Donstienne, Hartelstein et Bethoven, tutrice de feu noble et honoré Seigneur Herman de Ghoir, Chevalier, baron de Pesche, Seigneur de Villiart, Brouagnes, Andrimont etc., rend compte de son administration à noble dame Louise de Vienne, veuve du dit Herman, et à noble et honoré seigneur Messire François de Bourzolles, Chevalier, vicomte de Beaurepos, Seigneur de Berbigues, Rosignac, Davignac, La Cassante (pays de Périgord), son second mari.

1599, le 20 Janv. Noble dame Françoise de Ghoir, femme de noble et généreux Seigneur Herman Dédérich, Seigneur de Ghoir et de Milendonk, fait relief comme nièce de Marie de Ghoer.

1607. Relief de Hans Kraft de Milendonck, baron de Pesche.

C.

Pag. 320. *La seigneurie, terre, hauteur et baronnie de Pesche est située près de Philippeville, et forme actuellement une commune de la province de Namur.*

1557 et 1573. Noble homme Henri de Ghoir relève les terres de Peixhe.

1582, le 30 Mai. Dâme Marie de Ghoir relève Peixhe, comme tutrice du Seigneur Herman de Ghoir, Seigneur d'Andrimont, son neven.

1612, le 5 Sept. Contrat de mariage entre Hans Krafft de Milendonck, baron de Pesche, Seigneur de *Brouenne*, Villard, Andrimont, Surise etc, avec demoiselle Marguerite, fille de Claude de Joyeuse, comte de Grandpré, gouverneur de Beaumont et de Mouzon, et de dâme Philiberte de Saulx.

1616. Hans Krafft relève Peixhe."

Om aan de vergadering eenige verveling te besparen, zal ik die uittreksels niet voorlezen; maar als men ze doorloopt, dan zal men zich waarschijnlijk vereenigen met de gevolgen die de heer Habets daaruit haalt; namelijk:

1°. Dat *Bruine* — in het fransch: Brouenne, Brouinne of Brouagne — gelegen is in Lotharingen; en

2°. Dat Pesche eene baronnie en heerlijkheid is geweest, die gelegen was in het oude graafschap Namen, en een leen was van het prins-bisdom van Luik.

Nóg moet ik hier bijvoegen, dat de heer Habets mij opmerkzaam heeft gemaakt op eene onjuiste uitdrukking in mijne bijdrage voorkomende: daarin wordt gesproken van »het dorp Petersheim en het kasteel van Hocht". In de zestiende eeuw — zegt de heer Habets — was Petersheim een kasteel en Hocht eene *adellijke abtdy*.

Zijn die twee vraagpunten dus, naar mijne meening, op voldoende wijze opgelost, ten aanzien van het derde ben ik minder gelukkig geweest; die Herman de Göer is voor mij nog een nevelachtig beeld gebleven. Bij het onderzoek naar dien man — de hoofdpersoon bij den aanslag op Maastricht — heb ik, naar de aanwijzing van den heer Habets, vooral de

twee volgende werken geraadpleegd: Poswick, *Histoire généalogique du Limbourg* en Butkens, *Trophées de Brabant*. Beide schrijvers hebben mij echter geen genoegzame zekerheid verschaft ten aanzien van Herman de Göer.

In Poswick (1ste deel, bl. 1) komt het volgende voor:

»La famille de Goer de Herve est originaire de la ville de Herve, qui faisait partie de l'ancien duché de Limbourg, et dont elle a ajouté le nom au sien. Il paraît assez probable qu'elle se rattachait à une autre famille de Goer établie dans le comté de Dalhem, à Mouland, à Fouron et à Nispen, et dont il est fait mention déjà dans des documents du XIVe siècle.»

Maar, in dit geslachtsregister van die »de Goers de Herve» komt geen *Herman* voor; en dus moet men bij die familie de man van den aanslag van 1594 *niet* zoeken.

Maar, bij Poswick leest men verder (1e deel, bl. 2):

»On a souvent confondu la famille de Goer avec celle de Ghoor, qui descendait de la puissante maison de Hornes, et dont le nom était écrit fréquemment, au XVIe et XVIIe siècle et même de nos jours, *Goor*, *Ghoer*, *Goer* et *Goir*. Celle-ci portait pour armes d'or aux trois huchets de gueules, et s'éteignit dans la première moitié du XVIIe siècle dans la personne d'Allard de Ghoor, Seigneur de Kaldenbroeck, mort sans laisser de postérité en 1605.»

Dus bij dát geslacht van de Goors, meer in het noorden van Limburg gevestigd, kan de Herman de Göer van 1594 te zoeken zijn. Ik sla Butkens *Trophées de Brabant* op, en vindt daar (deel II, blz. 101) het geslachtsregister van die de Goors, waarin, onder anderen, voorkomt:

1. »Gerard de Goor, Sire de Bos, esp. Philippote de Horion, dame de Villéar, Hartenstein, fille de Herman, sire de Rummen et d'Agnès de Warfusé.»

Dit moet de De Goor zijn, die tijdens Alva ter dood is gebragt; hij had twee zoons; de oudste was:

2. »Herman de Goor, Sire de Bos, Ondrimont, Villéar etc., esp. Jeanne de la Riviere, fille au Sire de Hers.»

Deze heeft — behalven eene dochter, gestorven in 1598, na tweemaal te zijn getrouwd. eerst met »Adrien de Tres-

long, Sire de Donstein," daarna met »Jaques d'Oyenbrugge, Sire de Bethoven, Oreille etc." — nagelaten een zoon:

3. »Henri de Goor, Sire de Villéar, Oudrimont, esp. Françoise de Vaudemont, dâme de Pesch, fille de Claude, Sire de Florines."

Deze heeft — behalven een dochter: »Françoise de Goor, dâme de Villéar, Oudrimont, Pesch, Maila, Broueille, esp. en l'an 1587 Herman thiery de Mierlaer, Sire de Goor et Meyel. Il mourût 1623, elle 1604" — gehad twee zoons:

4. »Claude de Goor, mort à la bataille de Gembloers (1578)" en

4. »Henry de Goor, esp. N. de Vienne en Bourgogne, fille au Sire de Clervan, mort sans hoirs."

Dus hij, dien ik hier met het cijfer 2 heb aangeduid — Herman de Goor — zal de man van 1594 zijn geweest; en N°. 1, Gerard de Goor, de vader van Herman, zal, tijdens het schrikbewind van Alva, ter dood zijn gebracht.

Wat de waarschijnlijkheid van die onderstelling verhoogde, dat was, eensdeels de omstandigheid, dat dit huis van Goor min of meer verwant was met den Graaf van Hoorne — de martelaar veor onze vrijheid, wiens naam wij altijd in éénen adem noemen met dien van Egmond, evenals Castor en Pollux in de Grieksche godenwereld —; en anderdeels dat de geest der hervorming niet vreemd is gebleven aan het huis der De Goors; wat ook daaruit blijkt, dat men in dit geslachtregister bij Butkens, een vrouw van dat huis vindt — »Catharine de Goor" — die getrouwd is geweest met »Jean de Marnix, sire de Toulouse et Budingen, tué à Oosterweel près d'Anvers 1567". Dus die Catharina de Goor is de vrouw geweest van den broeder van Marnix van Sint Aldegonde; de vrouw van den heldhaftigen jongen edelman, die het leven verloor in dat gevecht bij Oosterweel, zoo meesterlijk beschreven in den geschiedkundigen roman van Wallis.

Het staat dus vast, dat dit geslacht de beginselen van de hervorming was toegedaan; ten minsten, dat het ijverig deel had genomen aan het verzet tegen Spanje; het was dus zeer waarschijnlijk, dat Gerard de Goor, tijdens Alva's dwinge-

landij, door beulshanden het leven had verloren, en dat zijn zoon, Herman de Goër, in 1594 Maastricht heeft willen verrassen. Ook door den heer Habets werd aanvankelijk die meening gedeeld, hij schreef mij:

»Eene tweede bemerking, die ik mij veroorloof op uwe brochure, heeft betrekking op den hoofdpersoon van het verhaal der verrassing des jaars 1594. Deze behoorde niet tot de familie *De Goër de Herve*, waarvan inderdaad nog afstammelingen in leven zijn (zie Poswick: *Histoire Généologique du Limbourg*, p. 16); maar tot de oudadelijke familie van *Ghoir*, of van *Goer*, of *Ghoer*, die hareu stamzetel heeft gehad te Aldenghoir, bij Roermond, en eene zijlinie vormde van het grafelijk geslacht der *Hornes*. Deze familie Van Ghoir was in de vorige eeuw reeds uitgestorven. In de XV^{de} eeuw was eene linie met ter woon gevestigd te *Hartelstein*, bij Bunde; een slot, wat later werd aangekocht door den generaal De Dopff, en gelegen is bij de monding der Geule in de Maas. In mijne aantekeningen over Hartelsteyn, vind ik, dat Hendrik van *Ghoir*, Heer te Villéar, Oudremont, Hartelsteyn en *Pesch*, den 17de Januarij 1550 met de heerlijkheid Hartelsteyn beleend werd. Hij was gehuwd met Francisca de Vaudemont, vrouw te *Pesch*, dochter van Claudius de Vaudemont, heer te Florinnes.

Dat Herman van Ghoir een zoon kan geweest zijn van dezen Hendrik, zou ik gelooven: 1°. omdat hij zich noemt heer van *Pesch*, welke heerlijkheid eerst door Françoise de Vaudemont is in de familie van Ghoir gekomen; en 2°. omdat ik in mijne noten vind, dat het Valkenburgsch leengoed Hartelsteyn en de hoeve Vylartsleen, in 1598 door de Spaansche regeering werden overgedragen aan Charles de Billehé, die er mede beleend werd. Is Herman van Ghoir misschien wegens landverraad ontferd geworden?"

Aanvankelijk meende ik dus hier de waarheid te bezitten; — maar spoedig ging het als in Schiller's »*Ideale*":

»des zweifels finstre wetter zogen
sich um der wahrheit sonnenbild."

Bij eenige overweging moest ik tot het besluit komen, dat mijne onderstelling moeielijk was vol te houden; dat er te veel bezwaren tegen in te brengen waren.

Vooreerst merkte ik op, dat er bij de opgaven over deze familie, geen volkomene overeenstemming is tusschen Butkens en Poswick; bij Butkens sterft dit huis uit met »*Henry De Goor*”; bij Poswick, met »*Allard de Goor*”. Dus, een van beiden moet het mis hebben; misschien beide; dus een geslachtsregister is ook al niet iets, waarop men als op een rots kan bouwen, iets dat men onvoorwaardelijk kan gelooven.

Nu kan men aanmerken, dat die ééne zwaarigheid niet van zoo overwegend belang is, dat men niet overdreven streng mag zijn in het stellen der eischen voor de geschiedkundige waarheid; — ook daarin moet men geven en nemen, anders komt men er niet. Of dan nu de eene schrijver dien laatsten afstammeling der Ghoors, *Allard* noemt; en de andere, *Henry*; zou nog geen voldoende reden zijn, om den Herman de Goor uit het geslachtsregister bij Butkens, te verwerpen als den man van 1594, wanneer er niets dan die ééne zwaarigheid was; maar bij die ééne zwaarigheid voegt zich een tweede, van veel grooter gewicht, en ontstaande uit de leeftijd, welke die Herman de Goor in 1594 moet hebben gehad.

Claude de Goor — die ik bij het uittreksel uit Butkens, onder N°. 4 heb aangeduid — is de kleinzoon van Herman de Goor; en bij dien Claude de Goor staat aangeteekend — in het geslachtsregister bij Butkens —: »mort à la bataille de Gembloers 1578”; — die slag bij Gemblours, waar het slecht samengestelde en slecht aangevoerde Staatsche leger, in den strijd tegen de Spaansche ruitery, onder don Juan van Oostenrijk en Alexander Farnése, een geheele en juist niet eervolle nederlaag onderging, heeft werkelijk in het begin van 1578 plaats gehad. Is daar, in 1578, een kleinzoon van Herman de Goor gesneuveld, hoe oud moet Herman de Goor zelf dan wel geweest zijn in 1594?

Men trouwde toen jong in de adellijke huizen; — zelfs dit aannemende, moet men toch het verschil in leeftijd van

grootvader en kleinzoon op minstens 40 jaar stellen; laat nu die kleinzoon jong zijn gesneuveld, op den ouderdom van 18 jaar, dan was Herman de Goor toch 58 jaar oud in 1578, dus 74 jaar in 1594; — en bij geen enkelen schrijver vindt men vermeld, dat hij in 1594 een oud man is geweest; — wat men toch wel denkelyk opmerkt, van een man van 74 jaar, die eerst een vijandelyke stad wil verrassen, en daarna een ruiterskorps aanwerft en daar meê deel neemt aan de fransche burgeroorlogen. In deze geleerde vergadering is de leeftijd van slechts 70 jaar het tydperk, waarop men ophoudt werkend lid te zijn; en het bijwonen van onze vergaderingen vordert zeker meer geestinspanning, maar stellig veel minder lichaamskracht, dan het verduren van de vermoeienissen van den oorlog.

De Herman de Goër van 1594 kan dus onmogelyk 74 jaren oud zijn geweest; want dan zouden de schryvers, die den aanslag op Maastricht behandelen, dien hoogen leeftijd wel vermeld hebben als een buitengewoon feit; — zoo als men in der tyd, van de hooge jaren van een Blücher, of van een Radetzky, heeft gesproken.

Toen ik dit bezwaar kenbaar maakte aan den heer Habets, heeft die geleerde het op de volgende wijze trachten op te heffen.

»Ik kan de duistere zaak betrekkellyk de persoonlykheid van den baron van Pesch, dunkt mij, nu tamelyk goed toelichten, en laat de appreciatie mijner zienswyze aan uw schrander doorzicht over. Hij was heer van Ghoir, bij Horne, maar behoorde tot het geslacht van Milendonck. Ik lees over de bezittingen der leden uit de familie van Ghoir, die, op het einde der 16de eeuw den naam van *Herman* droegen, in het werk van den heer Bormans" enz.

Hier op laat de heer Habets volgen de reeds medegedeelde uittreksels uit het werk van Bormans, en besluit daaruit:

»dat er, in de tweede helft der XVI^{de} eeuw, drie leden der familie van Ghoir zijn geweest, die den naam van *Herman* droegen, en zich baron van Pesch en heer van Bruyne noemden:

a. Een Herman van Ghoir, releveerde de heerlijkheid Andri-

mont in 1532 en 1538; hij wordt in het begin van 1550 reeds vermeld als overleden.

b. Een tweede Herman, ridder, baron van Pesch, heer van Bruyne, is vóór November 1597 overleden.

c. Een derde persoon, die voorkomt onder den naam van Herman van Ghoir, is Herman Dederik van Mirlaer en Milendonk, gehuwd met Francisca van Ghoir, vrouwe te Pesche en Bruyne, — en als dusdanig in 1595 voorkomt.

De twee eerste heeren van Ghoir, den naam Herman dragende, kunnen mijns inziens, bezwaarlijk als uitvoerders van den aanslag op Maastricht vermeld worden. Het avontuurlijk en veel bewogen leven echter van den derde, maakt hem tot de uitvoering van zulk eene onderneming zeer geëigend. Het is dan ook op dezen persoon, dat ik de aandacht van U Edelgestrengte wensch te vestigen. Eenige bijzonderheden over zijn leven zult gij vinden in de *Publications etc. du Limbourg*: Tome IV (1867) p. 302, Tome VIII (1871) p. 78. Gij zult onder anderen daar zien hoe hij zich gewapenderhand meester maakte van het graafschap Horne, en gedurende ongeveer twee maanden het kasteel Horne belegerde."

Wat Limburg's geschiedenis en oudheidkunde betreft, is de heer Habets ontegenzeggelijk de beste autoriteit, en dit maakt mij zeer huiverig om met hem in gevoelen te verschillen; en toch moet ik het hier doen. Ik kan niet aannemen, dat »Herman Dederik van Mirlaer en Milendonk" de man is van den aanslag op Maastricht, want in het 4de deel van de *Publications etc. du Limbourg* vindt men, dat die »Herman Dederik van Mirlaer en Milendonk" pas in 1623 is gestorven te Hoey, en de man die Maastricht wilde verrassen overleed reeds in 1594.

Bij een later schrijven erkent ook de heer Habets het gegronde van die bedenking; en neemt nu, voor den man van den aanslag van 1594, den onder letter b aangeduiden »Herman, ridder, baron van Pesche heer van Bruyne"; die Herman is vóór den 21sten October 1594 gestorven, wat niet in strijd is met Duyck, die de man van den aanslag op Maastricht, in October 1594 doet sterven. Bovendien is het verhaal bij Van Reyd, dat Herman de Goer op zijn

kasteel den hertog van Parma als gast zou hebben ontvangen, niet onwaarschijnlijk, daar het kasteel Audrimont aan Herman de Goer toebehoorende, niet verre van Spa was gelegen, waar volgens Chapeauville, Parma in 1594 de wateren gebruikte. Maar, hoe bevredigend dat alles ook is, laat dit toch de groote zwaarigheid onopgelost, aangaande de hooge leeftijd die Herman de Goer in 1594 reeds moet bereikt hebben. De zaak blijft dus duister.

De slotsom is dus, dat het onderzoek naar den man, die de hoofdrol heeft vervuld bij den aanslag op Maastricht in 1594, mij tot geen bevredigende uitkomst heeft gebracht.

Zulk een onderzoek leidt van zelf tot een nadere kennis-making met de Limburgsche en Luiksche adel van de 16de eeuw, en doet het belangrijke inzien van het deel, toen en in vroegeren tijd, door dien adel genomen aan de Nederlandsche geschiedenissen.

Limburgsche en Luiksche adel worden hier in éénen adem genoemd, omdat het moeilijk is die beide te scheiden; daartoe zijn zij in vele opzichten te nauw verbonden. De adel in Limburg maakte volstrekt geen streng afgesloten lichaam uit, geheel op zich zelf staande, zoo als de Engelsche of Spaansche adel; integendeel de Limburgsche adel had, door huwelijksverbindingen hare vertakkingen wijd en zijd verspreid: in Henegouwen, in Namen, in Bourgondië, in Brabant; de Merode's, de Montmorency's, waren daaraan verwant. Evenzoo was die adel vermaagschapt met het moederlijk Germanje, en sloot huwelijksbanden zoo wel met de Kinsky's als met de Sickingen's, — dat stamhuis, waartoe Frans van Sickingen behoorde, de vermaarde *Condottière*, die, even als een vorst, legers op de been bracht. Maar ook naar het noorden had de adellijke boom van Limburg zijne takken uitgeschoten, en zich aan den Gelderschen en Hollandschen adel vastgemaakt. Bronkhorst, Bentinck, Egmond, Brederode en andere historische namen komen herhaaldelijk voor in de geslachtregisters van den Limburgschen adel.

In die vroegere tijden was de Limburgsche adel — even als

die van de andere landen en gewesten — ook nog niet ont-aard in een hofadel; zij had nog niets van de hovelingen van Lodewijk XIV, die, in zijde en fluweel gedoscht, buigend en kruipend, er hun hoogste eer in stelden, om een vorst behulpzaam te zijn in het toegeven aan zijne meest dwaze luimen, in het botvieren aan zijne meest schandelijke begeerten; zij had nog niet de smadelijke lof verdiend, door Napoleon eenmaal aan een Fransch edelman toegevoegd: *»il n'y a que vous autres qui sachiez servir.»*

De zestiende eeuw kende die verbastering nog niet; de adel had toen zijne ondeugden, — maar het waren mannelijke ondeugden.

De Limburgsche, de Luiksche edelman leefde op zijn sterk kasteel, als een bijna onafhankelijk gebieder; die edelen waren mannen van staal en ijzer, die tot verdediging van hunne rechten liever hun toevlucht namen tot het zwaard, dan tot de bescherming der wet. Ruw, wreed soms, het volk vaak onderdrukkend, vervreemdden zij zich echter niet van het volk, maar leefden te midden van het volk, sloten zich aan bij het volk; in hunne huwelijken waren zij soms zelfs zeer democratisch, en van meer dan een edelman vindt men aangeteekend. dat hij getrouwd is met zijn keukenmeid. Steeds geneigd tot oorlogvoeren, waren hunne veeten vaak van onverzoenlijken aard; vaak voerden zij tegen wereldlijke en geestelijke vorsten een strijd, die geen genade kende; en het Maastrichtsche *Vrythof*, en de stadspleinen van Luik hebben meer dan eens door de gerichtsbijl het hoofd zien vallen van gevangen genomen edelen: overwonnen vijanden, die men vonnisde als of het misdadigers waren.

De Nederlandsche adel tijdens het begin van het verzet tegen Spanje, wordt soms te ongunstig afgeschilderd; door twee lijnrecht tegen over elkander staande partijen, wordt evenzeer den staf over dat lichaam gebroksn, — met overdrijving, met onbillijkheid; en de beweegredenen, die tot dat onrecht leiden, zijn niet moeilijk op te sporen.

De ultramontaansche partij, die onzen opstand tegen Spanje veroordeelt als een daad van rebellie, als een afval van het ware geloof, is natuurlijk niet karig in het uitstorten van

schimp en blaam over de edelen die aan dien opstand hebben deelgenomen; en de streng kalvinistische partij — die gaarne van onzen opstand tegen Spanje een louter godsdienstige handeling wil maken, waarbij het alleen te doen is geweest om de zege van de zuivere evangelieleer — is in hooge mate geërgerd en ontsticht, als zij vermelden moet, dat, onder de Nederlandsche edelen die het eerst als kampvechters tegen de dwingelandij optraden, zich mannen hebben bevonden, wier leefwijze niet altijd geheel evangelisch is geweest; zij is dan ook zonder genade voor die mannen: een dertig jaar geleden voerden twee uitstekende landgenooten — Groen van Prinsterer en Maurits Cornelis van Hall — een ernstige polemiek, over de groote en belangrijke vraag: of Hendrik van Brederode, al dan niet, een dronkaard is geweest?

Dat is een te eenzijdige, te beperkte geschiedenisbeschouwing; de geschiedschrijver moet ruimer zijn in zijn oordeel, milder, menschelijker; hij moet, in de geschiedkundige karakters, de gebreken doen opwegen door de groote hoedanigheden; hij moet de ondeugden niet verzwijgen, maar daaraan de deugden overstellen, en dan zien aan welke zijde de schaal des oordeels overhelt. Fox, Mirabeau — zijn, zeer zeker, geen mannen geweest van een onberispelijken levenswandel; toch zijn zij groot en uitstekend geweest, als staatsman, als volksleider.

Eene monografie over het deel dat de Limburgsche adel genomen heeft aan onze worsteling tegen Spanje, zou eene belangrijke bijdrage leveren voor de kennis van onze vaderlandsche geschiedenis; en wat dien adel, en den geheelen Nederlandschen adel, toen heeft gedaan, heeft recht om aan de vergetelheid te worden onttrokken. De Nederlandsche edelen, die met den grooten Zwijger den kamp tegen Spanje hebben gevoerd, kunnen in hun midden mannen hebben geteld van ruwe en losbandige zeden; toch komt hen een eervolle plaats toe in onze geschiedboeken; toch mag men nooit vergeten, dat wij, ook voor een deel aan hen, onze vrijheid, ons onafhankelijk volksbestaan, hadden te danken; dat zij, in de legers onzer stadhouders en te midden der Zeeuwsche schepelingen, met roem gestreden hebben; en dat, op Alva's moordschavotten, hun bloed met volle stroomen heeft gevloeid.

Dus — zal men misschien vragen — een rehabilitatie van den Nederlandschen adel van de tweede helft der zestiende eeuw? — eene rehabilitatie, ja; ten deele; niet geheel. Ik stel het op prijs om, ten dezen, niet verkeerd te worden begrepen; en daarom zij het mij geoorloofd hier nog een enkel woord bij te voegen.

Ik heb lof toegezwaaid aan de edelen, die zulk een werkzaam deel hebben genomen aan den opstand tegen Spanje; ik heb de meening voorgestaan, dat men, ter wille daarvan, vergevensgezind mag zijn ten aanzien van wat zij gebrekkigs of slechts hebben gehad; maar die vergevensgezindheid heeft hare grenzen; zij strekt zich niet uit tot wandaden, die recht en menscheijkheid in het aangezicht slaan; zij komt niet ten goede aan mannen, wier namen voor altijd aan de algemeene verfoeing moeten prijs gegeven blijven; zij amnestieert geen Lumey en Sonoy, evenmin als een Alva en Vargas; de gruwelen, toen gepleegd te Gorkum en in Noord-Holland, mogen nooit gerechtvaardigd worden of verontschuldigd. De opstand tegen Spanje is een edele strijd geweest, een strijd voor de vrijheid; maar daarom waren niet allen edel, die aan dien strijd hebben deelgenomen; er was kaf onder het koor, — zooals bijna altijd. Sta, zoo sterk mogelijk, de zaak voor, die naar uwe overtuiging de goede is; maar blijf billijk en rechtvaardig ook jegens uwe tegenstanders. Het is de plicht van den man om te kampen voor zijne meening en overtuiging; het is zijn plicht om zich krachtig aan te sluiten bij die partij, die hij meent dat recht en waarheid aan hare zijde heeft; — maar daarom is hij nog niet verplicht om *alle* handelingen van die partij goed te keuren, *alle* handelingen van andere partijen te veroordeelen; integendeel, hij zal veel verstandiger, veel edeler te werk gaan, als hij de les in acht neemt, door den grooten franschen dichter gegeven: *être de tous les partis par leur côté généreux, n'être d'aucun par leur côté mauvais*; — een les, door niemand weersproken, door weinigen opgevolgd.

den Haag, 28 April 1879.

MEDEDEELINGEN

AANGAANDE HET

JAVAANSCH WAYANGSTUK IRAWAN RABI,

DOOR

H. KERN.

Het is een verblijdend teeken des tijds, dat ontwikkelde Javanen met zekere belangstelling kennis beginnen te nemen van hetgeen door Europeanen over de Javaansche letterkunde geschreven wordt. Nauwelijks had de regent van Koedoes, Radèn Mas Adipati Ario Tjondro Negoro, in een onzer vaderlandsche tijdschriften ¹⁾ in goed Nederlandsch de verklaring gegeven van eenige Javaansche uitdrukkingen en spreekwijzen, of onze Akademie ontving, dank zij de welwillendheid van den landvoogd van Nederl. Indië, het afschrift van een Wayangstuk, welks tekst de rijksbestierder van Soerakarta door zijnen dalang had doen opschrijven en aan 't Bataviaasch genootschap ten geschenke aangeboden. Zonder twijfel heeft de rijksbestierder een blijk willen geven, dat hij bekend was met de pogingen om teksten van Wayangs machtig te worden, en tevens bezielde met den wensch om van zijnen kant die pogingen te ondersteunen.

In de overtuiging, dat mijne medeleden met belangstelling 't een en ander omtrent het ons toegezondene HS. willen vernemen, heb ik het als niet meer dan mijn plicht geacht enkele bijzonderheden over het handschrift en den inhoud mede te deelen.

¹⁾ Bijdragen tot de taal, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië, 2de deel, 3de stuk, 4de volgreeks.

Het stuk draagt ten titel *Irawan rabi*, d. i. »Irâwân's huwelijk''. In de hoofdtrekken onderscheidt het zich niet van de andere reeds uitgegeven stukken aan de zoogenaamde *Wayang pûrwa* ontleend; het overtreft die slechts in uitvoerigheid en in gladheid van stijl. Ook wordt alles wat betrekking heeft op de vertooning van het tooneelspel, de *mise-en-scène* der figuren, de muziek enz. veel nauwkeuriger opgegeven dan in de bovenbedoelde Wayangstukken. In een aanhangsel vinden wij de opgave van de verschillende melodien op muziekinstrumenten uit te voeren en van de deunen of recitatieven door den *dalang* voor te dragen. De opsteller van die opgave, d. i. de *dalang* zelf, toont een helder besef er van te hebben dat er eene innige harmonie behoort te bestaan tusschen de dramatische stemming, in de gesproken woorden uitgedrukt, en de muziek. Het aantal melodien is zeer beperkt, hetgeen niet als een gebrek mag aangemerkt worden, dewijl de muziek bij de Wayang-vertooning altoos een zeer ondergeschikte rol te vervullen heeft. In de keuze der recitatieven is den *dalang* groote vrijheid gelaten, met dien verstande dat de aard van het zangerige metrum eener tot recitatief gekozen strophe in overeenstemming is met de stemming van den persoon, welke na het recitatief ten tooneele gevoerd wordt. De door den *dalang* van ons stuk gebezigde recitatieven — Suluks genaamd — zijn altoos strophen uit Oudjavaansche gedichten; zoo is N°. 1 de aanhef van den Arjuna-Wiwâha; N°. 2 strophe 17 van 't Bhârata-Yuddha; N°. 3 strophe 75 van hetzelfde gedicht; enz. Zulke recitatieven heeten *Suluk*, d. i. toespeling, inuendo, aanduiding hetzij in bedekte termen of anderszins van hetgeen bedoeld of te verwachten is. Daar die Suluks onveranderlijk getrokken zijn uit Oudjavaansche gedichten in eene verouderde taal, zijn ze deerlijk verknoeid. Trouwens het is noch den *dalang* noch den toeschouwers om den inhoud dier strophen te doen, maar om den rhythmus der verzen, die alle volgens de regelen der Sanskrit-prosodie gebouwd zijn.

De *Irawan rabi* behoort, wat zijn inhoud betreft, tot den sagenkring van 't Mahâ-bhârata. Schier al de hoofdperso-

nen van 't Indische heldendicht treden ook in het tooneelstuk op, maar op eene wijze die ons het recht geeft tot het besluit dat het verhaal omtrent Irâwân's huwelijk en wat daarmee in onmiddellijk verband staat, van zuiver Javaansche vinding is. Reeds uit de anachronismen, die in de Wayang voorkomen, blijkt duidelijk genoeg dat *Irâwân's huwelijk* niet aan de Indische letterkunde ontleend kan zijn. Irâwân, de vrij onbeduidende held van het stuk, de zoon van Arjuna en Ulûpî, wordt in 't Mahâ-bhârata ¹⁾ vermeld als een dapper strijder die na roemrijke wapenfeiten sneuvelt door de hand van den reus Ârshyaçrnggi. Nog schraler is hetgeen in 't Kawi Bhârata-Yuddha, strophe 157, van hem wordt meegedeeld: het bepaalt zich tot de vermelding dat hij de zoon was van Arjuna en Ulupuy (Skr. Ulûpî) en in den strijd tegen den reus Çrnggi (sic) sneuvelde.

Ik zal hier niet verder uitweiden over de overige personages die voor een deel, gelijk ik reeds zeide, oude bekenden zijn, doch anderdeels gewrochten van Javaansche verdichting. Zulke bijzonderheden kunnen gevoegelijk achterwege blijven bij de vermelding van den hoofdinhoud van het stuk, waartoe ik thans overga.

Bij den aanvang worden wij verplaatst naar de hofstad Dwârawatî (al. Dwâarakâ). Koning Kṛshna, die zijne dochter Siti-sari verloofd heeft aan Irâwân, draagt aan zijnen zoon Sâmba op om de toebereidselen voor de aanstaande ontvangst van den bruidegom met ijver voort te zetten. Terwijl vader en zoon zich verheugen in het blijde vooruitzicht, ontvangt Kṛshna bezoek van zijn ouderen broeder Baladewa, die onbekend met de verloving van Siti-sari met Irâwân, hare hand komt vragen voor Prins Lakshmana, anders genaamd Saroja-Binangun, d. i. ontloken waterroos, den zoon van Suyodhana den Kaurawa. Bij het vernemen dat Kṛshna reeds anders over de hand zijner dochter beschikt heeft, ontsteekt Baladewa in toorn en eischt hij van zijn

¹⁾ Boek 6, 75, 12; vooral 90, 49 vgg., waar zijn strijd en dood beschreven wordt.

broeder dat deze de zaak met Irâwân afmake. Krahna, als de jongere, geeft toe en belast kalm denzelfden Sâmba, wien hij straks te voren opgedragen heeft voor de bruiloftsfeestelijkheden te zorgen, met de taak, zich naar Madukara, Arjuna's en Irâwâns verblijflood, te spoeden en de boodschap over te brengen, dat van het voorgenomen huwelijk niets kan komen. Sâmba begeeft zich op weg en terzelfder tijd zendt Baladewa zijn vizier Pragata naar Hâstina, den rijkszetel van den Kaurawa-vorst, ten einde prins Lakshwana te ontbieden om naar Dwârawatî over te komen en zijn bruid te ontmoeten.

Terwijl dit te Dwârawatî plaats had, was Irâwân van huis, om op last zijns vaders aan den kluizenaar Bhagawân Kanwa, anders geheeten Djaya-Wilapa, kennis te geven van zijn aanstaand huwelijk met de koningsdochter van Dwârawatî. De eerwaardige kluizenaar wenscht den jonkman van harte geluk met die heugelijke gebeurtenis en laat het bij die gelegenheid niet aan de min of meer toepasselijke wijze lessen en vermaningen ontbreken, zoodat Irâwân wel voldaan over zijn uitstapje den terugtocht aanneemt. Onvoorzichtig genoeg had hij geen ander gevolg bij zich dan de alles behalve krijgshaftige hansworsten Sëmar en diens twee zoons. Die onvoorzichtigheid, waaraan Arjuna even groote schuld had als Irâwân zelf, ware den laatste bijna duur te staan gekomen. Nauwelijks had hij zich in een dicht bosch begeven, of hij werd onverhoeds aangevallen door een paar reuzen, die zeker Reuzenvorst, Koronda-Gëni, op hem afgestuurd had. Koronda-Gëni was namelijk ten gevolge van een droomgezicht smoorlijk verliefd geworden op Siti-sari en om zich van zijn medeminnaar Irâwân te ontslaan, besloot hij, na rijp beraad, de toevlucht te nemen tot het eenvoudige en radicale middel, den gevaarlijken mededinger te laten ombrengen. Het was een geluk voor Irâwân, dat zijn oom Bhîma te Pamë nang in ongerustheid over de veiligheid van den zorgeloos reizenden jongeling zijnen geduchten zoon Ghatotkaca er op uit had gezonden om zoo mogelijk de gevolgen der roekeloosheid van zijn neef te voorkomen. De trouwe Ghatotkaca komt ter goeder ure toeijlen om Irâwân

aan een wis verderf te ontrukken. Van de aanvallers worden eenigen gedood, een paar op de vlucht gejaagd, en na aldus den verraderlijken aanval afgeweerd te hebben, gaan de twee neven naar Pamë nang.

Gedurende de afwezigheid van Irâwân was intusschen Sâmba te Madukara aangekomen en had hij aan Arjuna het doel zijner reis medegedeeld. Arjuna is ten hoogste vertoornsd over de trouwbreuk van den zwakken Kṛshna en in zijne verontwaardiging neemt hij het eenigszins ondoordachte besluit alle betrekkingen met het hof van Dwârawatî af te breken. Hij laat aanstonds zijn zoon Abhimanyu en diens vrouw, Siti-Sundari, de oudste dochter van Kṛshna, bij zich ontbieden. Zoodra het jeugdig echtpaar in zijne tegenwoordigheid gekomen is, klaagt Arjuna over de smadelijke bejegening, welke hij van Kṛshna ondervonden heeft en geeft zijn stellig voornemen te kennen om den hoon, hem aangedaan, te wreken. Hij eischt dan van Abhimanyu, dat deze zich van zijne vrouw scheide en haar terugzende naar haren vader. De echtelingen, die elkander oprecht liefhebben, stellen alle pogingen in het werk om den slag, die hun geluk zoo eensklaps wreedelijk dreigt te verstoren, af te weren; doch te vergeefs, Arjuna blijft onverzettelijk. Siti-Sundari ziet met weêrzin zich gedwongen om haren man te verlaten en de reis naar haar vader's hof te aanvaarden, terwijl Irâwân, die onder de bedrijven te huis is gekomen, aangevoelen wordt om haar te volgen. De treurende Abhimanyu wordt door Arjuna medegenomen naar Ngamarta (Skr. Mârtikâwata), de verblijfplaats van den oudsten der Pândawa's, Yudhishtira

De gebeurtenissen die in de familie der Pândawa's teleurstelling en droefheid baarden, waren voor hun verbitterde tegenstanders, de Kaurawa's, even zooveel redenen tot zelfvoldoening en vreugde. Toen Suyodhana, omringd van zijne getrouwen, Drona, Çakuni en Krtawarmâ ¹⁾, te Hâstina in een plechtig gehoor Pragota, den vizier van Baladewa, ont-

¹⁾ In 't Javaansch verbasterd tot *Kutamarma*.

ving en van deze de tijding vernam, dat Kṛṣṇa de verlosing van Siti Sari met Irāwān verbroken en er in toegestemd had de hand zijner dochter aan prins Lakshmana te schenken, kende de vreugde der Kaurawa's geen palen. Suyodhana zelf aarzelde nog een oogenblik, maar zijn voornaamste raadslieden, Drona en Çakuni, wisten de zaak in zulke schoone kleuren te schilderen, dat de koning toegaf en hij zijn zoon Lakshmana, onder begeleiding van een statigen stoet Kaurawa's naar Dwārawatī liet vertrekken.

Middelerwijl had de reuzenvorst Koronda-Gēni het bericht ontvangen van de nederlaag der door hem uitgezonden *bravo's* in den strijd tegen Irāwān en Ghatotkaca. Hij snoof van woede en wilde rechtstreeks een krijgstoct tegen Dwārawatī ondernemen, om het voorwerp zijner liefde met geweld machtig te worden. Nadat echter de eerste opwelling van gramschap voorbij was, leende hij het oor aan de raadgevingen zijner pleegmoeder, die hem wist te beduiden, dat het veel beter was Siti-Sari te laten schaken. Laya-Mega — zoo heette de pleegmoeder — biedt zich zelve voor de uitvoering van die netelige onderneming aan, en verzoekt slechts begeleid te mogen worden door den trouwen reus Mingkalpa. Het plan lacht den heerscher der reuzen toe; hij geeft zijn toestemming en zijne handlangers tigen op weg.

Omstreeks terzelfder tijd kwam de familiekring der Pāṇḍawa's, ten gevolge van een samenloop van omstandigheden te Ngamarta bijeen. Yudhishtira, in gezelschap van zijn jongere broeders Bhīma, Nakula en Sahadewa, wordt verrast door de komst van Ghatotkaca, die vertelt wat hem en Irāwān met de reuzen wedervaren is. Kort daarop verschijnt ook Arjuna met zijn zoon Abhimanyu. Arjuna draalt niet met mede te deelen, welke grievende behandeling hij van Kṛṣṇa ondervonden heeft en tot welken harden maatregel hij is overgegaan om zijne gekrenkte waardigheid te wreken. Yudhishtira geeft niet onduidelijk te kennen, dat hij, Arjuna, overijld en onberaden gehandeld heeft en besluit in overleg met Bhīma om Ghatotkaca naar Dwārawatī te zenden, ten einde nog grootere onheilen te voorkomen.

Op nieuw worden wij nu weder verplaatst naar Kṛṣṇa's

hofstad. Sâmba is van zijne reis teruggekeerd en geeft verslag van hetgeen hij verricht heeft. Weldra komt ook Siti-Sundari met het bericht, dat haar huwelijk op bevel van Arjuna ontbonden is. Deze tijding klinkt Kṛṣṇa onaangenaam in de ooren, doch heeft niet de uitwerking, dat ze hem afbrengt van zijn eens genomen besluit, om zijne dochter Siti-Sari aan prins Lakshmana uit te huwelijken.

Onderwijl treden op de drie gemalinnen van Kṛṣṇa; Jâmbawati, de eigen moeder van Siti-Sundari, Rukmini en Satyabhâmâ, vergezeld van Siti-Sari. Allen heeten de jonge vrouw hartelijk welkom. Deze antwoordt met de gewone plichtplegingen, doch verzwijgt de ware oorzaak van hare overkomst, en geeft als reden van haar onverwacht bezoek op, dat zij hare jongere zuster in de bruidsdagen behulpzaam wenscht te zijn. Onder voorwendsel van vermoeid te wezen ten gevolge van de reis en behoefte te gevoelen aan een verfrisschend bad, weet zij Siti-Sari over te halen, haar naar den tuin, waar gelegenheid tot baden is, te begeleiden. Zoo gezegd, zoo gedaan. Zoodra de beide zusters na zich verkwikt te hebben uit het bad stijgen, ontwaren zij in de nabijheid een manspersoon. Het is Irâwân. Wie ook vreemd opkijken mocht, zeker niet Siti-Sundari, want het was juist op haar aansporing, dat de jonkman dien roekeloozen stap waagde. Des te grooter was de ontsteltenis van Siti-Sari, en toen haar voormalige bruidegom haastig toetrad en hare hand vatte, vlood zij verschrikt weg. Op het geroep harer oudere zuster komt echter het argelooze meisje terug en ditmaal overwint Irâwân alle aarzeling en maakt gebruik, of liever misbruik van hare bedeesheid, om zich de rechten van een echtgenoot toe te kennen.

Terwijl de twee gelieven — als wij ze zoo noemen mogen — zich alleen in een koepel bevinden, worden hun handelingen bespied door de twee handlangers van den reuzenvorst, die uitgezonden waren om Siti-Sari bij de eerste de beste gelegenheid op te lichten en in de armen van hun hartstochtelijk minnenden koning te voeren. Wie weet of de beraamde aanslag niet gelukt zou zijn, ware Ghatotkaca, die ingevolge der opdracht van Yudhishthira en Bhîma, als

een schutsengel een wakend toezicht hield op Irāwān, niet tusschen beide gekomen. De wonderkrachtige zoon van Bhīma heeft nu eene ontmoeting met de verspieders, waarvan hij een doodt, terwijl de andere, de reuzin Layar-Mega, ontsnapt. In een gesprek, dat hij daarop met Siti-Sundari heeft, vordert deze van hem, dat hij de twee gelieven onder zijne hoede zal nemen en naar Ngamarta voeren. Aan dat verlangen wordt voldaan.

Terwijl deze gebeurtenissen in den tuin van het paleis plaats grijpen, komt Baladewa met Lakshmana en gevolg aan het hof en stelt den bruidegom aan Kṛṣṇa voor. Zij zijn nog niet lang in een gesprek gewikkeld, toen Siti-Sundari ijlings naar binnen stort en de mare brengt, dat Siti-Sari door een reus ontvoerd is, terwijl de andere aanrander door den tuinwachter is geveeld. Op raad van Drona wordt besloten het lijk van den reus te onderzoeken, ten einde zodoende te trachten den roover op 't spoor te komen. Het onderzoek door Drona en Baladewa ingesteld leidt tot het vermoeden, dat de reus door niemand anders den dood kon gevonden hebben dan door Ghatōtkaca. De gevolgtrekking lag voor de hand, dat *hij* ook de schaker der prinses was. Om zich hiervan te vergewissen, besluit Baladewa kort en goed zich in persoon naar Ngamarta te begeven en Siti-Sari op te sporen. Nadat hij vertrokken is, bekent Siti-Sundari de ware toedracht der zaak aan haar vader. Het gevolg is, dat Kṛṣṇa nu zelf met haar naar Ngamarta vertrekt.

De mislukking van de zending der twee verspieders bleef den reuzenvorst niet lang onbekend. Van Layar-Mega, zelve ter nauwer nood aan het gevaar ontsnapt, ontvangt hij de tijding van den dood zijns dienaars. In woede ontstoken rukt nu Korōṇḍa Gēni met zijne heirscharen van monsters onverwijd tegen Ngamarta op.

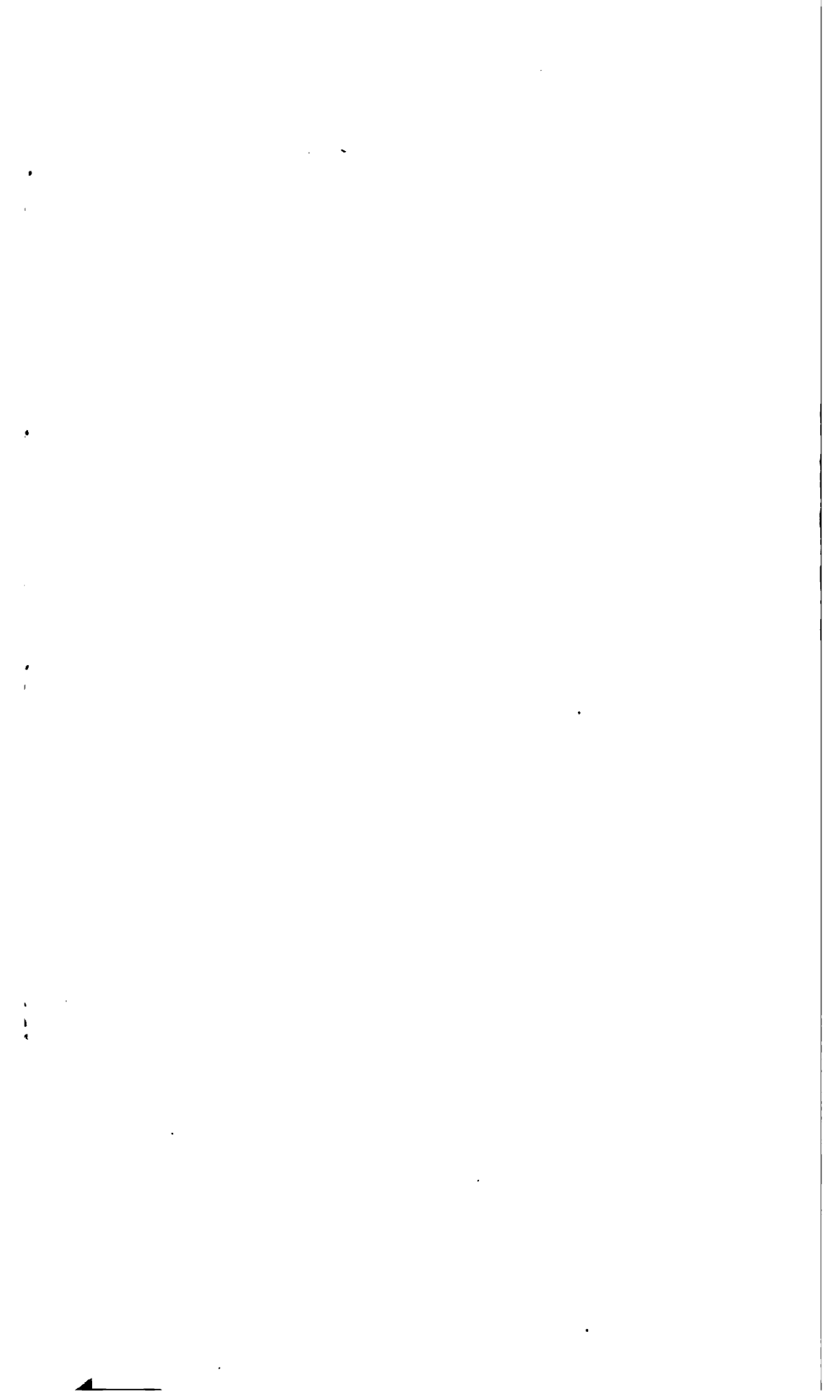
Vóórdat het leger der reuzen deze stad bereikte, was deze het tooneel geweest van een anderen strijd. Nauwelijks toch was Ghatōtkaca met Irāwān en Sitisari veilig bij de zijnen aangekomen, of Baladewa en gevolg kwam ook. Er ontstaat eene hevige woordenwisseling, die zóó hoog loopt, dat Baladewa en de Kaurawa's met Bhīma en Ghatōtkaca handge-

meen raken, met dit gevolg dat de Kaurawa's jammerlijk het onderspit delven.

Nu verschijnt ook Krshna met zijne oudste dochter. Na door Arjuna vrij onzacht terecht te zijn geweest, verklaart hij berouw te hebben over zijn gedrag ten aanzien van Irāwān. De zoen wordt getroffen en Siti-Sundari ziet haar beleid door den uitslag bekroond: zij wordt met haren echtgenoot Abhimanyu hereenigd.

Intusschen is het leger der reuzen de stad genaderd. Er ontstaat een verwoed gevecht dat eindigt met het sneuvelen van Korōṇḍa-Gēni en de vernieling van zijn gansche heir. In vrede en vriendschap neemt Krshna van Yudhishtira en de Pāṇḍawa's afscheid en keert naar Dwārawatī terug. En hiermede eindigt »Irāwān's huwelijk."

»Over dit tooneelstuk komen nadere mededeelingen voor in de notulen van het Bataviaasch Genootschap van kunsten en wetenschappen van Januari 1879", lezen wij op den omslag van het aan de Kon. Akademie toegezonden afschrift. Daar gezegde notulen nog niet tot ons gekomen zijn, weten wij niet van welken aard die mededeelingen zijn, en dus ook niet, welke plannen ten aanzien der uitgave van den tekst het bestuur van het Bataviaasch Genootschap heeft. In allen gevalle zullen zes andere tooneelstukken, namelijk de Halap-halapan Erawati en vijf andere welke zich daarbij aansluiten, waarvan gewag gemaakt wordt in de notulen B. G. van 16 Juli en 15 October 1878, den voorrang hebben. Uit die zelfde notulen toch blijkt, dat tot de uitgave der zes bedoelde stukken besloten is. Wij twijfelen niet of het deel der verhandelingen bestemd om den tekst dier Wayangs te bevatten, zal eene waardige plaats innemen onder de werken van het Bataviaasch Genootschap.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE-
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten SEPTEMBER 1879.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, C. LEEMANS, B. P. A. DOZY, M. DE VRIES, J. DE WAL, W. G. BRILL, W. J. KNOOP, L. PH. C. VAN DEN BERGH, R. FRUIN, N. BEETS, S. A. NABER, TH. BORRET, H. KERN, J. A. FRUIN, J. T. BUYS, S. HOEKSTRA BZ., J. P. SIX, R. VAN BONEVAL FAURE, J. G. DE HOOP SCHEFFER, J. P. N. LAND, M. F. A. G. CAMPBELL, J. G. B. ACQUOY, P. J. COSYN en J. C. G. BOOT, secretaris.

De voorzitter opent de vergadering met de volgende toespraak:

»Ik open deze vergadering, en tevens voor uwe werkzaamheid een nieuw jaar.

Met weemoed vangen wij het aan. Ons oog keert zich naar den zetel, waar wij onzen geliefden onder-voorzitter plachten te zoeken, en we vinden dien ledig. Met enkelen uwer stond ik vóór drie weken aan zijn graf, waar liefde en vereering haar tranen plengden, haar kransen neerlegden, haar woorden van hulde spraken. Ook ik sprak daar, in uw naam en — ik mag hopen — in uw geest.

Ik zal het hier niet herhalen, waar een andere toon zou moeten klinken dan die past aan de rustplaats der dooden. Hier zou ik van zijn wetenschap moeten getuigen, en van haar alleen. En ik zou het willen doen, wanneer niet één uwer die taak had op zich genomen, en wanneer het niet

die éene was, dien de ontslapene zelf haar het liefst zou hebben toevertrouwd.

Toch was onze Moll in zijn wetenschap niet enkel door ingewijden in den tempel der kerkhistorie te waardeeren. Hij sprak en schreef voor allen, want wat hij sprak en schreef werd door allen verstaan. Hij was den eenvoudigen, duidelijken vorm meester, en wierp op de tooneelen, die hij schilderde, een zoo helder licht, dat ze spraken tot ieders hoofd en hart. Slechts daarin was hij de man der strengste wetenschap, van den stand der priesters, dat wat hij gaf nieuw, oorspronkelijk, eigen was. Hij bracht niet in omloop wat elders geslagen werd; zijn werkplaats was zelf de munt, en wat haar verliet was schoon gestempeld en van echt metaal.

Maar ik bedwing mij, en laat voor den meer bevoegden over wat wij allen spoedig van hem wachten, het uitvoerig geteekende beeld van den man der rijke kennis, der grondige geleerdheid, der onvermoeide bronnenstudie. Hier slechts een enkel woord aan de nagedachtenis van den akademiebroeder.

In onzen kring was hij een der trouwste en der werkzaamste leden. Als geen ziekte het hem verbood, was hij van den aanvang van iedere zitting tot aan haar einde in ons midden, en nooit werd hem een taak opgelegd, waaraan hij zich onttrok. Uit den voorraad zijner kennis gaf hij u telkens rijpe vruchten, en ze werden met dankbaarheid door u genoten. Met groote zorg leidde hij uwe vergaderingen, wanneer het mij onmogelijk was tot u te komen, en dat gij ook hierin hem op hoogen prijs steltet, bewees ieder jaar de eenstemmigheid, waarmee ge hem naast mij steltet. Met smart, maar tevens met dankbare herinnering, zal ik zijn hulp missen. En wie onzer zal hem niet missen, wiens open en vriendelijk gelaat reeds de harten won? Hij was van onze akademie een der meest geachten en der meest geliefden. Zijn naam zal hier in eere blijven."

Daarna wordt het proces-verbaal der vergadering van Juni gelezen en goedgekeurd.

De secretaris leest een brief van Z. Exc. den Minister van Koloniën in dato 19 Augustus l. l., inhoudende het bericht, dat de Gouverneur-Generaal van Nederl. Indië de Lampongsche en Bataksche handschriften uit de bibliotheek van het Batavia'sch Genootschap ter afschrijving aan den Resident der Lampongsche districten en aan den Gouverneur van Sumatra's westkust heeft gezonden en weldra de afschriften aan de Akademie hoopt te kunnen aanbieden. Aangenomen voor kennisgeving.

De heer Brill spreekt over het oordeel door onze voornaamste staatslieden over de Unie van Utrecht geveld. Nog is, zegt hij, het jaar niet ten einde, waarin de driehonderdjarige gedachtenis dier Unie gevierd moest worden. Dus is het niet ongepast ons nogmaals met dat wereldhistorische feit bezig te houden. Wat hij daarover in eene vergadering van het Utrechtsch Genootschap gezegd heeft, zal hij niet herhalen. Maar ditmaal wil hij de vraag beantwoorden wat onze grootste staatslieden over de Unie geoordeeld hebben. En dit doet hij te liever, omdat wij hier een gansch anderen toon vernemen, als enkelen dergenen ons te hooren geven, die in dit feestjaar der Unie gemeend hebben haar in geschriften te moeten gedenken. Die geschriften geven ons eene kritiek te lezen, wel geschikt om ons alle ingenomenheid met die daad onzer vaderen te doen verliezen ¹⁾).

Wanneer wij Kluit, in de verhandeling, waarmede hij voor honderd jaren het hoogleeraarambt te Leiden aanvaardde, gehoor geven, dan zou het besluit der geünieerde gewes-

¹⁾ Ik sprak van uitgegeven geschriften: want, zoo ik aan uitgesproken redevoeringen had gedacht, zou ik niet hebben verzwegen, hoe Prof. Opzoomer in eene te Deventer en te Utrecht gehouden rede in bezielde taal aan de beteekenis der Unie alle recht heeft doen weervaren. W. G. B.

ten, waarbij zij zich verbonden ten eeuwigen dage vereenigd te blijven, een revolutionnair bedrijf geweest zijn. Immers had, volgens dien geleerde, de Landsheer het recht, om zonder iemands tegenzeggen de landen elk afzonderlijk, geheel of gedeeltelijk, te alieneeren en weg te schenken, aan welken vorst hij wilde. Spreker verklaart, hoe Kluit tot zulk een gevoelen heeft kunnen komen, en toont in enkele voorbeelden uit de geschiedenis der Noordelijke gewesten, hoe de landzaten in geen en deele, als waren zij het bijzonder eigendom van een' heer, over zich hebben laten beschikken. Zoo is dit ongunstig oordeel van zelf afgewezen, en spreker gaat over tot Simon van Slingelandt, en toont aan, hoe deze raadpensionaris van Holland, meer dan iemand doordrongen van de noodzakelijkheid om de »defecten der constitutie te redresseeren", toch zijne blaam niet tot de acte der Unie doet opklommen. Integendeel, hij verklaart dat de praktijk zoozeer van de bedoeling der Unie verschilde, dat de voorouders, indien ze opzagen, de republiek niet zouden kennen. De gebreken in de generale regeering, voegt hij er bij, waren aan niets anders toe te schrijven, dan daaraan, dat de nazaten afgeweken waren van de gronden, door de voorouders gelegd. »Niets is gemeener, zegt hij elders, als de defecten in de tegenwoordige constitutie van de Regeering te setten op reekening van de wijze, waarop de republiek geformeert en saamgesteld is. Maar niets is ongegronder, niets toond klaarder de weinige kennis, welke veele hebben van de waare form van Regeering van de Republicq, welkers primitive constitutie soo seer overeenkomt met die van een wel geschikte staatsregeering, als de hedendaagsche constitutie veel daarvan verschilt." Waar Slingelandt dan ook voorslagen doet tot redres der defecten, beveelt hij niets aan, dan hetgeen, wel verre van eene volstreckte leemte in de Unie te zijn, in de bedoeling van dit staatsstuk lag. Immers wil hij een *Regeeringsraad* ingevoerd zien ter vervanging van de personen, aan welke de Unie de einduitspraak, of van het Collegie, aan hetwelk zij het proces had opgedragen in het geval dat een enkel lid der Unie, zich beroepend op het recht dat zekere maatregelen slechts bij volstreckte eenparigheid mocht-

ten genomen worden, zich aan noodige besluiten niet onderwerpen wilde.

En Van de Spiegel, hoe krachtig laat hij zich uit tegen degenen, die na het jaar 1795 niet genoeg smaadredenen meenden te kunnen uiten tegen eene constitutie, die, zegt hij, zij niet kenden. Ook hij heeft een ontwerp van revisie der Unie geleverd, maar almede verklaard, dat de te herstellen gebreken veroorzaakt waren door afwijking van de beginselen der Unie: deze Republiek, zegt hij, was het grootst geweest, hoe nader zij zich had vastgehouden aan de oude grondbeginselen, waarop zij gevestigd is geweest, terwijl zij in veel opzichten, zoowel in uitwendigen luister als in inwendige welvaart was gedaald, naarmate zij van die heilzame grondbeginselen was afgeweken. Zoo strekken dan ook de wijzigingen, in dat concept door hem voorgeslagen, slechts tot *versterking* der bestaande beginselen. Het *Gerechtshof*, welks oprichting door hem wordt aanbevolen, is met een' anderen naam dezelfde instelling als Slingelandt met zijn' Regeeringsraad bedoelde.

Van Pieter Paulus en zijne verklaring der Unie, hoezeer deze schrijver zeer met de Unie is ingenomen, heeft spreker niet gewaagd. Die lofredenaar toch der Unie was nog te jong, toen hij zijne Verklaring schreef, dan dat men veel gewicht aan zijn oordeel zou mogen hechten, en bovendien was hij te zeer van Slingelandts oordeel, dat hij teruggeeft, afhankelijk.

De heer R. Fruin betuigt den spreker zijn dank voor de medegedeelde opmerkingen, waarmee hij grooteudeels kan instemmen. Ook hij is van oordeel, dat men het Tractaat der Nederl. Unie niet mag beschouwen en beoordeelen als een proeve van staatsmanswijsheid, als een Grondwet naar de lessen van het staatsrecht opgesteld. Het tractaat was een historisch product, de slotsom van lange onderhandelingen en een transactie tusschen de zienswijzen en bedoelingen van verschillende partijen. Dat blijkt overtuigend uit de bescheiden door Van de Spiegel een eeuw geleden aan het licht gebracht en inzonderheid uit het stuk dat de heer Van Deventer in het 1ste deel van zijn Gedenkstukken van Oldenbarnevelt heeft opgenomen. Om de bepalingen der Unie

met billijkheid te beoordeelen, moet men zich verplaatsen in de omstandigheden waaronder zij gesloten is en zich dan afvragen of onder de gegeven voorwaarden betere beschikkingen te treffen zouden zijn geweest. Dat latere schrijvers en redenaars deze billijkheid niet altijd hebben betracht, geeft hij den heer Brill gaarne toe.

Aan den anderen kant twijfelt hij of de staatslieden der Republiek en met name de twee beroemde mannen, op wier oordeel de heer Brill zich heeft beroepen, in dezen wel de meest bevoegde beoordeelaars van het traktaat van Unie zijn. In hun tijd en zoolang de Republiek bestaan heeft, waren allen het eens dat geen verbetering van den regeeringsvorm kon plaats grijpen dan op den grondslag der Unie, en elk plan van hervorming deed zich uit dien hoofde voor als »Grondwettige Herstelling'', als afschaffing van later ingeslopen misbruiken in het oorspronkelijk voortreffelijke plan. Eerst nadat de geheel nieuwe staatsbegrippen, die bij het uitbreken van den opstand der Engelsche koloniën in Noord-Amerika verkondigd waren, ook in Frankrijk waren geleerd en toegepast, eerst na 1795 houdt bij ons de eerbied voor het oude herkomen op en verlangt men niet meer het oorspronkelijke te herstellen, maar iets nieuws overeenkomstig de nieuwe begrippen te stichten. Slingelandt en Van de Spiegel ontveinsden zich niet dat de regeeringsvorm, waaronder zij den staat bestuurden, vol »defecten'' was, maar beseffende dat een doortastende hervorming buiten hun bereik lag, beperkten zij hun wenschen en plannen tot het wegnemen der meest hinderlijke gebreken, zonder aan het stelsel zelf te raken, dat zij integendeel als nog steeds bruikbaar niet alleen, maar zelfs als voortreffelijk in zijn soort plegen te roemen. Aan hun lof evenwel, die uit zulk vooroordeel voortvloeit, mogen wij geen groot gewicht hechten. Wij zelve, die de lotgevallen der republiek in hun geheel, als een afgesloten tijdvak der geschiedenis, overzien, zijn beter in staat de werking en bij gevolg de meerdere of mindere deugdelijkheid van de bepalingen der Unie te beoordeelen, dan de staatslieden, die in de vorige eeuw onder haar heerschappij leefden.

Voor al zijn wij meer dan zij bevoegd de ontwikkeling van den staatsvorm onder den invloed van het Unie-tractaat te vergelijken met de richting, waarin de laudsheeren uit het Bourgondisch-Oostenrijksch stamhuis den vooruitgang hadden gezocht. Zulk een vergelijking is niet geschikt om onze ingenomenheid met het eigenaardige van het tractaat van Unie te verhoogen. Zij toont ons hoe velerlei nuttige instellingen, die de eenheid van wetgeving en rechtspraak, de overeenstemming van belangen en doeleinden, de weerbaarheid van den staat tegenover zijn naburen beoogden en aanvankelijk uitwerkten, bij de Unie vernietigd zijn, en, zoolang de Unie geduurd heeft, zijn blijven ontbreken. Onze hedendaagsche staatsinstellingen zijn nader verwant aan de toestanden van vóór dan van ná de Unie; ons Koninkrijk heeft verschillende stichtingen van onze oude landsheeren, die de Republiek had opgeheven, hersteld en wij hebben geen reden ons daarover te beklagen. — Het gaat echter niet aan het particularisme, dat onder de Republiek geheerscht heeft, af te leiden uit de bepalingen van het Unietractaat. Veeleer hebben wij den aard dier bepalingen te verklaren uit den geest van particularisme, die bij het sluiten der Unie reeds de overhand had genomen. Sommige bepalingen van het tractaat, die nog te zeer aan het streven naar staatseenheid herinnerden, om er één te noemen de bepaling omtrent de gemeene middelen, zijn zelfs nooit nageleefd, dewijl zij de zelfstandigheid der deelen van den staat te veel schenen te beperken. Het Unietractaat stond in menig opzicht boven de praktijk, die van stonde aan plaats had. Maar waar is het dat het tractaat, toen het eens de Grondwet van de Republiek was geworden, het terugkeeren van den verkeerden weg, dien men had ingeslagen, gedurende twee eeuwen heeft belet.

De heer Brill acht het een geluk, dat hij door zijne mededeeling aanleiding heeft gegeven tot eene zoo belangrijke beschouwing, als de heer Fruin daar geleverd heeft. Evenwel herinnert hij, dat hij niet gezegd heeft, dat wij de Unie uit het oordeel onzer staatslieden het best leerden kennen, maar slechts het gunstig oordeel van mannen, die waarlijk wel

verdieneu gehoord te worden, in het geheugen terug heeft willen roepen. Doch met hoeveel toestemming hij den heer Fruin ook gehoord hebbe, hem na te zeggen, dat wij in het ontstaan der republiek der Vereenigde Provinciën eene afwijking te zien hebben van den goeden weg, waarop Karel V ons gebracht had, zulks vermag spreker niet. De Unie heeft een beginsel tot grondslag, waaraan de bloei der Rijken in de laatste eeuwen verbonden is geweest, het beginsel, hetwelk ook de grootheid van het onder Hendrik IV herboren Frankrijk heeft teweeggebracht, namelijk dit, dat staatkundig bondgenootschap mogelijk en wenschelijk was bij verschil van godsdienstig geloof: het kwam er, volgens dat beginsel, slechts op aan, dat men, welk geloof men ook beleed, (gelijk de Unie het uitdrukt) zich een goed patriot betoonde, en zooals Hendrik IV verlangde, hetzij men katholiek of hugenoot was, *bon Français* wilde wezen. Niet de Unie heeft bedorven wat de staatkunde van Karel V goeds had gesticht, maar dat heeft de praktijk van een' Philips II gedaan, die het recht van burger ontzeide aan al wie niet goed katholiek was. Tegen zulk eene tirannij is de Unie het door den nood gedrongen weermiddel geweest. En voorts wat al die gebreken der constitutie onzer republiek aangaat, men mag hier zeggen, dat in die zwakheid onze kracht was gelegen: wanneer men een machtig opperhoofd of krachtig centraal bewind gehad had, zouden dan de particulieren die krachtsinspanning en offervaardigheid aan den dag gelegd hebben, die de voorwaarde van de grootheid en macht der Republiek is geweest? De vrijheid is lustiger en baart der Regeering meer moeilijkheden dan de tirannij... maar neen! dit woord, zegt de spreker, trek ik in: want wie de inwendige geschiedenis van het Fransche Koningschap kent, kent ook de onbeschrijfelijke moeilijkheden, slechts door geweld uit den weg te ruimen, waarmede de Regeering in dat Rijk, trots de koninklijke oppermacht, al was 't alleen maar om aan geld te komen, te worstelen heeft gehad. De conclusie is, dat men niet al te overvloedig zij in de aanwijzing van de gebreken onzer oude Republiek, noch vooral in die van de Unie.

De heer Van den Bergh vestigt de aandacht der afdeeling op hetgeen in de dissertatie van den heer Suringar over Pieter Paulus wordt medegedeeld, uit een brief van dezen aan Meinard Tydeman over papieren, door Oldenbarnevelt tijdens zijne gevangenschap in een stoel verborgen, en door hem gezien en gelezen, bij eenen Oldenbarnevelt in de Alblasserwaard. Hij vraagt of iemand iets weet aangaande het bestaan dier papieren, en of uit de correspondentie van M. Tydeman met P. Paulus die mededeeling nog eenig licht ontvangt.

De heer Fruin gelooft niet, dat er van die correspondentie iets is overgebleven, en slaat geen geloof aan de verklaring van P. Paulus. Volgens opgave van Jan Franken, Oldenbarnevelt's dienaar, zijn die papieren ontdekt en op last der regeering verbrand. Ook Carleton heeft dit betuigd.

De heer Land deelt iets mede over de eerste uitgaaf der brieven van Spinoza in de Opera posthuma, 1677, en vestigt de aandacht op een Nederlandschen brief van Spinoza, die in 't begin der vorige eeuw reeds in de Boekzaal is afgedrukt, en waarvan het origineel nu in de boekery der Leidsche Hoogeschool wordt bewaard. De taal is alles behalve zuiver.

De heer De Hoop Scheffer meent dat het Hollandsch van Spinoza een plat Amsterdamsche kleur draagt. Eenige zijner Latijnsche brieven zijn uit het weeshuis der Collegianten hier ter stede in bruikleen overgegaan aan de bibliotheek der Doopsgezinde gemeente. Zij zijn grootendeels uitgegeven.

De heer Land verklaart zich bereid zijne mededeeling voor de Verslagen en Mededeelingen aan te bieden.

Daar niemand verder het woord verlangt, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten

OVER DE EERSTE UITGAVEN DER BRIEVEN VAN SPINOZA.

DOOR

J. P. N. L A N D.

Het is uit Colerus bekend, dat in Maart 1677, kort na den dood van Spinoza, een gesloten lessenaar, inhoudende zijne brieven en papieren, gezonden is aan den boekverkoper Jan Rieuwertz te Amsterdam. Nog in hetzelfde jaar verschenen de *Opera Posthuma*, en ook de vertaling daarvan: *De Nagelate Schriften van B. d. S. . . Uit verscheide Talen in de Nederlandsche gebracht. Gedrukt in 't jaar M.DC.LXXVII.*

In deze uitgaven wordt nagenoeg alles gevonden wat wij tot nu toe van de brieven bezitten ¹⁾.

Vier-en-twintig van die brieven dragen in den Latijnschen druk het opschrift *Versio*. Bruder, in de voorrede van het tweede deel zijner nieuwe uitgave (p. XI), verklaart Dr. Lodewijk Meyer voor den vertaler, doch heeft daarvoor geen beter bewijs dan een plaats van Bayle, waar het *niet* gezegd wordt ²⁾.

Reeds de spoedige voltooiing van den druk doet ons vermoeden dat de brieven niet eerst behoeften te worden uitgezocht of in Spinoza's Latijn door een ander overgebracht, maar

¹⁾ Later zijn daarbij gekomen de aanvulling van Ep. 52 uit het autograaf te Hanover door de Murr (reeds bij Bruder overgenomen), de brief aan van Velthuysen, medegedeeld door H. W. Tydeman (n°. 75 Bruder), en hetgeen Dr. J. van Vloten in zijn *Supplementum* gaf uit autographen te Amsterdam en 's Gravenhage (thans in de bibliotheken der Amsterdamsche Doopsgezinde gemeente en der Leidsche Hoogeschool).

²⁾ Bruder I. p. XXIV. Bayle Oeuvres Div. IV. p. 164 b: „Dictum est mihi nuper *praefationem* illam [ad Opp. Posth.] fuisse primo Belgice conscriptam a viro quodam e Menonitarum secta cui nomen Jarich Jelles ett. . . Eam vero *praefationem* creditur postea latine vertisse prout extat in libro Spinozae Ludovicus Meyer Medicus Amstelod. ett. — Wat de Murr in 1802 „berigt”, telt niet als afzonderlijke getuigenis mede.

dat zij in den lessenaar voor de pers gereed lagen ¹⁾. Een onzer medeleden, in de geschiedenis van dien tijd bij uitnemendheid ervaren, meende mij dit zelfs te kunnen verzekeren; op welke gronden, zullen wij ter gelegener tijd wel eens van hemzelf vernemen. Een enkel argument, dat zich toevallig aan mij voordeed, zal ik straks nog vermelden.

Voorshands heb ik alleen met den Nederlandschen druk te doen. Deze behelst, blijkens den titel, niets anders dan vertaling. Doch de »verscheide talen», waarvan die titel gewaagt, bepalen zich stellig tot de Latijnsche alleen. De *praefatio* der *Opera Posthuma* zegt: »Notandum insuper est totum opus, paucis exemptis Epistolis, Latine conscriptum esse.» En gaan wij deze weinige brieven na, dan is er geene aanleiding te vinden om ergens een ander dan een Nederlandsch origineel te onderstellen ²⁾. Ja, gesteld al eens, dat b. v. de Hebreuwsche Spraakleer in het Hebreuwsch, en de Verhandeling over de Verbetering van het Verstand in het Spaansch of Portugeesch geschreven waren, — het uiterste dat men des noodts zou kunnen toegeven, hoewel die keus van talen nog zeer onpraktisch zou zijn geweest, — waartoe dan die moeilijke texten, als er toch een Latijnsche vertolking van kwam, nog eens regtstreeks in de landtaal overgezet? De bewerker der *Nagelate Schriften* kon volstaan met de proefbladen der *Opera Posthuma* te volgen. De »verscheide talen» op den titel zullen wel een van de kleine middelen zijn, waardoor men althans de min bedrevenen onder de ketterjagers het spoor bijster trachtte te maken.

In hoeverre echter heeft de Nederlandsche bewerking der *Opera Posthuma* partij getrokken van Nederlandsche brieven van Spinoza's eigen hand?

Eerst onlangs zijn wij in staat gesteld om op deze vraag

¹⁾ In de Latijnsche autographen te Amsterdam zijn de weg te laten gedeelten door strepen aangewezen; of door den schrijver-zelf dan door de uitgevers, valt natuurlijk niet te beslissen.

²⁾ N°. 30 aan Pieter Balling, 31—38 aan Blyenbergh, 44—47 aan J. J. (Jarig Jelles); 39—41 waarschijnlijk aan Christ. Huygens, 43 aan J. v. M.. 50 aan, 55—60 over het geloof aan spoken.

een antwoord te geven. Onder de schaarsche autographen komt een korte brief in het Nederlandsch voor, dien de heer van Vloten in zijn *Supplementum* uit het Rijksarchief heeft medegedeeld, en die sedert naar de Akademische Bibliotheek te Leiden verhuisd is (Latina Bibl. Publicae, doos N. 293 B.). In het verleden voorjaar ontdekte ik toevallig, dat die brief reeds is afgedrukt in de *Boekzaal der Geleerde Werrelt* van 1705, tegelijk met een veel grooteren, dien wij tot heden enkel in het Latijn en in de vertaling der *Nagelate Schriften* bezaten. Ik heb daarover berigt gegeven in *De Nederlandsche Spectator* van 17 Mei ll., doch zonder te kunnen weten, dat de heer van Vloten zich bij het overschrijven enkele kleine verbeteringen veroorloofd had. In het volgende nummer van hetzelfde tijdschrift staat de mededeeling van Dr. du Rieu, dat het Leidsche autograaf met de uitgave in de *Boekzaal* letterlijk overeenstemt. Het is dus bewezen, dat François Halma, wien wij die oude uitgave te danken hebben, dat stuk voor zich had, en met de uiterste naauwkeurigheid is te werk gegaan.

Beide de brieven vinden wij onder n°. 32 en 38 in de drukken van 1677 terug. En nu blijkt het bij opmerkzame vergelijking, dat de vertaler ¹⁾ in de *Nagelate Schriften* niet slechts het Latijn, maar tevens Spinoza's eigen Nederlandsch voor zich had, en niet veel anders gedaan heeft dan den stijl en de spelling verbeteren. Waar Dr. Lodewijk Meyer, gelijk men verwachten mag, in de eerste plaats voor de uitgave zorgde, — de vriend die alleen aan Spinoza's sterfbed had gestaan, en tevens een der oprichters van *Nil Volentibus Arduum* ²⁾, — daar mogt het onzuivere Hollandsch

¹⁾ Dat Jarig Jelles die vertaler zou geweest zijn, wordt onwaarschijnlijk wanneer wij bedenken, dat hij bijna zeker de J. J. is aan wien Spinoza (epp. 44—47) in de landtaal schrijven moest. Trouwens indien epp. 39—41 stellig voor Huygens bestemd waren, kon men beweren, dat Sp. ook zonder noodzaak onze taal verkoos; doch in hoever staat het onderstelde adres dier brieven vast? en had Huygens aan den eenvoudigen burgerman soms het eerst in het Hollandsch geschreven?

²⁾ De eigenaardige spelling, die Meyer in dat Genootschap gebruikte, moest hier in allen gevalle om der voorzigtigheid wil achterwege blijven.

van den Portugeschen Jood niet onverbeterd aan veelal kwaadwillige lezers worden prijsgeven. Doch wat, behoudens de eischen der taal, van zijne opstellen bewaard kon blijven, is met angstvallige piëteit overgenomen, terwijl men toch niets meer uitgaf dan hetgeen ook in den Latijnschen druk vertegenwoordigd is ¹⁾).

Spinoza wist zelf, dat hij onze schrijftaal niet volkomen magtig was. In het slot van den eenen brief, dat ons alleen door Halma bekend is, betreurt hij het, niet te mogen schrijven in de taal waarmede hij opgebragt is, omdat hij anders zijne gedachten ligt duidelijker zou kunnen uitdrukken. Zijne avontuurlijke spelling van sommige woorden, als *aantwoorde*, *bekuaam*, *kuaat*, *sow*, getuigt reeds dat hij niet veel Hollandsch las. Van platte, bepaaldelijk Amsterdamsche uitspraak vinden wij de bewijzen in spellingen als *naarder* (nader), *gevolig* (gevolg), *vrienschap*, *var* (ver, tot driemaal toe), *men kant* (kan), *most* (moest), *als men dan een vinden* (als wij enz.), *toebeooren*, *gevroght*, *waarschouwen*, *vraagens*, *raak* (raakt). De constructie *die, die* (voor: degene die) zal eveneens aan den volksmond zijn ontleend; ik zag ze nog nergens gedrukt dan vele malen in de beruchte Magdalena van Frans Baltensz, — hoewel ik mij op dit gebied niet ver mag wagen. Onhollandsch schijnen termen als *gerustigh*, — *in toekomstende* (in het vervolg), — *ik sal toetreedde* om op U. E. vraag te antwoorde, de welke *hier op drayt* — sonder op-sight op *genege* (eenig) ander ding, — het *sow* [met] *de natuur* van gots wil *streidig* zijn, — *wil* in het vrouwelijk geslacht, — *de ront* (het rond, de cirkel,) — *het bijvoeg*, — *misnoeging*, — *het voorneem* (voornemen). Behalve de spelling *cubert* (Spaansch *cubierto*) voor couvert, herinnert éene bijzonderheid aan het Pyrenesche schiereiland: na met U. E. te hebben aangevangen, vervolgt Spinoza met *hij* in plaats van *gij* (het Spaansch zegt b. v. *no pudiendo negar a Usted lo que me encarga en su carta*, voor: daar ik U. E. niet weigeren kan hetgeen *gij* mij in uwen brief verzoekt). Dit zijn zoo

¹⁾ Reden te meer om dezen door den schrijver-zelf verordend te achten.

ongeveer de ergste zonden waaraan hij zich schuldig maakt; en zijn stijl is zooveel slechter niet dan die van vele echte Hollanders uit dien tijd; b. v. Antoni de Reus, den vertaler van Geulincx, een Gorkummer van geboorte, en kweekeling der Leidsche hoogeschool. Ook zijn niet al de veranderingen, die Meyer en de zijnen noodig vonden, door het latere gebruik geijkt, b. v. waar zij *belgziekte* boven *jaloershyt*, *d'eting* boven *het eten*, *gestalte* boven *gedaante*, *opdichten* boven *toedichten*, verkozen.

In één opzigt verwijderen zij zich geheel en al van den Latijnschen text. Wanneer wij in den aanhef van N°. 32 lezen: *Amice ignote*, in dien van het autograaph volgens Halma: *Myn Heer, en seer aangename vriend*, en in de *Nagelate Schriften*, bij wijze van compromis: *Waardste Vriend*, dan is het niet aan te nemen, dat een ander dan Spinoza zelf op de gedachte zou zijn gekomen om de Latijnsche redactie aldus van de Nederlandsche te doen afwijken. Wij hebben dan een reden te meer om het ervoor te houden, dat Spinoza de Latijnsche vertaling zijner Nederlandsche brieven zelf vervaardigd heeft.

Arnhem, 6 Sept. 1879.

SPINOZA, BRIEF XXXII.

(Boekzaal der Geleerde Werrelt, Maart—April 1705, blz. 352 vv.)

Myn Heer, en seer aangename vriend.

U. E. brief van den 12. ingesloote in een ander van den 21 december, heb ik op den 26 dito, synde te schidam, eerst ontfangen, uyt de welke verstont syn E. groote liefde tot de waarhyt, en dat zy alleen het doel van al syn geneegentheeden is, dat my, die ook niet anders beoogt, heeft doen besluyten niet alleen UE. versoeck, namelyk van op de vraagen, die hy nu sent, en in gevolg senden sal, nae myn

verstant te willen antwoorden, volkoomentlyk toe te staan,
 maar ook van myn kant alles te doen dat tot naarder ken-
 nis, en oprechte vriendschap sal kunnen strekken. Want voor
 my van al die dingen, die buyten myn maght syn, geen
 grooter aght als de eer te moogen hebben, van met luyde,
 die de waarhyt opreghtlyk beminnen, in verbont van vrient-
 schap te treede, om dat ik geloof, dat wy niets ter werelt,
 dat buyten onse maght is, gerustigh kunnen beminnen, dan
 sodanige menschen; doordien de liefde, die alsulke tot mal-
 kander draage, om dat sy gegront is op die, die ieder tot de
 kennis der waarhyt heeft, so onmog'lyk is te scheiden, als
 de waarhyt, eens gevat synde, niet te omhelse. daar by is
 sy de grootste, en aangenaamste, die tot dingen; die buyten
 onse maght syn kan gegeven worden; over-[353] mits geen
 ding, behalve de waarhyt, kan verscheide sinnen en gemoe-
 deren teenemaal vereenigen. ik versweig de oovergrootte nut-
 tigheeden die 'r uyt volgen, om U. E. niet langer op te
 houden met dingen die hy, ongetwyfelt, selfs wel weet; dat
 ik eevenwel dus var' gedaan heb, om des te beeter te toonen,
 hoe aangenaam my is, en in toekomstende syn sal, geleegent-
 hyt te moogen hebben, van myn gereeden dienst te kunnen
 betoonen. en, om de teegenwoordighe waar te neemen, sal
 ik toetreedde om op U. E. vraag te aantwoorde, de welke hier
 op drayt, namelyk, dat *schynt* klaarlyk te volgen so wel uyt
 gots voorsienighyt, die van syn wil niets *verschilt*, als ook
 uyt gots meedewerking en der dingen geduurig herschepping,
 oft dat 'r geen sonden noch quaat is, oft dat got die sonden
 en dat quaat doet. Doch U. E. verklaart niet wat hy by
 quaat meent, en nae ik uyt het voorbeeld van de bepaalde
 wil van Adam sien kan, so schynt het, dat U. E. by quaat
 verstaat de wil selve, voor soo veel men hem begrypt *so-
 daanig bepaalt te syn, oft voor so veel die tegen gots verbot
 stryden sow*; en derhalve leikt een groote ongerymthyt, (ge-
 lyk ik meede indient so was, sow toestaan) een van dese
 twe vast te stellen, namentlyk, dat got dingen, die tegen
 syn wil waaren, sow selfs veroorsaake, oft dat sy goet soude
 syn, niet tegenstaande dat sy tegen gots wil waaren. maar
 voor my ik sow niet kunnen toestaan, dat *sonden, en quaat*

iet stelligs is, en veel min dat'r iet sow syn of beuren tegen gots wil, maar in tegendeel [354] zeg ik, niet alleen dat de sonde niet iet stelligs is, maar ook, datmen niet, dan on-eigentlyk, of menschelyker wys spreekende, seggen kan, dat men tegen got sondight, gelyk als wanneer men segt, dat de menschen got vertoornen. Want, belangende het eerste, men weet wel, dat al wat'r is, in sich aangemerkt, sonder opsicht op genege ander ding, volmaakthyt insluyt, die sich, altyt eeven so var strekt in ieder ding, als des selfs weesen. want het ook niet anders is. by voorbeeld neem ik ook het besluyt, of bepaalde wil van Adam, om van de verboode vrucht te eeten; dat besluyt of bepaalde wil in sich alleen aangemerkt, so veel volmaakthyt insluyt als sy van weese uytdrukt, en dit kant men hier uyt verstaan, namentlyk dat men in de dingen geen onvolmaakthyt kan begrypen, ten sy men op andere let, die meer weese hebben, en derhalve in't besluyt van Adam, als men dat in sich selve aanmerkt, sonder het met andere, die volmaakter syn, of die volmaakter stant toonen, te vergeleike, geen onvolmaakthyt sal kunnen vinden. Ja men kant het vergelyke met oneindlyke andere dingen, die ten opsicht van dat veel onvolmaakter syn, gelyk steenen, blokken &c. en dit stemt elk een ook, inder daat, toe, want ieder de selfde dingen, die men in de menschen ver-oeyt, en met teegenhyt aansiet, in de diere met verwondering, en vermaak aansiet, gelyk by voorbeeld het oorloge van de beien, de jaloershyt in de duiven &c. welke dingen men in de menschen verfoeyt, en niet te min door de selve wy de beeste volmaakter oordeelen. dit so synde so [355] volgt klaarlyk, dat sonden, overmits die niet dan onvolmaakthyt beteikenen, niet kunnen bestaan in iet, dat weesen uyt drukt, gelyk het besluyt van Adam, of het uytvoeren van het selve.

Vorders men kant ook niet seggen, dat de wil van Adam streidigh tegen gots wil was, en dat sy daar om quaat was, om dat se got onaangenaam soude syn. Want behalve dat het een groote onvolmaakthyt in got zou stellen dat 'r iet tegen syn wil sow geschieden, en dat hy iet wenschen sow dat hy niet en verkreeg, en dat syn natuur sodanig bepaalt sow syn, dat hy gelyk de schepselen, met eenige dinge sym-

patie, met andere antipatie hebben sow; het sow ook teene-
maal de natuur van gots wil streidig syn. want overmits
die van syn verstant niets verschilt, so is het so onmogelyk,
iet tegen syn wil te geschieden, als tegen syn verstant: dat
is, dat tegen syn wil geschieden sow, most sodanigh van
natuur syn, dat het tegen het verstant streed, gelyk een
vierkantigh ront. dewyl dan de wil of besluyt van Adam,
in sich aangemerkt, geen kuaat en was, noch, eygentlyk
gesproken, tegen gots wil; so volgt het, dat got oorsaak
van die kon syn, ja, volgens die reden die U. E. aanmerkt,
most syn, maar niet *voor so veel het quaat was, want het
quaat dat 'r in was, niet dan een berooving van een volmaak-
ter staat was*, die Adam door dat werk most verliesen, en
tis seker dat berooving niet iet stelligs is, en dat die maar
gesyt wort ten opsight van ons verstant, en niet ten op-
sich van gots verstant. en dit komt hier van daan, namelyk
om dat [356] wy al de bysondere van een geslacht, gelyk,
by voorbeelt, al die uysterlyk de gedaante van menschen heb-
ben, met een en deselve definitie uytdrukken, en derhalve
die altemaal oordeelen wy eeve bequaam te syn tot de groot-
ste volmaakthyt, die men uyt so een definitie kan deducee-
ren, en als men dan een vinden, wiens werke tegen die
volmaakthyt strydigh zyn, die oordeelen wy dan van die
berooft te syn, en als van syn natuur afdwaalen, *dat wy niet
doen en sow, indien wy hem onder so een definitie niet ge-
braght hadden, en so een natuur toegedicht; maar om dat got
de dingen niet abstraktyk kent, nocht sodanige generalen
definitien maakt; nocht de dingen geen meer weesen toe-
beoort, als het geen 't godlyk verstant, en macht hen toe-
schikt, en inderdaat geeft, so volgt klaarlyk, dat die bero-
vingh ten opsight van ons verstant alleen, maar niet ten op-
sight van got kan gesyt worden.* en hier meede, na myn dun-
ken, is de questie teenemaal gesolveert. doch om de baan
ook klaar te maaken en alle aanstoot wegh te neemen, so
dien ik noch, op dese twee navolgende questien te antwoor-
de, te weeten, 1. waarom dat de schriftuur syt dat got be-
geert, dat de godeloose sigh bekeeren, en ook waarom heeft
hy Adam verboden, van de boom niet te eeten, daar hy het

teegendeel beslooten had. 2. dat uyt myn seggen lykt te volgen, dat de godeloose met haar hoovardei, gulsighyt, wan-
 hoop &c. got so wel dienen, als de vroomen met eedelmoe-
 dighyt, gedult, liefde &c. wyl sy ook gotswil uytvoeren.
Doch, om op het eerste te aant- [357] *woorde, so seg ik, dat*
de schriftuur, om datse voor 't gemeen volk voornaamlyk dient,
geduurigh menschelyker wys spreekt, want het volk is niet
 bekuaam om hooge dingen te verstaan, en derhalven geloof
 ik, dat al de dingen, die got de propheeten geopenbaart heeft
 nootsaaklyk tot de salighyt te syn, wettelyker wys geschree-
 ven wierde, en also hebben die propheeten een heele parabel
 gedicht. te weete. voor eerst hebbense got, om dat hy de
 middelen tot de saalighyt, en verderving geopenbaart hadde,
 en van welke hy oorsaak was, als een kooning, en wetgeever
 uytgebeelt. de middelen, die niet, dan oorsaaken syn, wetten
 genoemt, en wettelyker wys geschreeven; de saalighyt en ver-
 derving, die niet dan gevroghte syn, die nootsaaklyk uyt die
 middelen volgen, als loon en straf voorgesteld, en nae deese pa-
 raabel meer, als nae de waarhyt hebben sy al haar woorden
 geschikt. en got deurgaans als en mens uytgebeelt. nu toornigh,
 dan barmhartigh. dan verlangende na het toekomende, dan met
 jaloershyt, en achterdocht bevangen, ja zelfs van den duyvel
 bedrooge. so dat de Philosophen, en met eene al die geene
 die boove de wet syn, dat is, die de dueght niet als een
 wet, maar uit liefde, om dat sy het besten is, volgt, sich aan
 sodaanige woorde niet en hoeve te keere. *Het verbot aan*
 Adam dan bestont hier in alleen, namelyk, dat got Adam
 geopenbaart heeft, dat het eete van die boom de doot ver-
 oorzaakte, gelyk hy ook ons door 't natuurlyk verstant
 oopenbaart, dat het vergift ons dood'lyk is. en [358] indien
 U. E. vraagt tot wat einde hy hem dat oopenbaarde? ik
 antwoordt, om hem so veel volmaakter in kennis te maake.
 got dan te vraage waarom hy hem ook met eene geen vol-
 maakter wil gegeven heeft? is ongerymt, eeve als te vraage,
 waarom hy de ront al de eygenscappe van de kloot niet
 gegeven en heeft, gelyk uyt het boven gesyt klaarlyk volgt,
 en ook in het byvoeg van de 15 prop. van 't eerste deel
 getoont heb, wat de tweede swaarighyt aangaat, 't is wel

waar dat de godeloose gots wil naar heur maat uyt drukke, maar daar om en syn sy niet te vergelyke bij de vroomen. want hoe een ding meer volmaakthyt heeft, hoe het ook van godlikhyt meer heeft, en gots volmaakthyt meer uyt drukt. de vroomen dan onwardeerlyk meer volmaakthyt, als de godeloose hebbende. so is haar deugt by die van de godeloose niet te vergelyke. invoege dat de godlyke liefde, die uyt syn kennis spruyt, en waar door alleen wy, nae ons menslyk verstant, gesyt worden gots dienaare te weese de godeloose ontbeere. ja, mits sy got niet en kennen, niet anders en syn, als een tuyg in de hant van de meester, dat onweetend dient, en al dienende versleeten wort, daar en tege de vroomen wetende dienen, en al dienende volmakter worden.

1) Dit is myn Heer al wat ik nu weet by te bringe om U. E. op sijn vraag te antwoorde. nu wensch ik niet hooger, als dat het U. E. mocht voldoen. doch indien U. E. noch swaargheyte vint; so versoek ik dat ik die ook mach weeten, om te sien, of ik die sow kunnen [359] wegh neemen. U. E. hoeft van sijn kant niet te schroomen, maar so lang hem dunkt niet voldaan te syn, so heb niet liever als de reeden daar van te weete, opdat eindelyk de waarheyte mocht blyke. ik wenschte wel dat ik in de taal, waar mee ik op gebrocht ben, mocht schryven. ik sow mogelyk myn gedaghte beeter kunnen uytdrukke, doch U. E. gelieft het so voor goet te neemen, en selfs de fouten verbeetren. en my te houwe voor

Op de Lange bogart
den 5 Januari 1665.

U. E. toegeneege Vrient
En Dienar
B. de SPINOZA.

Ik sal op dese boogart een drie a vier weeke noch blyven, en dan meen ik weer nae voorburgh te gaan. ik geloof dat ik voor die tyt antwoord van U E sal krygen. indien de afairen het niet toe en laate, so gelieft U E na voorburgh te schryve, met dit opschrift, te bestellen in de kerk laan ten huysen van meester daniël tydeman de schilder.

1) Het hier volgende slot is in de uitgaven van 1677 weggelaten

B R I E F XXXVIII.

(Aldaar, blz. 360.)

Myn Heer, en Vrient.

Toen ik U.E. brief van den 27. maart ontving, was op myn vertrek na Amsterdam, en derhalve ik die maar half gelezen t'huys liet om tegen myn wederkomste te beaantwoorde, denkende dat se niet anders begreep als dingen noopende de eerste questien, maar die daar na lesende, bevontse van een heel anderen inhoud; en niet alleen het bewys van die dingen versoekende, die alleen om ieder van myn gevoelen, en meening te waarschouwen, maar niet omse te bewyse, noch om te verklaaren, heb in de voorreeden laten setten, maar ook van een groot deel van de Ethica, die, gelyk een ieder weet, op de metaphisica, en phisica gegront moet werden. en derhalve heb niet konnen resolveren daar op te voldoen, maar gelegenthyt gewenst, om mondeling op het vriendlykst te moogen versoeken van u versoek te willen afstaan, en dan sou ik met eenen reden van myn wygering geven, en eindlyk toonen, dat die dingen tot de solutie van U. E. eerste questie niet en doen, maar in tegendeel de meeste van die questie af te hangen. so dat het var is, dat men myn meening aangaande de nootsaaklikhyt der dingen sonder de solutie van dese nieuwe vraagens niet sou konnen verstaan werden, dewyl de solutie van dese, en wat 'er toe behoort, niet kan gevat werden sonder dat men die noot- [360] saaklikhyt ter degen verstaat. want gelyk U. E. weet der dingen nootsaaklikhyt raak de methaphisica, en de kennis van die moet altyt voor af gaan. doch eer ik die gewenste gelegenthyt heb konnen krygen, heb ik dese week weer een brief onder cubert van myn hospes ontfangen, die eenige misnoeging, door het lang waghten veroorzaakt, schynt te toonen, en daarom my genootsaakt heeft dese wynigen regels te schryven, om myn

resolutie, en voorneem in't kort te seggen, gelyk ik nu al gedaan heb. Wil hoope, dat U. E. de saak ooverwoogen hebbende sal van syn versoeck williglyk afstaan, en niet te min syn goede genegenthyt mywaart behowe. van myn kant in al wat ik kan of mag sal toonen dat ik ben

Voorburg den 3. Juni
1665.

U. E. toegenegen V. E. D.
B. de SPINOZA.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} OCTOBER 1879.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, M. DE VRIES, C. LEEMANS, J. DE WAL, L. A. J. W. SLOET, G. MEES AZ., W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., W. C. MEES, B. J. LINTLO DE GEEB, N. BEETS, S. A. NABER, TH. BORRET, A. KUENEN, C. M. FRANCKEN, D. HARTING, M. J. DE GOEJE, H. VAN HERWERDEN, J. P. N. LAND, P. DE JONG, C. VOSMAER, J. G. DE HOOP SCHEFFER, J. G. R. ACQUOY, M. F. A. G. CAMPBELL, P. J. COSIJN, A. DE PINTO en J. C. G. BOOT, secretaris.

De heer Brill is afwezig met kennisgeving.

Het proces-verbaal der vorige zitting wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen een brief van Z. Exc. den Minister van binnenlandsche zaken, inhoudende kennisgeving, dat Z. M., bij kabinetsschrijven van 19 September, de benoeming van den heer S. A. Naber tot onder-voorzitter heeft bekrachtigd, en een exemplaar van door het Bataviaasch genootschap onlangs uitgegeven facsimile's met transcriptie van twee Kawi-oorkonden, aangeboden door den bewerker onzen correspondent K. F. Holle.

De heer Acquoy biedt namens Mevrouw de weduwe Moll een welgelijkend lichtbeeld van ons overleden medelid aan, dat in dank wordt aangenomen.

De heer Knoop spreekt over de krijgsverrichtingen in 1678 vóór den slag van Saint-Denis. Na eene uiteenzetting der redenen, waarom de Staten den vrede wilden en waarom Willem III den oorlog wenschte voort te zetten, treedt hij in eene beschouwing van de macht waarover Lodewijk XIV te beschikken had, en over de goed beraamde plannen van Louvois. Hij geeft een verhaal der inneming van Gent en Iperen, die op 9 April gevolgd werd door eene verklaring van den Franschen koning, dat hij vóór 10 Mei de vijandelikheden in Vlaanderen niet zou hervatten, eene verklaring die het gevolg was van de dreigende houding van het Engelsch parlement. Intusschen gingen de Franschen voort met brandschattingen, en behaalden eenig voordeel in Cataloniën. Daar de vredesonderhandelingen niet vorderden, verscheen Lodewijk 16 Mei weer op het oorlogstooneel, en hield op 31 Mei een onderhoud met Beverningk in de legerplaats bij Weteren. Toen een onbillijke eisch der Franschen de onderhandelingen te Nijmegen dreigde af te breken, sloten de Staten den 26sten Juli een verbond met Engeland, en dit dwong de Franschen hun eisch te laten varen en zich met eene insluiting van Mons tevreden te stellen. Met het teekenen van den vrede op 10 Augustus en den slag van Saint-Denis, liep de oorlog ten einde.

De spreker staat zijne bijdrage af voor de Verslagen en Mededeelingen.

Daar geene bijdragen verder zijn aangekondigd en bij de rondvraag niemand het woord verlangt, wordt de vergadering gesloten.

OVER DE KRIJGSVERRICHTINGEN VAN 1678, VÓÓR DEN SLAG VAN SAINT-DENIS.

BIJDRAGE VAN

W. J. KNOOP.

Ik verzoek vergunning om een oogenblik de welwillende aandacht van de Akademie in te roepen, ten behoeve van eenige beschouwingen over de krijgsverrichtingen van het jaar 1678, die den slag van Saint-Denis en den Nijmeegschen vrede zijn voorafgegaan. Die beschouwingen hebben ten doel om onze krijgsgeschiedenis nader toe te lichten, en een juister denkbeeld te geven van de wijze waarop, voor twee eenwen, oorlog werd gevoerd; zij zijn voor een gedeelte ontleend aan Rousset's »*Histoire de Louvois*», — een werk, dat voor de studie van de krijgsgeschiedenis zeer groote waarde heeft, al is het dat het hier en daar stof geeft tot gepronde kritiek.

Het jaar 1678 was aangebroken; het zevende van den oorlog die in 1672 begonnen was; het zou ook het laatste jaar zijn van dien krijg. Toch was het sluiten van den vrede nog langen tijd zeer onzeker, en het kostte zeer veel moeite eer men zóó ver kwam. Dat men in 1678 te Nijmegen vrede heeft gesloten, is grootendeels te wijten aan het staatsbeleid van Beverningk; aan hem komt grootendeels de eer van die handeling toe, — de oneer, volgens sommigen; — wij houden het met de eerste meening; want de Nijmeegsche vrede was nuttig en noodig en eerlijk.

De langdurige onderhandelingen te Nijmegen gevoerd, had-

den de overtuiging gegeven dat, bij het sluiten van een vrede, de Republiek geen nadeel zou moeten lijden, niets zou moeten afstaan van haar grondgebied en van hare bezittingen; — en als men in' aanmerking neemt, dat het in 1672 op haar geheelen ondergang was toegelegd, dan is het zeer duidelijk dat zulk een vrede voor de Republiek een gewenschte uitkomst moest zijn. Maar voor de bondgenooten van de Republiek, voor Spanje en voor sommige Duitsche vorsten, zou de vrede nadeelen opleveren; zij zouden, bij dien vrede, aan Frankrijk vestingen en grondgebied moeten afstaan; — maar die vestingen en dat grondgebied *waren* reeds in de magt van Frankrijk, en nog meer bovendien, dat Frankrijk aanbood om terug te geven. De kans om door kracht van wapenen, door het voortzetten van den oorlog, te hernemen wat men aan Frankrijk had verloren, werd van jaar tot jaar kleiner; verre van te slagen in het hernemen van de door Frankrijk gemaakte veroveringen, zag men integendeel met ieder jaar Frankrijk nieuwe veroveringen maken. Het gezond verstand bracht dus mede. om maar vrede te sluiten, en een oorlog te eindigen die met ieder jaar den toestand nadeeliger maakte.

Maar Spanje en de Duitsche vorsten wilden van dien vrede niet weten, en maanden de Republiek aan, om met hen den oorlog tegen Lodewijk XIV te blijven voortzetten: »wij zijn u in 1672 ter hulp gekomen; gij zijt verplicht thans ook ons bij te blijven”.

Daar zou misschien eenige grond voor die aanmaning zijn geweest, wanneer èn Spanje èn de Duitsche vorsten eenigzins hunne krachten hadden ingespannen om den oorlog te voeren; maar dit deden zij niet, of bijna niet; en de last van den oorlog kwam grootendeels alleen op de Republiek neer.

Bij Spanje was het uitputting, onmacht; het was schier zonder hulpmiddelen, tengevolge van een langdurig wanbestuur. Bij de Duitsche vorsten was het geldzucht, egoïstische berekening; zij trokken maar subsidieën van de Republiek, deden hunne troepen zoo laat mogelijk te velde komen, zoo spoedig mogelijk huiswaarts keeren, zoo weinig mogelijk

verrichten; de keurvorst van Brandenburg — »de groote keurvorst” — was er maar op uit, om door den oorlog zijne staten uit te breiden, en zeer zeker behoorde hij niet tot de verliezers maar tot de winners; — en dat alles, door de middelen van de Republiek, die hier *un métier de dupe* vervulde. Het werd tijd dat daaraan eens een einde kwam. De Republiek had het recht om tegen die bondgenooten te zeggen: »gij hebt mij in 1672 geholpen; Spanje, vol ijver; Duitschland, op zeer twijfelachtige wijze. Tot loon voor die hulp heb ik u krachtig bijgestaan tegen Lodewijk XIV, evenzeer uwen vijand als den mijnen; jaren en jaren heb ik mij daarvoor groote opofferingen getroost, terwijl gij zeer weinig hebt gedaan; *mijn* vloot is op de zeeën werkzaam geweest; *mijn* leger heeft de Spaansche Nederlanden verdedigd; *mijn* geld heeft de Duitsche troepen in beweging gebracht. De oorlog wordt grootendeels alleen ten mijnen koste gevoerd; bijgevolg heb ik ook wel het recht om een beslissende stem uit te brengen, als het er op aankomt om dien oorlog te eindigen.”

Ziedaar hoe men in Holland de zaken toen inzag; in de Republiek wilde men algemeen vrede. Maar daar was één man, die den vrede *niet* wilde; en die eene man was zóó krachtig, zóó veelvermogend, dat hij het kon wagen den wil van geheel een volk te keer te gaan, dat hij, vroeg men hem wat hij daaraan had tegenover te stellen, zonder groot-spraak met Corneille's Medea kon antwoorden:

»Moi.

Moi, dis-je, et c'est assez.”

Willem III wilde toen geen vrede; en, uit zijn oogpunt, had hij volkomen gelijk.

Dat de Stadhouder den oorlog wilde voortzetten was niet, zooals men heeft beweerd, uit liefde tot den oorlog, uit zucht om zijn veldheerskunst te volmaken; ook niet, omdat de oorlog voordeeliger was voor zijne bijzondere belangen; — edeler drijfveeren deden hem hier handelen. De Stadhouder was reeds toen de kampvechter voor Europa's vrijheid tegen de dwingelandij van Lodewijk XIV; dat te zijn is de taak geweest van geheel zijn leven, als staatsman en als le-

gerhoofd; het was een edel en groot doel dat hij beoogde, waaraan hij alle zijne krachten en vermogens heeft gewijd, en waardoor hij zijn naam met een onsterfelijken roem heeft omgeven.

Nu redeneerde Willem III, in 1678, denkelyk zóó: »een vrede met Frankryk zal maar kort duren; Frankryk zal spoedig weer overgaan tot het maken van veroveringen; zulk een vrede zal niets meer zijn dan een wapenstilstand. Op dit oogenblik hebben wij een sterk bondgenootschap tegen Lodewijk XIV; sluiten wij vrede, dan valt dat bondgenootschap uiteen en zal later moeijelyk weer zijn samen te stellen; dan zullen dus de kansen van den oorlog meer in het voordeel zijn van Frankryk; en bijgevolg is het dus voor Europa's vrijheid verkieslyk om thans geen vrede te sluiten, maar den oorlog voort te zetten.»

Zeker, aan die redeneering die wij Willem III toeschryven, kon men dit overstellen: »het voortzetten van den oorlog heeft tot nu toe alleen gediend om Frankryk machtiger en Europa zwakker te maken; de bondgenooten worden al meer en meer uitgeput; het is dus hoog noodig dat zij eenige jaren vrede genieten om weer tot krachten te komen, en de worsteling tegen Frankryk met gunstiger kansen te kunnen hervatten; het gemeenschappelyk belang, de noodzakelykheid, zullen dan, even goed als thans, een bondgenootschap doen ontstaan.»

Die redeneering was, naar onze meening, gegronder dan de redeneering des Stadhouders; of deze de zaken hier volkomen juist inzag, kan betwijfeld worden: hij nam zijn eigen geestkracht te veel als maatstaf om de geestkracht der anderen te beoordeelen. Maar, dát is de vraag niet, of Willem III zich hier vergiste, ja dan neen: *hij* was ten vollen overtuigd, dat het sluiten van den vrede toen, een verderfelijke handeling was; en daarom handelde hij goed dat hij, zijn overtuiging volgende, met alle kracht het sluiten van den vrede tegenhield.

Willem III kon, bij zijn streven naar het voortzetten van den oorlog, rekenen op de medewerking van Spanje en van de Duitsche vorsten; maar nog meer dan op deze, had hij

toen het oog gevestigd op Engeland: kon hij Engeland bewegen om zich aan te sluiten bij de bondgenooten, dan zouden daardoor de kansen van den oorlog tegen Frankrijk veel gunstiger worden. Nu waren, op dien tijd, de staatkundige verhoudingen in het Britsche rijk van een vreemden en ingewikkelden aard.

Koning van Engeland was toen nog Karel II; eenige jaren later, na zijn dood, was het zijn broeder, Jakobus II; „oud ijzer om oud lood,” zooals het spreekwoord zegt: die beide Stuarts zijn evenzeer plichtvergeten, gewetenlooze koningen geweest; het eenige verschil tusschen hen was, dat Karel II meer geest had, meer aangeborene goedhartigheid; maar zijne traagheid, zijne uitspattingen, zijn cynismus, gaven het aanzijn aan even schandelijke dwingelandij, als de domme ongevoeligheid van Jakobus dit deed. Beide vorsten streefden naar het absolute gezag, waren der vrijheid vijandig, en droegen dus natuurlijk onze Republiek geen goed hart toe; beide, koningen van een protestantsch rijk, waren de katholieke kerkleer toegedaan, — Karel in het geheim, Jakobus openlijk; beide stonden in soldij van Lodewijk XIV, dongen naar de gunst van den franschen koning, en lieten zich door dezen voorschrijven hoe te handelen. Het meest gewone eergevoel was dien beiden Engelsche koningen vreemd; zij gaven de grootheid en waardigheid van hun land geheel prijs, alleen om maar Frankrijks onderstandsgelden te kunnen trekken. Voor een wreed dwingeland, maar die de eer van zijn land handhaaft, kan men nog eenige achting, nog eenige sympathie hebben; voor zulke nietelingen, niet.

Het is duidelijk dat met zulke koningen Lodewijk XIV weinig vrees behoeft te koesteren dat Engeland zich zou verzetten tegen zijn veroveringszucht; de fransche staatkunde moest maar zorgen, dat die koningen hun macht bleven behouden; zij moest maar zorgen, dat het Engelsche *volk* niet meésprak. Het Engelsche volk was Frankrijk vijandig; het had een afkeer van het ellendige despotismus der Stuarts; en het hield het oog hoopvol gevestigd op Willem III, getrouwd met een dochter uit het huis der Stuarts, die, volgens alle waarschijnlijkheid, bestemd was om door erfopvol-

ging op den Britschen troon te komen. De staatkunde van den Stadhouder had reeds toen hare aandacht gevestigd op Engeland; reeds toen stond hij daar in nauwe verbinding met de vrijheidsgezinde partij, en oefende hij daar een machtigen invloed uit. Het Engelsche parlement, denkelyk ook de ingevingen van den Stadhouder opvolgende, deed soms zijne stem krachtig hooren en maande den Koning dan aan om zich tegen Frankrijk's veroveringszucht te verzetten, als die wat al te onbeschaamd te werk ging. Karel zwichtte dan soms, voor het oogenblik, voor den storm; hij nam dan den schijn aan, alsof hij zich krachtig wilde doen gelden tegenover Frankrijk; hij stelde wapeningen voor, hij vroeg geld daarvoor; — komedie-vertooning en meer niets, daar het nooit ernstig zijne meening was om Frankrijk te beoorlogen; komedie-vertooning die ook daarom te gemakkelijker was, omdat meestal het parlement een weigerend antwoord gaf op die voorstellen tot wapening en op die aanvragen om geld. Die weigeringen van het parlement waren eensdeels daaraan toe te schrijven, dat het vreesde dat de middelen door den Koning gevraagd misschien minder zouden dienen tegen Frankrijk, dan wel tegen de vrijheid van Engeland zelve; en anderdeels waren die weigeringen ook daaraan te wijten, dat tal van parlamentsleden evenzeer in fransche soldij stonden als de Koning zelf. In het Engeland van die dagen behoorde de staatkundige eerlijkheid tot de uitzonderingen.

Was Willem III de groote voorstander van den oorlog, de voorstanders van den vrede — en die maakten de overgrootste meerderheid uit in de Republiek — werden vooral vertegenwoordigd door Hieronymus van Beverningk, een van de Hollandsche onderhandelaars te Nijmegen. Beverningk was een staatsman van uitstekende hoedanigheden; hij was eerlijk; — en dat zegt zeer veel in dien tijd, toen een Franschman zeide, dat er onder de Hollandsche regenten maar vier onomkoopbaar waren: de beide de Witten, van Beuningen en Beverningk. Natuurlijk dat men die machtspreuk van den Franschman niet onvoorwaardelyk behoeft te gelooven; maar zij legt toch een eervol getuigenis af voor hen die hij noemt.

Voor onderhandelingen was Beverningk in hooge mate geschikt, maar hij ging daarbij zijn eigen gang, hij stoorde zich weinig aan voorschriften, en hooghartig weigerde hij om zich uitvoerig te verantwoorden; — er was een tintje van Bismarck in hem. Waar het noodig was wist hij zijne waardigheid te doen ontzien, maar anders was er in hem niets stijfs, niets plechtigs; integendeel, hij offerde soms aan den wijngod en liet zich dan op de meest openhartige en gemoedelijke wijze over de staatszaken uit; of, beter gezegd, hij nam soms den schijn aan van dronkenschap, om woorden te uiten, die hij nuchter moeilijk had kunnen zeggen. In één woord: een eerlijk en uitstekend staatsman; maar, niet volgbaar, niet ondergeschikt; en soms »een rare Chinees.”

De staatkunde heeft, dit behoeft nauwelijks gezegd te worden, een overwegenden invloed op de wijze van oorlogvoeren; Clausewitz, de vermaarde Duitsche krijgskundige, gaat zelfs zóó ver, van in zijn werk »*over den oorlog*” te beweerden »dat de oorlog ook is een voortzetting van de diplomatieke handelingen door middel van de kracht der wapenen.” De staatkundige toestand regelt dan ook de wijze, waarop door Frankrijk de krijgsverrichtingen in 1678 moeten worden gevoerd: Frankrijk wil vrede; het wil de bondgenooten dwingen om de vredes-voorwaarden aan te nemen, die het voorschrijft; het wil daarom zijne wapenmacht zoo krachtig aanwenden, dat de bondgenooten daardoor geheel worden ontmoedigd; — maar bij die aanwending van zijne wapenmacht mag het evenwel niet te ver gaan: want dan zou het mogelijk kunnen zijn dat Engeland zich bij de bondgenooten aansloot, wat natuurlijk de hoop op vrede zou verijdelen en voor Frankrijk de kansen van den oorlog ongunstiger maken. In één woord, de wijze waarop in 1678 door Frankrijk de oorlog moest worden gevoerd — en gevoerd is — kan nagenoeg in dit voorschrift worden uitgedrukt: de bondgenooten krachtig aanvallen, om hen daardoor tot den vrede te dwingen; maar ophouden met dien krachtigen aanval, zoodra men bemerkt dat daardoor het gevaar ontstaat van Engeland als vijand te zien optreden.

Frankrijk wilde den vrede in 1678; want, bij al den uiter-

lijken schijn van macht en grootheid, waren daar toen reeds teekenen van zwakheid en verval merkbaar, niet alleen in de finantieën, maar zelfs in het krijgswezen. Als een blijk daarvan halen wij hier aan wat bij Rousset voorkomt (*Histoire de Louvains* 2de Deel bl. 477—481):

» Den eersten Januari 1678 had Lodewijk XIV 279610 man onder de wapens, aldus verdeeld: het voetvolk 219250 man; de Maison du Roi en de Gendarmerie 3420; de lichte ruitery 47100; de dragonders 9840. Hiervan waren 100000 man voetvolk en 16370 ruiters bestemd om de vestingen te bezetten; voor de legers te velde bleven dus over 119250 man voetvolk en 43990 ruiters. Met zulke gedachte strijdkrachten, de talrijkste waarover hij nog had beschikt, maakte Lodewijk XIV zich gereed om ten zevende male den kamp te beginnen, die in 1672 voor het eerst aanving. Wat moest dit Europa verbazen; wat moest dit hare staatsmannen te denken geven! De oorlog, in stede van Frankrijk's hulpmiddelen uitteputten, scheen ze te vermeerderen; met iedere nieuwe veldtocht verscheen Frankrijk sterker dan te voren op het slagveld.

Zóó was de schijn; maar goed bezien was de werkelijkheid anders. Frankrijk had behoefte aan vrede; de reusachtige en om zoo te zeggen onnatuurlijke inspanningen, die het zich getroostte om de bondgenooten het hoofd te bieden, konden niet lang worden volgehouden zonder de bronnen zelve van het volksleven op te drogen. Met de rijkdom aan menschen is het evenzoo gelegen als met de rijkdom aan geld; het is gevaarlijk om het kapitaal aan te spreken.

Het heette dat al die soldaten vrijwillig in dienst waren getreden; bij hoe weinigen was dit de waarheid? In Januari 1677 schreef Louvois aan De la Reynie, den »*lieutenant de police*»: »'s Konings wil is het, om de schurkerijen niet te gedoogen, die te Parijs plaats hebben bij de weravingen voor het leger; en Zijne Majesteit vindt goed, dat al degenen die om dat vergriep gevangen zitten, of later gevangen worden gezet, gestraft worden volgens al de strengheid der ordonnantieën tegen zulke misdrijven." In December

van hetzelfde jaar schreef dezelfde aan den Intendant D'Op-
pède; »Het is een zeer slechte verontschuldiging voor een
soldaat, zijne desertie daarmede te willen verklaren, dat men
hem met geweld gedwongen heeft soldaat te worden; wilde
men zulke uitvluchten voor goede munt aannemen, dan bleef
er geen één soldaat in 's Konings legers; want er is er bijna
geen één, die zich niet verbeeldt een geldig bezwaar te
kunnen aanvoeren tegen zijne aanwerving." De officieren
die zich verlaagden tot die »schurkerijen" — laat het ons
liever, met Louvois zelven, »misdrijven" noemen — waren
natuurlijk niet zeer nauwgezet en niet zeer mild, waar het
betraf het onderhoud van die ongelukkigen, die zij door ge-
weld of door bedrog hadden aangeworven. 't Is waar, zulk
een verzuim werd streng gestraft door den minister; maar
hoe nauwlettend, hoe goed ingelicht en werkzaam hij ook
was, toch kon het oog van den meester niet alles zien;
menig misbruik ontging nog aan zijn blik, misschien niet
bij het leger te velde waar alles in helder daglicht kwam,
maar zeker toch wel in het halfdonker van de garnizoens-
plaatsen.

» Wij hebben gezien," vervolgt Rousset, »dat na de inne-
ming van Saint-Ghislain, de baron de Quincy door Louvois
benoemd werd tot bevelhebber over de ruitery in de vestin-
gen aan de grenzen van Henegouwen; men weet ook wie
die man was: achterdochtig, eenzelvig, driftig, streng, overal
het kwade ziende waar het was, soms waar het niet was en
het altijd overdrijvende, zoodat men zijn oordeel nooit be-
schouwen kon als volkomen onwaar, en ook nooit als vol-
komen waar. Ziehier het verslag dat hij aan Louvois inzond,
den 1sten Januarij 1678, toen hij te nauwnood eenige da-
gen zijne betrekking had aanvaard: »de bevelhebbers der
vestingen hebben bij 's Konings troepen, vooral bij de ruitery,
met twee machtige vijanden te kampen: met de traagheid, of
liever gemakzucht, en vooral met het eigenbelang van de
kapiteins; want de gunstigste kansen zullen zij laten voor-
bijgaan, om zich maar niet bloot te stellen aan het gevaar
van een enkel paard te verliezen van hunne kompagnie.
Overal wordt 's Konings geld op een schandelijke wijze ge-

stolen; overal wordt het met handen vol verdoftbeld, — en zijne ruitery blijft zonder paarden en zonder kleëren; het is droevig om te zien, in hoe erge mate zij verwaarloosd wordt. Ten aanhoore van geheel Frankrijk zal ik volhouden, dat wat ik te Saint-Guillain heb gezien, de naam van ruitery niet verdient; het zijn ellendige schooijers, zonder wapens, zonder laarzen, zonder kleëren, op paarden die niets meer waard zijn; en de sterkste kompagnie bestaat uit twintig man. De intendanten, die uwe Excellentie anders berichten, zijn geen goede dienaars van den Koning, maar stelen zijn goed en zelfs zijne eer. Een vierde gedeelte van de kompagnie bestaat uit een rommelzoo van bedienden (*une infection de domestiques*) met de paarden van hun meesters." Klaarblijkelijk was de toorn van den baron de Quincy oprecht, en ongetwijfeld in enkele opzichten gegrond; maar was die toch niet overdreven?."

Men zou op die vraag van Rousset kunnen antwoorden: al is maar de helft waar, van wat de Quincy daar gezegd heeft, dan is dit al meer dan genoeg om de misbruiken bij het toenmalige fransche legerbeheer te doen blijken, en de waarheid te bevestigen van de spreuk: het is alles geen goud wat er blinkt.

Louvois — want hij is het, die weer den gang der krijgsverrichtingen regelt — wil Gent belegeren. De inneming van die groote stad, vroeger zóó machtig dat zij legers te velde bracht en koningen bestreed, zou natuurlijk een groote indruk maken; en, bij de aanzienlijke omvang van Frankrijk's strijdkrachten en de gebrekkige toestand der Spaansche, zou die inneming zeer goed uitvoerbaar zijn. De groote zaak hierbij, — zooals bij alle belegeringen van dien tijd, — was weer, het voornemen geheim te houden, en daardoor den vijand te verhinderen om de noodige verdedigingsmiddelen binnen Gent te vereenigen. De inneming van Saint-Ghislain, op het einde van 1677, deed denken dat het in 1678 Mons zou gelden; dit werkte dus mede om den vijand te misleiden ten aanzien van Gent. Wat het voornemen van een beleg het spoedigst verraadt, dat is het bijeen brengen van de noodige leeftocht voor het leger; en ook ten dien aanzien had Louvois maatregelen beraamd.

(Rousset 2de deel. blz. 482—483). . . »Reeds den 7^{den} December 1677 schreef Louvois aan Saint-Pouenge" (een intendant): »gij hebt gezien wat bezwaar het heeft gehad om de troepen die Saint Ghislain moesten insluiten van brood te voorzien, zonder dat het bakken van dat brood het voornemen verraadde; en daar de Koning verlangend is om, bij de eerste onderneming aanstaande jaar, dat bezwaar te doen vervallen, verzoek ik u om met den aannemer (*le munitionnaire*) Bertier te overleggen, wat men ten dien aanzien het beste kan doen. Naar mijn oordeel is er niets anders op, dan het brood zoo hard te doen bakken, dat het een paar maand goed kan blijven; het te doen bakken in de citadel van Doornik en in die van Rijssel; het in tonnen of kisten te pakken, die te water worden vervoerd vijf of zes dagen vóór men het noodig heeft, en zonder dat iemand in de stad weet, wat in die kisten of tonnen is. Men zou er op kunnen zetten, dat het schoenen zijn, of zandzakken, of wat gij anders het beste oordeelt. 80,000 of 100,000 rations zouden, dunkt mij, genoeg zijn." In het geheim, voorbereidselen die Gent golden; openlijk, voorbereidselen om Mons en andere vestingen te bedreigen. Te Saint-Ghislain deed Louvois twintig bakovens maken; evenveel te Condé; in beide plaatsen en te Charleville en Metz werden granen bijeengebracht, oorlogsmunitie, kanonkogels, bommen en zware vuurmonden."

Bij de geheele onbeduidendheid van de Spaansche krijgsmacht, was het grootste gedeelte van de hollandsche troepen achtergebleven in de zuidelijke Nederlanden, in winterkwartieren. Om die troepen te vermoeijen werden, reeds vroeg in het jaar, door de Franschen allerlei demonstratieën gedaan, alsof men een aanval of beleg beoogde: de maarschalk d'Humières moet, om de tien of vijftien dagen, een beweging verrichten, naar de zijde van Mons, Halle of Brussel; en alle intendanten in de grensplaatsen moeten, twee of driemaal, een 15,000 schansgravers en een 1700 karren bijeenbrengen. »Een meer scherpziend man," zeide Louvois, »en minder door vrees bevangen dan Villa Hermosa" (de landvoogd der Spaansche Nederlanden) »zou zich door zulk goochelspel niet laten misleiden; maar zooals de zaken staan, is het minste

voldoende om hem alles te doen gelooven wat men maar wil" (Rousset, blz. 484).

Slechts drie menschen waren bekend met het voornemen om Gent te belegeren: Lodewijk XIV, Louvois en le Peletier, de intendant in Vlaanderen. Zelfs d'Humières krijgt eerst in het begin van Februarij bericht daarvan: Louvois zendt hem, den 4^{den} Februarij, een uitvoerig *programma*, waarin voor de drie volgende weken, dag voor dag, de bewegingen en handelingen worden voorgeschreven van een honderd duizend menschen, »te beginnen met den Koning, die er in bewilligt om daarin zijne rol te vervullen, niet slechts bij de grootsche ontknooping, maar ook bij de vermoeyende drukte van de voorbereidselen. Na den Koning volgen de prinsen en de maarschalken; ja wat meer zegt, zelfs de Koningin en madame de Montespan, en de hofdames, en de hovelingen..." (Rousset 2de deel, blz. 488).

Rousset schijnt hier in bewondering over het veelomvattende van het genie van Louvois. Wij merken hieraan, dat zulke alles regelende voorschriften wél de ijdelheid streelen van hem die ze vervaardigt, en ook zijne werkzaamheid en studie bewijzen; maar tevens het groote nadeel hebben van de ondergeschikten in hunne handelingen veel te veel te binden, daardoor vaak tijd en inspanningen doen verspillen, en bij onvoorziene omstandigheden — die toch zoo lichtelijk kunnen voorkomen — groot kwaad kunnen stichten. Hij die aan het hoofd is van staat of leger, bewijst veel meer zijn genie wanneer hij zich daartoe bepaalt met aan zijne ondergeschikten het duidelijk en helder te maken welk doel hij wil bereiken, en hen in groote trekken mede te deelen, welke gang van zaken daarbij moet worden gevolgd; maar hen geheel vrij te laten wat de bijzonderheden betreft. Alles tot in kleinigheden te willen regelen, is meestal een bewijs dat het ontbreekt aan ruimte van geest.

Den 7^{den} Februarij vertrekt Lodewijk XIV van Saint-Germain, met de Koningin en met het hof. De reis gaat naar Lotharingen, om de tegenpartij te misleiden; om dezelfde reden blijft Louvois nog eenige dagen te Parijs, zoo het heet voor familiezaken; den 16^{den} Februarij vertrekt hij

vandaar naar Bar-le-duc. Wil men weten hoe of toen een fransch Koning ten oorlog trok, men leze wat bij Rousset daarover voorkomt (blz. 487—488):

»Gedurende dien tijd zette Lodewijk XIV met inspanning zijn reis voort, over wegen die bedorven waren; tot groot ongenoegen en verveeling was dit van de dames en van de hovelingen: koetsen die in de modder bleven steken, slechte maaltijden, ellendige slaappleatsen, ongesteldheden, ongemakken, en dan nog de steeds toenemende prikkel van een onbevredigde nieuwsgierigheid...» Saint-Pouenge aan Louvois, 9 Februarij, Provins: »de Koning is gisteren omstreeks vier uur des namiddags gekomen; hij was eerst om tien uur 'sochtends op reis gegaan. De wegen zijn zóó ellendig slecht, dat de meeste hofrijtuigen groote moeite hebben gehad om het tot hier te brengen. De koetsen der hofdames blijven soms in de modder steken...» 13 Februarij; Fère-Champenoise: »Madame de Montespan heeft de vorige nacht weer de koorts gehad; zelfs, zegt men, dat zij ze nóg had van ochtend om tien uur, toen zij van Sezanne is vertrokken; nu is zij beter.» 15 Februarij; Vitry: »uit de brieven die ik u gisteren heb geschreven zult gij gezien hebben, dat de gezondheid van Madame de Montespan veel beter was; vandaag heeft zij gemedecineerd, en dit doet haar goed...» 18 Februarij; Commercy: »Madame de Montespan is heel wel, en heeft vandaag gereisd in de koets van de koningin.»

Dus, de twee koninginnen — de *titulaire* en de *effectieve* — in hetzelfde rijtuig; *Sarah* en *Hagar* een geheelen dag tegenover elkander; of *Abraham* ook in datzelfde rijtuig was, wordt niet gezegd. Een wonderlijk huishouden! en Louvois, die gedurig berichten krijgt hoe of 's Konings bijzit het maakt, hoe het met hare gezondheid is: »*elle a pris aujourd'hui médecine*»; Wat een belangrijke mededeeling! en dat, niet aan een gewoon hoveling, maar aan den machtigen minister, aan den man die toen de spil was waarop in Frankrijk, en Europa de zaken van staat en oorlog draaiden! Die betrekking van *Maitresse* eens konings was toen, als het ware, eene officieele betrekking, waarvoor men openlijk uitkwam. Nog een kleine eeuw later toen George II van Engeland bij

het sterfbed van zijne vrouw was en deze hem aanmaande om te hertrouwen, antwoordde hij, als of het de natuurlijkste zaak van de wereld was: »non; j'aurai des maîtresses.” Alle fatsoen en waardigheid werd toen, in die hoogere kringen, met voeten getreden; en niemand die zich daarover verwonderde of ergerde.

Rousset gaat dus voort met de beschrijving van de reis des Franschen konings en van de bewegingen der fransche legers, tot de berenning van Gent (bl. 488—490):

»Na vijftien dagen kwam men den 22sten Februarij te Metz; daar vond men, eindelijk, groot nieuws en groote krijsvertooning. Van Maas tot Rhijn trok de maarschalk Créqui zijne macht zamen te Freijburg en te Brisach. Te Metz hield de koning eene wapenschouwing over sterke afdeelingen voetvolk en ruitery, en deed die noordwaarts trekken. Den 25sten kwamen die afdeelingen in het gezicht van Luxemburg. Den 26sten trok graaf Calvo uit Maastricht met 6 stukken geschut, een pontontrein, 4000 man voetvolk en 1500 paarden; 9 andere eskadrons rukten van Dinant op, om zich bij hem te voegen. Maar reeds was Lodewijk XIV niet meer te Metz; men zocht hem in het noordoosten, en hij trok naar het noordwesten. Toen hij den 27sten te Stenay kwam, verdeelde hij zijn stoet in tweeën: de Koningin, de dames, de hovelingen met hunne koetsen, moesten met kleine dagreizen over Kamerijk en Arras naar Rijssel gaan; de Koning en de officieren sloegen te paard een anderen weg in; den 28sten legden zij, zonder oponthoud, veertien uren af. Den 2^{den} Maart waren zij te Saint-Amand voorbij Valenciennes: »Zijne Majesteit”, meldde Saint-Pouenge, »is uitermate vermoeid; hier gekomen heeft zij erkend, nog nooit zooveel te hebben doorstaan.” Maar sinds den dag te voren was Gent ingesloten; noch Koning, noch officieren dachten er meer aan, wat moeite het hen had gekost om eerst naar Metz te trekken en eindelijk in Vlaanderen terecht te komen.

Alles werkte in goed onderling verband. Den 27sten en 28sten Februarij kwamen er ieder oogenblik koeriers aan te Brussel: Luxemburg was berend, Iperen, Mons, Namen waren berend! Naar wien moest men luisteren. Wien moest

men gelooven? allen schenen gelijk te hebben. Te Halle, zuidelijk van Brussel, hoorde men duidelijk kanonschoten naar den kant van Namen en van Mons. Eenige eskadrons fransche ruitery vormden daar als het ware een scherm, en hunne dunne linieën trokken het vuur der vestingen tot zich; achter dat scherm trokken snel de troepen voorbij, die van alle grensplaatsen Gent naderden; en was de laatste man voorbij, dan trokken die eskadrons zich te samen en verdwenen op hun beurt. Ieder soldaat had brood bij zich, of beschuit; en ieder ruiter bovendien voor vijf dagen haver.

Louvois in persoon bestuurde die meesterlijke bewegingen; den 28sten Februaarj was hij te Oudenaarden gekomen, het punt waar alles samen kwam. Dien dag zond de gouverneur van Gent zijne ruitery weg, om Iperen te hulp te komen; voor zijn eigen verdediging bleef hem niets meer over dan 500 man; maar hij meende geen ernstig gevaar te loopen! Den 1sten Maart schreef Louvois uit Oudenaarden aan den kanselier Letellier »(zijn vader):" het geheele land door was ieder zóó overtuigd dat Namen en Mons belegerd zouden worden, dat niemand naar deze kant het minste acht heeft geslagen. Gisteren, om negen uren 's ochtends, kwam ik te Doorink; en over de geheele weg hoorde ik het kanon van Mons, dat vuurde op de troepen die het insloten. Met de invallende duisternis ben ik hier aangekomen, waar ik de troepen zag uitrukken om Gent te berennen, zonder dat iemand hoegenaamd daar gedachte op had. Uit een briefje dat ik zooveen heb ontvangen en dat van gisteren is gedagteekend, om twee uur, blijkt dat de ruitery van Gent toen te paard steeg om Iperen te hulp te komen; en dat de bezetting van stad en kasteel maar 500 man voetvolk bedraagt. Heden zullen er 12000 paarden rond om de stad zijn; morgen, 48 bataillons; de 19 andere zullen overmorgen, vóór den middag, aankomen. Van avond komen er 7000 schansgravers in het kamp; en komen er vóór aanstaande nacht geen hulptroepen in de stad, dan kunt gij er op rekenen, dat tusschen nu en aanstaande zaterdag Gent in 's Konings magt is."

Nu? welke dag der week was nu? Wij weten het niet;

maar toch dat weten wij, dat Louvois een weinig gebluft heeft, toen hij aan zijn vader schreef, dat »tusschen nu en aanstaande zaterdag" Gent in 's konings magt zoude zijn: nu was den 1sten Maart; en Gent is pas overgegaan den 9de; en het kasteel nog een paar dagen later. Maar dit klein weinigje grootspraak is zeer licht te vergeven, waar met zoo overgroote bekwaamheid en veerkracht is gehandeld.

Het lot van Gent kon toen geen oogenblik meer twijfelachtig zijn; want al had die stad sterke vestingwerken, en al was zij voldoende uitgerust — wat toen bij de vestingen der Spanjaarden nog altijd een twijfelachtige zaak was — zoo ontbrak haar toch het voornamen, het onmisbare bestanddeel van eene goede verdediging: »de ménnekes", zoo als Daendels dat noemde. Met eene bezetting van slechts 500 soldaten, eene krachtige verdediging vol te houden van eene vesting van zoo grooten omvang als Gent, dat was te dwaas om er van te spreken; en het komt ons voor, dat don Francisco Pardo, de Spaansche bevelhebber, alles heeft gedaan wat hij kon, door de stad tot den 9^{den} Maart aan den vijand te betwisten, en het kasteel tot den 12^{den}.

Men deed wel eene poging om verdedigers voor Gent te verkrijgen, door van de burgerij een aantal mannen te wapenen en bij de bezetting te voegen; eene handeling die men, in dien tijd, in de Spaansche Nederlanden meer te baat nam. »Keurlingen," worden die gewapende burgers genoemd; een naam die nog niet bepaalt of zij vrijwilligers waren, of niet; maar een naam, die men volstrekt niet verwarren moet met *keurtroepen*, *keursoldaten*; integendeel het waren, tenminste hier te Gent, zeer slechte soldaten, troepen zonder militaire waarde; zoodat, hoezeer er een 2000 keurlingen werden aangenomen, die toevoeging de kleine bezetting weinig heeft gebaat. Aanvankelijk zouden die keurlingen een soldij van 15 à 18 stuiver daags ontvangen; later werd zelfs 12 schellingen beloofd aan ieder keurling, die vierentwintig uur in de buitenwerken bleef; en de stedelijke regeering liet zelfs eens met trompetgeschal afkondigen, dat ieder keurling die vierentwintig uur wilde door-

brengen in een der meest aangevallene buitenwerken, » voor vier jaar vrij zou zijn van wacht, accijns en alle andere stadslasten.” Maar het eene hielp al evenveel als het andere: toen de Franschen zich gereed maakten om een buitenwerk te bestormen, gingen de keurlingen er uit zonder eenigen wederstand. Met geld alleen maakt men geen soldaten.

Wij ontleenen die bijzonderheden aan opgaven van onze zijde, voorkomende in de *Hollandische Mercurius*; maar ook uit wat Rousset daarover zegt, kan men zeer duidelijk opmaken, hoe weinig ernstig dat beleg is geweest: het roemrijke, het groote is hier, niet het beleg zelve, maar de voorbereidselen daartoe.

Den 3^{den} Maart zijn 84 eskadrons en 67 bataillons van het fransche leger rondom Gent vereenigd; 61 andere eskadrons zijn te Oudenaarden als reserve, en kunnen binnen zes uren tijds bij de hoofdmacht zijn. Den 4^{den} Maart komt Lodewijk XIV voor Gent; daar zijn ook de maarschalken D'Humieres, Luxembourg, Schomberg en De Lorge. In den avond van den 5^{den} opent Vauban de loopgraven tusschen de Lijs en de Schelde; in den nacht van den 8sten op den 9^{den} Maart worden de buitenwerken genomen, zonder veel tegenstand; den volgenden ochtend geeft de stad zich over. Den 12^{den} Maart kapituleert het kasteel; de bezetting nog een 1000 man tellende, trok met wapens en geweer naar Antwerpen uit. Dit geheele beleg kostte aan de franschen nog geen 40 dooden; en nog geen 100 man waren in de hospitalen. Dat laatste cijfer evenwel zegt niet veel; want de hospitalen waren toen zoo jammerlijk slecht, dat de soldaat er noode heenging; zoodat, hoewel er toen nog geen 100 fransche soldaten in de hospitalen waren, het fransche leger toch zeer goed meer dan 100 zieken kan gehad hebben.

Toen Gent gevallen was, begon men met reden beducht te worden voor onze vestingen in Staats-Vlaanderen; daarom werden zij van sterkere bezettingen voorzien, dijken werden doorgestoken, en meer andere maatregelen van verdediging daar genomen. Willem III had intusschen met de hoofdmacht van het Hollandsche leger stelling genomen bij de Schelde,

tusschen Antwerpen en Boom, gereed om vandaar, hetzij Brussel, hetzij Staats-Vlaanderen ter hulp te komen.

Maar het gold toen Iperen; en nauwlijks had men te Gent gedaan, of 10,000 man ruitery, onder de la Trousse, werden afgezonden om eerstgenoemde vesting te berennen; als schijnbewegingen werden twee andere ruiterafdeelingen afgezonden, om Brugge en Dixmude te bedreigen. Om den Stadhouder te beletten Iperen ter hulp te komen, bleef d'Humières bij Gent met 27 bataillons en 40 eskadrons; met de hoofdmacht brak Lodewijk XIV den 13^{den} Maart van Gent op, en kwam, voor zijn persoon, den 15^{den} voor Iperen; het fransche voetvolk verscheen eerst den 16^{den} voor die vesting, en was — zeggen onze opgaven — »zeer vermoeid door de slechte wegen.” De slechte wegen moeten de oorzaak van die vermoeijenis zijn geweest; want de afstand van Gent tot Iperen bedraagt maar 12 à 14 uren gaans; en dat in vier dagmarschen af te leggen kan anders niet vermoeijend zijn.

Iperen was toen een vrij sterke vesting; gedeeltelijk, vooral aan de zuidzijde, door inundatieën gedekt; met een citadel aan de oostzijde en met eene bezetting van een 3000 man onder den markies de Conflans. Het beleg van Iperen heeft toen maar kort geduurd; maar de verdedigers moeten daarbij nog al dapperheid hebben betoond; en men beweert zelfs dat, na de overgave, Lodewijk XIV aan Conflans zou hebben gezegd: dat geen vesting in de Spaansche Nederlanden zich zoo goed had verdedigd. Is zoo iets gezegd, dan moet men daarin meer zien de fransche wellevendheid, dan een juiste waardeering van het gebeurde.

Den 18^{den} Maart werden de fransche loopgraven geopend tegen de citadel; de linieën van insluiting om Iperen waren toen nog wel niet voltooid; maar dat kon weinig kwaad, omdat er toch weinig was te vreezen voor den vijand van buiten. De grond, door zware regens doorweekt, maakte de werkzaamheden van den aanval moeilijk; het was noodig om den weg van het belegeringspark naar de batterijen met planken te bevloeren; en de bodem van de loopgraven moest met fachineën worden bedekt, omdat er zooveel water opstond. Twee nadernissen maakte men tegen de citadel; en aan elke

daarvan werkten 600 arbeiders; op twee plaatsen werden die nadernissen door loopgraven verbonden, die dus eenigermate parallellen vormden. Zoolang de belegeraar zijne batterijen nog niet gewapend had, onderging hij gevoelige verliezen door het geschutvuur uit de citadel; ook werden zijne aanvalswerken vertraagd door een uitval, die de Spanjaarden in den nacht van den 20sten Maart deden. Maar het belegeringsgeschut — 22 zware kanonnen en 12 mortieren — kwam aan, werd in batterij gebragt en opende den 21sten het vuur, vooral op de citadel, waarin veel verwoestingen werden aangericht. Om de krachten van den verdediger te verdeelen, werden den 23sten ook loopgraven gemaakt tegen de stad, aan weerszijde van het riviértje de Iperlee; begunstigd door bedekt terrein kon men die nadernissen reeds op korten afstand beginnen. De loopgraven waren zoo nabij de vesting gekomen, dat men, in den nacht van 24 op 25 Maart, overging tot de bestorming van den bedekte weg. Het gelukte aan de Franschen om den bedekte weg te vermeesteren; aan de stadszijde met weinig moeite; maar aan de zijde van de citadel, eerst na een ernstige tegenstand en ten koste van groote verliezen; van de compagnie grenadiers te paard, sneuvelde Riotort, de aanvoerder, met 22 zijner soldaten. Daarop trad Conflans den 25sten in onderhandeling, en gaf den 26sten de vesting over, vrije uittocht voor de bezetting bedingende. Volgens Rousset telde die bezetting toen nog 1600 man en bovendien 600 gewonden; onze opgaven stellen hare geheele sterkte, bij de overgave op nagenoeg 3000 man.

Men ziet dus, dat dit beleg van Iperen maar kort heeft geduurd. Men kan de verdediging goed noemen; maar hooger lof heeft zij ook niet verdiend.

Maar het innemen van Gent en Iperen bracht in Engeland de gemoederen in beweging: men vreesde daar, dat de geheele verovering van de Spaansche Nederlanden spoedig zou volgen; en in het Parlement deden zich stemmen hooren, die er op aandrongen om zich bij de bondgenooten aan te sluiten en Frankrijk den oorlog te verklaren. Nu had Lodewijk XIV wel de zekerheid, dat er van zulk een oorlogs-

verklaring niets zou komen, zoo lang Karel II maar met eenige mogelijkheid dit kon tegenhouden; maar de fransche Koning mogt zijn koninklijken broeder van Engeland, de taak dan toch ook niet al te moeilijk maken; en daarom was het geraden om voor het oogenblik de krijgsverrichtingen te staken, en de houding aan te nemen als of men van verdere veroveringen wilde afzien. De Koning kwam den 7^{den} April te Saint-Germain terug, en den 9^{den} zond hij eene verklaring naar Nijmegen, aan de vredes onderhandelaars, dat hij tot 10 Mei wilde wachten alvorens de vijandelijkheden te hervatten in Vlaanderen. Het was zoo veel als tegen de bondgenooten gezegd: »maak nu gebruik van dien tijd, om de vrede te sluiten die ik u aanbied.” Een deel van het fransche leger keerde naar Frankrijk terug.

Een eigenlijke wapenstilstand was het echter niet; en de kleine oorlog — toen voornamelijk rooven en branden — bleef zijn gang gaan. De fransche bezetting van Maastricht, onderanderen, had last om overal brandschattingen uit te schrijven; maar zij deed dit niet genoeg, naar het oordeel van Louvois. »Als dat zoo voortgaat,” schreef hij op ruwen toon aan De Calvo, de bevelhebber van Maastricht, »dan zal ik genoodzaakt zijn het ter kennis te brengen van den Koning; en het kan niet anders of het zal de verontwaardiging opwekken van Zijne Majesteit, als hij ziet wat ten dien aanzien gebeurt; zorg toch dat gij van gedrag verandert. Dikwijls bericht men mij, dat er in het een of ander dorp is gebrand; maar dat is het niet wat gij doen moet om de brandschatting te doen slagen: het geheele dorp moet afgebrand worden; en als het volk ziet dat het dien weg uitgaat, dan zult gij merken dat uwe bevelen geheel anders uitgevoerd worden, dan zij tot nu toe uitgevoerd zijn. De Koning is er hoogelijk over verontwaardigd, dat de ruiter-afdeelingen die gij uitzendt het als een gewoonte aannemen om geslagen te worden.” Calvo, misschien geprikkeld door die verwijtingen, doet in den nacht van den 3^{den} op den 4^{den} Mei het stadje Leeuwe, aan de Geete, verrassen; en toen die verrassing gelukt was, werd

het geheele platte land van Brabant tot aan Leuven, op meêdoogenlooze wijze gebrandschat.

De wreede wijze waarop bij die oorlogen de brandschattingen werden aangewend, was dus niet het gevolg van iets toevalligs, van de woestheid van den soldaat, van de onverbiddelijkheid van den een' of anderen aanvoerder; neen, die wreedheid was een stelsel, het was iets dat uitdrukkelijk bevolen werd door Louvois: »als het dorp de brandschatting niet opbrengt, verbrand dan niet een enkel huis: brand het geheele dorp af." Is het wonder, dat die man door den tijdgenoot als een gevleeschde duivel werd beschouwd; dat nog de late nakomelingschap zijn naam vloekt!

Bij die verrassing van Leeuwe vinden wij, dat de Franschen, om de natte grachten dier vesting over te komen, van Maastricht op wagens hadden meêgevoerd »20 kleine schuiftjes, die onder niet als van stroo en biesen, en ter zijden niet als van licht hout gemaect wierden, zijnde gedeckt van gewascht lijwaet "

Bijna terzelfder tijd behaalden de Franschen in Katalonië een voordeel; dat echter niet veel beduidde, en het Engelsche volk niet in onrust behoefde te brengen. Het Fransche leger aan de Pyreneën, onder het bevel van den maarschalk de Navailles, was versterkt geworden door de troepen die uit Messina waren teruggeroepen; daardoor waren de Franschen bij machte om aanvallend op te treden, en het beleg te slaan voor Puycerda, een kleine vesting aan de Sègre in het noord-westelijk gedeelte van Katalonië. Van dat beleg zegt Rousset het volgende (blz. 501):

»Den 29sten April, nog vóór het dag was, kwam de voorhoede voor Puycerda; zoo onbezorgd was daar de bevelhebber, dat hij die geheele nacht gedanst had op de bruiloft van een der officieren van zijn staf, en dat hij te nauwnood een uur had geslapen, toen men hem haastig kwam wekken: zijn vesting was berend." Maar die Spaansche bevelhebber van Puycerda, don Sanche de Mirande, verdedigt zich zeer dapper: »don Sanche kapituleerde den 28sten Mei, na een beleg van een maand; het was de langdurigste en de beste verdediging door den bevelhebber eener Spaansche vesting

tijdens de regeering van Karel II gedaan (Rousset blz. 502). Was dat de *beste*, dan kan men daaruit opmaken, wat de *slechtste* was.

Puycerda werd door de Franschen weer verlaten na de vestingwerken verwoest te hebben; die belegering had dus weinig nut. In het algemeen, bij vele van de oorlogshandelingen van die dagen, vraagt men onwillekeurig: waarvoor heeft het eigenlijk gediend? Bij een oorlog naar beslissende uitkomsten te streven, dat lag niet in den geest dier tijden.

Tot 10 Mei had Lodewijk XIV beloofd de krijgsverrichtingen in Vlaanderen te staken: die dag brak aan zonder dat het nog vrede was; en den 16^{den} Mei verscheen de fransche koning dan ook weer in Vlaanderen; hij had bij Kortrijk een magt vereenigd van 50 bataillons en 100 eskadrons met 60 veldstukken, 10 stukken van zwaar kaliber en 30 koperen pontons. Bovendien had men bij Duinkerken nog 4 bataillons en 6 eskadrons; bij Marville — ook in het noorden van Frankrijk — 10 bataillons en 16 eskadrons; en bij Saint-Guislain — naar de zijde van Mons — 6 bataillons en 12 eskadrons. Dus, in alles, kon Frankrijk toen aan de Nederlandsche grenzen in werking brengen 70 bataillons en 134 eskadrons; 56000 man voetvolk en ruim 21000 ruiters, te zamen 77000 man, als men de gewone sterkte mag aannemen voor het bataillon 800 man, voor het eskadron 160 paarden.

Den 11^{den} Mei schrijft Louvois aan Barillon, den franschen gezant te Londen: »Ik moet mij zeer vergissen wanneer gij niet tusschen nu en het einde der maand hoort dat mijnheer de Prins van Oranje benauwde oogenblikken heeft doorgebracht (*aura passé de mauvais quarts d'heure*).» Acht dagen later, den 19^{den}, schreef hij aan den kanselier Letellier: »vandaag heb ik den Koning een nieuwe manier laten zien, om met koperen pontons een brug te slaan. Die brug, breed 63 voet (ongeveer 20 meters), werd geslagen over de vaart naar Brugge, die een breedte heeft van 16 toises (ruim 31 meters); een bataillon van 800 man ging er over, niet in de pas; van avond zal men er een eskadron ruiterij over laten gaan, om te zien of zij het gewicht der

paarden kan dragen. Het is een van de uitnemendste uitvindingen die ooit zijn gedaan; maar denkelijk zullen de heeren Hollanders ons beletten om er spoedig gebruik van te maken" (Rousset Mz. 503).

Dat laatste doelt op het vooruitzicht op vrede. Den 18^{den} Mei zond Lodewijk XIV uit de legerplaats bij Deinze — een uur of drie westelijk van Gent — eene verklaring af aan de Staten-Generaal, die deze zoo voldoende voorkwam dat zij besloten Beverningk af te zenden tot den Franschen koning, om met hem te spreken over de voorwaarden van den vrede. Beverningk kwam den 31sten Mei in de fransche legerplaats te Wetteren — tusschen Gent en Dendermonde — werd met buitengewone eerbewijzen ontvangen, hield een langdurig mondgesprek met den Koning, en ontving van dezen ten geschenke twee met diamanten omgeven portretten van den Koning en een gouden keten voor zijn secretaris Hulft; de secretaris mogt de gouden keten aannemen, maar Beverningk zelf weigerde de geschenken des konings: de gezant was een man die zich wist te doen ontzien. Lodewijk, zeer ingenomen met den Hollandschen staatsman, meende nu de zaken geheel en al geschikt; hij keerde naar Saint-Germain terug; Beverningk naar den Haag.

Vóór dat het vrede was wilde Louvois er echter nog van halen wat er van te halen was. Sommige vestingen — Charleroi, Oudenaarden, Kortrijk — zouden waarschijnlijk teruggegeven moeten worden door Frankrijk; en daarom kregen de bevelhebbers van die vestingen last om daar de vestingwerken zooveel mogelijk te vernielen: voordeel voor Frankrijk was dit wel niet, maar het was nadeel voor Spanje, en dat kwam op hetzelfde neer. De vernieling moest echter in stilte geschieden, ongemerkt, ter sluips; aan Montal, die te Charleroi is, schrijft Louvois: »vooral moet gij de zaken zóó regelen, dat men niet kan zeggen, dat de Koning het u bevelen heeft;" en aan Chamilly te Oudenaarden: »maar gij moet het zóó doen, dat niemand te weten komt dat het opzettelijk is gedaan." In dien man was geen ridderlijkheid, hier zelfs geen eerlijkheid.

Na het vertrek van den Koning, was het opperbevel over

het fransche leger aan Luxembourg opgedragen; en deze stond in de omstreken van Brussel, toen hij den 28sten Junij last kreeg om op de fransche grenzen terug te gaan; — de wind waaide toen uit den hoek van vrede. Luxembourg moest echter 40 eskadrons achterlaten om Mons in te sluiten; en bovendien van zijn leger 15 bataillons en 29 eskadrons onder Schomberg naar de Maas afzenden.

Maar den 3^{den} Julij krijgt Luxembourg tegenbevel; de wind waaide toen weer uit den hoek van oorlog. Toen men meende dat men het te Nijmegen reeds zoo goed als eens was over de voorwaarden van den vrede, kwamen in eens de fransche onderhandelaars met een nieuwe vordering voor den dag, die weer alles scheen onderste boven te werpen: zij vorderden, dat alvorens Maastricht en andere vestingen in de Nederlanden aan Spanje of aan de Republiek werden teruggegeven, Zweden — de bondgenoot van Frankrijk — een vergoeding moest ontvangen voor wat het in den oorlog had verloren.

Het scheen als of die onbillijke eisch van Frankrijk nu de Nijmeegsche onderhandelingen voor goed zou doen afspringen; Willem III, niets liever verlangende dan dat, weet nu Engeland in het spel te brengen; en den 26sten Julij sluit dit Rijk met de Staten-Generaal een aanvallend en verdedigend verbond, waarin overeengekomen wordt, dat, als Lodewijk XIV niet afgezien heeft van zijne onbillijke eischen vóór den 11^{den} Augustus, Engeland en de Republiek hem den oorlog zullen aandoen. Karel II maakt nu eene vertooning, als of het hem ernst is; 103 kompagnieën Engelsch voetvolk, onder het bevel van den Hertog van Monmouth, gaan scheep naar Vlaanderen, Nog in den nacht van den 26sten Julij verlaat Willem III Den Haag, om het bevel over het leger weer op zich te nemen, dat in de nabijheid van Brussel stond; de Stadhouder is voornemens met dat leger Mons ter hulp te komen, waar ook hollandsche regimenten in bezetting lagen en dat toen reeds eenigen tijd ingesloten was.

Alles ademt nu weer oorlog. Luxembourg's leger, dat opgerukt is om de insluiting van Mons te dekken, wordt

versterkt; en den 25sten Julij krijgt het fransche legerhoofd stellige machtiging van Louvois om slag te leveren. Maar de fransche onderhandelaars te Nijmegen — de bekwaamste staatkundige goochelaars van die dagen — gaan in eens door de wind: den 6^{den} Augustus zenden zij eene verklaring in, waarbij zij afzien van de voldoening vroeger voor Zweden geeischt; denkelyk hebben de franschen toen wel gedacht: »blijven wij dien eisch volhouden, dan zal misschien Karel II het niet langer kunnen beletten dat Engeland ons den oorlog aandoet; en dus is het beter, dat wij water in onzen wijn doen.”

Door die verklaring van den 6^{den} Augustus, was er nu geen reden meer om de vrede te beletten; en den 10^{den} Augustus, 's avonds, heeft te Nijmegen dan ook de onderteekening plaats van den vrede tusschen Frankrijk en de Republiek. Vier dagen na het sluiten van dat traktaat wordt de slag van Saint-Denis geleverd, — hier in een vorig jaar besproken.

Ik moet aan de Akademie mijne verontschuldiging maken over de weinige bescheidenheid die er misschien in gelegen is, dat ik hier zoo menigmalen het woord voer. Deze geleerde vergadering, waar de vorsten der wetenschap zetelen, waar geschiedenis en letterkunde hare uitstekendste vertegenwoordigers hebben, heeft recht om belangrijke en degelyke bijdragen te verwachten; en dat zijn de mijne *niet*. De Akademie beschouwe mijne mededeelingen dan ook maar als een aanvulling, wanneer andere mededeelingen ontbreken; evenzoo als men bij eene oorlog, wanneer goede geregelde legers ontbreken, eene aanvulling zoekt in minder goede strijdkrachten, in tweede en derde ban, in schutterij en landstorm.

Er is evenwel nog een andere reden, om mijn spreken, hier te rechtvaardigen of te verklaren.

Bij mijn studiën in de krijgsgeschiedenis heb ik mij sedert jaren bijzonder beziggehouden met de door Willem III gevoerde oorlogen; het is mijn doel daarbij geweest, die oorlogen beter te doen kennen, juister te beoordeelen; en

met blijdschap neem ik de gelegenheid te baat, om soms ook hier de vruchten van mijne studiën mede te deelen.

Men laat niet genoeg recht wedervaren aan de groote krijgswaardaden die door het leger onzer Republiek zijn verricht, tijdens onze worstelingen tegen Lodewijk XIV; vooral laat men niet genoeg recht wedervaren aan den grooten en heldhaftigen aanvoerder van dat leger. 't Is waar, men huldigt de grootheid en heldengeest van Willem III; maar men ontkent of betwijfelt zijne uitstekendheid als veldheer; men plaatst hem in dat opzicht, op den achtergrond; en zelfs in onze dagen heeft Ranke — in zijne geschiedenis van Engeland — nog gezegd, dat Willem III niet gerangschikt kan worden onder de groote legerhoofden.

Wie zich lang en ernstig bezig houdt met de studie der oorlogen van Willem III, zal daardoor tot een oordeel komen, geheel strijdig met dat van den Duitschen geschiedkundige; en wij gelooven dat Ranke een minder beslissende uitspraak zou hebben gedaan, wanneer hij die fransche krijgskundige schrijvers had geraadpleegd, die zoo goed als tijdgenooten van Willem III zijn geweest: bij Folard, bij Beaurain, zelfs bij De Quincy, kan men meer dan ééne plaats aanhalen om te bewijzen, in hoe hooge achting Willem III als veldheer bij hen stond aangeschreven. Denkelyk heeft Ranke die fransche krijgskundige schrijvers niet geraadpleegd; en dit was ook niet van hem te vergen; hij schreef geen »krijgskundige" geschiedenis; in zijn geschiedverhaal komen de wapenfeiten maar zeer in het voorbijgaan voor, en met zoo weinig bejag van nauwkeurigheid, dat onderanderen ook Maastricht genoemd wordt als eene der vestingen door Marlborough vermeesterd, in den aanvang van den Spaanschen successie-oorlog.

's *Gravenhage*, 1 September 1879.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10^{den} NOVEMBER 1879.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., N. BEETS, R. FRUIN, B. J. LINTELO DE GEER, J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET, C. M. FRANCKEN, H. KERN, R. VAN BONEVAL FAURE, J. A. FRUIN, B. D. H. TELLEGEN, C. VOSMAER, J. P. N. LAND, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG, J. G. B. ACQUOY, P. J. COSIJN en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris brengt ter tafel een photographische afbeelding van wijlen den heer G. H. M. Delprat door diens zoon den heer D. H. Delprat aan de Akademie aangeboden en een latijnsch gedicht van den heer Esseiva te Friburg, getiteld *Romanorum feriae Octobres. Nova editio, Frib. Helv. 1879.* Hij wordt verzocht aan beide gevers den dank der afdeeling te betuigen.

De heer Leemans spreekt over een grieksch-aegyptisch koopcontract van het eind der tweede eeuw vóór C. g., be-

waard in een papyrus van het Leidsch Museum van Oudheden, en, nadat het reeds door Reuvens in zijne *Lettres à Letronne*, A. Boeckh en anderen bekend was gemaakt, door den spreker in 1843 uitgegeven en verklaard in de *Papyri graeci Musei antiquarii publici Lugd. Batav.* I p. 67—75. Na eerst een en ander over de verdeling van Aegypte onder de Ptolemaeën, en over het opmaken en registreren der contracten gezegd te hebben, komt de spreker tot den inhoud van dit contract, en wijst daarin slordigheden in de chronologie en in het schrift aan. De sterk verkorte onderteekening der tweede kolom, waaruit Reuvens en Leemans ἀπολλ κεχρ lazēn, dat Ἀπολλώνιος κεχρημάτικα zou aanduiden en beteekenen: „ik Apollonius heb mijn werk (als agoranoom) gedaan”, is onlangs door von Gardthausen in zijne *Griechische Palaeographie* beschouwd als eene tachygraphie uit de tweede eeuw vóór onze jaartelling. Zonder zich moeite te geven het origineel te zien of daarvan een getrouwe kopie te krijgen, heeft die geleerde, zich bedienend van het niet geheel juiste facsimile bij Boeckh, daaruit de namen Κλεοπάτρα en Πτολεμαῖος gelezen, en op besluiten toon de lezing van Reuvens verworpen, wiens werk hij niet eens kende; waarom hij dan ook niet tegen Reuvens, maar tegen Leemans te velde is getrokken. De spreker toont verscheiden vergrootte afbeeldingen der letterteekens van de met loopend schrift verkorte onderteekening en bewijst dat de door Reuvens en hem voorgestelde lezing alleen de ware is, die van Gardthausen niets dan een herschenschim.

Gardthausen's ontcijfering vindt geen verdediger, maar het gesprokene geeft aanleiding tot opmerkingen en vragen aan den heer Borret over het bestaan van demotische door priesters opgemaakte origineelen van Grieksche door een agoranomus onderteekende contracten; aan den heer Francken over de beteekenis van tachygraphie; aan den heer R. Fruin over den oorsprong der verdeling van het land in Nomen; aan den heer Naber over de gepastheid van het perf. κεχρημάτικα, die door den spreker beantwoord worden.

Op de vraag van den voorzitter, of de spreker zijne mededeeling voor de Versl en Meded. bestemt, antwoordt deze

dat hij alleen het tweede gedeelte daarvoor zou willen bestemmen, en later hoopt gelegenheid te vinden zulks uit te werken, dat hij intusschen eene weerlegging van Gardthausen ter plaatsing in een Berlijnsch tijdschrift heeft opgezonden.

Vervolgens deelt de heer Boot een onuitgegeven epigram mede In Cabeliavii orationem inaugurali et de ratione interpungendi libros XX, dat Const. Huygens den 14 Maart 1641 na lezing der intreerede van Prof. Joh. Cabeliau op 2 Januari van dat jaar te Amsterdam gehouden, aan van Buerle gezonden heeft. Naar aanleiding van dat gedichtje deelt hij eenige bijzonderheden mede over geboorte-jaar en plaats van den hoogleeraar, die bij Saxe en Van Lennep in de Ill. Ath. Memorabilia ontbreken. Daar het hem nog niet gelukt is de *Epistolarum Centuriae* door Cabeljau in 1626 te Stockholm en in 1631 te 's Hage uitgegeven, noch ook die oratie *de praeparamentis iuris* in handen te krijgen, wenscht hij vooreerst het gesprokene niet voor de Verslagen aan te bieden. Het geeft aanleiding tot vragen aan de heeren Beets en Acquoy, waarop de spreker antwoord geeft.

Nadat de heer Leemans een exemplaar van een Spaansch werkje *Los restos de Colon*, onlangs uitgegeven door de Kon. Akademie voor geschiedenis te Madrid en de heer Van Boneval Faure het eerste deel van zijn werk over het Nederlandsch burgerlijk procesrecht, Leiden 1879, heeft aangeboden, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

EEN BELANGRIJK ARABISCH BERICHT

OVER DE

SLAWISCHE VOLKEN OMSTREEKS 965 n. Ch.

DOOR

M. J. DE G O E J E.

Abû Obeid al-Bekri is een Spaansch-Arabisch schrijver uit de tweede helft der 11de eeuw, die zich een grooten naam heeft verworven, vooral door twee geographische werken, waarvan het eene een lexicon is van de plaatsnamen, die bij de oude dichters en in de traditie voorkomen, een paar jaar geleden door den onvermoeiden Wüstenfeld uitgegeven, het andere eene beschrijving van landen en volken, waarvan het deel dat over Noord-Africa handelt, uitgegeven en vertaald is door de Slane. Van dit deel namelijk, in werkelijkheid een der allergewichtigste, bestaan verscheidene handschriften. Overigens kende men tot voor weinige jaren slechts één, vooral in het begin zeer onvolledig handschrift van het werk, in het bezit van den heer de Gayangos, waarvan de inhoud is medegedeeld in een belangrijk opstel over al Bekri in de eerste uitgave van Dozy's *Recherches* (I, p. 282 – 307). Het eerste deel van het werk werd door den heer Ch. Schefer ontdekt in eene bibliotheek van Constantinopel en voor zijne schoone verzameling afgeschreven. Hij had de goedheid mij dit afschrift ter lezing te zenden. De voortreffelijkheid van Bekri's beschrijving van Africa, deed het mij in spanning ter hand nemen, doch ik voelde mij spoedig teleurgesteld. Na eene zeer lange inleiding over de schepping, die in het handschrift wel 137 pagina's

beslaat, volgt eene rij van hoofdstukken over de genealogie der verschillende volken, de merkwaardigste gebouwen, de zeeën, de rivieren, bergen enz., die ongeveer 170 pagina's innemen. Eerst dan begint de eigenlijke beschrijving der landen en wel met Arabië. Het geheele handschrift telt 370 bladzijden. Dit laatste gedeelte bevatte voor mij vele wetenswaardige bijzonderheden, maar het voorgaande bleek eene dikwijls zeer onkritische compilatie te wezen, waartoe vooral Mas'ûdi de bouwstof had geleverd, en die alleen om de citaten uit verloren schrijvers belangrijk was. Onder deze laatste waren echter enkele van buitengewoon gewicht, bovenal een verslag over de Slawische staten van een Israëliet Ibrahim ibn Jakûb d. i. Abraham Jacobszoon geheeten, die, zooals later blijken zal, omstreeks het jaar 965 aan het hof van keizer Otto I te Merseburg vertoefde, daar vele dingen zag en hoorde, en van daar de omliggende landen bereisde. Hoeveel nasporingen ook omtrent dezen man gedaan zijn, het is nog niet mogen gelukken, in Joodsche of Arabische geschriften iets te vinden. Wij kunnen daarom ook alleen gissingen geven over de aanleiding tot zijne reis naar Duitschland. Het is zeker, dat Bekri, die dit deel van zijn werk in 1066 schreef, te Cordova gelegenheid had officieele stukken te gebruiken. Het bericht van Abraham schijnt tot deze klasse te behooren en moet in dit geval een verslag zijn, uitgebracht aan den Spaanschen souverein. De wijze waarop Abraham aan het hof van keizer Otto verkeerde, bevestigt deze onderstelling. Uit zijne taal mogen wij besluiten dat hij een Spanjaard was. Ook zullen wij in het bericht eene passage vinden, die dit zeer waarschijnlijk maakt. Tusschen Spanje en de overige landen van Europa, en zelfs verder oostwaarts met de Khazaren aan de Kaspische Zee bestonden veelvuldige betrekkingen vooral ten opzichte van het handelsverkeer, en de handel werd voornamelijk door Joden gedreven. Gezant van het Spaansche hof was Abraham stellig niet. Van een gezantschap na dat hetwelk in 955 door Abdorrahmân III aan keizer Otto werd afgevaardigd onder bisschop Recemundus, is er volgens Dozy (*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen*

Gesellschaft, XX, p. 608) nergens sprake. Men zou nu kunnen vermoeden dat Abraham tot dit gezantschap behoord had en achtergebleven was om verdere belangen te regelen. Waarschijnlijker is de meening, dat hij een aanzienlijk koopman was, slechts voor handelszaken naar Duitschland gekomen, doch tevens door den Spaanschen vorst met diplomatische aangelegenheden belast.

Een oppervlakkig onderzoek van hetgeen over de Slawische volken omstreeks het jaar 1000 bekend was, deed mij terstond inzien, dat dit stuk van de hoogste belangrijkheid was, maar tevens dat alleen een historicus, door en door bekend met Slawische talen en volken, in staat zou zijn, al de waarde daarvan in het licht te stellen. Ik maakte dus een afschrift, van de voornaamste schrijffouten gezuiverd, en zond dit aan den heer Kunik te Petersburg, om daarvan het gebruik te maken, dat hem wenschelijk zou voorkomen. Een zeer kundig jong Orientalist, baron Rosen, belastte zich met de bewerking van den text en de vertaling, en weldra stond het besluit vast, om een werk over dit stuk uit te geven, dat in het eerste gedeelte dit en eenige andere fragmenten uit Bekri in text en vertaling met eene inleiding van de hand van Rosen, in het tweede eene reeks excursen van Kunik zou bevatten over de verschillende onderwerpen, die opheldering en verklaring behoefden. Dit werk zou zoowel in het Duitsch, als in het Russisch verschijnen. Van laatstbedoelde uitgave is in dit jaar het eerste deel verschenen, dat de heeren de beleefdheid hebben gehad aan mij op te dragen. Wanneer ik nu hier dit fragment met eene korte verklaring ga mededeelen, behoeft dit eene rechtvaardiging, niet omdat het onderwerp niet belangrijk genoeg is, maar omdat het in druk is verschenen. De meest afdoende rechtvaardiging zou de ijverige secretaris onzer afdeeling kunnen geven. Van mijn kant heb ik bij te brengen, dat een Russisch boek voor de meeste leden een gesloten boek is — ik zelf heb de nog niet verschenen Deutsche bewerking ten gebruike gehad — en ten tweede, dat dit fragment aanleiding is geweest tot eene levendige briefwisseling tusschen de heeren Kunik en Rosen en mij-

zelveu, waarbij ik den text beter en beter heb leeren kennen en langzamerhand vele in het handschrift bedorven plaatsen, die mij aanvankelijk hopeloos schenen, heb kunnen verbeteren. Ook na de verschijning van de Russische uitgave, is mij nog over eenige duistere punten licht opgegaan, zoodat mijne vertaling in eenige opzichten beter zal zijn dan de overigens voortreffelijke vertolking van Rosen. Het zou, M. H., te veel van uw geheugen gevergd zijn, indien ik eerst het geheele stuk, daarna de toelichting gaf. Ik zal daarom telkens den draad afbreken, waar ik eenige ophelderingen noodig acht.

Ibrahîm ibn Jakûb de Israëliet zegt: De landen der Slawen strekken zich uit van de Syrische (d. i. de Middellandsche) Zee tot aan den Noordelijken Oceaan. Doch stammen uit het Noorden hebben zich van een deel dezer landen meester gemaakt en wonen tot den huidigen dag tusschen hen. De Slawen bestaan uit vele verschillende stammen. In vroegeren tijd waren zij allen vereenigd onder één koning, die den titel Mâcha droeg en tot een geslacht behoorde, dat Walinbâba heette en in hoog aanzien onder hen stond. Daarna werden zij oneenig en werd de gemeenschappelijke band verbroken, terwijl zich de stammen tot verschillende groepen vormden, elk onder het bestuur van een eigen koning.

Indien het bericht van Abraham werkelijk een officieel verslag is, kan men niet aannemen, dat hij hierin passages uit de boeken van bekende schrijvers zou hebben ingelascht. Maar met uitzondering van de twee eerste zinnen is al het overige van »De Slawen bestaan" af, woordelijk ontleend aan Mas'ûdi, die in 948 schreef. Bij aandachtige beschouwing blijkt het echter, dat deze zinnen kunnen worden weggelaten zonder het verband te storen, en wordt het waarschijnlijk dat Bekri ze heeft ingevoegd. Dit is te aannemelijker, daar Mas'ûdi veel over de Slawische volken ver-

haalt, waarvan Abraham zou hebben kunnen gebruik maken, en het vreemd schijnt, dat hij zich tot dit weinig beteekenende citaat zou hebben bepaald. Ook is het de vraag of Mas'ûdi's in het Oosten geschreven werk toen reeds in het Westen bekend was. Bekri daarentegen gebruikt Mas'ûdi vlijtig en geeft aan 't slot van Abraham's bericht nog een heel stuk aan dezen schrijver ontleend. Eene later voorkomende passage over de muziekinstrumenten der Slawen komt overeen met hetgeen Ibn Rosteh daarover zegt, die in 't begin der 10de eeuw schreef. Ik kan thans den text van Ibn Rosteh niet vergelijken en dus niet beslissen, of dit werkelijk een citaat uit dezen schrijver is. Doch zelfs in dit geval, zou ik geneigd zijn, wederom eene inlassching door Bekri aan te nemen.

Wat den naam van den koning Mâcha en dien van zijn geslacht of stam Walinbâba betreft, is de lezing alles behalve zeker en alle pogingen om die te verklaren zijn tot nog toe vruchteloos geweest. De laatste is die van Dr. Harkavy in zijn op het Congres te Petersburg in 1876 voorgelezen opstel »*Sur un passage des Prairies d'or concernant l'histoire ancienne des Slaves*». Deze neemt aan — en naar het schijnt met recht — dat men niet aan een overouden tijd mag denken, maar dat hierin hoogstwaarschijnlijk eene herinnering ligt aan een tijd niet zeer ver voor de eerste bekendheid der Moslems met de Slawen. Verder meent hij dat de Arabieren het bericht van de Byzantijnen hebben en dat dezen een zekeren koning Mûsokios bedoelen, die over de Slawen ten noorden van den Donau heerschte en in 593 na een krachten tegenstand door verraad werd overwonnen. In den naam Walinbâba zou dan de naam Walachen moeten schuilen, die door de Slawen aan de Rûmenen in Dacië werd gegeven. Tegen dit alles, vooral tegen het laatste, bestaan meer dan een gewichtig bezwaar, dat ik echter thans niet zal ontwikkelen. Misschien steekt in Walimbâba eene herinnering aan de eenmaal bloeiende stad der Slawen op het eiland Wollin Julinum, Jumne), van welke Adam van Bremen spreekt, II cap. 12. Miesegaes, de vertaler, noemt haar in eene noot p. 121 »de oude hoofdstad van het geheele Slawenland.”

Tegenwoordig zijn er vier koningen: de koning der Bulgaren; Boreslaw, de koning van Praag (Frága), Boheme (Bowîma) en Krakau; Mieszko, de koning van het noorden; en Nacon in het westelijkst gedeelte der Slawenlanden.

De namen hierin voorkomende zijn in het handschrift min of meer bedorven, doch met volkomen zekerheid hersteld. Merkwaardig is het, dat de naam der Bulgaren, die bij alle andere Arabische schrijvers Bolgâr (of ook wel Borgâr en Bordjân) luidt, bij Abraham den uitgang *in* heeft. Naar mijne meening mogen wij daarin niets zien dan den Duitschen meervoudsuitgang. Abraham hoorde den naam steeds *Bulgaren* uitspreken, schreef hem aldus op en gebruikte hem zelfs waar geen meervoud te pas komt. Men moet zich daarover niet verwonderen, want het blijkt niet slechts van dezen, maar ook van andere namen dat hij niet recht wist of het de naam van het volk, van het land of van den koning was. Bovendien wijkt hij ook bij andere namen van de gewone Arabische schrijfwijze af, daar hij ze opschreef zooals hij ze hoorde. Men vindt denzelfden uitgang in de namen Serbîn, Khrowâtîn en andere. Als dit juist is, vervalt Rosen's bezwaar, dat meest al-Bolgârîn met het lidwoord geschreven wordt.

Op Boreslaw en Mieszko kom ik later terug. De naam van Nacon, over wien in het volgende het eerst gesproken wordt, is in het handschrift bedorven tot Nâcûr. Kunik heeft onwederlegbaar bewezen, dat men Nacon moet lezen en dat hier de door Widukind genoemde vorst bedoeld wordt. Deze verhaalt n. l. dat Wichman en Egbert, zonen van een Saksischen graaf, als ontevreden naar de Wenden, aan de overzijde der Beneden-Elbe gevlucht waren, om dezen tegen Otto's markgraaf Herman op te hitsen. »Illi, zegt hij, cum se sensissent duci (d. i. Herman) resistere non posse, sociaverunt sibi duos subregulos barbarorum, Saxonibus iam olim infestos, Naconem et fratrem eius". Omgekeerd is Abraham's bericht een bewijs dat de nominativus van Naconem niet Naco is, zooals vele geleerden gemeend hebben,

maar Nacon. En deze naam heeft zich nog tot heden toe in het Meklenburgsche gehandhaafd, b. v. in Nakensdorf.

Dit laatste rijk grenst ten westen aan Saksen (Saksûn) en een deel van (het gebied van) Herman.

Toen ik het eerste afschrift maakte, zag ik terstond dat het Saksûn van het handschrift een fout voor Saksûn (Saxonia) was, maar had voor het volgende Mermân niets te geven dan eene conjectuur om Germân, d. i. Germania te lezen. Kunik en Rosen hebben er niets beters op gevonden. Jozef Jireček slaat in zijne beoordeeling voor Mormân uit te spreken, zooals in latere Slawische boeken soms de Noormannen heeten, naar analogie van het Poolsche Mikolaj voor Nicolaj. Beide conjecturen zijn even ongelukkig. De ware lezing blijkt uit de pas aangehaalde plaats van Widukind. Herman, de rechterhand van Otto, zelfs zijn plaatsvervanger toen Otto in Italië vertoefde ¹⁾, was markgraaf van het Lüneburgsche, en inderdaad wordt het rijk van Nacon, ongeveer het tegenwoordige Meklenburg, door een deel van het Lüneburgsche en verder door Saksen ten westen begrensd.

De koornprijzen zijn er laag en het land is rijk aan paarden, zoodat er naar andere landen van uitgevoerd worden ²⁾. De bewoners zijn goed gewapend met panzers, helmen en zwaarden. Van Merzeburg naar Majalîh gaat men 10 mijlen, (van daar) naar de brug (over de Elbe) 50 mijlen, en deze brug is van hout en een mijl lang. Van de brug naar de burcht van Nacon zijn ongeveer 40 mijlen. Deze burcht heet Grâd, welke naam beteekent „groote burcht”. Wîli-Grâd ³⁾ is

¹⁾ Adam van Bremen, II, cap. 4 en 5, Helmold, *Chronicon Slavorum*, I, cap. 10. Herman stierf in 973.

²⁾ Lees ^{٢٠}تخرج. Ik vermeld slechts de textverbeteringen, waardoor mijne vertaling van die van Rosen afwijkt.

³⁾ Voor ^{٢١}وفاي heeft 't HS. van Constantin. ^{٢٢}وفاي, lees ^{٢٣}وفيلي

gebouwd aan¹⁾ een zoetwatermeer, zooals de meeste burchten der Slawen. Wanneer zij namelijk een burcht willen stichten, zoeken zij een weiland, dat rijk is aan water en rietmoeras en steken daar een ronde of vierkante plek af, naar den vorm en den omvang, dien zij aan de burcht willen geven. Dan graven zij daarom een gracht en hoopen de uitgegraven aarde op. Met planken en balken wordt deze aarde zoo vast gestampt, tot zij de hardheid van *tapia* (pisé) heeft verkregen. Als de muur tot de vereischte hoogte is opgevoerd, wordt aan den kant dien men verkiest²⁾ een poort afgemeten en van deze een houten brug over de gracht gebouwd. Van de burcht Gräd tot aan den Oceaan is de afstand 11 mijlen. De legers dringen in het gebied van Nacon niet door dan met groote moeite, daar het geheele land laag weiland, rietmoeras en modder is

Het itinerarium van Merseburg naar de burcht van Nacon is onvolledig en heeft ons daardoor zeer veel moeite gekost. De Arabische text begint: »Van Burg tot mâ jalihi 10 mijlen naar de brug 50 mijlen''. Daar Merseburg steeds het punt van uitgang is, en het wegvallen van het eerste deel van den naam hier zeer goed als eene slordigheid van den afschrijver kan verklaard worden, is tegen de verbetering »Van Merzeburg'' geen bezwaar. De woorden *mâ jalihi* beteekenen woordelijk »wat er aan grenst'' en zouden kunnen worden opgevat in den zin van »de richting van dat land''. Wij zouden dan de eerste woorden als het opschrift van het itinerarium te beschouwen hebben en vóór de afstandsopgave van 10 mijlen eene groote lacune moeten aannemen. Doch het is evident, dat er eene lacune is na deze opgave, n. l. tusschen de woorden »10 mijlen'' en »naar de brug 50 mij-

¹⁾ Woordelijk *in*. Misschien is het woord »noorden'' uitgevallen, zodat men »ten noorden'' zou moeten vertalen.

²⁾ Lees *شاورا* en met Rosen *باب*.

len". Ik vermoed daarom — en Rosen heeft dit overgenomen — dat in de woorden *má jalihí* een bedorven plaatsnaam schuilt en wel van het eerste station na Merseburg, dat dus in eene noordelijke richting 10 mijlen van deze stad ligt. De bedoelde lacune had ik vroeger alleen met »van daar" aangevuld. Doch een blik op de kaart bewijst dat er veel meer moet uitgevallen zijn. Want de brug over de Elbe, die men stellig niet zuidelijker dan Dömitz mag plaatsen, is veel meer dan 60 mijlen van Merseburg verwijderd.

De naam van Nacon's burcht beteekent volgens den text »groote burcht". Zij moet liggen in Meklenburg tusschen de Elbe en de zee aan een meer. Hier vinden wij inderdaad ten noorden van het meer van Schwerin, tusschen dit en Wismar aan de zee een plaats, die nu zeer weinig meer beduidt, maar den naam aan het land gegeven heeft, n l. Meklenburg of Mikilinburg, dat in dien tijd de hoofdstad (*inclyta civitas*, zooals Helmold ¹⁾ zegt) der Obotriten was. De naam dezer plaats beteekent werkelijk »groote burcht" en wordt door Adam van Bremen en Helmold dan ook dikwijls door *Magnopolis* vertaald. De stad werd verwoest in 1164 en wel eenige jaren later hersteld, doch herkreeg nimmer den vorigen bloei. In het Slawisch zou deze naam *Welegrád* moeten luiden. Nu schijnt het eerste deel in onzen text te ontbreken. Maar bij eene verbetering, die ik nu eerst gevonden heb, doch die ongetwijfeld juist is, wordt de Slawische naam van de burcht werkelijk *Wiligrád*. Dat de Duitschers den naam vertolkt hebben, is geen vreemd verschijnsel. Van vele voorbeelden wil ik slechts één geven, door Kunik medegedeeld, dat Constantinopel bij de Noorwegers en IJslanders *Mikligarör*, d. i. Grootburcht heet. Er is dus geen reden te betwijfelen, dat de bedoelde burcht werkelijk Meklenburg is.

Wat het land van Boreslaw betreft, dit strekt zich in de lengte uit van de stad Praag tot de stad Kra-

¹⁾ Chron. Slav. I cap, 20.

kau, een afstand van drie weken. En het grenst in de lengte (d. i. ten zuiden) aan de landen der Turken.

De naam van den vorst is in het handschrift telkens bedorven, maar licht te herstellen. Kunik heeft wederom duidelijk gemaakt, dat hier alleen Boleslaw I, de Wreede, bedoeld kan zijn, die van 935—967 regeerde en door de Duitschers ook Burislaw geheeten wordt. Hij hielp o. a. keizer Otto in 955 in den oorlog tegen Nacon en diens bondgenooten. — Met den naam Turken in den text kunnen slechts de Magyaren bedoeld zijn, die ook door de Byzantijnen uit de 10^e eeuw en door Liudprand aldus genaamd worden, daar de dynastie oorspronkelijk eene Turksche was.

De stad Praag is gebouwd van steen en kalk en is de grootste handelsplaats in de Slawische landen. Russen en Slawen komen daar met hunne waren van de stad Krakau, en Moslems, Joden en Turken komen uit het Turksche gebied met koopwaren en Byzantynsche mithkâl's (waarschijnlijk zilverstukken) en nemen daarvoor van hen slaven en beverhuiden ¹⁾ en andere pelterijen. Dit land is van alle landen van het noorden het beste en het rijkste aan levensmiddelen. Voor één *peñsé* ²⁾ koopt men zooveel tarwe als een man voor eene maand behoeft, en voor denzelfden prijs zooveel gerst als men noodig heeft om een paard 40 dagen te voederen. Tien kippen gelden insgelijks slechts één *peñsé*. In de stad Praag maakt men de zadels, too men en schilden, die in deze landen gebruikt worden ³⁾. In het land van Boheme vervaardigt men dunne, zeer los als netten geweven doekjes, die men tot niets kan

¹⁾ Lees الرقيق والقز.

²⁾ Lees hier en vervolgens قنشار فنسای.

³⁾ Lees المستعملة.

gebruiken, maar die bij hen de vaste waarde hebben van $\frac{1}{10}$ *peñsé* en in den handel en het verkeer gebruikt worden. Zij gelden bij hen voor geld en men bezit daarvan kistjes vol. De kostbaarste zaken zijn voor deze doekjes te koop, zooals tarwe, slaven ¹⁾, paarden, goud en zilver. Een opmerkelijk verschijnsel is, dat de inwoners van Boheme donker van huid zijn en zwarte haren hebben. Het blonde type komt onder hen slechts weinig voor.

Deze passage is haast wel de belangrijkste van het geheele stuk. Het was niet bekend, dat Praag (door den schrijver Frâgâ geheeten) in dezen tijd zulk een voornaam punt van het handelsverkeer was. Het eigenaardige verschijnsel, dat men daar lapjes van een bepaalden vorm, op zich zelf zonder waarde, op de wijze van ons papiergeld gebruikte, is reeds door Vissering vermeld in zijn belangrijk werk »On chinese currency, coin and paper money», p. 29 ann. 2. Misschien moet men, zooals Jireček opmerkt, hieruit verklaren wat Helmold in zijn Chronicon Slavorum (I cap. 38) over de Rani of Rugiani, de bewoners van het eiland Rügen, verhaalt: »Porro apud Ranos non habetur moneta, nec est in comparandis rebus nummorum consuetudo, sed quicquid in foro mercari volueris, panno linteo comparabis». Bij denzelfden schrijver vond ik (I cap. 12 en 14), dat de Obotriten in Meklenburg jaarlijks aan den bisschop van Aldenburg als tiende betaalden voor elken morgen lands (aratum) één maat koren, 40 resticuli lini (op de andere plaats restes lini) en 12 geldstukken van zuiver zilver. Ook dit moet misschien uit Abraham's bericht worden verklaard. — De juiste lezing en uitspraak van den naam der Praagsche munt heb ik te danken aan de scherpzinnigheid van Professor Dr. J. Karabacek te Weenen. Het Boheemsche woord *penjz* beteekent *munt*, 't verkleinwoord is *penjzek* (kleine

¹⁾ Lees والرتيق.

munt), de pluralis door Abraham in den text gebezigd be-
teekent in 't algemeen *geld*. De waarde der munt door
Abraham bedoeld en dus die der lapjes, waarvan tien in
waarde aan één muntstuk gelijk gesteld werden, kan ik niet
bepalen, maar zal niet moeilijk te vinden zijn.

Ik zal mij onthouden hier in bijzonderheden te treden
over den levendigen handel, die minstens reeds sedert de
9e eeuw tusschen Noord-Europa en Azië gedreven werd.
De Joden en later de Russen of Noormannen waren daarvan
de hoofdfactoren. En het is niet onwaarschijnlijk, dat in
Praag reeds zeer vroeg eene Joodsche colonie is geweest, al
is de sage dat zij zich daar reeds sedert de verwoesting van
Jerusalem gevestigd hebben, ook wat al te hyperbolisch. In
den tijd van onzen verhaler is Praag een stapelplaats voor
slaven en pelterijen, die vooral uit Krakau aangevoerd wer-
den door Russen en Slawen. Volgens Kunik waren de sla-
ven, die ter markt werden gebracht, meest krijgsgevangenen
van de Baltische Slawen. 't Is opmerkelijk, dat de schrijver
de Russen van de Slawen onderscheidt. Hoewel de heer-
schappij der eerstgenoemden in Rusland reeds eene eeuw
oud was, weet Abraham nog goed, dat zij eigenlijk Scandi-
naven zijn, zooals hij dan ook in een volgende passage de
zeeroovende Noormannen nog Russen noemt. De koopers
komen uit het zuiden, uit het Turksche of Magyarenland, en
zijn nu niet meer in de eerste plaats Joden, zooals vroeger,
maar ook Moslems. Behalve met allerlei koopwaren beta-
len zij hoofdzakelijk met Byzantijnsch geld. Ik moet hier
opmerken, dat de lezing Byzantijnsch berust op eene zeer
waarschijnlijke textverbetering van Rosen. Deze zelfde munt
was, zooals wij zullen zien, zeer gezocht in het noordooste-
lijkste land der Slawen, het rijk van Mieszko. Wij mogen
dus besluiten dat de Prager kooplieden deze munt voor den
handel met Krakau noodig hadden.

De weg van Merzeburg naar het land van Boreslaw
is aldus: van daar (van Merzeburg) naar burcht Faliwi
10 mijlen, van daar naar Nôbo-Grád 2 mijlen. Deze
burcht is van steen en cement en ligt eveneens (als

Merzeburg) aan de rivier Çalâwa, en in deze valt de rivier Nûda (of Nauda). Van de burcht Nôbo-Grâd tot „de zoutziederij der Joden”, die ook aan de rivier Çalâwa ligt, 30 mijlen. Van daar naar de burcht Nûrandjîn (?), die aan de rivier Moldâwa ligt . . . en van daar tot het einde des wouds 25 mijlen. Dit woud is van hier tot het andere einde 40 mijlen lang, de weg gaat over bergen en door wildernissen. Aan het einde van het woud is een modderpoel van ongeveer 2 mijlen, waarover een brug is geslagen tot aan de stad Praag.

Dit itinerarium bevat wederom veel duisters. Ik heb vroeger gemeend dat in het begin eene lacune was, bij nader onderzoek is mij gebleken dat dit niet het geval is. De rivier Çalâwa moet de Saale (oudtijds Sala) zijn, waaraan Merseburg ligt, en daar aan dezelfde rivier het tweede station ligt en wel op 12 mijlen afstand van Merseburg, moet dit terug te vinden zijn, daar men wel mag aannemen dat Abraham in de afstanden van Merseburg tot de naburige plaatsen geen fouten gemaakt heeft. De naam van dit tweede station bestaat uit twee deelen, waarvan het laatste gemakkelijk als het Slawische *Grâd* d. i. burcht te herkennen is. 't Eerste gedeelte wordt in het handschrift eens *jr̃b*, de tweede maal *nwb* geschreven. Het is mijne meening, dat de laatste lezing juist is, en dat wij Nôbogrâd (= Nowogorod) moeten uitspreken, welke naam later tot Naumburg verduitscht is. Inderdaad is Naumburg het eerste groote station aan den heirweg van Merseburg naar het zuiden. Het is een zeer oude stad, die reeds in de 10de eeuw vermeld wordt, en bij de Middeleeuwsche schrijvers voorkomt onder de namen Noviburgium, Neoburgum, Neopyrgum, Naumburgum ¹⁾. Volgens Abraham valt bij deze plaats in de Saale eene rivier, die in het handschrift Nûda of Nauda

¹⁾ Ik heb deze en eenige andere opgaven te danken aan de hulpvaardigheid van Dr. W. N. du Rieu.

heet. Werkelijk valt bij Naumburg de Unstrutt (Unstruta bij Cluverius) in de Saale. Omtrent den naam echter weet ik geen verklaring te geven. — De weg volgt nu de rivier tot 30 mijlen verder, waar men aan »de zoutziederij der Joden» komt. Wel zijn er aan de Saale tegenwoordig zoolbaden, zooals te Kösen en Sulza ¹⁾, niet ver van Naumburg, maar eene plaats ten minste zoo zuidelijk liggende als Saalfeld, waarop deze naam toepasselijk zou kunnen zijn, heb ik nog niet kunnen vinden. Van deze plaats gaat men naar een burcht aan de rivier Moldāwa. Het is mij nu duidelijk dat hiermede de Mulde (oudtijds Mlidāwa) bedoeld wordt, die naar Hof toe de Saale nadert. Doch de afstand tusschen dit en het vorige station is weggevallen en de naam der burcht is vooralsnog niet terecht te brengen. Want tot overmaat van ramp is met de afstandsopgave ten minste nog één station van het itinerarium uitgevallen. Waar of wij de plaats aan de Mulde ook bepalen (het eerst denkt men natuurlijk aan Zwickau), de afstand van dat punt tot den aanvang van het Bohemer woud is stellig grooter dan 25 mijlen.

Ik kan de verzoeking niet wederstaan hier mede te deelen wat ik dezer dagen over dit grensland van Slawen en Saksen las in Helmold's *Chronicon Slavorum*. Na de geheele terugwijking der Slawen van de Beneden-Elbe werden in 1142 door graaf Adolf II van Holstein boden gezonden naar Vlaanderen, Holland, Utrecht, Westfalen en Friesland om allen die gebrek aan land hadden, uit te noodigen met hunne huisgezinnen te komen om uitstekend land in bezit te krijgen, uitgestrekte gronden van groote vruchtbaarheid, met overvloed van visch en vleesch en goede weiden (I cap. 57). Aan deze uitnoodiging werd door zeer velen gehoor gegeven, Eutin (Utinensis civitas) werd o. a. door Hollanders gecoloniseerd. Een dertigtal jaren later, toen

¹⁾ Bangert verklaart in zijne uitgave van Helmold, p. 172b den naam Sulcia door »salina ubi sal coquitur». Ook te Dürrenberg tusschen Merzeburg en Naumburg aan de Saale is eene saline.

Albert de Beer het geheele Elbeland en Havelland onderworpen had en de Slawen zich meer en meer terugtrokken, werd andermaal een zeer groot aantal gezinnen (*populus magnus nimis*, cap. 88) uit Holland, Zeeland en Vlaanderen overgebracht en in de steden en dorpen der Slawen gevestigd. »Sed, voegt Helmold er bij, et australe littus Albiae ipso tempore coeperunt incolere Hollandienses advenae, ab urbe Saleveldele omnem terram palustrem atque campestem, terram quae dicitur Balsemerlande et Marscinerlande, civitates et oppida multa valde, usque ad saltum Bojemicum possiderunt Hollandri». In den tijd der Otto's was dit land aan de Slawen ontweldigd, doch later hadden dezen de Saksische bevolking weder verdreven en het land tot dezen tijd toe bezeten. Deze Hollandsche grenscoloniën geraakten spoedig tot zeer grooten voorspoed, increverunt divitiis super omnem aestimationem. Saleveldele is eene bedorven lezing voor Soltwedel d.i. de oude Hanze-stad Salzwedel ¹⁾).

Het land van Mieszko is het grootste der Slawische landen. Er is overvloed van koorn, vleesch, honig en visch ²⁾. Deze vorst vordert de belasting in Byzantijsche muntstukken (*mithkâls*) en betaalt hiermede zijne mannen, aan elk eene vaste som per maand. Hij heeft n.l. 3000 geharnaste soldaten ³⁾, van welke honderd zooveel waard zijn als duizend anderen. Van hem ontvangen zij hunne kleeding, paarden en wapenen en alles wat zij behoeven. Als een van hen een kind geboren wordt,

¹⁾ Toen ik dit schreef, wist ik niet dat over deze Hollandsche volkplantingen meer dan een geschrift bestond, en dat er groot verschil van meening is over het gewicht en den invloed daarvan. Korthedshalve verwijs ik alleen op von Wersebe's uitvoerige studie over dit onderwerp.

²⁾ Lees حوت.

³⁾ Vgl. Helmond II, cap. 13 «cum mille, ut ajunt, loriciis venit». Lees

in den text دراع (vgl. Dozy *Supplément*).

ontvangt hij van het oogenblik der geboorte af, eene toelage voor het onderhoud daarvan, onverschillig of het van het mannelijk of het vrouwelijk geslacht is. Als de knaap volwassen is, huwelijkt de vorst hem uit en betaalt voor hem de huwelijksgift aan den vader van het meisje. Als het meisje huwbaar is, zoo verschaft de vorst haar een man en geeft de huwelijksgift aan haren vader. De huwelijksgift nu is bij de Slawen zeer groot, juist zooals bij de Berbers gebruikelijk is. Als dus een man twee of drie dochters krijgt, worden deze oorzaak dat hij rijk wordt. Als hij daarentegen twee of drie¹⁾ zoons heeft, wordt hij arm.

De naam Mieszko is slechts weinig in de Arabische transcriptie veranderd n. l. tot Misjko. Misschien is tusschen de twee eerste letters een j uitgevallen, maar bij andere Arabische schrijvers komt de naam op dezelfde wijze voor en eveneens op Poolsch-Joodsche munten uit de 12de eeuw. Volgens Kunik's mededeelingen is er niet aan te twijfelen, of hier wordt de eerste Christelijke Polenvorst Mieszko I bedoeld, die van 960—992 regeerde en in 966 na zijn huwelijk met de dochter van Boleslaw I, den koning van Boheme, het Christendom aannam. Wat Abraham over het rijk van Mieszko verhaalt, komt met eenige veranderingen ook voor in Kazwini's Kosmographie (II, p. 415). Deze verduidelijkt de laatste woorden, daar hij n. l. zegt, dat de vorst de huwelijksgift van den vader des bruidegoms neemt om die aan den vader der bruid te geven. Zoo begrijpt men hoe het hebben van zoons een oorzaak van verarming kan worden. Ook heeft Kazwini in plaats van »manschappen" het in 't Arabisch bijna gelijk geschreven woord »voetknechten" met de bijvoeging, dat het land te drassig is voor ruitery. Eindelijk bevestigt hij mijne verbetering van *hút* (visch) voor *harth* (akkerland), daar hij

¹⁾ In den text moet men uit Kazwini invoegen *أولاد*,¹⁾

daarvoor 't synonieme *samk* (visch) heeft. Ongelukkig leert hij ons niets naders omtrent de Byzantijnsche muntstukken. Merkwaardig is Abraham's vergelijking van de huwelijks-gift bij de Berbers. Wij mogen hierin eene bevestiging zien van de buitendien reeds groote waarschijnlijkheid, dat hij in Spanje thuishoorde.

Aan het rijk van Mieszko grenzen ten oosten de Russen en ten noorden de Pruisen. Deze laatsten wonen aan den Oceaan en spreken eene afzonderlijke taal, terwijl zij die hunner naburen niet verstaan. Zij zijn bekend om hunne dapperheid. Als een vijandelijk leger in hun land komt, wachten zij niet op elkander tot zij vereenigd zijn, maar elk snelt op den vijand los, zonder zich om iemand te bekommeren en slaat met zijn zwaard tot hij sterft. Dikwijls namelijk komen de Russen van het westen te scheep om in hun land te plunderen.

Volgens Kunik komt de naam Pruisen voor 't eerst voor bij den Geographus Bavarus omstreeks 910 onder den vorm Bruzzi, als deze ten minste niet later is toegevoegd. Het getuigenis van Abraham is alzoo een der alleroudste. Hier luidt de naam Brûs. Dat hijzelf het land bezocht heeft, is niet waarschijnlijk, maar zijne inlichtingen zijn juist. Wel is de Prûsiska nauw verwant met het Slawisch, doch dit kon Abraham moeilijk weten. Omtrent de woestheid en wreedheid der Pruisen geven latere Arabische schrijvers nog eenige bijzonderheden. — Merkwaardig is in deze passage vooral wat aan het slot gezegd wordt, dat Russische zee-roovers uit het westen landingen in het Pruisenland doen. Dit is geene vergissing. Rûs heeten bij de Arabische schrijvers uit de 9de eeuw uitsluitend de Noormannen, in de volgende na Rurik wordt de naam natuurlijk ook voor de tegenwoordige Russen gebezigd, maar men kent nog den oorsprong der beheerschers van Rusland: het zijn dezelfde Rûs, doch die zich elders gevestigd hebben. Abraham onderscheidt, zooals wij gezien hebben, de Russen van de

Slawen, en onder »de stammen van het Noorden'', die zich tusschen de Slawen hebben ingeschoven en hunne taal hebben aangenomen, waarvan hij in den aanvang spreekt, worden later met name de Russen genoemd.

Ten westen van de Pruisen ¹⁾ is de stad der vrouwen. Deze bezitten akkers en slaven. Zij worden zwanger van hare slaven en als een van haar een knaap baart, doodt zij hem. Zij rijden te paard, voeren zelven oorlog en zijn vol moed en dapperheid. Ibrâhîm ibn Jakûb de Israëliet zegt: en het bericht over deze stad is waar; Otto, de Roomsche koning, heeft het mij zelf verhaald.

De Arabische text heeft hier niet *Brús*, maar *Rús*. De verbetering is van mij. Kunik vindt die niet noodzakelijk »omdat het hier eene mythische stad geldt, waarvan Abraham het bestaan slechts op het gezag van anderen aannam en waarvan hem de ligging dus zelfs door keizer Otto slechts bij benadering kon worden aangegeven.'' Blijkbaar wil hij het Amazonenland meer buiten den kring der bekende wereld naar de westersche nevelen verplaatsen. Hij heeft echter daarbij niet genoeg in het oog gehouden, dat er onmiddellijk op de beschrijving der vrouwenstad volgt, dat ten westen daarvan het land van Dantzig ligt, en dat naar Abraham's voorstelling, al moge die geheel onjuist zijn, dus stellig de stad der vrouwen tusschen Pruisen en het gebied van Dantzig in lag. Nu verschilt deze opgave niet veel van het door Kunik medegedeelde bericht van koning Alfred, den grootvader van Otto's gemalin, dat Maegdhâ-land ten noorden van de Horithi, d. i. de witte Chorwaten aan de Weichsel ligt. De vraag is dus, of er eenige aanleiding bestond om in dit oord de Amazonensage te localiseeren. Het is misschien niet al te vermetel, indien ik dit verband zoek in den naam van het juist hier liggend stadje Frauenburg, dat als woonplaats van Copernicus bekend genoeg is

¹⁾ Lees البروس.

en dat, hoe onbeduidend het tegenwoordig ook is, sedert eeuwen en nog de bisschopszetel van Ermeland is. Volgens Daniel (in de Encyclopaedie van Erdsch u. Gruber) is Frauenburg in 1297 gebouwd door bisschop Heinrich van Ermeland en wel, naar men zegt, ter eere eener adellijke Pruisin, die tot het Christendom overging. Maar men weet dat de uitdrukkingen »aedificavit" en »condidit" geenszins uitsluiten dat de plaats reeds vroeger bestond. Bangert, de geleerde uitgever van Helmold's Chronicon Slavorum, doet ditzelfde nadrukkelijk opmerken van vele steden in Lubeck en Meklenburg, waarvan verhaald wordt, dat zij door Duitse vorsten gesticht zijn, hoewel het reeds oude Slawische burchten waren. Dat wij hetzelfde ten opzichte van de stichting van bisschop Heinrich mogen besluiten, wordt hierdoor aanbevolen, dat men in de buurt van Frauenburg, op den weg naar Tolkemit, groote offersteenenvindt, volgens Daniel »met de sporen der vereering van den ouden spij- en drankschenker Kurcho". Bovendien werden juist de plaatsen, waar vroeger heidensche tempels waren geweest, bij voorkeur tot middelpunten der Christelijke Kerk gekozen. Misschien was te Frauenburg oudtijds een tempel van Siwa, de Venus Polaborum (Bangert p. 127), en was de adellijke Pruisin der sage eene priesteres bij dit heiligdom geweest. Frauenburg zou nog onder den naam Drusiana urbs voorkomen. Ik heb daarover evenwel niets naders kunnen vinden.

Daar Otto door Abraham Roomsche koning genoemd wordt en eerst in 962 door den paus gekroond is, mogen wij besluiten dat Abraham eerst na dit jaar geschreven heeft. Dit wordt bevestigd door zijne vermelding van Mieszko, die eerst in 960 aan de regeering kwam. Daar Boleslaw I van Boheme in 967 overleed, hebben wij ook den terminus ad quem. Nu weten wij dat Otto I eerst na 964 uit Italië is teruggekeerd en althans in 966 te Merseburg was, daar hij in dit jaar aldaar eene oorkonde uitvaardigde. In dit jaar, of misschien in 965, mogen wij dus Abraham's bericht stellen. Voor den laatsten datum pleit, dat hij geen melding maakt van Mieszko's overgang tot het Christendom,

die in 966 plaats had. In 967 stichtte Otto Maagdeburg, waar hij sedert bij voorkeur woonde.

Ten westen van deze stad woont eene Slawische stam, die het volk van Ubába heet. Hun gebied is moerassig en bevindt zich ten noordwesten van het rijk van Mieszko. Zij hebben eene groote stad aan den Oceaan met twaalf poorten en een haven. Zij bezitten voor deze haven voortreffelijke verordeningen. Zij zijn in oorlog met Mieszko; hun macht is groot; zij hebben geen koning en zijn niemands onderdanen. Hunne oudsten zijn hunne bestuurders.

Dat met de groote havenstad, waarvan de inwoners met Mieszko in oorlog zijn, alleen Dantzig kan bedoeld zijn, was reeds mijne stellige overtuiging, toen ik vernam dat Kunik tot hetzelfde resultaat was gekomen. Over den naam van den volksstam zijn wij 't niet eens. Kunik zou er gaarne de Kasjuben in terugvinden, al kunnen wij dezen naam met zekerheid ook eerst in de 13de eeuw aanwijzen, maar hem weerhoudt de moeilijkheid, of liever de onmogelijkheid dit uit de Arabische charakters te maken. Mijne meening is, dat men met eene zeer kleine verandering Kôjába moet lezen en daarbij aannemen, dat deze stam in de 10de eeuw wat noordelijker aan de Weichsel woonde dan later. Dit punt zal stellig niet onbeslist blijven. Wat Abraham ons over deze oude kooplieden-republiek mededeelt, was ons nog volkomen onbekend. De naam van Dantzig komt volgens Kunik eerst tegen het einde der 10de eeuw voor.

Wat het rijk der Bulgaren betreft, zegt Ibrahim ibn Jakúb: ik ben niet in hun land geweest, maar ik heb de Bulgaarsche gezanten gezien in de stad Merzeburg, toen zij tot koning Otto kwamen. Zij droegen nauwe kleederen en waren met lange gordels omgord, die met gouden en zilveren knopen waren versierd. Hun koning is hoog van rang en draagt een kroon op het hoofd. Hij heeft secretarissen, registers en provinciale gouver-

neurs, zijne bevelen en verbodsbepalingen worden ordelijk en in den vorm uitgevaardigd, zooals dit bij koningen en vorsten de gewoonte is. Zij verstaan andere talen en vertolken het Evangelie in de Slawische taal. Want zij zijn Christenen. Ibrahîm ibn Jakûb zegt: de Bulgarenvorst nam het Christendom aan, toen hij in een veldtocht tegen het land der Rûm de stad Constantinopel belegerde en de koning dier stad hem door goede woorden en groote geschenken wist te bevredigen. Een van de middelen om hem te bevredigen was, dat de koning hem zijne dochter tot vrouw gaf, en deze was het, die hem overhaalde het Christendom aan te nemen. De schrijver van dit boek (d. i. al-Bekri) zegt: uit deze woorden van Ibrâhîm volgt, dat zijne bekeering tot het Christendom na het jaar 300 der Hidsjra zou hebben plaats gehad. Anderen zeggen dat de Bulgaren die het Christendom aannamen dit deden ten tijde van koning Bosûs. Zij zijn tot den huidigen dag toe Christenen gebleven.

De kroon van den Bulgarenkoning, waarover Abraham spreekt, is die welke Symeon, die van 893—927 regeerde, van den paus ontving, nadat hij den titel van Tzâr had aangenomen, en die zijn zoon en opvolger Peter, die van 927—969 regeerde, eveneens droeg. De zoon van dezen Peter, Boris II, moest die in 972 afleggen, toen hij zijne waardigheid van onafhankelijk vorst verloor en Byzantijnsch vasal werd.

In het bericht over de bekeering der Bulgaren tot het Christendom zijn twee feiten met elkaar verward. Boris (of Bogoris), die zooals Kunik aantoon, waarschijnlijk door Bekri met zijn »koning Bosûs” bedoeld wordt, de vader van Symeon, omhelsde het Christendom kort na 860. Dit geschiedde vooral op aandrang zijner zuster, die in Constantinopel het Christendom had aangenomen. Het andere feit is, dat Peter in 927 naar Byzantium oprukte en bij den vrede de hand van Maria, de dochter van keizer Christophorus verkreeg. Aan deze laatste gebeurtenis is ten on-

rechte de bekeeringsgeschiedenis vastgeknoopt. Bekri heeft dit wel ingezien, daar hij er bijvoegt dat volgens deze opgave de bekeering na het jaar 300 (= 913 n. Ch.) zou hebben plaats gehad en dat volgens anderen de bekeering reeds onder een vroegeren koning was geschied. — Het bericht van Abraham over de vertolking van het Evangelie in het Slawisch in het Bulgarenrijk is eene kostbare bijdrage tot de beslissing der strijdvraag, waar het kerkelijk Slawisch eigenlijk thuis hoort.

Ibrâhm zegt verder: Constantinopel ligt ten zuiden van Bulgarije, ten noordoosten van hen wonen de Petsjenegen. Ten westen van Constantinopel is de zee van Venetië (Banâdjia), een zeeboezem, die uitgaat van de Syrische (d. i. Middellandsche) Zee, tusschen het Groote Land (d. i. Italië) en Constantinopel. Het Groote Land wordt omgeven door de zeeplaatsen van Rome en Longobardië en eindigt bij Aquileja. Deze streken vormen samen een schiereiland, dat ten zuiden door de Syrische Zee, ten oosten en noorden door den zeearm van Venetië wordt ingesloten, aan de westzijde eene opening heeft (d. i. met het vasteland verbonden is). Beide oevers van de Venetische golf, van waar zij in het westen uit de Syrische Zee begint, worden door Slawen bewoond, en wel de oostelijke oever door de Bulgaren, de westelijke door andere Slawenstammen. Deze laatsten zijn de dappersten en de naburige volken nemen zich voor hun geweld in acht en trachten in vrede met hen te blijven. Hun land is een hoog bergland met wegen die zeer zwaar te begaan zijn. Over 't algemeen zijn de Slawen onversaagd en strijdlustig, en als zij onderling niet oneenig waren, ten gevolge van de menigvuldige vertakkingen hunner stammen en splitsingen hunner geslachten, zou geen volk op aarde zich in macht met hen kunnen meten. De door hen bewoonde landen zijn de vruchtbaarste ¹⁾ en rijkste van alle, en zij leggen zich met

¹⁾ Lees ريعا voor ريعا.

ijver op den landbouw en andere takken van nijverheid toe, waarin zij alle noordsche volken overtreffen. Hunne waren gaan te land en ter zee naar de Russen en naar Constantinopel.

De korte beschrijving van de golf van Venetië en van Italië heeft Rosen en mij wel eenige moeite gekost, daar de text hier en daar corrupt is, maar geeft geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen. De golf heeft in Abrahams voorstelling eene meer oostelijke richting dan zij werkelijk heeft. Want met het bergland, waar de dapperste aller Slawenstammen wonen, schijnt wel Illyrië bedoeld te zijn. Merkwaardig is hetgeen hij over den hoogen trap van ontwikkeling van den landbouw bij de Slawen vermeldt.

De meeste stammen uit het Noorden (die zich tusschen de Slawen hebben ingeschoven) spreken Slawisch, ten gevolge hunner vermenging met hen. De voornaamste van deze zijn: de Trsjkfn, de Ongliñ, de Petsjenegen, de Russen en de Khazaren.

Abraham toont hier omtrent de landen ten noorden van de Zwarte Zee een even onduidelijke voorstelling te hebben als de oudere Byzantijnen, zooals blijkt uit zijne combinatie van Petsjenegen en Khazaren met de Russen. Dat de twee eerste de Slawische taal hadden aangenomen, is niet waarschijnlijk, maar mogelijk is het, dat Slawisch de algemeene taal van het handelsverkeer geworden was. Over de Russen heb ik reeds vroeger gesproken. Twee namen der door Abraham genoemde stammen zijn nog niet terechtgebracht. Vermoedelijk zijn zij bedorven. De tweede zou misschien, zegt Kunik, als 'Ουγγροι (Hongaren) kunnen opgevat worden.

In het geheele Noorden is hongersnood niet het gevolg van het uitblijven van den regen en aanhoudende droogte, maar van overvloed van regen en aanhoudend hoog water. Gebrek aan regen geldt bij hen niet voor schadelijk, daar zij wegens de vochtigheid van den grond

en de groote koude daarvoor geen zorg koesteren. Zij zaaien in twee jaargetijden, in den zomer en in de lente, en oogsten tweemaal. Hetgeen zij 't meest verbouwen is gierst. De koude is bij hen gezond, ook als zij hevig is, de warmte daarentegen schadelijk. Zij kunnen niet in de Longobardische landen reizen wegens de hitte die daar groot is en de Slawen doet omkomen. Want zij bevinden zich alleen wel bij die temperatuur, waarbij de menging (der vier elementen van het lichaam) in gestolden toestand is. Smelt deze en wordt zij heet, dan verkwijnt het lichaam en is de dood het gevolg. Zij hebben twee ziekten, waarvan bijna niemand bevrijd blijft: roos en haemorrhoiden. Zij vermijden het eten van jonge hoenders, daar dit naar hunne meening voor hen schadelijk is en de roos bevordert. Maar zij gebruiken rundvleesch en ganzenvleesch en dit bekomt hun goed. Zij dragen wijde kleederen, maar de mouwen zijn van onderen nauw. De koningen houden hunne vrouwen afgesloten en zijn zeer ijverzuchtig op haar. Soms heeft een hunner twintig en meer echtgenooten. Hunne voor naamste vruchtboomen zijn appel-, peeren- en perzikenboomen. Er is een zwarte ¹⁾ vogel met groenen tint, die alle geluiden van menschen en dieren kan nabootsen. Men vangt hem en gebruikt hem op de jacht ²⁾. Zijn naam is in 't Slawisch *sbá*. Verder is er een veldhoen, dat in 't Slawisch *tetra* heet. Zijn vleesch smaakt voortreffelijk. Hij doet zijn kreet uit de toppen der boomen op een parasang afstand en verder hooren. Er zijn twee soorten van deze vogels: zwarte en gevlekte, die schooner dan pauwen zijn. De Slawen hebben verschillende snaar- en blaasinstrumenten. Een der laatste is meer dan twee el lang. Een hunner snaren-

¹⁾ Lees غريب.

²⁾ Lees فيصيدون به.

instrumenten heeft acht snaren en is van binnen plat, niet gebogen. Hun wijn en sterke drank wordt uit honig bereid.

Bij de vertaling van de namen der twee ziekten, waaraan bijna alle Slawen zijn blootgesteld, ben ik Rosen gevolgd, hoewel ik niet zeker ben of hij juist heeft vertaald, zelfs niet of hij met recht *al-bawâcîr* voor *an-nawâcîr* heeft gelezen. Dit laatste beteekent volgens Dozy's vriendelijke mededeeling, die dit woord in zijn *Supplément* zal behandelen, *fistelgezwollen*, in 't bijzonder aan den anus, en in verband hiermede zou men ook *homîra* kunnen verklaren, dat door roos vertaald is, wat de gewone beteekenis is, maar ook voor een soort van leelijke puisten gebezigd wordt. Maar daar Abraham van twee ziekten spreekt, waarvan bijna niemand bevrijd blijft, zou men eerder geneigd zijn, aan mazelen en roodvonk of dergelijke te denken. Inderdaad dragen in Spanje de mazelen nog den Arabischen naam *alfombra*, maar voor *rih al-bawâcîr* of *an-nawâcîr* heb ik noch in de woordenboeken, noch bij een vluchtig onderzoek van Arabische medische werken de beteekenis gevonden die ik zocht.

Over de twee vogels door Abraham vermeld, heb ik enkele opmerkingen te maken. In den text zijn twee fouten n. l. dat in plaats van *zwart* (girbîb) staat *vreemd* (garîb) en »dat in plaats van »men gebruikt hem op de jacht" staat »men jaagt hem". Vooral wegens deze valsche lezingen heeft Kunik slechts aarzelend durven voorstellen in *sbâ* het Ozechische *spak* of *spáček* terug te vinden, dat *spreeuw* beteekent. Inderdaad is het ongerijmd, dat men dezen vogel als wild beschouwt en een vreemden vogel noemt. Doch neemt men mijne twee, graphisch zeer na voor de hand liggende, verbeteringen aan, dan is hieromtrent alle twijfel opgeheven. De zwarte vogel met den groenen tint, die alle geluiden van menschen en dieren kan nabootsen, moet in midden-Europa de spreeuw zijn. Het was, geloof ik, nog niet bekend, dat men, van de laatste eigenschap gebruik makende, hem op de jacht als lokvogel bezigde.

Tetra is, zooals men weet, de naam van den fasant, maar

is in oostelijk Europa op andere vogels overgebracht, zooals het korhoen, het auerhoen enz. Abraham combineert naar het schijnt wat hij van de fasant wist, »die schooner is dan de pauw», met hetgeen hij in Duitschland van het auerhoen gezien of gehoord had. Want zijne beschrijving van het balderen des vogels (zooals men dit in Drenthe van de korhoenders zegt) is op het auerhoen toepasselijk, dat inderdaad niet op den grond, maar op een tak gezeten baldert ¹⁾).

Wat Abraham over de honigdranken mededeelt, bevestigt wat wij van elders reeds wisten. Deze en niet het bier waren in de Slawische landen tot voor betrekkelijk korten tijd de volksdrank en worden eerst in de laatste jaren verdrongen en wel voornamelijk door den brandewijn. Reeds in ouden tijd, leert Hehn, verstond men in Illyrië de kunst uit honig een drank te bereiden, dien Aristoteles heerlijk, krachtig en den wijn gelijk noemt. Iets dergelijks moet door Abraham bedoeld zijn, terwijl hij daarnaast eene andere bereiding kende, die sterker en geestrijker was.

Hiermede eindigt het citaat van Abraham Jakobszoon bij Bekri, die onmiddellijk een citaat uit Mas'ûdî, een ouder tijdgenoot van Abraham, laat volgen. In een van de werken van dezen schrijver, die tot ons gekomen zijn, »de Gouden Weiden» getiteld, vinden wij (III p. 62 seqq. der Parijsche uitgave) een stuk over de verschillende Slawische stammen, waarvan echter de namen zoo corrupt zijn, dat men tot nog toe slechts enkele terecht heeft kunnen brengen, zooals de Croaten en de Serben. Dit stuk wordt hier zeer verkort teruggegeven, maar daarentegen vindt men hier vele bijzonderheden, die in het genoemde boek ontbreken en de mededeeling waard zijn. Zij zijn de volgende:

De stam van welke wij gezegd hebben dat zij Serben heet, is een van de oostelijkste. Als hun vorst gestorven

¹⁾ Zie Burgersdijk, *De dieren*, II, pag. 374 seq.

is, verbranden zich velen met hem en worden ook zijne paarden verbrand. Hunne gebruiken hieromtrent gelijken op die der Indiërs. Bij het verbranden der dooden zijn zij lustig en vroolijk en zij zeggen dat zij dit zijn, daar hun God zich over den gestorvene erbarmd heeft. De vrouwen des overledenen snijden zich met messen in de handen en in het gezicht en als eene beweert dat zij hem bemind heeft, hangt zij een strik op, klimt op een stoel, doet het koord om den hals en stoot de stoel weg. Zoo blijft zij spartelend hangen tot zij dood is en wordt dan met haren echtgenoot verbrand. — De vrouwen zijn kuisch na het huwelijk, doch als een meisje een man bemint, gaat zij naar hem toe en bevredigt haar verlangen. Als een man huwt en vindt zijne vrouw maagd, zegt hij: „als er iets goeds aan u was, zouden de mannen lust in u gehad hebben en hadt gij u wel eenen minnaar uitgekozen” — en zendt haar weg en wil niets meer van haar weten.

De landen der Slawen zijn zeer koud en wel is de koude bij hen het hevigst, als de nachten door de maan verlicht en de dagen helder zijn. Dan is de koude groot en vriest het zoo sterk, dat de aarde als steen is en alle dranken gestold zijn. Bronnen en stroomen bedekken zich met een steenharde korst. Als men water uit den neus laat loopen, wordt de baard bedekt met ijsplaatjes als glas, die men moet afbreken, tenzij men zich bij een vuur verwarmt of onder dak komt. Als daarentegen de nachten donker, de dagen bewolkt zijn, dan verdwijnt de vorst en vermindert de koude. Doch dan vergaan vele schepen met allen die er in zijn, daar van de ijschotsen der rivieren stukken als bergen tegen ze aanstooten. Soms weet een jongeling of krachtig man op zulk een ijsklomp te springen en zich alzoo te redden.

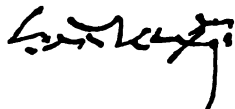
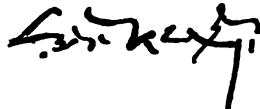
Baden hebben de Slawen niet, maar zij maken een vertrek van hout, waarvan zij de reten toestoppen met iets dat op hunne boomen groeit en op watermos

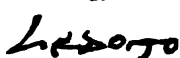
gelijkt, en dat zij *moch* noemen. Zij gebruiken dit ook voor hunne schepen in plaats van pek. In een hoek van dit vertrek bouwen zij een vuurhaard van steen en laten daarboven eene opening om den rook uit te laten. Als nu de haard heet gestookt is, maken zij het lucht-gat dicht en sluiten de deur. In het vertrek zijn water-vaten, waaruit zij nu water gieten op den gloeienden haard, zoodat de dampen opstijgen. Elk heeft een bundel hooi in de hand, waarmede hij de lucht beweegt en naar zich toe haalt. Dan openen zich de poriën en het overvloedige van hunne lichamen komt uit en loopt in stroomen van hen af, zoodat er geen spoor van uit-slag of gezwel op een van hen meer te zien is. Zij noemen dit vertrek *itba*.

Hunne vorsten reizen in groote vierwielige wagens, die op de vier hoeken stevige palen hebben, waaraan in geleverde ijzeren kettingen de met zijde bekleede koets hangt ¹⁾. Die daar in zit wordt niet zoo geschud als de wagen. Ook gebruiken zij ze voor zieken en gewonden.

Wat over de plechtigheden bij het overlijden van een aanzienlijk man gezegd wordt, komt in hoofdzaak overeen met hetgeen Ibn Fadhlân, die in 922 als gezant van den chalief van Bagdad bij den koning der Wolga-Bulgaren was, over de Russen mededeelt, die met hunne waren de Wolga afgekomen waren en zich daar gelegerd hadden. Hij woonde daar een lijkdienst bij met vele zonderlinge plechtigheden, maar ook hier offert zich de geliefkoosde vrouw vrijwillig op, om gedood en met haar echtgenoot verbrand te worden. Ook de stemming der overlevenden is dezelfde. Toen de verbranding plaats had, begunstigd door een stevigen wind, zag de gezant een Rus iets tot den tolk zeggen. »Ik vroeg, zegt Ibn Fadhlân, wat hij hem gezegd had en kreeg tot ant-

¹⁾ »Carruca in morem lecticae instructa" Lupus Servatus aangehaald in Bangerts uitgave van Helmold p. 246 noot.

1. 2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

a. 10. b.

11.

12.

13.

14.

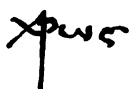
15.

a. 16.

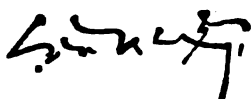
b

17.

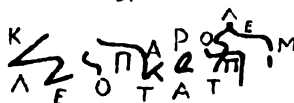

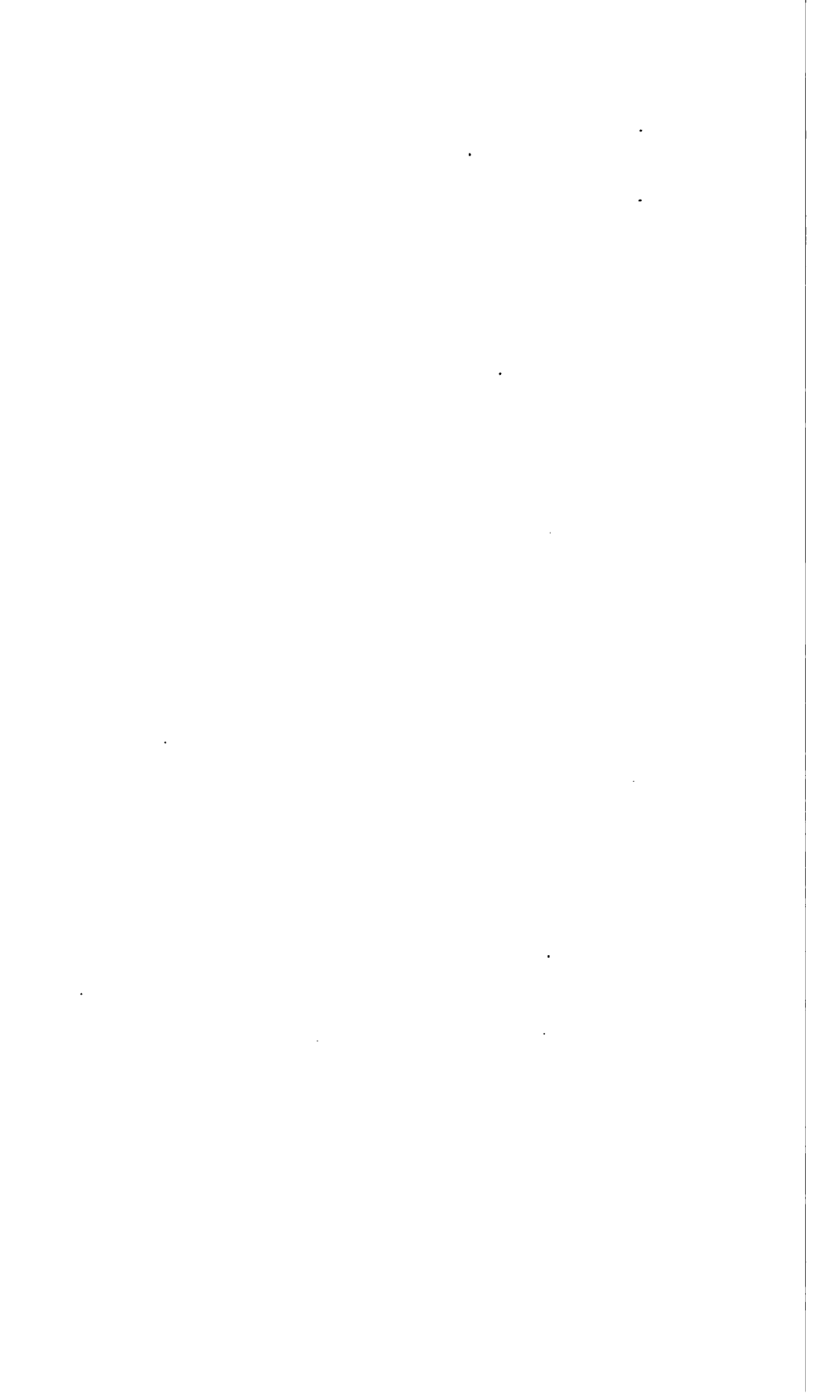
a.

18.

b.

woord: »Gij Arabieren, zeide hij, zijt een dom volk; gij neemt hem dien gij het liefst van allen gehad en het hoogst vereerd hebt en werpt hem in de aarde, waar kruipende dieren en wormen hem verteren. Wij daarentegen verbranden hem in een oogenblik, zoodat hij onverwijld in het paradijs komt.” Daarop begon hij uitbundig te lachen en zeide: »Zijn God bewijst hem zijne liefde door den wind dus te doen waaien, zoodat hij hem in een uur tot zich kan nemen.” En in waarheid voegt Ibn Fadhlân er bij, in minder dan een uur was alles verbrand.

De beschrijving van het zweetbad komt nauwkeurig overeen met wat nog heden algemeen in Rusland gebruikelijk is. Het Slawische woord voor mos was in den text een weinig bedorven, maar met zekerheid te herstellen; daar uit de beschrijving duidelijk blijkt, dat werkelijk mos bedoeld wordt. Aan den naam van de zweetkamer zelf, *itba* of *atba*, laten zich belangrijke vragen aanknoopen. Vermoedelijk is hij afgeleid van den wortel *tap* (heet zijn), dien men in 't Slawische werkwoord *topiti* (verwarmen), het adjectief *teply* (warm) en den plaatsnaam Teplitz aantreft. De laatste plaats is zoo genoemd naar de heete bronnen, evenals Tiflis in Armenië. Heeft men nu daarin het grondwoord van het welbekende woord *Stube*, dat bij de Slawen onder de vormen *istaba*, *izba* voorkomt en dat oorspronkelijk juist hetzelfde beteekent? Kunik meent stellig — en ik ben 't geheel met hem eens — dat dit niet het geval kan zijn, maar vermoedt eerder dat dit woord *Stube* door de Goten het eigendom van gansch Europa geworden is. Men moet dan aannemen dat de Slawen bij de overname van het Gotische woord hun eigen woord verloren hebben, evenals dit in Rusland en bij de zuidelijke Slawen later weder door het woord *banja* verdrongen is.

In Rusland is nog tegenwoordig de zweetstoof in algemeen gebruik, en wel met het behoud der voorvaderlijke, niet zeer eerwaardige, gewoonte om slechts eenmaal 's weeks hoofd en aangezicht te reinigen. Vele arbeiders worden zaterdagavonds door hun patroon naar de stoof gezonden. En zoo geschiedde het in vroeger tijd ook in Duitschland, getuige

uitdrukkingen als de »Stobenpfennig» in Brunswijk, die zaterdagavonds aan de werklieden werd uitgedeeld. Doch het eigenlijke zweet- of dampbad is aldaar reeds zeer lang door het waterbad vervangen, en zoo heeft ook het woord Stube zijne eigenlijke beteekenis geheel verloren.

Ik ben aan het einde van mijn taak gekomen en hoop dat het mij gelukt is, U de belangrijkheid van het bericht van Abraham Jakobszoon aan te toonen. Natuurlijk heb ik slechts een zeer klein gedeelte kunnen mededeelen van Kunik's onderzoekingen, die zich aan dit bericht vastknopen en die ik zelf nog maar voor de helft ken. Wenschen wij dat de twee verdienstelijke Peterburgsche geleerden spoedig in staat mogen zijn, niet slechts het tweede deel van de Russische uitgave, maar vooral de Duitsche bewerking te doen in het licht verschijnen.

VERSLAG OVER DE VERHANDELING

VAN DEN HEER W. MOLL:

GEERT GROOTE'S DIETSCH E VERTALINGEN.

Dat Geert Groote, toen hem het verlof om in het bisdom Utrecht te prediken door een listig besluit was ontnomen, zijn arbeid voortzette door het overbrengen van verschillende kerkelijke geschriften in de landtaal, is sinds lang bekend; zelfs de namen dier geschriften zijn door de mededeelingen zijner biografen voor de vergetelheid bewaard gebleven. Veilig mocht men onderstellen, dat deze vertalingen wel niet spoorloos verdwenen zouden zijn; ja, niet al te gewaagd scheen de gissing, dat de Dietsche Boetpsalmen, Litanieën en Getijdenboeken, die in vele handschriften en oude drukken werden gevonden, van Groote's hand afkomstig zouden wezen. Maar het bewijs ontbrak; nergens scheen bij het vertaalwerk de naam van den overzetter vermeld te zijn. Intusschen lag er in de Koninklijke Paulinische Bibliotheek te Munster een codex, die dien naam bevatte. Nauwelijks kwam dit den heer Moll ter oore, of hij stelde de noodige onderzoekingen in, en de door hem aangeboden verhandeling is de vrucht van hetgeen hij reeds vroeger had verzameld en sedert heeft gevonden.

Wat wordt er door deze verhandeling voor de wetenschap gewonnen?

Naarmate Geert Groote telkens meer blijkt eene belangrijke figuur in de geschiedenis onzer vaderlandsche kerk te wezen (al is zijne beteekenis eenigszins anders, dan men

vroeger meende), naar diezelfde mate neemt ook alles, wat hem betreft, in belangrijkheid toe. Van hem, den volksman, »die mit sinen heilighen leven ende levendighe exempel ende vurighe lere ende predicacie, als een apostel ons Heren, al dat crisdom van Utrecht hevet verlichtet ende van menigher dwalinge tot Gode ghetogen ende bekeert'', kende men tot dusverre verschillende opstellen, preeken en brieven in het Latijn, maar slechts een paar stukken van geringen omvang in de landtaal. Thans daarentegen komt hij tot ons met een aantal Dietsche vertalingen, waarin wij hem tevens als vertolker van kerkhymnen en als overzetter en glossator van psalmen en andere gedeelten uit den Bijbel leeren kennen. Het behoeft geen betoog, dat dit inderdaad eene aanwinst is, wyl het ons de taal doet kennen, waarmede hij zijne hoorders wist te boeien, de verklaringen, die hij van bijbelplaatsen placht te geven, de allegorisatiën en moralisatiën, die hem tot een zoo geliefd volksleeraar maakten. Wel is waar zal de geleerde, die rustig in zijne kamer zat te schrijven, iets anders zijn geweest dan de boetprediker, die zijne improvisatiën over het volk uitgoot, maar zijne taal, zijne schriftverklaring en zijn geest waren toch in beide gevallen dezelfde. Wat wij dienaangaande uit zijne Latijnsche geschriften weten, is meer de maatstaf van hetgeen hij was voor de geletterden; wat wij uit deze Dietsche vertalingen en verklaringen leeren kennen, kan beter dienen tot aanwijzing van hetgeen hij was voor het volk.

Want aan het volk gaf hij deze liturgische geschriften, hier en daar van glossen voorzien, in handen, en dit geeft er in de tweede plaats eene eigenaardige beteekenis aan. Wij hebben hier, om zoo te zeggen, eene peilschaal van de kennis en geestesontwikkeling der groote menigte ten tijde van Gerrit de Groote. Zegt deze in den proloog, waarin hij de beginselen uiteenzet, die hem bij de vertaling hebben geleid: »Die gemeynte niet en weet wat iubileren is'', dan kunnen wij er zeker op aan, dat dit woord in zijne dagen door haar niet werd begrepen. Schrijft hij in zijne eerste glosse op Psalm VII: »Dese salme is swaer, ic wils u wat beduden'', dan blijkt daaruit, dat een thans niet al te moei-

lijk lied destijds geenszins licht mocht worden geacht. Meent hij in eene aantekening op Psalm XLI te moeten opmerken: »Dese yordae is dat water, daer Cristus in ghedopet wert», dan pleit dit niet voor de uitgebreidheid der bijbelkennis, die hij bij zijne lezers onderstelde. De waarde van dit een en ander ligt niet in de zaken op zichzelve, maar in de zaken in verband met den tijd. Er zijn méér fragmenten van bijbelvertalingen uit de middeleeuwen; er zijn méér glos-sen, bij die vertalingen gevoegd; maar zelden of nooit kan men met zekerheid zeggen, wanneer zij zijn vervaardigd en voor wie. Hier daarentegen hebben wij te doen met een werk uit 1383 of '84, uitsluitend ondernomen met het oog op het volk. De volksontwikkeling zelve is er uit te kennen.

Bij deze belangrijkheid op biographisch en cultuur-historisch gebied moet eene derde worden gevoegd. Het »*communis vinculum*» wordt in studiën als deze op treffende wijze openbaar. Levert de kerkhistoricus een schoon gedeelte stichtelijke volksliteratuur, de taalgeleerde neemt het dankbaar aan, om er voor zijn vak winst mede te doen. Toen het Middelnederlandsch na eeuwenlange verwaarloozing eindelijk zijne wetenschappelijke beoefenaren vond, zochten dezen bij voorkeur naar dichtwerken, in die taal geschreven. Later zagen zij in, dat het proza veel beter waarborgen oplevert voor de juistheid der woordenkeus en de zuiverheid der spraak-kunstige vormen. Thans zijn zij dankbaarder voor een stuk in ongebonden dan in gebonden stijl. Die dankbaarheid wordt grooter, wanneer — gelijk niet altijd gebeurt — de schrijver vermeld staat, en deze een man is van welverdienden naam. En nog hooger stijgt zij, als de tijd der vervaardiging niet bij benadering, maar met zekerheid kan worden bepaald, wijl het gegeven letterkundig voortbrengsel alsdan kan strekken tot vaststelling van hetgeen in een zeker jaar door een bevoegd persoon als goed Dietsch werd beschouwd. Aan deze gunstige omstandigheden nu, die slechts zelden voorkomen, beantwoorden de vertalingen, ons door den heer Moll aangeboden. Zij zijn door een geletterd volksman als Geert Groote in den jare 1383 of '84 gemaakt, en de critische vraag, of deze hierbij als onafhankelijk vertolker,

dan wel als verbeteraar van eene reeds bestaande vertaling is te werk gegaan — het laatste schijnt het meest aanneemelijke te wezen — doet blijkens den proloog weinig ter zake. De zuiverheid van den tekst is daarenboven door de omstandigheid, dat het afschrift hoogstens vijftien jaren na de vertaling is vervaardigd, genoegzaam gewaarborgd.

Er is nóg een punt, waarop hier de aandacht moet worden gevestigd. Veel moge bekend zijn aangaande de groote kerkelijke liturgieën, — de geschiedenis der kleinere, meer voor persoonlijk gebruik bestemde liturgische schriften ligt nog voor een goed deel in het duister. De heer Moll nu heeft getracht, hierover eenig licht te verspreiden, en daartoe in zijne verhandeling bijeengebracht, wat hij betreffende den oorsprong en het gebruik van de zeven Boetpsalmen, de Litanieën, de Getijdenboeken in het algemeen, en de door Groote vertaalde in het bijzonder, heeft kunnen vinden. Dat het persoonlijk gevoelen van den schrijver bij de waardeering dier geschriften niet zonder invloed is gebleven, zal niemand verwonderen; evenmin, dat niet alle leden der Commissie, die geroepen werd om over zijnen arbeid verslag uit te brengen, in zijne beschouwingen deelen of zich verantwoordelijk stellen voor zijne opvatting van sommige kerkelijke zaken en leerstukken. Dit neemt echter niet weg, dat ook dit gedeelte der verhandeling naar aller eenparige meening groote wetenschappelijke verdiensten heeft.

De Commissie zal niet noodig hebben, aan het gesprokene meer toe te voegen, om haar gunstig oordeel over deze belangrijke bijdrage tot de kennis van Geert Groote, de volksontwikkeling onder zijne tijdgenooten, de taal zijner dagen en de door hem vertolkte liturgische schriften te rechtvaardigen. Haar blijft slechts over, uwe vergadering te adviseren tot het opnemen der aangeboden verhandeling met de daarbij behoorende bijlagen in de werken der Akademie. Voorts meent zij hare belangstelling in dezen nieuwen arbeid van ons geacht medelid niet beter te kunnen toonen, dan door zijne aandacht ook nog te vestigen op de jongste lijst van Groote's geschriften bij Bonet-Maury, *Gérard de Groote*, Par. 1878, p. 91—94; op *De [berijmde] zeven Boetpsalmen*, uit-

gegeven door Meijer in de *Nieuwe werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, Dl. V, blz. 187—239; op het *Verslag van en mededeeling uit twee tijdenboeken der veertiende eeuw*, door denzelfden schrijver geplaatst in de *Verhandelingen der Tweede Klasse van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut*, Dl. VI, blz. 32—70; op de *Taalkundige Bijdragen* onder redactie van Cosijna, Kern, enz., Dl. II, blz. 57 v., waar het in Bijlage XIV genoemd Heidelbergesch fragment geheel is afgedrukt, en op Serrure's *Vaderlandsch Museum*, Dl. V, blz. 318—336, waar het gansche gedicht, waartoe dat fragment behoort, te vinden is; bovenal echter op Karl Regel, *Mittelniederländische Psalmen, Hymnen und Gebete*, Gotha 1864, waar eenige in de Bijlagen opgenomen stukken alreede naar twee Gothasche handschriften zijn uitgegeven. Ten slotte spreekt zij den wensch uit, dat de schrijver kunne besluiten tot eene critische uitgave van deze Dietsche vertalingen in haar geheel, hetzij achter zijne verhandeling, hetzij in de Werken der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde of waar hij overigens goedvinden mocht. De taalwetenschap zou er grootelijks door worden gebaat.

M. DE VRIES.

TH. BORRET.

J. G. R. ACQUOY.

DE ONDERTEEEKENING
VAN EEN
GRIEKSCH-EGYPTISCH KOOPCONTRACT OP
PAPYRUS.

IN HET
RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN.

MEDEDEELING VAN

C. L E E M A N S.

Naar aanleiding van eene door V. Gardthausen in zijne
Griechische Palaeographie voorgestelde verklaring.

Onder vele en belangrijke Grieksch-Egyptische oorkonden op papyrus, die in het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden bewaard worden, mag aan eene overeenkomst van verkoop en koop uit het einde van de tweede eeuw vóór onze jaartelling eene voorname plaats worden toegekend. Het handschrift was het eerste van dien aard en inhoud, welks tekst in eene zeer naauwkeurige afbeelding bekend gemaakt en door eenen uitnemend bevoegden geleerde met uitvoerige aantekeningen toegelicht en verklaard werd en daardoor al spoedig eene algemeene bekendheid verkreeg. Met de verzameling van den Zweedschen Consul-generaal in Egypte, ridder d'Anastasy, werd het in 1828 door de Nederlandsche Regering aangekocht en aan het Museum toegevoegd, waar het, onder de merken I. 414 in den Catalogus der Egyptische Afdeeling: *Description raisonnée des monumens Egyptiens*, omschreven, evenals al de overige pa-

pyrusteksten der verzameling tentoongesteld is, en door belangstellende bezoekers bezigtigd en geraadpleegd kan worden.

In 1820 werd de Papyrus bij den heer d'Anastasy door den Prussischen Generaal von Minutoli gezien. Met toestemming van den eigenaar deed de generaal op het, toen tusschen twee glasruiten besloten, oorspronkelijk eenen doortrek vervaardigen, en zond dien over aan de Koninklijke Akademie der Wetenschappen te Berlijn. Daar het facsimile niet onmiddellijk op het oorspronkelijk kon worden doorgetrokken en de tusschenliggende glasruit natuurlijk aan de duidelijkheid hier en daar eenigszins afbreuk deed, zal het geen verwondering wekken, dat eene meer gezette en onbelemmerde vergelijking van het HS. zelf later gelegenheid kon leveren, om over enkele twijfelachtige, of ook minder juist gelezen woorden en teekens een beter licht te doen opgaan. Een gedeelte van den tekst in het nog niet ontrolde en dus ook geheel onbekend gebleven gedeelte van den Papyrus, kon eerst na 1828 aan den dag worden gebracht, toen de glasruiten verwijderd waren en het nog onzichtbaar gedeelte, ofschoon in vrij wat beschadigten toestand, ten gevolge van de stijve oprolling en de onafgebroken beklemming gedurende meer dan negentien eeuwen, weder aan het licht kwam.

In Berlijn werd het door von Minutoli overgezonden facsimile door Ideler aan de Akademie overgelegd, hield Bekker zich het eerst met de ontcijfering onledig en mogt deze er in slagen om het grootendeels te lezen. Die taak werd daarop spoedig door Böckh en Buttmann voortgezet, vooral met betrekking tot de nog onduidelijk gebleven gedeelten, verkortingen en teekens, met den uitslag dat, zooals Böckh verzekerde, slechts zeer weinig en wat in de hoofdzaak niet veel afdeed, nog onduidelijk gebleven was.

Die verzekering mogt toen wellicht gegeven worden, later bleek echter dat zij niet zonder voorbehoud kon gegeven en aangenomen worden.

Böckh deelde de uitkomsten van zijn onderzoek mede in eene verhandeling aan de Akademie, die onder den titel van *Erklärung einer Aegyptischen Urkunde auf Papyrus in*

griechischer cursivschrift vom Jahre 104 vor der christlichen Zeitrechnung von AUGUST BÖCKH, mit einer Tafel in Stein-druck te Berlijn in 1821 in 4°. afzonderlijk het licht zag en in de *Abhandlungen der hist. philos. klasse der K. Preuss. Akademie der Wissenschaften* 1820—1821, in 1822 werd opgenomen.

Na Böckh werd de oorkonde al spoedig door andere geleerden in behandeling genomen. In 1821 reeds door E. Jomard, *Remarques sur un ouvrage intitulé Erklärung einer ägypt. Urkunde auf Papyrus von Aug. Boeckh* Par. 1821 8°, en door denzelfde, *Traduction du Papyrus de Ptolemais*, Par. 1822. 8°. Daar ik geen gelegenheid had om met deze geschriften kennis te maken, verkeer ik in het onzekere of welligt slechts een en hetzelfde werk onder twee verschillende titels aangehaald werd. Ook van Champollion Figeac vond ik een werk vermeld, dat evenmin tot mij gekomen is, en dat onder den titel van: *Eclaircissements sur un contract de vente égyptien en écriture grecque cursive, publié pour la première fois par Aug. Böckh, avec une nouvelle copie du papyrus gravée sur cuivre d'après deux facsimiles*, in Parijs bij J. M. C. Ebenhardt in 1821—1824 in 8°. in het licht verschenen is. Ofschoon daarin van twee facsimiles gesproken wordt, geloof ik echter dat die nadere bijdragen tot verbetering van de lezing van den tekst geene hulpmiddelen hebben aangebragt. Werden die afbeeldingen naar nieuwe doortrekken van het oorspronkelijk verkregen, dan geschiedde dit, evenals met het door von Minutoli bezorgde doortrek, terwijl het HS. tusschen de glasruiten bewaard was; maar ik acht het niet onwaarschijnlijk, dat de facsimiles van Champollion beide tot dezelfde bron, den door von Minutoli naar Berlijn overgezonden doortrek, teruggebragt zullen moeten worden.

Young gaf in zijn *Account of some recent discoveries* in 1823, blz. 65 en 147 eenige verbeterde lezingen, opmerkingen en gissingen, en hetzelfde geschiedde door Buttmann in zijne *Erklärung der griech. Beischriften auf einer aegypt. Papyrus* in de reeds genoemde *Abhandlungen der Kön. Preuss. Akademie*, 1824.

In 1830 werd de geheele tekst afgedrukt, uitvoerig ver-

klaard en toegelicht door Renvens, in zijne *Lettres à M Letronne sur les Papyrus bilingues et Grecs* etc., Leid. 4°. IIIe Lettre, p. 1—16, met uitzondering evenwel van den toen nog niet ontrolden tekst van den aanvang, met de korte inhoudsopgaaf van de oorkonde, welke toen nog verborgen was gebleven, en welker bestaan ook niet was vermoed.

De laatste uitgaaf eindelijk werd door mij geleverd in het I^e deel van de *Papyri graeci Musei antiquarii publici Lugduni-Batavi*, Lugd: Bat., 1843, 4°. pagg. 67—75, Tab. V, Pap. N, N°. 2—5.

In de platen van dit werk gaf ik slechts de facsimiles van enkele gedeelten der teksten, als proeven van het schrift, of ook, waar onduidelijke of beschadigde plaatsen, twijfelachtige lezingen of onopgeloste teekens, zulk eene bijvoeging verlangden of aan andere onderzoekers de middelen konden worden verschaft om betwijfelde lezingen te onderzoeken en te vergelijken, of nog niet ontraadselde zinnen en niet opgeheven bezwaren tot oplossing te brengen.

In den beginne was deze oorkonde in de wandeling als de Papyrus Anastasy bekend geworden; naderhand werd zij naar den naam van den kooper, met den naam van *Contract van Nechoetes*, ook wel met dien van *Contract van Ptolemaïs* aangeduid. Die laatste benaming was, zooals nader blijken zal, geheel en al verkeerd. Ptolemaïs had met het stuk niets te maken, dan voorzoover de priesters en priesteressen van den Ptolemaeus dienst in die stad, de hoofdstad van Opper-Egypte, gevestigd, volgens de voorgeschreven formulieren, vermeld werden.

Voordat ik overga tot het eigenlijk onderwerp van mijne mededeeling, zal eene naauwkeurige opgaaf van den inhoud van het geheele HS. in eene woordelijke vertaling, niet geheel overbodig geacht worden.

De geheele inhoud bestaat uit drie deelen; 1°. de korte opgaaf van den inhoud, vol met verkortingen, die echter voor den tijd geene zwarigheden konden bieden; 2°. de oorkonde of het contract zelf, en eindelijk 3°. de verklaring van behoorlijke inschrijving in de registers, van de rigtige voldoening van den koopprijs en van de vastgestelde regten. Het geheel was opgerold, oorspronkelijk

met een koordje digt gebonden, en met een, ook thans nog bewaard gebleven afdruk in klei verzegeld.

Eerste gedeelte of kolom I.

1. In het XII jaar tevens het IXe jaar,
den 29 Tubi,
heeft verkocht ¹⁾
Pimonthes
5. en (zijne) broeders
(een stuk) onbebouwden grond,
(groot) $1\frac{1}{4}$ ellen ²⁾.
Gekocht heeft
Nechoetes.
10. de jonge, (voor) een talent koper.

Tweede gedeelte of kolom II.

1. Onder de regering van Kleopatra en Ptolemaios, bijgenaamd Alexander, de Philometoren, de Soteren, het XIIe jaar, tevens het IXe, ³⁾ onder het priesterschap
2. in Alexandria van de priesters ⁴⁾ van Alexander en

¹⁾ Eigenlijk, *geleverd*.

²⁾ πῆχες, zie later.

³⁾ Het XIIe jaar van Kleopatra (III Philadelphos) is tevens het IXe van Ptolemaios XI, Alexander I, en het 105^e vóór onze jaartelling.

⁴⁾ Die verschillende priesterschappen werden slechts eershalve genoemd, voor de tijdsbepaling van het contract waren zij overbodig. In de Griekse teksten schijnt het vermelden van de namen der priesters en priesterssamenkomsten geen volstrekt vereischte geweest te zijn. In de stukken, die in het demotisch, de volkstaal, werden opgemaakt, worden die namen wel genoemd.

De diensten van de Ptolemaiassen waren gevestigd, de voornaamste in Alexandrië, vereenigd met dien van Serapis, of Osor-Apis.

Sedert Ptolemaios I, Soter I, de dienst te Ptolemaïs, onder Ptolemaios II, Philadelphos, de dienst te Thebe, de oude hoofdstad van Opper-Egypte, in vereeniging met den dienst van Amon-ra-Soter, en onder Ptolemaios III, Evergetes I te Memphis, de hoofdstad van Neder-Egypte, in vereeniging met den dienst van Ptah.

van de goden Soteren, en van de goden Adelphen, en van de goden Evergeten, en van de goden Philapatoren, en van de goden Epiphanen, en van den god

3. Philometor en van den god Eupator en van de goden Evergeten, onder de Athlophore van Berenike Evergetis, de Kanephore van Arsinoë Philadelphos en van de godin Arsinoë

4. Eupator, die (alle hunne betrekkingen bekleeden) in Alexandrië; maar in Ptolemaïs (in de Epistrategie) van Thebe, onder de priesters en priesteressen van Ptolemaios Soter, die (hunne betrekkingen aldaar bekleeden)

5. in Ptolemaïs, den 29 van de maand Tubi, voor Apolonios, den beambte bij de Agoranomie van de Memnoneiën en de beneden toparchie van den Pathuritischen Nomos;

6. heeft overgeleverd ¹⁾ Pimenthes (oud) ongeveer 35 jaar, (lengte) middelbaar, (kleur) donker, (huid) ruw, (hoofd) kaal, aangezigt rond, neus regt; en Snachomneus, (oud) ongeveer 20 jaar, (lengte) middelbaar, (kleur) donker,

7. (huid) ruw, aangezigt rond; neus regt; en Semmoethis, van Persische (afkomst), (oud) ongeveer 32 jaar, (lengte) middelbaar, (huid) honigkleurig ²⁾, aangezigt rond, (neus) een weinig opgewipt; en Tathaut,

8. van Persische (afkomst), (oud) ongeveer 30 jaren, (lengte) middelbaar, (huid) honigkleurig, aangezigt rond, neus regt, met haren voorgd, Pimenthes, die medeverkooper is, alle vier

9. kinderen van Petepsaës, (en) lederbereiders in de Memnoneiën, van de hun toekomstige bezitting (gelegen) in het zuidelijke gedeelte der Memnoneiën, Pakeis ³⁾

10. een en een vierde el ⁴⁾ onbebouwd grond, be-

¹⁾ d. i. verkocht.

²⁾ d. i. lichtbruin.

³⁾ Welligt de Egyptische naam van het deel der Memnoneiën, waarin het goed gelegen was.

⁴⁾ πῦχος zijn πῦχος οἰκονομικοί, cubitus areae. De vlaktemaat is de ἄρπυα, = 100 vierkante cubitus. Zulk een cubitus is een parallelogram van 1 cubitus breed en 100 diep; $1\frac{1}{4}$ πῦχος zijn dus 125 vierkante cubitus of $2\frac{1}{4}$ vierkante meter. Vergel. A. Peyron. *Pap. Taurin.* Vol. I. p. 135.

lend: ten zuiden de Koningstraat, ten noorden en ten oosten het huis van Pamonthes en Bokonsemis, diens broeder,

11. met eenen gemeenen muur, ten westen het huis van Pages, (den zoon) van Chmomprens met eenen midden-

12. doorgang, of wie ook van alle kanten belendenden mogen zijn. Kooper was Nechoetes

12. de jonge, (zoon) van Asoos, (oud) ongeveer 40 jaar, (lengte) middelmatig, huid (honigkleurig glad, aangezigt lang,

13. neus regt, een lidteeken midden op het voorhoofd; voor een talent koperen munt ¹⁾). De hoofdverkoopers en

14. die dezen koop bevestigen ²⁾ zijn die het goed overgaven, en van wie het overnam Nechoetes de kooper.

15. (Ik) Appollonios heb (in dezen verkoop) mijn ambt waargenomen ³⁾).

Derde gedeelte of kolom III.

1. In het jaar XII, tevens ook het IXe jaar den 20 Pharmuthis, is ingeschreven, ⁴⁾, in het bureel te Hermonthis,

2. waarbij Dionusios (de ontvanger is van de jaarlijk-sche tienden, naar den omslag van Psenchoons, den pachter der belastingen, welken (omslag)

¹⁾ Een talent koper = 6000 drachmen, of chalken, ongeveer f 103 tot f 105. — Vergel. A. Peyron. *Pap. Taurin.* Vol. I. p. 21 en volg.

²⁾ Hier worden de beide broeders, Pimenthes en Snachomneus bedoeld, die hier tevens als voogden, *κύριοι*, hunne zusters en deze bijstaande, optreden.

³⁾ De Agoranoom was de beambte, die in elken Nomos de koop- en verkoopakten verleed. Apollonios was op diens bureel geplaatst en onder-teekende in die hoedanigheid het stuk.

⁴⁾ „Is ingeschreven” op regel 1, behoort bij „het regt van den koop”, regel 3, het tusschen inliggende geeft de nadere bijzonderheden en om-schrijvingen. Het bureel van den trapeziet of bankier Dionusios was ge-vestigd te Hermonthis; de omslag der belastingen was gemaakt door den pachter Psenchoons, en bekrachtigd door de onderteekening van den con-troleur, (*ἀντιγραφεύς*) Herakleides. De *τραπεζίτης* nam voor den pachter der belastingen (*τελώνης*) de betalingen in ontvangst.

3. Herakleides de controleur door zijne onderteekening bekrachtigt, het regt van den koop.

4. Nechoetes de jonge (zoon) van Asoos (heeft gekocht een stuk) onbebouwden grond,

5. Een en een vierde el, in het zuidelijke gedeelte der Memnouiën, hetwelk hij gekocht heeft van

6. Pimonthes en Snachomneus

7. (de zonen) van Petepsais, en van hunne zusters,

8. voor een talent koper. Regt 600 (drachmen) ¹⁾

9. Dionusios de bankier.

Ik heb bij deze vertaling, die met de weinige daarbij gevoegde aanmerkingen wel geene groote moeilijkheden of twijfelachtige plaatsen meer zal aanbieden, het niet noodig geacht, om op de zeer vele verbeteringen te wijzen, die door de juistere lezingen van Reuvens en zijne uitmuntende en naauwkeurige toelichtingen, in den tekst zijn aangebragt, en ik acht het evenzeer overbodig, de weinige aanvullingen of wijzigingen uitdrukkelijk te vermelden, die eene hernieuwde vergelijking van het oorspronkelijke HS., nadat het uit de glasruiten uitgenomen, en het nog toegevouwen of opgerolde gedeelte ontwikkeld was, mij aan de hand heeft gegeven.

Ik zal straks de gelegenheid hebben, om op dit punt terug te komen, en meen voorloopig genoeg te hebben gezegd, om tot het eigenlijke onderwerp van mijne mededeeling over te gaan, en mijn daaraan verbonden vertoog zonder overwegend bezwaar te doen volgen.

Een Duitsch geleerde, V. Gardthausen heeft in zijn, in den loop van dit jaar uitgegeven, geschrift: *Griechische Palaeographie* (Leipzig 1879; XVI, u 472 Ss. 8°. mit 12 *zum Theil photolith. Tafeln*) onzen papyrustekst, of eigenlijk meer bepaald de onderteekening van de koopakte behandeld. Hij heeft daarbij alleen het door Böckh geleverde facsimile ge-

¹⁾ 600 (drachmen), dus tien ten honderd van de koopsom.

volgd, mijne lezing en vertaling van het oorspronkelijke uitsluitend gernaadpleegd, maar de zoo volstrekt onmisbare toelichtingen, verklaringen, bewijsvoeringen van Reuvens, volstrekt verwaarloosd, heeft die zelfs naar mijne overtuiging niet, dan alleen bij aanhaling, gekend.

De hoofdinhoud van zijn werk is niet zoozeer de Grieksche palaeographie, als wel de tachygraphie, die naar zijne meening als een vastgesteld, afgerond en ambtelijk erkend schrijfstelsel ¹⁾ met zekerheid tot in de tweede, misschien wel in de vierde eeuw vóór onze jaartelling moet opklimmen, en dus geheel onafhankelijk was van, en buiten betrekking stond met, de zoogenaamde notae Tironianae, die eerst onder het consulaat van Cicero uitgevonden werden.

Om zijne stelling te bewijzen beroept Gardthausen zich op onzen papyrus, in welks onderteekening, regel 15 van kolom II, hij niet de woorden *Ἀπολλ(ώνιος) κεχ(ρημάτιζα)* maar de eigenhandige onderteekening van Kleopatra en Ptolemaios leest, en wel in tachygraphische schriftteekenen, die tot het door hem bedoelde schriftstelsel behooren, die dus niet slechts, overeenkomstig de letterlijke beteekenis van het woord snel, maar met meer of mindere verkorting geschreven waren.

Zeker zou de ontdekking van eene eigenhandige naamteekening der bedoelde koninklijke personen, eene hoogst zeldzame, de eerste en eenige van dien aard zijn, en de oude papyrus voor liefhebbers van zulke autographen een schier onbetaalbare waarde bezitten; of die waarde echter ook op wetenschappelijk gebied hoog zou kunnen aangeslagen worden, komt mij zeer twijfelachtig voor.

Doch de geheele ontdekking valt weg, wanneer de bewuste handteekening slechts die van eenen ondergeschikten ambte is, van eenen Apollonios, geplaatst aan het bureel van den Agoranomos in den Pathuritischen nomos.

Het schijnt, ik wees er reeds op, dat Gardthausen de verhandeling van Reuvens niet gelezen, maar slechts uit aanhalingen, waarschijnlijk alleen uit mijne *Papyri graeci*,

¹⁾ „Vollständig ausgebildet und officiell anerkannt“.

gekend heeft. Want hij brengt al de lezingen, verklaringen en toelichtingen door Reuvs gegeven tot mij, en voert dus ook zijnen strijd jegens mij, waar die eigenlijk tegen Reuvs gerigt zou moeten zijn. Toch had hij uit mijne korte inleiding op den tekst van den papyrus (*Pap. graeci* p. 67) en uit mijne aantekeningen zelven, waarbij ik steeds op Reuvs verwees, zich behoorlijk kunnen inlichten.

Wanneer de opmerkingen en opvattingen van Reuvs onjuist waren, dan kon ik de bestrijding, al werd die ten onregte jegens mij gevoerd, laten voorbijgaan, maar nu geene enkele aanmerking van Gardthausen hout snijdt, al worden zij vaak met het grootste zelfvertrouwen en beslissend uitgesproken, wordt het mij een pligt voor mijnen onvergetelijken leermeester op te komen en den heer Gardthausen teregt te wijzen. Ik ga daartoe over, met de woordelijke aanhaling van zijne vertoogen.

Blz. 223 zegt hij, »Leemans weicht zuweilen und nicht »immer mit Glück von der Lesung Böckh's ab».

Hij brengt echter geene voorbeelden bij. Toch bestaan die afwijkingen en wel in zeer grooten getale, maar gegrond op eene herhaalde en meer naauwkeurige vergelijking en juistere lezing en verklaring van den oorspronkelijken tekst zelven, terwijl voor Böckh slechts een, onder eenigszins ongunstige omstandigheden vervaardigde doortrek beschikbaar was. Ik heb intusschen geene aanleiding om, hetzij ik mij met of ook zonder Reuvs, met Böckh's opvattingen niet vereenigen kon, van mijne meening terug te komen.

Misschien vindt Gardthausen zulk eene afwijkende lezing met betrekking tot de onderteekening van het contract, die Böckh als: »unleserlich und nicht mit gewöhnlichen Buchstaben, sondern in tachygraphischen Noten geschrieben» beschouwt, maar in welker laatste gedeelte (hier moet natuurlijk eene schrijf- of drukfout voor eerste aangenomen worden) toch de naam van Apollonios te erkennen is. Blz. 224 zegt Gardthausen: »wie Böckh vermuthen konnte, »das der Name Apollonios in dem letzten Theil der »Unterschrift enthalten sei, ist mir vollständig rathselhaft. »Vielleicht liegt hier ein Schreib- oder Drückfehler vor,

»sodass Böckh, ebenso wie Leemans, an den ersten Theil »dachte”.

De zaak sprak van zelf; of overigens deze afwijking van Böckh's meening, door Gardthausen tot de »nicht glücklichen” gebracht kan worden, behoeft geen betoog.

Doch zien wij, hoe het met de hoofdzaak van deze onderteekening gesteld is »Ohne irgend wie Rechenschaft über »seine Auffassung zu geben,” zegt Gardthausen (blz. 223) »liest er” (Leemans) »Ἀπολλώνιος χρηματικά, und »übersetzt dies: ego Apollonius officii munus peregi.” Gardthausen acht het verder »nicht der Mühe werth mit Leemans darüber zu streiten, ob χρηματίζειν in diesem Sinne »gebraucht wird, weil schon seine Lesung vollständig in »der Luft schwebt.»

Over die luchtzweving handelen wij nader. Afdoende rekenschap van de door Reuvens en, op diens voetspoor, door mij aangenomen lezing zou Gardthausen in de *IIIe Lettre à Letronne* p. 13, 14 hebben kunnen vinden. Ik rekende het onnoodig haar te herhalen, maar meende te kunnen volstaan met de algemeene verwijzing tot het werk van Reuvens.

Maar een woord over χρηματίζειν, over welks beteekenis de heer Gardthausen eenen strijd met mij niet der moeite waard noemt.

Hij had bij Peyron *Pap. Taur* I p. 151 en volg., ook door mij in mijne *Papyri graeci* aangehaald, zich zelfs de gedachte aan eenen strijd over het bedoelde woord kunnen besparen. Χρηματίζειν heeft betrekking op elke ambts-handeling zoowel van de hoogere, zelfs de hoogste, als van de mindere en ondergeschikte beambten.

Zoo verklaart bijv., in eene onderteekening van eene overeenkomst wegens geleend koren, in *Pap. III*, van de Parijsche verzameling, Ptolemaios die onder den Agoranoom Dionusios (παρὰ Διονυσίου) aangesteld was: κεχρ, d. i. κεχρηματικά »ik heb in deze voor of namens Dionusios den Agoranoom gehandeld, gefungeerd. Onder een Demotisch contract, *Pap. XX* van het Museum te Turijn, uit het 44^e jaar van Evergetes II, vindt men, eerst eene trapezietische inschrijving of registrering, en dan daaronder de ver-

klaring: 'Απολλώνιος ὁ πρὸς τῷ γραφείῳ κεχρηματικά) L. μδ', Μεσόρη ἐπαγομένῳ β'. Zie A. Peyron, *Pap. Gr. Taurin* T. I. p. 151, en ook B. Peyron, *Papiri greci del Museo Britannico di Londra e della Biblioteca Vaticana*, Tor. 1841, p. 65, over χρηματίζειν, χρηματισμός enz. Ik geloof niet dat, behalve de heer Gardthausen, iemand, die zich eenigszins met de taal der Grieksch-Egyptische contracten bekend heeft gemaakt, de tot nu toe aangenomen beteekenis van het woord betwijfelen zal.

Maar Gardthausen verwerpt onvoorwaardelijk de geheele lezing van het woord (blz. 224): »Denn entweder ist jene »Unterschrift tachygraphisch, oder sie ist es nicht. Wenn »sie tachygraphisch ist, so ist die Lesung von Leemans »irrthümlich, denn es stimmt auch nicht ein einziger Buchstabe mit den sonst bekannten Zeichen. Wahrscheinlich »glaubte aber Leemans jene Charactere mit Hülfe des gewöhnlichen Alphabetes entziffern zu können, und dann »musste man zunächst an jene cursiven Buchstaben denken, »in denen die vorhergehenden Theile der Urkunde geschrieben sind. Dass das cursive Alphabet der Urkunde selbst »hier nicht ausreicht, hat bereits Böckh gesehen und jeder »unbefangene Leser wird ihm darin Recht geben, dass die »Unterschrift nicht gelesen werden kann: 'Απολλώνιος »κεχρηματικά.»

Daargelaten of Böckh werkelijk die meening zoo bepaald als de zijne uitgesproken heeft, dan wel of zij hem niet veel meer door Gardthausen toegedicht wordt, willen wij nagaan, welke bedenkingen Gardthausen tegen de door Reuvens en door mij aangenomen lezing meent te kunnen opwerpen.

Tachygraphie in de gewone technische beteekenis heb ik in ieder geval niet in de onderteekening gezien, maar wel het, in dien tijd gebruikelijke loopend schrift, met de verkortingen, zooals die in de haastig geschreven, soortgelijke aan- en onderteekeningen, ook nog in onzen tijd vrij algemeen voorkomen. Men vergelijke het op onze plaat onder n. 1. gegeven fac-simile, dat op het oorspronkelijk doorgetrokken, bij veel overeenkomst, van het door Böckh gele-

verde (zie n. 2) toch nog eenig verschil toont, hetwelk niet mag worden voorbijgegaan.

Zien wij echter eerst welke bedenkingen Gardthausen tegen onze lezing in het midden brengt. »Jener nach links »gewendete spitze Winkel mit dem die Unterschrift be- »ginnt, kommt allerdings in der Urkunde selbst vor im An- »fange der 6ten Zeile und wird hier von Böckh und Lee- »mans durch ἀπ[έδοτο] erklärt. Vielleicht hielten sie ihr »für das Zeichen der Praeposition ἀπό, und glaubten dass »auch der Name der Unterschrift mit ἀπό anfangen müsse. »Aber diese Annahme ist durchaus willkürlich, denn er- »stens bedeutet jenes zeichen auch nach Böckh und Lee- »mans nicht ἀπό, sondern ἀπ; zweitens unterliegt die »Anwendung solcher conventioneller Zeichen bei einem Na- »men in der Unterschrift eines Contractes sehr gerechte »Bedenken; drittens verbietet sich diese Erklärung, sowohl »an der ersten, wie an der zweiten Stelle, weil Abkürzun- »gen in der Schrift alter griechischen Urkunden fast gar »nicht vorkommen. Selbst die Praepositionen, und speziell »ἀπό, sind immer ausgeschrieben”.

Ik antwoord: Vooreerst heb ik het eerste teeken van 'Ἀπέδοτο, op regel 6, (zie Pl. N°. 3) niet met 'Ἀπό, maar met 'Ἀπ' verklaard; de π vind ik in het onderschrift in de omgebogen trek van de horizontale lijn van het eerste teeken, de ο in het kleine streepje of stipje daaronder, dat in Böckh's facsimile, ofschoon niet zóó duidelijk, toch ook aanwezig is, en zoo zal mijne lezing 'Ἀπ, wel een weinig waarschijnlijker worden.

Ten tweede, komen conventionele teekens en in ieder geval verkortingen, bij namen in de onderteekening van contracten nog al veelvuldig voor; zelfs in het formulier van inschrijving van ditzelfde contract teekent de beambte Dionusios zich enkel met Δ (zie plaat N°. 4) en wordt diezelfde naam op den tweeden regel Διονυ geschreven (zie Pl. N°. 5).

Ten derde, komen verkortingen in het schrift der oude grieksch egyptische oorkonden zeer dikwerf voor. In den Papyrus van het Museum te Leiden, L kolom I, regel 9: ἐγγ (= ἔγραψεν); II. 2 ἀπει (= ἀπειλιώτου); aldaar 7,

ἀντιγρ' (= *ἀντιγραφεύς*); reg. 8 *β* (= *βασιλικῶν*) en *τρ* (= *τραπεζίτου*). In Contr. M. kol. I, reg. 11, *ἀπ* = (*ἀπηλιώτου*), 14 *νὸ* (= *νότου*), *β* (= *βορύᾱ*), en *το* (= *τόποι*). Wij zouden deze voorbeelden schier in het oneindige kunnen vermeerderen. Waarlijk, ik moet het er voor houden dat de heer Gardthausen met de oude Grieksch-Egyptische oorkonden zich al zeer weinig bekend heeft gemaakt.

Dat verder de voorzetsels, en met name *ἀπό*, altijd voluit geschreven worden, heeft met de verkorting van den naam Apollonios niets te maken; de heer Gardthausen zal toch in dien naam wel geen voorzetsel aannemen! Het eerste teeken op regel 6 van het contract, (zie Pl. N°. 6) kan niet anders dan voor *Ἀπ* aangenomen worden. Wanneer de grondlijn van den hoek regt loopt (zie 7), dan heeft het teeken de beteekenis van eene *α*, beduidt ook $\frac{1}{2}$, en dikwijls ook *δραχμή*, en in het algemeen eene verkorting. Is de grondlijn, even als hier het geval is, omgebogen, dan moet het teeken voor *ἀπ* genomen worden. Dit is bijv. het geval in den Papyrus van het Museum te Leiden L, waar men in kol. II, reg. 2 het teeken aan den aanvang en als verkorting van *απει* vindt, (zie Pl. N°. 8). Voor het overige kan en mag het teeken in ons contract niet anders dan voor *Ἀπ* genomen worden. *Ἀπέδοτο* kan hier niet gemist, en, zooals Gardthausen wil, met *Ἔδοτο* vervangen worden. Het eerste is het wettige, geeikte woord voor de handeling van den verkooper, die het verkochte „afgeeft”, d. i. „overlevert”. Zie Papyrus van het Museum te Leiden M, kol. I, reg. 4; II, 7, en in ons contract N, kol. I, reg. 3; II, 13. Daarom heet de verkooper *ὁ ἀποδόμενος*, en niet *ὁ δόμενος*; terwijl de kooper, *ὁ πριάμενος*, *ἐδέξατο* het verkochte „ontving, aanvaarde”. *Διδόναι ἔντευξιν*, ook *ἀποδιδόναι ἔντευξιν*, is „een smeekschrift, een adres indienen, overgeven”, bijv. in Pap. Leiden G, kol. I, 5 en H, reg. 5 *τῆς δεδομένης ἐντεύξεως*; Pap. D, I, 5—7: *ἀπέδωκα-τὴν-ἐντεύξιν*; maar *διδόναι τόπον*, in de beteekenis van „een stuk grond verkoopen”, laat zich in de Grieksch-Egyptische koopcontracten niet denken. De verkooper *ἀποδίδοται*

d. i. »levert het verkochte af of over», hij »laat het over» aan den kooper, maar hij »geeft» het hem niet.

Om nu toch iets van het teeken, den genoemden hoek, te maken, geeft Gardthausen er eenvoudig de waarde of bestemming van een aanvullingsteeken, »Füllungszeichen» aan, van eene soort van »kronis zwischen den zwei verschiedenartigen Theilen der Urkunde, dem sogenannten Protocoll, »und dem eigentlichen Contracte.» Zulk een aanvullings-teeken zou, naar mij voorkomt, hier aan het begin van eenen nieuwen regel al eene zeer zonderlinge plaats innemen. Ook zou het gebruik van zulke teekens met die bestemming nog in soortgelijke contracten moeten aangewezen worden.

Gardthausen beroept zich (bl. 225) op Grieksche opschriften, waarin zulke aanvullingsteekens op dezelfde wijze gebezigd zouden voorkomen en verwijst naar I. 191 van het *Corpus Inscr. Graec.*, en II. 1906. Ik kon op de Universiteitsbibliotheek te Leiden slechts de eerste dier aanhalingen nazien, de aflevering met de tweede was aldaar nog niet ontvangen. Maar in dat eerste opschrift heeft de liggende of horizontale streep achter het woord *xo* niets te maken met het hoekvormige teeken, of nota van ons contract. Als het eenige beteekenis heeft, dan moet het daar de verkorting van *Kv*, voor *Κυζικηνοὶ Στατήρες* aanduiden.

Wij blijven ons aan onze eigene opvatting houden, lezen 'Απέδοτο, en zien in het besproken teeken voor 'Απ eenen grond, om in het onderschrift 'Απο als vrij zeker aan te nemen.

Dan volgen twee λλ, en boven de tweede λ een boogje, dat men óf voor eene ω, óf, wat mij meer waarschijnlijk voorkomt, (even als elders meestal een dwarsch streepje boven het woord) voor een verkortingsteeken houden kan. Zoo krijgen wij 'Απολλ(ώνιος). Met gelijke verkorting heeft de Trapeziet, bankier of ontvanger, Ammonios in Papyrus Leiden M, kol. II, zijnen naam 'Αμμ̄ geschreven. (Zie Plaat N°. 9).

Het tweede woord van het onderschrift (zie Pl. N°. 2), is eene verkorting van *κεχρ* voor *κεχρημάτια*.

De α is duidelijk; de ϵ wordt vaak in haast, ook zelfs in den tekst van ons contract, door eenen hoek uitgedrukt, waarbij dan het onderste gedeelte van de letter (zie Pl. N°. 10) weggelaten wordt, óf met den trek van de voorgaande letter zamenvalt. Bijv. kol. II, 13 (Plaat N°. 11) de tweede ϵ in *ἐδέξατο*; reg. 11 (zie Pl. N°. 12) in *Νεχούτης*; reg. 6, in *μέσος* (Pl. N°. 13) en reg. 8, in *μέση* (Pl. N°. 14); reg. 5 in *Πτολεμαίδι* (Pl. N°. 15).

De χ en de ρ zijn niet twijfelachtig en kunnen, des noodig in ons contract zelf, kol. II, reg. 6 en 8 in *μ[ε]λάνχρως* en *μελίχρως*, (Pl. N°. 16), bevestiging erlangen. De streep boven beide letters is weder het teeken van afkorting. Wij vinden het woord in zijnen verkorten vorm terug in het onderschrift van een ander contract, op den hierboven reeds aangehaalden Papyrus van Parijs N°. 7, waarbij Ptolemaios, een bij den Agoranoom Dionusios aangesteld beambte, het stuk met *κ[ε]χρ(ημάτικα)* waarmerkt. (Zie Pl. N°. 17).

Het perfectum wordt in dergelijke verklaringen in onze contracten algemeen gebezigd. Zoo bijv. verklaart Apollonios, een beambte aan de Griffie van den Nomos Perithebas, *μετείληφα εἰς ἀναγραφὴν*, in de Grieksche registrering van een demotisch contract te Turijn, Pap. XX; zie A. Peyron, *Pap. Taurin*, Vol. I, p. 151. Onder een ander, insgelijks demotisch contract, op een der Parijsche Papyrussen, getuigt Sarapion: *μετεί(ληφα) εἰς ἀναγραφὴν*, en op een ander geeft Heroïdes de controleur zijne verklaring in dezelfde bewoordingen. Doch op een fragment van een demotisch contract in het Museum te Parijs getuigt een ander beambte, Herakleides, *μετεῖχ(ον)εἰς ἀναγραφὴν*; zie A. Peyron ter aangeh. plaatse.

Misschien kan het iemand overtoollig schijnen, na al het gezegde, de door Gardthausen gegeven en als ontwijfelbaar vastgestelde lezing van de onderteekening van onze oorkonde nog aan een nader onderzoek te onderwerpen. Indien toch de door Reuvens voorgestelde en ook door mij gehuldigde opvatting de ware is, zooals zij volgens de medegedeelde bewijsvoering wel aan geen geregtigden twijfel meer zal bloot staan, dan kan van Gardthausen's tachygraphische

koninklijke handteekening toch volstrekt geen sprake meer zijn.

Wij willen evenwel nog eenige oogenblikken vertoeven bij de gronden die Gardthausen »von palaeographischer Seite» voor zijne lezing en verklaring gegeven heeft.

Op blz. 225 geeft hij het onderschrift naar Böckh's facsimile (zie Pl. N°. 18a) en, zooals hij het noemt »deutlicher» met bijvoeging van de overschrijving der door hem genoemde tachygraphische karakters in gewoon Grieksch schrift (zie Pl. N°. 18b), en wil dan, door »eine genaue Prüfung» zijne opvatting bevestigen.

»Das erste π », zegt hij, »mit angefügten λ , ist vollständig »klar, und wenn der Punkt darunter etwa zu bedeuten hat, »so gehörte es, ehe die Schrift abblätterte, früher zum λ . »Der kleine von dem λ ab in die Höhe gezogene Strich ist »sicher eine ϵ , ebenso wie der folgende nur eine o sein kann; »das π , mit angeschlossenem α ist gar nicht zu verkennen; »nur das ι , welches mit dem α zu einem Zeichen verschmolzen ist, macht eine Schwierigkeit. Denn ein tachygraphisches ι , das seine Majuskelform beibehalten, ist seltener »als die gewöhnliche Form. Dennoch lässt sich diese Form »auch in den bis jetzt bekannten tachygraphischen Noten »nachweisen».

Ik moet hier opmerken, dat op den Papyrus zelven, bij het punt onder de door Gardthausen als π verklaarde letter geen spoor zelfs van »Abblätterung» aanwezig is. Dat punt, of hoe men het noemen wil, is volkomen onbeschadigd en kan nimmer tot eene λ of eenige andere letter behoord hebben. (Zie Pl. N°. 1).

Voor dat »Beibehalten» van Majuskelvormen bij tachygraphische teekens beroept Gardthausen, blz. 226, zich op teksten die door Mai indertijd bekend zijn gemaakt, en daaronder op het facsimile van het *Boek van Henoch*: de θ in $\acute{o}\phi\theta\alpha\lambda\mu\acute{o}\iota$, de M in $\acute{\epsilon}M\pi\rho\sigma\theta\epsilon\nu$ en in $\Delta\delta\alpha M$, de Δ tweemaal in $\Delta\alpha\beta\iota\Delta$, de K in $\Lambda\mu\eta\lambda\acute{\eta}K$ enz. Maar daarbij mag niet worden voorbijgezien, dat die teksten tot een veel later tijdperk behooren, en Gardthausen zelf »die tachygraphischen Noten unserer Papyrusurkunde ungefähr tausend

»Jahre älter” noemt, »als die jener beiden (door hem aangehaalde) »Codices”. Wel een zwak bewijs ontleend aan teksten die ongeveer tien eeuwen in tijd van elkander verschillen!

»Der Schluss”, zoo vervolgt Gardthausen, »des ersten »Names bildet $\rho\alpha$. Das ρ sollte eigentlich in der Mitte »hohl sein; doch finden wir dieselbe geschlossene Form in »Mai's Facsimile des Dionysios Areopagita. Vielleicht liegt »es aber auch nur an Mangelhaftigkeit des Facsimile, dass » ρ hier als ein Strich erscheint, dessen keilformige Gestalt »aber an der wirklichen Bedeutung keinen Zweifel aufkommen lässt”.

Eene onvolledigheid of onnaauwkeurigheid van het facsimile is bij het bedoelde teeken naar het oorspronkelijk niet te bespeuren, ook niet toe te geven, en de door Gardthausen zoo het heet »undeutlichte” vorm moet onvoorwaardelijk afgewezen worden.

Gaan wij verder: »An den Namen der Kleopatra schliesst »sich sofort der des Ptolemaeus. — Das grosse *II* ist »mittelbar mit τ verbunden, sodass der horizontale Strich »zu beiden gehört; der vertikale Strich des τ setzt sich »oberhalb desselben in gebrochener Linie als *o* fort, das »dann nach oben in ein λ übergeht, und mit einem horizontalen Schwung nach rechts als μ endigt. Auch hier hat »das λ wieder Majuskelform, doch auch diese lässt sich durch »das Maische Facsimile belegen”.

Al weder een bewijs ontleend aan handschriften die een tiental eeuwen jonger zijn! Het ontbreken van het verbindingspartikel *καί* tusschen de namen der twee vorstelijken personen, zou den heer Gardthausen vreemd voorkomen »weun beide Namen von einer Hand, nämlich von einem »Kanzleibeamten, unter diesen Vertrag gesetzt wären”.

Uit zijne woorden blijkt dus dat volgens Gardthausen, Kleopatra en Ptolemaios zelve en eigenhandig hunne namen, en dat wel, »in räschgekürzten und verzogenen Buchstaben” geschreven hebben en »die Partikel also hier »nötig” was. Voor het overige heeft Gardthausen ons niet medegedeeld, of het geheele onderschrift van eene en dezelfde

hand, hetzij van Kleopatra, hetzij van Ptolemaios afkomstig is, dan wel of elk hunner zelf zijne tachygraphische onderteekening onder het contract geschreven heeft. Volgens de opvatting van eenen anderen Duitschen geleerde door Gardthausen blz. 227 aangehaald, *Lehrs Wissenschaftliche Monatsblätter*, 1877, blz. 30, 31, en die »gegen die »Lesung *Κλεοπάτρα Πτολεμαῖος* nicht protestirt; hat »ein König wie Ptolemaeus von Aegypten seinen Namen in »rasch gekürzten und verzogenen Buchstaben geschrieben." zou dan de geheele onderteekening van de hand van Ptolemaios zijn, en wordt deze meening door Gardthausen gehuldigd.

Gardthausen heeft ook (blz. 227) getracht »die von palaeographischer Seite her gesicherte Unterschrift der Kleopatra und des Ptolemaeus, auch mit Bezug auf einigen »historisch-antiquarischen Einwendungen zu prüfen und die »Einwendungen abzuweisen."

Laat ons ook nagaan hoe hij hierbij te werk gaat.

»Das beide Herrscher ihre Namen unter einen ganz unwichtigen Contracte über den Verkauf eines Grundstücks »stelten" kon bevreemding wekken, »aber, wir wissen nicht »bis wie weit herab der Verkauf eines Grundstücks in einem »bureaucratisch regiertem Lande, wie Aegypten, höhere Genehmigung bedürfte."

Het komt mij voor, dat wij tot nog toe uit de talrijke tot ons gekomen Grieksch-Egyptische contracten en andere oorkonden, met voldoende zekerheid weten, dat van deze »höhere Genehmigung" volstrekt geen spraak zijn kan. Het meermalen aangehaalde en onder den naam van Casati bekende contract, waarvan een volledig afschrift in den Parijschen Papyrus N°. 5, een korter in den Papyrus M te Leiden bevat is, heeft die »höhere Genehmigung" niet. Evenmin vinden wij die bij het door A. Peyron, *Pap. Taurin* Vol. I, p. 333 aangehaalde contract, welks inhoud door de onderteekening van den plaatsvervanger van den Agoranoom bevestigd wordt.

»Sodann hatten" vervolgt Gardthausen »die Könige an diesem Grundstücke vielleicht besonderes Interesse, denn

»als Nachbarn werden angegeben (Zeile 10) ῥύμη βασιλική
»wenn das erste wort richtig gelezen ist”.

De lezing van dat eerste woord ῥύμη, is aan niet den minsten twijfel onderworpen, evenmin als de beteekenis. De ῥύμη βασιλική, koningstraat, wordt dikwerf in de contracten genoemd, om, zoo als hier, de belendingen der verkochte huizen, gronden enz. vast te stellen; zoo bijv. in den Papyrus te Leiden, M. Kol. I, regels 11, 16, 24, 26. De beteekenis »straat,” »weg” is duidelijk en zeker. In den Papyrus te Parijs N°. 50, in een verhaal van droomgezichten, loopt (regel 5) een zekere Ptolemaios door de straat, διὰ τῆς ῥύμης en klopt aan eene deur, en in Papyrus 51 regels 16, 17, zegt de verhaler; ἐπορευόμεν ἕως καταλαβῶ αὐτάς καὶ ἔρχομαι εἰς τὴν ῥύμην μετ’ αὐτῶν. Die koningstraat kon aan de contracten geene bijzondere belangrijkheid bijzetten, en dus ook hier geene aanleiding leveren voor eene »höhere Genehmigung.”

Een derde bewijs voor eene meer bijzondere betrekking op, of een belang van het koninklijk huis bij dezen verkoop zoekt Gardthausen in de »offiziellen Titulaturen in »den fünf Zeilen der Einleitung, die fast in keinem griechischen Papyrus in solcher Ausfurlichkeit wieder vorkommen.”

De heer Gardthausen zou goed handelen, wanneer hij zich wat nader, dan hij tot nu toe schijnt gedaan te hebben, met de bedoelde en andere diergelijke oorkonden bekend maakte. In ieder geval zal hij in het Parijsche exemplaar van het contract Casati dezelfde, even zoo uitvoerige, officiële titulaturen vinden, die in ons contract voorkomen. In het Leidsche exemplaar van den Papyrus Casati (*Pap. Ingd.* N), worden die titulaturen weggelaten, en alleen, zooals vaak in diergelijke verkortingen geschiedt, met de woorden μετὰ τὰ κοινά (Zie Kol. I, reg. 2) aangeduid.

Vraagt men mij welligt, met welk doel ik dit onderwerp zoo uitvoerig in behandeling nam, dan antwoord ik dat de *Griechische Palaeographie* van Gardthausen een arbeid is, die voorzeker in vele andere opzigten zijne eigene groote

verdiensten heeft. Zijn werk is niet in ieders handen, zijn betoog zou dus ook niet gewogen, getoetst en beoordeeld kunnen worden, zoo ik niet een weinig naauwkeurig de door hem aangevoerde gronden en bewijzen, bedenkingen en tegenwerpingen met zijne eigene woorden aangehaald en wedergegeven had. Hij heeft zijne opvatting van het door mij in het licht gegeven contract, zonder zich nader om het oorspronkelijk in het Nederlandsche Rijksmuseum onder mijn beheer te bekommeren, of zich behoorlijk in te lichten, met zooveel zelfgenoegzaamheid op zulk eenen beslissenden, stelligen toon uitgesproken, zijne beweerde ontdekking op het gebied der autographie met zooveel zelfvertrouwen verkondigd, dat ik mij geroepen, of liever verplicht moest achten, tot eene eenigszins uitvoerige wederlegging van zijne beweringen en eene onvoorwaardelijke afwijzing van de door hem verkondigde ontdekking.

Rijks Museum van Oudheden.

Leiden, Oct. 1879.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8ten DECEMBER 1879.

Tegenwoordig de heeren S. A. NABER, onder-voorzitter,
C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ.,
J. P. SIX, M. J. DE GOEJE, J. P. N. LAND en J. C. G. BOOT,
secretaris.

De heeren Opzoomer, De Wal en Borret hebben bericht
gezonden dat zij verhinderd worden de vergadering bij te
wonen.

Ingekomen voor den wedstrijd in latijnsche poësie een
gedicht *Ficedulae* getiteld, met een motto uit *Ovidius*:

*Vel iaculum vel pictas sume pharetras
Et tua cum duris venatibus otia misce.*

De heer De Goeje deelt mede dat in een meer volledig
handschrift van al-Bekri's beschrijving van landen en volken,
door den heer Ch. Schefer te Constantinopel ontdekt en in
afschrift hem toegezonden, een belangrijk verslag voorkomt
over de Slawische staten in oostelijk Europa. Het is opgesteld
door een spaansch Israeliet Abraham Jacobszoon, die om-

streeks het jaar 965 aan het hof van keizer Otto II te Merseburg vertoefd en vele landen bereisd heeft. De spreker heeft het medegedeeld aan den heer Kunik te Petersburg, die ophelderingen heeft geleverd bij de russische vertaling van baron Rosen. Daar het alleen nog in het russisch bekend is gemaakt, deelt de spreker het nu in het nederduitsch mede, voorzien van ophelderingen van Kunik en van hem zelve. Hij biedt zijne bijdrage voor de Verslagen en Mededeelingen der afdeeling aan.

De heer G. de Vries vraagt hoe in Boheme lapjes zonder waarde als ruilmiddel in het verkeer konden dienen. De spreker meent dat dit te verklaren is door de onderstelling, dat zij alleen door het hoofd van den staat in wandeling mochten gebracht worden. Dat op het eiland Saleyer, zooals de heer Land opmerkt, vuile lapjes als pasmunt gebruikt worden, laat zich beter verklaren.

Over den onzekeren en nog niet verklaarden naam *Mächa* van den vorst wordt door den heer M. de Vries het vermoeden geuit, dat die *groot* beteekent.

Vervolgens levert de heer Land eene uitvoerige mededeeling over de toonladders der oude arabische muziek. Na eene opgave der schrijvers, die op dit gebied zich gewaagd hebben, brengt de spreker eerst zijne hoorders historiesch en theoretisch op de hoogte en licht daarna het vraagstuk toe, naar aanleiding van al-Farabi's geschrift over de muziek, waarvan een handschrift te Leiden gevonden wordt en door hem geraadpleegd is. Daarbij komt de toonladder van verschillende muziek-instrumenten ter sprake. Villoteau's stelsel van zeventien gelijke intervallen wordt verworpen, de uitkomst van sprekers nasporingen geformuleerd en op het belang van dit onderzoek voor de wetenschap gewezen.

De heer Leemans gelooft dat het tweede deel der *Histoire de la musique* van Fétis met vrucht had kunnen geraadpleegd worden, en wijst op het Museum van muziekinstrumenten te Brussel, waarin een aantal van betrekkelijk oude Arabische muziekinstrumenten gevonden wordt. De spreker

bedankt voor die opmerkingen, maar betwijfelt of Fetis meer geeft dan Kosegarten en Kiesewetter, die hij raadpleegde, en of de muziekinstrumenten te Brussel wel tot den door hem bedoelden tijd, dat is tot de tiende eeuw, opklimmen. De bijdrage wordt door hem aangeboden voor de Verslagen en Mededeelingen der afdeeling.

Daar de tijd verstreken is en niemand verder het woord verlangt, wordt de vergadering gesloten.

OVER DE TOONLADDERS DER ARABISCHE MUZIEK.

MEDEDEELING VAN DEN HEER

J. P. N. L A N D.

De eerste aanleiding om het onderwerp dat ik hier bespreken ga in behandeling te nemen, was mijne belofte aan een onzer nederlandsche kunstenaars, in boeken onder mijn bereik na te slaan, welke intervallen inderdaad de toonladder der Arabieren uitmaken. Nog Ambros in zijne veelszins voortreffelijke *Geschichte der Musik* (Bd. I, Breslau 1862) spreekt zonder erg van drie gelijke deelen waarin de geheele toon door die natie zou worden verdeeld (en die dan ook in de chromatische diësis der grieksche theoretici een tegenhanger zouden vinden) ¹⁾. Deze verdeeling in drieën letterlijk op te vatten scheen niet wel mogelijk, reeds omdat zij voor naauwkeurige uitmeting op een snaar niet vatbaar is ²⁾, om van bepaling op het gehoor niet eens te spreken. Men had ze dus waarschijnlijk alleen aan de mathematische bespiegeling te danken, en zij drukte dan slechts bij benadering een verschil in toonhoogte uit, waarvan het werkelijke bedrag in verschillende gevallen zoo mogelijk moest worden nagespoord.

Aan hulpmiddelen stonden mij ten dienste:

1. de verhandelingen van Villoteau in het XIII^{de} en XIV^{de} deel der octavo-uitgave van de *Description de l'Égypte* (Paris 1823—26) met den atlas.

¹⁾ Over Fétis zie Bijlage VIII.

²⁾ Men neme van een gegeven snaarlengte het stuk, uitgedrukt hetzij als 2, gedeeld door den derdemagtswortel van 9, of anders als deze wortel gedeeld door den derdemagtswortel van 10!

2. de latijnsche prolegomena voor de uitgave van den *Liber Cantilenarum* van Kosegarten (t. I, Greifswald 1840), grootendeels geput uit de werken van al-Farābi en 'Abdo'lqādir, die in handschrift op de Leidsche Bibliotheek voorhanden zijn.

3. deze oostersche handschriften zelve, tot aanvulling der gegevens bij Kosegarten.

4. de verhandeling van R. G. Kiesewetter, geschreven met hulp van von Hammer-Purgstall, *die Musik der Araber nach Originalquellen dargestellt* (Leipzig 1842).

5. het opstel van Eli Smith, *a Treatise on Arab Music*, hoofdzakelijk vertaald uit het Arabisch van Michail Meshāqa van den Libanon, benevens een anonym handschrift in het bezit van een Amerikaan, en te vinden in het *Journal of the American Oriental Society*, Vol. I, p. III, Boston 1847.

6. het werkje van Alexandre Christianowitsch, *Esquisse historique de la Musique Arabe aux temps anciens*, Cologne 1863.

7. de berigten der reizigers Niebuhr, Burckhardt, Lane, Hōst.

Al spoedig bleek het mij, dat geen dezer schrijvers op zichzelf datgene mededeelt wat men noodig heeft om de quaestie uit te maken, en dat met de bouwstoffen, door hen aangebragt, door vergelijking, herleiding en berekening eerst een geheel moet worden zamengesteld, dat tot heden niet bestond.

Villoteau heeft in Aegypte muziek gehoord en instrumenten aangeschaft, die vervolgens te Parijs met groote nauwkeurigheid zijn nageteekend. Daarnaast heeft hij met hulp van de Sacy en diens leerlingen een paar theoretische geschriften van lateren tijd ontcijferd, en hun inhoud, die op twee verschillende stelsels berustte (het eene nog wel misschien van Europeeschen oorsprong), bij wijze van éene theorie medegedeeld.

Kosegarten leverde als grondig arabist een uitmuntend verslag, met uittreksels, van veel oudere auteurs, doch kon zich, met de muziekleer al te weinig vertrouwd, niet met herleidingen inlaten.

Aan den anderen kant was Kiesewetter, hoezeer wat eenzijdig vereerder van moderne vormen, in de toonkunst ervaren. Ook heeft hij met den onvermoeiden von Hammer een aantal oostersche schrijvers onderzocht. Doch men ziet duidelijk, dat hierbij de perzische, dus de jongere autoriteiten

de hoofdrol speelden; dat van de cijfers en andere exacte gegevens zelfs bij Kosegarten, dien men kende, bijna geen partij is getrokken; en elk der medewerkers al te spoedig met zijn aandeel aan den gemeenschappelijken arbeid vol-daan is geweest.

Op zijne beurt had Eli Smith met Kosegarten, wiens boek hij mede heeft geraadpleegd, de bedrevenheid in het Arabisch gemeen, doch betreurt het zelf, niet te kunnen bogen op „a personal acquaintance with the science of music”, en geeft dan ook meermalen duisterheden ten beste, waaruit men zich naauwelijks door vergelijking met andere getuigen vermag te redden. Door groote naauwgezetheid en door het bezit van oorspronkelijke gegevens, uit Damascus en uit het handschrift in Amerika afkomstig, gelukt het hem veel van hetgeen hij tekort komt te vergoeden.

Aan Christianowitsch, een vurig liefhebber der toonkunst, die zelf bekend geen Arabisch te verstaan, danken wij regt-streeksche berigten omtrent de praktijk en de overleveringen uit den ouden tijd, die bij de beste beoefenaars der muziek in het hedendaagsch Algerië worden aangetroffen.

Wat de reizigers betreft, spreekt het vanzelf, dat wij hun reeds voor eenige opgaven omtrent instrumenten, melodiën, ontvangen indrukken, dingen die het meest voor de hand liggen, dankbaar moeten zijn.

Met deze hulpmiddelen toegerust, bleef er niets voor mij over dan de leemten van den een uit de berigten van den ander aan te vullen, den een in verband met den ander te interpreteren, de numerieke opgaven na te cijferen, en door onderscheiding van tijden, plaatsen en personen zoo mogelijk een inzicht in het onderwerp te verwerven, zooals geen der genoemde werken het ons aanbiedt. Het onderzoek heeft daarom meer tijd in beslag genomen dan ik mij voorgenomen had daaraan te besteden. Het verder uit te breiden dan het oorspronkelijke vraagstuk medebragt, was een verleidelijk denkbeeld; doch om dit uit te voeren, zou meer vertrouwdheid met de arabische taal, diepere kennis van de muziek, en vooral meer vrije tijd worden vereischt, dan mij in dezen ten dienste staan. Terwijl ik dus mijne nasporingen bij de

toonladders, voornamelijk in den bloeitijd der arabische beschaving, bepaal, meende ik ze niet te mogen staken zonder aan de Akademie mededeeling te doen van hetgeen zij in hoofdzaak hebben opgeleverd ¹⁾.

Alleen het strikt noodige wensch ik te doen voorafgaan om wie het verlangen mogt, deels historisch, deels theoretisch te orienteren.

Het groote Boek der Gezangen (Kitābo 'lAghāni), door Abu'lfaradj 'Ali van Ispahān, een afstammeling der Omajjaden (284—356 na de Hidjra = A. D. 897—967), gedurende een halve eeuw te Baghdād bijeengebragt, bevat een waren schat van berigten betreffende de beoefening van den zang en het snarenspeel aan de hoven der Chalifen ²⁾.

De stichter van den Islām was evenmin een voorstander van de muziek als van het wijndrinken geweest. Eerst na lang aarzelen werd door schriftgeleerden de beoefening der toonkunst toegestaan, mits men zich sommige beperkingen getroostte, o. a. trommen, fluiten en trompetten in plaats van snaarinstrumenten verkoos. En zoo rust er nog steeds een puriteinsche blaam op de edele kunst, niet zonder groot nadeel voor hare beoefening. Dan juist die schoorvoetende erkenning door de tegenpartij bewijst reeds, dat zij niet minder diepe wortels had geschoten dan de Islām. Zij had zelfs oudere brieven dan deze. Sinds eeuwen was er door de Arabieren gezongen, al was het maar om de kameelen in gang te houden of dooden te beklagen; en nog in lateren tijd waren de inboorlingen van Hidjāz om hunne schoone stemmen gezocht. De beschaving, die de stammen met vaste woonplaatsen en geregelden handel aan de naburen ontleenden,

¹⁾ Tot aanvulling van het hier behandelde leze men vooral Helmholtz, *die Lehre von den Tonempfindungen*, een werk dat mijne verhandeling overbodig zou maken, indien de kundige schrijver al de historische gegevens bezeten had.

²⁾ Zie de prolegomena van Kosegarten, Kiesewetter en de collectanea bij Freytag, *Einf. in das Studium der Arabischen Sprache*, Bonn 1861, S. 140 ff. Verdere gegevens bij von Hammer, *Literaturgesch. der Araber*.

had in dat natuurgezang al vroeg eenigen regel gebracht. Wanneer de overwinning der koningin van Ghassân over keizer Valens in 365 »door de Saracenen in gezangen werd gevierd” ¹⁾, dan kunnen die nog vrij primitief zijn geweest. Doch aan hetzelfde hof ontmoeten wij nog geene drie eeuwen later, vijf zangeressen van grieksch-romeinsch gezang bij het barbiton, en vijf die het gezang der lieden van Hhira (غناء أهل الحيرة) zongen.” Dit rijkje Hhira lag aan den regteroever van den Beneden-Euphraat, in de nabijheid dus van de residentie der perzische koningen, van de vroegere der Seleuciden, van de ruïnen van Babylon, en van het latere Baghdād. Het ligt voor de hand aan perzischen invloed te denken, waardoor de arabische volkszang in die streken eenige wijziging en verbetering had ondergaan. Want, tenzij de nationale trots onzer zegslieden hun soms louter verdrinking in den mond heeft gelegd, er bestond een eigenaardig arabisch gezang. Onder de eerste chalifen leefde te Mekka zekere Ibn Mosadjjid, die door het zingen van perzische handwerkslieden bekoord, »hun gezang tot het gezang der Arabieren overbragt”. Hij reisde naar Syrië, en maakte zich bekend met de melodiën der Grieken en der *barbatijja* en *ustûchûsijja*, d. i. der barbitonspelers en *στοιχειωται* ²⁾ of onderwijzers in de theorie. Vervolgens leerde hij in Perzië vele liederen zingen en spelen. In zijn vaderland teruggekeerd, nam hij van het dus verkregene het aangenaamste over, doch verwierp »hetgeen hem niet behaagde, van verheffingen en tonen, die gebezigd werden in het gezang der Perzen en Grieken in afwijking van dat der Arabieren,” — welk laatste dus een eigen karakter moet hebben gehad, en wel ten opzichte van de tonen waarin het zich bewoog.

Zoo hebben wij nog meerdere berigten, vooral door Ko-

¹⁾ *Sozom. Hist. Eccl.* VI. 38.

²⁾ De vorm *استوخوسية* kan uit *στοιχειωται* (onderwijs in de elementen) door den gewonen uitgang *ijjat* zijn afgeleid. Koseg. p. 9—10: *Barbitistiarum, Ustuchusicorumque*. Al-Farabi spelt *στοιχεῖα*: *استقسات* en *استقسات*.

segarten met zijne gewone zorgvuldigheid verzameld, en waaruit blijkt, dat het arabische kunstgezag in navolging van het perzische, doch zeer waarschijnlijk op nationalen grondslag, is ontstaan. De hooge gunst van vele aanzienlijken, en zelfs van verscheidene chalifen die meer als Arabieren en vorsten dan als vrome Moslims leefden, heeft haar daarna tot zulk een trap van betrekkelijke volmaking opgevoerd, dat de mohammedaansche Perzen in lateren tijd op hunne beurt de leerlingen hunner veroveraars geworden zijn. Eindelijk echter, bij het verval van profane kunsten en wetenschappen in het Arabisch sprekende Oosten, is het wederom zoover gekomen, dat tot in Syrië, Aegypte, ja tot in Marokko toe, de nieuwperzische benamingen, en bij de enkele geleerden die er zich mede ophouden, ook de fragmenten van nieuwperzische theoriën, een even belangrijke plaats bekleeden als bij ons de benamingen en beschouwingen der Italianen. De muziek heeft thans in die landen nog minder beteekenis dan in Europa in het begin onzer middeleeuwen, toen de geletterde monnik over zijn Boëthius gebogen zat en de jongleur met zijne vedel den troubadour begeleidde. Want toen had men daarnaast de zorg voor de kerkmuziek, waarvan de Islam niet weten wil ¹⁾).

Welke was nu de oorsprong der oude perzische muziek, waaraan de Arabieren reeds voor Mohammed, in den »tijd der onwetendheid'', zooveel te danken hadden? Met hun hoofdplaats gezeten in het hart van het aloude babylonische rijk, hebben de Sasaniden daar stellig de toonkunst niet eerst ingevoerd, maar ze, naar men veilig mag aannemen, reeds op zekere hoogte van ontwikkeling aangetroffen. En dit geldt evenzeer hunne voorgangers, de Perzen der Achaemeniden, wier kunstbeschaving, getuigen de monumenten, ook in andere opzigten de dochter der babylonisch-assyrische is geweest. Bedenken wij verder, dat het tellen en meten bij de Babyloniërs aan de orde was, zoodat nog onze eigene maten voor tijd en ruimte historisch

¹⁾ Chardin (*Voyages en Perse*, t. III, p. 159, ed. Amsterd. 1735) zegt zelfs, dat de muziek onder de Perzen als „deshonnête" beschouwd wordt!

met de hunne zamenhangen, dan is het moeilijk ons van de verwachting te onthouden, dat zij ook op de bepaling van toonhoogten eenige wiskundige beginselen zullen hebben toegepast. Uit lengten van snaren en fluiten kon men het een en ander opmaken; ja het blijkt uit een enkele afbeelding ¹⁾ dat zij reeds, gelijk de Aegyptenaren, speeltuigen met halzen hadden, waarop men dezelfde snaar, volgens zekere verhoudingen ingekort, voor meer dan één toon kon laten dienstdoen. Een goed opmerker moest uit hetgeen zij bezaten, wel iets leeren, en dit leidde onvermijdelijk tot het vaststellen van enkele kunstregels, tot den opbouw van eene, hoezeer dan ook bescheidene, theorie. Daarmede was aanstonds een kunstoefening bereikt, die eenig bewustzijn had van wat zij deed en wilde, en alzoo boven de naturalistische, de volksmuziek, een voordeel had. De meest natuurlijke onderstelling is dan verder niet, dat de babylonische muziek door de perzische overheerschers eenvoudig werd overgenomen, en alles verdrong wat zij van nationaal gezang uit hunne vroegere zetels hadden medegebragt; maar dat dit laatste ten minste een soortgelijken invloed had als bijv. de hongaarsche en slavische volksmuziek in de constitutie der europesche toonkunst van onze dagen. Hetgeen de Arabieren kort voor en na Mohammed aan de Perzen ontleenden, was naar alle waarschijnlijkheid vooral de praktijk van het land 'Irāq, d. i. de oudbabylonische met perzische bijmengsels, en mogelijk, sedert de Seleuciden, ook min of meer door griekschen invloed aangedaan.

Nu zullen wij bevinden, dat er een belangrijk verschil van stemming bestond tusschen de klassieke arabische luit, en een ander speeltuig, dat naar Baghdād genoemd wordt. Terwijl wij een derde stemming zullen aantreffen in verband met benamingen die op perzische voorbeelden wijzen.

Om over die stemmingen te oordeelen, worden wij reeds met betrekking tot de tiende eeuw onzer jaartelling in staat gesteld door een tijdgenoot van 'Ali van Ispahān, den be-

¹⁾ Fétis, *Hist. Gén. de la Mus.*, t. I, p. 342 (vermoedelijk uit Layard's *Monuments of Nineveh*).

roemden wijsgeer Abu Naçr Mohammed bn Mohammed al-Fārābi († 339 = A. D. 950 te Damascus). Zijn éene werk over de muziek, door Kosegarten geëxcerpeerd, is in handschrift te Leiden, en bovendien althans te Milaan en op het Escuriaal aanwezig, terwijl het andere niet is teruggevonden. Grondig belezen in de muziekleer der Grieken, geeft hij zich alle moeite om de kunst van zijn tijd en volk in haar gareel te spannen, en volgt dus, even als reeds zij, een noodeloos omslagtige methode, die de lectuur van zijn werk niet veraangenaamt. Doch uit alles blijkt, dat hij zijn stof meester was, en de feiten, waarvan hij een grieksche verklaring trachtte te geven, eerst met de noodige, ja soms met overdreven naauwkeurigheid had bepaald. Voor mijn tegenwoordig onderwerp laat hij in dezen niets te wenschen over, en het verslag van Kosegarten, uit het handschrift aangevuld, stelt ons in staat, na de noodige interpretatie, een bepaalde en samenhangende voorstelling te vormen van de inrigting der toonladders in de oude arabische muziek.

Men verwachtte niet, met hulp van dien geleerden schrijver de aanduidingen van zangwijzen te zullen verstaan, die zijn tijdgenoot 'Ali van Ispahān bij vele der verzamelde liederen pleegt te voegen ¹⁾. Die aanduidingen zijn te kort om er meer uit te kunnen opmaken dan dat de door beiden gevolgde stelsels althans verwant waren, hetgeen men trouwens verwachten mogt; en wij missen tot heden de theoretische verhandeling die 'Ali zelf betuigt geschreven te hebben ²⁾. Daar overigens de Arabieren van eigenlijk muzikaal schrift altijd verstoken zijn gebleven, zullen wij voor den meest belangrijken voortijd ons wel steeds met de kennis van hunne theoriën en van enkele bijzonderheden omtrent de praktijk tevreden moeten stellen.

¹⁾ Zie de lijst bij Kosegarten, p. 179 sq.

²⁾ Kosegarten p. 182 sq. Ook al-Fārābi had een werk over de oudere theoriën geschreven (p. 35), terwijl hij in hetgeen wij bezitten, alleen zijn eigen stelsel geeft, toegepast op de toen bestaande kunst.

Een matige bekendheid met de gronden der muziek is voldoende om al-Fārābī, voor zoover wij hem hier moeten raadplegen, te verstaan.

Men weet dat de gewaarwording van een muzikalen toon wordt teweeg gebracht door gelijkmatige trillingen der lucht die zich aan het gehoororgaan mededeelen. Gelijkmatige trillingen, waarvan dus op een gegeven eenheid van tijd, bijv. een secunde, een vast aantal komt. Vermindert dat aantal, worden de trillingen langzamer, dan wordt de toon lager; een grooter aantal in denzelfden tijd, een sneller trillen van de lucht, geeft daarentegen een hooger toon.

Nemen wij een gespannen snaar van overal gelijke constructie, die door tokkelen of strijken in trilling wordt gebracht, en deze beweging mededeelt aan de lucht; en nemen wij den toon dien zij geeft den *grondtoon*. Dan zal de helft van diezelfde snaar, afzonderlijk in beweging gebracht, het dubbele aantal trillingen in denzelfden tijd brengen, en den hooger toon geven dien men de *octaaf* van den grondtoon noemt. Evenzoo zal $\frac{1}{3}$ der snaar drie maal zoo snel als het geheel heen en weer slingeren; levert een viervoudige snelheid; en zoo vervolgens. Nu zien men, dat de toon die door $\frac{1}{3}$ der snaar wordt voortgebracht met een octaaf verlaagd wordt door $\frac{2}{3}$ van het geheel te nemen; men verkrijgt dan de zoogenaamde *quint* van den grondtoon, tusschen dezen en de octaaf gelegen. Een eenvoudige berekening leert, dat de snaarlengte der octaaf ($\frac{1}{2}$) tot die van de quint ($\frac{2}{3}$) in een verhouding staat van $\frac{3}{4}$. Nemen wij $\frac{3}{4}$ van het geheel, dan hebben wij de snaarlengte der zoogenaamde *quart*, die lager is dan de quint ¹⁾.

Ziedaar het vaste kader der octaafverdeeling, dat bijna overal terugkeert:

¹⁾ Nog meer in den geest der oostersche leeraars is deze gedachtengang: Men verdeelt de snaar in de helft, en eene der helften evenzoo. Dan geeft $\frac{3}{4}$ van het geheel de quart, en $\frac{1}{2}$ de octaaf. Een quart beneden de octaaf, dus op $\frac{2}{3}$, ligt de quint.

$$\begin{array}{cccc} C & \frac{3}{4} & F & \frac{8}{9} & G & \frac{3}{4} & C \\ 1 & & \frac{3}{4} & & \frac{2}{3} & & \frac{1}{2} \end{array}$$

Tusschen quart en quint bestaat de verhouding van $\frac{8}{9}$, en het verschil in toonhoogte, door deze verhouding uitgedrukt, heet sedert de school van Pythagoras een interval van een *geheelen toon*. Met hulp hiervan kan men gemakkelijk een schaal van toonhoogtemeting, d. i. een toonladder, voltoojen. Men neemt van de geheele snaar $\frac{8}{9}$, en heeft de *secunde*; van die $\frac{8}{9}$ wederom $\frac{8}{9}$, dus $\frac{64}{81}$, en verkrijgt de *ditonische groote terts*. Tusschen deze en de quart blijft een zoogenaamd *limma* ($\frac{243}{256}$) over, iets minder dan een halve toon. De gaping tusschen quint en octaaf evenzoo aanvullende, verkrijgen wij de volgende toonladder (t beduidt een geheelen toon, l een limma):

$$\begin{array}{cccccccc} 1 & \frac{8}{9} & \frac{64}{81} & \frac{3}{4} & \frac{2}{3} & \frac{16}{27} & \frac{128}{243} & \frac{1}{2} \\ C t & D t & E l & F t & G t & A t & B l & C, \end{array}$$

die overeenkomt met de zoogenaamde ditonische der oude Grieken.

Men zal opmerken, dat deze reeks uit twee gelijke onderdeelen van den omvang eener quart (*tetrachorden*) bestaat, van elkaar *gescheiden* door een geheelen toon. Een herhaling dier reeks in de hoogere octaaf zou echter beginnen met een nieuw tetrachord, dat met het vorige de C gemeen had:

$$\begin{array}{cccccccc} G & t & A & t & B & l & C & t & D & t & E & l & F \end{array}$$

Evenzoo kan men, van de eerste F uitgaande, na de geheele tonen F G en G A het tetrachord door een limma voltoojen, en komt dan terecht op $\frac{9}{16}$ van het geheel, de kleine septime, bij ons (als wij den grondtoon C noemen) Bes genaamd. Deze wijze van indeeling in *verbondene tetrachorden* kan worden voortgezet als volgt:

$$\begin{array}{cccccccccccccccc} C & t & D & t & E & l & F & t & G & t & A & l & B & s & t & C & t & D & l & E & s & t & F & t & G & l & A & s & \text{enz.} \end{array}$$

waarbij men telkens op nieuwe tusschentonen in de schaal terecht komt.

Het vaste kader der octaafreeks C F G C wordt echter in onzen tijd, lettende op de reeks van tonen die een zanger met onverwend gehoor van nature voortbrengt, eenigszins anders aangevuld. Wanneer wij het vijfde gedeelte der geheele snaar viervoudig nemen, dan verkrijgen wij een toonhoogte iets ($\frac{80}{81}$) lager dan de terts (E $\frac{64}{81}$) van daareven, de *natuurlijke groote terts* (E $\frac{4}{5}$). Tusschen deze en de secunde is de verhouding niet meer $\frac{8}{9}$ maar $\frac{9}{10}$; daartegen tusschen de nieuwe terts en de quart wordt zij $\frac{15}{16}$. Op de nieuwe terts voortbouwende, verkrijgen wij als quart daarvan A $\frac{3}{5}$ en als quint (of octaaf van den toon die een quart beneden de E ligt) B $\frac{8}{15}$. Bij deze nieuwe verdeling worden de geheele tonen ongelijk; de halve ($\frac{15}{16}$) nadereu digter tot de werkelijke helft van den toon $\frac{8}{9}$, terwijl het limma nagenoeg de helft van den toon $\frac{9}{10}$ uitdrukt. En binnen de octaafreeks kunnen geene twee gelijkverdeelde tetrachorden gevormd worden:

$$\begin{array}{cccccccc} \text{C} & \frac{8}{9} & \text{D} & \frac{9}{10} & \text{E} & \frac{15}{16} & \text{F} & \frac{8}{9} & \text{G} & \frac{9}{10} & \text{A} & \frac{8}{9} & \text{B} & \frac{15}{16} & \text{C} \\ 1 & \frac{8}{9} & & \frac{4}{5} & & \frac{3}{4} & & \frac{2}{3} & & \frac{3}{5} & & \frac{8}{15} & & \frac{1}{2} \end{array}$$

Wij noemen deze reeks, om de bovengemelde reden, de *natuurlijke toonladder*.

Men kan nog andere wegen inslaan om volgens een vast beginsel toonhoogten te bepalen. Bijv. men kan elken trap in de natuurlijke toonladder op zijne beurt tot grondtoon nemen en op dezelfde verhoudingen volledige nieuwe natuurlijke toonladders zamenstellen. Deze dekken dan, wegens het ongelijke der verdeeling, de eerste niet naauwkeurig:

$$\begin{array}{cccccccccccccccc} \text{C} & \frac{8}{9} & \text{D} & \frac{9}{10} & \text{E} & \frac{15}{16} & \text{F} & & \frac{8}{9} & \text{G} & \frac{9}{10} & \text{A} & \frac{8}{9} & \text{B} & \frac{15}{16} & \text{C} & & \frac{8}{9} & \text{D} \\ 1 & \frac{8}{9} & & \frac{4}{5} & & \frac{3}{4} & & & \frac{2}{3} & & \frac{3}{5} & & \frac{8}{15} & & \frac{1}{2} & & & \frac{4}{5} & \\ \hline & & \text{D} & \frac{8}{9} & \text{E} & & \frac{9}{10} & \text{F} & \frac{15}{16} & \text{G} & \frac{8}{9} & \text{A} & \frac{9}{10} & \text{B} & & \frac{8}{9} & \text{C} & \frac{15}{16} & \text{D} \\ & & \frac{8}{9} & & \frac{64}{81} & & & \frac{32}{45} & & \frac{2}{3} & & \frac{16}{27} & & \frac{8}{15} & & & \frac{64}{135} & & \frac{4}{5} \\ \hline & & & & & & \text{enz.} & & & & & & \text{enz.} & & & & & & \end{array}$$

Door soortgelijke bewerking komen wij tot verschillende waarden voor nominaal dezelfde tonen, en ten laatste blijven zelfs de standaardtonen C, F en G niet onaangetast.

In onze hedendaagsche praktijk is een onzekerheid als deze niet te dulden, omdat wij verschillende tonen tegelijk ten gehoor brengen, en velerlei zuiver klinkende accoorden noodig hebben, zonder de uitvoering al te moeilijk te maken. Men heeft dan ook de verschillen bij ons vereffend in de „gelijkzwevende temperatuur”, waarnaar men tegenwoordig orgels en pianofortes stemt. Daar wordt bijv. D, die $\frac{8}{9}$ (d. i. 0.88889) of $\frac{9}{10}$ (dus 0.90000) zou moeten zijn, op 0.89090 gesteld; de geheele toon wordt overal gelijk gemaakt en gelijkmatig in tweeën verdeeld; en zoo komt men tot een vergelijk, waarbij elke term en tusschenterm in de reeks, (behalve de octaaf) iets van zijn natuurlijk regt opgeeft om den overigen niet te veel van het hunne te ontnemen:

$$C \begin{smallmatrix} cis \\ =des \end{smallmatrix} \quad D \begin{smallmatrix} dis \\ =es \end{smallmatrix} \quad E \quad F \begin{smallmatrix} fis \\ =ges \end{smallmatrix} \quad G \begin{smallmatrix} gis \\ =as \end{smallmatrix} \quad A \begin{smallmatrix} ais \\ =bes \end{smallmatrix} \quad B \quad C.$$

Van iets dergelijks kon bij de Arabieren zoo min als bij de Grieken sprake zijn, omdat zij eenstemmig of in octaven zongen, en de instrumentale begeleiding, waar die voorkwam, dezelfde melodie, hoogstens met zekere versieringen, aangaf. Als standaard ter vergelijking met onze muzikale begrippen zal daarom het beste zijn, gebruik te maken van de eenvoudigste verhoudingen, die door verplaatsing der natuurlijke toonladder op elke harer trappen verkregen worden, en die wij bij het gezang of het bespelen van strijkinstrumenten feitelijk in acht nemen. Hier zijn ook *cis* en *des* enz. niet eenzelvig, en is er daarnaast althans nog een *cisis* enz. mogelijk, terwijl ook tusschen E en F een *eis*, en tusschen B en C een *bis* kan voorkomen ¹⁾.

Ik zal hier nog bijvoegen, dat er met onze hulpmiddelen alleen van betrekkelijke toonhoogte sprake kan zijn, en de

¹⁾ Waar het noodig is, zal ik in den regel de kleinere intervallen binnen den geheelen toon in de volgorde *cis*, *des*, *cisis* enz. benoemen. Wel ligt bijv. *gis* uit *fis* volgens bovengenoemd stelsel hooger dan *as*, doch de *gis* uit *a* is lager dan *as*. In het algemeen gebruik ik de hedendaagsche benamingen alleen om den lezer te gemoet te komen, zooals men ook in de akustiek doet. De kracht van het betoog ligt niet in die benamingen, maar in de cijfers.

C, die ik gemakshalve als grondtoon gebruik, even goed door elken anderen toon kon worden vervangen.

En ook dit nog. dat de toon, die in de octaaf de beide tetrachorden scheidt, ook aan het begin of aan het slot kan geplaatst worden. De octaaf is altijd compleet in 2 tetrachorden + 1 toon:

C F $\frac{8}{9}$ G C of C $\frac{8}{9}$ D G C of C F Bes $\frac{8}{9}$ C.

Met deze beschouwingen kunnen wij voor ons tegenwoordig doel volstaan.

I. De Luit (العود).

Beginnen wij nu met al-Fārābi's berigten omtrent de luit, *al-'ud*, van waar ons eigen woord. Het was, en is nog, een snaarinstrument dat getokkeld wordt, oorspronkelijk met vier snaren ¹⁾. Op den hals waren oudtijds, evenals op onze gitaar, zekere verhevene dwarsbanden (سَاتِن sing. دَسْتَان *dastān*) aangebragt, waarboven men de snaar kon aandrukken, zoodat slechts het gedeelte van daar tot aan de kam (مِشْط *mishṭ*) in beweging kwam. Het komt er dus op aan te bepalen, op welke afstanden deze banden moeten geplaatst. of zooals hij het noemt, gebonden worden ²⁾. De verhouding tusschen die afstanden wordt ons naauwkeurig opgegeven, en wij weten dus met zekerheid het volgende:

De plaats waar men den wijsvinger (سَبَّابَة *Sabbāba*) zet,

¹⁾ Afbeeldingen der hedendaagsche luit met zeven paar snaren en zonder banden bij Villoteau en bij Lane, *Modern Egyptians*; met vier snaren en gewijzigden vorm bij Höst, *Nachrichten von Marókos*. Met de teekeningen van Lane komt vrij wel overeen een schets in het leidsche HS. van Abdo'lqādir. Volgens de onuitgegevene verhandeling van het genootschap der Reine Broeders (bij Kiesewetter, S. 62) waren de snaren uit 64, 48, 36 en 27 zijden draden ineengedraaid.

²⁾ Volgens Villoteau, die ze nog op den *tanbur* aantrof, zijn het inderdaad banden van darmsnaren of koperdraad, die om den hals van het instrument bevestigd zijn. Voorts lijnde men stukjes penneschacht of riet op hals of tafel vast. *Dastān* is een perzisch woord.

ligt op $\frac{8}{9}$, die van den ringvinger (بنصر *Binçir*) op $\frac{64}{81}$, die van den pink (خنصر *Chinçir*) op $\frac{3}{4}$ van de geheele snaarlengte. Dus naast den grondtoon C hebben wij de D, E en F van het ditonische stelsel.

Gaat men van de F een toon achteruit, d. i. neemt men $\frac{9}{8}$ van de $\frac{3}{4}$, dan komt men op de plaats van den middenvinger (وسطي *Wostā*), op $\frac{27}{32}$, d. i. de door quartenopvolging CF Bes Es verkregene Es; de onze is $\frac{5}{6}$, d. i. $\frac{80}{81}$ hooger. Ziedaar blijkbaar de oorspronkelijke verdeeling van het tetrachord.

De grondtoon der volgende snaar was voorts gelijk gestemd met den hoogsten toon op de vorige; zoodat wij, daar dezelfde verhoudingen telkens terugkeeren, een stelsel van verbondene tetrachorden verkrijgen (t = geheele toon, l = limma, a = apotome, d. i. de geheele toon verminderd met een limma):

C t D l Es a E l F t G l As a A l Bes t C l Des a D l Es enz.

Intusschen kon men, daar de C in het derde tetrachord terugkeerde, ook een octaafverdeeling op denzelfden grondslag maken; hetzij in twee gelijke symmetrisch verdeelde pentachorden die F G met elkaar gemeen hadden:

c T d L es A e L f T g L as A a L bes T c,

of in twee gelijke verbondene tetrachorden met een toon daarboven:

c T d L es A e L f T g L as A a L bes T c

d. i. de ditonische toonladder zonder B, doch met inschui-
ving van Es als quart van Bes en As als quart van Es.

Over die Es en As, kortom over de Wostā was men het niet eens. De *Perzische Wostā* (وسطي الفرس) werd volgens

al-Farabi gebonden halfweg de D en E, hetgeen $\frac{68}{81}$ zou opleveren. En zekere *Zalzal*, een zanger ¹⁾ en luitspeler die in de 2de eeuw der Hidjra leefde, hiermede niet tevreden. nam het punt nog hooger, halfweg tusschen dit laatste en de E; zoodat hij op $\frac{22}{27}$ teregt kwam (وسطى زلزل).

Niet dat deze drie soorten van Wostā door elkaar gebruikt worden: er wordt uitdrukkelijk medegedeeld dat in al-Farabi's tijd de oude, wij mogen wel zeggen de ditonische Es buiten gebruik was gesteld, en enkel als »de naaste bij

den middenvinger" (مجنّب الوسطى Modjannabo'l Wostā) een plaats behield, waarschijnlijk om soms als voorslag of doorgang te dienen; terwijl men hetzij de Wostā der Perzen hetzij die van Zalzal in geregeld gebruik had.

Hiermede niet tevreden, zocht men een middel om tusschen C en D, en op de daarmede overeenkomstige plaatsen, den geheelen toon in tweeën te verdeelen. De verstandigste en oudste wijze was, onder de oude Wostā nog een toon te dalen; men kwam dan, een limma boven den grondtoon.

op de natuurlijke Des ($\frac{243}{256}$), die in het stelsel later ^{أيد} *Zāid*, de overvullige, heette, omdat er geen afzonderlijke vinger voor overschoot. Des was de quart van As, en op dezelfde wijze voortgaande had men met Ges en Ces het stelsel gereed. Doch lateren deelden liever de snaarlengte tusschen het hoofd der snaar en eene der nieuwere Wostās midden door, en verkregen dus andere waarden, hetzij $\frac{149}{162}$ of $\frac{49}{54}$. Nam men hierbij den toon die door halvering van den afstand tusschen C en D ontstond, doch, naar het schijnt, alleen in de theorie gebruikt werd ($\frac{17}{18}$), dan had men tusschen C en

¹⁾ Koseg. p. 83. Uit dezelfde bron Freytag, Lex. Arab. II. 248. Von Hammer bij Kiesewetter vertaalt verkeerd: „der mittlere des Pferdes" (*faras* in plaats van *Fors*, Perzen) en „der mittlere des Geräthes" (*zalzil* i. pl. v. *Zalzal*). Toch is het dezelfde von Hammer die in de *Literaturgeschichte der Araber* III S. 764 ons omtrent Zalzal weet in te lichten. Hij was de grootste luitspeler onder de chalifen, begeleidde het gezang der beste meesters, heette Mančūr bn Dja'far, en stierf 175 Hidjr. = A. D. 791.

D reeds vierderlei „naaste bij den wijsvinger“ (مَجْنَبُ السَّبَّابَةِ)¹⁾ *Modjannabo's Sabbābati* ¹⁾).

Dat deze uitlegging van al-Farabi's text de ware is, wordt bevestigd door eene tabel, die hij op fol. 53 v. van het leid-sche HS. geeft, en waarin de betrekkelijke snaarlengten bin-nen het tetrachord in getallen van vijf cijfers worden uit-gedrukt. De meeste dier getallen zijn door den afschrijver bedorven; doch wij vinden ze terug in het leidsche exem-plaar van den perzischen schrijver Abdo'lqādir bn Ghaini zoowel in cijfers als in arabische telwoorden (p. 17), en dan nog eens bij Eli Smith (p. 206), uit het naamloze arabische HS. in Amerika. Toevallig is er bij elken post althans een van deze getuigen die de ware lezing heeft ²⁾. Een eenvou-dige arithmetische bewerking leidt tot juist dezelfde verhou-dingen voor de vier vingers, de twee nieuwe Wostās en de vier Modjannabs, die ik uit de instructie voor het plaatsen der banden had afgeleid (zie Bijlage II).

Een tweede middel van controle leveren de tabellen op fol. 93 r. en verv. van het handschrift (zie Bijlage IV), waar ver-scheidene grieksche toongeslachten in het kader $F^{8/9} G^{3/4} C^{3/4} F$ gespannen zijn, almede in reeksen van geheele getallen uit-gedrukt. Gelukkig zijn deze tabellen nagenoeg zonder fouten, en bovendien door twee octaven voortgezet, zoodat wij de on-derste helft met de bovenste kunnen vergelijken. De noodige herleiding leert ons, dat op de luit en de meeste andere instrumenten de meest gebruikelijke toonladder de ditonische was; terwijl, als variant die ook wel voorkwam, een reeks wordt vermeld, die bijna geheel onze eigene natuurlijke te-ruggeeft:

$$F^{8/9} G^{8/9} A^{9/10} B^{15/16} C^{8/9} D^{9/10} E^{15/16} F^3).$$

Welnu, de ditonische ladder hebben wij, wanneer wij uit

¹⁾ Zie Bijlage I.

²⁾ Zie Bijlage II.

³⁾ Bij ons $G^{9/10} A^{9/10} B$; doch men wilde $G-C$ en $C-F$ gelijk verdeeld hebben. Vgl. Bijlage IV.

degene die wij zooeven leerden kennen, eenvoudig de Wostā en de Modjannabs weglaten.

De natuurlijke ladder vinden wij straks terug op de arabische viool; doch iets dat er zeer nabijkomt zijn de zoogen.

Heidensche Banden (الدهاساتين الجاهلية) *dasātino'l djahiliyya*. waarvan al-Farabi elders spreekt (fol. 67 r. van het HŠ.) De plaatsing dier banden was nog ouder dan degene die onze schrijver aanbeval. Men verdeelde den afstand tusschen het begin der snaar en de plaats der quart eenvoudig in vijf gelijke deelen, en verkreeg dus lengten van 20, 19, 18, 17, 16, 15 twintigste deelen, of, wat op hetzelfde neerkomt, deze reeks:

C	Des	D	Es	E	F
1,	$\frac{19}{20}$,	$\frac{9}{10}$,	$\frac{17}{20}$,	$\frac{4}{5}$,	$\frac{3}{4}$,

d. i. de natuurlijke verdeeling van het tetrachord met verwisseling van de twee geheele tonen ($\frac{9}{10}$, $\frac{8}{9}$ in plaats van $\frac{8}{9}$, $\frac{9}{10}$) en inschuiving van twee ruw bepaalde en toch zeer bruikbare tusschentonen (Des slechts $\frac{1215}{1216}$ te laag voor Zāid, en Es $\frac{135}{136}$ te laag voor de oude Wostā!)

Wat mogen wij uit deze feiten afleiden?

De bedoeling der luitspelers is duidelijk. Zij was van ouds de natuurlijke opvolging van twee geheele tonen en een halven: C D E F te doen hooren, en de geheele in tweeën te deelen; en hierin slaagden zij aanvankelijk vrij wel door de eenvoudige methode der »heidensche banden». Later leerde men de grieksche theorie kennen, en verbeterde de stemming volgens het ditonische beginsel, terwijl men de Es en Des verkreeg door van de F twee geheele tonen achteruit te rekenen. Daarnaast werd ook wel van de Perzen een andere ruwe bepaling van Es en Des overgenomen. Intusschen bemerkte men in de praktijk, dat Es en E niet in dezelfde melodie behoorden; en inderdaad zeg: 'Ali van Ispahan (Kosegarten p. 182 sq.), dat de gezangen (الغاني) verdeeld worden in twee soorten: middenvinger en ringvinger¹⁾, d. i. hetgeen wij noemen kleine en groote terts (Es en E). Om

¹⁾ مقسومة علي صنفين الوسطي والبصر

dit verschil te doen verdwijnen, zal (na de Perzische) de Wostā van Zalzal zijn uitgevonden, die inderdaad het interval van D tot F in twee nagenoeg gelijke deelen snijdt ($^{11}/_{12}$ en $^{81}/_{88}$ staan in verhouding $^{242}/_{243}$):

$$\begin{array}{ccccc} D & ^{11}/_{12} & \text{disis} & ^{81}/_{88} & F \\ 8/9 & & ^{22}/_{27} & & 3/4 \end{array}$$

De daarvan afgeleide Modjannab ($^{49}/_{54}$) was bijna de heidensche D ($^9/_{10}$), n.l. $^{9074}/_{10000}$.

Raadplegen wij nu een schrijver van vier eeuwen later, den perzischen encyclopaedist Mahmud van Shirāz († 716 H. = A. D. 1315), dan bevinden wij dat de perzische Wostā en Modjannab in onbruik zijn geraakt, en men die van Zalzal heeft trachten rationeel te maken. Bij Kiesewetter staan zijne voorschriften voor het indeelen van het tetrachord vermeld ¹⁾. Nemen wij die in acht en berekenen de uitkomst, dan verkrijgen wij de volgende reeks (l = limma; k = komma, d. i. hetgeen na aftrek van twee limma-s van een geheel toon overblijft):

$$\begin{array}{cccccccccccc} C & l & Des & l & Eses & k & D & l & Es & l & Fes & k & E & l & F \\ 1 & & ^{243}/_{256} & & ^{59049}/_{65536} & & 8/9 & & ^{27}/_{32} & & ^{6561}/_{8192} & & ^{64}/_{81} & & 3/4 \end{array}$$

Deze nieuwe verdeeling was gemakkelijk te bereiken. Van de Des (»Zāid») nam men de quart Ges ($^{729}/_{1024}$) en rekende twee geheele tonen achteruit, om nagenoeg de oude tonen van Zalzal te treffen ²⁾.

Wij zullen deze nieuwe verdeeling terugvinden bij Abdo'lqādir, die nog een eeuw later leefde. Doch zijne berigten omtrent een verdeeling van de octaaf in zeventien, zoowel als die

¹⁾ Kiesewetter S. 33. Regel 15 leze men: Theile $\alpha \beta$ in 9 Theile, am Ende des ersten Neuntels hast du 4: den Zeigefinger.

Theile 4β in 9 Theile, am Ende des ersten Neuntels hast du 7: den Goldfinger.

Zie verder Bijlage V.

²⁾ De gerationaliseerde Wostā van Zalzal is $^{177147}/_{100324}$ hooger dan de vroegere. Zij ligt slechts $^{32768}/_{32905}$ beneden de „natuurlijke” groote terts. Vandaar het verschijnsel, dat volgens Helmholtz (3^e Ausg. S. 565) bij Abdo'lqādir „die natürliche grosse Terz bevorzugt worden ist.” In waarheid blijft de ditonische groote terts als Bingir daarnevens staan.

van Meshāqa omtrent eene andere in vier-en-twintig deelen, besparen wij beter tot aan het slot van dit onderzoek.

Behalve de toepassing der grieksche theorie, die tot het ditonische stelsel op de luit leidde, was er (Bijlage IV, n°. 1) een andere waarbij het interval van $\frac{9}{10}$ uit den »heidenschen» tijd behouden bleef, en alleen verplaatst werd om C—D aan F—G, den erkenden standaard voor den geheelen toon, gelijk te maken. Daarmede was dan tevens een gelijke verdeling der beide tetrachorden binnen de octaaf verkregen:

$$\underbrace{C \frac{8}{9} \quad D \frac{9}{10} \quad E \frac{15}{16} \quad F \frac{8}{9}} \quad \underbrace{G \frac{8}{9} \quad A \frac{9}{10} \quad B \frac{15}{16} \quad C}$$

en zoo wordt het kleine verschil met onze natuurlijke toonladder begrijpelijk.

II. De Viool (الرباب).

De meeste der andere instrumenten, dus leert ons al-Farabi, stemmen overeen met de luit. Dit wordt gedeeltelijk bevestigd door zijne berigten betreffende de *rabāb*, een soort van viool met twee snaren, die in stemming een quart verschillen. Het instrument heeft geene banden, maar de speler weet bij ervaring de plaatsen te treffen, waar hij de snaren tegen den hals aandrukken moet.

De berekening dier plaatsen volgens de opgave, door Kogarten p. 106—7 overgenomen, geeft de volgende uitkomst:

$$\begin{array}{l} \text{Lagere snaar: } C \frac{8}{9} \quad D \frac{15}{16} \quad E \frac{128}{135} \quad F \frac{9}{10} \quad F \frac{32}{45} \\ \quad \quad \quad 1 \quad \frac{8}{9} \quad \frac{5}{6} \quad \frac{64}{81} \quad \frac{32}{45} \\ \text{Hoogere snaar: } F \frac{8}{9} \quad G \frac{15}{16} \quad A \frac{128}{135} \quad A \frac{9}{10} \quad B \frac{15}{16} \\ \quad \quad \quad \frac{3}{4} \quad \frac{2}{3} \quad \frac{5}{8} \quad \frac{16}{27} \quad \frac{8}{15} \end{array}$$

Door toevoeging van nog twee plaatsen op elke snaar (volgens fol. 81 van het HS.) wordt deze lijst aldus aangevuld:

$$\begin{array}{l} C \frac{8}{9} D \frac{15}{16} E \frac{128}{135} F \frac{9}{10} F \frac{32}{45} G \frac{15}{16} A \frac{128}{135} A \frac{9}{10} B \frac{15}{16} C \\ 1 \quad \frac{8}{9} \quad \frac{5}{6} \quad \frac{64}{81} \quad \frac{32}{45} \quad \frac{2}{3} \quad \frac{5}{8} \quad \frac{16}{27} \quad \frac{9}{16} \quad \frac{8}{15} \quad \frac{1}{2} \\ \frac{8}{9} \quad \frac{5}{6} \quad \frac{64}{81} \quad \frac{32}{45} \quad \frac{2}{3} \quad \frac{5}{8} \quad \frac{16}{27} \quad \frac{9}{16} \quad \frac{8}{15} \quad \frac{1}{2} \end{array}$$

Door zamentrekking der intervallen zooals de onderste regel ze aangeeft, verkrijgen wij de reeks van al-Farabi's tabel op fol. 93 r. (zie Bijlage IV), of onze natuurlijke toonladder

met de wijziging die ik bij de luit heb vermeld en verklaard. Daarbij zijn ingeschoven F als de quart van C, en de daarop volgende quarten Bes, Es en As. Of men de Des daar nooit bijvoegde, om ook den geheelen toon C—D in tweeën te deelen, zou ik durven betwijfelen. Nog merken wij op, dat de Es niet geheel in het stelsel past, maar door eenvoudiger snaarverdeeling gevonden is ($\frac{5}{8}$); daarvan is dan weder de As ($\frac{5}{8}$) afhankelijk.

Op fol. 82 r. geeft al-Farabi een vergelijking met tonen op de luit, waardoor mijne verklaring geheel bevestigd wordt. De Es en As worden daar overgeslagen.

III. De Fluiten (المزامير).

De fluit (*mizmār*) die te Baghdād meest in gebruik was, werd evenals onze oboe en klarinet door een mondstuk van boven aangeblazen, en leverde met behulp van zeven gaten aan den eenen, en twee aan den anderen kant, de volgende rij van tonen, die ons (Kosegarten p. 99 en verv.) door vergelijking met tonen op de luit wordt aangegeven:

$$\begin{array}{ccccccccccc} \text{C} & \text{Cis} & \text{D} & \frac{11}{12} & \text{Disis} & \frac{81}{88} & \text{F} & \frac{8}{9} & \text{G} & \frac{11}{12} & \text{Gisis} & \frac{81}{88} & \text{Bes} & \text{Bis} & \text{C} \\ 1 & \frac{48}{49} & \frac{2}{3} & \frac{8}{9} & \frac{22}{27} & & \frac{3}{4} & & \frac{2}{3} & & \frac{11}{18} & & \frac{9}{16} & \frac{49}{96} & \frac{1}{2} \\ \hline & & \frac{8}{9} & & & & & & & & & & & \frac{8}{9} & \end{array}$$

De Disis en Gisis worden aangeduid als Wostā van Zalzal in het eerste en tweede tetrachord; daardoor worden de intervallen D—F en G—Bes nagenoeg doormidden gedeeld. De E en A (Binçir) vervallen.

De Bis zou met de Modjannabo's Sabbāba gelijkstaan, dat is waarschijnlijk degene die bij de Wostā van Zalzal behoort, derhalve $\frac{49}{96}$, of $\frac{48}{49}$ beneden C. Aan den anderen kant wordt Cis beschreven als gelegen onder de D

بِقَرِيبٍ مِنْ بَعْدِ بَقِيَّتَيْنِ اَوْ نِصْفِ طَنْبِي, d. i., »nagenoeg op een afstand van twee limma's of van een halven toon." Twee limmas bedragen echter een geheelen toon op cca. $\frac{48}{49}$ na $\frac{1}{2}$). De betrekking dier beide tonen van de achterzijde van het

¹⁾ Deze breuk is = $\frac{820896}{631441}$, het komma = $\frac{524288}{631441}$.

instrument tot elkander en tot de overige is niet duidelijk. Waarschijnlijk dienden zij beurtelings als voorstellen voor de C.

Zij ontbraken dan ook op de minder gebruikelijke dubbele fluit (Koseg. p. 104—5):

Lagere pijp: C—D—Disis—F—G

Hoogere pijp: F—G—Gisis—Bes—C.

Van deze soorten was onderscheiden de سرنای *surnā*, de perzische „feestfluit“, met acht gaten op ééne rij, en drie aan andere kanten (Koseg. p. 101—3). De volgende tonen worden daaraan toegekend:

Bapot. $C^{\frac{8}{9}}$, $D^{11/12}$, $Disis^{\frac{81}{88}}$, $F^{\frac{8}{9}}$, $G^{11/12}$, $Gisis^{\frac{81}{88}}$, $Bes^{\frac{8}{9}}$, $C^{11/12}$, $Cisis^{\frac{81}{88}}$, $E^{\frac{8}{9}}$, F .

dus duidelijk een stelsel van verbondene tetrachorden, die verdeeld zijn evenals op de andere fluiten, en zonder de ingeschoven Cis en Bis. De B, die meestal de rij opende, lag beneden den laagsten toon op de luit, en wel eene apotome of grooten halven toon lager. Om in het stelsel te passen had dit omstreeks drie-vierde toon, nl. $\frac{81}{88}$ moeten wezen; doch waarschijnlijk zag men geen kans om zoo laag met de melodie af te dalen, en diende de B slechts tot voorslag voor de C. Sommigen lieten ze weg, en deden de geheele pijp de C aangeven.

Het verdient opmerking, dat volgens het door Kosegarten medegedeelde ook bij de fluit de kunstmatige ontduiking van het onderscheid tusschen kleine en groote tertsen niet algemeen was. Er waren er die „in plaats van de Wostā de Bincir“ verkozen, d. i. in plaats van Disis, Gisis, Cisis, de E, A en D. Daardoor zou het ditonische stelsel worden verkregen. Evenzoo spreekt het HS. van al-Farabi fol. 78 r. van gewone fluiten, die in E—F—G—Bes—C of E—F—G—A—Bes gestemd waren. De vraag rijst, of Zalzal de reeds bestaande stemming der fluit op de luit heeft willen overbrengen, en sommige fluiten daarentegen door anderen naar het oorspronkelijke stelsel der luit zijn ingerigt, — dan of het een eigen uitvinding van Zalzal was, die hij op de luit toepaste, en die later door de meesten op de fluiten werd overgenomen.

IV. De Tanbūr van Baghdād (الطنبر البغدادي).

Een geheel andere verdeeling der toonladder ontmoeten wij bij een snaarinstrument met banden, dat evenals de luit getokkeld werd, den *tanbūro 'l baghdādī*. De uitvoerige beschrijving bij al-Farabi (Koseg. p. 89—91) kunnen wij daarlaten; genoeg, het instrument was bespannen met twee snaren en behoorde te huis in Baghdād en de landen ten westen en ten zuiden daarvan. De snaren verschilden in stemming $\frac{7}{8}$, en er waren vijf banden aangebragt, aanvankelijk op een wijze die aan de »heidensche banden” der luit herinnert, nl. op gelijke afstanden, ditmaal tot aan $\frac{7}{8}$ van het geheel. Daardoor verkreeg men het volgende:

Lagere snaar: D $\frac{39}{40}$ X $\frac{38}{39}$ Dis $\frac{37}{38}$ Disis $\frac{36}{37}$ E $\frac{35}{36}$ Eis
 1 $\frac{39}{40}$ $\frac{19}{20}$ $\frac{37}{40}$ $\frac{9}{10}$ $\frac{7}{8}$

Hoogere snaar: Eis $\frac{39}{40}$ X $\frac{38}{39}$ F $\frac{37}{38}$ Fis $\frac{36}{37}$ Ges $\frac{35}{36}$ Fisis
 $\frac{7}{8}$ $\frac{273}{320}$ $\frac{133}{160}$ $\frac{259}{320}$ $\frac{63}{80}$ $\frac{49}{64}$

De Fisis was echter te laag voor de quart G, en reeds dit was genoeg om tot een verbeterde plaatsing der banden aanleiding te geven, waarvoor al-Farabi de voorschriften geeft, en die de volgende intervallen voortbrengt:

D $\frac{48}{49}$ Dis $\frac{343}{384}$ Eis $\frac{48}{49}$ X $\frac{343}{384}$ Fisis $\frac{48}{49}$ G $\frac{343}{384}$ A $\frac{48}{49}$ Ais ¹⁾
 1 $\frac{48}{49}$ $\frac{7}{8}$ $\frac{6}{7}$ $\frac{49}{64}$ $\frac{3}{4}$ $\frac{343}{512}$ $\frac{21}{32}$
 —————
 $\frac{7}{8}$ $\frac{7}{8}$ $\frac{48}{49}$ $\frac{7}{8}$

Het tetrachord D—G is symmetrisch verdeeld; het kleine interval Eis—X in het midden ($\frac{48}{49}$, nagenoeg een komma) wordt tusschen D en Dis, gelijk tusschen Fisis en G. herhaald. Daar het er blijkbaar om te doen is, de quart zoo na mogelijk in tweeën te snijden gelijk de oudste stemming dat deed, zal in het tweede tetrachord G—C de Ais eveneens door een toon moeten gevolgd worden die $\frac{48}{49}$ hooger is, dus Bes ($\frac{9}{14}$), waarna Bis ($\frac{147}{256}$) en C ($\frac{9}{16}$) het tetrachord zouden voltoojnen. Gaan wij aldus te werk, dan verkrijgen

¹⁾ Lagere snaar: D tot G, hogere: Eis tot Ais.

wij een van de beide stelsels die al-Farabi in de tabellen op fol 94 ¹⁾ aan den tanbūr van Baghdād toekent:

C $\frac{8}{9}$ D $\frac{7}{8}$ Eis $\frac{7}{8}$ Fisis $\frac{48}{49}$ G $\frac{7}{8}$ Ais $\frac{7}{8}$ Bis $\frac{48}{49}$ C

De tusschentonen werden gemakkelijk bereikt door van G uit tweemaal $\frac{7}{8}$ achteruit te gaan, geheel op de wijze waarop de tusschentonen der luit werden afgemeten. De A trof men door $\frac{7}{8}$ boven Fisis te gaan; vandaar zeker de anomalie tusschen G en Ais, waar de gelijkvormigheid veeleer Gis $\frac{36}{49}$ zou geeischt hebben.

Het andere stelsel dat al-Farabi op dit instrument toegepast wil zien, heeft zijn ontstaan blijkbaar te danken aan den toeleg om, met behoud van het kenschetsende interval $\frac{7}{8}$, ook den geheelen toon $\frac{8}{9}$ nog elders dan tusschen C en D aan te brengen, en het komma $\frac{48}{49}$ wat te vergrooten:

C $\frac{8}{9}$ D $\frac{7}{8}$ Eis $\frac{8}{9}$ Fis $\frac{27}{28}$ G $\frac{7}{8}$ Ais $\frac{8}{9}$ Bis $\frac{27}{28}$ C.

Toevallig nadert deze verhouding $\frac{27}{28}$ vrij dicht tot het befaamde derde gedeelte van een geheelen toon ($\frac{246.86}{256}$ en $\frac{246.1}{256}$); en bedraagt de verhouding tusschen $\frac{27}{28}$ en $\frac{7}{8}$ juist $\frac{49}{54}$, d. i. zooveel als die op de luit tusschen den grondtoon en de Wostā van Zalzal.

V. De Tanbur van Chorāsān (الطنبور الخراساني).

Hoe weinig Kiesewetter zich heeft ingelaten met de naauwkeurige bepaling der toonladders op grond der gegevens waarover hij beschikte, wordt duidelijk bewezen door zijn gezegde op S. 62: »Der Unterschied zwischen den genannten beiden Tanburen bezieht sich nur auf kleine Verschiedenheiten in der Form und Grösse des Instruments». Die beide tanburen zijn die van Baghdād en die van Chorāsān, en tusschen de twee bestaat een radicaal onderscheid van toonstelsel, gelijk er een groot verschil was tusschen de bevolkingen van het zuidwesten, en die van Chorāsān en de landen ten noorden

¹⁾ Zie Bijlage IV.

en oosten daarvan, waar de andere soort van tanbur te huis behoorde (Koseg. p. 92 en verv.).

Ook hier had men doorgaans twee snaren van dezelfde soort. De banden werden niet overal op dezelfde wijze geplaatst, schoon er van geen verschil van stelsel sprake is. Meestal waren er vijf vaste, die met de losse snaar de reeks C—D—F—G—C—D vormden. Van de veranderlijke waren er gewoonlijk dertien in gebruik, waarvan de plaatsing uitvoerig wordt beschreven. Twee figuren, op fol. 72 r. ¹⁾ en 73 r. van het HS. van al-Farabi, verschillen alleen door inschuiving van twee banden, die, zonder bij het spel te dienen, enkel zouden worden aangebragt om de verdeeling meer gelijk te maken. De geheele reeks wordt dan, na aftrek van de drie termen die op elke snaar de octaaf te boven gaan, en met bijvoeging der beide ingeschovene, als volgt (l = limma, k = komma):

Lagere snaar:

C l Cis l Cisis k D l Dis l Disis k E l F l Fis k Ges
l G l Gis k As l A l Ais k X l XX l C

Hoogere snaar:

D l Dis l Disis k E l F l Fis k Ges l G l Gis k As
l A l Ais k Bes l B l C k X l XX l D

d. i. dus: L L K L L K L | L K L L K L L | K L L.

Opmerkelijk is de gaping die ontstaat wanneer wij de twee ingeschovene banden weglaten. Hetgeen wij dan overhouden is een paar verbondene ingedeelde tetrachorden, benevens een onverdeelde geheelen toon, die het octaaf voltooit. Het stelsel is zuiver ditonisch. In het eerste tetrachord (C—F, D—G) is de verdeeling vrij wel dezelfde als bij de luit, met de oude Wosta en Modjannab en de gerationaliseerde tonen van Zalzal. Daarentegen in het tweede tetrachord (F—Ais, G—C) is de verdeeling nagenoeg gelijk aan die van onze eigene theoretici.

¹⁾ Te verbeteren volgens den text met Kosegarten p. 95.

Met deze gegevens kunnen wij voor ons onderwerp volstaan. Wij hebben nog een lijst van tonen op de harp en de citer (معارف *Ma'āzif* en جنك *Djank* of منج *Çandj* ¹⁾, Koseg. 114) in vergelijking met die op de luit; doch die behelst niets anders dan onze diatonische toonladder tot een halven of geheel toon voorbij de tweede octaaf, en met verdeeling in tweeën van al de geheele tonen behalve den eersten. Die verdeeling moest bij het stemmen der harp op het gehoor worden gemaakt, daar men met louter geheele snaren te doen had; of ze dus zoo naauwkeurig geschiedde, dat men in het eene geval juist een Wosta of Modjannab volgens het oude stelsel, in het andere juist eene volgens Zalzal verkreeg, meen ik sterk te mogen betwijfelen.

VI. De latere verdeelingen der octaaf.

Er blijven ons nu nog twee stelsels van lateren tijd over, waarvan het eene tot een algemeen verspreid misverstand aanleiding heeft gegeven, en het andere aan de aandacht der nieuwere onderzoekers, behalve Helmholtz, schijnt te zijn ontgaan.

Bij de luit vonden wij reeds in de dertiende tot veertiende eeuw de rationele verdeeling van het tetrachord:

C l Des l Cisis k D l Es l Disis k E l F

Daarmede stemt overeen hetgeen wij verkrijgen wanneer wij gebruik maken van de voorschriften van Abdo'lqādir bn Ghaini (uit de 9de eeuw na de Hidjra ²⁾), die Kiesewetter S. 32 mededeelt, en de octaaf aldus indeelen:

C l Cis l Cisis k D l Dis l Disis k E l F l Fis l Fisis
k G l Gis l Gisis k A l Ais l B l Bis k C

d. i.: L L K L L K L | L L K L L K L | L L K

¹⁾ *Tseng* (japansche uitspr. *soo*) heet de chinesche citer, afgebeeld bij Fétis Hist. Gén. de la Mus. I, p. 83 (vgl. de aanteekening in HS. van wijlen Prof. Hoffmann in het exemplaar van Dr. C. Leemans).

²⁾ Zie Kosegarten p. 34, en hierachter Bijlage V.

Vergelijken wij hiernede de verdeeling die al-Farabi voor den Chorasānischen tanbūr opgaf, dan stemmen de twee in het eerste tetrachord (C—F) geheel overeen. In het tweede echter (F—Ais) heeft de jongere auteur, of een voorganger van hem, de verdeeling gelijk aan die in het eerste willen maken, en dus in plaats van

F l Fis k Ges l G l Gis k As l A l Ais k Bes l B l C

het volgende slot gemaakt:

F l Fis l Fisis k G l Gis l Gisis k A l Ais l B l Bis k C,

waardoor de B een komma lager valt dan bij al-Farabi.

Van meer gewigt is echter het verschil tusschen de Ges of As van den ouden en de Fisis of Gisis van den jongeren. Dat verschil bedraagt een limma gedeeld door een komma, of omstreeks het derde van een geheel toon (cca. $\frac{246.39}{256}$ in plaats van $\frac{246.1}{256}$).

Hiermede, zou ik van meening zijn, konden de latere theoretici geen vrede hebben. Zou ten slotte, door de eene verdeeling op de andere te leggen, de geheele toon in vieren zijn gesneden, in een limma, een komma, een derde van een toon en nog een komma? en dat nog wel in het tweede tetrachord, terwijl het eerste slechts de eene verdeeling, in twee limma-s en een komma, vertoonde? Met hunne gewoonten van rationaliseren en vereffenen, die wij genoegzaam reeds bij de ouden hebben leeren kennen, lag het op hun weg, het »derde van een toon» eenvoudig naar het midden van den geheel over te brengen, en aan weerskanten een dergelijk interval te laten. Liet men dan de twee limma-s aan het slot der tetrachorden oogluikend voor derde-tonen gelden, dan kwam men eindelijk vanzelf tot hetgeen Villoteau in de *Description de l'Égypte* (XIV, 41) aldus uitdrukt:

»Comme l'octave se compose de quelque chose de moins que six tons, et que les Arabes ne comptent que pour un tiers de ton chacun des deux demi-tons diatoniques, elle se

»trouve divisée en dix-sept tiers de ton compris entre dix-huit degrés différens..." Wij komen straks hierop terug.

Onze tijdgenoot Michail Meshaga, dien Eli Smith vertaalt, kent niet dit maar een geheel ander stelsel, dat te Damascus onderwezen werd en mogelijk nog wordt. De octaaf wordt gelijkmatig verdeeld in 24 »karaat" met perzische namen. De berekening dier gelijke deelen wordt zoowel rekenkunstig als meetkunstig opgegeven. Daar echter de bewerking met getallen van 13 cijfers al te tijdroovend is, en de toelichting der geometrische figuur aan duidelijkheid te wenschen overliet, heb ik mij bepaald bij een tabel die bij Smith op p. 209 voorkomt, en daarnaar de intervallen berekend ¹⁾. Er worden twee soorten van hoofdintervallen aangenomen, kleine van drie en groote van vier karaat. Zij volgen elkander op evenals op de fluiten, met name de Sūrna:

C $\frac{8}{9}$ D $\frac{11}{12}$ Disis $\frac{11}{12}$ F $\frac{8}{9}$ G $\frac{11}{12}$ Gisis $\frac{11}{12}$ Bes $\frac{8}{9}$ C.

hoewel door het streven naar drie en vier karaat de meeste dezer intervallen een weinig onzuiver zijn:

C : D 3456 : 3088; moest zijn 3474 : 3088 of 3456 : 3072.

D : Disis 3088 : 2833; moest zijn 3090 : 2833.

G : Gisis 2308 : 2113; moest zijn 2304 : 2113.

Bes : C 1936 : 1728; moest zijn 1944 : 1728 of 1936 : 1720.

Trouwens de verhouding $\frac{11}{12}$ is ook slechts bij benadering aangenomen, en zou, streng opgevat, de octaaf te groot maken. Van de tusschentonen zijn de belangrijkste de kleine terts $\frac{27}{32}$ (Es) en de groote terts $\frac{43}{54}$ (E). Het geheele stelsel is met scherpzinnigheid verzonnen, en voldoet vrij wel aan het voorgestelde doel.

Na dus de getuigen die te onzer beschikking staan, verhoord te hebben, kom ik alvast tot het besluit, dat de bewerking van Villoteau omtrent de 17 gelijke intervallen op

¹⁾ Zie Bijlage VI.

een misverstand berust. De klassieke inheemsche schrijvers maken er geen gewag van. Daarbij komt, dat noch Niebuhr of Burekhardt in Arabië, noch Lane in Aegypte, noch Christianowitsch in Algerië, noch Höst in Marokko (om van Eli Smith in Syrië, als *ἄμυστος* in confesso, niet eens te spreken) zich lang moeite behoefden te geven om aan de zonderlinge intervallen der inlandsche muziek te gewennen; waaruit men kan opmaken, dat zij in de praktijk niet de voorheerschende waren. Van de vier gezangen, door Villoteau met twee- of drieërlei kruisen en mollen genoteerd, heeft reeds Kiesewetter (Beilagen S. XVI—XVIII) bij twee ¹⁾ aange-toond, dat zij in onze gewone toonladders gedacht zijn, en de twee andere ²⁾ laten zich even gemakkelijk terugbrengen tot ons G-mol en E-dur. En zoo zijn alle arabische melodiën, tot hiertoe met geringe wijziging in onze noten opgeteekend, voor ons geheel verstaanbaar. De vreemde intervallen, die stellig voorkomen (van Baghdād, de Perzen, Zalzal), dienen deels vooral bij versieringen van het thema, deels zijn zij bij een gemaniëreerde voordragt, waar men geene vreemde accoorden te hulp kan nemen, omdat men in het geheel geene accoorden heeft, ligt verklaarbare verschijnselen zelfs in de melodie. Alle overbeschaving schept behagen in noodeloze afwijking van het eenvoudige. Waren het toch ook de laatste producten eener afgeleefde aziatische kunst, waaraan weleer de Grieken hun chromatisch en enharmonisch toongeslacht ontleenden, om in plaats van de natuurlijke E—F—G—A een opvolging als E—F—Fis—A of zelfs E—Eis—F—A te doen hooren, zich vermeijende in zaamgekrompene en uitgerekte intervallen. Om zijn beweren van zeventien gelijke intervallen te kunnen volhouden, had Villoteau òf op de muziekinstrumenten met vaste banden de afstanden behooren te meten, òf metingen van tonen moeten verrigten met een monochord of welken exacten natuurkundigen toestel dan ook; -- en van het een zoomin als het ander is er een

¹⁾ Villoteau, XIV, p. 147 suiv. en 155 suiv.

²⁾ Ibid. p. 165 en 197.

spoor te vinden ¹⁾. Wij hebben geene reden om zijn stelsel voor iets beters te houden dan een theorie die, hetzij door hemzelf of waarschijnlijk reeds door een inlandschen geleerde, op de studeerkamer is uitgedacht. Een theorie die in een tijd van verval aan sommige halfgeleerde muzikanten bij hunne praktijk kan hebben voorgezweefd, en hen versterkt in verkeerde manieren, doch die met de muziek zooals zij in haar oorsprong en haar bloeitijd werkelijk was, weinig gemeen heeft.

Het is waar, ook al-Farabi, en menigeen voor hem, was reeds een geleerde die, zelf buiten de productive kunst staande, hare beweging trachtte te begrijpen door ze aan een vooraf beraamd wiskunstig ontwerp te kluisteren. Van dezulken leeren verstandige kunstenaars, acht te slaan op de voorwaarden waaraan hunne kunst door den aard van haar materieel gebonden is. Doch zoo zij de ware kunstenaars zijn, zullen zij den raad dier Marpurgen en Kirnbergers ter harte nemen zonder zich daaraan blind te onderwerpen. Want hun behoort het geoefende oor, de levendige voorstelling, de scheppende verbeelding, datgene wat de kunst tot kunst maakt; zij spreken als hunne moedertaal degene waarvan de geleerde de regelen bepalen wil.

Houden wij dit in gedachte, dan zullen wij weinig hechten aan de onderscheiding bijv. tusschen de ditonische en de natuurlijke toonladder op de luit; en de verschillende indeelingen van den geheelen toon verliezen veel van hare beteekenis. Dat alles zijn mathematische verfraaijingen van een veel eenvoudiger werkelijkheid, die door en voor het muzikale oor bestond.

De uitkomst van al deze nasporingen bepaalt zich dan tot het volgende:

Sedert de oudste ons bekende periode omvatte de muzikale verbeelding der Arabieren hetzij het tetrachord of de

¹⁾ Hij spreekt ib. p. 134 van een onderzoek der instrumenten *à touches fixes*; doch in de verhandeling over die instrumenten (XIII, p. 246—290) komt van zulk een meting niets voor, en is de bepaling der toonhoogten blijkbaar op het gehoor geschied. Vgl. Bijlage VII.

octaaf, die zich van beneden naar boven (of zooals zij het noemden, van boven naar beneden) eens of meermalen herhaalden.

Bij de octaaf was het onze toonladder die hun, in het algemeen gesproken, voor den geest stond. Hoewel zij, evenals de Grieken, haar beurtelings van grondtoon tot octaaf, van secunde tot none, en nog anders in het oog vatten, en daarnaar hunne melodiën ontwierpen (zie daarover vooral Helmholtz).

Het tetrachord (ouder dan de octaaf) werd ingedeeld, hetzij (1) als het begin onzer dur-toonladder C—D—E—F, in twee tonen en een halven, met verdeeling der geheelen in de helft (zie de »heidensche banden" op de luit); terwijl de melodiën in die met groote en met kleine terts onderscheiden werden;

of anders (2), men nam een geheelen toon en tweemaal drierden van een toon (getuigen de fluiten en Zalzal);

of eindelijk (3), men deelde het tetrachord-zelf midden door (vergelijk den tanbūr van Bagdād).

De eerste methode moet ik voor de oud-Arabische houden. De tweede, die der fluiten, kan in haar oorsprong Perzisch zijn geweest (verbeterde uitgave der Perzische Wostā en Modjannab). De derde, die van Baghdād, was mogelijk een oud-Babylonische en Syrische. Beide onderstellen zij, in afwijking van de eerste, zoo goed als zeker een ontaarding van het natuurlijke gehoor door het dagelijksch gebruik van willekeurig ingedeelde instrumenten ¹⁾. Bij

¹⁾ Men herinnere zich b.v., dat Zalzal voornamelijk als luitspeler uitmuntte. Van den invloed der stemming van instrumenten op het muzikale gehoor getuigt een feit door Fétis (*Hist. Gén. de la Mus.* II. p. 27) aangehaald, „un fait auquel on ne pourrait ajouter foi, s'il n'était attesté par la personne qu'il concerne. Le célèbre organiste M. Lemmens, né dans un village de la Campine, y faisait, dans sa première jeunesse, ses études musicales sur un clavecin, depuis longtemps horriblement discord, aucun accordeur ne se trouvant dans le pays. Par une circonstance heureuse, il arriva qu'un facteur d'orgues fut appelé pour faire des réparations à celui de l'abbaye d'Everbode, située près de ce village: le hasard le conduisit chez le père du jeune musicien, et lui fournit l'occasion d'entendre celui-ci jouer de son misérable instrument. Choqué de la multitude d'intonations

de echte Arabieren daarentegen stond voorheen het gezang meer op den voorgrond; meer dan een hunner meesters zong geregeld zonder begeleiding ¹⁾).

Hierbij kwam later de theorie, van Grieksche afkomst doch op de bestaande kunst oefening toegepast. Door haar leerde men enkele zaken beter verstaan en beter regelen; andere met consequentie uitwerken.

Toen echter de kunst door de tijdsomstandigheden in verval geraakte, verdiepte men zich in de kringen der geleerden meer en meer in abstracte beschouwingen, en werden de stelsels op het papier ten laatste zoo ingewikkeld, dat hunne kunsttermen, door de muzikanten naauwelijks ten halve verstaan, het regt begrip van de werkelijk bestaande muziek thans meer belemmeren dan in de hand werken.

Het hoogere belang dat de wetenschap bij onderzoekingen als deze heeft, is naar het mij voorkomt hierin gelegd. Het is een belangrijk vraagstuk, in hoeverre de mensche van verschillende tijden en landstreken op dezelfde wijze gevoelen, en denzelfden maatstaf van waardering aan hunne gewaarwordingen leggen. Op het eerste gezigt bestaat er een oorspronkelijk verschil in den kunstsmaak van onderscheidene volken en tijdperken. Beschouwt men de dingen van naderbij, dan blijkt ons meer en meer, dat de zinnelijke en gemoedelijke grondslag der kunst, evenals de lichamelijke bewerktuiging van ons geslacht, altijd en overal nagenoeg dezelfde is. Alleen door de reflectie ontstaat er voortgaande afwijking in verschillende rigtingen, en de bijzondere gewoonten die zij vestigt in de praktijk en de overlevering

fausses qui frappaient son oreille, le facteur prit immédiatement la résolution d'accorder le clavecin; mais, quand il eut fini cette opération, M. Lemmens en éprouva les sensations les plus désagréables: il ne retrouva qu'après un certain temps le sentiment des rapports justes des sons, égaré par la longue habitude de rapports différents."

¹⁾ Zie b.v. Kosegarten p. 18 over 'Atarrad, die „mortadjilan" (voor de vuist) i. e. sine fidibus" plagt te zingen, in onze achtste eeuw.

der kunst, hebben ten laatste zoodanigen invloed op het gevoel en de noiging zelve, dat het voor de leden der eene maatschappij moeilijk wordt, de kunst der andere te verstaan en te genieten.

Zijn echter al die uiteenloopende rigtingen met een gezonde ontwikkeling van het menschelijk gevoel evenzeer bestaanbaar? Daar zijn er die dit onmiddelijk zullen beamen, hetzij uit optimisme of wel op grond eener zienswijze, die nergens een onderscheid van beter en minder erkennen wil. Doch zoodra wij slechts dit opmerken, dat er producten van beschaving zijn, waardoor de krachtige werkzaamheid en het levensgenot der menschen op den duur gevaar loopt, is zulk een onderscheid reeds gewettigd. Er kunnen ziekelijke rigtingen in de kunst opkomen, in onze eigene niet minder dan in elke andere. Zij kan zoover afdwalen, dat aan het natuurlijke gevoel en den onverbasterden smaak geweld wordt aangedaan. En om een standaard van beoordeeling te vinden zooals de wetenschap dien verlangt, zooveel het kan onafhankelijk van de bijzondere toestanden in onze eigene kunst, en overal even toepasselijk, blijft er weinig anders over dan alom het algemeen menschelijke op te zoeken. Hetgeen Fechner in zijne *Vorschule der Aesthetik* met personen doet, wier beoordeelingen hij opneemt en vergelijkt, dient ook in het groot met geheele natiën en tijden te worden ondernomen. Reeds de oude Heraklitus heeft het gezegd: *ἑνὸν ἐστὶ πᾶσι τὸ ὁρῶναι*, op hetgeen gezond en waar is hebben allen dezelfde betrekking.

B I J L A G E I.

De Namen der Tonen op de Luit in de tiende eeuw.

A. OP DE SNAAR AL-BAMM الْبَمِّ.

(A of) C (onderstelde grondtoon¹⁾) 1 *Motlaq* (نغمة مطلق البم).
De losse snaar.

(Bes) Des $^{243}/_{256}$ *Modjannabo* 's *Sabbābati* مَجْنَبُ السَّبَابَةِ

volgens het ditonische stelsel. Ook *Zaid* زَيْدٌ.

(Aisis) Cisis $^{149}/_{162}$ *Modj.* 's S. volgens de *Wostā* der Perzen.

(Aisis) Cisis $^{49}/_{54}$ Id. volgens de W. van Zalzal.

(B) D $^8/_9$ *Sabbāba* سَبَابَةُ. Wijsvinger.

(C) Es $^{27}/_{32}$ Oude *Wostā* وسطي (Middenvinger; ; later

Modjannabo 'l *Wostā* مَجْنَبُ الْوَسْطِيِّ.

(Bisis) Disis $^{68}/_{81}$ *Wostā* der Perzen وسطي الفرس.

(Bisis) Disis $^{22}/_{27}$ *Wostā* van Zalzal وسطي ززل.

(Cis) E $^{64}/_{81}$ *Binçir* بَنْصَر. Ringvinger.

(D) F $^8/_4$ *Chinçir* خَنْصَر. Pink.

B. OP DE SNAAR AL-MITHLATH الْمِثْلَثُ.

(D) F $^3/_4$ *Motlaq*.

(Es) Ges $^{729}/_{1024}$ *Zaïd*.

(Disis) Fisis $^{447}/_{648}$ *Modjannabo* 's *Sabbāba* volgens de W.
der Perzen.

¹⁾ De laagste toon der vier- en vijsnarige luit was in Europa nog in de 15de eeuw C (Fétis, *Hist. gén. de la Mus.* V. p. 157. Ambros III. 433).

- (Disis) Fisis $\frac{49}{72}$ Id. volgens de W. van Zalzal.
 (E) G $\frac{2}{3}$ Sabbāba.
 (F) As $\frac{81}{128}$ Oude Wostā, later Modjannabo 'l Wostā.
 (Eisis) Gisis $\frac{17}{27}$ Perzische Wostā.
 (Eisis) Gisis $\frac{11}{18}$ Wostā van Zalzal.
 (Fis) A $\frac{16}{27}$ Binçir.
 (G) Bes $\frac{9}{16}$ Chinçir.

C. OP DE SNAAR AL-MATHNĀ المثنى.

- (G) Bes $\frac{9}{16}$ Motlaq.
 (As) Ces $\frac{2187}{4096}$ Zāid. (De natuurlijke Ces in de toon-
 ladder van Ges).
 (Gisis) Bis $\frac{1341}{2592}$ Modjannabo 's Sabbāba volgens de W.
 der Perzen.
 (Gisis) Bis $\frac{49}{96}$ Id. volgens de Wostā van Zalzal.
 (A) C $\frac{1}{2}$ Sabbāba.
 (Bes) Des $\frac{243}{512}$ Oude Wostā of Modjannabo 'l Wostā.
 (Aisis) Cisis $\frac{17}{36}$ Perzische Wostā (octaaf van den toon $\frac{17}{18}$,
 wiens band tusschen C en D midden in ligt.
 Zie boven bij de behandeling der luit).
 (Aisis) Cisis $\frac{11}{24}$ Wostā van Zalzal.
 (B) D $\frac{4}{9}$ Binçir.
 (C) Es $\frac{27}{64}$ Chinçir.

D. OP DE SNAAR AZ-ZĪR الزير.

- (C) Es $\frac{27}{64}$ Motlaq.
 (Des) Fes $\frac{6561}{16384}$ Zāid.
 (Cisis) Eis $\frac{4023}{10368}$ Modjannabo 's Sabbāba volgens de W.
 der Perzen.
 (Cisis) Eis $\frac{49}{128}$ Id. volgens de Wostā van Zalzal.
 (D) F $\frac{3}{8}$ Sabbāba.
 (Es) Ges $\frac{729}{2048}$ Oude Wostā, of Modjannabo 'l Wostā.
 (Disis) Fisis $\frac{17}{48}$ Perzische Wostā.
 (Disis) Fisis $\frac{11}{32}$ Wostā van Zalzal.
 (E) G $\frac{1}{3}$ Binçir.
 (F) As $\frac{81}{256}$ Chinçir.

E. OP DE (LATER BIJGEVOEGDE) SNAAR AL-HĤADD الْحَادِّ.

- (F) As $81/256$ Motlaq.
 (Ges) Beses $19683/65536$ Zaid.
 (Fisis) Ais $12069/41472$ Modjannabo 's Sabbāba, volgens de
 W. der Perzen.
 (Fisis) Ais $147/512$ Id volgens de Wosta van Zalzal.
 (G) Bes $9/32$ Sabbāba.
 (As) Ces $2187/8192$ Oude Wostā, of Modjannabo 'l Wostā.
 (Gisis) Bis $17/64$ Perzische Wostā.
 (Gisis) Bis $33/128$ Wostā van Zalzal.
 (A) C $1/4$ Binçir.
 (Bes) Des $243/1024$ Chingir.

De europesche luittabulatuur (notenschrift) wijst nog in de zeventiende eeuw de tonen aan door middel van de snaar en de rangletter of cijfer van den toon op de snaar.

B I J L A G E II.

[De Tabel van al-Fārabi fol. 53 v. MS. Leid.
 volgens de ware lezing.

Losse snaar: 20736 ('Abdo'lqādir bn Ghaini p. 17 MS.
 Leid. in de cijfers).

Modjannabo 's
 Sabbāba ditonisch: 19683 (Eli Smith p. 206). Verhouding $243/256$
 (limma). Instructie van al-F.: twee
 tonen beneden Chingir.

Id. halfweg grond-
 toon en Sabbāba: 19584 ('Abd. in de telwoorden, Eli Smith).
 Verb. $17/18$. Instr.: halfweg tus-
 schen grondtoon en Sabbāba, op
 de snaar gemeten.

Id. volgens perz.
 Wostā: 19072 (E. Smith). Verh. $149/162$. Inst.: half-
 weg tusschen grondtoon en perz.
 Wostā op de snaar.

Id. volgens W. van

Zalzal: 18816 (al de getuigen). Verh. $\frac{49}{54}$. Instr.:
halfweg tusschen grondtoon en
Wostā van Zalzal op de snaar.

Sabbāba: 18432 (HS. van al-F., E. Smith). Verh. en
Instr.: $\frac{8}{9}$.

Modjannabo

1 Wostā: 17496 (Abd. in de cijfers en telw.), Verh.:
 $\frac{27}{32}$. Instr.: een toon ($\frac{8}{9}$) beneden
Chinçir.

Perz. Wostā: 17408 (E. Smith). Verh. $\frac{68}{81}$. Instr.: half-
weg tusschen Sabbāba en Binçir
op de snaar.

Wostā v. Zalzal: 16896 (Abd. in cijf. en telw., E. Sm.). Verh.
 $\frac{22}{27}$. Instr.: halfweg tusschen perz.
Wostā en Binçir op de snaar.

Binçir: 16384 (dezelfden). Verh. $\frac{64}{81}$. Instr.: twee
tonen boven den grondtoon.

Chinçir: 15552 (al de getuigen). Verh. en Instr.: $\frac{3}{4}$.

Latere, gerationaliseerde Modjannabo 's Sabbāba en Wostā
van Zalzal: $\frac{59049}{65536}$ en $\frac{6561}{8192}$ (vgl. Bijlage V).

B I J L A G E III.

De Tabel der Grieksche Toongeslachten volgens
al-Farabi fol. 34 r. (Kosegarten p. 55 sqq¹,
verbeterd en herleid.

(Verschillende indeelingen van het Tetrachord.)

I. GENUS MOLLE الحنس اللين.

A. *Non ordinatum* غير المنتظم.

B. *Ordinatum* المنتظم.

a. continuum المتتالي s. المتوالي.

1. laxum الأرخي: 12, $9^3/5$, $9^1/5$ $1/10$, 9 (Interv. $P^4/5$ Q $31/32$ R $30/31$ S).

2. mediocre الأوسط: 12, 10, $9^1/2$, 9 ($P^5/6$ Q $19/20$ R $18/19$ S).

3. acre أشد: 12, $10^2/7$, $9^4/7$ $1/35$ 1), 9 ($P^6/7$ Q $14/15$ R $15/16$ S).

b. non continuum غير المتتالي.

1. laxum: 12, $9^3/5$, $9^1/5$, 9 ($P^4/5$ Q $23/24$ R $45/46$ S).
(enharmonisch)

2. mediocre: 12, 10, $9^1/3$, 9 ($P^5/6$ Q $14/15$ R $27/28$ S).
(weak chromatisch)

3. acre: (12, $10^2/7$, $9^3/7$, 9 ($P^6/7$ Q $11/12$ R $21/22$ S).
(syntonisch chromatisch)

II. GENUS FORTE الجنس القوي.

a. duplicatum التضعيف.

1. primum: 12, $10^1/2$, $9^1/8$ $1/16$ 2), 9 ($P^7/8$ Q $7/8$ R $48/49$ S).

2. secundum: 12, $10^2/3$, $9^13/27$ 3), 9 ($P^8/9$ Q $8/9$ R $243/256$ S).
(ditonisch diatonisch)

3. tertium: 12, $10^4/5$, $9^2/25$ 4), 9 ($P^9/10$ Q $9/10$ R $25/27$ S).

b. conjunctum المتصل.

1. primum: 12, $10^1/2$, $9^1/3$, 9 ($P^7/8$ Q $8/9$ R $27/28$ S).
(entonisch diatonisch).

2. secundum: 12, $10^2/3$, $9^3/5$ 5), 9 ($P^8/9$ Q $9/10$ R $15/16$ S).
(syntonisch diatonisch)

3. tertium: 12, $10^4/5$, $9^9/11$, 9 ($P^9/10$ Q $10/11$ R $11/12$ S).
(gelijkmatig diatonisch)

c. disjunctum المنفصل.

1. primum: 12, $10^1/2$, $9^1/4$ $1/5$, 9 ($P^7/8$ Q $9/10$ R $20/21$ S).
(week diatonisch)

1) En niet $9^4/7$ $1/35$.

2) En niet $9^1/2$ $1/24$ of (HS.) $9^1/3$ $1/18$.

3) En niet $9^{10/21}$.

4) En niet $9^{23/35}$.

5) En niet $9^1/5$ $1/10$.

De overige cijfers ontbreken. Uit de intervallen, door herleiding verkregen, blijkt de beteekenis der kunsttermen: continuum, duplicatum, conjunctum, disjunctum, laxum, mediocre, acre, en het beginsel der verdeeling, onmiddellijk.

De opgaven voor de 24 gemengde toongeslachten (fol. 42 v.—43 r.) wemelen van fouten door de slordigheid der afschrijvers, die niets van de ingewikkelde theorie begrepen. Voor dit onderzoek zijn zij van geen belang.

B I J L A G E IV.

De Tabellen van al-Fārābi fol. 93 sqq. MS. Leid.

(vgl. Kosegarten p. 118 — 122) verbeterd en herleid.

Diatonische toonladder van twee octaven (الجملة المنفصلة غير المتغيرة) = σύστημα διεζευγμένον ἀμετάβολον), waarin geplaatst zijn de intervallen van:

I. (fol. 93 r.) Het *genus conjunctum medium* (Bijl. III, II. b. 2). Welk genus men op de luit behoort te gebruiken, ter vervanging van het genus forte ditonum (n°. II):

1620.	1440.	1280.	1152.	1080.	960.	864.
810.	720 ¹⁾	640.	576.	540.	480 ²⁾	432.
405.						

Herleiding: C $\frac{8}{9}$ D $\frac{8}{9}$ E $\frac{9}{10}$ Fis $\frac{15}{16}$ G $\frac{8}{9}$ A $\frac{9}{10}$ B $\frac{15}{16}$ C.

II. (93 v.) Het *genus duplicatum medium*, of *ditonum* (II. a. 2), dat op de luit, en de meeste bij ons gebruikelijke instrumenten, wordt toegepast:

2916.	2592.	2304.	2048.	1944.	1728.	1536.
1458.	1296.	1152.	1024.	972.	864.	768.
729.						

Herleiding: C $\frac{8}{9}$ D $\frac{8}{9}$ E $\frac{8}{9}$ Fis $\frac{243}{256}$ G $\frac{8}{9}$ A $\frac{8}{9}$ B $\frac{243}{256}$ C.

¹⁾ 760 is schrijffout bij Kosegarten, die enkel deze tabel geeft.

²⁾ 470 evenzoo.

III. (94 r.) Het *genus conjunctum primum* (II. b. 1), zijnde een van de twee waarmede de tanbūr van Baghdād wordt bezet:

648. 576. 504. 448. 432. 378 ¹). 336.
324. 288. 252. 224. 216. 189 ¹). 168.
162.

Herleiding: C ⁸/₉ D ⁷/₈ Eis ⁸/₉ Fisis ²⁷/₂₈ G ⁷/₈ Ais ⁸/₉ Bis ²⁷/₂₈ C.

IV. (94 v.) Het *genus forte duplicatum primum* (II. a. 1), zijnde het andere van de twee waarmede de tanbūr van Baghdād bezet wordt:

576. 512. 448. 392. 384. 336. 294.
288. 256. 224. 196. 192. 168. 147.
144.

Herleiding: C ⁸/₉ D ⁷/₈ Eis ⁷/₈ Fisis ⁴⁸/₄₉ G ⁷/₈ Ais ⁷/₈ Bis ⁴⁸/₄₉ C.

V. (95 r.) Het *genus conjunctum tertium*, of *forte aequatum* (II. b. 3) ²):

1980. 1760. 1584. 1440. 1320. 1188. 1080.
990. 880. 792. 720. 660. 594. 540.
495.

Herleiding: C ⁸/₉ D ⁹/₁₀ E ¹⁰/₁₁ Fis ¹¹/₁₂ G ⁹/₁₀ A ¹⁰/₁₁ B ¹¹/₁₂ C.

VI. (95 v.) Het *genus forte disjunctum primum* (II. c. 1):

720. 640. 560. 504. 480. 420. 378.
360. 320. 280. 252. 240. 210. 189,
180.

Herleiding: C ⁸/₉ D ⁷/₈ Eis ⁹/₁₀ Fisis ²⁰/₂₁ G ⁷/₈ Ais ⁹/₁₀ B ²⁰/₂₁ C.

VII. (96 r.) Het *genus continuum acre* (lees: *non continuum acre*, I. B. b. 3, immers vgl. hierbeneden X):

[Bij vergissing heeft de afschrijver van het HS. hier de

¹) In het HS. op den rand ten onregte veranderd in 372 en 186.

²) Kosegarten: *rectum*, doch *mostawi* is hier het vereffende, *μαλὸν*: de snaar is van grondtoon D tot quart G in drie gelijke deelen verdeeld.

tabel VI herhaald. Volgens analogie moesten wij deze cijfers hebben:

252.	224.	192.	176.	168.	144.	132.
126.	112.	96.	88.	84.	72.	66.
63.						

Herleiding: $C^{8/9} D^{6/7} E^{11/12} F^{13/14} G^{15/16} A^{17/18} B^{19/20} C.$

VIII. (96 v.) Het *genus non continuum mediocre* (I. B. b. 2):

324.	288.	240.	224.	216.	180.	168.
162.	144.	120.	112.	108.	90.	84.
81.						

Herleiding: $C^{8/9} D^{5/6} F^{14/15} F^{17/18} G^{5/6} B^{14/15} B^{17/18} C.$

IX. (97 r.) Het *genus non continuum laxum* (I. B. b. 3):

540.	480.	384.	368.	360.	288.	276.
270.	240.	192.	184.	180.	144.	138.
135.						

Herleiding: $C^{8/9} D^{4/5} F^{23/24} F^{13/14} G^{4/5} B^{23/24} B^{13/14} C.$

X. (97 v.) Het *genus chromaticum forte* (I. B. a. 3):

1890.	1680.	1440.	1344.	1260.	1080.	1008.
945.	840.	720.	672.	630.	540.	504.
472 $\frac{1}{2}$.						

Herleiding: $C^{8/9} D^{6/7} E^{14/15} F^{15/16} G^{6/7} A^{14/15} B^{15/16} C.$

XI. (98 r.) Het *genus chromaticum mollissimum* (I. B. a. 2):

1026.	912.	760.	720.	684.	570.	540.
513.	456.	380.	360.	342.	285.	270.
256 $\frac{1}{2}$.						

Herleiding: $C^{8/9} D^{5/6} F^{18/19} F^{19/20} G^{5/6} B^{18/19} B^{19/20} C.$

XII. (98 v.) Het *genus mollissimum ordinantium* (I. B. a. 1):

1395.	1240.	992.	960.	930.	744.	720.
697 $\frac{1}{2}$.	620.	496.	480.	465.	372.	360.
348 $\frac{3}{4}$.						

Herleiding: $C^{8/9} D^{4/5} F^{30/31} F^{31/32} G^{4/5} B^{30/31} B^{31/32} C.$

B I J L A G E V.

Herleiding der voorschriften van Mahmud
ash-Shirāzi en 'Abdo'lqādir.

Mahmud van Shirāz († A. D. 1315) geeft volgens von Hammer en Kiesewetter S. 33 de volgende voorschriften voor de verdeeling der quart op de acht banden der luit:

Deel de snaar ab in vier gelijke deelen; aan het einde van het eerste vierendeel komt VIII, de pink ($\frac{3}{4}$).

Deel ab in negen deelen; aan het einde van het eerste komt [IV, de wijsvinger ($\frac{8}{9}$).

Deel IV b in negen deelen; aan het einde van het eerste komt] VII, de ringvinger ($\frac{8}{9} \times \frac{8}{9} = \frac{64}{81}$).

Deel VIII b in acht deelen, en voeg er van onderen een dergelijk deel bij, dan hebt gij V, den ouden middenvinger ($\frac{3}{4} \times \frac{9}{8} = \frac{27}{32}$).

Deel V b in acht deelen, en voeg er van onderen een dergelijk deel bij, en schrijf aan het einde II, den overtollige (Zaid; $\frac{27}{32} \times \frac{9}{8} = \frac{243}{256}$).

Deel II b in vieren; zet bij het einde van het eerste deel IX; deel dan IX b in achten, voeg er beneden een dergelijk deel bij, en schrijf bij het punt VI, den middenvinger van Zalzal ($\frac{243}{256} \times \frac{3}{4} \times \frac{9}{8} = \frac{6561}{8192}$).

Deel VI b in achten; voeg een dergelijk deel beneden VI daaraan toe, en gij verkrijgt nummer III, den naasten aan den wijsvinger ($\frac{6561}{8192} \times \frac{9}{8} = \frac{59049}{65536}$).

Hiermede vergelijkte men de verdeeling van de octaaf volgens 'Abdo'lqādir bn Ghaini (uit de 9de eeuw der Hidjra, d. i. onze 15de), bij Kiesewetter S. 32—33:

N°. XVIII = $\frac{1}{2}$. XI = $\frac{2}{3}$. VIII = $\frac{3}{4}$. IV = $\frac{8}{9}$.

» XV = $\frac{3}{4} \times \text{VIII} (= \frac{9}{16})$. VII = $\frac{8}{9} \times \text{IV} (= \frac{64}{81})$.
V = $\frac{9}{8} \times \text{VIII} (= \frac{27}{32})$. II = $\frac{9}{8} \times \text{V} (= \frac{243}{256})$.

» XII = $\frac{2}{3} \times \text{II} (= \frac{81}{128})$. IX = $\frac{3}{4} \times \text{II} (= \frac{729}{1024})$.
XVI = $\frac{3}{4} \times \text{IX} (= \frac{2187}{4096})$.

$$^{\circ} \text{VI} = \frac{3}{2} \times \text{XVI} (= \frac{6561}{8192}). \text{III} = \frac{9}{8} \times \text{VI} (= \frac{59049}{65536}).$$

$$\text{X} = \frac{3}{4} \times \text{III} (= \frac{177147}{262144}).$$

$$^{\circ} \text{XVII} = \frac{3}{4} \times \text{X} (= \frac{531441}{1048576}). \text{XIII} = \frac{3}{4} \times \text{VI} (= \frac{19683}{32768}).$$

$$\text{XIV} = \frac{3}{4} \times \text{VII} (= \frac{16}{27}).$$

Door deze gegevens wordt de verdeeling van de octaaf in 17 intervallen als volgt (l = limma, k = komma):

11 2 1 3 k 4 1 5 1 6 k 7 1 8 1 9 1 10 k 11 1 12 1 13 k 14 1 15 1 16 1 17 k 18
C Cis Cisis D Dis Disis E F Fis Fisis G Gis Gisis A Bes B Bis C

B I J L A G E VI.

Herleiding der tabel van 24 intervallen in de octaaf bij Eli Smith p. 209.

Lagere octaaf:

Hoogere octaaf (p. 177):

cca.	3456	Jek-kāh	Nawā.
cca.	3361	Qabb nim-hhoçād	Nīm-hhoçād.
8/9	3268	Qabb hhoçād.	Hhoçād.
	3177	Qabb tek-hhoçād	Tek-hhoçād.
	3088	'Oshirān ^{193/216}	Hhoçaini.
cca.	3001	Qabb nim-'adjam	Nīm-'adjam (of Nūrūz al-'adjam).
11/12	2916	Qabb 'adjam ^{27/32}	'Adjam.
	2833	'Irāq cca. ^{5/6}	'Audj.
11/12	2752	Kusht of Kowesht ^{43/64}	Neheft.
	2673	Tek-kowesht	Tek-neheft.
	2596	Rast cca. ^{3/4}	Māhūr.
	2521	Nīm-zenkelāh	Nīm-shahnāz.
8/9	2448	Zenkelāh ^{17/24}	Shahnāz.
	2377	Tek-zenkelāh.	Tek-shahnāz.
	2308	Dū-kāh cca. ^{2/3}	Mohhair.
cca.	2241	Nīm-kordi	Nīm-zawālī.
11/12	2176	Kordi ^{17/27}	Zawālī of Sumbula.
	2113	Sih-kāh ^{11/16}	Buzurk.
cca.	2052	Abūsīlik ^{19/32}	Hhoçaini-shād.
11/12	1993	Tek abūsīlik	Tek-hhoçaini-shād.
	1936	Tjār-kāh ^{121/316}	Māhūrān.
	1881	'Araba of Nūrūz al-'arab.	Djawāb nīm-hhidjāzi.
cca.	1828	Hhidjāzi ^{19/27} cca.	Djawāb hidjāzi.
7/8	1777	Tek-Hhidjāzi	Djawāb tek-hhidjāzi.
	1728	Nawā ^{1/2}	Ramal-tūtī.

De namen zijn bijgewerkt volgens de oostersche spelling bij Villoteau, die ze echter als namen van tonen anders ge-

bruikt. Vgl. intusschen zijne opgaven over hedendaagsche praktische muziek XIV. p. 128—130, en p. 125: Rast (D), Doukâh (E), Sihkâh (Fis), Girkâh (G), Naoua (A) Hosseyny (B), E'râq (Cis), Kirdân (D).

Hetzelfde beginsel, door Zalzal op de luit ingevoerd, van een verdeeling der kleine tertsen D-F en A-C in twee gelijke deelen, vinden wij terug bij Shams'o'ddin van Damascus (die het als perzisch geeft) en nieuwere Turken (Fétis, *Hist. gén. de la Mus.* II. p. 363 suiv.). Zij verdeelen de octaaf in 55 kommas, en rekenen er 9 waar wij bij Smith $\frac{8}{9}$, en 7 waar wij $\frac{11}{12}$ vonden. Fétis, die zich zonder al-Farabi behelpt (Bijlage VIII), kent evenmin als Kiese-wetter het historisch verband. Het zijn verschillende pogingen om de Wosta van Zalzal rationeel te maken. Bij Smith zou deze 2816 moeten bedragen, dus nagenoeg 'Irâq, en 2112, d. i. Sih-kâh.

B I J L A G E VII.

De Tanburen van Villoteau.

Door Villoteau zijn uit Aegypte instrumenten medegebragt, waarvan de Atlas der *Description de l'Égypte (État Moderne, pl. AA—CC)* meesterlijke afbeeldingen op groote schaal bevat. De blijkbare mathematische naauwlettendheid, waarmede de teekenaar en graveur zich van hunne taak gekweten hebben, bragt mij op het denkbeeld om de afstanden tusschen de hoofden der snaren (>le sillet"), de vaste banden en den kam op de plaat der tanburen (AA' na te meten. Alleen de tanburen en niet de luit (AA, fig. 1), hebben tegenwoordig banden.

Ik bediende mij van een zuiver bewerkt beenen maatstaafje, in halve millimeters ingedeeld, een indeeling waarvan de graad van naauwkeurigheid, naar de dikte der lijnen te oor-

deelen, met die der gravure weinig verschillen kan. Daar de kam en de banden een dikte van omstreeks 1 millimeter vertoonen, werd de maat, langs de regte lijn die een snaar verbeeldt, zooveel mogelijk op het midden van elken kam of band genomen.

Als proefstuk diende de *bulgaarsche tanbur* (fig. 8), die volgens den text (XIII, p. 278—9) de reeks van onze tonen

d es f fis g gis a bes b c d es f g

bevat.

Door meting op deze figuur verkreeg ik de volgende waarden in millimeters:

137,5. 126,75. 117,75. 112. 104. 99. 92,25. 86,75. 82,75. 77,5.

Hoogere octaaf:

69,5. 62,75. 58. 52.

Wanneer men deze waarden als volgt verandert:

138. 126. 116,5. 110,4. 103,5. 98,5. 92. 87,3. 82,8. 77,6

d es f fis g gis a bes b c

69. 63. 58,25. 51,75.

dan hebben wij. D als grondtoon beschouwende, een F = $\frac{27}{32}$ 'gelijk de oude Wostā, de ditonische kleine terts), een Fis = $\frac{4}{5}$, een G = $\frac{3}{4}$, een Gis = $\frac{365}{512}$ (nagenoeg de Zāid op de Mithlath), een A = $\frac{2}{3}$, een Bes als quart van F, een B als quart van Fis, en een C = $\frac{9}{16}$. Alleen de Es is te hoog; zij valt nagenoeg samen met den Modjan nab der Sabbāba volgens de Wostā der Perzen ($\frac{148}{162}$ in plaats van $\frac{140}{162}$).

Door deze uitkomst wordt ons vertrouwen op de teekeningen niet weinig versterkt. Men bedenke, dat het slechts millimeters geldt; dat de banden op de plaat wel een millimeter dikte hebben, en het midden daarvan niet altijd het raakpunt aan de snaar behoeft te zijn; dat de makers der

plaat niets konden vermoeden van het gebruik hetwelk men zeventig jaren later van hun werk zou maken; en dat de oostersche instrumentmakers niet werkten voor een physisch kabinet.

Wanneer wij nu de andere tanburen nagaan, waarop de 17 derde-tonen der theorie van Villoteau heeten voor te komen, treft het al dadelijk onze aandacht, dat de afstanden der banden *niet*, zooals die theorie vereischen zou, naar den kam toe al kleiner en kleiner worden.

Vervolgens biedt ons de *grootte turksche tanbur* (*tanbour kebyr tourky* fig. 5) de volgende verhoudingen:

Gemeten:			Te verbeteren:			d. i.
I ^e octaaf:	II ^e octaaf:	III ^e octaaf:	I.	II.	III.	
341,5	171,5	85	340	170	85	C 1.
	164,5	80,75		163,75	81,87	cis $\frac{27}{32} = \frac{7}{8}$ bened. es.
315,5	157		315	157,5		cisis $\frac{63}{64} P$
301,25	150,5	74	302,16	151	75,5	D $\frac{8}{9}$
295,75			297,5			dis $\frac{7}{8}$
288,5	144		286,88	143,4		es $\frac{27}{32}$
278			277,2			disis $\frac{33}{32}$, wostā v. Zalzal
272,25	137,5		272	136		E $\frac{4}{5}$
264,75	133,75		264,39	132,2		eis $\frac{7}{8}$, een toon boven dis
255	127		255	127,5		F $\frac{3}{4}$
247,5			248			fis $\frac{63}{64} P$
239	120		240	120		fisis $\frac{12}{17} P$
227	113		226,66	113,33		G $\frac{2}{3}$
220,75			223			gis $\frac{31}{32}$, quart van dis
215,5	108		215,16	107,58		as $\frac{81}{128}$
207	103,75		208	104		gisis $\frac{11}{16}$, quart van disis
201,75	99		201,44	100,72		A $\frac{16}{27}$
196,5			198			ais $\frac{7}{12}$, quint van dis
189,5	94,75		191,25	95,62		bes $\frac{9}{16}$
184			184,8			aisis $\frac{49}{64}$, quint van disis
180	90,5		181,28	90,64		B $\frac{8}{15}$

Men ziet dat de eene octaaf in 20, de andere in 15 intervallen is verdeeld, waarvan wij de meeste reeds van elders kennen. De cisis, fis en fisis schijnen, volgens een aloude manier die wij insgelijks al vroeger aantreffen, door halvering van snaarafdeelingen op het oog gevonden te zijn. Men lette op de dis = $\frac{7}{8}$, het kenmerkende interval van den ouden tanbur van Baghdād, en de daarop gegrondte gis en ais.

De *grootte perzische tanbur* (*tanbour bouzourk*, fig. 11) geeft de volgende resultaten:

Gemeten:			Te verbeteren:			d. i.
I.	II.	III.	I.	II.	III.	
257,75	127,75	63,25	256	128	64	C 1
	121,5			121,5		des $\frac{243}{256}$, Zaid
236,5			237,17			cisis $\frac{61}{64}$?
226,25	111,75	56,25	227,5	111,75	56,9	D $\frac{8}{9}$
218	107,25		216	108		es $\frac{27}{32}$
208			209			disis $\frac{23}{27}$, Wosta v. Zalzal
200,25	101,5		202,25	101		E $\frac{64}{81}$
191	95,25		192	96		F $\frac{3}{4}$
182,25	91,5		182,25	91		ges $\frac{729}{1024}$, Zaid op Mithl.
170,5	84,75		170,5	85,25		G $\frac{2}{3}$
161,25	79,75		162	81		as $\frac{81}{128}$
152	75,25		152	76		A $\frac{16}{27}$
145,75			144			bes $\frac{9}{16}$
137,25	69,25		136,7	68,3		ces $\frac{167}{4096}$, Zaid op Mathna

Alleen de cisis, in verhouding nagenoeg gelijk aan die op den vorigen tanbur, is hier niet duidelijk. De dis = $\frac{7}{8}$ met de daarvan afgeleide quart en quint ontbreken.

Nog anders is de stemming van den *oosterschen tanbur* (*tanbour charqy*, fig. 7), die volgens den naam uit een land ten oosten van Aegypte afkomstig moet zijn, hetzij dan Arabië, Syrië of misschien zelfs Perzië:

Gemeten:		Te verbeteren:		d. i.
I.	II.	I.	II.	
289,25	145,5	290	145	C 1
266,25	132,5	268,6	134,3	cisis $\frac{61}{64}$?
257,5		257,76		D $\frac{8}{9}$
243,25	123,75	244,62	122,3	es $\frac{27}{32}$
	118		118,14	disis $\frac{23}{27}$, Wosta van Zalzal
233,75		232		E $\frac{4}{5}$
218,25	110	217,5	108,75	F $\frac{3}{4}$
207		206,2		fis $\frac{32}{45}$, een toon boven E
194,25	98	193,33	96,66	G $\frac{2}{3}$
181,5	94	183,5	92,75	as $\frac{81}{128}$, quart van es
	88,75		88,6	gisis $\frac{11}{16}$, quart van disis
	84		85,92	A $\frac{16}{27}$, quint van D
162,5		163		bes $\frac{9}{16}$, quint van es
155,25		154,64		B $\frac{8}{15}$, quint van E
	74,5		74,25	his $\frac{64}{125}$ twee gr. tertsen boven E

De cisis schijnt alweder door ruwe halvering bepaald te zijn. De Wostā van Zalzal komt in disis en gisis voor. De dis = $7/8$ ontbreekt met de daarvan afhankelijke tonen.

Eindelijk hebben wij den *kleinen tanbur* (*tanbour baghlamah*, fig. 12) met de volgende verhoudingen:

Gemeten:		Te verbeteren:		d. i.
I.	II.	I.	II.	
152,25	78	152,25	76,12	C 1
140,5	71,5	140,06	70	cisis $140/162$, Perzische Modjannab
134,5	66	135,22	67	D $2/3$
128,75		127,84		disis $68/81$, Perzische Wostā
122,75	59,5	121,8	60,9	E $4/5$
114,6		114,18		F $3/4$
110		108,26		fis $32/45$ gr. terts van D
102,5		102,28		G $372/405$ gr. terts van disis
97,75		97,44		gis $16/25$ gr. terts van E
93,25		91,96		gisis $11/18$ (niet 95,88, quart van disis?)
87,5		87,67		ais $72/125$ gr. terts van fis

Ditmaal is het de gisis die zich niet in het verband wil voegen; zij past nog het best bij de Wostā van Zalzal op de Mithlath, doch cisis en disis zijn voor de tonen van Zalzal te laag.

In allen gevalle bewijst dit onderzoek, dat de afmetingen der instrumenten, door Villoteau zelf naar Europa gebragt, uit de oude traditiën veel eenvoudiger dan uit zijne theorie te verklaren zijn. Ten overvloede laat ik de namen der noten, die hij aan dezelfde tanburen toeschrijft, hier volgen, van elk instrument die op ééne snaar:

Tanbour kebyr tourky (XIII, p. 257—8): D, dis, (disis), E, F, fis, fisis, G, gis, [as], gisis, A, ais, [bes], aisis, B, [ces], C, cis, [cisis].-

De tonen tusschen [] staan alleen in de eerste, die tusschen () alleen in de tweede octaaf.

Tanbour bouzourk (p. 285—6): A, bes, B, C, cis, [cisis], D, [dis], es, [E], F, fis, [fisis], gis. [A], (ais).

Er zijn 25 banden, gelijk Villoteau op p. 280 toegeeft; hij zou dus 26 tonen op de snaar moeten hebben, en geeft er slechts 25!

Tanbour chargy (p. 273—4): D, [es], E, F, fis, G, [gis], (as), [gisis], A, bes, C, [des].

Hier zouden 21 banden zijn met 22 tonen op de snaar, terwijl Villoteau zelf 21 tonen geeft, in overeenstemming met de plaat!

Tanbour baghlamah (p. 289—90): D, es, F, [fis], [fisis], G, [gis], [A], [bes], [B], [C].

Na al het gezegde zullen wij hier moeilijk aan iets beters dan ruwe bepalingen op het gehoor kunnen denken.

B I J L A G E VIII.

De inlichtingen van Fétis.

De beroemde muziekkenner F. J. Fétis heeft in zijne *Histoire générale de la Musique* (T. I—V, Paris 1869—76) een schat van geleerdheid neergelegd, die intusschen met groote voorzigtigheid dient geraadpleegd te worden. Door de goedheid van ons medelid Dr. C. Leemans heb ik het werk nog na den afloop van mijn onderzoek kunnen gebruiken; en het gezag dat er, op grond van de verwonderlijk uitgebreide kennis van den schrijver, alligt aan wordt toegekend, verplicht mij om opzettelijk aan te toonen, dat, en waarom, hij het toonstelsel der Arabieren niet begrepen heeft.

Op Eli Smith na kent hij al de door mij aangehaalde bronnen, en bovendien een werkje van Salvador Daniel, dat ik te vergeefs gezocht had: *La musique arabe. Ses rapports avec la musique grecque et le chant grégorien*. Alger 1863. Ook heeft hij enkele magere opgaven gehad van arabische en perzische HSS. in de groote bibliotheken.

Men late zich door die vrij volledige uitrusting niet tot hooge verwachtingen verleiden. Al dadelijk zijn de citaten uit het leidsche HS. van al-Farabi aan Kosegarten ontleend.

Iemand die (II. p. 167) *المدخل* in plaats van *المدخل* en *البعضمة* i. pl. v. *المفروضة* laat staan (de onmogelijke vocaal-

teekens nog daargelaten); die de titels van boeken zoo onzinnig door elkander laat werpen als op p. 169 en 171; die beweert (p. 112) » Le Fârâbi n'écrit pas *طنبور* mais *طنبور tounbour*” met aanhaling nog wel van » Cod. Lugdun. fol. 62”; — zoo iemand kon uit de bronnen niet zelf putten, en heeft ook niemand gehad die het eenigszins naar behooren voor hem deed.

Had hij zich nu eenvoudig aan Kosegarten gehouden, dan ware hij ten minste bewaard gebleven voor de ongelooflijke vergissing die hij bij het bepalen der tonen van al-Farabi's instrumenten begaat. Deze nl. geeft een aantal schematische figuren, van snaren met hare banden en van fluiten, en plaatst letters bij de punten dier figuren zooals men dat in de meetkunde doet, om er in den text naar te verwijzen. Ongelukkig echter heeft hij elders (b.v. p. 40 Koseg.) de letters

اجده زح طى كال من س ع ف

gebezigd tot aanduiding der 15 toontrappen in de ladder van twee octaven, en zijn er bij hem analoge plaatsen; en dit is voor Fétis genoeg om ook de letters bij de genoemde figuren voor noten aan te zien. Dat de text, — dien Kosegarten afschrijft, punctueert en vertaalt, — die letters geheel anders verklaart, en door vergelijking met tonen op de luit naauwkeurig opgeeft, welke tonen bij de dus aangeduide banden en fluitgaten behooren, ontgaat onzen Henegouwer geheel; hij heeft dien text, — afgedrukt op dezelfde bladzijde als de figuur die hij bespreekt, — met geen blik verwaardigd. Zoo komt hij natuurlijk tot geheel valsche opgaven. Daar hij den laagsten toon A noemt (hetgeen hem vrijstaat) zou de viool op de eene snaar A B C Cis Dis en op de andere D E F Fis Gis moeten hebben; de text is zoo duidelijk als men wenschen kan. In plaats daarvan geeft Fétis A C D E en Ais Cisis Disis. Met den laatsten toon op de onderste snaar weet hij geen raad, evenmin als met de twee laatste op de bovenste; deze drie moeten dus behooren tot » un système inconnu de notation” (p. 143—4). Niet anders gaat het hem met de fluiten (p. 147—8), en vooral met den tanbur van Chorāsān

(p. 114). Ik vermoed, dat hij ook van Kosegarten enkel het schrale excerpt van een onnoozelen handlanger voor zich had.

Van daar zeker ook, dat hij blijkbaar geene kennis draagt van de bepaling en benaming der tonen op de luit, — den standaard waarmede al-Farabi die op de overige instrumenten vergelijkt, — en zich vergenoegt met een algemeene vermelding (p. 108) van »quarts de tons ou dièses chromatique et enharmonique” (de chromatische zou veeleer een »tiers de ton” wezen). En zoo is er nog veel meer dat hem geheel ontgaat.

Terwijl dus de berigten van Villoteau, dien Fétis zelf nog gekend had, uitvoerig worden overgenomen, mag men zeggen, dat al-Farabi's werk voor hem een gesloten boek is gebleven. Zijn oordeel over dien klassieken schrijver heeft daarom niet de minste waarde. Hij verzekert ons (p. 168) »que (la théorie exposée par le Fârâbi) n'est pas celle de la musique arabe dans la pratique, et qu'elle n'a pas d'analogie avec la doctrine des autres théoriciens de la musique.” De waarheid is, dat de grieksche muzikleer van den Arabier niet te kort doet aan zijne getrouwe berigten omtrent de stemming der instrumenten in zijnen tijd; — dat ook zijne voorgangers in de theorie de Grieken volgden; — en dat de latere muzikleer, gelijk wij voor ons deel gezien hebben, slechts de verdere ontwikkeling behelst van gebruiken en denkbeelden die hij reeds kent. Alleen iemand die hem niet kent vermag te schrijven (p. 83): »Cette musique (aux beaux temps de l'islamisme) ... était conforme à la théorie de la division de l'octave par des tiers de ton; car la théorie n'était que l'exact exposé de la pratique,” en (p. 32): »Pour ne parler que des Arabes, ... on chercherait en vain l'origine de leur système si singulier des rapports des sons; aucun indice ne nous est donné pour pénétrer ce mystère.” Zoo ook (p. 358, van »l'introduction du tiers de ton au nombre des éléments de tonalité chez les Persans, à l'époque de la conquête de leur pays par les Arabes.”

En niet alleen wordt van de geschrevene en gedrukte bronnen geen behoorlijk gebruik gemaakt (was er dan geen enkele arabist die helpen wilde?), maar van de instrumenten die Fétis zelf

uit Aegypte ontboden had ¹⁾, is naauwelijks partij getrokken. P. 125 zegt hij in de noot: »Je n'ai pas l'accord de mon tanbour bouzourk à dix cordes; ce qui ne me permet pas d'en donner la tablature." Hij had dan toch de plaatsen der banden en van den kam, en kon door uitmeting althans beslissen, welke intervallen éene snaar oplevert. Juist de cardinale proef is, zooals wij weten, ook door Villoteau verzuimd; en wat beteekent dan het bezwaar (p. 36): »Les mesures si précises, si exactes, si minutieusement détaillées, par lesquelles se recommande son traité des instruments de musique des Orientaux, seraient particulièrement entachées de faits erronés!"...? Aan maten van kasten en halzen hebben wij weinig; maar waar liggen de banden?

Fétis verbeelde zich dat het ongeloof aan derden van tonen slechts op de onbewezen vooronderstelling eener volledige diatonische toonladder, aan alle volken gemeen, berusten kon. Villoteau, »ancien professeur de musique estimé, qui unissait, à la connaissance de son art, une instruction variée" (p. 25), moest op dit punt gelijk hebben. Toch niet zoo geheel! »La théorie et la pratique de la musique arabe (p. 28) se réunissent pour nous éclairer à ce sujet; car elles démontrent (NB.)... que les intervalles de tons contiennent trois sons à des distances égales de tiers ²⁾, au lieu de deux demi-tons de notre échelle. Il en résulte qu'au lieu de douze intervalles de demi-tons contenus dans l'octave, l'échelle arabe des sons renferme dix-sept intervalles, dont quinze tiers de tons, et deux demi-tons." In een noot wordt op deze verbetering van Villoteau's beweren gewezen.

Elders (p. 181) staat nog eens: »les tons majeurs ($\frac{8}{9}$) sont divisés par tiers dans la théorie (ditmaal niet in de praktijk?) de la musique arabe, au lieu de l'être par deux demi-tons, l'un mineur (*limma*), l'autre majeur (apotome)".

¹⁾ Thans in het conservatorium te Brussel. Zie de korte beschrijving in het *Annuaire du Conservatoire*, 1878, pp. 251—3.

²⁾ Hoe wil men dit aanwijzen, wanneer men zelf erkent (t. III. p. 97), dat reeds de ware halve toon (de wortel van 8 gedeeld door 3) eene irrationele grootheid is?

Hiermede vergelijkte men wat p. 113 gezegd wordt, dat de beschrijving van den tanbur van Chorāsān bij al-Farabi »explique les causes et la formation définitive du système tonal des Arabes.» Fétis weet zelf niet hoezeer dit waar is, — en ook niet dat volgens de dus geroemde beschrijving de geheele toon telkens uit twee *limma-s* en een komma bestaat.

Ook van een verdeeling der octaaf in 24 deelen heeft hij iets gehoord. Zij bestond bij Perzen en Turken in de 17^d en 18de eeuw (II, p. 353 suiv.). Nu hoore men deze redenering (p. 357). De hals van den tanbur buzruk is in vierde-tonen verdeeld. Deze tanbur is door Arabieren overgenomen, natuurlijk reeds in de 7de eeuw, bij de verovering van het perzische rijk. Voorts hadden de oude Grieken een soortgelijk stelsel, afkomstig van de Lydiërs en Phrygiërs, en dezen stamden af van uitgewekenen uit Perzië, bekend onder den naam van . . . Pelasgen. »De ces rapprochements" (deels onjuist, deels hoogst gewaagd »on arrive à la conclusion certaine que les Perses de l'antiquité ont divisé l'octave en vingt-quatre quarts de ton, comme les Persans sous les califes et dans les temps modernes."

Zoo schrijft men kunstgeschiedenis. Het is waar, Fétis telde 85 jaren toen het bewuste boekdeel verscheen, en hij had een reuzenwerk op zich genomen. Doch onze hoogachting voor den onvernooiden grijsaard mag ons niet blind doen zijn voor de waarheid, dat zijne manier van werken, onder het eerste fransche keizerrijk aangeleerd, althans op het punt dat wij hier bespreken, tot geene bruikbare uitkomst leiden kon.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} JANUARI 1880.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., W. C. MEKS, N. BEETS, R. FRUIN, B. J. LINTELO DE GEEER, S. VISSERING, J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET, C. M. FRANCKEN, J. T. BUIJS, J. A. FRUIN, E. VAN BONEVAL FAURE, B. D. H. TELLEGEN, M. J. DE GOEJE, B. H. C. K. VAN DER WIJCK, H. VAN HERWERDEN, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG, J. G. B. ACQUOY, A. A. DE PINTO, J. P. COSIJN en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris bericht, dat vóór den eersten Januari zijn ingekomen nog tien gedichten ter mededinging in den wedstrijd van latijnsche poëzie. Daarbij is er een, getiteld *Artes christianae ab interitu vindicatae* zonder motto en geteekend met den naam des dichters, dat niet aan de eischen van het programma voldoet. De titels en lemmata der negen overigen zijn: I. *In Mediolani peste eximia Divi Caroli Borromei caritas.* — *Omnia vincit amor.* — II. *In Regali puella Margarita Beatrice Eleonora, filia imperialis principis Frederici*

Wilhelmi Unio Itala-Germanica significatur. — Labor omnia vincit. — III. *Loca sacra.* — Res, quae pectus tangunt, facilius est sentire, quam exprimere atque effingere verbis. — IV. *In mulieres emancipatas satira.* — Fugere pudor verumque fidesque. OVIDIUS. — V. *Lacus Albanus.* — Pacis amor Deus est, pacem veneramur et omnes. PROPERTIUS. — VI. *De Pio IX Pont. Max.* — *Leone XIII ad supremum pontificatum evecto. Carmina.* — Semper honos nomenque tuum laudesque manebunt. VIRGILIUS. — VII. *Ad Eugeniam Augustam in funere filii Aloysii Eugenii Napoleonis consolatio.* — Parce, tibi leges ausim quod dicere flendi. Et lacrimis aliquem constituisse modum. A. C. — VIII. *Mons Regalis et rura adiacentia.* — Dulcis amor patriae, dulce videre suos. — IX. *Ad Alexandrum principem Arausiaticum.* — Tot tamen amissis te compensavimus unum. OVIDIUS.

Alle deze gedichten zijn met de vroeger vermelde *Ficedulae* in handen der beoordeelaars gesteld.

Na deze mededeeling levert de heer Tellegen een geschiedkundig onderzoek naar de algemeene maatregelen van inwendig bestuur, naar aanleiding van de wijziging, welke de Hooge Raad in zijne appreciatie dienaangaande heeft gebracht door uit te maken, dat deze koninklijke besluiten altijd moeten berusten op eene wet.

Hij leidt ons in de lente van 1814 in het kabinet binnen van den Souvereinen vorst, en doet ons tegenwoordig zijn bij een gesprek, dat toenmaals tusschen dezen en een beoefenaar van het staatsrecht kon gevoerd zijn. Hij wijst daarbij op het verschil van opvatting, waartoe de grondwet van 1814 ten opzichte van de macht des Vorsten aanleiding kon geven. Eenerzijds kon worden beweerd, dat de Vorst zonder medewerking van de Staten-generaal alleen datgene kon doen, wat de grondwet hem uitdrukkelijk had opgedragen; anderzijds dat bij het ongedefinieerd zijn van »de daden der souvereine waardigheid» daar waar de grondwet niet deze medewerking vereischte, er een open terrein was, waarin de tusschenkomst der Staten-generaal niet was uit-

gesloten; doch de Souvereine vorst ook zonder dat bevoegd was eenig onderwerp te regelen. De praktijk der grondwet was in harmonie met de laatste zienswijze. Men hield echter vast aan het beginsel, dat straf alleen mocht bedreigd worden door eene wet.

Bij de vaststelling der grondwet van 1815 werd die van 1814 als leiddraad gevolgd. Spreker heeft om de bedoeling der grondwet-commissie te leeren kennen, hare notulen, de aantekeningen van Van Maanen, beide ongedrukt, en het Journaal van Raapsaet gebruikt. Hij stelt in 't licht, hoe men wel heeft getracht eene nadere omschrijving van 's Vorsten, nu 's Konings gezag, te geven, en hoe men er naar heeft gestreefd, waarborgen te vinden tegen het misbruik, dat van 's Konings reglementaire macht gemaakt kon worden. Uit de debatten tracht hij aan te toonen, dat niemand 's Konings macht tot het hem uitdrukkelijk opgedragene wilde beperken, en dat men nergens de meening uitgesproken vindt, dat de reglementen altijd eene wet achter zich moesten hebben, wel dat zij niet mochten zijn in strijd met de grondwet of met de wet. De in 't werk gestelde pogingen hadden echter geen resultaat; de macht des Vorsten werd niet omschreven en waarborgen tegen het misbruik der reglementaire macht kwamen niet tot stand. Alleen werd het verplichtend hooren van den Raad van state over alle zaken der souvereine waardigheid beperkt tot wetsvoorstellen en algemeene maatregelen van inwendig bestuur, en werd ter verduidelijking bepaald, dat de wetgevende macht door Koning en Staten-generaal gezamenlijk werd uitgeoefend. Eene algemeene omschrijving van de bevoegdheid der wetgevende macht, evenals van 's Vorsten gezag bleef achterwege. In de praktijk bracht de grondwet van 1815 dan ook geene verandering. Men ging voort, bij koninklijk besluit, zonder dat er eene wet achter lag, onderwerpen te regelen; en eveneens, daar waar straf bedreiging noodig was, nam men zijne toevlucht tot de wet.

De zaak veranderde echter van aard door de wet van 6 Maart 1818, straf bedreigende tegen overtreders van algemeene maatregelen van inwendig bestuur zonder onderscheid. Spre-

ker meent uit de beraadslagingen over deze wet de slotsom te mogen trekken, dat men ook toen niet alleen maatregelen ter uitvoering der wet op 't oog had; hij tracht te betoogen dat zelfs Hogendorp toen deze koninklijke besluiten niet in dien engen zin opvatte; integendeel deze meende, dat de gezonde rede en de geest der grondwet moesten uitmaken, wat de aard der maatregelen moest zijn; wanneer strafbedreiging echter noodig was, moest er volgens hem eene wet zijn; en van hier zijne oppositie tegen de wet van 6 Maart 1818 — waardoor de Koning nu de macht kreeg, allerlei onderwerpen bij besluit te regelen.

Wanneer Hogendorp later eene meer beperkte opvatting mocht zijn toegedaan geweest, dan stond hij daarin naar sprekers meening vrij wel alleen. Spreker wijst tot staving hiervan op Mr. Backer's verhandeling Administratie en Justitie (1826); op Thorbecke's meening in 1830 uitgesproken, eindelijk op de Aanteekeningen op de grondwet van dezen, waarin wordt gezegd, dat daar waar de grondwet niet uitdrukkelijk regeling bij de wet verordent, de analogie een gewijzer ter beslissing kan zijn.

Heeft de herziening van 1848 in deze kwestie verandering gebracht? Spreker meent van neen, noch door het voorschrift over de afkondiging der algemeene maatregelen van inwendig bestuur, noch door de uitdrukkelijke opdracht der uitvoerende macht aan de kroon. Hij wijst op de onbepaaldheid van het begrip van uitvoerende macht. En wat de uitingen der Regeering bij de herziening betreft, spreker ontkent niet, dat er eene enkele gevonden wordt, die van die beperkte opvatting der algemeene maatregelen van inwendig bestuur uitgaat; hij tracht echter te betoogen dat die uiting van meer gewicht zoude zijn geweest, zoo zij in de grondwet-commissie van 1815 tot toelichting van het artikel over deze maatregelen gedaan was; en dat bovendien de Regeering met zich zelve in tegenspraak is gekomen; waarom hij aan het toen gezegde niet de kracht meent te kunnen toekennen, die men er aan geven wil.

Ook de praktijk na de herziening van 1848 gevolgd, is in strijd met het beginsel, dat alleen een besluit, hetwelk eene wet achter zich heeft, verbindend zou zijn.

Na alzoo de bedoeling der ontwerpers van de grondwet te hebben toegelicht, en de aandacht op de praktijk te hebben gevestigd, slaat de spreker een blik op de grondwet zelve. Hij tracht aan te toonen dat de Koning als hoofd van het inwendig bestuur algemeene maatregelen van inwendig bestuur kan nemen, niet alleen tot uitvoering eener wet, en wijst er op, dat men zich daartegen ten onrechte op de meening van de Bosch Kemper beroept. Wat deze bedoelt, is iets anders. Krachtens het materiëel begrip van wet zouden volgens hem alleen bij de wet verplichtingen kunnen worden opgelegd aan de ingezetenen. Dit materiëel begrip zoude een uitvloeisel zijn der rechtsgeleerdheid en der rechtsgeschiedenis. Spreker ontvouwt zijne bezwaren tegen deze voorstelling, als staande dit materiëel begrip in de wetenschap en in de rechtsgeschiedenis niet vast, en kunnende het aan de grondwet niet worden ontleend.

De slotsom van sprekers betoog komt hierop neder, dat hij zou aarzelen de wet van 6 Maart 1818 niet toepasselijk te verklaren op de algemeene maatregelen van inwendig bestuur, die geene wet achter zich hebben, mits zij slechts niet strijdig zijn met de grondwet of de wet.

Deze bijdrage, die door den spreker voor de Verslagen en Mededeelingen wordt afgestaan, lokt eene uitvoerige gedachtenwisseling uit. De eerste die het woord vraagt, is de heer G. de Vries Az., die hulde brengende aan den spreker voor zijne belangrijke voordracht, zich met de conclusie niet vereenigen kan. Het is waar, zegt hij, dat in 1814 verschil van meening heeft bestaan. Men kwam uit een tijd, waarin van het regeeren bij reglementen veel misbruik was gemaakt. Men was het er over eens dat dergelijke misbruiken voor het vervolg behoorden te worden voorgekomen; dat de grens tusschen hetgeen tot de wetgevende macht behoorde en hetgeen aan 's Konings gezag toekwam, moest worden in acht genomen. Maar waar eigenlijk die grens te stellen, daarover liepen de gevoelens uiteen. Men onthield zich daarom van eene bepaling.

Later zijn de begrippen meer tot klaarheid gekomen. De bedoeling van den grondwetgever van 1848 kan niet betwij-

feld worden. In de Memorie van toelichting van hare voordracht zeide de Regeering uitdrukkelijk: »de maatregelen van inwendig bestuur in Europa berusten altijd op eene wet,” en zij voegde er bij: »Zij treffen de uitvoering.” Van hare bedoeling heeft dus de toenmalige Regeering duidelijk doen blijken; en de juistheid dier opvatting is niet tegengesproken. Opmerkelijk is de plaats, waar de Regeering hare bedoeling uitdrukte; men vindt haar in de toelichting op art. 117, houdende, dat de wet de wijze van afkondiging dier algemeene maatregelen van inwendig bestuur zal bepalen. De Regeering schreef in hare toelichting: »Zij treffen de uitvoering, maar zijn daarom niet minder verbindend, kunnen des echter niet straffeloos worden overtreden, en het is daarom dat de wijze van afkondiging er van door de wet moet worden bepaald.” De Regeering had dus uitsluitend het oog op die maatregelen van inwendig bestuur, die verplichtingen op de ingezetenen leggen; omtrent deze stelde zij als regel dat zij altijd moeten steunen op een wet; niet omtrent instructies van openbare ambtenaren, organisaties van sommige staatsinstellingen enz. enz. Zoo begreep het ook Kemper en dat is ook mijn oordeel.

Het is waar de bedoeling van de Regeering is alleen uitgedrukt in de Memorie van toelichting, niet in de wet. Men heeft niet voldaan aan den wensch van Thorbecke, het beginsel met zoovele woorden in de wet uit te drukken. Ik schrijf dit toe aan de moeilijkheid om een regel voor het eerst onder woorden te brengen en aan de vrees, dat de gekozen woorden, eenmaal in de wet opgenomen, wellicht een andere of verdere strekking zouden erlangen dan bedoeld werd. En het antwoord aan de Dubbele kamer gegeven: Algemeene maatregelen van inwendig bestuur noemt de Regeering alle koninklijke besluiten ter uitvoering eener wet of behandelende onderwerpen niet vatbaar voor wettelijke regeling: strijden die woorden met de bij art. 117 uitgedrukte bedoeling? In geenen deele. Met die onderwerpen niet vatbaar voor wettelijke regeling werden bedoeld die instructies voor ambtenaren, organisaties van openbare instellingen enz., waar ik boven op doelde. Zeker niet voorschriften aan ingezetenen. Kan men toch wel van eenige regeling, waarbij aan ingeze-

tenen verplichtingen worden opgelegd, volhouden dat het onderwerp niet vatbaar zou zijn voor wettelijke regeling?

En hoe is tot hertoe de praktijk onder onze grondwet geweest? Men houde in het oog, dat het gemakkelijker is een regel als waar te huldigen, dan dien dadelijk onbeperkt toe te passen. De ontbrekende wetten waren niet dadelijk tot stand te brengen. Inmiddels stond men voor de eischen der praktijk. En toch, zondert men al de reglementen op kanalen, havens, bruggen en dergelijke uit, reglementen die de Hooge Raad vooralsnog beschouwt door art. 190 der grondwet te worden gerechtvaardigd, dan zijn na 1848 slechts zeer weinige koninklijke besluiten genomen, waarbij den ingezetenen verplichtingen zijn opgelegd, zonder dat die besluiten op een wet steunden. Daarentegen zijn vele zoodanige koninklijke besluiten van vroeger tijd door wetten vervangen. Persoonlijk heb ik van Thorbecke de verklaring vernomen, dat zijn voornemen was met die vervanging voort te gaan en zoo de verwezenlijking voor te bereiden van het denkbeeld, dat elke algemeene maatregel van inwendig bestuur moet berusten op eene wet.

De heer de Pinto wijst op het verreikend en diep ingrijpend belang van dit debat. Sedert 1838 bestond er een strijd tusschen het hoogste rechterlijk college in Nederland, dat 's Koning macht tot het nemen van algemeene maatregelen van inwendig bestuur buiten het gebied der onderwerpen, waarvan de grondwet regeling bij de wet voorschrijft of die feitelijk bij de wet geregeld zijn, onbeperkt achtte, aan de eene zijde, en het vrij algemeene gevoelen van de mannen der wetenschap aan de andere zijde. Voor een jaar ongeveer is de Hooge Raad op zijne rechtsleer teruggekomen, maar nu verheft in het hoogste wetenschappelijk college een man van groot en welverdiend gezag op het gebied van het staatsrecht zijn stem om de oude tegen de nieuwe jurisprudentie te verdedigen.

Het is moeilijk in zulk een strijd een advies uit te brengen, te moeilijker voor spreker, die de nieuwe bronnen, waarvan de heer Tellegen gebruik heeft gemaakt, niet kent. Toch mag hij niet geheel zwijgen, omdat het ge-

voelen, door hem vroeger in deze vergadering uitgesproken, herhaaldelijk is bestreden, al is zijn naam daarbij niet genoemd.

Hij begint met eene historische opmerking te stellen tegenover die van den heer Tellegen. Met dezen erkent hij, dat de eigenlijke *sedes materiae* der vraag gelegen is in art. 73 grondwet van 1815, toegelicht door zijne geschiedenis en in verband met art. 32 der constitutie van 1814. Toch is het niet zonder gewicht, met Mr. Pennink in het laatst verschenen nommer van de Themis, te wijzen op de staatsregelingen, die elkâar van 1798 tot 1814 hebben opgevolgd en die allen, gelijk spreker in bijzonderheden aantoont, het wetgevend, d. i. het zelfstandig regelend, gezag stellen tegenover de macht met de uitvoering der wet belast.

Wat nu betreft het te dezer zake voorgevallene in de commissie van redactie der grondwet van 1815, vroeger heeft spreker, afgaande op het gezag van Raepsaet, er op gewezen, dat de subcommissie, benoemd in de zitting van 8 Mei 1815, in *mandatis* had het redigeeren van een nieuw artikel *pour prévenir l'abus du pouvoir réglementaire pour l'exécution des lois*. Is nu, volgens de officiële notulen de opdracht niet juist in deze woorden gegeven, toch blijft de opvatting van Raepsaet — wiens waarheidsliefde niet wordt verdacht — over de eigenlijke strekking van het mandaat niet zonder gewicht, te meer omdat in het rapport, door de subcommissie in de zitting van 10 Mei uitgebracht, volgens het *Journal*, ook weder sprake is van *abus du pouvoir réglementaire* door reglementen, die zouden zijn *en opposition avec la loi fondamentale ou avec la loi pour l'exécution de laquelle ils sont faits*.

Wat daarvan zij en afgescheiden van alle historische argumenten kan niet worden toegegeven, dat de stelling, dat het reglement moet rusten op de wet, dat het — gelijk Thorbecke het in 1848 uitdrukte — eene wet achter zich moet hebben, niets anders is dan eene *petitio principii*. Immers dit staat vast, ook volgens de grondwet van 1815, dat de wetgevende macht wordt uitgeoefend door den Koning en de Staten-generaal. Hecht men nu aan het woord wet in

de grondwet alleen een formeele beteekenis, dan heeft dit voorschrift geen zin, want dan zegt het niets anders dan dat de macht van den Koning om besluiten te nemen gezamenlijk met de Staten-generaal wordt uitgeoefend door den Koning en de Staten-generaal.

In strijd met de meening van den heer Tellegen blijft spreker van meening, dat bij de beraadslaging over de wet van 6 Maart 1818, het gevoelen dat de algemeene maatregelen van inwendig bestuur moet rusten op de wet door Gendebien even als door Hogendorp duidelijk is uitgesproken. Trouwens deze laatste oordeelde in zijne Bijdragen niet anders, o. a. waar hij zeide (VIII, 243): »De maatregelen van inwendig bestuur zijn besluiten ter uitvoering van de wetten.»

Over de grondwet van 1848, na 'tgeen dienaangaande is aangevoerd door den heer de Vries, slechts twee opmerkingen. De eerste geldt de grammaticale uitlegging van art. 54, dat 'sKonings uitvoerende macht moet beteekenen zijne macht om iets uit te voeren, aan iets uitvoering te geven, en dat dit »iets" bezwaarlijk iets anders kan zijn dan de wet. De heer Tellegen heeft in dat argument aanstoot gevonden. Maar redeneerde de regeering in 1848 anders, toen zij zeide: »de uitvoerende macht voert uit én de bepalingen der wet én de uitspraken des regters"? En zeide niet reeds Hogendorp (Bijdr. VIII, 238): »Het bestuur is geene wetgeving, het is de uitvoering der wet"? De tweede opmerking over de grondwetsherziening van 1848 is deze, dat, zoo velen daaraan voor dit vraagstuk te groote waarde hechten, het toch niet valt te ontkennen, dat de ondubbelzinnige en door niemand weersproken verklaringen over den omvang der uitvoerende macht, toen van regeeringswege gegeven, veel gewicht in de schaal leggen, vooral waar zij strekten tot toelichting van het geheel nieuwe artikel 54.

De heer Buys wenscht een enkel woord te voegen bij de opmerkingen der twee voorgaande sprekers. Hij gaat met het belangrijk betoog van Mr. Tellegen in zooverre mede als ook hij gelooft, dat niet elke algemeene maatregel noodzakelijk op eene wet moet steunen, omdat niet elk van die maatre-

gelen het karakter draagt van eene wet. Als echter de heer Tellegen concludeert, dat naar zijne opvatting wet en algemeene maatregel in zooverre gelijk staan, dat niet alles wat bij de wet is geregeld of uitdrukkelijk aan haar ter regeling is opgedragen, evenzeer bij algemeenen maatregel als bij wet kan worden vastgesteld, dan zou de spreker juist die conclusie als bewijs willen aanvoeren, dat er aan het geleverde betoog het een en ander moet haperen. Immers als dit zoo ware, als naar ons staatsrecht de Koning, zelfstandig handelend, juist dezelfde macht konde uitoefenen als de Koning met de volksvertegenwoordiging gezamenlijk, zoodat de kwestie van bevoegdheid zich eigenlijk oploste in de vraag: wie het eerst met zijne regeling gereed is, de Koning of de wetgever? dan zou men moeten erkennen, dat het met het organiseerend vermogen van onzen grondwetgever al zeer treurig gesteld is geweest. 't Is zeker waar, dat hij het woord *wet* veelal in louter formeelen zin opvat, maar daaruit volgt niet dat voor hem dat woord een eigen objectieven zin zoude missen. Er zijn bepalingen genoeg, welke stellig het tegendeel bewijzen, bijv. het artikel waarop Mr. de Pinto zich beroepen heeft. Men kan toegeven dat bij gemis eener grondwettige definitie het begrip *wet* niet gemakkelijk te bepalen is; toegeven ook dat men daaraan in verschillende tijden een verschillenden zin heeft toegekend, maar daarom houdt het niet op een zelfstandig begrip te zijn. 't Is er mede als met zoovele andere grondwettelijke uitdrukkingen, de uitdrukking »provinciale huishouding» bijv., welker juiste zin, bij gemis aan eene stellige wettelijke bepaling, door de wetenschap moet worden vastgesteld. Tracht men dit ook hier te doen, dan blijft hij spreker vooralsnog meenen, dat overal waar men staat voor eene algemeene regeling, welke gebiedend of verbiedend optredende tegenover bijzondere personen, hunnen door de wet gewaarborgden rechtstoestand wijzigt, men ook te doen heeft met eene wettelijke regeling in den eigenlijken zin van het woord.

In zijn antwoord op deze bedenkingen zegt de heer Tellegen, dat hij twee opmerkingen voorop plaatsen wil.

Vooreerst, wanneer de heer de Pinto zich op de wetenschap

beroept tegenover sprekers betoog, dan zij herinnerd, dat in de verhandeling van den heer de Pinto strijd wordt gevoerd tegen Thorbecke. Was deze dan geen man der wetenschap?

De tweede opmerking strekt tot het voorkomen van een misverstand, waartegen spreker ook reeds in zijne lezing heeft gewaarschuwd. Hij is niet opgetreden als verdediger van de besluiten-regeering van Koning Willem I; in tegendeel de praktijk om wettelijke regeling daarvoor in de plaats te stellen, wordt ook door hem goedgekeurd; maar wat hij wilde betoogen, was, dat bij het bestaan der wet van 6 Maart 1818, straf konde worden uitgesproken tegen overtreding van a. m. v. i. b., hoewel zij niet rusten op eene wet.

Daarna overgaande tot de beantwoording der gemaakte bedenkingen, wijst spreker er op, dat ook de heer de Pinto de *sedes materiae* plaatst in art. 73 der Grondwet van 1815. Maar deze wil voor zijne interpretatie steun zoeken in de voorgaande staatsregelingen. Het schijnt spreker niet zonder bezwaar de verhouding tusschen de wetgevende macht en de kroon te willen toelichten uit de staatsregelingen onder den invloed der revolutiebegrippen gemaakt: opmerkelijk schijnt het hem bovendien, dat in de eerste Monarchale constitutie, die van 1806, de Koning niet alleen heeft de macht benoodigd om de wetten uit te voeren, maar tevens de volle uitoefening der regeering (art. 26); spreker meent, dat bij een onderzoek onder die constitutie ingesteld naar de grenzen van de wetgevende macht en die der kroon, men geen ander vast criterium scheen te kunnen vinden, dan dat de Koning alleen niet bevoegd was straffen te statuieren.

Ten opzichte van hetgeen in de Commissie van 1815 is voorgevallen, verwijst spreker naar de *in* en *achter* de bijdrage te drukken stukken. Het verschil van gevoelen kan eerst na lezing daarvan worden uitgemaakt. Op een punt alleen wil spreker de aandacht vestigen. De heer de Pinto wil de woorden *pour l'exécution de la quelle ils sont faits* laten slaan op *loi fondamentale* en *loi* beide; spreker meent, dat zij alleen slaan op *loi*.

Ten opzichte der wet van 6 Maart 1818 handhaaft spreker zijn gevoelen, zoowel wat Gendebien als Hogendorp be-

treft. Hij erkent, dat deze later dergelijke beperkte opvatting der a. m. v. i. b. schijnt te hebben voorgestaan: spreker heeft er zelf ook op gewezen; maar hij heeft tevens door de voorlezing eener plaats uit het 5de deel der Bijdragen trachten aan te toonen, dat in 1818 die zienswijze nog niet door Hogendorp werd aangekleefd.

De heer de Vries, die het gevoelen van spreker ten opzichte van de grondwet van 1815 niet bestrijdt, doet dit wel voor den toestand na de herziening van 1848. Hij beroept zich daarbij op de toelichting van het nieuwe artikel 117. Spreker merkt op, dat ook volgens den heer de Vries niet al de algemeene maatregelen van inwendig bestuur behoeven te berusten op eene wet, en dat volgens hem met de toelichting van art. 117 zouden bedoeld worden alleen die algemeene maatregelen van inwendig bestuur, die verplichtingen aan de ingezetenen opleggen. Is echter deze interpretatie overeen te brengen zoowel met de algemeene strekking van art. 117, dat, voor alle algemeene maatregelen van inwendig bestuur geldt; als met de algemeene uitdrukking van de toelichting, volgens welke algemeene maatregelen van inwendig bestuur *altijd* berusten op eene wet? Wil men dus uit die uitdrukking rechtsgevolgen afleiden, dan dient elke algemeene maatregel van inwendig bestuur eene wet achter zich te hebben, dan dient men de uitvoerende magt in dien engeren zin op te vatten. Spreker heeft in zijne bijdrage trachten aan te toonen, dat men aan de uitingen der regeering in 1848 niet te veel waarde kan hechten; onder anderen, ook omdat de regeering niet recht wist, wat zij wilde; in hetzelfde stuk waaruit men de beperkte opvatting der uitvoerende macht wil afleiden, wordt een oogenblik later gezegd, dat bij algemeene maatregelen van inwendig bestuur kunnen worden geregeld onderwerpen niet vatbaar voor wettelijke regeling.

Vervolgens komt spreker tot de bedenkingen van den heer Buys. Deze beroept zich — en de heer de Pinto heeft dit ook gedaan, — op het materieel begrip van wet, dat zoude liggen in art. 105 der Grondwet van 1815. Spreker vraagt, gesteld dat art. 105 ook al iets meer mocht beteekenen, dan dat Koning en Staten-generaal te samen de wet vaststellen,

of de rechter op grond van dergelijk materieel begrip, dat noch in de grondwet is omschreven, noch van elders vaststaat, zoude moge ter zijde stellen een algemeenen maatregel van inwendig bestuur, niet strijdende met de grondwet of met eene wet?

De Heer Opzoomer beroept zich tegen het resultaat van den spreker op eenige van diens eigen redeneeringen.

Toen de Heer de Pinto een zijner bewijsgronden in het woord *uitvoeren* zocht, dat naar zijn oordeel het uitvoeren van *iets* — en waarvan dan anders dan van de wet? — moest aanduiden, voerde de heer Tellegen daartegen aan, dat men niet behoort te vragen naar de afleiding of de natuur van eenig woord, maar naar den geest, waarin het door den wetgever is gebruikt.

Toen de heer de Pinto naar enkele wetsartikelen en naar enkele opvattingen daarvan door leden der wetgevende macht verwees, merkte de heer Tellegen daartegen op, dat het niet daarop aankwam, maar op den geest, die den grondwetgever had bezielde.

Welnu, dit zij toegegeven, en zoo hange dus bij het trekken der grenzen tusschen wetgevende en uitvoerende macht alles af van den geest der grondwet, die ze onderscheidde. Maar die grondwet zij dan ook thans niet die van '15 maar van '48, en die geest dus ook niet die van '15 maar van '48.

Toen de heer de Pinto zijn beschouwingen aandrong met artikelen van vroegere staatsregelingen, van 1798, van 1801, '5 en '6, verwierp de heer Tellegen zulk een beroep op grondwetten, uit den geest van het revolutietijdvak geboren.

Maar is het dan beter, zich geheel aan een grondwet te houden, die uit den geest van het restauratietijdvak geboren is?

Men mag niet uit het oog verliezen, dat de geest onzer grondwetten veranderlijk is gebleken. Op den revolutietijd met zijn geheelen nasleep volgde, zelfs na het despotisme van het keizerrijk, dat voor misbruik van reglementeeren de grootste vrees had moeten wakker houden, een tijd, waarin men er op uit was, de uitvoerende macht, het zelfstandig gezag der kroon, zoo hoog mogelijk te stellen Omstreeks

het jaar '40 wordt het anders. Hoe meer men tot '48 nadert, des te meer verheft zich een andere geest, die schier overal medewerking van het parlement eischt en de reglementeerende macht der kroon aan banden wil leggen. Die geest uit zich in de grondwet van '48. Daarom, al is deze in den vorm geen nieuwe grondwet, in het wezen der zaak, in den geest, is ze dit wel degelijk. Nieuwe begrippen, een nieuw stelsel van staatsbeschouwing bracht zij op den voorgrond. Evenals elders, was ook bij ons het jaar '48 met zijn groote democratische hervormingen een keerpunt, menigeen zegt: het revolutiejaar. En zoo kan het dan ook niet vreemd zijn, dat zelfs artikelen, onveranderd uit de grondwet van '15 behouden, voortaan, uit een anderen geest geboren, ook in een anderen geest zijn te verstaan.

Daarmee is ook de praktijk in overeenstemming. De zelfstandige Koninklijke besluiten worden zeldzame uitzondering. Het plan wordt ze geheel te laten verdwijnen, de uitvoerende macht geen algemeene regels te doen geven dan ter uitvoering van wetten. Ook de heer Tellegen weuscht, dat dit volledig geschieden zal. En wat is die wensch anders dan de vrucht van dien nieuwen geest, die in de grondwet van '48 de overwinning heeft behaald?

In antwoord op het door den heer Opzoomer aangevoerde geeft de spreker te kennen, dat hij, bij het blijven bestaan der wet van 6 Maart 1818 en bij de overweging dat de sedes materiae is en blijft art. 73 der grondwet van 1815, aan den geest der grondwet, zooals die in 1848 is herzien, niet eene zoo verre strekking meent te mogen toekennen.

Daar de tijd bijna verstreken is, worden de heeren van Herwerden en Naber verzocht hunne aangekondigde bijdragen tot eene volgende vergadering te willen bewaren. Zij verklaren zich daartoe bereid.

Bij de algemeene rondvraag biedt de heer van Boneval

Faure het tweede deel van zijn Nederlandsch burgerlijk procesrecht voor de boekerij aan.

De heer Boot biedt voor de Verhandelingen der afdeeling een stuk aan getiteld: *Observationes criticae ad M. Tullii Ciceronis epistolas*. De voorzitter stelt het in handen van de heeren Naber en Francken, met verzoek daarover in de volgende vergadering verslag uit te brengen.

Daarop wordt de volgende vergadering bepaald op Maandag 16 Februari, omdat de dies natalis der Leidsche hoogeschool op den 9^{den} zal herdacht worden. De Voorzitter verklaart deze vergadering gesloten.

DE ALGEMEENE MAATREGELEN VAN INWENDIG BESTUUR GESCHIEDKUNDIG BESCHOUWD ¹⁾.

BIJDRAGE VAN

B. D. H. TELLEGEN.

Is het oneerbiedig, wanneer ik u verzoek een blik te slaan in het kabinet van den Souvereinen Vorst op een der lentedagen van den jare 1814? Daar staat voor zijne Koninklijke Hoogheid een professor in het jus publicum et gentium. Zij hebben beiden een klein boekske in de hand: *de den 29 Maart door de notabelen aangenomen Grondwet*. — »Uwe Koninklijke Hoogheid,” zegt de beoefenaar van het staatsregt, »is, nu de grondwet is aangenomen, alleen bevoegd datgene te doen, wat de grondwet U uitdrukkelijk heeft opgedragen; voor zover dit niet geschied is, wordt de toestemming der Staten-Generaal vereischt, moet er eene wet zijn.” »Wat,” antwoordt zijne Koninklijke Hoogheid, »ben ik dan niet de Souverein? Is mij de souvereine waardigheid dan niet toegekend? Pleeg ik niet de daden dier souvereine waardigheid?” Doch de beoefenaar van het staatsregt is door die vragen niet uit het veld geslagen. »De grondwet,” zegt hij. »heeft op het voespoor van Hogendorp's schets zich onthouden van eene algemeene omschrijving van het vorstelijk gezag; zij heeft zich bepaald tot eene opsomming der bijzondere regten, aan den Souverein toegekend. De grondwet besliste dus, door die op-

¹⁾ Verg. over dit onderwerp de verhandeling van Mr. A. A. de Pinto, in de Verslagen en Mededeelingen, afd. Letterkunde, VIII, blz. 306.

somming der bijzondere regten, in welke gevallen de Souvereine Vorst bevoegd was alleen te handelen, in welke niet."

»Ik heb twee bedenkingen," antwoordde de Souverein.

»De opsomming dier bijzondere regten had nog een ander doel, dan gij meent. Zij geschiedde met het oog op de inrigting der oude Republiek. De grondwet moest te kennen geven, dat niet het provinciaal bestuur, maar het centraal gezag over die onderwerpen had te beschikken."

»En mijne tweede bedenking is deze, dat, wanneer uw gevoelen juist was, de grondwetgever het onnoodig zoude hebben geoordeeld, de gevallen op te noemen, voor welker regeling eene wet vereischt werd en mijn gezag alleen dus niet voldoende zoude zijn. Men denke aan de artikelen 101^c, 114, 117, 120 ¹⁾ der grondwet. Zij bevatten niet, zooals art. 110 ²⁾, een imperatief voorschrift aan Vorst en Staten-Generaal om eene wet te maken; zij houden integendeel eene uitdrukkelijke attributie van magt in. Die artikelen hebben geen zin, wanneer de grondwetgever niet bevreesd ware geweest, dat zonder de uitdrukkelijke opdracht aan de wetgevende magt ik de regeling dezer onderwerpen aan mij zoude trekken, als behorende onder de »daden van de souvereine waardigheid," waarover in art. 32 wordt gesproken. Ik kom dus tot de conclusie, dat daar, waar de grondwet niet uitdrukkelijk de toestemming der Staten-Generaal eischt, het wel niet verboden is, de medewerking der Staten-Generaal in te roepen, maar het evenmin mij verboden is, de regeling van zoodanig onderwerp te beschouwen als eene daad van de souvereine waardigheid, door mij op advies van den Raad van state te plegen. Het is eenigermate zooals in Engeland.

¹⁾ Art. 101^c. Niemand kan tegen zijn wil worden afgetrokken van den regter, dien de wet hem toekent. Art. 114. De wet regelt de judicature van de overtredingen op het stuk van alle belastingen zonder onderscheid. Art. 117. De Souvereine vorst en de Staten-generaal gezamenlijk zijn alleen en bij uitsluiting bevoegd tot het heffen en regelen van belastingen. Art. 120. Vaststelling van de instructie der Rekenkamer bij de wet.

²⁾ Er zal worden ingevoerd een algemeen wetboek van burgerlijk regt enz.

De Kroon heeft de statuten te eerbiedigen, maar daarnevens ligt als 't ware een open terrein, waarop the King in Council zonder medewerking van het parlement »orders'' kan geven, En evenzoo ik, den Raad van state gehoord''.

De Souvereine Vorst had het laatste woord. Zijne Koninklijke Hoogheid boog; de beoefenaar van het staatsregt boog nog dieper en verdween. Geen had den ander overtuigd.

Zoo sprak — zoo had althans de Souvereine Vorst kunnen spreken. Meer twijfelachtig is het, of op dat tijdstip dergelijke gedachten van de lippen van een professor juris publici hadden kunnen vloeijen. Immers de praktijk, die op de aanneming der grondwet van 1814 volgde, was geheel en al in strijd met deze beperkte opvatting van het soeverein gezag. Ik meen, dat geen van 's Vorsten raadslieden dergelijke voorstelling van dit gezag heeft gehad, ja dat allen overtuigd waren van 's Vorsten bevoegdheid om onderwerpen te regelen, zonder dat de grondwet dit aan den Souvereinen Vorst uitdrukkelijk opdroeg; zelfs om algemeene regelen te stellen, door de ambtenaren niet alleen, maar ook door de ingezeten in acht te nemen, mits de grondwet niet uitdrukkelijk eene wet voorschreef. Ik herinner aan het besluit van 17 September 1814 (Staatsblad n°. 98), ter bevordering der koopkinenting, »dat onschatbaar geschenk der voorzienigheid'', zooals de aanhef van dit besluit zich uitdrukt. Een besluit, waarin aan gealimenteerden, administratiën van weldadige gestichten, ouders, voogden, schoolonderwijzers en geneeskundigen verplichtingen worden opgelegd. Ik herinner aan het meer bekende besluit van 2 Augustus 1815 op het Hooger onderwijs, waardoor een zoo gewigtig onderwerp *nemine contradicente* buiten de medewerking van de Staten-Generaal werd geregeld. Beide besluiten werden op grond van art. 32, den Raad van state gehoord, genomen en dus onder medewerking van Hogendorp, toen nog vice-president van dat ligchaam.

Soms ging men nog verder en achtte men zich gerechtigd, in afwachting van de later te verwachten wettelijke regeling van eenig onderwerp, voorloopige bepalingen te maken. Zie het besluit van 22 October 1814 (Staatsblad n°. 103), het-

welk, in afwachting van het door de grondwet (art. 100) bevolen algemeen burgerlijk wetboek, buiten werking stelde het keizerlijk Decreet van 22 Januarij 1813, over de afkoopbaarstelling der tienden.

Naast dergelijke besluiten vindt men andere, genomen ter uitvoering eener wet. Daaronder, die niet binnen de grens der uitvoering blijven, maar eerder als aanvulling der wet kunnen worden beschouwd. Zoo het besluit van 28 Julij 1814 (Staatsblad n°. 92), ter beteugeling der sluikerij tegen de wetten op de indirecte belastingen (accijnzen). Vreemd is het daarbij, dat dit besluit — even als dit ook met sommige andere besluiten het geval was — genomen werd zonder dat de Raad van state er over was gehoord. Op één punt echter schijnt men algemeen van oordeel te zijn geweest, dat eene wet noodig was. Ik bedoel waar het gold de bedreiging met straf. Dit was welligt zoowel het uitvloeisel van een theoretisch beginsel, als van de voorschriften van het hier geldende wetboek van strafvordering, van den Code d'Instruction Criminelle (art. 163, 195, 229, 364, 369 Cod. d'Instr. Crim., in verband met art. 4 van den Code pénal). Volgens die voorschriften toch was geene veroordeeling tot straf mogelijk zonder aanhaling eener wet, waarvan zij het uitvloeisel was. In den aanhef der wet van 26 Januarij 1815 (Staatsblad n°. 8), waarbij de plaatselijke besturen de bevoegdheid erlangden, straf te bedreigen, wordt dan ook gezegd, dat alleen de hoogste autoriteit, in dezen de wetgevende magt, aan mindere autoriteiten daartoe de magt kon verleen. Evenmin heeft de Souvereine Vorst bij eenig besluit straf bedreigd. Wanneer het noodig werd geoordeeld tegen overtreders van eenig voorschrift straf te bedreigen, geschiedde dit bij eene wet ¹⁾. Ook in die gevallen, waarin het niet gold de bestraffing van misdrijven in den engeren zin, maar waarin het wenschelijk werd geacht klem te geven aan maatregelen, genomen ter voorkoming van gevaar,

¹⁾ Wet van 25 Junij 1814 (Staatsblad n°. 72), over desertie; wet van 11 Julij 1814 (Staatsblad n°. 79) op het stuk der jagt en visscherij; wet van 10 April 1815 (Staatsblad n°. 32), ter beteugeling van onrust.

schade of hinder of ter bevordering van het algemeen welzijn, d. i. aan zoogenaamde maatregelen van politie ¹⁾).

Hierop moet Hogendorp hebben gedoeld, toen hij later bij de beraadslaging over de wet van 6 Maart 1818 zeide: »Zoolang hij de eer had gehad den Raad van state te presideren voor den Vorst, had hij geen ander grondbeginsel zien toegepast, dan dat wanneer een reglement eene poenale sanctie vereischte, dit een wetsontwerp aan de Staten-Generaal noodzakelijk had gemaakt ²⁾».

Het staat dus, mijns inziens, vast, dat het denkbeeld, alsof de Souvereine vorst onder de grondwet van 1814 niets anders mogt doen, dan wat die grondwet hem expressis verbis had opgedragen, in de praktijk niet gevolgd werd; ja, dat zelfs de Souvereine Vorst bevoegd werd geacht algemeene maatregelen, algemeen werkende verordeningen vast te stellen, mits voor de handhaving er van geene strafbepaling noodig geacht werd.

Van plan zijnde eene geschiedkundige beschouwing over de algemeene maatregelen van inwendig bestuur te leveren, scheen het mij niet overbodig, vooraf de aandacht op de grondwet van 1814 en op hare toepassing te vestigen. Men herinnere zich daarbij, dat, volgens den wil der geallieerde Mogendheden, het nieuwe koninkrijk zoude worden geregeerd door de bestaande grondwet, gewijzigd d'un commun accord, naar de nieuwe omstandigheden ³⁾. Het was dan ook de opdragt der voor de helft uit Noord-, voor de helft uit Zuid-Nederlanders bestaande, bij besluit van 22 April 1815 benoemde Commissie, om de grondwet der vereenigde Nederlanden overeenkomstig te maken met den nieuwen toestand der zaken. En al werd nu van hetgeen de geallieerde Mogendheden gewild hadden, in zoover

¹⁾ Wet van 20 Julij 1814 (Staatsblad n°. 86) loterijen; wet van 28 November 1814 (Staatsblad n°. 108), op het haringkaken; wet van 26 Januarij 1815 (Staatsblad n°. 7), op het vervoer van buskruid; wet van 1 Maart 1815 (Staatsblad n°. 21) zondagswet.

²⁾ Handelingen van de Tweede Kamer 1817/18, bl. 236.

³⁾ Art. 1 van de 8 artikelen, vastgesteld bij protocol van 21 Junij 1814.

afgeweken, dat er geene wijzigingen in de bestaande grondwet werden gemaakt, maar, zooals het besluit het noemde, »een gaaf ontwerp der grondwet" werd voorgesteld, zoodat de grondwet van 1815 die van 1814 geheel verving, toch blijft de grondwet van 1814 de bron van die van 1815. Gene was de leiddraad bij de beraadslagingen der Commissie.

Ik ga nu tot de beschouwing dezer grondwet over. Haar stelsel is in zoover hetzelfde als dat der grondwet van 1814, dat het de bijzondere regten van den Koning opsomt, en dat desnietteenstaande in meer dan eene bepaling door verwijzing naar eene wet iets aan de magt des Konings alleen uitdrukkelijk wordt onttrokken ¹⁾. (Art. 164, 167, 170, 197, 201, 202).

In zoover onderscheidde de grondwet zich van hare voorganger, dat de uitoefening der wetgevende magt aan Koning en Staten-Generaal te zamen in art. 105 uitdrukkelijk werd toegekend, en dat in art. 73 van 's Konings magt om algemeene maatregelen van inwendig bestuur van den staat en zijne koloniën te nemen, werd gesproken, *maatregelen*, in 't zelfde artikel ook met den naam van *bevelen* aangeduid.

Is er nu eenig licht te putten uit hetgeen in de grondwet-commissie is voorgevallen? Van die commissie bestaan (nog niet gedrukte) officieele notulen; het zijn zoogenaamde magere notulen gevloeid uit de pen van J. L. Meijer, tot secretaris der Commissie benoemd om de evenredigheid tusschen de Protestantsche noordelijke en de Roomsche zuidelijke leden niet te verbreken. Die officieele notulen worden toegelicht door de Aanteekeningen van het lid der commissie Van Maanen, eveneens nog in handschrift, en door het in

¹⁾ Art. 164. Niemand kan van eenig gedeelte derzelve (eigendommen) worden ontzet dan ten algemeenen nutte, in de gevallen en op de wijze, bij de wet te bepalen, enz. Art. 167 = art. 101c 1814. Art. 170. Niemand mag in de woning van een ingezeten zijns ondanks treden dan op last van eene magt, daartoe bij de wet bevoegd verklaard en volgens de vormen daarbij bepaald. Art. 197 geene heffing van belastingen dan uit kracht van eene wet. Art. 201, 202. Instructie van Generaal-meesters van de Munt en van de Rekenkamer.

1840 uitgegeven journaal van een ander lid der commissie Raepsaet ¹⁾).

Men leest in de officiële notulen der Commissie van de zitting van 8 Mei 1815:

„Art. 32, 33, 34 der Grondwet (van 1814) ²⁾ gezamenlijk zijnde in overweging gebragt, is begrepen, de beraadslagingen over dezelve uit te stellen, totdat de artikelen, waarin de magt des Konings omschreven is, zullen zijn geregeld.

Onderscheidene der heeren leden, vóór alle de artikelen, tot die omschrijving van magt betrekkelijk, eenige andere wenschende te doen voorafgaan, inhoudende, dat de Koning het hoofd is der administratie en hem de zorg voor de openbare orde en veiligheid is toevertrouwd:

dat aan den Koning de uitvoering en bescherming der grondwet en andere wetten opgedragen is,

doch zijne reglementaire beschikkingen aan de goedkeuring der Staten-Generaal bij hunne eerstvolgende zitting zouden moeten worden onderworpen,

is besloten, al deze voorstellen te stellen in handen eener commissie om de vergadering te dienen van consideratiën en advies”.

Wanneer men de Aanteekeningen van Van Maanen, die op dit punt veel vollediger zijn dan Raepsaet's Journaal raadpleegt, waren deze voorstellen geen gevolg van het beginsel, dat de Koning geen andere bevoegdheid zoude hebben, dan die hem uitdrukkelijk was opgedragen; integendeel men wenschte van de zijde van sommige Belgische leden eene nadere bepaling over hetgeen onder »*daden der Souvereine waardigheid*” moest worden verstaan. »De attributen van den Souvereinen Vorst moeten meer worden uitgedrukt” zeide Holvoet. Hij stelde voor, *dat de Koning verplicht is*

¹⁾ Door de welwillendheid van Mr. C. F. T. v. Maanen heb ik kennis kunnen nemen zoowel van een afschrift der officiële notulen als van de Aanteekeningen zijns grootvaders.

²⁾ Art. 32. De Souvereine vorst pleegt alle de daden van de Souvereine waardigheid, na de zaak in overweging te hebben gebragt bij den Raad van state. Hij alleen beslist en geeft telkens van zijn genomen besluit kennis aan den Raad. Aan het hoofd der stukken wordt gesteld: de Souvereine Vorst der vereenigde Nederlanden den Raad van state gehoord, enz. (Het vervolg van het artikel en de artt. 33 en 34 hebben betrekking op den Raad van state).

om over de algemeene en openbare orde, rust en tranquilliteit te waken, en dat hij is het opperhoofd van de algemeene administratie van het koninkrijk. Het lid de Coninck meende, dat het voldoende was, zoo er bepaald werd, dat de Koning de wetten van den staat doet uitvoeren. Hogendorp meende, dat, wat de Coninck voorstelde, van zelf sprak; hij vroeg eveneens, of Holvoet's voorstel wel noodig was; het was in den aard der zaak gelegen; zoude het niet derogeren aan de koninklijke waardigheid zoo iets te bepalen? In Van Maanen's Aanteekeningen wordt verder gezegd: »Ita ook Raepsaet, Queysen." Anderen meenden, zooals Gendebien, dat er eene uitdrukkelijke bepaling noodig was, waarvan de strekking voornamelijk moest zijn, dat de Koning onder pretext van reglementen te maken, geene wet verandere of eene nieuwe wet make. De ondervinding had (in België) geleerd, wat het was wetten door reglementen te zien vernietigen; om dit te voorkomen, diende de redactie van Holvoet; zij toonde aan, dat de Koning de wetten moest doen uitvoeren, maar dat hij toch Reglementen moest kunnen maken over de zaken van administratie. Met het streven van Gendebien waren Dotrengé en Leclercq het eens; zij maakten echter bezwaar tegen de redactie van Holvoet en lazen er veeleer het tegendeel in. De redactie werd ook bestreden door Queysen; hij wees er op hoe de Koning niet alleen de chef was van de algemeene, maar ook van de gewestelijke en plaatselijke administratie. Deze bedenkingen gaven aan de Thiennes aanleiding eene andere redactie voor te stellen. »*Le Roi est le protecteur et le défenseur de l'acte social et des lois, il les fait exécuter soit que la loi en indique les agents, soit qu'elle lui en laisse la liberté.*" De slotsom dezer voorloopige discussie was, dat men het bedenkelijk vond, eene uitdrukkelijke bepaling over dit onderwerp vast te stellen, indien men geen kans zag, een artikel te brengen in de constitutie, waardoor het misbruik van reglementen, door den Koning te maken, zoude kunnen geweerd worden. Men vindt, zooals uit bovenstaande aanhaling blijkt, in de officieele notulen deze voorstellen van Holvoet en de Thiennes terug. Bovendien wordt daarin melding gemaakt van het

denkbeeld, om de reglementen aan de goedkeuring der Staten-Generaal te onderwerpen, iets waarover Van Maanen zwijgt, wat echter ook door Raepsaet in zijn Journaal wordt medegedeeld. Beide stukken vullen dus elkander aan. Maar wat volgens Raepsaet, wiens verslag zeer kort is, ook zou zijn voorgesteld, t. w. dat in het reglement het artikel der wet, *dont on veut faire faciliter l'exécution*, zoude worden opgenomen, vindt evenmin steun in de officieele notulen als in de Aanteekeningen van Van Maanen.

De commissie tot onderzoek dezer voorstellen benoemd, bestaande uit de Thiennes, Holvoet, Elout en Van Lijnden, dus uit twee zuidelijke en twee noordelijke leden, bragt den 16den Mei 1815 haar verslag uit.

Officiële notulen van 16 Mei.

„De heer Elout doet namens de Commissie rapport wegens de in derzelver handen gestelde artikelen betreffende 's Konings magt als hoofd der administratie en belast met de uitvoering der wetten, tevens met de bepaling of de reglementaire beschikkingen des Konings al dan niet aan de goedkeuring der Staten-Generaal zullen zijn onderworpen en draagt 3 artt. voor, die bij de grondwet zouden kunnen worden gevoegd, als:

1°. de Koning heeft bij uitsluiting de hoogste uitvoerende magt.

2°. hij is het opperhoofd van het algemeen bestuur.

3°. hij handhaaft de openbare rust en veiligheid.

adviserende de Commissie defavorabel op het maken van bepalingen over de reglementen en wordt na eenige wisseling van gevoelen het laatste gedeelte van het rapport aangenomen en het eerste verworpen, met dat gevolg, dat besloten is te dezen opzichte in de grondwet geene verandering te maken.”

Het voorstel der Commissie, om drie nieuwe artikelen in de grondwet te brengen, muntte niet uit door oorspronkelijkheid; immers die bepalingen waren overgenomen uit de Fransche constitutie van 1791 ¹⁾. De gronden van be-

¹⁾ t. 3 ch. 4. Art. 1. Le pouvoir exécutif suprême réside exclusivement dans la main du Roi.

Le Roi est le chef suprême de l'administration générale du Royaume; le soin de veiller au maintien de l'ordre et de la tranquillité publique lui est confié.

strijding waren van zeer verschillenden aard. Mollerus wilde geene definitiën; Queysen vond ze niet juist; Gendebien vond ze gevaarlijk. De artikelen werden door anderen als noodeloos beschouwd, daar deze *attributs de la suprématie* inherent waren aan het Koninklijk gezag. Zoo zelfs een lid der rapporterende commissie, de Thiennes, zoo Van Maanen. De laatste wees er op, hoe art 2 de grondslag was der grondwet, hoe het in de grondwet doorstraalde, dat alle deelen van het gezag zich vereenigden in den Koning. Met andere woorden: er was hiervoor geene uitdrukkelijke bepaling noodig; zooals in de zitting van 8 Mei door Hogendorp en anderen eveneens verklaard was. De meerderheid verklaarde zich tegen het voorstel ¹⁾.

Wat was de loop van het tweede gedeelte van het rapport, het gedeelte betreffende de reglementen? De commissie had, volgens Van Maanen, in haar rapport gezegd »dat omtrent de reglementen niets in de grondwet moest bepaald worden, dat dit essentieel tot de koninklijke magt behoorde, en dat, wanneer die reglementen strijden met de grondwet of met de wet, de Staten-Generaal uit haar zelven bij magte zullen zijn, dezelve te revoceren”. Dit sluit zich aan hetgeen door Raepsaet is opgeteekend, die er echter nog bijvoegt, dat de Commissie, hoewel erkennende het misbruik, dat zoowel in den laatsten tijd van het Oosteurijksche bestuur als onder Bonaparte van le pouvoir réglementaire gemaakt was, toch van meening was, dat men le pouvoir réglementaire niet kon beperken, zonder de dienst te belemmeren.

Het blijkt echter uit de Aanteekeningen van Van Maanen, dat het voorstel betreffende de réglementaire magt veel meer discussie uitlokte dan het voorstel betreffende de drie nieuwe artikelen. Er bestond, vooral onder de Belgische leden, de vrees, dat, evenals de Oostenrijksche regering

¹⁾ Volgens het Journaal van Raepsaet werden de 3 artikelen met bijna algemeene stemmen verworpen. Volgens de aanteekeningen van Van Maanen zoude men zeggen, dat Hogendorp, Van Zuylen, Raepsaet, Aylva, Lampsins en Elout zich voor het geheele rapport en dus ook voor de 3 artikelen verklaard hadden.

onder Jozef II en later Napoleon misbruik hadden gemaakt van het *pouvoir réglementaire*, ditzelfde ook later in het koninkrijk der Nederlanden konde plaats hebben. Onder de Frânsche regeering nog wel, hoewel in art. 44 der consulaire constitutie van 22 Frimaire an VIII (13 December 1799) alleen gesproken werd van *réglemens nécessaires pour assurer leur execution* (t. w. des lois.) Dit had Napoleon niet belet bij decreet niet alleen bepalingen te maken, die niet op eene wet berusten, maar den inhoud der wetten door reglementen te wijzigen. Zij werden als verbindend beschouwd. Immers de Senat Conservateur was geroepen (art. 21) al de handelingen, waarin het tribunaat strijd met de constitutie zag, of te handhaven of te vernietigen. En aangezien, zooals bekend is, van dit laatste nimmer sprake was, werd er aan de meest onwettige decreten regtskracht toegekend ¹⁾. Niemand wenschte dien toestand terug.

De zaak, zeide een lid der Commissie van rapporteurs, loopt geen gevaar, want die reglementen zullen eerst in den staatsraad onderzocht worden. Ja, zeide Gendebien, dien hadden wij in de Oostenrijksche Nederlanden ook, doch deze was het met den Vorst eens. En die was er ook in Frankrijk, voegde Van Maanen er bij.

Elout wees op den waarborg, die in de onafhankelijkheid der regtbanken gelegen was. Dotrengé zeide, dat, indien men permitteerde, dat een burger, op grond van den duidelijken text der wet, zich tegen een reglement verzet en dit in justitie kan doen gelden, hij wel lijden mogt, dat die magt van reglementen te maken, onbeperkt bleef. Van Maanen, wijzende op de geschiedenis der gardes d'honneur, merkte echter op, dat er objecten van wetgeving en reglement waren, die nooit in justitie konden behandeld worden.

Het verwijzen naar de Staten-Generaal, zooals de commissie had gedaan, deed Van Zuylen de vraag doen: »hoe zullen deze de reglementen leeren kennen?» »Op dezelfde wijze als alle burgers'', zeide Hogendorp. Immers wat Le-

¹⁾ Bathie. Droit Administratif III, n°. 350. Art. 21 bleef zijne kracht behouden, ook nadat het tribunaat in 1807 verdwenen was.

clerq en Elout wilden, eene communicatie er van aan de Staten-Generaal, was, volgens Hogendorp, in strijd met de monarchie. Nog bedenkelijker was eene andere vraag, door Leclerq gedaan: hoe zullen de Staten-Generaal de reglementen doen revoceren? Zij kunnen dit toch niet d'office doen? Holvoet trachtte die bedenking op te lossen door er op te wijzen, dat de Staten-Generaal een geheel ander ligchaam zouden zijn dan het corps législatif van Napoleon. »Daar was geen wetgevend lichaam, dat de nitvoerende magt kon terughouden, wanneer zij tot excessen verviel en zoodanige magt zullen wij hier hebben». Zoo zeide ook Hogendorp: »de Staten-Generaal, zooals die door ons gecomponeerd zijn, hebben kracht genoeg om zulke reglementen, d. i. die strijden met de grondwet of de wet, tegen te houden». Ook de Staten der provinciën, meende hij, zouden zich, als het nood was, bij de Staten-Generaal kunnen voegen.

Dit laatste, riep Van Maanen uit, zoude tegen alle principes zijn. Het lid De Coninck, die na de afdoening dezer kwestie, namens eene Commissie over de ministerieele verantwoordelijkheid rapport zoude uitbrengen, zeide: »bloote reglementen moet de Koning kunnen maken, maar als hij daarbij de wet verkracht, is er usurpatie; ergo videndum, wat daartegen te doen». En hij wees op de responsabiliteit der ministers. De meerderheid zoude echter »deze verlamming van het koninklijk gezag», zooals van Hogendorp de ministerieele verantwoordelijkheid noemde, in deze zelfde zitting nog verwerpen.

Raepsuet zoude, volgens zijn eigen journaal, nog hebben voorgesteld om de reglementen, die tusschen twee zittingen der Staten-Generaal zouden zijn gemaakt, aan hunne goedkeuring te onderwerpen; dit vond echter geen bijval, omdat *cette masse de réglemens et d'ordres auraient enlevé trop de temps aux Etats-Generaux*. Bij Van Maanen vindt men hierover niets; alleen wordt bij hem door Mollerus gezegd, dat wanneer er eene wet door den Koning wordt voorgesteld, waartoe nog reglementen behooren, de Staten-Generaal dan zouden kunnen bepalen, dat ook die nadere reglementen aan hunne sanctie zouden moeten worden onderworpen.

Wat bewoog eindelijk de meerderheid, het voorstel der Commissie aan te nemen? Waarschijnlijk wat Van Maanen zeide; »De zaak is bij uitstek moeilijk, en ik conformeer mij met de Commissie, omdat ik niets beters weet».

Men heeft uit het Journaal van Raepsaet willen afleiden, dat de grondwet-commissie er over eens was, dat *le pouvoir réglementaire* beperkt moest zijn tot uitvoering der wet. Men beroept zich daarvoor op de opdracht aan de den 8sten Mei 1815 benoemde Commissie, die, volgens hem, alzoo zoude hebben geluid: »Une commission est chargée de rediger un projet d'article pour prevenir l'abus du pouvoir réglementaire pour l'exécution des lois.» Het blijkt echter uit de officieele notulen, dat die opdracht geheel anders was geformuleerd. Ik erken echter, dat, wanneer men uitgaat van de *petitio principii*, volgens welk elk reglement eene wet achter zich moet hebben, men zich in dat gevoelen door het voorgevallene in de Commissie bevestigd kan meenen te vinden. Herhaaldelijk wordt in de aantekeningen van Van Maanen van reglementen gesproken ter uitvoering eener wet. »Men kan», zegt Elout, de wetten zoo volledig mogelijk maken; daardoor zouden de zwarigheden veelal worden voorkomen». Mollerus zegt: »er zijn reglementen pur exécutoir, andere niet; d. i. reglementen, die nog bij de wet behooren»; het zijn de laatste, die hij door de Staten-Generaal zoude willen laten goedkeuren. Maar wanneer men van die *petitio principii* niet uitgaat, dan ligt de volgende voorstelling voor de hand. Het was natuurlijk, dat men in de Commissie sprak van reglementen ter uitvoering eener wet; hieruit volgt echter niet, dat dit juist de eenige reglementen zouden moeten zijn. Nergens vindt men in het debat die meening uitgesproken. Integendeel zelfs Gendebien, die meer dan iemand anders voor het misbruik der réglementaire magt bevreesd was, onderscheidde, zooals ik heb opgemerkt, in de zitting van 8 Mei 1815 tusschen uitvoering der wetten en reglementen over de zaken der administratie. Wat wel is uitgedrukt, is dit, dat geen reglement in strijd mogt zijn hetzij met de Grondwet, hetzij met de wet. Doch dit is geheel iets anders, dan dat een reglement altijd eene wet

achter zich zoude moeten hebben. En dit is ook in harmonie met het resultaat van het debat over de drie algemeene artikelen betrekkelijk het koninklijk gezag. De onbevooroordeelde lezer zal daaruit moeilijk m. i. kunnen afleiden, dat de Commissie zoude zijn uitgegaan van het beginsel, dat de Koning niets anders zoude kunnen doen, dan wat expressis verbis in de grondwet te lezen stond. Niemand betwijfelde, dat de Koning was het opperhoofd van het algemeene bestuur; dat hij waken moest voor de openbare rust en veiligheid, al werd noch het een noch het ander uitdrukkelijk bepaald. Men deinsde voorts er voor terug, om het *pouvoir réglementaire* des Konings te beperken door eene bepaling der grondwet. Waarom zoude hij dan nu in den geest der Commissie geen reglement mogen maken als opperhoofd van het algemeen bestuur of tot handhaving der openbare rust en veiligheid?

Eindelijk schijnt het niet zonder belang eens te herinneren, hoe onder de grondwet van 1814 de magt des Konings om reglementen te maken, opgevat werd. Men spreekt in de Commissie herhaaldelijk over 't misbruik, onder Oostenrijk en onder Napoleon gepleegd. Maar ook onder de grondwet van 1814 werd de *réglementaire* magt niet binnen de enge grenzen van uitvoering der wet beperkt. Niemand spreekt echter hierover. En in de Commissie zitten de vice-president van den Raad van state Hogendorp en Van Maanen, de minister van justitie, Van Maanen, die op dat oogenblik, eveneens als de Belgische leden, afkeerig was van het misbruik door Napoleon van de *réglementaire* magt gemaakt.

Zoo werd er, dit staat vast, in de grondwet van 1815 geene bepaling opgenomen, waarbij de magt des Konings om reglementen te maken, uitdrukkelijk werd beperkt. Onnoodig werd geacht, die magt uitdrukkelijk op te dragen. Het nieuwe artikel 73, handelende over de verplichting des Konings, om over algemeene maatregelen van inwendig bestuur het gevoelen van den Raad van State in te winnen, doet dit immers evenmin. Het vooronderstelt alleen die magt. Toen den 17 en 18den Mei 1815 de discussie over art. 32—34 der grondwet van 1814 heropend werd, stuitte men op de

bepaling, dat de Vorst *alle daden der Souvereine waardigheid* bij den Raad van state in overweging moest brengen.

In de officiële notulen van 18 Mei 1815 leest men:

„De president de raadplegingen hebbende hervat, waar dezelve ter vorige vergadering waren afgebroken, wordt algemeen goedgevonden, de redactie van het 1e lid van art. 32 niet naauwkeurig zijnde, daar er een aantal daden van de Souvereine waardigheid zijn, die door den Koning gepleegd moeten worden, zonder dat het mogelijk of noodig zou zijn den Raad van State te raadplegen, eene andere redactie daarvan op te dragen aan de Heeren Queysen, graaf van Merode, Holvoet en Elout.”

Volgens de Aanteekeningen van Van Maanen had deze in de zitting van 8 Mei 1815, bij de eerste overweging der artikelen 32—34 der grondwet, er reeds op gewezen, dat art. 32 1^e lid historisch onwaar was; dat niet alle daden der Souvereine waardigheid ter overweging kwamen bij den Raad van state, zooals het geven van gratie, de diplomatieke aangelegenheden, en dat dit ook niet behoorde. Hogendorp en Dotrenge erkenden, dat art. 32 anders gereedigeerd moest worden. In de zitting van 17 en 18 Mei werd dit debat voortgezet, en de zaak commissoriaal gemaakt. In de zitting van 20 Mei kwam de nieuwe redactie ter tafel en werden de nieuwe artikelen 32 – 34 vastgesteld. En zoo kwam art. 73 tot stand. »*De Koning brengt ter overweging bij den Raad van State alle voorstellen, door Hem aan de Staten-Generaal te doen, of door dezen aan Hem gedaan, alsmede alle algemeene maatregelen van inwendig bestuur van den staat en van deszelfs bezittingen in andere werelddeelen.*

»*Aan het hoofd der uit te vaardigen wetten en bevelen wordt melding gemaakt, dat de Raad van State deswegens gehoord is.*

»*De Koning neemt wijders de gedachten van den Raad van State in over alle zaken van algemeen of bijzonder belang, waarin hij zulks noodig oordeelt.*

»*De Koning alleen besluit, en geeft telkens van zijn genomen besluit kennis aan den Raad.”*

Eene bepaling, waarbij in letterlijken zin geene bevoegd-

heid aan den Koning werd gegeven, om *algemeene maatregelen* te nemen, maar alleen werd gezegd, dat, bijaldien hij ze wilde nemen, de Raad van state er over moest worden gehoord. De grondwet vooronderstelde dus, dat de Koning zoowel ten opzichte van het rijk in Europa, als ten opzichte der overzeesche bezittingen, *algemeene maatregelen* van inwendig bestuur zoude nemen. Eindelijk valt nog te spreken over de opneming van het nieuwe artikel 105: *De wetgevende magt wordt gezamenlijk door den Koning en de Staten-Generaal uitgeoefend*. Thorbecke zag in die opneming niet anders dan het herstel van een verzuim, door den grondwetgever (van 1814) gepleegd, die in gebreke was gebleven rechtstreeks te zeggen, door wie de wet werd gegeven ¹⁾. Eene opvatting, die door de Aanteekeningen van Van Maanen bevestigd wordt. Dotrenge zeide in de zitting van 9 Mei 1815, dat in art. 46 der grondwet (van 1814) niet duidelijk genoeg was nitgedrukt, dat de Vorst alleen geene wetten kan maken, en »dit,» zeide hij, »was toch de zin.» Van deze opmerking was het gevolg, dat dit punt naar de Commissie van redactie verwezen werd en dat in de zitting van 22 Mei dit verzuim hersteld werd. Ik meen dus, dat de grondwet-commissie bij de vaststelling van dit artikel niet bedoeld heeft iets nieuws vast te stellen; de grondwet van 1815 kreeg door de opneming van art. 105 geen ander karakter. De grondwetgever bleef zich, evenals van eene *algemeene bepaling* van het koninklijk gezag, ook onthouden van eene omschrijving van de bevoegdheid der wetgevende magt.

Men stond dus onder de grondwet van 1815 op hetzelfde standpunt als onder die van 1814. Men ging dan ook voort, om bij koninklijk besluit *algemeene maatregelen* te nemen, zonder angstvallig te vragen, of eene bepaling der grondwet of der wet hiertoe de bevoegdheid gaf. En niet alleen de zoodanige, die volgens art. 1 van de additionele artikelen der grondwet noodig waren om haar in werking te brengen. Zoo werd bij koninklijk besluit van 15 Novem-

¹⁾ Aanteekeningen op de grondwet, I, bl. 282.

ber 1815 (Staatsblad n°. 54) de invoer van vee uit Frankrijk, om de runderpest te keeren, verboden. Vreemd is het, dat de Raad van state er niet op werd gehoord. Dit was echter wel het geval met het koninklijk besluit van 9 Januarij 1816 (Staatsblad n°. 4), houdende voorloopige voorzieningen omtrent de uitgifte van obligaties en certificaten, behorende tot buitenlandsche fondsen, in afwachting van het tot stand komen van wettelijke maatregelen tegen het kwaad van geldleeningen aan vreemdelingen. Toen een daartoe betrekkelijk wetsvoorstel door de Eerste Kamer verworpen was, werd om onzekerheid te voorkomen bij besluit van 22 Junij 1816 (Staatsblad n°. 30), het besluit van 9 Januarij 1816 bij voortduring verklaard in werking te zijn, in afwachting van het gemeen overleg des Konings met de Staten-Generaal. Dit gemeen overleg had ten gevolge de wet van den 21sten Augustus 1816 (Staatsblad n°. 33), in welke wet tevens strafbepalingen waren opgenomen.

Bij algemeenen maatregel van inwendig bestuur van 4 October 1816 (Staatsblad n°. 54), nog even voor de aftreding van Hogendorp als vice president van den Raad van state genomen, werden regelen vastgesteld, bij de invoering van plaatselijke belastingen te volgen. Een andere bedenkelijke maatregel van bestuur wordt gevonden in het koninklijk besluit van 5 Februarij 1877 (Staatsblad n°. 10), inhoudende het verbod om aardappelen in de branderijen te gebruiken. De wet van 21 November 1816 (Staatsblad n°. 63) had den uitvoer van aardappelen verboden. Het oogmerk der wet was prijsstijging te beletten en dit oogmerk zoude slechts ten deele worden bereikt, wanneer er sterke drank uit werd gestookt. Bij overtreding van dit koninklijk besluit werd de branderij door gedeputeerde staten gesloten. Het was nu wel geen strijd met de wet; maar uitbreiding er van tot een niet in haar opgenomen geval, op grond van de ratio legis. En dus aanvulling van eene leemte der wet. Begreep men echter strafbedreiging niet te kunnen missen, dan, ik herinner het voorgevallene met de vreemde geldleeningen, volgde men het rigtsnoer der praktijk onder de grondwet van 1814. Welligt werd men

in die zienswijze versterkt, doordat art. 172 der grondwet van 1815 had voorgeschreven, dat in criminele vonnissen niet alleen, zooals in art. 101 der grondwet van 1814 bepaald was, de misdaad moest worden uitgedrukt, maar tevens moesten worden aangehaald de artikelen der wet, waarop de uitspraak was gegrond ¹⁾.

Wij zien dan ook, evenals onder de grondwet van 1814, niet alleen waar het de bestraffing van eigenlijke misdrijven geldt, maar ook bij strafbedreiging tegen overtreders van algemeene maatregelen van politie de toevlugt genomen tot de wet. Men zie de wet van 28 Januarij 1816, over de heelmeeesters op de koopvaardijochepen; men zie de meermalen reeds aangehaalde wet van 21 Augustus 1816, over de vreemde geldleeningen. Zoolang nu dit beginsel werd vastgehouden, was de magt des Konings, om algemeene regelen te stellen, in de praktijk wel zeer ruim, echter niet onbegrensd. Niet alleen dat, zoodra voor dergelijke maatregelen beschikking over geld vereischt werd, de medewerking der Staten-Generaal noodig was, en deze omstandigheid reeds grenzen aan die magt stelde; in vele gevallen — vooral waar het regelen gold niet door de ambtenaren, maar door de ingezetenen in acht te nemen — miste dergelijke maatregel, door het gemis aan strafbedreiging, de vereischte klem.

En zoo naderen wij het groote struikelblok in deze materie, de wet van 6 Maart 1818. De plaatselijke besturen in de noordelijke provinciën hadden door de wet van 26 Januarij 1815 (Staatsblad n°. 8) de bevoegdheid erlangd, straf te bedreigen. Noodig was de uitbreiding dier magt over het geheele rijk. Rationeel was het eveneens, soortgelijke bevoegdheid te geven bij de vaststelling der provinciale reglementen. In strijd met het beginsel van strafbedreiging door de wet, was dit alles niet. Immers waarom moet de straf op eene wet rusten? Omdat de natie door hare vertegenwoordiging daarin behoort toe te stemmen, dat iemand, wegens zeker feit, van leven, vrijheid, vermogen beroofd wordt.

¹⁾ Eerst in 1848 is dit beginsel uitdrukkelijk op alle strafvonnissen toegepast (art. 156).

Dit beginsel wordt inderdaad niet ter zijde gesteld door binnen enge grenzen ditzelfde regt aan de vertegenwoordiging, hetzij der plaatselijke, hetzij der provinciale gemeente toe te kennen. Ook op de magt des Konings, zonder wien geene wet tot stand komt, werd hierdoor geene inbreuk gemaakt, daar zijne goedkeuring voor de provinciale reglementen vereischt werd en hij de plaatselijke verordeningen, op grond van strijd met de wet of het algemeen belang, kon vernietigen. Maar dit wetsontwerp behelsde nog iets anders, t. w. strafbaarheid der algemeene maatregelen van inwendig bestuur, bij art. 73 der grondwet vermeld. Nu gaf het den Koning, even als aan de plaatselijke en provinciale besturen, wel niet het regt, straf te bedreigen tegen overtreders dezer maatregelen, maar het deed iets, wat vrij wel op hetzelfde nederkomt; het bedreigde zelf die straf.

De Minister van binnenlandsche zaken, de heer De Coninck, lid der Grondwet-commissie van 1815, zag in dit wetsontwerp niets anders dan een noodwendig gevolg der grondwet. »Te willen,” zeide hij den 30sten Januarij 1818, bij de indiening van het ontwerp, »hetgeen deze wil, is het bepaalde bij en de beweegreden van de wet¹⁾. De wet had tot onderwerp die tallooze en dikwijls onvoorziene gevallen, welke door de sterkste verbeeldingskracht niet te voorzien zijn en welke in het uitgebreidste wetboek van strafregt niet vervat kunnen worden.”

Volgens het verslag der centrale afdeeling waren er leden der Tweede Kamer, die tegen de gelijkstelling van algemeene maatregelen van inwendig bestuur met provinciale en plaatselijke reglementen opkwamen. »Andere (leden)”, zoo lezen wij daar, »hebben opgemerkt, dat de grondwet een gedeelte der wetgevende magt aan de provinciën en gemeenten opgedragen heeft, en dat het ontwerp van wet, voor zoover het strekt om de uitoefening van die bevoegdheid te regelen, behoort goedgekeurd te worden, maar dat algemeene maatregelen van binnenlandsche administratie te dezen opzichte niet gelijk gesteld konden worden met de provinciale en plaatse-

¹⁾ Handelingen der Staten-Generaal 1817/18, blz. 213.

lijke ordonnantiën, noch eenige strafbepaling inhouden, alvorens de goedkeuring der Staten-Generaal verkregen te hebben. Een dergelijk reglement moet altijd in dat geval, het onderwerp eener wet uitmaken". De Regeering antwoordde, dat de grondwet den Souverein met het regt bekleed heeft, reglementen te maken en dat het tegenstrijdig schijnt, dat men zoude moeten gehoorzamen aan ordonnantiën van plaatselijke overheden, terwijl men aan de ordonnantiën van den Souverein ter uitvoering der grondwet uitgevaardigd, geene gehoorzaamheid zoude verschuldigd zijn ¹⁾."

Bij de behandeling in de openbare zitting van 7 Februarij 1818, gebruikte een ander lid der commissie van 1815, de Minister van justitie Van Maanen, nog twee andere argumenten: het eene geput uit art. 484 Code pénal ²⁾; het andere was, dat, als de wet niet noodig was, men ze niet zou hebben voorgesteld.

De wet werd in de Tweede Kamer met 60 tegen 10 stemmen aangenomen. Onder de voorstemmers bevond zich één lid der commissie van 1815, de heer Van Lijnden. Onder de tegenstemmers daarentegen drie: Hogendorp, Gendebien en Dotrenge. De twee eersten waren tegen de wet, op grond van art. 1, waarin over de algemeene maatregelen van inwendig bestuur werd gehandeld.

Wordt nu het denkbeeld, dat algemeene maatregelen van inwendig bestuur alleen kunnen strekken ter uitvoering eener wet, door de geschiedenis dezer wet bevestigd? Voorzeker niet door de rede van het kundige lid uit West-Vlaanderen, den heer Reyphins, die zelfs beweerde, dat deze maatregelen juist niet waren die, welke genomen worden ter uitvoering eener wet, maar dat er onder vielen de besluiten, uitgaande van den Koning, als administrateur suprême du Royaume, eene bevoegdheid, zorgvuldig te onderscheiden van de magt om wetten uit te voeren. Maar, dit was welligt alleen zijn

¹⁾ Handelingen der Staten-Generaal 1817/18, bijl. blz. 286.

²⁾ „Art. 484. Dans toutes les matières, qui n'ont pas été réglées par le présent Code et qui le sont par des lois et des réglemens particuliers, les cours et les tribunaux continueront de les observer."

gevoelen; het blijkt althans niet, dat het door anderen werd gedeeld. Doch ik ga verder. Ik herhaal de opmerking, door mij bij het bespreken der geschiedenis van de grondwet van 1815 gemaakt, dat er in het debat hier en daar eene uitdrukking voorkomt, die voor dat denkbeeld kan worden aangevoerd. Toch blijf ik met volle overtuiging beweren, dat, wanneer men, zonder eene vooropgevatte meening, de beraadslagingen leest, men niet den indruk zal krijgen, dat de algemeene maatregelen in dien engen zin werden opgevat. Crombrugge maakt hierop eene uitzondering. Maar van Gendebien, zelfs van Hogendorp, zoude ik dit niet durven beweren.

Wat zegt Gendebien?

» Ces mesures et ces dispositions peuvent ordonner et défendre. Nous reconnaissons ces points comme énoncés dans la loi fondamentale, comme résultants de la nature des choses. Nous ajoutons, que la délimitation si délicate entre le domaine de la loi et de la sphère de la disposition royale n'est point tracée directement dans la Constitution. Mais quant à la discussion actuelle, du moins il est constant, il est reconnu dans le projet mis à l'ordre du jour, que les peines à prononcer par l'autorité judiciaire sont du domaine de la loi exclusivement Quoi? cette chambre pourrait-elle s'écarter ainsi de la maxime respectée jusque ce jour, que la loi seule peut statuer des peines? Une disposition Royale règle des choses à faire ou à ne pas faire et une loi peut-elle confier aux tribunaux de sanctionner par des peines l'injonction ou la défense du Roi? Je ne le pense pas et je fonde mon jugement sur deux motifs principaux, le premier que ce serait attribuer à l'autorité judiciaire une portion notable du pouvoir législatif; le second que ce serait attribuer indirectement au Roi le pouvoir de statuer des peines. »

Maar 't zij zoo, vervolgt hij, dat het de wet is, die dan de straf bedreigt. Kunnen wij dan attacher des peines, à des dispositions, qui ne sont pas présentes à notre esprit, dont nous ne pouvons pas appercevoir le dessin ni apprécier le mérite, à des dispositions, dont nous ne pouvons pas nous former l'idée, puisqu'elles sont encore dans le néant?

Wij zijn, zegt hij, in de 30ste maand onzer monarchie. Hoe talrijk zijn reeds de dispositions royales! Hoe vele zullen er volgen? Zullen wij ze allen en bij anticipatie bekrachtigen? De Koningen hebben van God ontvangen des lumières et des grâces especiales. Maar toch is de volmaaktheid een attribuit van de Voorzienigheid alleen. Ook Koningen kunnen dwalen. Dit vooronderstelt ook de grondwet. Daarom moet de Raad van State door den Koning gehoord worden.

Ik meen alzoo, dat men zich te vergeefs op Gendebien en eveneens op Hogendorp beroept, om dit gevoelen te staven. Men blijve niet hangen aan eene enkele uitdrukking, die of ook anders kan worden opgevat ¹⁾ of minder juist kan zijn wedergegeven ²⁾; men leze het geheel. Ook Hogendorp ziet alleen het kenmerk der wet in de strafbepaling. Het is moeilijk, zeide hij, de trouver la ligne de démarcation entre les lois et les réglemens généraux; mais il croit que les publicistes s'accordent à voir dans la sanction pénale le caractère indélébile de la loi.

Wie echter op grond van dit debat er nog aan twijfelen mogt, dat Hogendorp die algemeene maatregelen in een ruimeren zin opvatte, die sla open het 5de deel der Bijdragen. Het werd uitgegeven in 1820. Wanneer men nu onbevooroordeeld leest, wat op blz. 86 van dat 5de deel over art. 73 der grondwet van 1815 geschreven staat, dan zal men, mijns inziens, moeilijk tot eene andere conclusie kunnen komen. Wat leest men daar?

»Het is klaar, dat hier van algemeene maatregelen van inwendig bestuur gewaagd wordt, als van eene bekende zaak.

¹⁾ Als Gendebien zegt: que les Réglemens du Roi, qui ont pour objet l'exécution des lois de l'Etat, n'y peuvent rien ajouter" behoeft dit niet te beteekenen, dat het de eenige reglementen zijn, welke de Koning kan maken; die woorden kunnen even goed aldus worden opgevat: wanneer een reglement gemaakt wordt tot uitvoering eener wet, kan het die wet niet aanvullen.

²⁾ Dit kan het geval zijn met hetgeen in het extract der redevoering, door Hogendorp in de Bijdragen niet overgenomen, aan dezen in den mond wordt gelegd: „Les mesures d'administration, dont il est parlé à l'art. 73, sont des mesures pour l'exécution des lois enz.”

Zij worden bij dit artikel niet ingesteld, maar er wordt bij hetzelfde voorzien, dat zulke maatregelen ook zullen moeten vooraf bekend gemaakt worden aan den Raad van State. Den Koning wordt, door deze beschikking, het oordeel van den Raad van State verzekerd. Aan de natie wordt de waarborg gegeven, dat een ministerieel voorstel tot zulk eenen maatregel door den Raad van State zal overwogen worden, eer de Koning het aanneemt. Maar omtrent den aard van deze maatregelen, wordt niets vastgesteld. Alzoo de grondwet dit ook nergens doet, zoo moeten zulke maatregelen beoordeeld worden uit de gezonde rede en uit den geest der grondwet. (NB.) Dit is menigmaal het geval, en de grondwet kon niet alles behelzen, wat tot het staatsbestuur behoort; ja, zij zoude tot boekdeelen hebben kunnen opzwellen, zonder dat er alles ingebracht ware, en dan nog zouden de zaken er meer door verduisterd, dan opgehelderd zijn geworden. Maatregelen, algemeene maatregelen van inwendig bestuur, zijn alleszins noodzakelijk, en iedereen begrijpt, dat de Koning niet alleen de magt daartoe heeft, maar dat zijn pligt die medebrengt. De vraag is eenig en alleen, of strafbepalingen daarop door den Koning alleen kunnen gemaakt worden? Naar mijn oordeel zouden zulke maatregelen daardoor wetten worden. Ik denk, met de leer en de overlevering, die ik in staatszaken ontvangen heb, dat de sanctie, dat is, de strafbepaling, een karaktertrek van de wet is. De minister, welke deze wet in de openlijke zitting der Kamer verdedigd heeft, zeide: »dat, ja, de medewerking der Staten-Generaal tot eene wet vereischte was, doch dat juist daarom deze wet aan dezelve werd voorgesteld, en dat zij die medewerking behelsde. Dus zouden de Staten-Generaal, ééns voor altijd, medewerken, om straffen te stellen op de aanstaande overtredingen van de aanstaande koninklijke besluiten. Mij dunkt dat een volledige afstand der wetgevende magt, zoover als zulke straffen reiken, niet duidelijker uitgedrukt kan worden, maar ook dat zulk een afstand tegen de grondwet is. Mijn advies in de openbare vergadering was dan ook op die beginselen gebouwd».

Dus de gezonde rede en de geest der grondwet moeten

uitmaken, wat de aard dezer maatregelen moet zijn. Maar straffen mogen zij niet bedreigen, deze zijn de karaktertrek der wet.

Dit was het gevoelen van Hogendorp; niet, dat alleen maatregelen ter uitvoering der wet veroorloofd waren. Men blijve nog even staan bij zijn beroep op de ervaring door hem als vice-president van den Raad van State opgedaan ¹⁾. In den geest van de voorstanders der beperkte opvatting, zoude dan Hogendorp dit hebben willen zeggen: »wanneer wij een reglement wilden vaststellen ter uitvoering eener wet, dan stelden wij ons de vraag: of er strafbedreiging noodig was; zoo neen, werd de zaak bij reglement geregeld, zoo ja, bij eene nadere wet." Men zal echter in 't geheele Staatsblad te vergeefs zoodanige nadere wet zoeken. Men zal wel onderwerpen van politie vinden geregeld bij de wet, wanneer er eene strafbepaling vereischt werd. Daarop doelt Hogendorp. Hij wil zeggen: dergelijke onderwerpen zouden wij bij reglement hebben kunnen regelen, was er niet eene strafbepaling noodig geweest.

Men vrage zich eindelijk af, hoe men zich den hevigen tegenstand van Hogendorp tegen deze wet kan verklaren, zoo hij meende, dat er alleen onder vielen maatregelen, strekkende tot uitvoering eener wet, en dat andere koninklijke besluiten dus niet zouden behoeven te worden toegepast? Het is waar, dat, hoe meer Hogendorp den weg der oppositie opging, bij hem het denkbeeld, dat algemeene maatregelen van inwendig bestuur alleen moesten dienen ter uitvoering eener wet, op den voorgrond schijnt te treden. Men zie Bijdragen, dl. 8, blz. 122, 237, IX, blz. 217, beide deelen uitgekomen in 1824, het laatste jaar, dat hij deelnam aan de zittingen der Tweede Kamer. Hij had het ondervonden, hoe Willem I, gewapend met de wet van 6 Maart 1818, Nederland door koninklijke besluiten hoe langer hoe meer regeerde. Onder dien indruk ontwikkelt zich dit zijn gevoelen, in strijd met zijne gedragslijn als vice-president van

¹⁾ Zie hierboven, blz. 317.

den Raad van State. Opmerkelijk is het echter daarbij, dat men nergens bij Hogendorp eene uiting zal vinden, waaruit zoude kunnen worden afgeleid, dat volgens hem dergelijke besluiten, die geene wet achter zich hadden, niet verbindend zouden zijn; evenmin klaagt hij er over, dat de Koning iets anders doet, dan hij bij de behandeling der wet van 1818 verwacht had; dat zoude toch het geval moeten zijn, wanneer hij in 1818 van oordeel was geweest, dat de toen vastgestelde wet alleen betrekking had op besluiten, strekkende tot uitvoering eener wet. Integendeel blijft ook in dien tijd de wet van 1818 bij hem het groote struikelblok, de wet, waarbij, volgens hem, die algemeene maatregelen gelijk worden gesteld met wetten ¹⁾.

Hogendorp stond, naar ik meen, met zijn later gevoelen vrij wel alleen. Mr. C. Backer schrijft in 1826 over de scheiding tusschen administratie en justitie ²⁾, hoe bij het ontbreken van een rigtsnoer, wat bij eene *wet*, wat bij een *besluit* moet worden geregeld, de Souverein van regtswege den vorm bepaalt, in de gevallen, waarin de grondwet niet uitdrukkelijk eene wet vereischt. Geene enkele bedenking wordt tegen de gedragslijn der Regering bij hem aangetroffen.

Even als op Hogendorp, wordt bij het bespreken dezer kwestie ook op Thorbecke gewezen. Was Thorbecke van meening, dat algemeene maatregelen altijd op eene wet moesten rusten? Het is weinig bekend, hoe dit onderwerp reeds vroeg zijne aandacht trok. Toen hij den 31sten December 1830, in eene brochure over de erkenning van de onafhankelijkheid van België, zijne denkbeelden ontvouwde over de inrigting van ons Staatsbestuur, gaf hij den raad, om te gelijk

¹⁾ Bijdr. IX, blz. 221: „Bij deze Wet zijn de maatregelen van bestuur gelijk gesteld met de reglementen en verordeningen van Wetgeving”. Blz. 222: „Ik heb tegen het ontwerp van deze wet gestemd en onder anderen voor reden opgegeven, dat er op deze wijze wetten zouden gemaakt worden zonder gemeen overleg met de Staten-Generaal. Hetgeen ik toen aankondigde, ontleende zijne kracht uit bloote redenen; hetgeen ik nu kan aanwijzen, is de macht der ondervinding”.

²⁾ Bijdragen tot regtsgel. en wetgeving, I, blz. 42.

met de instelling van een verantwoordelijk ministerie, »*alle takken van bestuur* in dadelijke aanraking te brengen met de Staten-Generaal, door deszelfs inrigting en gang op beginsels te vestigen, *bij de wet* te bepalen; *wetten van beginsels*, welke de eenheid en consequente ontwikkeling van het systeem des bestuurs verzekeren en de *reglementaire bevoegdheid* in het gepaste verband brengen met het wetgevend gezag, ten einde alzoo aan de administratieve huishouding al de waardigheid en vastheid eener groote publieke aangelegenheid bij te zetten.” Is dit een betoog over hetgeen grondwettig of over hetgeen wenschelijk is? Ik zoude denken het laatste. Evenmin vinden wij een tiental jaren later dit gevoelen verdedigd in zijne Aanteekening op de grondwet. Hij onderscheidt tusschen bestuur en wetgeving ¹⁾. Bij de vraag, wat *moet* bij de wet, wat *kan* op eene andere wijze worden vastgesteld, zal de analogie moeten beslissen ²⁾. Is het niet onder andere woorden, wat Hogendorp noemde: de gezonde rede en den geest der grondwet? Ja, hij vond het toen zelfs nog niet eens wenschelijk, dat elke algemeene maatregel van inwendig bestuur eene wet achter zich zoude hebben. Immers, waar hij zegt, dat de wet, die den Raad van State regelde, ook het begrip dier maatregelen zoude kunnen vaststellen, verwijst hij als voorbeeld naar § 101 der Constitutie van Brunswijk, luidende: Verordnungen, das heist, solche Verfügungen, welche aus dem allgemeinen Verwaltungs- oder Oberaufsichtrechte der Regierung hervorgehen, oder welche die Ausführung und Handhabung der bestehenden Gesetze betreffen, erlasst die Landesregierung ohne Mitwirkung der Stände” ³⁾. Over de wet van 1818 spreekt hij alleen in 't voorbijgaan ⁴⁾.

Het voorstel tot grondwetherziening van 1844 raakt, als ik mij niet bedrieg, deze kwestie niet aan. Wat echter te

¹⁾ I, blz. 128.

²⁾ I, blz. 283.

³⁾ I, blz. 180.

⁴⁾ I, blz. 322.

zeggen van de herziening van 1848? Het is de vraag, of zij op dit stuk geene groote verandering gebragt heeft. Niet door de geringe wijziging in de redactie van art. 73. *Deszelfs bezittingen* werd veraanderd in *zijne koloniën en bezittingen* ¹⁾. De herziening bragt ons echter twee nieuwe bepalingen, waarop men zich voor de beperkte strekking der algemeene maatregelen van inwendig bestuur thans beroept. Allereerst art. 117. Het schreef, gevolg gevende aan den raad van Thorbecke ²⁾, en naar het voorbeeld van het voorstel van 1844, voor, dat de wet de wijze van afkondiging en het tijdstip, waarop deze algemeene maatregelen zouden werken, zoude bepalen. Meer niet; het artikel liet de vraag, wat de aard dier maatregelen was, geheel in 't midden. Het andere artikel is art. 54. *De uitvoerende magt berust bij den Koning.*

Men zegt: Uitvoeren is een bedrijvend werkwoord, alleen als zoodanig gebezigd en waarbij men zich dus altijd een voorwerp denkt, ook dan als het niet is uitgedrukt. 's Konings uitvoerende magt moet dus beteekenen: zijne magt om iets uit te voeren, om aan iets uitvoering te geven. En wat is, zoo vraagt men, dat »iets" hier anders, wat kan het anders zijn dan de wet? Wanneer men de grammatica en niets anders dan de grammatica tot rigtsnoer neemt bij deze wetsinterpretatie, vergeet men dan niet, dat deze in de politieke wetenschap gangbare uitdrukking eene geschiedenis achter zich heeft? Reeds bij Montesquieu, die de *puissance judiciaire* noemt *la puissance exécutive du droit civil* ³⁾, wordt van de *puissance exécutive du droit des gens*, ook door hem genoemd *la puissance exécutive* zonder meer, gezegd: dat door haar de Vorst of de magistraat oorlog verklaart en vrede sluit, gezanten zendt en ontvangt, zorgt voor de veiligheid, invallen voorkomt. En zoo zal men tegenover de beperkte opvatting om in de uitvoerende magt niets anders te zien dan uitvoering eener wet, niet zelden

¹⁾ Eerst werd alleen het woord *deszelfs* in *zijne* veranderd. Later werd er nog: *koloniën* tusschengevoegd. Handelingen I, bl. 318, bl. 616.

²⁾ t. a. p.

³⁾ l'Esprit des lois, XI ch. 6.

zien, dat daardoor wordt te kennen gegeven de magt, die den Vorst toekomt — voor zoover die magt geen betrekking heeft op de wetgevende magt. In dien zin spreken de publicisten ook van de uitvoerende magt van den Koning van Engeland ¹. En dit, hoewel onder die uitvoerende magt ook begrepen is de bevoegdheid om besluiten te nemen, zonder dat die in een statuut hunnen grond vinden. Zoo noemt ook de Belgische grondwet (art. 29) alles wat er van de Staatsmagt, na terzijdestelling van de wetgevende en regterlijke magt, overblijft: le pouvoir exécutif, hetwelk den Koning toebehoort. Uitvoerende magt wordt dan gebruikt in den zin van Besturende magt.

» Wenn man, zegt Pörl ², »die Verwaltung die vollziehende Gewalt genannt hat, so ist diese Bezeichnung nur in sofern richtig, als man sich als Gegenstand und Ziel derselben den Staatszweck denkt. Dagegen wäre sie irrig, wenn man sie darauf beschränken wollte, bloss die Gesetze zu vollziehen“. Doch al ware de tegenovergestelde zienswijze ook boven alle bedenking verheven, al mogt ook de uitdrukking: *de uitvoerende magt*, niets anders kunnen beteekenen dan de Magt om de wetten uit te voeren, hoe kan men dan nog uit de uitdrukkelijke opdracht dier magt aan den Koning eene beperking zijner magt afleiden? Het heeft dan ook niet zonder reden de aandacht getrokken, dat Thorbecke in zijne kritiek van de Regeringsontwerpen tot herziening der Grondwet ³), wel verre van uit dit nieuwe artikel eene nadere precisering van 's Konings magt af te leiden, integendeel daarvan nieuwe onbepaaldheid vreesde. Ja, niet alleen dit verdient opmerking, maar tevens dat met de tegenovergestelde zienswijze bezwaarlijk te rijmen is Thorbecke's voorstel, om in de Grondwet de bepaling op te nemen: »*elke algemeene maatregel van inwendig bestuur rust op eene wet, die er het on-*

¹) Blackstone I, bl. 250: „We are next to consider those branches of the royal prerogative, which invest thus our Sovereign lord, thus all-perfect and immortal in his kingly capacity, with a number of authorities and powers, in the exertion where of consists the executive part of the government.“

²) Aangehaald door Stein, die Verwaltungslehre. I, bl. 81.

³) Bijdrage, bl. 18 (7 Aug. 1848).

derwerp en het gebied van bepaalt ¹⁾. Ware dit denkbeeld gevolgd, zoo was de vraag beslist, doch daar dit niet het geval is, zoo is mijne slotsom deze, dat uit de artikelen in 1848 in de Grondwet opgenomen, niets over deze kwestie kan worden afgeleid. Ja, eerder het tegendeel. Immers bij de herziening werd voor eene menigte onderwerpen uitdrukkelijk regeling bij de wet voorgeschreven. Waarom? Om, zooals de Commissie van 17 Maart 1848 zich uitdrukte: »om door aanwijzing van talrijke, tot hiertoe verzaakte onderwerpen, zijne taak" (d. i. die des Wetgevers), »vollediger te omschrijven." ²⁾ Wil dit niet zeggen, dat de Grondwet werd aangevuld om uit te maken, dat de Wetgever en niet de Koning alleen die onderwerpen mogt regelen? En was dit noodig, wanneer de magt des Konings tot uitvoering der Wet beperkt was? Zij, die dus van oordeel zijn, dat onder de Grondwet van 1815 die magt ruimer was, zullen alzoo om hetgeen in 1848 veranderd is, die zienswijze niet behoeven te laten varen.

Toch meent men, dat hetgeen bij de herziening der Grondwet is voorgevallen, tot eene tegenovergestelde conclusie moet leiden. Te loochenen valt het niet, dat de besluiten-regering van Koning Willem I en door de Regering en door de Tweede Kamer werd afgekeurd. Maar uit de tusschen Regering en Tweede Kamer gewisselde stukken te willen afleiden, dat de algemeene maatregelen van inwendig bestuur voortaan, tenzij rustende op eene Wet, niet verbindend zouden zijn, daarvoor heeft men mijns inziens geen voldoende grond.

Wat over de opneming van het artikel betreffende de uitvoerende magt (art. 54) is voorgevallen, wettigt die meening niet. De Regering stelde het artikel voor, omdat het een beginsel van te hoog gewigt was, dan dat de Grondwet, die het overal huldigde, het niet uitdrukkelijk zoude vermelden" ³⁾.

¹⁾ a. w. bl. 65.

²⁾ Hand. I, bl. 200, verg. de Grondwet, zooals zij is herzien en daarin de artikelen 2, 3^a, 6^a, 7, 10, 59^a.c., 60^a, 66^a, 71, 117, 150^a, 154, 187^c, 191, 194, 195.

³⁾ Mem. v. Toel. Hand. I, bl. 326.

De memorie van toelichting liet daarbij geheel in het midden, of deze uitvoerende magt in een ruimeren of in den engeren zin moest worden opgevat. In de dubbele Tweede Kamer was men dan ook met deze bepaling verlegen. Werd er onder verstaan, zooals sommigen meenden, al wat noch *wetgevende* noch *regtelijke* magt te noemen was? Was dit het geval, dan zoude de magt des Konings te uitgestrekt worden. Of beteekende, zooals anderen meenden, de uitvoerende magt niets meer dan de magt tot uitvoering van al datgene, wat bij eenig ander voorschrift, van eene andere magt, bepaaldelijk van de wetgevende magt, uitgegaan, was bevolen? Was dit de bedoeling, dan zoude het koninklijk gezag te zeer worden ingekrompen ¹⁾. En wat antwoordde de regering? Zij wenscht blijkbaar door een dubbelzinnig antwoord noch aan die »sommigen» noch aan die »anderen» aanstoot te geven. De uitvoerende magt was volgens haar de magt die én de bepalingen der wet én de uitspraken der regters uitvoert. Dit was in den geest van hen, die vreesden voor eene te ruime opvatting der uitvoerende magt. Daarna werd echter gezegd, dat er toe moest worden gebracht alles wat behoorde tot den regelmatigigen gang des bestuurs en zijnen grond vond in de grondwet, de overige wetten en de regterlijke uitspraken. Deze stelling was de overgang tot het slot waarin gezegd werd, dat ook volgens de Regering in *dezen zin* onder de uitvoerende magt gebracht moet worden, alles wat noch tot de wetgevende noch tot de regterlijke magt behoorde ²⁾. Zoo gaande weg kwam alzoo de regering tot eene meer ruime opvatting der uitvoerende magt.

Doch men beroept zich bovendien op hetgeen bij de behandeling van een ander onderwerp gezegd is. Men vindt, bij de toelichting van het nieuwe artikel over de verplichte afkondiging der algemeene maatregelen van inwendig bestuur, eene uiting, die noch voorkomt in de toelichting van het voorstel van 1844, noch in het rapport der Commissie van

¹⁾ Verslag, Hand., III. bl. 69.

²⁾ t. a. p. bl. 89.

17 Maart 1848. De regering zegt tot motivering van dit artikel: »de maatregelen van inwendig bestuur in Europa berusten altijd op eene wet" ¹⁾. Zooals de woorden daar staan, houden zij eene onwaarheid in. Zij waren in strijd met de werkelijkheid. Doch zij zullen zoo moeten worden opgevat, dat volgens den steller der Memorie van toelichting dit alzoo behoorde te zijn, dat volgens hem dergelijke maatregel altijd eene wet achter zich behoorde te hebben. Vat men die zinsnede in dezen ruimeren zin op, dan was zij eene meening der regering en niets meer, eene meening, die niets besliste over hetgeen onder de grondwet van 1815 regtens was. Die meening zoude mijns inziens alleen dan gewigt in de schaal kunnen leggen, wanneer zij voorkwam in het Rapport der grondwetscommissie van 1815 tot toelichting van art. 73. Dit ter toelichting van het nieuwe art. 117 bijgebragte motief belette dan ook niet, dat in de Tweede Kamer naar aanleiding van de voorgestelde verandering in de redactie van art. 73 ²⁾ de vraag gedaan werd, wat hier onder algemeene maatregelen van inwendig bestuur te verstaan zij? De wensch werd uitgesproken, ze uitdrukkelijk te beperken tot besluiten, die het uitvloeisel waren der bij het nieuwe artikel (art. 54) opgedragene uitvoerende magt ³⁾. Het antwoord was, dat er niets anders mede bedoeld werd ⁴⁾. Maar aangezien art. 73 niet een nieuw artikel was, kan men ook aan deze redekaveling niet veel gewigt hechten en dit te minder, omdat daarbij geheel in 't midden werd gelaten, wat onder uitvoerende magt te verstaan was. In de dubbele Kamer, waar men, zooals wij gezien hebben, het begrip van uitvoerende magt raadselachtig vond, gevoelde men zich dan ook, niettegenstaande dit antwoord, genoopt op den man af te vragen, of die algemeene maatregelen nog iets meer beteekenden dan maatregelen tot uitvoering van wetten ⁵⁾. En wat was het ant-

¹⁾ Hand. I, bl. 349.

²⁾ Zie boven, bl. 339.

³⁾ Voorl. verslag, I, bl. 459.

⁴⁾ Mem. v. beantw. I, bl. 549.

⁵⁾ Verslag III, bl. 71.

woord der Regering? Dat zij aldus noemde alle koninklijke besluiten en beschikkingen, gegeven of genomen ter uitvoering eener wet, of behandelende onderwerpen *niet vatbaar voor wettelijke regeling*, voor zoover ze zijn generaal niet speciaal ¹⁾. Het is, alsof hetzij meerdere ondervinding intuschen opgedaan, hetzij nadere overweging van het onderwerp, de Regering er toe bracht, een slag om den arm te houden en zonder dit uitdrukkelijk te zeggen, terug te komen op hare bij de motivering van art. 117 medegedeelde opvatting van de beteekenis van art. 73 der bestaande grondwet. Mijns inziens brengt dus ook het verhandelde bij de herziening der grondwet geene wijziging in de verbindbaarheid dezer koninklijke besluiten. Men ging wel zwanger van het denkbeeld, om die algemeene maatregelen te beperken, maar het was en bleef eene doodgeboren vrucht. Men liet toch na gebruik te maken van het eenige afdoende middel, t. w. eene bepaling in de grondwet op te nemen, waarin die beperking geschreven stond. En men deed dit niet, niettegenstaande Thorbecke in zijne Bijdrage daarop had aangedrongen. Eveneens zijn alle pogingen, later in 't werk gesteld om eene definitie der algemeene maatregelen van inwendig bestuur bij de wet vast te stellen, mislukt. Men deinsde voor het vaststellen van dergelijke definitie terug ²⁾.

Evenmin geeft de praktijk, na de herziening van 1848 gevolgd, steun aan de beperking dezer algemeene maatregelen tot uitvoering der wet. Immers, hoewel sedert menig onderwerp, ook wanneer de grondwet dit niet gebod, bij de wet, en niet zooals vroeger bij koninklijk besluit, is geregeld, hoewel zelfs het streven niet valt te ontkennen om de wettelijke regeling van alle onderwerpen van overwegend belang tot een beginsel van Staatsbestuur te verheffen, zoo hebben de opvolgende Ministeriën er geen bezwaar in gezien bij Koninklijk besluit bepalingen vast te stellen, zonder dat

¹⁾ a. w. bl. 90.

²⁾ Eerst bij de behandeling der wet van 26 April 1852 (Staatsblad N°. 92) ter uitvoering van art. 117 der grondwet, later bij de vaststelling van de wet op den Raad van State.

men zich daarvoor op eene wet konde beroepen. Zelfs het Ministerie der grondwetsherziening was op het tegenovergestelde standpunt niet zondeloos. Het schreef immers bij koninklijk besluit van 29 October 1849 (Staatsblad N°. 56), buiten de Staten-Generaal om, eene volkstelling uit. Nu kon het zich daarvoor beroepen op het koninklijk besluit van 29 September 1829 (Staatsblad N°. 57) krachtens hetwelk om de 10 jaren eene volkstelling zoude plaats hebben; doch alleen in de vooronderstelling, dat dit laatste besluit verbindend was. Maar zelfs dit beroep kon Thorbecke niet doen, toen bij koninklijk besluit van 22 December 1849 (Staatsblad N°. 64) de aanlegging der bevolkingsregisters bevolen werd. En dit voorbeeld werd ten opzichte van andere onderwerpen later gevolgd ¹⁾. Mag men nu aannemen, dat de opvolgende raadslieden der kroon dergelijke besluiten ter hunner verantwoording zouden hebben genomen, als zij overtuigd waren geweest, dat de verbindende kracht er aan ontbrak?

Eveneens ging de Hoge Raad, hierin volgende de zienswijze van het openbaar ministerie, rustig voort op de overtreders van dergelijke algemeene maatregelen de wet van 6 Maart 1818 toe te passen.

Doch nu is de toestand veranderd.

De kamer van strafzaken van den Hoogen Raad erkent als verbindend alleen die algemeene maatregelen van inwendig bestuur, welke steunen op eene wet. Eerst bleek dit ten opzichte van koninklijke besluiten, genomen na de herziening van 1848; later bleek het, dat de Hoge Raad dezelfde meening is toegedaan ten opzichte van de magt des Konings vóór die herziening.

Ik heb alzoo getracht deze kwestie onder het licht der geschiedenis te plaatsen. De lezer der officieele notulen der grondwetscommissie van 1815, der aantekeningen van Van Maanen, vergeleken met die van Raepsaet, moge beslissen, of ik in dezen onbevooroordeeld ben te werk gegaan.

¹⁾ Zie Heemskerk in zijne Praktijk der grondwet op art. 72.

Hij moge beslissen, of uit hetgeen bij het ontwerpen dier grondwet is voorgevallen, te regt door mij is afgeleid, dat het niet de bedoeling is geweest, de algemeene maatregelen van inwendig bestuur in dien beperkten zin op te vatten; tevens of het waar is, dat de herziening van 1848 in hunne verbindende kracht geene verandering gebragt heeft. Hij moge eindelijk uitmaken, of het voor het constateren dezer bedoeling geen gewigt in de schaal legt, dat die beperkte opvatting door de praktijk van den aanvang tot op onze dagen is geloenstraft.

Gesteld echter dat men het met mij eens is, mag ik dan het pleit als beslist beschouwen? Ik vrees van neen. Er zullen zijn, die mij tegenwerpen, dat het beroep op de geschiedenis niet baat. Het is, zal men zeggen, de grondwet, zooals zij geformuleerd is, waarop alles aankomt. Alleen zij is afgekondigd, alleen zij is verbindend; met de bedoeling der ontwerpers, voor zoover zij niet uit de grondwet zelve voortvloeit, voor zoover zij slechts van elders blijkt, hebben wij niets uit te staan. Ik meen echter, dat ook op dit standpunt die beperkte opvatting aan gegronde bedenkingen onderhevig is.

Men sla eens de Belgische Constitutie open en vergelijk haar met onze grondwet. Ieder die dit doet, wordt getroffen door het groote verschil, dat tusschen beiden bestaat. De Belgische constitutie bepaalt alles uitdrukkelijk. Zij zet overal de puntjes op de i. De Koning van België heeft geene andere magt, dan die hem uitdrukkelijk door de constitutie is opgedragen (art. 78). 'sKonings magt, voor zoover het niet betreft zijn aandeel in de wetgevende magt, wordt de uitvoerende magt genoemd. Aan hem behoort die magt, zooals zij is geregeld door de constitutie (art. 29). Hij maakt de reglementen en neemt de besluiten, noodzakelijk voor de uitvoering der wet, zonder immer de wet te kunnen schorsen of er dispensatie van te kunnen geven (art. 67). Dergelijke formele, goed afgeronde beginselen worden in onze grondwet gemist. Terwijl ook volgens haar moet worden aangenomen, dat de bevoegdheid der staatsmagten in haar zijn geworteld — anders zoude het geene grondwet zijn; kan het toch niet worden geloochend, dat zij niet zelden haren wil niet

uitdrukkelijk te kennen geeft, dat zij regten en bevoegdheden onderstelt, zonder ze met zoovele woorden toe te kennen. Dit is althans het geval met het onderwerp, dat ons bezig houdt. Toen men in 1815 van oordeel was, dat niet alle daden der Souvereine waardigheid aan het oordeel van den Raad van State behoorden te worden onderworpen, werd die verplichting des Konings beperkt tot wetsvoorstellen en algemeene maatregelen van inwendig bestuur. Maar even als het begrip van »de daden der Souvereine waardigheid» ongedefinieerd was gebleven, onthield ook de grondwet van 1815 zich van eene nadere bepaling dezer »maatregelen». Men vooronderstelde de bevoegdheid des Konings om dergelijke maatregelen voor het inwendig bestuur te nemen, maar in geen artikel werd hem die magt uitdrukkelijk toegekend. Heeft men dan nu het regt hieruit af te leiden, dat alleen dan dergelijke maatregelen mogen worden genomen, wanneer die strekken ter uitvoering eener bepaalde wet? Neen, zegt men wellicht, het is ook voldoende, wanneer die maatregel zijnen grond vindt in eene bepaling der grondwet. Waar den Koning uitdrukkelijk het opperbeestuur is opgedragen (buitenlandsche betrekkingen, koloniën, defensie, geldmiddelen) mag hij maatregelen en dus ook algemeene maatregelen van bestuur nemen. Maar alzoo niet waar het geldt het binnenlandsch bestuur in den engeren zin, wat men gewoon is te noemen: *de politie*. Zoude de reden, waarom dergelijke opdracht hier gemist wordt, niet haren grond vinden in de omstandigheid dat op dit stuk in tegenstelling met die andere onderwerpen niet alles in ééne hand geconcentreerd werd, maar in navolging van Hogendorp's Schets het provinciaal bestuur én volgens de grondwet van 1814 én volgens die van 1815 mede dienstbaar gemaakt werd aan de behartiging van dezen tak van staatszorg? Maar blijkt het bovendien niet uit de grondwet zelve, dat de Koning ook ten dezen opzichte is het hoofd van den Staat? Immers niet alleen de wet, maar ook de Koning kan takken van algemeen binnenlandsch bestuur aan de provinciale staten ter behartiging toevertrouwen (art. 130). Men beroept zich, ter ondersteuning van het door mij bestredene gevoelen, veelal op het gezag van de Bosch Kemper. Vergeet men dan echter

niet, dat ook volgens dezen »de Koning als hoofd van den staat onderscheidene zaken van *inwendig* bestuur, algemeene beginselen van administratie, instructiën van ambtenaren, zonder *wet* bij eenvoudig *besluit* regelen mag.” »Zoo heeft,” zegt die schrijver, »de Koning, naar onze overtuiging, zonder wet kunnen oprigten de kamers van koophandel, schoon niets belet, dat de wet ook dit onderwerp regelt.” Volgens de Bosch Kemper is bij dergelijke maatregelen inzonderheid waar, wat Bluntschli zegt: »der Unterschied zwischen Gesetze und Verordnungen ist ein fließender” ¹⁾. De Bosch Kemper is het dus niet met hen eens, die elken algemeenen maatregel van inwendig bestuur op eene wet willen doen steunen. Wanneer hij desniettegenstaande de toepasselijkheid der wet van 6 Maart 1818 op koninklijke besluiten, niet op eene wet rustende, bedenkelijk acht, dan rust dit zijn gevoelen op een geheel anderen grond, t. w. op het materieel begrip van wet. Hij is van oordeel, dat alleen bij de wet en niet bij algemeenen maatregel van inwendig bestuur verplichtingen aan de ingezetenen kunnen worden opgelegd. Het begrip van wet is dan het algemeene voorschrift, waaruit regten en verplichtingen geboren worden. Dit begrip zoude door de regtsgeschiedenis en de algemeene regtsgeleerdheid worden aangewezen ²⁾. Daarom kan, volgens hem, de koninklijke magt voor de ingezetenen geene handelingen door het gebod strafwaardig maken ³⁾, tenzij de wetgever eene handeling in het algemeen verboden heeft en aan den Koning heeft overgelaten de nadere regeling. Evenmin kan volgens hem de koninklijke magt regten aan de ingezetenen verleenen, tenzij zij door de wet gemagtigd is ⁴⁾, b. v. geene concessiën geven. Ik erken, dat ik vroeger aan dit beroep op de wetenschap waarde heb

¹⁾ Handleiding tot de Kennis van het Nederl. Staatsregt, § 62.

²⁾ a. w. § 41.

³⁾ a. w. 162. Is die uitdrukking wel juist? Moest er in den gedachten-gang van de Bosch Kemper niet staan: *verbieden*? Immers de strafbaarheid volgt uit de wet van 6 Maart 1818, niet uit een Koninklijk besluit. De wet verklaart strafwaardig de handelingen of omissiën, in strijd met het Koninklijk besluit.

⁴⁾ t. a. p.

toegekend ¹⁾. Bij nadere overweging echter van de gronden, waarop dit beroep rust, zijn daartegen bij mij bedenkingen gerezen, die ik tot dusver niet uit den weg heb kunnen ruimen. Uit de grondwet zelve is, meen ik, *dit* materieel begrip van wet niet af te leiden; ja het is de vraag, of hetzelfde niet van *elk* materieel begrip van wet te zeggen is. In de grondwet van 1815 — evenals in die van 1814 — was nog iets te vinden, wat naar een materieel begrip van wet zweemde. De terminologie van beide Grondwetten gaf aanleiding om aan te nemen, dat onder den naam van *wetten*, alleen die besluiten van Koning en Staten-Generaal begrepen werden, welke van *algemeene* strekking waren, dat daaronder niet viel eene gemeenschappelijke regeling, waarbij deze gemist werd ²⁾. Daaruit volgt echter niet, dat alles wat eene algemeene strekking had, onder het begrip van wet viel; immers uit de grondwet zelve bleek, dat ook de Koning *algemeene* maatregelen kon nemen. Doch wat hiervan ook zij, dit staat vast, dat bij de herziening van 1848 dit onderscheid in terminologie uit de grondwet is verdwenen. Elk gemeenschappelijk besluit van Koning en Staten-Generaal, welk ook het onderwerp zij, wordt betiteld met den naam van *wet* ³⁾. De wetgever, die alles wat door beide magten gezamenlijk werd bepaald, *wet* noemde, had alzoo geen materieel begrip van wet voor oogen. Dit zelfde vloeit tevens voort uit de omstandigheid, dat bij dezelfde herziening vele onderwerpen uitdrukkelijk aan de wetgevende magt ter regeling werden opgedragen, om hare taak vollediger te omschrijven. Ik vind dus voor het denkbeeld, dat het woord *wet* in ons staatsregt eene materiele beteekenis heeft, in onze grondwet weinig of geen steun.

¹⁾ Zie mijne Toespraak: de Wet. Gron. 1865.

²⁾ Art. 20, 23, 70—72, 124, 138 Gr. 1814; art. 40, 43, 58, 121 en vg. 209 Gr. 1815.

³⁾ Art. 36. Voogdij des Konings, art. 41 (Regentschap), art. 119 en vg. (budget), art. 185 b (bijeenvlijven der militie). Alleen bij art. 51 (goedkeuring van den inhoud van een Tractaat) is verzuimd de oude terminologie te veranderen.

Er komt bij, dat ik betwijfel of het bepaalde materieel begrip, waarop De Bosch Kemper zich beroept, in de wetenschap wel vast staat. Ik vrees, dat men daarvoor te vergeefs licht zal willen putten uit de uitspraken van Grieksche wijsgeeren en redenaars of van Romeinsche juristen, die als zij eene verhevene schildering van de νόμος of lex geven, dat *inventum et munus Dei* ¹⁾, niet op het oog hadden de beslissing eener kwestie van constitutioneel staatsregt. »Die Ausbildung dieses Gegensatzes (tusschen wet en verordening) gehört erst der neuen Zeit an,» zegt Bluntschli ²⁾. Men ga dan in de leer bij de autoriteiten uit den nieuweren tijd. Doch wanneer men dit doet, dan vrage men zich af, of men ook voor zich krijgt definitiën, die haren wortel hebben in de staatsregtelijke beginselen der Fransche revolutie, meer bijzonder in die van Rousseau. De wet is een uitvloeisel der *volonté Souveraine*, zegt Merlin ³⁾. De wetgevende magt is het ligchaam, dat den algemeenen wil bekrachtigt, zegt onze De Rhoer ⁴⁾. Op dat standpunt van Rousseau heeft dan ook de Regering niets anders te doen dan uitvoering te geven aan den algemeenen wil, en volgt daaruit dan ook, dat zij niet bevoegd is, buiten de wet om aan de ingezetenen iets te gebieden of te verbieden. Maar alle mannen der wetenschap staan niet op dat standpunt; dat zij verre. Wanneer men bij de Duitsche wetenschap ter

¹⁾ L. 2 Dig. de Legibus. Marcianus Libro I Institutionum. Nam et Demosthenes orator sic definit: „lex est, cui omnes obtemperare convenit, cum ob alia multa, tum vel maxime eo, quod omnis lex inventum et munus Dei est, decretum vero prudentum hominum, coërcitio eorum, quae sponte vel involuntarie delinquantur, communis sponsio civitatis, ad cuius praescriptum omnes, qui in ea republica sunt, vitam instituere debent Sed et philosophus summae Stoicae sapientiae Chrysippus sic incipit libro, quem fecit de lege: „Lex est omnium divinarum et humanarum rerum regina. Oportet autem eam esse praesidem et bonis et malis, et principem et ducem esse, et secundum hoc regulam esse iustorum et iniustorum, et eorum, quae natura civilia sunt, animantium praeceptricem quidem faciendorum, prohibetricem autem non faciendorum.”

²⁾ Allgemeines Staatsrecht, B. V. c. 9.

³⁾ Répertoire, in voce: Loi.

⁴⁾ De Bosch Kemper, a. w. § 41.

schole gaat, zal men hiervan de bewijzen vinden. Ik noem de namen van Zöpfl, Bluntschli en Stein ¹⁾. Zöpfl zegt: »Gesetz im Staatsrechtlichem Sinne ist eine zur *allgemeinen* Beobachtung *verpflichtende* Vorschrift, wodurch *allgemeine* Grundsätze aufgestellt sind." De staatsregering is, zegt hij verder, bevoegd »über alle Verhältnisse im Verordnungswege Vorschriften zu erlassen, welchen an sich *nicht* der Character des Principiellen und Bleibenden zu kommt, sondern nur *seiner Natur nach veränderliches* in einer den gegenwärtigen Zeitumständen und Verkehrsverhältnissen entsprechender Weise geordnet werden soll, d. h. Alles, was nur polizeilicher Natur ist." Naast de verordeningen, die dienen, of ter uitvoering der wetten, of zur Ergänzung der Lücken der Gesetze, noemt Bluntschli een derde en de talrijkste klasse van verordeningen, die betrekking hebben op *einzelne Statliche Richtungen*, — z. b. die Finanz-verwaltung, polizeiliche Beziehungen, Vorschriften für die Heeresordnung — und nicht auf die Verhältnisse der gesammten Nation, welche vorzugsweise durch ein Gesetz geordnet werden." »Formell" zegt Stein »bedeutet auch jetzt noch das Wort »Gesetz" keinen festen Staatsrechtlichen Begriff; und vor allen Dingen giebt es noch keine gesetzliche oder auch nur theoretische Definition der Verordnung." Ik meen, dat deze uitspraken voldoende zijn, om de onjuistheid van de meening van De Bosch Kemper in 't licht te stellen; zijn materieel begrip van wet berust *niet* op eene *communis opinio doctorum*. Het is vreemd, dat De Bosch Kemper, die zelf de woorden van Bluntschli over het *fließende* van het onderscheid tusschen *Gesetz* en *Verordnung* aanhaalt, uit naam der algemeene regtsgeleerdheid meent te spreken. Uit het voorgaande volgt reeds, dat zijn beroep op de regts-geschiedenis, althans wat het Deutsche staatsregt betreft, niet kan opgaan. Eindelijk herinner ik, waarop ik reeds in den aanvang heb gewezen, dat ook in Engeland het

¹⁾ Zöpfl. Allgem. und Deutsches Staatsrecht, § 430, 440. Bluntschli t. a p. Stein, Verwaltungslehre, I, 1°. afd. en daarin onder anderen bl. 120.

verordeningensregt der Kroon in geenen deele tot uitvoering eener wet beperkt is, dat zij »orders in council» kan geven, mits zij slechts niet het door de statuten ingenomen terrein betrede. Noch onze grondwet, noch de wetenschap geven, mijns inziens, het regt, om op grond van een materieel begrip van wet algemeene maatregelen van inwendig bestuur, alleen omdat zij geene wet achter zich hebben, als niet verbindend te beschouwen. Men moet dan ook bij consequente toepassing van het tegenovergestelde gevoelen den staf breken over de reglementen op het beleid der regering door den Koning alleen krachtens zijn opperbestuur over de koloniën onder de grondwet van 1814 en 1815 vastgesteld; dit had niet mogen geschieden, wanneer het begrip van *wet* medebrengt, dat alleen uit haar regten en verplichtingen kunnen worden geboren.

Doch genoeg.

Ik behoef niet te herinneren, dat, wanneer men zich niet vereenigt met het gevoelen door den Hoogen Raad in den laatsten tijd omhelsd, men daarom nog niet alle koninklijke besluiten in den vorm van een algemeenen maatregel van inwendig bestuur genomen, verbindend behoeft te achten. Waar de grondwet uitdrukkelijk regeling bij de wet voorschrijft, zoude de regeling bij besluit formele schennis der grondwet zijn. Waar zonder uitdrukkelijke bepaling der grondwet, de wetgever de regeling van eenig onderwerp aan zich heeft getrokken, iets, wat sedert 1848 hoe langer hoe meer het geval is, daar zal de Koning daarop geen inbreuk mogen maken, hetzij door met de wet strijdige bepalingen vast te stellen, hetzij door haar aan te vullen. Niet alleen op grond van art. 5 der wet houdende algemeene bepalingen, naar tevens op grond van het in 1848 vastgestelde art. 115 der grondwet, luidende: *de wetten zijn onschendbaar*. Praktisch wordt de kwestie eerst daar, waar geen van beiden het geval is. Praktisch vooral daardoor, dat de wet van 6 Maart 1818 straf heeft bedreigd tegen de overtreders van algemeene maatregelen van inwendig bestuur zonder onderscheid. Ware die wet er niet, men zoude ook in zaken van politie meestal zijne toevlugt moeten nemen tot een voorstel van wet. Niet

alleen op grond van het wetboek van strafregt en strafverdering, maar tevens op grond van art. 156 der grondwet, volgens hetwelk in het veroordeelend vonnis de artikelen der wet, waarop de veroordeeling rust, moeten worden vermeld.

Ter voorkoming van misverstand eindig ik met de opmerking, dat ik alleen over het *jus constitutum*, niet over het *jus constituendum* gesproken heb. Ik heb de gronden willen mededeelen, die mij doen aarzelen, mede te gaan met de jurisprudentie van den Hoogen Raad. Ik ben nog niet overtuigd, dat de wet van 6 Maart 1818 alleen mag worden toegepast op algemeene maatregelen, die strekken tot uitvoering eener wet. Daar de grondwet dergelijke beperking niet inhoudt, hel ik over tot het gevoelen, dat het voldoende is voor de toepassing dier wet, dat het Koninklijk besluit niet in strijd is hetzij met de grondwet, hetzij met eene wet. Een gevoelen, dat ik bij het hooge standpunt van hen, die eene andere meening zijn toegedaan, echter met schroom uitspreek, daar het ligt mogelijk is, dat ik van dwaling zal worden overtuigd.

B I J L A G E.

Zitting van 8 Mei 1815.

Aanteekeningen van Van Maanen.

Art. 32. *Over den Raad van State.*

Holvoet: Anders te redigeeren; welke zijn die daden der Souvereine waardigheid — hij proponeert eene andere redactie — de attributen van den Souvereinen Vorst moeten meer worden uitgedrukt.

Hogendorp: de eo postea videndum ad art. 37.

Van Maanen: dit art. moet worden veranderd; want het is niet historisch waar, bij voorbeeld, omtrent de gratiën, de traktaten van vrede en oorlog.

Elout: neen; want omtrent de gratie moet de Koning den Hogen Raad hooren; art. 49.

Van Maanen: ja, maar art. 32 spreekt van *alle daden*.

Elout: Maar art. 49 explicceert dit.

Van Maanen: En dan quid, met betrekking tot de diplomatieke aangelegenheden?

Ita de Coninck, Holvoet.

Elout: Wel dit behoort ook in den Raad van State te komen; non quaerendum quid fiat, sed quid fieri debeat.

De Coninck: Ik spreek dit principe tegen; maar bovendien de benoeming van elk ambtenaar is ook eene daad van Souvereiniteit; ergo is de redactie niet goed.

Hogendorp: Wij hebben den Koning in dit art. niet willen binden; aan hem is de decisie verbleven, maar wij hebben hem maar willen verplichten, om den Raad van State te hooren.

Van Maanen. Dit is de questie niet; de diplomatieke zaken kunnen regulier nooit objecten zijn voor den Raad van State, zelfs niet voor 't Cabinet; doorgaans alleen voor een of twee ministers; addo; de observatie van Elout omtrent de gratie is niet juist, want art. 49 sluit niet uit, dat hij daarom niet bovendien den Raad van State zoude behooren te hooren.

Hogendorp convenieert daarover.

Dotrengé is ook van gedachten, dat art. 32 anders moet gere digeerd worden.

De president proponeert art. 32, 33, 34 te *adjourneren* tot na de artikelen over de koninklijke praerogativen in art. 35 en volgende.

De Coninck per me licet; maar mij is het genoeg, wanneer slechts gesteld werd, *dat de Koning de wetten van den staat doet uitvoeren*.

Hogendorp: Dit spreekt van zelf; hij brengt in de deliberatie nu vóór art 35 te discuterén de voordracht van Holvoet, om een art. te stellen, *dat de Koning verplicht is om over de algemeene en openbare orde, rust en tranquilliteit te waken; en dat hij is het opperhoofd van de algemeene administratie van het koningrijk*.

De Coninck: Is dit wel noodig? Het is in den aard der zake gelegen; zal het niet derogeren aan de koninklijke waardigheid? ita et Raepsaet, Queysen.

Gendebien: Het moet uitgedrukt worden, en de strekking van dat art. moet voornamelijk deze zijn, dat de Koning onder pretext van reglementen te maken, geene wet verandere of nieuwe wet make; wij weten bij ondervinding, wat het zij wetten door reglementen te zien vernietigen; dit moet voorgekomen worden, en daartoe dient de propositie van Holvoet; zij toont dat de Koning de wetten moet doen uitvoeren, maar dat hij toch reglementen moet kunnen maken *over de zaken van administratie*.

Dotrengé: Dan is de redactie van Holvoet zeker niet goed; ik zonde er veeleer het tagendeel uit lezen. ita et Leclerc.

Queysen: In alle geval is de redactie ook daarom niet goed, omdat de Koning niet alleen is de chef van de algemeene administratie, maar ook van de *gewestelijke en plaatselijke*.

De Thiennes proponeert eene andere redactie: Le Roi est le protecteur, le défenseur de l'acte social et des lois, il les fait exécuter, soit que la loi en indique les agents, soit qu'elle lui en laisse la liberté.

De Mean. De redactie van de Coninck.

Leclerc, met Gendebien.

Dotrengé: Uit of wel weglaten, indien men geen kans ziet om een artikel te brengen in de constitutie, waardoor het misbruik van reglementen, door den Koning te maken, kunne geweerd worden; ita Merode, Holvoet zelve, Elout, omnes alii.

Gerenvoijeerd aan eene commissie van de Heeren de Thiennes, Holvoet, Elout en van Lijnden.

Zitting van 8 Mei 1815.

Journal van Raepsaet.

Art. 35. Une commission est chargée de rediger un projet d'article pour prévenir l'abus du pouvoir réglementaire pour l'exécution de la loi. Les députés belges en fournissent un, tendant à obliger d'invoquer l'article de la loi, dont on veut faciliter l'exécution, et de présenter à la prochaine assemblée des états-généraux tous les réglemens émanés dans l'intervalle des deux sessions. — Benvoyé à une Commission.

Zitting van 9 Mei.

Aanteekeningen van Van Maanen.

Art. 46. Dotrenges: Hier is niet duidelijk genoeg uitgedrukt, dat de Koning alleen geene wetten kan maken, en dit is toch de zin. Aan de Commissie van redactie.

Bij Raepsaet over dit artikel niets.

Zitting van 16 Mei 1815.

Aanteekeningen van Van Maanen.

De heer Elout rapporteert namens de Commissie over het stellen van eenige grondtrekken, nopens de koninklijke praerogative, en het al of niet onderwerpen van reglementen aan de Staten-Generaal; dat namelijk in de grondwet zouden kunnen gesteld worden de drie volgende artikelen:

1. De Koning heeft bij uitsluiting de hoogste uitvoerende macht.

2. Hij is het opperhoofd van het algemeen bestuur.

3. Hij handhaaft de openbare rust en veiligheid, maar dat omtrent de reglementen niets in de grondwet moet bepaald worden, dat dit essentieel tot de koninklijke macht behoort, en dat wanneer die reglementen mochten strijden met de grondwet of met de wet, de Staten-Generaal uit hun zelve bij machte zullen zijn om dezelve te doen revoceeren.

Leclercq: Door welke middelen? Zij kunnen dit toch niet d'office doen.

Van Lijnden: De zaak loopt geen gevaar, want die reglementen zullen eerst in den Staatsraad onderzocht worden.

Van Hogendorp: De Staten-Generaal, zooals die door ons gecomponeerd zijn, hebben kracht genoeg om zulke reglementen tegen te houden; en de *Staten der provinciën zouden zich, als het nood is, bij hen voegen!*

Van Maanen: Dit laatste zou tegen alle principes strijden, en kan dus geene solutie zijn.

Leclercq: Ja, maar wij hebben er zooveel misbruiken van in Frankrijk gezien.

Holvoet: Daar was geen wetgevend ligchaam dat de uitvoerende macht kon terug houden, wanneer zij tot excessen verviel, en zoodanige macht zullen wij hier hebben.

Van Zuijlen: Hoe zullen de Staten-Generaal die reglementen kennen?

De president: Zooals alle de burgers, en dit is genoegzaam.

Elout: Er is nog wel een sterker objectie te maken, wanneer namelijk de Staten-Generaal eens niet vergaderd zijn; maar de Koning zal de reglementen aan de Staten-Generaal mededeelen en dan zullen deze gelegenheid hebben om er zich over te expliceren; ook kan men die zwarigheden veelal voorkomen, door de wetten zoo volledig te maken, gelijk thans plaats heeft.

Gendebien: Wij hadden deswege eene wet in de Oostenrijksche Nederlanden, maar de Vorst stoorde er zich niet aan; ook daar hadden wij een Staatsraad, maar deze was het met den Vorst eens; de Staten zwegen, en de Vorst verbrak de wetten door 't maken van reglementen; daartegen moet in de grondwet gezorgd worden, 'tzij door den Koning niet te geven de macht van reglementen te maken, of door te bepalen, dat die reglementen de wetten niet mogen veranderen; voor dezen Koning hebben wij geene vreze, maar zijn opvolgers; zij zullen misschien er anders over denken.

Mollerus: Er zijn reglementen pur executoir, andere niet; wordt er nu eene wet door den Koning aan de Staten-Generaal voorgesteld, waartoe nog de reglementen behooren, dan zouden de Staten-Generaal kunnen bepalen, dat ook die nadere reglementen aan hunne sanctie moeten onderworpen worden.

Dotrengé: Zelfs in de wetten, welke men zoo volledig mogelijk oordeelde, heeft men in Frankrijk niet alleen door keizerlijke decreten, maar door ministeriële dispositiën en circulaire aanschrijvingen nog merkelijke latitude gegeven; dit is verschrikkelijk, maar indien men permitteert, dat een burger zich tegen een reglement

verzet, op grond van den duidelijken text der wet en dit in *justitie* kan doen gelden, dan mag ik wel lijden, dat die faculteit om reglementen te maken, onbeperkt blijve.

Elout: De ondervinding in dit land kan hier tot antwoord strekken; ik als advocaat heb mij tegen dergelijke vexatiën in justitie met vrucht verzet en te Amsterdam is daarvan een zeer recent voorbeeld; dus de waarborg zit in de onafhankelijkheid der rechtbanken.

Van Maanen: De zaak is bij uitstek moeielijk, en ik conformeer mij met de Commissie, omdat ik niets beter weet, maar de opinie van Leclercq, Dotrengé en Gendebien meriteert zeer veel reflexie; want de objectiën van Elout, uit de kracht der justitie ontleend, doen niet af; er zijn objecten van wetgeving en reglementen, welke nooit in justitie kunnen behandeld worden (zoo was het de historie der gardes d'honneur) en waar zal men daartegen waarborg vinden; zoo zijn er vele, en men zegge niet, dat hier een Raad van State is; die was in Frankrijk ook; men heeft er toch de gevolgen van gezien, alle die institutiën kunnen denatureren.

maar ik eindig met voor de opinie der Commissie te stemmen.

De Coninck ita: bloote reglementen moet de Koning kunnen maken, maar als hij daarbij de wet verkracht, is er usurpatie. Ergo videndum, wat daartegen te doen. Respondeo hetgeen al of niet kan gedaan worden met betrekking tot de responsabiliteit der ministers; waarop ik namens de Commissie gereed ben te rapporteren.

De president brengt het geheele rapport in omvraag en verklaart het in zijn geheel voor zich te accepteren; ita van Zuylen, Raepsaet, Aylva, Lampsin, Holvoet, Elout, die allen van oordeel zijn, dat de geproponeerde art. in de grondwet moeten komen.

Mollerus: Geen definitiën, dus niet de drie artikelen van Elout.

Queysen: De definitiën zijn ook niet juist, want als de wet b. v. bepaalde, dat er eene belasting zoude zijn op 't gemaal, zonder den modus quo te bepalen, dan zou de Koning, op grond van de extensie van art. 1 door de Commissie voorgesteld, daaraan de executie kunnen geven op zoodanige wijze als hij wilde, en dit behoort niet alzoo.

Van Maanen: Maar die wet zoude zoo slecht zijn, dat zij niet denkbaar is. attamen niets in de grondwet te stellen over de reglementen op gronden door de Commissie aangevoerd; het tweede art. door de Commissie voorgesteld, is de grondslag onzer grondwet; alle deelen van gezag, of zoo als men het noemt, vereenigen zich in den Koning, doch dit straalt in de grondwet door.

Gendebien tegen 't rapport: echter niets nieuws te stellen boven 'tgeen in de grondwet staat, alle definitiën zijn gevaarlijk.

Leclercq tegen de drie artikelen, maar de Koning moet de reglementen aan de Staten-Generaal communiceren.

De president: Dit strijdt met de monarchie.

Thiennes: De beginselen van 't rapport zijn goed, doch liefst niet de 3 art., als noodeloos, ita et Queysen, Mean, Dotrengé, Merode, du Bois, v. Lijnden, v. Maanen, Alberda, v. d. Duyn, de Coninck, Aerschot, en ita conclusum de zaak te laten zoo als zij is.

De Coninck rapporteert namens de Commissie ¹⁾ over de *verantwoordelijkheid der ministers* en proponeert de artikelen:

La personne du Roi, étant inviolable, sacrée, les ministres sont responsables des actes contraires à la loi fondamentale dont ils ordonneraient l'exécution. Ils sont cités de ce chef devant la Haute Cour par le procureur-général, siégeant près d'elle et à peine de forfaiture d'après un acte d'accusation, dressé par les Etats Généraux.

Queysen: Het eerste art. schijnt niet admissibel, want niet de ministers, maar *de Koning* ordonneert die executie; — maar bovendien hoe zal men aan iemand eene misdaad maken van het executeren der bevelen van den Koning; dit is tegen alle principes.

Hogendorp: Wil de Commissie ons de Engelsche principes komen opdringen? de verlamming van het koninklijk gezag zal ik steeds bestrijden. Alzoo zouden de ministers niet ministers zijn van *den Koning*, maar van de Staten-Generaal — dit strijdt tegen onze beginselen en zeden.

De Thiennes: Ik ben lid van de Commissie geweest, en heb mij met het rapport geconformeerd, maar moet toch zeggen, dat ik er hoe langer hoe meer zwaarigheid in zie; als minister ontvang ik dagelijks besluiten over zaken, mij onbekend, die ik niet kan beoordeelen, en toch moet executeren.

Van Maanen: Ik ben ook in dat geval; de meerderheid der Commissie heeft gewild een *ministère* responsable en in dien geest zouden de art. kunnen dienen, maar ik herzeg hetgeen ik in de Commissie gezegd heb, *non capio*, daar toch de Koning wegens de grondwet *Koning* is, en wij geen *ministère-Roi* zullen hebben.

Dotrengé begrijpt niet, waartoe die responsabiliteit zal dienen, en hoe een regter ter wereld zoude durven condemneren iemand, die 's Konings bevelen getrouw had uitgevoerd.

Mollerus: Zoude men dan ook volgens de Commissie moeten aannemen, dat een prefect verantwoordelijk zoude zijn voor de

¹⁾ Commissie benoemd in de zitting van 9 Mei 1815 en bestaande uit: De Thiennes, Holvoet, Elout, Van Maanen en De Coninck.

executie van ministeriele aanschrijvingen of bevelen tegen de constitutie, of een burgemeester wegens het uitvoeren van inconstit. bevelen aan hem door een prefect gegeven? alzoo zal ieder dan moeten oordeelen over de moeilijste punten van staatsregt; het is absurd.

Gendebien: Er moet in de constitutie een waarborg zijn tegen vexatiën en anticonstitutionele gedragingen van mindere ambtenaren.

De president: Dit zal men vinden in den Code pénal, maar al deze discussiën schijnen dan toch te doen zien, dat men vrij algemeen met mij van opinie is, dat wij geene Engelsche ministers moeten hebben, afhankelijk van de Staten-Generaal.

Van Maanen: Van dit laatste is in de Commissie geene questie geweest; de zaak zelve is moeilijk; vele leden der Commissie hechten er veel aan; ik niet; omdat ik er geene resultaten van zie, en meer betrouw op de eerlijkheid en braafheid onzer menschen, dan op dergelijke beginselen; dit is ook door de andere heeren niet sterk tegengesproken, maar de meerderheid heeft gewild, door de artikelen een beginsel te consacreren, dat in het hart van elk eerlijk man gevestigd behoort te zijn, namelijk dat als de Koning hem dingen beveelt, die hij overtuigd is dat tegen de grondwet strijden, hij daartegen eerbiedig moet remonstreren; daartoe heeft de meerderheid die *gerechtelijke* verantwoordelijkheid gewild, welke ik even weinig begrijp als hare uitvoerlijkheid.

Hogendorp: Wel dan is het immers noodeloos, van dit alles in de constitutie iets te zetten; de observatie van Dotrengé is juist; in Engeland bedankt de minister en gaat over in de oppositie en daarmee is men tevreden, en men citeert mij daarenboven een feit van een gecondemneerd minister in Engeland; er is er geen.

Holvoet: Ik citeer daartoe Marlborough en den graaf van Oxford.

De Coninck: Wel als daarvan geen voorbeeld is, dan is het noodig, dit epouvantail in de constitutie te stellen.

Elout: Men moet de questie alleen beschouwen in verband met de inviolabiteit van den Koning; er is wel iets voor, maar meer tegen; maar het *principe* moet voor of tegen positief door ons worden uitgemaakt; dus te onderzoeken 1°. de natuur van het delict; 2°. de manier van procederen.

De president proponeert om *geenszins in den zin der Commissie* het principe der verantwoordelijkheid van de ministers in de constitutie uit te drukken, maar het te laten berusten bij het beginsel van art. 104 dat zij verantwoordelijk zijn voor misdaden in officie begaan, edoch te admitteren de principes der Commissie omtrent de forme van accusatie.

Mollerus: Conform het eerste, doch omtrent het laatste kan ik mij nog niet expliceren; laten wij dit onderzoeken, als wij aan dat art. 104 zullen zijn gekomen. Ik twijfel er aan, of zelfs in het beginsel van de *niet-verantwoordelijkheid*, zooals ik die met den president begrijp, dat artikel verandering zal behoeven.

Van Maanen: met Mollerus. Indien de vergadering niet admiteert het beginsel der ministeriële verantwoordelijkheid door de Commissie voorgesteld, behoeft art. 104 niet veranderd te worden.

De president concludeert tot *verwerping* van het *principe* der commissie en om alzoo van de zaak niets in de grondwet te stellen, en om nader ad art. 104 te onderzoeken, of het verandering behoeft, dissentientibus Raepsaet, Holvoet, du Bois en de Coninck, die voor 't rapport der Commissie hebben gestemd, en Queysen, Dotrengé, Elout en Van Maanen, die het 2de artikel verwerpen, doch het eerste als een *monitum* zouden kunnen toegeven, maar als niets meer; waarna de president de vergadering adjourneert tot Vrijdag.

Journal van Raepsaet.

Le procès-verbal du 12 est lu et approuvé. M. Elout au nom de la commission fait un rapport sur l'art. 32 concernant le pouvoir royal, tendant à déclarer:

1. Que le roi exerce exclusivement le haut pouvoir exécutif.
2. Qu'il est le chef suprême de l'administration générale.
3. Qu'il maintient la tranquillité et la sûreté publiques.
4. Que la commission, tout en reconnaissant l'abus qui a été fait du pouvoir réglementaire dans les dernières années du gouvernement autrichien et dans tout le cours de notre réunion à la France, sous Bonaparte, était cependant d'avis, qu'on ne pouvait restreindre le pouvoir réglementaire du roi, sans entraver la marche du service; qu'en conséquence elle était d'avis de ne pas parler, dans la constitution, du pouvoir réglementaire; d'autant moins, que si les réglemens, que le roi donnera, sont en opposition avec la loi fondamentale ou avec la loi, pour l'exécution de laquelle ils sont faits, les états généraux peuvent les faire retirer à leur session subséquente.

M. Queysen observa sur la première proposition, qu'il n'était pas vrai que le Roi a exclusivement le pouvoir exécutif, puisque la levée de divers impôts tels que la mouture, se faisait par les états provinciaux.

Dans les deux propositions suivantes on trouva de la rédonnance, puisque ces attributs de suprématie sont inherens au pouvoir royal.

En conséquence les trois premières propositions furent rejetées à la presque unanimité, d'autant plus qu'il était dangereux d'établir les pouvoirs par des définitions, qui présentent trop de vague, à raison de leur généralité, et que le gouvernement, dans des tems difficiles, en tire toujours son avantage.

Quant à la quatrième, je proposai d'obliger le roi de soumettre à l'assemblée des états généraux, pour être approuvés, les réglemens qui auraient été faits dans l'intervalle des deux sessions, ce qui prévenait toute entrave à la marche du service; mais on me répondit que cette masse de réglemens et d'ordres aurait enlevé trop de temps aux états généraux, qu'il suffisait que les états généraux pussent réclamer contre ceux qui en fournissaient des motifs. Sur cette observation, la quatrième proposition du rapport fut adoptée sans réclamation¹⁾.

M. De Coninck, au nom d'une commission, fait un rapport sur la responsabilité des ministres, il tend à déclarer:

1°. Que la personne du roi est sacrée et inviolable.

2°. Que les ministres sont responsables des actes contraires à la constitution, dont ils auront ordonné l'exécution.

3°. Qu'ils seront traduits devant la haute cour, sur la dénonciation des états généraux et à la poursuite du procureur-général de cette cour, qui devra le faire sous peine de forfaiture.

Ici s'élève une grande discussion; d'une part on observe que le ministre n'ordonne pas l'exécution, qu'il exécute; d'autre part que l'art. 32 obligeant le roi de soumettre, avant l'exécution, tous les actes de l'exercice de la dignité souveraine à la délibération préalable du conseil d'état, on ne conçoit pas aisément, comment le ministre pourrait être responsable d'un acte qui ne serait ni directement ni indirectement de son fait, et bien moins comment il pourrait s'établir juge contradictoire d'un acte, que le roi et le conseil d'état auraient jugé légal et constitutionnel. Qu'il n'en était pas de notre constitution, comme de celle de l'Angleterre, où les ministres gouvernent par eux-mêmes sous le nom du roi et sans avoir besoin de consulter le conseil d'état. Que, suivant notre constitution, les ministres devront jurer la constitution, et que dans cet état des choses en cas de gestion inconstitutionnelle, ils pourront être poursuivis comme parjures et traîtres, en vertu

¹⁾ La différence est cependant bien grande et essentielle: dans mon projet, le réglemant n'est que provisoire et subordonné à l'aggrégation des états; dans l'autre il demeure obligatoire, si le roi n'accueille pas la réclamation des états.

de l'art. 104. Qu'à la vérité la rédaction de l'art. 104 ne représente pas une garantie suffisante, puisque le procureur-général pourrait ne pas demander aux états généraux *la permission* de poursuivre, qu'en conséquence on doit ajouter à cet article un amendement, qui accorde aux états généraux le droit d'ordonner la poursuite et au procureur-général l'obligation d'y obtempérer.

Je propose pour amendement: *»que le ministre sera responsable de sa gestion personnelle contraire à la loi fondamentale, ou à la loi qu'il est chargé d'exécuter»*.

A la fin est arrêté, à la majorité, qu'il n'y aura pas de responsabilité des ministres, dans le sens proposé par le rapport de la commission, attendu qu'il semble assez pourvu contre l'abus du pouvoir ministériel, par leur serment sur la constitution et la disposition de l'art. 104, lequel dans le mode de poursuite, sera amendé suivant qu'il sera trouvé convenable, lorsque la discussion s'ouvrira sur cet article.

Zitting van 18 Mei 1815.

Aanteekeningen van Van Maanen.

De president stelt voor alle de bedenkingen door Van Maanen, de Coninck en anderen gemaakt tegen de al te algemeene strekking en inhoud der redactie van het eerste lid van art. 32 en proponeert de nieuwe redactie daarvan commissoriaal te maken.

Dotrengé gelooft dat ook en dat bepaaldelijk in het art. moet uitgedrukt worden, *welke zaken de Koning in den Raad van State behoort te brengen* en dat zelfs behoort te worden uitgedrukt *dat er een Raad van State zal zijn*. Ita et Mollerus.

De president maakt de zaak commissoriaal aan Queysen, Merode, Holvoet en Elout.

In 't journal van Raepsaet vindt men alleen dat er eene commissie over het eerste lid van art. 32 benoemd is.

Zitting van 20 Mei 1815.

Aanteekeningen van Van Maanen.

Elout rapporteert namens de Commissie benoemd tot redactie van art. 32, 33, 34 nopens den Raad van State.

Volgens die artt. zoude ook in de acten of besluiten over zaken,

welke de Koning naar goedvinden al of niet in den Raad van State kan brengen, moeten blijken, dat de Raad van State gehoord is; hiertegen observeert Van Maanen, dat dit noodeloos en gevaarlijk is; noodeloos, omdat er geene verplichting is om den Raad van State te hooren, gevaarlijk, omdat het stof tot argumenten kan opleveren, wanneer de Koning eens in een geval den Raad van State hoort, en in een ander soortgelijk geval niet, waarvan dan uit de redactie van 't besluit zou blijken; dus dit te veranderen. ita de Coninck, Holvoet.

Elout gelooft, dat het beter is, dat het zoo blijft, dan zal hij den Raad van State meer hooren.

Conclusum met Van Maanen dit te veranderen.

Hogendorp proponeert, om de redactie der Commissie te vermeerderen met de bepaling, dat de Raad van State den eed op de constitutie zal afleggen; et ita conclusum.

Van Maanen: Uit de redactie blijkt niet duidelijk, dat de Koning niet verplicht is om uit elke provincie een lid te kiezen; dit moet zoo duidelijk mogelijk worden uitgedrukt.

De president conveniëert daarvan en besluit daartoe unaniem.

Van Maanen: Waarom moet de Koning *verplicht* zijn om den Raad van State van State over zaken der Koloniën te hooren? ik geloof wel, dat het nuttig kan zijn; maar die verplichting schijnt te strijden 1°. met den aard der zake; 2°. met art. 36 der grondwet, hetwelk aan den Koning bij uitsluiting het opperbestuur der Koloniën toekent, en 3°. met het bestaan van een bijzonderen Raad van koophandel in art. 35.

Elout: De Koning consulteert thans de Raad van State over kolonie-zaken, en dit is zeer goed, daar bekijken wij de zaken wat naauw; de kolonieraad is daartoe ongeschikt en zijn consiliarius niet, en art. 36 stelt den Koning niet buiten de verplichting om den Raad van State ten deze te raadplegen.

Van Maanen: Ik wil alleen maar een contresens wegnemen, hetzij door art. 36 te veranderen, hetzij de redactie der Commissie. Evenwel zie ik niet, waarom men den Koning ten deze aan dien band zal leggen, als hij waarlijk het opperbestuur der Koloniën heeft; men zou hem hier aan grooter band leggen en meer vaststellen dan bij art. 32.

Elout: Neen, want dat art. was algemeen en comprehendeerde *alles*; nu is het gespecificeerd, adde: mijne redactie bepaalt zich ook maar tot de *algemeene maatregelen nopens de Koloniën*.

De Coninck appreciëert de observatie van Van Maanen, maar niemand anders.

En wordt het rapport geconcludeerd.

Journal van Raepsaet.

M. Elout, au nom d'une commission, fait rapport sur l'art. 32, relativement à l'organisation du Conseil d'état.

Il propose de le composer de 24 membres tirés des diverses provinces, à la nomination du roi. Le roi le préside, en son absence le secrétaire d'état. Le prince héréditaire en est membre à 18 ans; les autres princes quand ils sont majeurs; le roi soumet au conseil toute proposition à faire aux états-généraux ou faite par eux, et toute mesure générale, relative à l'administration intérieure, ainsi qu'aux possessions d'outre-mer, et consulte au surplus le conseil sur toutes autres matières d'intérêt général et particulier, s'il le trouve bon. Dans le premier cas il doit énoncer dans ses actes, la clause: le conseil d'état entendu, dans les autres cas il lui est libre d'omettre cette clause. Il peut nommer aussi des conseillers d'état honoraires au nombre de 48, sans traitement et les appeler au conseil selon son bon plaisir. Le prince héréditaire n'est pas compris dans le nombre.

Le président observe que les mots: »lui seul décide'', semblent présenter un sens un peu absolu. L'assemblée ne le trouve pas ainsi. Il est résolu d'insérer dans le texte la formule arrêtée pour le serment du conseil d'état.

M. Van Maanen demande si le devoir de consulter le conseil d'état, déterminé ainsi que dessus, s'étend aussi aux affaires des colonies; il pense qu'en cas d'affirmative, un tel devoir n'est pas en harmonie avec le pouvoir illimité qu'accorde au roi l'art. 36. M. Elout répond, que ce dernier s'étend aussi aux affaires des colonies; que pour des affaires de si grande importance il n'est pas prudent d'abandonner le roi aux conseils d'un seul ministre, et que le besoin de prendre conseil, sans être astreint à le suivre, n'ôte rien au pouvoir, que lui accorde l'art. 36.

Je propose de laisser dans le texte les mots: »autant que possible dans toutes les provinces'', que la commission a rejettés sous le prétexte que dans une constitution tout doit être positif; je n'admets pas ce motif, et j'observe que bien qu'il soit vrai, que le roi ne trouve pas des hommes capables dans chaque province, et par conséquent qu'on ne peut pas raisonnablement limiter son choix à cet égard, néanmoins ces mots seront toujours un titre patent et perpétuel en faveur de chaque province, qui se croirait injustement négligée.

L'amendement proposé est mis aux voix et adopté sans réclamation; ce fait, le rapport est adopté.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 16^{den} FEBRUARI 1880.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, L. PH. C. VAN DEN BERGH, J. DIRKS, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., W. C. MEES, N. BEETS, J. P. SIX, B. J. LINTELO DE GEER, G. MEES AZ., A. KUENEN, S. A. NABBE, C. M. FRANCKEN, H. KERN, M. J. DE GOMJE, H. VAN HERWERDEN, C. VOSMAER, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, P. DE JONG, M. F. A. G. CAMPBELL, J. G. R. ACQUOY, J. C. G. BOOT, secretaris, en van de zuster-afdeeling de heer C. J. MATTHES.

De heer Borret heeft bericht gezonden, dat ongesteldheid hem verhindert de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal wordt gelezen en goedgekeurd. Voor de boekery zijn aangeboden door de kinderen van Mr. H. J. Koenen diens Christelijke liederen, uitgegeven door J. P. Hasebroek, Amst. 1879; door de heeren Borret en Boot de zevende jaargang van de Rivista di filologia; namens den heer Veth, die tot zijn leedwezen door ongesteldheid verhinderd is deze vergadering bij te wonen, het tweede deel van Java; een Latijnsch gedicht met Italiaansche vertaling, getiteld: La Cerere lucchese, canto georgico del Prof. B. F. Francesconi, Lucca 1880, ingezonden door den auteur.

Alvorens het woord te verleen en aan den heer Acquoy, verzoekt de voorzitter den secretaris de twee zoonen van wijlen den hoogleeraar Moll ter vergadering binnen te leiden, op dat zij getuigen kunnen zijn hoe de nagedachtenis huns vaders in de Akademie vereerd wordt.

Nadat zij plaats genomen hebben, draagt de heer Acquoy het uitvoerige levensbericht van zijn geliefden leermeester voor, die vierentwintig jaren lid der afdeeling was, drientwintig malen door haar tot ondervoorzitter verkozen werd, hare bijeenkomsten getrouwelijk bijwoonde en hare werken met belangrijke verhandelingen verrijke.

De voorzitter zegt den spreker dank voor het goed geteekend beeld, dat hij van den overledenen geleverd heeft. Als naar gewoonte zal het in het Jaarboek der Akademie worden geplaatst.

Over Boot's *Observationes criticae ad Ciceronis epistolas* wordt bij monde van den heer Francken verslag uitgebracht. De vergadering vereenigt zich met de conclusie, dat zij alleszins waardig zijn om in de werken der Akademie te worden opgenomen.

Daarna voert de heer van Herwerden het woord over fragmenten van Grieksche tooneelpoëzie gevonden in een papyrus, die bijna twee eeuwen voor onze jaartelling in Egypte geschreven, daar uit een graf voor den dag gehaald en in 't laatst van het vorige jaar door den Franschen geleerde H. Weil ontcijferd, uitgegeven en verklaard is. Na opgave van hetgeen door Prof. Cobet en door Duitsche geleerden tot zuivering en opheldering van den tekst gedaan is, vestigt hij de aandacht op een fragment van 23 senarien, behelzende eene klacht van Europa, levert bijdragen tot vaststelling van den slordig geschreven tekst, geeft eene metrische vertaling daarvan, en stelt een onderzoek in naar den dichter, Aeschylus volgens Weil, Euripides volgens

Cobet, aan wien die versen schijnen te moeten toegekend worden.

De voorzitter herinnert den spreker, dat de tijd nagenoeg verstreken is, en noodigt hem uit het vervolg later voor te dragen. Deze twijfelt of hij daartoe in de volgende vergadering gelegenheid zal vinden, en wil liever zijn stuk aanbieden voor de Verslagen en Mededeelingen.

Na algemeene rondvraag wordt de vergadering te drie uren gesloten.

VERSLAG

OVER

OBSERVATIONES CRITICAE AD M. TULLII CICERONIS EPISTOLAS,

DOOR DEN HEER BOOT AANGEBODEN
VOOR DE VERHANDELINGEN.

Met belangstelling heeft de commissie van de in hare handen gestelde bijdrage kennis genomen. De heer Boot heeft in het jaar 1865—'66 eene kritische en exegetische uitgave van de epistolae ad Atticum bezorgd en sinds dien tijd de bedoelde brieven nooit geheel ter zijde gelegd; hij heeft de aanmerkingen in de beoordeeling van Meutzner e. a. nauwkeurig en onpartijdig onderzocht en buitendien op vele plaatsen zijne vroegere meening gewijzigd. Hij heeft daarenboven zijne kritische aantekeningen op de 16 boeken ad Familiares en op die ad Quintum fratrem en ad Brutum ten beste gegeven. Het aan de Akademie aangebodene werk is dus de vrucht van den arbeid en het onderzoek van vele jaren.

De kritische behandeling van Cicero's brieven heeft met eigenaardige moeilijkheden te kampen. Zoo uitgebreid en breed als de redenaar Cicero is, zoo kort en bondig is de briefschrijver. In zijne gemeenzame briefwisseling komen toespelingen voor op zaken, die ons niet of slechts zeer onvolledig bekend zijn. De stijl is kort, puntig en vol ellipsen: voor de geadresseerden waren in veel gevallen weinig woorden voldoende, waar voor ons na zooveel eeuwen een lange uiteenzetting noodig is. De samenhang ontbreekt veelal, de opeenvolging van het medegedeelde hangt af van de volgorde van den brief waarop geantwoord wordt, of

van den luim van het oogenblik. Soms geeft de schrijver opzettelijk zijne meening in bedekte termen te kennen, waar hij op de tabellarii niet genoeg vertrouwt en het gevaarlijk zou zijn geweest, als derden zijne meeningen over staatszaken te weten kwamen. En ook in die brieven, waarin hij overigens zijn gemoed uitstort, komen uitdrukkingen voor, die, berekend om een zacht verwijt in niet kwetzenden vorm in te kleeden, niet uitmunten door helderheid.

Daarbij komt de ontredderde staat van den tekst in de weinige bestaande handschriften. Wel schijnt het getal glossemata niet bijzonder groot en meestal krijgen wij den indruk dat de afschrijvers recht slecht, zoo goed als zij konden, hebben teruggegeven wat zij vonden — een voordeel voor den criticus van onschatbare waarde —, maar daarentegen is het meer dan waarschijnlijk, dat vele uitlatingen, die op goede gronden worden aangenomen, en vele verschrijvingen ontstaan zijn uit de vluchtige wijze, waarop deze brieven waren opgeschreven. Het minst geldt dit van enkele stukken, die in min of meer officieelen trant aanbevelingen of verontschuldigungen bevatten, maar het zijn juist de meer vertrouwelijke, de met minder zorg geschrevene, die voor oudheidkunde en geschiedenis de meeste waarde hebben, en deze maken het grootste getal uit. Tot de herstelling van de ware lezing wordt niet alleen palaeographie en kritische takt vereischt, maar ook eene omvattende kennis van de tijdgeschiedenis, van het openbare en bijzondere leven der Romeinen in de laatste eeuw der republiek en — natuurlijk — van de taal en den stijl van Cicero.

Het komt uwe commissie voor dat de heer Boot op nieuw heeft bewezen, dat hij bij de kritische behandeling dezer brieven aan deze eischen kon voldoen. Wij prijzen de objectiviteit waarmede de schrijver van afwijkende meening heeft kennis genomen: bij zeer bepaalde afkeuring van onjuiste verbeteringen, schroomt hij niet om elders rondborstig eene vroegere dwaling te erkennen; zelfs is een enkelen maal de vraag bij ons opgekomen of (bijv. tegenover Madvig op Att. II. 14,2) te veel wordt toegegeven. Van de literatuur over het onderwerp, ook van oudere commentatoren, is vlijtig

gebruik gemaakt, de auteurs van de tekstverbeteringen, die voldoende waren en nieuwe gissingen onnoodig maakten, zijn nauwkeurig opgegeven. Bij de behandeling van een paar honderd plaatsen uit stukken, die reeds door de handen van zooveel uitgevers gegaan en in verspreide geschriften zoo dikwijls toegelicht zijn, verdient deze kennisneming van voorgangers te meer erkend te worden, omdat zij op dit terrein niet algemeen is.

Van meer belang dan de beoordeeling van oudere voorlagen zijn de eigene tekstherstellingen en gissingen. Wij ontmoeten daaronder de zoodanigen die afdoende zijn. Natuurlijk, dat dáár, waar de gewone palaeographische hulpmiddelen te kort schoten, eene stoutere gissing moest worden gewaagd, maar meestal zijn de verbeteringen, palaeographisch reeds, te rechtvaardigen. Niets eenvoudiger dan *qua* te veranderen in *qua* *S* = *qua* *semis*sibus, Fam. VIII. 6, 5. Van dezen aard zijn *προλεγομένας* — *προηγμένα* IX. 18, 3, *usta-vita* aant. op Att. I. 16, 7, *consors-conscius* I. 18, 1, *cōsol-cēsor* (*consul-censor*) VI. 1, 17, *stultus-esto alius* VII. 1, 5, *nisi quid eius fuerit* — *nisi qui deus fecerit* VII. 23, 3, *Caesarem cenantem secum dixisse* — *Caesurem secum dixisse* XIV. 2, 3, *a te-certe* Brut. I. 13, 2, *cum per* — *semper* ad Q. fr. I. 1, 22. *sat* (*satis*) — *sed* (*set*) II. 3, 5. Voortreffelijk is ad Q. fr. II. 6 (8) einde, waar te lezen staat: »*cenabis quum veneris*»; na de laatste syllaben van *cenabis* (*nabis*) is *nobis* voor *quum cum* uitgevallen: »*cenabis nobiscum quum veneris*». Van den uit de provincia terugkeerenden Gabinius, die, algemeen gehaat, in plaats van een zegepraal te houden, 's nachts de stad binnensloop, wordt spottenderwijs ad Q. fr. III. 2, 2, gezegd: *cum Gabinius quacunque veniebat, triumphum se postulare dixisset, subitoque bonus imperator noctu in urbem hostium plenam invasisset* — goed en duidelijk: *hostium plenam*, waar vroeger werd gelezen *hostium plane*. Ook zal niemand beweren, dat *renuntiat* — *te nunc iactat* ad Q. fr. III. 6, 6, eene te stoute verandering is. Wij zouden van dezen aard meer kunnen bijbrengen, maar vertrouwen dat het gezegde voldoende zal zijn om u eenigszins den aard van de kritiek, die hier gevonden wordt, te doen kennen.

Tegenover deze plaatsen staat een betrekkelijk groot aantal lezingen, waarmede wij onze volledige instemming niet kunnen betuigen, hetzij omdat eene andere oplossing van de bestaande moeilijkheden ons even aannemelijk voorkomt, hetzij omdat wij sommige problemen voor onoplosbaar houden, waarbij wij wilden *ἔπειχεν* en *ἐτίχεν*. Het getal der laatste is evenwel verreweg het geringste, en wij zijn er verre af, iemand eene grievē er van te maken, dat hij voor moeilijkheden niet terugdeinst; wij weten zeer wel, dat het *desperatis non adhibere medicinam* niet te schielijk moet worden ingeroepen, en dat de bepaling van hetgeen werkelijk hopeloos verloren is, m. a. w. van hetgeen door geen menschelijke scherpzinnigheid oplosbaar is, even aanmatigend als ontmoedigend kan zijn. Indien wij herinneren, dat over 't algemeen van voorgestelde verbeteringen dikwijls slechts een betrekkelijk klein getal terstond *alge-meene* goedkeuring mag wegdragen, dan zal het niet vreemd voorkomen, dat wij hier en daar twijfelingen en bedenkingen hebben. De heer Boot zal bij het ter perse leggen van zijn werk misschien wel inzage willen nemen van eenige kleine aantekeningen bij het doorlezen van zijne bijdrage gemaakt.

Het oordeel uwer commissie is derhalve dat de »*Observationes criticae ad M. Tullii Ciceronis epistolas*» menige verbetering bevatten die volkomen evident is, en waar dit het geval niet is, dan toch de weg wordt aangewezen, waar langs de ware lezing moet worden opgespoord; dat het werk van ons geacht medelid derhalve alleszins waardig is om in de werken der Akademie te worden opgenomen.

Amsterdam, 16 Februari 1880.

C. M. FRANCKEN.

S. A. NABER.

BERICHT

OVER DEN

WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE.

Sinds eenige jaren heerscht er eene buitengewone bedrijvigheid op den Italiaanschen Parnassus, vooral onder die dichters, welke zich tot voertuig hunner poëtische schepingen van de moderne landstaal bedienen. Wellicht is er, in de laatste zes eeuwen, van Frate Jacopone tot aan Manzoni, in de literarische geschiedenis van Italië geen tijdperk aan te wijzen, waarin het getal der in versmaat schrijvenden zóó groot was. Het laat zich denken, dat deze buitengewone dichterlijke strooming op het Schiereiland ook haren invloed deed gevoelen aan de beoefening der Latijnsche poëzie. En inderdaad vindt deze in onze dagen talrijker liefhebbers in Italië dan elders: van welk verschijnsel de terugwerking op de deelneming aan den wedstrijd, door Hoeufft's legaat geopend, niet is uitgebleven. Immers van de mededingers naar den uitgeloofden eereprijs zijn sedert eenige jaren verreweg de meesten afkomstig uit de bekoorlijke streken, waar de oranjewijgen bloeijen. Hun getal, hoewel in den laatsten tijd voortdurend toenemend, was toch nooit zóó groot als dit jaar. Van de twaalf dichtstukken, ter mededinging ingezon-

den, zijn vermoedelijk drie vierden het werk van Italianen. Het zij echter tevens ter eere der dichters gezegd, dat zij zich, op weinig uitzonderingen na, in hunne beoefening der klassieke poëzie door onmiskenbaren vooruitgang onderscheiden. Terwijl toch vroeger door de beoordeelaars van wege Hoefft's legaat menigmaal luide geklaagd werd zoowel over de onbeduidendheid en gebrekkigheid der ingezonden prijsverzen, als over hun gering getal, zoodat er soms jaren verliepen, zonder dat één enkel dichtstuk kon worden bekroond, verheugen wij ons thans in een veel verbeterden toestand. De dichters komen niet alleen talrijker op, maar hun werk is meestal boven het middelmatige verheven, en verdient dikwijls geprezen of met het eermetaal beloond te worden.

Van de elf schrijvers, welke dit jaar in het dichterlijk strijdperk traden, moest reeds bij de eerste uitmonstering, de auteur van het stuk getiteld *Artes christianae ab interitu vindicatae*, de heer Kanunnik Giuseppe Vaglica van Monreale in Sicilië, van de mededinging door ons worden uitgesloten; wjl hij, in strijd met de voorwaarden door Hoefft's legaat gesteld, zijn naam eigenhandig teekenend, en zonder zich door een leenspreuk te dekken, met open vizier het poëtisch tornooi was ingetreden. Er bleven dus slechts tien auteurs met elf dichtstukken, te zamen meer dan 1700 verzen tellend, ter beoordeeling aan uwe Commissie over.

Om reeds bij den aanvang van ons onderzoek door eene voorloopige schifting der ingekomen gedichten onzen arbeid bij hunne beoordeeling te verlichten, hebben wij, na rijp overleg, ze allen in twee hoofdgroepen ingedeeld. Daarvan bevat de eerste die stukken, welke ons niet verdienstelijk genoeg voorkwamen om voor den gouden eereprijs, of eene loffelijke vermelding en uitgave op kosten van Hoefft's legaat, in aanmerking te komen; terwijl in de tweede afdeeling aan de door ons bestgekeurden hunne betrekkelijke plaats van verdiensten wordt aangewezen.

De eerste groep telt zeven dichtwerken, waarvan er vier tot de beschrijvende poëzie behooren, terwijl de drie overigen

aan vorstelijke personen gewijd zijn, en een elogistisch karakter hebben.

1. Voor elk minnaar der klassieke oudheid is eene kunstreis naar Athene eene welkome versnapering. De dichter, wiens stuk is geteekend met de wel wat lange spreuk: *Res quae pectus tangunt, facilius est sentire quam exprimere atque effingere verbis*, gunde zich dit edel genot, althans in zijne verbeelding, en beschrijft ons zijne indrukken in eene elegie van 100 verzen met het opschrift: *Loca sacra*. Deze titel, zonder meer, zou in den regel aan de *Heilige Plaatsen* van Palestina doen denken; doch het gebruik van het praedicaat »heilig» is in onze dagen zóó elastiek geworden, dat wij den auteur niet wegens deze heiligverklaring der Helleensche bouwvallen mogen lastig vallen.

De inhoud van deze elegie laat zich licht vermoeden. Opgetogen van vreugde, dat hij Griekenland mag begroeten, brengt de dichter zijn eerste bezoek aan Athene, en stoomt — ik wil zeggen — roeit den Piraeus binnen. Beurtelings bewondert hij de kolonnaden der statige propylaeën of bouwt in zijne verbeelding het prachtig Erechtheum weder op, of meent het bronzen beeld van Minerva tegen het azuur van den Griekschen hemel te zien schitteren. Allerlei historische herinneringen dringen zich voor zijnen geest: Socrates, Plato, Salamis, de Areopaag, de Akademie, enz. enz. Bij al die beschouwingen toont zich de schrijver vrij wel tehuis in de Grieksche oudheid, en blijkt aanleg te hebben om een archaeoloog te worden. Of echter uit hem ooit een latijnsch puikdichter zal groeijen, meenen wij, met zijne elegie in de hand, te mogen betwijfelen. Niet zoozeer dat het hem aan kennis van taal en metriek ontbreekt; maar wel aan het onmisbare talent, om aan zijne denkbeelden eene waarlijk poëtische opvatting, uitdrukking en inkleeding te geven. Vermoedelijk is hij geen dichter geboren, maar poogt hij, door noesten vlijt — wij houden den schrijver voor een Duitscher — dichter te worden. Daarom blijft hij prozaïsch ook zelfs dan wanneer hij zingt. Hoort slechts als proeve deze ontboezeming over Griekenlands onsterfelijke grootheid, waarin toch het enthousiasme zijne hoogste temperatuur bij hem schijnt te hebben bereikt:

Talia vi mira perfecit terra benigna,
 Instituit donis talibus ipsa suos.
 Hanc et adhuc laudem consumpsit nulla vetustas,
 Et memor haec aetas vos, sacra loca, colit.
 Ingenii cultus donec regnabit in orbe,
 Gens excelsa, tibi fulgor honestus erit.

»*Dat zingt niet!*» zou een vroeger beoordeelaar uit de Commissie van Hoeufft's legaat, dien wij zoo gaarne in ons midden zagen, de geleerde en beminnelijke Delprat, bij het hooren van zulke verzen hebben uitgeroepen. Wij zeggen het ook hier ons geacht medelid na, en hebben daarmede tevens ons afkeurend oordeel over dit stuk uitgesproken.

2. In plaats van eene klassieke kunstbeschouwing brengt ons een Italiaansch liefhebber van het jachtvermaak eene beschrijving van het uitstapje, dat hij deed naar de vogelrijke bosschen in de omstreken van Napels, om er de in Italië gezochte vijgenpikkertjes, *beccafichi*, te gaan schieten. Ten einde een zijner vacantiedagen aangenaam door te brengen volgde hij den raad van Ovidius: *Vel jaculum vel pictas sume pharetras, Et tua cum duris venatibus otia misce*, en koos deze woorden tot motto voor eene Elegie, die hij van de jacht teruggekeerd opstelde, en onder den titel *Ficedulae* voor Hoeufft's wedstrijd bestemde. Het gedicht telt juist 100 verzen en de schrijver is beleefd genoeg om ons te zeggen, dat het niet uitvoeriger is geworden, omdat hij korthedshalve eene vrij lange reeds afgewerkte episode over de stichting van Napels achterliet, ter plaatse waar hij incidenteel van de Sirenen gewaagt. Behalve deze oplettendheid, waarvoor wij hem verplicht zijn, geeft de dichter nog welwillend eenige ophelderingen ten beste, vooral ten gevalle van zulke lezers, welke minder in de kunsten der jacht of de specieele botaniek der omstreken van Resina en Stabia te huis zijn. Deze verklaringen worden, bij wijze van randglossen, in de Italiaansche taal aan den Latijnschen tekst toegevoegd. Zonder haar zou denkelijk niemand, tenzij alleen de kenners van het vak, ooit ver-

moed hebben dat bijv. in v. 49 in dezen anderhalven hexameter:

*flexaeque foramini cannae
Postico intrudo teretes cum fomite capsas,*

eenvoudig van het laden met een piston in een achterlaadgeweer *système Lefaucheur* wordt gesproken. En wie, bid ik u, wie onder de lezers aan deze zijde der Alpen, welke het gewoonlijk in de kennis der ultramontaansche vijgensoorten niet ver hebben gebracht, zou zonder de glossatuur des geleerden auteurs de rijke terminologie hebben verstaan van het smakelijke fruit, waarop de vijgenpikkertjes hun aas vinden: *fichi castagnuoli*, *fichi brogiotti* en *fichi Troiani*, door de Napolitanen ook *bizeffe* genoemd?

Het speet ons dat de poëtische verdiensten van dezen dichter niet in verhouding stonden tot zijne heuschheid en veelzijdige kennis. Wel bezit hij zekere vaardigheid om een niet onwelluidend vers, in tamelijk zuiver Latijn, te fatsoeneeren; doch als compositie, is zijn gedicht mager en zonder samenhang. »Een duister en onbehagelijk dichtstuk': dat was het vonnis door een der kunstrechters over dezen schrijver uitgesproken, waarmede zich de andere twee vereenigden. Ook de auteur zelf schijnt niet zonder bekommring geweest te zijn over den uitslag. Aan 't eind immers van zijn gedicht breekt hij plotselings zijn jachtverhaal af, uit vrees, zegt hij, *ne vellat mihi Delius aurem*. Wij vertrouwen, dat de teleurgestelde dichter op zijne beoordeelaars de straf niet zal toepassen, die hij van den Muzengod duchtte, indien wij zijn stuk onbekroond en ongeprezen ter zijde leggen.

3. Een ernstiger onderwerp, op ernstige en waardige wijze behandeld, biedt het derde gedicht dezer afdeeling aan. Een nog jeugdig schrijver, *juvenis auctor*, zond ons voor Hoeufft's wedstrijd een *tenue carmen suo Marte exaratum*, gelijk hij zelf bescheiden zijne meer dan honderdvijftig hexameters noemt, en koos tot leenspreuk de schoone woorden: *Omnia vincit amor*. Dit motto is als de korte inhoud van

het dichtstuk zelf met den titel: *In Mediolani peste* — correcter, dunkt ons: *In pestilentia Mediolanensi* — *eximia divi Caroli Borromei caritas*. Immers de auteur schildert ons in zijn zang de onverwinnelijke menschenliefde, de heldhaftige zelfopoffering en onbezweken moed van Carlo Borromeo, aartsbisschop van Milaan, toen aldaar in het jaar 1576 de pest uitbrak. Zeker niet zonder verdiensten zijn de volgende verzen, hoewel niet altoos vloeiend en sierlijk gebouwd, waarin de dichter den edelmoedigen en onverschrokken kerkvoogd laat optreden:

Borromeus adest: turbantibus aequora ventis
 Aër ceu quando nigro se condit amictu,
 Horrisono et coeli reboant convexa tonitru,
 Instantem cernit correptus navita mortem
 Vorticibus pavitans jam jam demergier atris;
 Cum tenebras inter rursum sua lumina vibrat,
 Atque fugat nubes fons luminis aetherius Sol.
 Tunc nova spes fulget pectus dulcedine complens.
 Aequora jam rident, ventorum et flabra secundant
 Remigium, optatis puppis dum allabitur oris.
 Haud aliter Carolus, saevit dum lethifer aestus,
 Spem fovet, aegrorum certans mulcere labores
 Vexatis donec pestis decessit ab oris.
 Hic satis est unus, divino cuius amore
 Pectus inexpletum flagrat, qui mente animoque
 Aerumnis major damnis praefulget in ipsis.
 Spernere divitias, requiem, noctisque soporem,
 Nil veritus, miseris totum se donat habendum.

Nog menig andere plaats vonden wij in dit gedicht, die onzen lof verdiende en ons in de meening bevestigde, door een lid onzer Commissie uitgedrukt, dat zich van dezen schrijver nog iets beters liet verwachten. Wat wij echter in zijn gedicht, ook uit sympathie voor den jeugdigen auteur, gaarne prezen, mocht ons toch het oog niet doen sluiten voor zijne tekortkomingen. Deze zijn o. a. de gebrekkigheid of liever afwezigheid van plan en samenhang, de niet altoos

zuivere taal, en het te veelvuldig gebruik van viersyllabige eindverzen. Dat de studielievende dichter zich echter, bij zijne eerste niet geslaagde deelneming aan Hoeufft's wedstrijd, niet late ontmoedigen. Met den ijver en de kennis die hij ons schijnt te bezitten, zal hij het verder brengen.

4. Slechts zelden maken de schrijvers der prijsverzen, zonder gevaar van hun naam te verraden, hunne persoonlijkheid zóó nauwkeurig bekend, als de auteur van het vierde gedicht zulks de beleefdheid had te doen. Wij begroeten in hem een oud-leerling van het sinds lang in Sicilië bestaande Seminarium van Monreale, de kweekschool van tal verdienstelijke mannen, wier roem in onze Noordsche streken echter minder is doorgedrongen, gelijk ook onze vaderlandsche celebriteiten niet altoos even spoedig hun weg naar het Zuiden vinden. Geen wonder dus, dat het werk van dezen dichter een geleerd voorkomen heeft en niet alleen, gelijk Hoeufft verlangde, Latijnsche verzen bevat, maar ook velerlei aantekeningen en scholiën van wijsgeerigen of biographischen aard, waarin meer dan tien Siciliaansche schrijvers en zelfs een lid van het Fransche Instituut, in zijn eigen taal, worden aangehaald. Toch heeft de diepzinnige studie der wijsbegeerte den auteur niet belet om ook de poëzie te beoefenen en een open oog te blijven houden voor de schoonheden der hem omringende bekoorlijke natuur. Aan deze laatste beminnelijke eigenschap hebben wij de keuze te danken van het onderwerp voor dit gedicht; aan 's schrijvers eruditie de geleerde citaten, waarmede zijn opstel is verrijkt; aan zijn wijsgeerigen aanleg het filosofisch waas, dat er op ligt.

De dichter-wijsgeer levert ons eene beschrijving van zijne *villeggiatura* in de heerlijke omgeving der stad Monreale, bij Palermo, wier schoonheid zóó beroemd is, dat zij, in navolging van den »Gouden Hoorn» te Constantinopel, door de Sicilianen *Conca d'oro*, genoemd wordt. Een voortreffelijk onderwerp inderdaad voor een schilder, die in den kleurenschat van zijn palet den weg kent, en met talent zijn penseel weet te hanteeren! Doch onze dichter was misschien

te veel, of bleef althans hier te overwegend, wijsgeer. In plaats van een kunstig uitgewerkt landschap, tintelend van kleur en gloed, gaf hij ons het weinig behagelijke portret van den Italiaanschen filosoof Miceli, omringd van nog een paar andere geleerde heeren, voor hetwelk de prachtige *Conca d'oro* niet veel meer dan tot achtergrond dient. Dat vergrijp tegen de kunst mochten wij hem, als rechters in een poëtischen wedstrijd niet vergeven! Daarenboven maakten wij den auteur, zeker niet ten onrechte, het verwijt, dat hij de heerlijke natuurfereelen, welke hij zich ondernam te veraanschouwelijken in de soms fraaije, maar al te spaarzame verzen, die hij er aan wijdt, veel te verward, als in een kaleidkoop door elkander schudde, in plaats van ze rustig en statig voor onze oogen te laten voorbijgaan. Voor al die gebreken, waarbij zich nog andere van taal en dictie voegden, mochten wij niet blind blijven, al wilden we ook gaarne aan den ijverigen en letterlievenden schrijver, waar hij 't verdient, recht laten wedervaren. Ofschoon wij derhalve niet allen zijn werk even streng veroordeelden, was toch ons eenparig besluit om aan den dichter van *Mons regalis et rura adiacentia* geene eereplaats in dezen wedstrijd aan te wijzen.

Thans komen in deze afdeeling aan de beurt de drie mededingers, welke vorstelijke personen tot onderwerp hunner zangen hebben gekozen.

5. De eerste, een Italiaan, bracht ons in één bundel twee gedichten, waarvan het eerste met het Virgiliaansche motto: *Semper honos nomenque tuum laudesque manebunt*, het uitvoerigst is van al de ingezonden stukken — het *Carmen* bevat 406 hexameters — en den titel draagt: *De Pio IX Pont. Max.* Het andere, van veel minder omvang, is eene Ode, als welkomstgroet aan paus Leo XIII, bij diens verheffing toegezongen.

De schrijver dezer dichtstukken bezit zekere vaardigheid in het hanteeren der latijnsche metriek, en 't ontbreekt hem ook niet aan geoefendheid en zelfs gemak om zijne denkbeelden in meestal zuivere taal uit te drukken. Ten blijke dat ons sommige verdiensten van dezen dichter niet onopge-

merkt bleven, hoewel ons oordeel over zijn geheel werk ongunstig moest uitvallen, laten wij hier eenige verzen volgen, welke wij onvoorwaardelijk kunnen prijzen, en die, waren zij talrijker in zijn *Carmen* geweest, vermoedelijk hem een hooger plaats in onze waardeering zouden hebben verzekerd. De schrijver vergelijkt hier de waakzaamheid van Pius, om de hem toebetrouwd ten verderfelijke dwalingen te beveiligen, met die van een herder, welke van uit de hoogte een gebroed adders bespiedend, die zijne kudde belagen, de ondiere door een afgebroken rotsklomp verplet:

Agmēn ut hydrorum gelida qui nocte quierunt
 Nodis implicate aggestis per mutua; at illos
 Intentus pecudi speculatus pastor ab alto
 Lubrica ad ardentem solem convolvere terga,
 Oreque sanguineo linguas vibrare minaces,
 Opprimit immani dejecto fragmine montis
 Et contundit humi conantes caerulea frustra
 Tollere colla, iram frustra saniemque vomentes.

Er zijn, behalve deze regels, in dit uitvoerig *Carmen* nog een paar andere verdienstelijke plaatsen, waarop wij u zouden kunnen wijzen en waarin de dichter zijn held als beschermner van kunst en wetenschap, als opspoorder van de monumenten der oudheid, of als standvastig en plichtgetrouw kerkvorst schildert. Doch hiertegenover zouden wij eene vrij lange lijst moeten ophangen van tekortkomingen in stijl en taal, in metrum en woordenkeuze, die ernstige berisping verdienen. Een en ander zou ons de grenzen, aan dit verslag gesteld, verre doen te buitengaan, vooral bij den ongewoon grooten omvang van het dichtstuk. Liever willen wij dus hier eenige aanmerkingen van meer algemeenen aard bijvoegen, om u het doorgaand karakter en gehalte van dit *Carmen* beter te doen kennen, en tevens beknoptelijk de gronden aan te geven, die ons afkeurend oordeel hebben gemotiveerd.

Dat de dichter hoogst ingenomen was met zijn onderwerp, zal hem wel niemand ten kwade duiden; doch ieder eenigszins bevoegde, meenen wij, zal hem als een gebrek toereke-

nen, dat hij de geestdrift, die hem bezielde, niet beter aan zijne lezers wist mede te deelen. Geen wonder dus, dat een der leden onzer Commissie het enthousiasme van den schrijver »onnatuurlijk en kunstmatig opgeschroefd" noemde; ofschoon, bij nader beschouwing, zulks meer schijnt te wijten aan mangel van genialiteit bij den auteur, dan wel aan zijn opzettelijken toelag om geestdrift te veinzen, waar hij die niet werkelijk gevoelt. Integendeel: soms geeft de schrijver van het *Carmen* zelfs blijken van zekere naïviteit in 't uiten van zijne overtuiging en het ontwikkelen van zijne denkbeelden, welke meer getuigt van zijne gemoedelijkheid, dan van zijne menschenkennis en tact. Immers, hij schijnt er niet aan te hebben gedacht, dat zijn werk ook beoordeelaars kon ontmoeten, die zich in zijne subjectieve overtuiging en levensbeschouwing niet tehuis zouden vinden, en die, zonder hem daarvan als kunstrechters rekenschap te vragen, toch in een wedstrijd van latijnsche poëzie, door een Hollander geopend, hem den eisch konden stellen, om zijne gedachten, symbolen en beelden zóó te formuleeren, dat hunne beteekenis voor elk hunner verstaanbaar en begrijpelijk werd. Met een weinig meer scherpzinnigheid had de dichter kunnen vermoeden, dat zijn gedicht, althans voor sommige lezers, veel van zijne aantrekkelijkheid moest verliezen, indien hij hen, bij meer dan eene episode van zijn *Carmen*, in eene sfeer van ideeën verplaatste, die voor hen, gelijk hij kon vermoeden, eene *terra incognita* waren gebleven.

Nog eene andere bedenking kwam ons voor den geest tegen het plan en de uitwerking van het *Carmen de Pio IX Pont. Max.* Wij vroegen ons af, welk doel zich de schrijver gesteld had bij het ontwerpen van zijn gedicht? Heeft hij van den overleden Kerkvorst eene dichterlijke levensbeschrijving willen leveren, of stelde hij zich slechts ten doel, om in groote omtrekken zijn beeld te veraanschouweliijken? In geene der beide onderstellingen schijnt hij ons te zijn geslaagd. Voor eene biographie is zijn gedicht veel te fragmentarisch en onvolledig, voor eene grootscher opvatting en behandeling al te breedsprakig en langwijdig. Was eene geschiedenis van Paus Pius IX door den schrijver bedoeld, dan

doet hij haar te kort, wijl zijne levensschets eerst met de zending van Graaf Giovanni Mastai als apostolisch delegaat naar Chili begint; en daarna, in het aan groote gebeurtenissen zoo rijke leven van den Opperpriester menigvuldige leemten achterlaat. Doch ook zelfs indien hij de historische feiten slechts tot achtergrond voor een dichterlijk beeld van Pius heeft willen gebruiken, is zijne poging mislukt; wijl hij wat helder moest uitkomen, door verwarde voorstelling en overtollige bijzaken als in nevelen heeft gehuld, en niet meer dan een onvolmaakte en onbestemde voorstelling van zijn held heeft geleverd.

Over de *Ode* van denzelfden dichter aan Paus Leo XIII gewijd, kan ons verslag veel korter zijn. Zij lijdt in vele opzichten aan dezelfde gebreken en is daarenboven op menige plaats duister en gewrongen van stijl. Ofschoon dus hier en daar een fraai gebouwde vers is aan te wijzen, kwam ons toch dit gedicht, waartegen ook bedenkingen van taalkundigen aard werden geopperd, al te onbevallig en onvolmaakt voor, om eene loffelijker vermelding dan het *Carmen* in onze rangschikking te verdienen.

Het doet ons leed, dat wij den schrijver dezer beide stukken, waaraan blijkbaar veel arbeid en vlijt is besteed, geen gunstiger onthaal konden doen. Misschien ware hij beter geslaagd, indien hij zijn doelwit niet zóó hoog had gesteld. Nu is hij beneden zijn onderwerp gebleven, en als kunstrechtters mochten wij ons niet met een *In magnis voluisse sat est* vergenoegen. Laat de dichter liever een minder verheven onderwerp ter bewerking kiezen; thans schijnt hij ons den wijzen raad van den ouden wetgever te hebben verzuimd: om vóór het aangrijpen der lier eerst de draagkracht zijner schouders te beproeven.

6. Nu volgt een zang waarin een geheel andere toon wordt aangeslagen. In keurig schrift, op een groot folioblad puik velijnpapier, biedt ons een dichter zijn *Carmen* van 65 jamben met het bijchrift: *Labor omnia vincit*, en met den weidschen titel: *In Regali Puella Margarita Beatrice Eleonora* — de *Almanach de Gotha* noemt de Prinses Feodora — *Filia*

Imperialis Principis Frederici Wilhelmi, Unio Itala-Germanica significatur. De hier bezongen koninklijke telg is het bijna achtjarige dochtertje van den Kroonprins van Pruisen. Waarom nu juist deze jeugdige Prinses de *Unio Itala-Germanica* moet *symboliseeren*, zal wel voor velen, gelijk voor ons, die in de geheimen der diplomatie niet zijn ingewijd, duister blijven; tenzij de sleutel ter oplossing van het raadsel gezocht moet worden in het taalkundig scholion, door den schrijver zelven bij den tekst gevoegd: *Unio pro gemma et concordia sumitur.* Is die onderstelling juist, dan zou de naam zelf van Prinses Margarita reeds, zonder meer, aan een *verbond* doen denken, wyl *unio* eigenlijk ook een *margarita* of *gemma* beteekent! Wat ons echter duidelijker bleek dan deze etymologische verklaring, was de onverholten toeleeg van den dichter, om onder het bezingen van de onovertroffen gratiën der vorstelijke *puellula, flosculus redolens puellularum*, ook de gelegenheid waar te nemen om alleronderdanigst zijn hof te maken aan andere, minder jeugdige grootheden. Onder dezen wordt de *inclytus Arus* benevens de doorluchtige ouders van het kind, de *invictus Genitor, quem alebat Mars*, en zijne vorstelijke moeder, *Victoria decore plena*, hoffelijk begroet, zonder evenwel Koning Umberto te vergeten, die bescheidenlijk *delitiae omnium Italarum* genoemd wordt, en als *propater* van het Prinsesje, zijn petekind *intimis medullis* lief heeft. Zooveel smaak zelfs krijgt de schrijver in dit hooge gezelschap, dat hij, geheel ingenomen door zijne hoofdsche plichtplegingen, onderwijl het hoofdonderwerp van zijn *Carmen* vergeet, en een grooter getal verzen wijdt aan de hem omgevende vorstelijke personages, dan aan de heldin van zijnen zang, de jeugdige en bekoorlijke Margarita.

Welke de nationaliteit dezes dichters zij laat zich slechts gissen. Is hij een Italiaan, gelijk wij vermoeden, dan verkeerde hij denkelijk in den waan, dat bij 't bezingen van een Duitsch-Italiaansch verbond de nationale gezindheid bij zijne thans Germaansche naburen zooveel mogelijk rozenkleurig moest worden geschilderd; van welken toeleeg de volgende jamben zeker een allerkostelijkst specimen mogen heeten:

Leuci et Alsatii nova fruentes
 Libertate Diis habere certant
 Grates, vindicis et sui potentem
 Manum munificam deosculari.

Maar wij vergeten hier misschien dat persoonlijke waardeering van historische toestanden minder tot ons rechtsgebied behoort. Daarom wijzen wij liever op de onbeduidendheid en platheid van het geheele stukje, dat een onzer medeleden naar verdiensten „een dwaas en overdreven lied” heeft genoemd. Waartoe dus meer? Beter ware het wellicht u verschooning te vragen van zóó lang bij deze ijdeluitige rijmelarij te hebben verwijld.

7. Gezonder denkbeelden, zuiverder en vooral edeler taal, gepaste eerbied en ontzag zonder laffe vleijerij, klinken ons tegen uit het dichtwerk van een Nederlander, die trouwens ook tot een Vorst sprekend, zonder zijn volkskarakter te verloochenen, zich het breeduitgemeten *bél parlar* van een Italiaan, of de zoetsappige *Schmeichelei* eens Duitschers, niet zou hebben kunnen eigen maken. De Nederlandsche dichter wijdt zijn vers aan onzen tegenwoordigen Kroonprins: *Ad Alexandrum principem Arausiacum*, met de hier welgepaste spreuk: *Tot tamen amissis te compensavimus unum*. Hij koos daartoe het oogenblik, waarop Prins Alexander, van smart overstelpt wegens het verlies van de hem zoo dierbaren, in de Zwitsersche bergpassen de eenzaamheid zocht, en noodigt den Vorst uit om in het Vaderland terug te keeren:

Huc ades, huc propera, spes o nunc unica nostra,
 In natale vocant te pia vota solum;
 Nempe tui fugiens nimium loca conscia luctus,
 Solus in Helvetiis flesque latesque jugis.

Reeds bij den aanhef zijner Elegie herinnert de dichter den Prins van Oranje in een tiental fraaije verzen, hoe in vroeger tijden het Vaderland meermalen bij zijne doorluch-

tige voorzaten toevlucht en bescherming zocht, wanneer Spanjaard en Galliër het bedreigden, of later de volkswensch, ter afschudding van de Napoleontische overheersching, een telg uit 's Vorsten doorluchtig Stamhuis ten troon riep:

Saepe fuit tempus dubiis cum cincta periclis
 Patria, terrificis vel cumulata malis,
 Auxilium, o Princeps, Regis nunc sola propago,
 A proavis peteret praesidiumque tuis:
 Sive instaret Iber, gladio juratus et igni
 Flectere sub dirum libera colla jugum;
 Seu pede victrici fastu stimulatus et ira
 Calcaret Batavos rex Ludovicus agros;
 Seu vox una foret: pereant Bonapartia sceptrā,
 Auriacum soboles, te tua regna vocant.

Die gevaarvolle en hachelijke tijden zijn thans voorbij; en toch wekken de toestand en toekomst van het vaderland, vooral na de smartelijke verliezen van het vorstelijk Stamhuis, bezorgdheid bij allen, die het liefhebben. Beweegredenen genoeg voor den Prins van Oranje, wyl hij alleen als troonsopvolger gespaard bleef, om zijne smart te temperen en zich geheel te wijden aan zijn vaderland. Zoo handelend zal de Vorst het voorbeeld zijner roemwaardige voorouders volgen; en komt dan eenmaal de dag, waarop hijzelf het vaderlijk erfdeel zal moeten aanvaarden, dan moge zijne regeering langdurig en gezegend zijn:

Sic tibi cum quondam fuerint a patre relictā
 Quae gerit egregie sceptrā geratque diu,
 Primus Alexander teneas felicia regna.
 Cura deum populi deliciaeque tui.

Hoewel zonder veel gloed en verheffing verdient toch deze Elegie in menig opzicht te worden geprezen. Hare taal is eenvoudig, zuiver, en de inhoud getuigt van gevoelens, die het hart en den geest van den schrijver eer aandoen. Jammer dat zij ons te arm aan dichtelijke vinding voorkwam

en te uitsluitend over ééne gedachte loopend, om haar, vergeleken vooral met andere in ons oog verdienstelijker dichtwerken, eene eereplaats aan te wijzen. Ons oordeel over haar laat zich vrijwel samenvatten in de woorden, die een der beoordeelaars, ter waardeering van het stuk, er bij schreef: »Eenvoudig, natuurlijk; fouten zag ik niet, evenmin groote deugden». In dit laatste vooral ligt de reden, waarom wij geen vrijheid vonden om deze Elegie te rangschikken in de tweede groep, ter welker beoordeeling wij thans kunnen overgaan.

Drie gedichten werden door ons, na gemeenschappelijk onderzoek en beraadslaging, voor deze afdeeling afgezonderd. Het eerste schildert de bekoorlijke natuur in de omstreken van Albano; het tweede is een troostbrief aan Keizerin Eugénie bij den betreurenswaardigen dood van haren zoon; en het derde schenkt ons een hekeldicht op de moderne *bas-bleu's*, door welke de emancipatie der vrouw wordt gepredikt. Over elk dezer stukken gaan wij nu het resultaat van ons onderzoek mede deelen.

1. Er is geen reiziger, die ooit Italië heeft bezocht, of hij herinnert zich met genoegten het gevoel dat hem aangreep, toen hij voor 't eerst het verrukkelijk landschap in het gebergte, bij de meeren van Albano en Nemi, vóór zich zag liggen. Niet licht zal hij het heerlijk uitzicht vergeten op die spiegelgladde wateren, waarin zich het diep azuur van den Italiaanschen hemel terugkaatst. Van dit bevoorrecht hoekje te midden eener grootsche en toch liefelijke natuur heeft een inlandsch dichter eene beschrijving willen leveren. Hij is, onzes inziens, vrij gelukkig in zijne poging geslaagd. Zijn gedicht, eene Elegie van 90 verzen, die hij ons aanbiedt met den titel van *Lacus Albanus* en de leenspreuk uit Propertius: *Pacis amor Deus est: pacem veneramur et omnes*, heeft groote verdiensten. Zij schildert in fiksche gebouwde, en toch vloeiende en zangerige verzen van onberispelijke Latijn de voortreffelijke schoone natuur der genoemde localiteit en stoffeert hare fraai uitgewerkte

tafereelen met historische herinneringen, voor welke het grootsch en toch bekoorlijk landschap den achtergrond vormt. In menige toets, die de schilder op zijn tafereel aanbrengt, weet hij de locale kleur te treffen zonder haar te overdrijven, en herkent men zijne geoefendheid en kunst. Als proeve daarvan geven wij slechts hier dit keurig tafereeltje waarin de dichter, nog verzonken in zijne historische herinneringen, door het gezicht van de uit het veld terugkeerende jonge dochters van Albano, uit zijne mijnering wordt opgewekt:

Haec ego dum meditor quae prisca nepotibus aetas
 Tradidit, inque oculis cernere sculpta puto,
 Albanæ properant turmatim e rure puellae,
 Mitibus et pomis plena canistra gerunt.
 Ast aliae currum sertis frondentibus ornant,
 Pulcror in mediis circumspicienda sedet.
 Haec quatit alternis cybeleia tympana palmis,
 Clamitat illa rudi bacchica verba sono.
 Mox faciles iterant luna surgente choreas:
 Fit strepitus; crebri circumeunt calices.
 Potator dulces cantat citharoedus amores;
 Arridet juveni laeta puella proco.
 Me licet insani fugientem murmura vulgi
 Ebria turba suos cogit adire jocos.

Wij oordeelen dit stuk eervolle vermelding en de uitgave op kosten van Hoeufft's legaat waardig.

2. Een treuriger, maar desniettemin voor een dichter aantrekkelijk onderwerp koos zich een Milanees ter bewerking in zijne Elegie van 128 verzen, met den titel: *Ad Eugeniâ Augustam in funere filii Aloysii [Ludovici?] Eugenii Napoleonis Consolatio*, en de kenspreuk: *Parce, tibi leges ausim quod dicere flendi*, — *Et lacrimis aliquem constituisse modum* geteekend A. C., die eene navolging is van v. 7 en 8 der *Consolatio ad Liviam*.

In den aanhef zijner Elegie herinnert de dichter aan

keizerin Eugénie, dat hij zijner Muse het zwijgen heeft opgelegd zóó lang de vorstin nog gelukkig en vereerd was. Nu echter de tijden veranderd zijn, en zij uit haar vaderland verdreven, van haren gemaal beroofd, door vele tegenspoeden geteisterd, ook nog haar eenigen steun en de kroon van haar leven door het wegsterven op vreemden bodem van haar geliefden zoon heeft verloren, komt de dichter zijne tranen met die der beproefde vorstin en moeder mengen:

Nunc quando extorris patria, viduata marito,
 Orba unius, eras cui modo dicta parens,
 Tot gravium sub mole jaces deserta malorum,
 Parcere uti lacrymis livor et ipse neget,
 Quae dubii renuit plansus, nunc munera luctus
 Heu! nimium veri solvere justa venit.
 Illam, Augusta, quibus tua fletibus alluis ora
 Commiscere suos, adprecor, aequa sine.

Na deze inleiding wordt Prins Louis Napoléon, de keizerin uit den hemel toesprekend ingevoerd. Mijne Muse, zegt de dichter, — misschien wel ietwat vermeten — is ook met bovenaardsche toestanden bekend, en zal de gedachten en wenschen van den zoon aan de moeder getrouw vertolken.

Door deze gevoelvollen rede van den prins aan zijne bedroefde moeder, wordt het grootste gedeelte van het gedicht (v. 33—106) ingenomen. De spreker put zijne troostgronden uit het godsdienstig geloof en de onwankelbare hoop op eene gelukkige onsterfelijkheid. Voor hemzelf is het uur der belooning reeds gekomen. Meermalen heeft zijne geliefde moeder hem in vroeger dagen die verheven waarheden ingeprent, wanneer zij hem, zijn blik richtend op het met sterren bezaaid uitspansel, aan hare borst drukte en teeder liefkozend, op den Hemel wees, als laatste doeleind van het menschelijk leven. Die liefderijke vermaningen kwamen hem levendig voor den geest in het noodlottig oogenblik, waarop in Afrika's woeste streken, de pijlen van barbaarsche horden zijn leven bedreigden. Voor zijn stervend oog rees toen de liefelijke gestalte zijner moeder, die hem voor 't laatst verma-

tiend toesprak, en zijne ziel op nieuw met verlangen naar God vervulde:

Quum mihi supremum sponte in discrimen eunti
 Jam reliqua in terris non erat ulla salus;
 Quippe hinc inde uni subito incurrentia centum
 Promptam intentabant barbara tela necem,
 Ante meos oculos manifesta in luce refulgens
 Alma tui, mater, dulcis imago stetit,
 Qualis eras mihi quum puero tua genua prementi
 Sublustri nitidum vespere habente polum;
 Sidera commonstrans toto rutilantia coelo
 Talia dicebas, oscula multa ferens:
 Unica, nate, mihi cura, o mea sola voluptas,
 Sic tibi permittat sceptrata paterna Deus,
 Intendas regnis animum melioribus, oro,
 Quae super illa pios lucida signa manent.
 Haec iterare mihi sub mortem es visa, novoque
 Mens mea quaesivit percita amore Deum.

Wij zouden nog een aantal andere even fraaie regels uit deze Elegie kunnen aanhalen, waarin over 't algemeen zuivere taal, diep gevoel en vloeiende versificatie zijn te prijzen. Maar reeds genoeg meenen wij te hebben gezegd, om ons oordeel te wettigen, dat ook dit gedicht verdient op kosten van Hoeufft's legaat gedrukt en de maker eervol vermeld te worden.

3. Ons verslag loopt ten einde. Het derde en laatste stuk van deze groep is de reeds vermelde *Satira in mulieres emancipatas* met het motto uit Ovidius: *Fugere pudor verumque fidesque*, ruim 200 hexameters groot. Zoo in 't oogvallend is de voortreffelijkheid van dit gedicht bij de overige vergeleken, dat bij onze eerste samenkomst ter beoordeeling der prijsverzen, na ze alvorens elk in 't bijzonder te hebben onderzocht, wij zonder eenige voorafsprak of beraadslaging, als uit één mond, den schrijver der *Satira* als overwinnaar in den poëtischen wedstrijd aanwezen.

Het gekozen thema bood den auteur ruimschoots gelegenheid om den geesel der Satire te zwaaien. Dat hij het met geest en smaakvolle pittigheid gedaan heeft, zal niemand, vertrouwen wij, die het gedicht lezen zal, ontkennen. Behalve de keurige afwerking van het geheel konden wij zoowel de oordeelkundige groepeerings der onderdeelen, als den klassieken versbouw en de sierlijke, onberispelijke latinitet met nog vele schoonheden van détail onvoorwaardelijk prijzen. Vooral in het hoofdstafereel der *Satira* (v. 17—199), waar de schrijver een dier geëmancipeerde vrouwen schildert en haar als vertegenwoordigster en woordvoerster der overigen ten tooneel voert, zijn hier en daar van die karakteristieke, fijn gevoelde penseeltoetsen aangebracht, gelijk men ze alleen van een volleerd meester in het vak kan verwachten. Wij mogen u, ter kennismaking, het sprekend portret dezer interessante dame niet onthouden. De dichter heeft het in slechts drie verzen geschetst, en toch is zelfs het wolkje *poudre-de riz* niet vergeten!

Frons illi pudibunda parum propiorque virili
Cultus erat: facie exhibitos manifestius annos
Non bene celabat pulvis spissatus oryzae.

De lange redevoering door de geëmancipeerde spreekster als presidente harer geestverwanten voorgedragen, en door den dichter, achter eene kolom verscholen, afgeluisterd, zouden wij hier niet kunnen overnemen, zonder de grenzen van dit verslag te overschrijden. Het welsprekend stuk behandelt de bekende gemeenplaatsen, welke de hoofddogmen der moderne emancipatieleer uitmaken. Deze toch stelt zich voornamelijk ten doel de vrijmaking des geestes van verouderd bijgeloof en onredelijke dwalingen, als daar zijn: het bestaan van een persoonlijken God, van zedelijkheid op goddelijke wetten gegrond, van onsterfelijkheid der ziel, en dergelijken meer. Zich aan die vooroordeelen te ontwoekeren is voor elke geëmancipeerde vrouw de eerste stap op het gebied der waarheid en des vooruitgangs. Doch, wel ingezien, hadden al die nu overwonnen of verouderde leerbegrippen hun voor-

naamsten grond in de averechtsche en dwaze opvattingen onzer voorouders omtrent den oorsprong van den mensch. Een der wetenschappelijke gloriën van onzen tijd, de doorluchtige Darwin, heeft over dit duistere vraagstuk het eerst licht doen opgaan. De spreekster geeft dienvolgens een kort beredeneerd overzicht van de Darwinsche afstammings- en ontwikkelingstheorie, waarin vooral op het, hier alles afdoend resultaat der wetenschappelijke navorsching, de onbetwistbare voortkomst van den mensch uit den *Cercopithecus* — een der vlugste en vernuftigste apensoorten — triomfantelijk wordt gewezen. Op verzoek der presidente rijzen al de aanwezigen van hare zetels op, om hulde te brengen aan den oorspronkelijken stamvader der menschheid:

Quos inter non mente minus quam corpore velox
Cercopithecus adest: huic eia assurgite, matres:
 Humanae stirpis vobis ego trado parentem.

Na de theorie behoort in een wijsgeerig betoog ook de toepassing en de praktijk te volgen. Misschien lag deze onzer geëmancipeerde redenaarster wel het meest aan 't hart. Zij ontwikkelt dan ook hare stellingen met onverbidde logica. Gelijkheid van afkomst geeft aanspraak op gelijkheid van rechten. Waarom toch zou de vrouw, op welk gebied ook, bij den man moeten achterblijven? Van vroegere banden en kluisters haar door godsdiensdienst of zedenleer aangelegd, is zij thans gelukkig bevrijd. Niets mag of kan hare vrije ontwikkeling meer in den weg staan. Waarom zou dus de vrouw in het maatschappelijke leven, in het gezin — waar er nog uit gehechtheid aan onlogische toestanden een gezin blijft voortduren — niet onafhankelijk en vrijmachtig optreden? Waarom zou zij niet op hare beurt afgevaardigde in 'slands vergaderzalen, ja senator of minister kunnen worden? Ook zelfs wanneer het noodlot haar aan een echtgenoot vastketent, moet zij nog voor hare vrijheid blijven strijden. Wanneer haar dan eene verhevener roeping toelacht, en zij voor de wetenschap leven wil, moet zij des noods haren man dwingen om van haar de zorg der keuken of der linnenkast, zelfs der kinder-

kamer over te nemen. Met klassieke belezendheid bewijst hier de welsprekende redenaarster hare stelling door het voorbeeld van Hercules en Omphale, en herinnert er tevens aan, hoe geduldig en gedwee zich de Held die vernedering tot huis-knecht zijner gade getroostte: want — voegt zij er snedig bij — aan de schoonen wordt immers zooveel vergeven!

Nec tamen hunc immitte jugum tolerare pigebat:
Formosis adeo non est violentia fraudi.

Gelijk te verwachten was, verzuimt de begaafde spreekster niet om hare geestverwanten te wijzen op de praktische gevolgen van hare lessen en raadgevingen:

Nunc surgere tempus
O sociae, timidum nunc denique pellere sexum
Barbatumque genus male partis trudere regnis, enz.

Aan deze meesterlijke satire hebben wij den gouden eereprijs toegewezen. Zij is een waardig tegenhanger van de vroeger bekroonde *Satira ad juvenem* en *Satira ad procum*. Wanneer de Heer Secretaris onzer afdeeling het verzegeld naambriefje zal hebben geopend, zullen wij misschien ons vermoeden zien bevestigd, dat de literarische verwantschap, welke wij tusschen genoemde dichtstukken en deze *Satira* opmerkten, zich in de persoonlijke identiteit van haren auteur zal oplossen.

Maart 1880.

TH. BORRET.

S. A. NABER.

J. C. G. BOOT

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN
WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

TWEEDE REEKS.
T i e n d e D e e l .

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER
1881.

GEDEUKT BIJ DE ROEVER-KRÖBER-BAKELS.

INHOUD

VAN HET

TIENDE DEEL

DER

TWEDE REEKS.

PROCESSSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering gehouden	8 Maart	1880	blz.	44.
"	"	12 April	"	"	49.
"	"	10 Mei	"	"	69.
"	"	14 Juni	"	"	73.
"	"	18 September	"	"	141.
"	"	11 October	"	"	173.
"	"	8 November	"	"	201.
"	"	13 December	"	"	281.
"	"	10 Januari	1881	"	296.
"	"	14 Februari	"	"	400.

VERSLAGEN.

Programma certaminis poetici.	blz. 47.
Verslag over de verhandeling van den heer J. Kappeljne van de Coppello over <i>vin facere</i> , enz.	" 174.
Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie.	" 402.
Programma certaminis poetici.	" 409.

MEDEDEELINGEN.

H. van Herwerden, Over eenige onlangs ontdekte tragi- sche dichtregelen.	blz. 1.
P. de Jong, Over zamengestelde Hebreeuwsche eigen- namen.	" 54.
H. Kern, Over een oud-javaansche oorkonde	" 77.
W. J. Knoop, Over Willem III en de verhouding onzer Republiek tot Lodewijk XIV in 1678—1688.	" 116.
C. M. Francken, Een paar opmerkingen aangaande de Lex Coloniae Genetivae Juliae.	" 145.
M. J. de Goeje, Arabische berichten over Japan.	" 178.
J. G. de Hoop Scheffer, de Brownisten te Amsterdam. blz. 208 en 309.	

OVER EENIGE ONLANGS ONTDEKTE TRAGISCHE DICHTREGELN.

DOOR

H. VAN HERWERDEN.

Ontdekkingen van verlorene werken der klassieke letterkunde komen niet zoo dikwijls voor, dat elke vondst, al is die op zich zelve genomen niet zoo heel belangrijk, niet met groote ingenomenheid door de philologen zou worden begroet; maar inzonderheid is dit het geval, wanneer het gevondene tot den bloeitijd der veel bewonderde maar nog altijd te weinig gekende Helleensche letterkunde behoort.

Terwijl de volumina Herculaneusia op zeer weinige uitzonderingen na het publiek, dat in deze zaken belang stelt, niets dan teleurstellingen bereiden, schijnt het dat de Egyptische graven ons in dit opzicht meer zullen geven, dan men ooit had durven verwachten. Immers nadat ze ons in 1847 met een belangrijk deel van den beroemden Attischen redeenaar Hyperides hebben verrijkt en later met een fragment van den Lacedaemonischen lierdichter Alcman, zijn we insgelijks door de uitgave van een Egyptische papyrusrol voor weinige maanden in het bezit gekomen van belangrijke brokstukken van verlorene Attische dramata. Ik heb het oog op den papyrus door den verdienstelijken uitgever van Aeschylus, Euripides en Demosthenes Henri Weil in de verzameling der *Monuments Grecs publiés par l'association pour l'encouragement des études Grecques en France* beschreven, ontcijferd, verbeterd en geïllustreerd in een ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld opstel onder den titel van: *un papyrus inédit*

de la Bibliothèque de M. Ambroise Firmin Didot. Dit opstel is begeleid door twee photoglyptische facsimiles van het voor-naamste wat de rol bevat, van welke de eerste het origineel op de halve, het tweede op de volle grootte teruggeeft.

Voor nadere bijzonderheden naar genoemde studie verwijzende, stip ik alleen aan, dat de papyrus een *opistographon* is, waarvan op de pagina recta staan:

1°. 44 verzen van Euripides, na Weil op nieuw zorgvuldig behandeld door Cobet in het Januari-nummer der *Mnemosyne* en door Blass in dezelfde aflevering van het *Rheinisches Museum*.

2°. Een aantal sterk bedorvene iambische senariën, die te zamen verschillende dramatische fragmenten uitmaken, alle door dezelfde hand geschreven, welke aan een anderen librarus behoorde dan die het fragment van Euripides geschreven heeft. Het eerste dier fragmenten behelst 8 regels van de *Medea* van Euripides (5—12) en geeft daarvan een tekst oneindig slechter dan het jongste en slechtste handschrift dat we van dien dichter bezitten. Daarop volgen 23 tragische trimetri van onbekenden oorsprong, en dan een brokstuk der nieuwe comédie van een onbekend auteur uit een even onbekend drama.

3°. Eene rekening, waarin wordt opgesomd hoeveel brood of graan van het 18de tot het 20ste regeringsjaar van een Egyptisch koning van staatswege geleverd is aan twee kluizenaresen, Taous en Taues, die onder den naam van *Αιδυμαι* in den Serapistempel te Memphis, waarin ze zekere priesterlijke functies verrichtten, woonden.

Daar nu uit andere bronnen bekend is, dat twee kluizenaresen van die namen onder Ptolemaeus Philometor leefden, die in 181 den troon besteeg, besluit Weil, dat het datum van den papyrus opklimt tot voor het midden van de tweede eeuw voor Christus, dus tot den tijd toen de vorst der oude critici Aristarchus aan de beroemde school van Alexandrie bloeide. Eene tegenwerping door Weil zelve tegen deze conclusie gemaakt, wordt met recht door hem teruggewezen in een later opstel in de *Revue de Philologie* van 31 Jan 1880.

Op de pagina *versu* staan, behalve een andere copie van

het groote fragment van Euripides (volgens Weil uit de *Τημενίδαι*, welke door Cobet bestreden meening hij in de *Revue de Philologie* volhoudt), twee voortreffelijke tien-regelige epigrammen in elegische versmaat van den aan 't hof van Philadelphus levenden dichter Poseidippus op den beroemden vuurtoren, die onder den zoon van Lagus door Sostratus van Cnidus gebouwd is op de oostelijkste punt van het eiland Pharos, den zoogenaamden pharus van Alexandrie.

Het zijn de 23 tragische senariën, die terstond op het fragment uit de *Medea* volgen, welker bespreking ik mij tot taak gesteld heb.

Het onderzoek daaromtreunt is vierledig :

- a) Zijn het één of meer brokstukken?
- b) Wat laat zich omtrent den inhoud van het treurspel of de treurspelen waartoe het of zij behoorden vermoeden?
- c) Wie was (of waren) de vermoedelijke auteur (of auteurs;?
- d) Hoe moet de tekst worden vastgesteld?

Deze vragen zijn vooral tengevolge van de uiterst gebrek-kige overlevering niet alleen buitengewoon moeilijk, maar tevens zoozeer in elkander verward, dat eene afzonderlijke behandeling daarvan niet wel mogelijk is. Met behulp van hetgeen de eerste uitgever en anderen daaromtreunt in het midden hebben gebracht, wil ik trachten op de wijze, die mij het geleidelijkst voorkomt, u de voorgestelde meeningen mede te deelen, en tegelijk mijn eigene gedachten, waar ik van anderen meen te moeten verschillen, te ontwikkelen. Voor ik daartoe overga, kan ik niet nalaten hulde te brengen aan den even bekwamen als bescheidenen Weil, dien men, de ongeloofelijke moeilijkheid eener eerste ontcijfering van het slordige schrift in aanmerking nemende, inderdaad moet bewonderen, dat hem gelukt is daarvan te maken wat hij gemaakt heeft. In de eerste plaats zal elk, die met een loupe gewapend het facsimile onderzoekt (dat op de helft der werkelijke grootte gebracht voor 't bloote oog nagenoeg onleesbaar is', volmondig moeten erkennen, dat hij nagenoeg overal gelezen heeft wat er werkelijk staat, en in de tweede plaats bij diepere studie van den tekst inzien, dat de door

hem voorgestelde verbeteringen voor het meerendeel overtuigend zijn.

Ik begin met de dichtregels, zooals die in den papyrus staan, neer te schrijven:

*ΤΑΥΡΩΤΕΛΙΜΩΞΕΝΙΑΠΑΜΠΟΛΟΣΠΑΡΑΝ
ΤΟΙΟΝΤΕΜΕΝΖΕΥΣΚΛΕΜΜΑΠΡΟΣΒΥΤΟΥΠΑΤΡΟΣ*

*ΑΥΤΟΥΜΕΝΩΝΑΜΟΧΘΟΝΗΝΟCΟΝΛΑΒΕΙΝ
ΤΕΙΟΥΝΤΑΠΟΛΛΑΚΕΙΝΑΛΙΑΠΑΥΡΩΛΕΓΩ
ΓΥΝΗΘΕΟΥΜΕΙΧΘΕΙΣΑΙΠΑΡΘΕΝΟΥΣΕΒΑΣ
ΕΜΙΨΕΙΠΑΙΔΩΝΔΕΣΥΓΓΗΞΥΝΑΓΩΝΕΙ*

*ΚΑΙΤΡΙΑΓΩΝΕΙΣΤΟΥΣΓΥΝΑΙΚΕΙΟΥΣΙΠΟΝΟΥΣ
ΕΚΑΡΤΕΡΗΣΑΑΡΟΥΡΑΣΚΑΙΟΥΚΕΜΕΜΨΑΓΟ
ΤΟΥΜΕΝΞΕΝΑΙΚΕΙΝΣΠΕΡΜΑΓΕΝΑΙΠΑΤΡΟΣ
ΕΚΤΩΝΜΕΓΙΣΤΩΝΔΕΡΞΑΜΗΝΦΥΔΕΥΜΑΤΩΝ
ΜΙΝΩΤΕΚΟΥΣΑΡΑΛΑΜΑΝΘΟΝΩΣΠΕΡΑΦΘΙΛΟΣΗ
ΑΙΔΩΝΕ*

*ΜΩΝ ΑΛΛΑΚΕΜΑΓΑΙΣΤΑΙΣΕΜΑΙCΖΟΑΣΕΧΕΙΝ
ΤΟΜΗΠΑΡΩΝΤΕΤΕΡΨΙΝΟΥΚΕΧΕΙΦΙΛΟΥΣ
ΤΡΙΤΟΝΔΕΤΟΥΝΟΥΝΦΟΡΝΤΙΖΕΙΝΧΕΙΜΑΖΕΤΑΙ*

*(Σ)ΑΦΗΔΟΝΑΙΛΑΧΜΗΣΔΕΞΑΡΕΟΣΚΑΘΙΚΕΤΟ
(Κ)ΛΕΟΓΑΡΗΚΕΙΕΝΛΟΤΙΣΛΟΤΙΣΜΑΤΟΣ
ΠΑΣΗΣΥΠΕΡΠΕΡΩΝΤΕΣΑΛΑΧΙΜΟΥΣΤΕΝΗΣ
ΑΥΧΕΙΔΕΤΡΩΑΝΑΣΤΥΠΑΡΘΗΣΗΒΙΟΝ*

*ΠΡΟΣΟΥΔΕΛΩΚΑΜΗΤΕΙΜΑΡΓΑΙ^N(Α)ΔΟΡΕΙ
ΑΣΤΥΠΕΡΒΑΡΤΟΝΔΡΑΧΤΕΚΑΙΠΑΘΗΚΑΚΟΝ
ΔΕΠΤΗΓΑΡΕΛΙΠΙCΙΗΛΗΕΠΙ(Ξ)ΥΡΗΜΕΝΗ
(ΜΗ)ΠΑΝΤΑ(Π)ΑΙCΑΣΕΚΧΕΩΠΡΟΣΑ(Ρ)ΜΑΤΕΙ.*

De min of meer onzekere letters zijn tusschen haakjes geplaatst. Ik laat de correctie volgen voor zoover die tot dusverre door allen als zeker wordt aangenomen, en spatieer hetgeen nog onverbeterd is of waarover verschil van gevoelen bestaat.

*Ταύρω τε λειμών ξένια πάμβοτος παραν
Τοιόνδε μὲν Ζεὺς κλέμμα πρεσβύτου πατρὸς*

αὐτοῦ μένων ἄμοχθον ἡνόσον λαβεῖν.
 εἴν' οὖν τὰ πολλὰ κείνα διὰ παύρων λέγω,
 γυνή θεῶ μιχθεῖσα παρθένου σέβας
 ἤμειψα, παίδων δ' ἐξύγην ξυναγώνει.
 καὶ τριαγωνεῖς τοὺς γυναικείους πόνους
 ἐκαρτέρησα ἄρουρα κοῦκ ἐμέμπατο
 τοῦ μὴ ξενεγεῖν σπέρμα γενναίου πατρός.
 Ἐκ τῶν μεγίστων δ' ἠρξάμην φυτευμάτων
 Μίνω τεκούσα.
 Ῥαδάμανθυν, ὅσπερ ἄφθιτος παίδων ἐμῶν
 ἀλλακεμαγαισταίσεμαιοσζοασ ἔχει
 τὸ μὴ παρὸν δὲ τέρψιν οὐκ ἔχει φίλοις·
 τρίτον δὲ τουνουν φροντίσιν χειμάζεται
 Σαρπηδόν' ἰαχμησδεξαρεοσκαθικετο.
 Κλέος γὰρ ἦκει ἐνλοτίσ λωτίσματος
 πάσης υπερπερωντες ἀλκίμου στενης·
 αὐχεῖ δὲ Τρώων ἄστυ πορθήσειν βία.
 Πρὸς οὗ δέδοικα μὴ τι μαργαίνων δορὶ
 αστυπερβαρτον δράση τε καὶ πάθη κακόν.
 Λεπτὴ γὰρ ἐλπὶς ἰηδηπειξ(ξ?)υρημενη
 μὴ πάντα παῖσας' ἐκχέω πρὸς αρματαει.

Het kan zelfs den oppervlakkigsten lezer niet ontgaan, dat de persoon die in de eerste regels zegt dat Zeus haar in de gedaante van een stier aan haar ouden vader ontroofde, geen andere zijn kan dan Europa, en dit bracht den geleerden uitgever tot de zeer natuurlijke conclusie, dat we hier waarschijnlijk een deel van het verloren drama van Aeschylus *Kṓres ἢ Εὐρώπη* voor ons hebben, maar tevens meent hij dat dit fragment reeds met vs. 15 eindigt, en de 8 overige verzen een nieuw brokstuk uitmaken en wel van de *Μυρμιδόνες* deszelfden dichters, terwijl Friedrich Blass, gesteund door Franz Buecheler, Theodor Bergk en Wilamowitz-Müllendorff in het Januari-nummer van het *Rheinische Museum für Philologie* van meening is, dat alle 23 verzen een samenhangende ῥῆσις uit de *Kṓres ἢ Εὐρώπη* vormen, eene meening die door Weil bestreden wordt in de *Revue de Philologie*, Nouv. Ser., Tome IV, 31

Janvier 1880, alwaar hij de zijne verdedigt. Terecht maakt hij daarin geen gebruik van den na vs. 15 in den papyrus aangebrachten paragraphos. Immers het feit dat ditzelfde teeken ook na vs. 7 van het achtregelig fragment der Medea staat, en desgelijks na vs. 2 en vs. 6 van dit brokstuk verkeerdelijk is aangebracht bewijst, dat we aan dat teeken niet het geringste gewicht mogen hechten. Ook in het groote fragment van Euripides is die dwarsstreep op verschillende plaatsen zoo aangewend, dat men het doel des afschrijvers daarmee niet recht begrijpt. Evenmin kan men als uitwendig bewijs met grond tegen Weils meening aanvoeren, dat zóó het nieuwe fragment met een buiten alle grammaticale verband staanden Accusativus *Σαρπηδόνα* (pap. *Σαλφηδόνα*) zou beginnen. Immers moet men erkennen dat dit niet veel erger is dan dat dezelfde librarius het fragment der Medea laat aanvangen met de woorden:

ἀνδρῶν ἀριζέων, οὗ τὸ πάγχρυσον δέρας κτέ.

Nu ware er omtrent het *al* of *niet* samenhangen der 23 regels geen verschil van opinie mogelijk, als niet het ongeluk gewild had, dat er in vers 11 eene lacune was, die niet met zekerheid kan worden ingevuld en waarvan zelfs de omvang niet met zekerheid kan worden bepaald. Immers nadat Europa gezegd heeft, dat ze driemaal gebaard heeft, laat ze volgen:

Ἐκ τῶν μεγίστων δ' ἠρξάμην φυτευμάτων

Μίνω τεκούσα

Ῥαδάμανθυν, ὅσπερ ἄφθιτος παίδων ἐμῶν.

Nu meent Weil dat de lacune zoo moet worden aangevuld:

Μίνω τεκούσα <πρῶτ', ἐπὶ δὲ Σαρπηδόνι>

Ῥαδάμανθυν, κτέ.

waarbij hij echter niet bedenkt, dat in een drama van dezen titel hoogst waarschijnlijk juist Sarpedon een hoofdrol gespeeld heeft, en dus niet zoo ter loops kon genoemd worden, hetgeen wel kon geschieden, wanneer we hier, met

Cobet in de *Mnemosyne*, waar hij *καὶ μετὰ Σαρπηδόνα* invult, een stuk van den proloog des Rhadamanthys van Euripides meenden voor ons te zien. Niettemin verhindert, op zich zelf beschouwd, ons niets om aan te nemen, dat de naam van Sarpedon op een betere wijze in de lacune, welker omvang we niet eens met zekerheid bepalen kunnen, is voorgekomen, maar evenmin kunnen we *a priori* aan Blass *cum suis* het recht ontzeggen om te meenen, dat het vs. 15 overgeleverde *Τρίτον δέ* in verband met vs 16 *Σαρπηδόνα* op een vermelding van Sarpedon als derden niet als tweeden zoon wijst, en de lacune vrij wat welluidender in te vullen

Μίνω τεκούσα, δεύτερον δ' ἐγγεινάμην
Ῥαδάμανθυν
.
Τρίτον δέ
Σαρπηδόνα.

Immers een zwak argument voor Weils meening is dat volgens Hesiodus en Apollodorus Sarpedon de tweede zoon van Europa was, daar uit Diodorus V, 79, zooals hij zelf in de *Revue de Phil.* toegeeft, blijkt dat de voorstelling daaromtrent niet constant was. De combinatie van Blass wordt niet weinig gesteund door den gelukkigen inval van Buecheler om vs. 15

Τρίτον δέ τουνονφορντιζειν χειμάζεται

zoo te verbeteren:

Τρίτον δέ, τοῦ νῦν φροντίσιν χειμάζομαι,
Σαρπηδόνα.

terwijl Weils correctie

Τρίτον τ' ἔτος μόνν φροντίσιν χειμάζεται

aan een meer dan problematische syntaxis mank gaat. Wat Blass gedacht heeft bij zijnen voorslag

Τρίτον δέ τοι νῦν φροντὶς εἰ χειμάζεται

is mij volkomen duister, maar dezelfde geleerde heeft wat den zin betreft een voor 't minst zeer ingenieusen inval gehad, wanneer hij vs. 12 sq. leest:

*Ῥαδάμανθυν, ὅσπερ ἀφθίτους παίδων ἐμῶν
εἴληχ' ἐπ' αἴας τέρμασι ζόας ἔχειν*

verwijzende op de bekende plaats der Odyssea, δ 563

*ἀλλὰ σ' ἐς Ἡλύσιον πεδίον καὶ πείρατα γαίης
ἀθάνατοι πέμπουσιν, ὅθι ξανθὸς Ῥαδάμανθυσ.*

Maar den pluralis ζοάς, van één persoon gebruikt, verdedigt hij ten onrechte met *τροφαί*, Sept. 665. Immers het begrip *τροφή* laat, wjl de voeding telkens hernieuwd wordt, het begrip des meervouds voor één persoon toe, wat bij ζόη niet het geval is. Wanneer *ἀφθίτους* voor *ἄφθιτος* (*ἄφθιδος* pap.) een juiste correctie is, zou men met beroep op Prometh. 800, waar het van de Gorgonen heet

ἄς θνητὸς οὐδεὶς εἰσιδὼν ἔξει πνοάς,

πνοάς ἔχειν voor *ζόας ἔχειν* mogen vermoeden. *Ζοάς* immers kon, wil men al geen direkte verschrijving aannemen, lichtelijk aan een verklarend glosseem zijn oorsprong danken. Maar het is wellicht beter *ἄφθιτος* onveranderd te laten, vooral met het oog op de ietwat gewrongene constructie volgens de gissing van Blass, en *ζόας* in *ζόην* te veranderen, zooals ik zie, dat ook Buecheler doet. Wel is waar de verandering van het overgeleverde

ἀλλακεμαγαισταιταιμαισζοασεχει

is vrij sterk, maar ook die van Weil

ἀλλ' οὐκ ἐπ' ἀνλκῖς ταῖς ἐμαῖς ζόη σφ' ἔχει

is niet gering en lijdt aan het onoverkomelijke bezwaar dat *ζοή σφ' ἔχει* geen Grieksch is. Iets nader zou men aan de overlevering komen door te lezen

ἔλαχεν ἐπ' αἴας τέρμασι ζόην ἔχειν

waarbij de Aoristus enkel het feit zou te kennen geven dat aan Rhadamanthys reeds bij zijn geboorte door de beschikking zijns vaders Zeus dat voorrecht was toegekend. Andere pogingen om noch nader aan den tekst te komen, door mij in het werk gesteld, verzwijg ik liever, daar ze mij zelve niet volkomen voldoen. Door deze gissing van Blass zijn we in staat gesteld om aan ἄφθιτος de beteekenis die het overal heeft van *immortalis* toe te kennen, en niet meer gedwongen om met Cobet *superstes* te vertalen.

Voor ik van deze verzen afstap, kan ik niet nalaten op te merken, dat in geval de hypothese der Duitschers de ware is in de lacune na Μίνω τεκοῦσα waarschijnlijk meer dan dat ééne hemistichion is verloren gegaan, en bovendien gezegd is, dat Minos thans in Creta regeerde, zoodat hij evenmin als Rhadamanthys en Sarpedon zijner moeder tot steun en troost kon zijn. Tot dusverre zie ik geen overwegend bezwaar om vs. 10 sqq. als volgt te lezen:

ἐκ τῶν μεγίστων δ' ἠρξάμην φυτευμάτων
 Μίνω τεκοῦσα . . . δεύτερον δ' ἐγεινάμην
 Ραδάμανθυν, ὅσπερ ἄφθιτος παίδων ἐμῶν
 εἴληχ' (ἔλαχεν?) ἐπ' αἰῶς τέρμασι ζόην ἔχειν,
 (τὸ μὴ παρὸν δὲ τέρψιν οὐκ ἔχει φίλοις)
 τρίτον δέ, τοῦ νῦν φροντίσιν χειμάζομαι,
 Σαρπηδόνα

waarbij echter vs. 14 noodzakelijk als een διὰ μέσου moet beschouwd worden, om bij het object Σαρπηδόνα het verbum ἐγεινάμην uit de lacune van vs. 11 in de gedachte te kunnen herhalen. Ook Weil zelve weet hiertegen niets in te brengen, maar grondt zijne meening deels op de na Σαρπηδόνα volgende woorden

ἰαχμῆς δ' ἐξ Ἀρεὸς καθίκετο

waarvoor hij met geringe verandering leest

αἰχμὴ δ' ἐξ Ἀρεὼς καθίκετο

deels op het zeker in de hoofdzaak richtig door hem verbeterde vers 19

αὐχεὶ δὲ Τρώων ἄστυ πορθήσιν βίᾳ

dat in den papyrus luidt:

αὐχεῖ δὲ Τρώων ἄστυ πορθήσῃ βιον

Dat vers moet, meent hij, op Patrocles zien, en de 8 laatste verzen, vermoedelijk aan de *Μυρμιδόνες* van Aeschylus ontleend, werden gesproken door iemand die vreest, dat die held, nadat Sarpedon door hem geveeld is, in zijn onstuimige kamplust zich te zeer zal bloot geven en, eer het hem gelukt zal zijn, om Troje te verwoesten, zijne dapperheid met den dood boeten. De spreker kan Nestor, Phoenix, Ulysses of Calchas zijn geweest. Voor die meening had hij op II. II 831 kunnen wijzen, waar Hector den verslagen Patrocles hoonend toeroept:

*Πάτροκλ', ἧ που ἔφησθα πόλιν κεραιζέμεν ἀμύν.
Τρωϊάδας δὲ γυναῖκας ἐλεύθερον ἤμαρ ἀπούρας
ἄξειν ἐν νήεσσι φίλης ἐς πατρίδα γαίαν,*

maar behalve dat *ἔφησθα* op die plaats niet anders dan eene meening van Hector zijn kan, en meer *ge dacht*, dan *ge zaidet* beteekent, gaat veel van de kracht van dat argument verloren, wanneer men bedenkt dat op andere plaatsen, zooals B 286 sqq. en Φ 583 sq., dezelfde grootspraak aan de Grieken in het algemeen wordt toegeschreven. Gewichtiger is wellicht de omstandigheid, dat Weil bij deze onderstelling eene interpretatie gereed heeft voor het eerste vers van zijn nieuw fragment. Hij meent namentlijk dat de Acc. *Σαρπηδόνα* afhangt van een voorafgegaan *Πατροκλῆς ἔκτεινεν*, en vertaalt: (Patrocle a tué) *Sarpédon, mais c'est grace a Arès que sa lance l'atteignit*, waarbij hij verwijst op II. II 543. *Τόν δ' ὑπὸ Πατρόκλῳ δάμασ' ἔγχεϊ χάλκεος Ἄρης*, alwaar evenwel geen spoor is van zulk een tegenstelling, maar ik alleen de poëtische uitdrukking vind van de gedachte: *Sarpedon viel in den strijd door de hand van*

Patrocles. Niettemin houd ik deze tegenwerping niet voor zoo gewichtig, dat ik niet geneigd zou zijn Weils verbetering en verklaring aan te nemen, zoo het iemand mocht gelukken, wat aan Weil buiten kijf mislukt is, om de beide volgende lacuneuse en verschrevene verzen zoo te verbeteren, dat ze met dat eerste vers in een aannemelijk verband komen. Immers van het overgeleverde

κλεογαρηκειενλοτισλοτισματος
 πασησυπερπερωντεσαλκιμουστενης

maakt Weil:

κλῆος γὰρ ἔχει <θεόθ>εν <ἐκ> λωτίσματος
 πάσης ὑπερφέροντος ἀλκίμου σολῆς

en vertaalt: *car la gloire vient des dieux, ils la donnent par une faveur, qui l'emporte sur tout armement guerrier, et evenwel bijvoegende: si malgré la traduction française, on trouve mon texte peu clair, j'en tombe d'accord.* Doch niet alleen laat de gedachte veel te wenschen over, de daarvoor door Weil uitgedachte vorm is *onmogelijk*, zoowel omdat ἔχει niet voor ἔρχεται staan kan als omdat λωτίσμα niet *faveur* kan beteekenen. Het is misschien niet overtollig om, eer we verder gaan, dat zeldzame woord wat nader te beschouwen, te minder omdat twee der uitstekendste philologen van deze eeuw Dobree en Madvig op den zeldzamen inval zijn gekomen aan het bestaan van λωτίσμα en λωτίζειν te twijfelen en daarvoor de niet Grieksche woorden ἀωτίζειν en ἀώτισμα in plaats te stellen. En toch zijn ze voortreffelijk betuigd. Ik begin met de glosse van Hesychius:

λωτίζειν· ἀπανθίζεσθαι, ἀπολλύειν.

Nu is het op het eerste gezicht vreemd hoe hetzelfde woord twee zulke uiteenlopende beteekenissen hebben kan, maar dat vreemde verdwijnt zoodra het ons gelukt is een plaats aan te kunnen wijzen, waar de lexicographen het eenmaal gelezen hebben, en waar beide verklaringen mogelijk zijn. Ik ben overtuigd die plaats gevonden te hebben. Het is

juist het eenige fragment van eenige beteekenis wat ons tot dusverre met zekerheid uit de *Κᾶρες ἢ Εὐρώπη* bewaard is bij Stobaeus flor. 51, 26 (Dind. 98)

ἀλλ' Ἄρης φιλεῖ
ἀεὶ τὰ λῶσα πάντα τὰνθρώπων σρατοῦ.

Niet παντὸς ἀγγρεύειν, zooals Dindorf vermoed heeft, noch παντὸς ἀντρέπειν herstelt daar de hand des dichters, want het overgeleverde πάντα is voortreffelijk. Op een beteren weg bevond zich reeds Conington, die vermoedde:

ἀεὶ τὰ λῶσα πάντ' ἀπανθίζειν σρατοῦ,

maar hij corrigeerde een glosseem, dat voor het oorspronkelijke λωτίζειν moet plaats maken

ἀλλ' Ἄρης φιλεῖ
ἀεὶ τὰ λῶσα πάντα λωτίζειν σρατιῷ,

d. i. zooals Sophocles zich fr. 649 vs. 4 uitdrukt:

Ἄρης γὰρ οὐδὲν τῶν κακῶν λωτίζεται

want niemand zal wel deze voortreffelijke emendatie van Keil voor λογίζεται (zoo Stobaeus, de schol. Il. B 833 ληίζεται, wat λήζεται had moeten heeten) willen betwijfelen, vgl. Philoct. 436

πόλεμος οὐδὲν' ἄνδρ' ἐκὼν
αἶρει πονηρόν, ἀλλὰ τοὺς χρησοὺς αἰεί.

Hetzelfde woordspel van λωτίζειν met λῶσα volgens mijne verbetering van het fragment vindt men terug bij Aeschylus Suppl. 962

πάντων τὰ λῶσα καὶ τὰ θυμηδέστα
(πάρεσι) λωτίσασθε.

Eindelijk vind ik tweemaal bij Euripides het compositum ἀπολωτίζειν gebruikt, t. w. Suppl. 449:

δταν τις ὡς λειμῶνος ἡρινοῦ σάχυν
τόλμας ἀφαιρῇ κάπολωτίζη νέους

en Iphig. i. A. 793:

*Τίς ἄρα μ' εὐπλοκάμου κόμας
ἔρυμα δακρυόεν πατρίδος
ὀλομένης ἀπολωτιεῖ;*

op welke beide plaatsen sprake is van het wegnemen van het voortreffelijkste: ginds van den *bloem* der jongelingschap, hier van dien der maagden, die uit het verwoeste Troje in slavernij worden weggesleurd.

Uit deze beteekenis van het verbum, dat ik behalve op genoemde plaatsen nooit ontmoet heb, volgt dat het substantivum *λώτισμα* niet anders beteekenen kan dan *keur*, *bloem* ἄνθος, ἄωτος, en dat beteekent het ook op de eenige plaats waar het tot dusverre gevonden werd Eurip. Hel. 1593, waar Meneläus zijne medgezellen aanspreekt met de woorden:

Τί μέλλει, ὦ γῆς Ἑλλάδος λωτίσματα κτέ.,

bij Hesychius, zoo inderdaad die plaats bedoeld is, verklaard met *οἱ πρῶτοι καὶ ἐπιλεκτοί*. Bevreemdend is het evenwel dat Hesychius, bij wien de woordvormen juist zooals die bij de auteurs voorkomen, plegen bewaard te worden den singularis *λώτισμα* heeft. Doch dit kan licht een schrijffout wezen. Overigens houde men in het oog dat Euripides metri causa den pluralis moest gebruiken; want dat anders de singularis ruim zoo goed ware geweest, lijdt wel niet den geringsten twijfel.

Na het gezegde staat het wel vast, dat aan Weil de emendatie der beide verzen volgens zijne opvatting der zaak geheel mislukt is. Laat ons thans zien of de Duitschers volgens de hunne gelukkiger zijn geweest. Blass leest:

*κλέος γὰρ ἦκεν Ἑλλάδος λωτίσματος
πάσης ὑπερφέροντος ἀλκίμου σολῆς*

waarbij hij zich voor het minst zoo na aan de overlevering houdt als Weil. Het eerste vers begrijp ik volgens deze correctie: *want het gerucht was gekomen* (in Lycie) *van eene keurbende van Hellus*. Zoo kon zeker de *flos atque robur*

Graeciae, de 'Ελλάδος ἡ/βη (Aesch. Agam.) die Troje belegerde, door den dichter genoemd worden, en zoowel de Homerische beteekenis van κλέος (vgl. Aesch. Agam. 487, Soph. Phil. 251) als de verbinding daarvan met zulk een genetivus (vgl. het Hom. κλειος 'Αχαιῶν) is genoegzaam gewettigd. Maar wat Blass zich in dit verband bij den tweeden regel, waarin hij Weils correctie accepteert, gedacht heeft, is mij volstrekt duister. Immers de zin kan niet zijn *die ieder dapper leger overtreft* om de eenvoudige reden, dat *ζολή* alleen *kleeding* of *wapenrusting*, beteekenen en niet voor *ζόλος* gebruikt worden kan. Is dus de correctie van het eerste vers de ware, dan zou ik vermoeden:

κλέος γὰρ ἦκεν 'Ελλάδος λωτίσματος
πάσης ὑπερ πειρῶντος ἀλκίμου σθένους,

want het gerucht was (tot hem) gekomen van een keurbende uit Hellas, die ten bate van dat gansche land haar mannenkracht beproeft. Πειρῶντος voor περῶντες en σθένους voor στενης komt nog nader bij de overlevering dan de correctie van Weil; en aan σθένους dacht ook Buecheler, die echter, daar hij aan Weils ὑπερφέροντος vasthield, dat woord niet gebruiken kon. De uitdrukkingen σθένους en χειρῶν καὶ σθένους πειρᾶσθαι zijn bekende Homerische zegswijzen. Πειρᾶσθαι c. G. heeft Aeschylus ettelijke malen, en de actieve vorm πειρᾶν voor πειρᾶσθαι vindt men bij Sophocles. Wat ἀλκίμου σθένους betreft hiermee zou men uitdrukkingen als ἐγκρατεῖ σθίνει, ὑπέροχον σθένος, κραταιὸν σθένος en derg. bij Aeschylus kunnen vergelijken. Het volgende vers zou ik dan met toevoeging van een enkele letter met het vorige wenschen te verbinden

αὐχεῖν) δὲ Τρώων ἄστυ πορθήσειν βίη,

welke infinitivus dan volgens een bekend Graecisme afhangen kan van het voorgaande κλέος γὰρ ἦκεν. Immers dit dreigement der Hellenen moest Sarpedon vernemen om het benarde Troje ter hulp te snellen, en alleen zulk een nauwe verbinding met het voorafgaande veroorloofde den dichter te

verzwijgen, waar de flos Graeciae als wreker van dat land zijn mannenkracht beproefde. Hierdoor vervalt tevens eene juiste bedenking van Weil (*Revue de Philologie*, p. 12), dat een Grieksch dichter na het collective *λώτισμα* liever *αίχουσι* dan *αίχῃ* zou geschreven hebben, maar tevens volgde daaruit voor den dichter de noodwendigheid om in de beide volgende *omnium consensu*, ten minste in de hoofdzaak, juist verbeterde verzen

*πρὸς οὗ δέδοικα μή τι μαργαίνων δορί
ἀνυπέρβατον δράσῃ τε καὶ πάθῃ κακόν*

πρὸς οὗ, zooals in den papyrus staat, en niet, wat Weil verlangde, *πρὸς ὧν* te schrijven, omdat het laatste tegen den zin grammatisch op het naastvoorgaande *Τρώων* zou terugslaan. Niettemin ben ik niet volkomen zeker hoe *πρὸς οὗ* moet worden opgevat. Kan het zooveel beteekenen als *ἀνθ' οὗ*, *διό*, *dientengevolge* (*vrees ik*), zoodat het relativum niet op *λώτισματος*, maar op den ganschen vorigen zin betrekking heeft? Voor dit gebruik der praepositie zou men b. v. Soph. O. C. 1236 kunnen aanvoeren *πρὸς ἀμπλακημάτων ὅψεις ἀράξας*, *tengenvolge zijner dwalingen*, maar dan blijft het vreemd dat de dichter niet aan het algemeen gebruikelijke *ἀνθ' οὗ* den voorkeur gaf. Of is *πρὸς* hier zooals gewoonlijk bij de tragici voor *ὑπό* gebruikt, en *πρὸς οὗ* met het volgende *πάθῃ* te verbinden? Tegen de laatste opvatting schijnt op het eerste gericht het aan *πάθῃ* voorafgaande *δράσῃ* te pleiten, en toch houd ik dit voor de jnistere verklaring en meen dat de enge verbinding der beide verba door de partickels *τε καὶ* dezelve wettigt, zoodat ik mij niet eens op de plaats van Sophocles Trach. 935 *οὐνεκα/ἄκουσα πρὸς τοῦ θηρὸς ἔρξειεν τάδε* behoef te beroepen. Minder vreemd zou ons klinken:

*πρὸς οὗ δέδοικα μή τι μαργαίνων δορί
ἀνυπέρβατον πάθῃ τε καὶ δράσῃ κακόν.*

Maar *primo* is *δράν* (*ποιεῖν*) *τε καὶ πάσχειν* bij de Gr. de meest gewone orde van beide begrippen en *secundo* denkt

de bezorgde spreekster (of spreker, als Weil gelijk heeft) in de eerste plaats aan het onheil dat door den dood haars zoons (zijns vriends) haar zelve (den Grieken) zou treffen.

Ik behoef nauwelijks te zeggen, dat als Weils hypothese de ware was, wij noodzakelijk met hem *πρὸς οὐ* in *πρόσθεν* zouden moeten veranderen. Wat de ook door de andere geleerden goedgekeurde verbetering van Weil *ἀνυπέρβατον* voor *ἀστυπέρβατον* betreft, die is metrisch zoowel als palaeographisch onberispelijk, en toch overtuigt ze mij niet volkomen, omdat dit woord geen betere autoriteit heeft dan de taal der Stoa bij Diog. La. VII 93, waar de *ἐγκράτεια* gedefinieerd wordt als een *διάθεσις ἀνυπέρβατος τῶν κατ' ὀρθὸν λόγον ἢ ἕξις ἀήττητος ἡδονῶν*: *affectio minime excedens rectam rationem*, en het dus den transitieven zin van *niet te buiten gaand* heeft. Hier moet het beteekenen *insuperabile*, en de mogelijkheid dier beteekenis wil ik niet betwisten, te minder wanneer de plaats van Aeschylus Ag. 437: *τὸ μὲν κατ' οἴκους ἐφ' ἑξίας ἄχῃ τὰδ' ἐστὶ καὶ τῶνδ' ὑπερβατώτερα* juist is overgeleverd, waar overigens Weil zelve met instemming van Dindorf uit den gramm. cod. Barocciani (Aesch. fr. 351) *ὑπερτερώτερα* leest. Maar de autoriteit van dien grammaticus, die onzen dichter fraaiheden als *μειζονώτερος*, *βαρεώτερος* en dergelijke toeschrijft, is mij zeer verdacht. Wie zich niet met *ἀνυπέρβατον* wil vergenoegen, mag, wijl het overgeleverde *αστυ* licht een dittographie kan zijn uit vs. 19, *ὑπέρτατον* vermoeden, zooals Sophocles O. C. 105 *μόχθοι ὑπέρτατοι* en Lycophron 259 *πημάτων ὑπέρτατον* gezegd heeft.

De beide volgende, d. i. de twee laatste verzen, waarop ik later terugkom, bewijzen in den toestand, waarin ze tot ons gekomen zijn, evenmin voor als tegen de hypothese der Duitschers, en alleen de weinige woorden, die in het eerste vers van het tweede door Weil aangenomene fragment

ιαχμης δ' ἕξ Ἄρεος καθίκετο

waarvoor de Fransche geleerde, gelijk we zagen, de gemakkelijke en, op zich zelf beschouwd, waarschijnlijke verbetering

αἰχμὴ δ' ἕξ Ἄρεως καθίκετο

vermocht te geven, zijn, ik erken het, een vrij ernstig-struikelblok tegen hunne voor het overige zoo verleidelijke hypothese, welke eerst dan met volkomene gerustheid zal mogen worden aangenomen, als het iemand gelukt zal zijn die woorden op overtuigende wijze te verbeteren. Dat dit tot dusverre niet geschied is kan gemakkelijk worden aangetoond. Wat Blass bedoeld heeft, die de bij zijne hypothese onmogelijke correctie van Weil overneemt, is mij weer volkomen duister, maar even onmogelijk is het (en ik zie dat ook Weil in zijn antwoord, *Revue de Phil.* p. 12, dit opmerkt) met Buecheler

αἰχμῆς δ' ἔξ ᾽Αρεως καθίκετο

te lezen en *καθίκετο* te verklaren door *ἐφήψατο*. Weinig zou het ook baten om *καθήψατο* te lezen, of *αἰχμῆς δέ σφ' ἔρωσ καθίκετο*, *strijdlust kwam over hem, maakte zich van hem meester*, daar de dichter toch wel *disertis verbis* zeggen moest dat de Lycische vorst naar Troje getrokken was. Aan hetzelfde gebrek leidt Bergks gissing

αἰγῖς δ' ἔξ ᾽Αρεως καθίκετο

wat dan toch wel liever zou moeten heeten

αἰγῖς δέ σφ' ᾽Αρεως καθίκετο

de storm van Ares kwam over zijn hoofd. Vgl. Aesch. Choeph. 594, Sept. 62 sqq. en de tragische uitdrukkingen *χειμῶν* en *κλυδῶν δορός* en *πολέμιος κλυδῶν*. In één woord, het verband verlangt iets als:

αἶαν δ' ἔς Φρυγῶν ἀφίκετο

wat zich veel te ver van de overlevering verwijderd om eenig geloof te verdienen. Toch valt door de moeilijkheid die deze woorden opleveren de meening der Duitsche geleerden m. i. *niet*, omdat zelfs afgezien van de mogelijkheid, dat een gelukkige inval iemand in staat stelt om met geringe verandering den gewenschten zin te herstellen, het zeer goed zijn

kan, dat na die woorden door den uiterst slordigen en onbekwamen afschrijver een vers is overgeslagen, waarin dit vertrek van Sarpedon naar Troje vermeld werd, of wel dat de woorden *αἰχμῆς δ' ἐξ Ἄρεως καθίκετο* laciniae van twee verzen zijn, waarvan het tweede op het gewenschte *ἴκετο* of *ἀφίκετο* uitging ¹⁾. Daarbij vergeete men niet dat zelfs de lezing van Weil slechts op gissing steunt, en de zin, dien hij er aan geeft, al is die niet geheel onmogelijk, toch gelijk we zagen problematisch mag heeten. Schoon de erge corruptie der verzen het uitspreken van een stellig oordeel verbiedt, meen ik toch dat alles saamgenomen de hypothese van Blass veel grootere waarschijnlijkheid voor zich heeft dan die van den eersten uitgever. Laat ons nu voor ik de nog niet behandelde regels, welke geene argumenten voor of tegen bevatten, verder bespreek, de hypothese zelve nader in het oog vatten.

» Ueber den Inhalt der *Κᾶρες ἡ Εὐρώπη*,” schrijft Blass pag. 85 vlg., » war bisher nichts bekannt; citirt wird daraus » die Sentenz

*ἀλλ' Ἄρης φιλεῖ
ἀεὶ τὰ λῶσα πάντα τὰνθρώπων [λῶτιζειν] σφατοῦ*

» und zwei Bruchstücken mit Städtenamen. Jetzt ist es leicht » eine Combination volgender Art zu machen. Der Inhalt des » Stückes war der Tod und die Bestattung des Sarpedons » nach Ilias XVI; denn wiewohl ja nach Homer der Lyki- » sche Held ein sohn der Laodameia ist, so machte ihn doch

¹⁾ Opmerking verdient eene mij door ons geacht medelid Dr. Francken meegedeelden inval, om vss. 15—17 aldus te lezen:

*Τρίτον δέ, τοῦ νῦν φροντίσειν χαιμάζομαι,
Σαρπηθόν', αἰχμῇ <μῇ> ἔξ Ἄρεως καθίκετο.*

Mocht deze vernuftige gissing, waarin alleen de plaatsing van *Σαρπηθόνα* mij niet volkomen voldoet, de waarheid treffen, dan zou men, om een goed verband met het volgende *κλῖος γὰρ ἦκεν κτέ.* te krijgen, moeten aannemen, dat na *καθίκετο* een vers is verloren gegaan van dezen inhoud

Φρυγῶν μολεῖν ἀρωγὸς ὡς ἔτλη πάλαι.

» schon Hesiod zum Sohn der Europa und zum Bruder des
 » Minos und Rhadamanthys (Schol. II. *M* 292), und so heist
 » es auch in Rhesos vs. 28 *ἡ τὸν Ευρώπας, Λυκίων ἀγὼν*
 » *ἀνδρῶν*. Im Prologe des Stückes oder besser im ersten
 » Epeisodion nach vorausgegangenen Parodos sprach Europa
 » ihre Besorgniss um ihren Sohn aus; aus dieser Rede ist
 » hier ein grosses Stück erhalten. Der Chor sucht sie zu
 » beruhigen, indem er auf die Tapferkeit des Sarpedon hin-
 » wies; darauf erwiederte sie, dass gerade diese ein Grund
 » zur Angst sei, weil *Ἀρης φιλεῖ κτε*. Zur Vergleichung
 » dient das erste Epeisodion der Perser; wie in diesem Stücke
 » dann der Bote auftritt und die Verwirklichung der schlimmen
 » Ahnungen meldet, so erschienen in jenem Hypnos und Tha-
 » natos mit der Leiche des Sarpedon."

De situatie doet ook denken aan de Trachiniai van So-
 phocles, waar de bezorgdheid van Deïaneira over het lot
 van Heracles, door haar zoo schoon in den prologos uitge-
 sproken, insgelijks door het binnendragen van den zieltogen-
 den heros tegen het einde van het stuk niet ijdel blijkt te
 zijn geweest, hoewel met dit onderscheid dat dáár de held
 aan alle gevaren waarvoor zij gevreesd had gelukkig ont-
 komen, het leven verloor *onmiddelijk* door het met onschul-
 dige bedoeling toegezonden *φίλτρον*, maar toch *middelijk*
 tengevolge van de onderneming, waarvan zij zich zoo weinig
 goeds had voorspeld.

» Die Scene," zegt de Kieler geleerde verder, » muss hier-
 » nach in Lykien angenommen werden; dass Karer den Chor
 » bildeten, erklärt Buecheler unten (S. 94) vollkommen be-
 » friedigend aus Strabo p 665: *οἱ ποιηται δὲ, μαλιστα οἱ*
 » *τραγικοὶ συγχέοντες τὰ ἔθνη καθάπερ τοὺς Τρῶας καὶ*
 » *τοὺς Μυσοὺς καὶ τοὺς Λυδοὺς φεύγας προσαγο-*
 » *ρεύουσιν, οὕτω καὶ τοὺς Λυκίους Κάρας* (Vgl. das.
 » p. 675, Schol. II *B* p. 682 u. a. St.)."

Volgens de gewone mythe, zooals we die uit latere schrij-
 vers kennen, voert de gewaande stier de dochter des Phoe-
 nicischen konings Agenor midden door de baren naar Creta
 en wel naar Gortys, waar ze hare zonen ter wereld brengt,
 die daar onder de hoede van den Cretischen koning Asterios

opgroeien. Wanneer dus de dichter Europa niet in Creta maar in Lycie laat wonen, moet hij een anderen vorm der door Hesiodus, Eumelus, eenige lierdichters en mythographen behandelde fabel gevolgd zijn en inderdaad vinden wij dien bij Herodotus IV, 45: *Ἄλλ' αὐτὴ γε ἐκ τῆς Ἀσίας τε φαίνεται εἶσα καὶ οὐκ ἀπικομένη ἐς τὴν γῆν ταύτην, ἢ τις νῦν ἐπ' Ἑλλήνων Εὐρώπῃ καλεῖται, ἀλλ' ὅσον ἐκ Φοινίκης ἐς Κρήτην, ἐκ Κρήτης δ' ἐς Λυκίην*. Terecht noemt Movers Phoenic. II, 77 deze voorstelling der zaak eene historische combinatie der mythographen, om een anderen vorm der mythe, waarvolgens Europa naar Lycie gevoerd werd, met den gewonen in verband te brengen ¹⁾. Herodotus verklaart zich nader omtrent de door hem gevolgde overlevering I, 173, waar hij een strijd laat ontbranden tusschen Europa's beide zonen Sarpedon en Minos over de heerschappij van Creta, waarbij de eerste het onderspit delft en met zijn aanhang naar het toen *Μιλυάς*, later Lycie, genoemde landschap vlucht. Volgens een anderen vorm der Europafabel (over welker beteekenis ik naar Prellers *Griechische Myth.* II, p. 117 sq. (3de uitg.) en Movers' *Phoen.* II, cap. 2 verwijst) was het Xanthos de stamvader der Lyciërs die Europa ontvoerde, en Movers II, p. 77 ziet in hem den Lycischen Zeus, gelijk ook Sarpedon een Lycische stamgod was, die in de stad Xanthos (Lycisch *Arna*) vereerd werd.

Wat ten laatste de gewoonte der tragici volgens Strabo betreft om de Lyciërs Cariërs te noemen, die verwarring mag ons te minder bevreemden, wanneer we bedenken, dat de Lyciërs en de Cariërs niet alleen naburige, maar ook stamverwante volken waren, op wier overeenkomst in zeden en gewoonten de vader der geschiedenis I, 73 wijst, waar hij van de eerste zegt: *νόμοισι δὲ τὰ μὲν Κρητικοῖσι τὰ δὲ Καρικοῖσι χρῶνται*.

¹⁾ Nog andere afwijkingen daarvan vindt men bij Antimachus, geciteerd door Steph. B. s. v. *Τρυμησός*, en in Cramer's *Anecd. Ox.* IV, 221, van welke berichten het eerste Boeotie, het tweede Thracie als het land noemt, waarheen de Phoenicische maangodin, door de Grieken Europa, ook wel *Ἑλλωτίς* (= *Elo, godin*, Movers II, 80) genoemd, gevoerd werd.

Ik meen dus dat niets ons verbiedt aan te nemen, dat de *Κᾶρες ἡ Εὐρώπη* van Aeschylus ongeveer den inhoud gehad hebben dien Blass er aan toeschrijft, en evenmin dat de 23 versregels aan een drama van dien inhoud ontleend zijn, maar daarmede is nog geenszins bewezen, dat dat drama juist een treurspel van dien dichter geweest is.

Inderdaad is er onder de tot ons gekomene stukken van Aeschylus geen, waarvan of de aanvang of het eerste epeisodion een *ῥήσις* bevat, die het dihegematisch karakter bezit, aan dit fragment eigen. Immers de exordia van den Agamemnon en van de Eumeniden hebben een gansch eigenaardige kleur. Meer overeenkomst heeft het ook in dit opzicht met den reeds vroeger door mij genoemden proloog der Trachiniae van Sophocles, of wel met den aanvang van een stuk van Euripides, die de gewoonte heeft zijn held of heldin of een ander in zijn plaats wat aan den dramatischen toestand is voorafgegaan aan het publiek te laten vertellen.

Wel is waar vergast Europa ons niet op hare genealogie, en worden we dus niet herinnerd aan de uitnemende parodie bij Arist. Ach. 47:

*ὁ γὰρ Ἀμφίθεος Διμήτρος ἦν
καὶ Τριπτολέμου· τούτου δὲ Κελεὸς γίγνεται·
γαμεῖ δὲ Κελεὸς Φαιναρέτην τήθην ἐμὴν,
ἐξ ἧς Λυκῖνος ἐγένετο, ἐκ τούτου δ' ἐγώ,*

maar geenszins alle prologen van Euripides vertoonen dergelijke fraaiheden, en wie staat er ons borg voor, dat aan de tot ons gekomene dichtregels iets van dien aard is voorafgegaan? Evenmin wordt, zooals bijv. tegen het eind van den proloog van den Ion, ons op plumpe wijze vooraf gezegd, hoe het stuk zal afloopen, maar de omstandigheid, dat de sprekende persoon hier geen godheid is, maar een vrouw die aan de handeling deelneemt, verbood dit van zelf. Ik meen daarom dat er in den inhoud dezer rede niets is, dat op zich zelf beschouwd ons verbieden zou ze voor een proloog van een verloren tragedie van Euripides te houden, maar in elk geval voor zulk een proloog dat het zelfs eenen Aristophanes moeilijk zou zijn geweest er iets op aan te merken,

Het verwondert mij in zooverre niet dat mijn hooggeachte leermeester Cobet in een opstel over den papyrus in de *Mnemosyne* (de meening van Blass omtrent den samenhang der 23 verzen kon hij toen nog niet kennen) het eerste fragment volgens Weil voor ontleend houdt aan den Rhadamanthys van Euripides, zonder zich over het tweede uit te laten. Omtrent den inhoud van dien Rhadamanthys, die door de Alexandrijnsche critici voor een *opus spurium* werd gehouden, is niet het minste bekend, en de weinige fragmenten, die we er van bezitten, geven volstrekt geen licht, maar zooveel schijnt wel zeker, dat de dood van Sarpedon van een stuk van dien naam onmogelijk het onderwerp kan hebben uitgemaakt, en dus in geval, gelijk mij waarschijnlijk voorkomt, de Duitsche geleerden recht hebben dit fragment niet aan den Rhadamanthys kan zijn ontleend. Weil zegt in de *Revue de Philologie*, p. 11, dat hij daar zelf een oogenblik aan gedacht heeft.

»Mais,» laat hij volgen »je ne m'y suis pas arrêté parce que dix vers de cette tragedie, qui sont cités par Stobée, »me semblent indiquer que l'auteur inconnu imitait le style »d'Euripide plutot que celui d'Eschyle» (wiens stijl hij in de 23 regels meent te herkennen). Ook wijst hij terecht op de beteekenis van *ἄφθιτος* als *superstes*, die dat Grieksche woord volgens de onderstelling van Cobet zou moeten hebben, en toch moeilijk hebben kan.

Onder de overige ons bewaarde titels van verlorene dramata van Euripides is er geen enkel dat de mogelijkheid van een optreden van Europa niet uitsluit, waarbij men echter niet vergete dat van eenige dramata diens dichters zelfs de namen niet tot ons zijn gekomen, hetgeen evenzeer geldt van de beide overige tragici.

Geen godsdienstige, zedelijke, staatkundige of maatschappelijke voorstellingen komen in de dichtregelen die we behandelen ter sprake, welke tot gidsen zouden kunnen dienen bij de vraag naar den dichter, die ze vervaardigd mag hebben.

Nu doet zich de vraag voor of de vorm der gevondene verzen ook omtrent het auteurschap iets leeren kan, een vraag die wellicht gemakkelijker kon beantwoord worden,

wanneer de tekst overal vast stond. Maar hoe moeilijk in het onderhavige geval de beantwoording dier vraag is blijkt reeds uit het feit, dat twee van de uitnemendste kenners der Grieksche tragici, Cobet en Weil, hier zoover uit één gaan. Ik wil dus om zoo objectief mogelijk bij dit onderzoek te werk te gaan, mijn eigen gevoel, dat mij, als ik tusschen deze twee dichters kiezen moet, toch iets meer aan de manier van Aeschylus dan aan die van Euripides doet denken, geheel buiten rekening laten, te meer wijl ik er mij zelf geen voldoende rekenschap van weet te geven, omdat de kleur der rede noch aan de *argutia* van Euripides, noch aan de *grandeloquentia* van Aeschylus in die mate herinnert, dat ik mij zonder aarzelen voor den éénen of voor den anderen zou durven verklaren. Het eenigste wat ons dus overblijft is detail-onderzoekingen in te stellen betreffende den versbouw en de phraseologie der bewaarde regels, die echter wegens het gering aantal daarvan alleen mogelijkwijze iets geven kunnen voor het door de meeste geleerden aangenomen en voor mij het waarschijnlijkst geval, dat alle 23 aandenzelfden auteur toebehooren. Dat bij dit onderzoek alleen hetgeen onbedorven is overgeleverd of met volkomene evidentie verbeterd in aanmerking is genomen, behoef ik wel nauwelijks te zeggen. Uit den aard der zaak moest het daardoor minder volledig en dus gebrekkiger worden dan bij een beteren toestand van den tekst het geval ware geweest.

In de eerste plaats onderzocht ik de meer of minder vrije behandeling van het metrum, en vond, de eigennamen *Ῥαδάμανθους* (vs. 13) en *Ἀρεως* vs. 16 (die bovendien beter als iambe gelezen wordt) buiten rekening latende, 3 (hoogstens 4) oplossingen, maar alle van dien aard, dat ze met tal van voorbeelden uit Aeschylus kunnen worden geïllustreerd, t. w. 2 dactyli, 1 in de eerste voet (vs. 7) en 1 in de 3de vs. 1. Vgl. Mueller, *de pedibus solutis in dialogorum senariis Aeschyli Sophoclis, Euripidis*, p. 79 en 81, en één tribrachys, vs. 4:

ἢν' οὖν τὰ πολλὰ̑ κείνα̑ διὰ παύρων λέγω

volkomen zoo afgedeeld als b. v. Prom. 273:

ἀκούσαιθ', ὡς μάθητε διὰ τέλους τὸ πᾶν.

Niet volkomen zeker is gelijk we zagen de correctie van vs. 21:

ἀνυπέρβατον δράση τε καὶ πάθη κακόν

waar ik liever *ὑπέρτατον* zou lezen. Is echter de correctie van Weil de ware, dan zou bij de opgeloste voeten nog een anapaest komen, maar die aan een algemeen bekende wet der oudere tragedie gehoorzaamt. Op het eerste gezicht zou men dus de behandeling van den senarius vrij streng kunnen noemen, en toch heeft, zooals uit nevensgaande tabel blijkt, het onderzoek van de 23 eerste trimetri van de stukken der drie tragici (met uitzondering van Rhesus, Cyclops en Iphigenia in Aulide, om licht te bevroeden redenen) mij geleerd, dat op dit aantal verzen bij Aeschylus door elkander $1\frac{4}{7}$, bij Sophocles $1\frac{1}{7}$, bij Euripides $3\frac{13}{16}$ oplossingen komen, waarbij natuurlijk evenmin de eigennamen in rekening gebracht zijn, een resultaat dat dus eer aan den laatsten dan aan een van beide eerstgenoemden doet denken, maar welks bewijskracht aanmerkelijk verzwakt wordt, als men uit dezelfde tabel ziet, hoe ongelijk dezelfde dichters van die vrijheid in de verschillende stukken gebruik maken.

Aeschylus.

Agamemnon.	1 oplossing.
Choephoroi.	2 „
Eumenides.	1 „
Prometheus.	2 „
Septem	2 „
Perzen (176—198)	2 „
Supplices (176—198)	1 „

Sophocles.

Ajax.	1 „
Antigone.	0 „
Electra	1 „

Oedipus Rex	2 oplossingen.
» Colonaeus	0 »
Philoctetes	2 »
Trachiniae	2 »

Euripides.

Alcestis.	4 »
Medea.	4 »
Hippolytus.	0 »
Andromache.	1 »
Troades.	4 »
Hecuba	2 »
Orestes	9 »
Phoenissen	4 »
Supplices.	3 »
Heraclidae	1 »
Hercules.	4 »
Ion	2 »
Helena	6 »
Electra	5 »
Bacchae.	7 »
Iphigenia Taurica.	6 »

Stelt men het geval, dat van Euripides even als van de beide andere tragici slechts 7 stukken bewaard waren, en wel Hippolytus, Andromache, Hecuba, Heraclidae, Ion, Supplices en Hercules, dan zouden we daarin slechts 13 oplossingen (in de 23 eerste verzen) aantreffen, d. i. slechts 2 meer dan bij Aeschylus, maar zoo fingeeren we het allergunstigste toeval, en vinden niettemin reeds in een dier stukken 3 en in een ander 4 oplossingen, terwijl Aeschylus en Sophocles in hetzelfde aantal verzen nergens meer dan twee hebben. Het kan dus niet ontkend worden, dat de uitkomst dezer cijfers meer voor Euripides als auteur pleit, dan voor een zijner oudere kunstbroeders. Eveneens moet ik het feit constateeren, dat de eenigste drie zekere oplossingen in ons fragment voorkomende, gevonden worden in de 15 eerste verzen, zoodat met het oog hierop zeer goed deze van

Euripides en de 8 volgende van Aeschylus zouden *kunnen* zijn.

In de tweede plaats onderzocht ik den versbouw in die 23 regels en in hetzelfde aantal verzen uit den aanvang van de ons bewaarde treurspelen. Het resultaat van dat onderzoek is voor de verhouding tusschen de beide hoofdcaesuren dit, dat Aeschylus 112 penthemimereis heeft tegen 57 hephthemimereis, Sophocles 98 tegen 62, Euripides 221 tegen 119, ons fragment 17 tegen 6. De verhouding wordt dus uitgedrukt door $1^{55}/_{57}$, $1^{18}/_{31}$, $1^{102}/_{119}$, d.i. bij Sophocles door ruim $1\frac{1}{2}$, bij Aeschylus en Euripides door bijkans 2, terwijl ons fragment bijkans *drie* caesuras semiquinarias heeft tegen ééne semiseptenaria: een resultaat dat op geen der drie tragici wijst, maar waaraan men al weer weinig gewicht kan hechten, als men nagaat dat b. v. de proloog der Eumeniden en die der Perzen bijkans dezelfde verhouding tusschen de beide caesuren aanwijzen, t. w. 16:6 en 16:7, en die van de Choephoroi (18:4) het verschil, dat ons fragment (17:6) oplevert, nog ver overtreft.

Om niet gedurig op onoverkomelijke zwaarigheden te stuiten, heb ik in de bijgaande tabellen, ook die gevallen opgenomen, waarin de caesuren alleen *woord-* en niet tevens *zin-caesuren* zijn, en alleen den zin zooveel mogelijk (want zelfs dit is niet overal doenlijk) tot maatstaf genomen, om te bepalen welke van beide waarschijnlijk door den dichter bedoeld is. Inderdaad wordt menige senarius het allerbest zonder eenig rustpunt gelezen of wel met een rustpunt op plaatsen, waar de metrici geen eigentlijken caesuren aannemen, dat na elken voet kan vallen, of, gelijk zeer veel voorkomt, na de eerste syllabe van den tweeden voet, in welk geval niet zelden een nieuw rustpunt na den vierden volgt, zooals in 't eerste vers van den Ajax:

ἀεὶ μὲν, ὦ παῖ Λαρτίου, δίδορχά σε ·

waar de toepassing der semiquinaria als zin-caesuur natuurlijk onmogelijk is.

		Penthemimeris. Hepthemimeris.	
In ons fragment.		17	: 6
AESCH. Prometheus.		14	: 9
Perzen (176—198).		16	: 6
Septem.		11	: 12
Supplices (176—198).		15	: 8
Agamemnon.		12	: 11
Choephoroi.		18	: 4
Eumenides.		16	: 7
		112	: 57
SOPHOC. Ajax.		14	: 9
Antigone		12	: 11
Oedipus Rex.		16	: 6
» Colonaeus		16	: 7
Electra.		14	: 9
Trachiniae		13	: 10
Philoctetes		13	: 10
		98	: 62
EURIP. Alcestis.		16	: 7
Medea		18	: 4
Hippolytus.		15	: 5
Andromache		18	: 5
Troades		17	: 5
Hecuba		12	: 9
Orestes		11	: 10
Phoenissen.		8	: 11
Supplices		16	: 5
Heraclides		23	: 0
Hercules		13	: 9
Ion.		8	: 15
Helena.		12	: 9
Electra.		10	: 10
Bacchen		11	: 8
Iphigenia i. T.		13	: 7
		221	: 119.

Schijnt de metriek ons niet duidelijk op een der ons bekende treurspeldichters te wijzen, zoo pleit het taalgebruik ruim zooveel voor Euripides als voor Aeschylus, en het allermintst voor Sophocles.

Voor Aeschylus als auteur pleit 1) het vs. 1 met zekerheid verbeterde *πάμβορος*, dat alleen hij en volkomen zooals hier gebruikt; 2) in vs. 3 *ἄμοχος*, dat bij Euripides niet voorkomt en bij Aeschylus in het adverbium *ἀμοχθί* Prom. 208 eenigen steun vindt; 3) vs. 5 *ἀμείβειν*, dat in den zin van *door verandering verliezen* alleen zooals hier gebruikt is Prom. 23 *χροιᾶς ἀμείψεις ἄνθος*; 4) vs. 6 *ξυνώνιμ* of *ξυνῇ γονῇ*, al naarmate men aan de gissing van Weil of aan die van Buecheler voor *ξυναγωνι* den voorkeur geeft, daar bij Euripides alleen de gewone vorm *κοινός* voorkomt; 5) vs. 8 sq. de constructie van *μέμψεσθαι* c. G. der zaak zonder bijvoeging van den Acc. of Dat. des persoons.

Voor het auteurschap van Euripides pleit min of meer:

1) Vs. 2 *κλέμμα*, dat bij Aeschylus niet voorkomt, maar slechts ééns met zekerheid bij Euripides Hec. 618. Immers het laatste deel van de Iphig. A., waar het woord in vs. 1615 staat, wordt door bijkans alle critici sinds Porson voor onecht gehouden.

2) Vs. 5 *γυνὴ θεῷ μιχθεῖσα*. Vgl. Ion. 338 *Φοίβῳ μιγῆναι*. Op de 5 plaatsen, waar bij de beide andere tragici het verbum in dien zin voorkomt, is de man subiect.

3) Vs. 8 *ἐκαρτέρησα*. Dit verbum komt veel bij Euripides voor, zelden bij Sophocles, nooit bij Aeschylus.

4) Vs. 14 de uitdrukking *τέρψιν ἔχειν τινι* in den zin van *oorzaak tot vreugde geven aan iemand* kan alleen geadstrueerd worden met de woorden van Euripides Med. 202:

*τὸ παρὸν γὰρ ἔχει τέρψιν ἀφ' αὐτοῦ
δαιτὸς πλήρωμα βροτοῖσιν.*

5) Het subst. *λώτισμα* vs. 17 komt alleen, doch slechts éénmaal, bij Euripides voor. Het verbum gebruiken alle tragici.

6) *ἄλκιμος* (vs. 18) gebruiken Sophocles en Euripides alleen, maar *ἀλή* ook Aeschylus.

7) De verbinding *πορθεῖν βίη* (19) vind ik alleen bij Euripides Phoen. 568, maar van maagden die verkracht, niet van een stad die ingenomen wordt, zooals hier.

Wanneer men hierbij in het oog houdt, dat er van Euripides meer dan driemaal zooveel versregelen bewaard zijn dan van Aeschylus, dan moet men, geloof ik, erkennen dat de 7 genoemde punten van overeenkomst tusschen onzen auteur en Euripides minder zwaar wegen dan de vijf, die ik voor Aeschylus heb aangevoerd, welker getal wanneer de emendatie van het geheel, zooals ik die ten slotte zal voorstellen, gelukt mocht zijn, nog met enkele zoude vermeerderd worden. Merkwaardig is hierbij dat juist de punten van overeenstemming met Aeschylus gevonden worden in dat gedeelte van de 23 regels, hetwelk Cobet voor ontleend houdt aan den proloog van Euripides' Rhadamanthys. Aan Sophocles als auteur heeft niemand gedacht, en ofschoon er zeker meer analogie bestaat tusschen de rede van Europa, zooals die bij de hypothese van Blass zou hebben kunnen luiden, en die van Deianeira in de Trachiniae dan die van eenigen held of heldin van Aeschylus in de bewaarde stukken, heeft, afgezien van de omstandigheid dat de phraseologie het minst aan hem herinnert, geen der ons bekende titels van verlorene treurspelen van Sophocles de geringste aanleiding tot het vermoeden, dat er voor eene *ῥήσις* als deze of voor de persoon van Europa plaats was. Ditzelfde geldt van alle ons overgeleverde titels van tragediën door tijdgenoten der drie groote treurspeldichters of door hunne later levende kunstgenooten vervaardigd, hetgeen natuurlijk de mogelijkheid volstrekt niet uitsluit dat we hier met dichtregels van een ons onbekenden tragicus te doen hebben. Immers niet alleen maken de titels hunner werken, die we kennen, slechts een geringe fractie uit van hetgeen het ongemeen vruchtbare Attische tooneel werkelijk heeft voortgebracht, maar zelfs de namen dier dichters kennen we slechts ten deele, en meer dan één tot dusver ongehoorden naam van Atheensche dramatici uit de 4de eeuw v. C. hebben de uitgravingen op de acropolis en in de buurt van het Dionysos-theater in de laatste jaren aan het licht gebracht.

Inderdaad was het waarschijnlijk in de *Κᾶρες ἢ Εὐρώπη* behandelde onderwerp wegens de sympathische figuur van Zeus' lieveling, den door Homerus gevierden Lycischen held Sarpedon, dunkt mij, verleidelijk genoeg, om nog na Aeschylus andere dichters tot de behandeling uit te lokken. Zoo zou zich op ongedwongene wijze het feit verklaren, dat de taal nu eens meer aan Aeschylus, dan weer aan Euripides, ja in een enkel geval aan Sophocles herinnert, en dat éénmaal (vs. 20) het met volkomene zekerheid herstelde Homerische *μαργαίνειν* voorkomt, waarvoor alle drie tragici steeds *μαργᾶν* gebruiken. In dit geval zou ik ook met meer vertrouwen het *ἀνυπέμβατον* van Weil durven accepteren, dan wanneer we met een tragicus van de 5de eeuw te doen hebben. De uitdrukkingen die verder in deze verzen met volstreckte zekerheid voorkomen, zijn gemeengoed der tragedie, zooals *ἄρουρα* in de figuurlijke beteekenis van *moederschoot*, *ἄφθιτος*, *immortalis* en *χειμάζειν* in den overdrachtelijken zin van *agitare*. De zwaarigheid van het min of meer Euripideische karakter van den proloog ware dan tevens opgelost, en eene ietwat vrijere behandeling van den senarius dan we bij de oudere tragici aantreffen, zou dan niemand verwonderen.

Ofschoon inderdaad eerst de kennis van een veel grooter aantal stukken van Aeschylus dan werkelijk tot ons gekomen zijn, ons in staat zouden stellen om met volkomen zekerheid te ontkennen, dat we hier met poëzij van zijne hand te doen hebben, meen ik toch, dat er genoegzame grond bestaat om aan zijn auteurschap te twijfelen en ons eerder te doen gelooven, dat de een of andere jongere treurspeldichter de vervaardiger dezer dichtregelen geweest is. Het zijn overigens vrij krachtige, *schwungvolle*, verzen, die geen stumper verraden en die het wel de moeite loont, om met vereende krachten, zoo mogelijk, te verbeteren.

De eerste 9 en de 2 laatste verzen moet ik nog ten slotte bespreken.

In hetgeen aan ons fragmént voorafgaat, was zonder twijfel verhaald hoe Zeus, in liefde voor Europa ontstoken, de gedaante van een stier had aangenomen, die zich te midden

van de runderen van Europa's vader begeeft, en zoo als dien gast graast in zijne weiden:

Ταύρω τε λειμών ξένια πάμβοτος παρήν,

zooals ik liever met Blass lees voor het overgeleverde *παρὰν* dan *πάρα* met Weil.

Volgens Hom. II XIV, 321 vlg., waar Zeus, na gezegd te hebben dat hij voor geen godin noch sterfelijke vrouw ooit zulk een minnegloed gevoeld heeft als voor zijne wet-tige gemalin, zijne amourettes met de aardbewoonsters op-somt, was Europa de dochter van Phoinix en werd bij Zeus moeder van Minos en Rhadamanthys. Over de onechtheid dier passage zijn allen het eens, maar, gelijk we vroeger zagen, heeft Antimachus die waarschijnlijk gekend, en het blijkt niet of de *πρεσβύτης πατήρ* bij onzen dichter Phoi-nix is dan wel Agenor.

De drie eerste verzen luiden bij Weil:

Ταύρω τε λειμών ξένια πάμβοτος πάρα...

Τοιόνδε μὲν Ζεὺς κλέμμα πρεσβύτου πατρός...

αὐτοῦ μένειν ἄμοχθον ἢ νόσου λαβεῖν...

Hij noemt ze *disiecti membra poetae*. Het recht daartoe wil ik hem niet betwisten, maar wel om dan, gelijk hij doet, het overgeleverde *μένων* in *μένειν* te veranderen.

Zeker ten onrechte houdt Buecheler, die met Weil vs. 1 *πάρα* leest, die verzen voor de rest eener klacht, die Europa terstond na hare schaking slaakte, terwijl hij meent dat de toestand herinnert aan dien door Horatius Carm. III, 27 geschilderd. Hongersnood en *turpis macies*, zegt hij, staan haar voor oogen, terwijl den stier ook thans de *ξένια* niet ontbreken. Behalve dat de verklaring van *ξένια* dan voor het minst hoogst gedwongen zou worden, springt, dunkt mij, de onhoudbaarheid dezer meening reeds hierdoor in het oog, dat op deze wijze die verzen buiten helder verband met het volgende zouden staan, en ik verklaar met het oog daarop zijne coniectuur *αὐτοῦ μ' ἔἰ νυν μόχθον ἢ νόσον* niet te begrijpen. Terecht begreep Blass dat *ἄμοχθον* on-

bedorven, maar *NOCON* corrupt is, en zeker verdient zijne gissing

αὐτοῦ μένων ἄμοχθον ἥνυσεν (l. *ἥνυσεν*) *λαβεῖν*,

waarvoor hij op *ἥνυσεν περᾶν* (Aesch. Perz. 721) wijst meer aandacht dan Weil (*Revue de Philologie*) er aan geschonken heeft. »Sa restitution reste obscure pour moi.» schrijft die geleerde pag. 13. Dit zou misschien minder het geval zijn, wanneer Blass had ingezien dat *μεν* in vs. 2 onhoudbaar is, en hij tevens had moeten schrijven:

*Τοιόνδ' ἐμὲ Ζεὺς κλέμμα πρεσβύτου πατρός
αὐτοῦ μένων ἄμοχθον ἥνυσεν λαβεῖν.*

Daaraan zie ik dat reeds Buecheler, schoon in een m. i. verkeerd verband, gedacht heeft. Dan noemt Europa zich zelve een *κλέμμα* van haar ouden vader, die Zeus op zoodanige wijze (*τοιόνδε*) in die weide blijvende, of misschien beter *afwachtede* tot het gunstige oogenblik gekomen was (*αὐτοῦ μένων*) zonder moeite (*ἀμοχθον*), wist te bemachtigen (*ἥνυσεν λαβεῖν*). Vgl. ook Soph. O. R. 720 *Ἀπόλλων οὗτ' ἐκείνον ἥνυσεν φρονέα γενέσθαι*. Mocht iemand de tegenwerping maken dat *ἀνύτειν* moeite onderstelt, zoo bedenke hij dat, mocht dit het geval zijn, de toevoeging van *ἀμοχθον* een niet onaardig oxymoron teweeg brengt; zonder moeite bracht hij dat werk tot stand.

Vs. 4 lees ik met Weil en Cobet:

ἴν' οὖν τὰ πολλὰ κείνα διὰ παύρων λέγω.

Het naast aan deze wending komt de plaats van Sophocles *Electra* 688:

χῶπως μὲν ἐν πολλοῖσι παύρᾳ σοι λέγω

waar men niet zonder waarschijnlijkheid vermoed heeft:

χῶπως μὲν ἐν παυροῖσι πολλὰ σοι λέγω.

Uit Euripides vergelijke men Troad. 441, Hec. 1180, Phoen. 43.

Vs. 5 en 6 luiden in den papyrus:

γυνὴ θεῶ μεχθεῖσα παρθένου σέβας
ἔμψε (d. i. ἡμειψα), παίδων δ' ἐξύγη ξυναγωνεῖ.

Het eerste is (een *rara avis*) geheel zonder fouten, want zelfs mag het twijfelachtig heeten, of μεχθεῖσα wel met Weil in μιχθεῖσα moet veranderd worden. Vgl. mijn werkje, dat eerstdaags verschijnen zal, getiteld: *Lapidum de dialecto Attica testimonia* (Traiecti ad Rh. ap. Beyers), pag. 57. Παρθένου σέβας ἡμειψα heeft een recht tragische kleur en behoefde niet door Weil betwijfeld te worden. De reinheid eener maagd is iets σεμνόν, en met recht kan haar dus σέβας worden toegeschreven. Of voor het corrupte ξυναγωνεῖ met Weil ξυνώνιμ dan wel met Buecheler ξυνὴ γονῇ moet gelezen worden daarover kan men twisten, maar het is tamelijk onverschillig, wijl beide aan den zin beantwoorden en zich vrij nauw aan de lezing van den papyrus aansluiten. Als Buecheler gelijk heeft, hebben we hier een nieuw voorbeeld van de verwisseling van A met H, zooals in het eerste vers uit παρῆν παρὰ geworden is.

Vs. 7 en vlg. heeft het handschrift:

καιτριαγωνειστουσγυναικειουσπονους
εκαρτερησααρουρασκαιουκεμψατο
τουμενξεναικεινσπερμαγεναιπατρος.

Gedeeltelijk terecht maakt Weil hiervan:

καὶ τρῖσιν ἀγῶσι τοὺς γυναικεῖους πόρους
ἐκαρτέρησ' ἀρούρας δ' οὐκ ἐμέμψατο
τοῦ μὴ ἔξενεγκεῖν σπέρμα γενναίου πατρός.

Maar in het tweede vers is den bekwamen man iets menschelijks overkomen, daar hij noch bij de verklaring van ἀρούρας, noch bij zijne gissing ἀρούραις bemerkte, dat de spondæus in den vierden voet beide lezingen onmogelijk maakt.

Blass en Cobet de fout bemerkende, schrijven beide:

ἐκατέρησ' ἄρουρα οὐκ ἐμέμψατο,

doch ik ben het volkomen met Buecheler eens, wanneer hij opmerkt: » Das ein Weib sich geradezu ἄρουρα nennen könne, » will mir trotz der Gelaüfigkeit jener Metapher bei den Griechen nicht einleuchten; man erwartet dan mindestens einen » vermittelnder Begriffe wie *τρὶς σταρεῖσα*. »

Ook kan ἄρουρα hier niet als vergelijkend appositum zijn bijgevoegd, daar immers van een *akker* niet gezegd kan worden, dat hij *καττερεῖ γυναικείους πόρους*.

Wanneer evenwel Buecheler daarom lezen wil:

*καὶ τρὶς γονεῖ μὲν τοὺς γυναικείους πόρους
ἐκατέρησ' ἀθλοῦσα κτέ.*

moet ik beide veranderingen als tamelijk willekeurig en niet zeer gelukkig afwijzen, de eerste, wijl van het woordje *μὲν*, welks gebruik Buecheler hier op geenszins overtuigende wijze verdedigt, in den papyrus geen spoor te vinden is, en het in zeer algemeenen zin gebruikte *παίδων* van het vorige vers de keuze van *γονεὺς*, waarvoor men dan veeleer *πόσις* (mijn echtgenoot) verwachten zou, nauwlijks wettigt, zelfs afgezien van het kort daarop volgende *πατρός*, de tweede, omdat wel niemand om het volgende *σπέρμα* het overgeleverde begrip ἄρουρα voor een in den studeercel uitgedacht ἀθλοῦσα zal willen inruilen. Ἄρουρα moet in elk geval bewaard blijven, en dan zijn slechts twee correcties mogelijk:

ἐκατέρησ', ἄρουρα δ' οὐκ ἐμέμψατο

of

*ἐκατέρησα, οὐκ ἄρουρ' ἐμέμψατο
τοῦ μὴ ἔνεγκεῖν σπέρμα γενναίου πατρὸς*

en ik aarzel geen oogenblik aan de laatste de voorkeur te geven: 1° wijl zoo het overgeleverde *καὶ οὐκ* tot zijn recht komt; 2° het vers een betere caesuur krijgt; 3° zoo de getrouw door den afschrijver bewaarde volle vorm van de eerste persoon blijft bestaan, die hier te wenschelijker is, opdat

men zich niet door het volgende ἐμέμψατο late verleiden om het geëlideerde ἔκαρτέρησ' voor de derde persoon aan te zien, en 4° de ontkenning door vooraan te komen meer nadruk krijgt.

Zoo heeft ἐμέμψατο een duidelijk uitgesproken subject. Want dat, gelijk Buecheler aanneemt, een uit den zin op te maken πατήρ het subject zijn zou, is reeds om het volgende γενναίου πατρός hoogst onwaarschijnlijk, gelijk ook de correctie τὸ μὴ voor τοῦ μὴ afkeuring verdient. Van dit vrij zeldzaam gebruik van het verbum μέμψεσθαι zonder Acc. of Dat. des persoons en alleen met den Gen. der zaak, waarover men te klagen heeft of zich beklagt, kan een bij Strabo IV, p. 182 sq. bewaarde plaats van den Προμηθεὺς λυόμενος (Aesch. fr. 196 Dind.) tot voorbeeld dienen, waar Prometheus Heracles inlicht omtrent zijn tocht van den Caucasus naar de Hesperiden:

ἤξεις δὲ Λυγύων εἰς ἀτάρβητον ζρατόν,
 ἔνθ' οὐ μάχης, σαφ' οἶδα, καὶ θοῦρός περ ὦν
 μέμψει,

welke woorden sterk doen denken aan het Homerische (E 539) ἔνθα κεν οὐκέτι ἔργον ἀνὴρ ὀνόσαιτο μετελθών. Cf. N 127. Even als op de plaats, die we thans behandelen, staat de ontkenning hier, afgescheiden van het verbum waartoe het behoort en met nadruk, vooraan. Ik verklaar dan volgens mijne verbetering de woorden aldus: *en de akker kon zich niet beklagen geen zaad van een edel vader te hebben voortgebracht.*

Verder doet zich de vraag voor of de bedorven lettergreep τριαγωνεῖς met Weil in τρίσιν ἀγῶσι, dan wel met Blass in τρεῖς πονοῦσα moet veranderd worden, en het antwoord daarop is m. i. niet twijfelachtig. Wel laten zin en grammatica beide toe, maar voor Weil's gissing, die ook Cobet schijnt overtuigd te hebben, pleit behalve de nauwere aansluiting aan den text het meer poëtische der uitdrukking. Dat het baren eener vrouw een ἀγών en wel van de ergste soort mag heeten, zal men ook zonder de bekende verzeke-

ring van de niet voor een kleintje vervaarde Medea bij Euripides:

*τρὶς ἂν παρ' ἀσπίδα
σῆναι θελοίμ' ἂν μᾶλλον ἢ τεκεῖν ἀπαξ*

wel gaarne willen gelooven.

De volgende verzen, die ten nauwsten met de netelige vraag omtrent het bijéén hooren der 23 versregels samenhangen, zijn boven in verband met die vraag zoo goed ik dat vermocht behandeld, en ik heb met uitzondering van vs. 16 hunne emendatie alleen mogelijk geacht in de vooronderstelling, dat de Duitsche oplossing dier quaestie de ware is. Van diezelfde onderstelling moet ik gebruik maken, als ik het waag ten laatste een woord mede te spreken over de beide slotverzen, die bij Weil luiden:

*λεπτὴ γὰρ ἐλπίς ἡδ' ἐπὶ ξυροῦ πέλει
μὴ πάντα πράξας ἐκχέῃ πρὸς αἵματι.*

De papyrus heeft volgens hem:

*λεπτὴ γὰρ ἐλπισιηδηπεξυρημενη
μὴ πάντα παισασσεκχεωπροσαιμαται.*

Hij vertaalt zijne gissing: »l'espérance est légère, et il n'en faut pas de l'épaisseur d'un cheveu, qu'il ne perde tous ses succès en même temps que sa vie," hetgeen natuurlijk in het door Blass gedachte verband geheel ongepast is. Deze leest:

*λεπτὴ γὰρ ἐλπίς ἡδ' ἐπὶ ξυροῦ μένει,
μὴ πάντα παίσασ' ἐκχέω πρὸς ἔρματι.*

Over het tweede vers later, maar eerst wil ik meedeelen dat in het eerste ook Wilamowitz-Müllendorf, zich aan het door Weil uitgedachte ἐπὶ ξυροῦ vasthoudend, ἐπὶ ξυροῦ ἔβην wil lezen, wat dan toch wel ἐπὶ ξυροῦ βέβηκα had moeten heeten. Tot mijn genoegen zag ik dat ook Buecheler het geheele ἐπὶ ξυροῦ, waarop men een disjunctiven zin had mogen verwachten, verwerpt. Hierbij komt nog dat ik er

niet eens zeker van hen dat er in den papyrus *ἐπιξυρημενη* staat. Die *Ξ* heeft ten minste niet de geringste overeenkomst met dezelfde letter in vs. 16 (*ἐξ Ἄρεος*), waar ze volkomen zoo uitziet als wij ze als hoofdletter plegen te schrijven. Wel gelijkt ze meer op de *ξ* in *ξυναγωνι* vs. 6, en nog iets meer op die van *ξένια* van vs. 1 en van *ξεναικειν* vs. 9 (die van *ἠρξάμην* vs. 10 is te zeer geklad om tot vergelijking te dienen), maar niet in die mate dat ik tot de identiteit durf besluiten. Wanneer men ze daarentegen met de *ζ* in *Ζεύς* vs. 2 en vooral van *ζόας* vs. 13 vergelijkt, dan mag men ze minstens met evenveel recht voor een *ζ* houden. Hoe dit zij, beide letters zijn in het slechte schrift van dezen librarius zoo moeilijk te onderkennen, dat ze voor ons dezelfde kritische waarde hebben.

Buecheler vermoedt:

λεπτὴ γὰρ ἐλπὶς ἣ μ' ἔτι ξυζῆν μένει,
ἦν πάντα παιδὸς ἐκχέω πρὸς αἵματι,

maar het blijft mij duister hoe dit beteekenen kan »denn »schmale Hoffnung bleibt mein künftiger Unterhalt, wenn mit »des Sohnes Blut mein Gut vergossen wird." Immers het eerste vers zou alleen kunnen beteekenen, »want gering is de »hoop met welke te leven in de toekomst mij wacht," afgezien van de hoogst banale ontboezeming dat Europa door den dood haars zoons haar kostwinner verliezen zou. Buecheler schijnt hier weer aan de *turpis macies* te denken, die hij in de eerste verzen gelegd heeft. Ook formeel is die correctie zeer bedenkelijk, omdat noch *συζῆν* noch *συμβιῶναι* in de tragedie voorkomt. Het impersonale *μένει* wordt overigens gewettigd door Eur. fr. 733 en Soph. Ai. 641. Evenmin voldoet mij de emendatie van het tweede vers, al mocht men dat ook zoo verbeterd in een niet materielen zin opvatten: »wanneer ik met den dood mijns zoons alles verloren heb". Immers *πρὸς αἵματι* kan niet *διὰ τὸν θάνατον* beteekenen. *Ἐκχεῖν* met *πάντα* verbonden kan, zooals Buecheler dan ook doet, niet anders dan in den overdrachtelijken zin van *verliezen* worden opgevat, terwijl het met betrekking tot *αἵματι* alleen den eigentlichen zin van *ver-*

gieten hebben kan. Daaruit volgt m. i. dat die woorden, zooals Buecheler ze leest, alleen in den mond eener kindermoordenares eenigen zin zouden opleveren. Zoo schreef ik meer dan een maand geleden, en tot mijn genoegen zie ik dat Weil in de *Revue de Phil.* nagenoeg dezelfde opmerking maakt. De plaats door Buecheler uit de Choeph. vs. 520 geciteerd:

*Τὰ πάντα γὰρ τις ἐκχέας ἀνθ' αἵματος,
μάτην ὁ μόχθος*

waar bovendien *ἐκχεῖν* in eigentlichen zin van kostbare *χοαί* op het graf des verslagenen kan worden opgevat, doet hier weinig ter zake. Meer beduiden voor de beteekenis van *διαφθείρειν* plaatsen als Aesch. Pers. 823 sqq. Eur. fr. 787. Soph. Phil. 13, Plut. Mor. p. 10 B en andere.

Inderdaad is het zeer twijfelachtig of er wel *αιμαται* in den papyrus staat. Blass leest er *αρμαται*, en schoon het oog der *ρ* al bijzonder klein is uitgevallen, geloof ik toch, als ik de betwijfelde letter met andere iota's en rho's vergelijk, dat die geleerde zich daarin niet vergist heeft. Daarop steunende leest hij in het tweede vers:

μὴ πάντα παίσας' ἐκχέω πρὸς ἔρματι,

welke gissing de groote verdienste heeft van door de verandering van slechts eene letter eene echt Aeschylëische metaphor te herstellen. Hij vergelijkt Aesch. Ag. 1006 *πότμος εὐθυπορῶν ἀνδρὸς ἔπαισεν ἄφαντον ἔρμα* (vgl. ook Eum. 564) en voor het intransitive gebruik van *παίειν* Xen. Anab. IV 2, 2 *λίθοι παίοντες πρὸς τὰς πέτρας* en eindelijk voor *πρὸς* c. D. Aesch. Prom. 885:

*θολεροὶ δὲ λόγοι παίουσ' ἐκῇ
συγνῆς πρὸς κύμασιν ἄτης,*

welk laatste getuigenis ik echter weiger op grond dat, zoo-

als ik elders heb trachten aan te toonen, de ware lezing van die plaats is:

*θολεροὶ δὲ λόγοι πταίουσ' (zoo de MSS.) εἰκῇ
συγνῆς προσκ(ρο)ύμασιν ἄτης*

of *προστούμασιν ἄτης*. Ongaarne zou ik echter in drie woorden *πρὸς ἔρμα τι* lezen, en behalve door de Hom. uitdrukkingen *βαλλόμενα ποτὶ γαίῃ* en *βαλεῖν ποτὶ πέτρῃ* wordt dit gebruik van *πρὸς* c. D. wel genoegzaam gewettigd door plaatsen als Aesch. Prom. 15 *δῆσαι πρὸς φάραγγι* en Soph. Ant. 1184 *ὑπτία κλίνομαι πρὸς δμῳαῖσιν*.

Mogt de zoo evengenoemde gissing van Blass de ware zijn, dan rijst nog de moeilijke vraag, hoe die woorden met het vorige te verbinden. Nu ben ik geenszins overtuigd dat het door Blass verbeterde vers inderdaad in den papyrus met *μή* begint, en ik geloof nauwlijks dat er voor die beide letters, die elk op zich zelf in dit handschrift betrekkelijk veel ruimte innemen plaats is, maar evenmin durf ik, wjl de letter of letters bijkans zijn uitgewischt, beslissen wat er staat of gestaan heeft. Eveneens is het gemakkelijker te bewijzen, dat er in de bedorven lettergroep *ιηδηπεζ(ξ)υρημενη* van het voorgaande vers geen der boven besprokene lezingen schuilt, dan er een voor te stellen, die zich nauw aan het overgeleverde aansluitende volkomen bevredigt, en, werd ik niet door mijn onderwerp min of meer genoopt, om zelf niet *αξύμβολος* af te trekken, zou ik mij inderdaad liever niet aan de groote kans blootstellen, om in het lot van mijn voorgangers te deelen. Maar ik bevind mij in goed gezelschap, en daarom *ἄγε μοι, καρδία*.

De uitgang *ημενη* van dien lettergroep doet van zelven denken aan een participium perfecti passivi feminini generis in den dativus, dat betrekking heeft op de vrouw, die hier spreekt, en afhangt van *ἐλπίς* (*ἐξιν*), en zoo is ook reeds Bergk op den inval gekomen om te lezen:

λεπτὴ γὰρ ἐλπίς τῇ διεπτοημένῃ,

maar, behalve dat die gissing zich ver van den text verwij-

dert, is dit gebruik van het artikel, als ik wel heb, meer Duitsch dan Grieksch. Het Grieksche gebruik verlangt of het participium zonder artikel of, in geval van uitgedrukte betrekking op het sprekend subject, de bijvoeging van *μοι* of een aequivalent daarvan, zooals in dit geval *τῇδε*.

Heeft hier dus een participium gestaan, dan zou men wellicht met zeer nauwe aansluiting aan den text mogen lezen :

λεπτὴ γὰρ ἐλπὶς τῇδ' ἐπεζαρχήμεν η.

Het verbum *ἐπιζαρεῖν* komt tweemaal in de ons bewaarde litteratuur voor, t. w. bij Eurip. Phoen. 45:

*ὥς ἐπεζάρει
Σφὶν γὰρ ἀρπαγαῖσι πόλιν*

en in den Rhesus vs. 441 vgl.:

*ἀλλ' οἷα πόντον Θρήκιον φουρήματα
κρυσαλλοπήγα Παϊονάς τ' ἐπεζάρει*

d. i. van de Sphinx, die Thebe, en van de koude noorderstormen die het Thracische meer en de Paeones bezoeken, plagen, teisteren. Op beide plaatsen slaat de glosse van Hesychius *ἐπεζάρει: ἐπεβάρει* (wel ter wille eener etymologie?) *ἐπέκειτο, ἐπεκράτει*. Bovendien heeft hij onzeker uit welken dichter het perfectum activum *ἐπεζάρχηκεν* met de verklaring *ἐπεβάρυνεν*, die echter juist bij den Aoristus *ἐπεζάρησεν* passen zou, weshalve ik dat voor de ware lezing houdt. Het vers zou aldus gelezen kunnen verklaard worden. *Want geringe hoop is er voor mij zwaar bezochte, door de slagen van het lot geteisterde, vrouw*, d. i. hoe kan iemand, die zooveel rampspoed ondervonden heeft als ik, nog hopen?

De juistheid of onjuistheid dezer onzekere gissing ¹⁾ (wie geeft hier iets zekers?) kan onafhankelijk zijn van de vraag

¹⁾ Ik heb ook gedacht aan: *λεπτὴ γὰρ ἐλπὶς τῇδ' ἔτ' οἰζυρὰ μένει, want geringe hoop blijft mij rampzalige nog over*. Maar de tragici gebruiken wel *οἰζύς*, niet *οἰζυρός*, welk adiectivum misschien wegens het gebruik daarvan in de comedie vermeden werd.

of de zoo even besprokenen Aesch. metaphora met recht of onrecht door Blass in het laatste vers gebracht is. Bij de eerste vooronderstelling heb ik aan de mogelijkheid gedacht, om Europa dan ten slotte in wanhoop te doen uitroepen:

Ἡ πάντα παίσας' ἐκχέω πρὸς ἔρματι.

Neen geen twijfel! Tegen een klip gestoten zal ik alles verliezen; maar al te goed herken ik in dezen noodlottigen oorlog de klip, waartegen het schip van mijn bestaan zal te brijzel slaan. Met den dood van mijn Sarpedon zal ik alles verliezen, wat mij nog aan het leven deed hechten.

Maar ik zal de eerste zijn om te erkennen, dat zoowel de overdraging van hetgeen het schip geldt, op de persoon die het bevaart, iets bevreemdends heeft en door geen der beide plaatsen, waar Aeschylus de metaphora gebruikt, bevestigd wordt, als dat men die metaphora hier beter voorbereid zou gewenscht hebben, gelijk ik dan ook in mijne (hieronder staande) vrije vertolking gedaan heb. Daarbij komt nog dat ik aan de juistheid van *ἐκχεῖν* twijfel, wjl op de plaatsen waar het *verliezen* beteekent, eigen *schuld* verondersteld wordt, waarbij toch bij Europa niet kan gedacht worden. Ik vrees daarom, dat we hier inderdaad met een onheelbare plaats te doen hebben.

Ik laat nu den text volgen, zooals ik dien voorloopig zou wenschen vast te stellen:

... ταύρω τε λειμὼν ξένια πάμβοτος παρῆν.
 Τοιόνδ' ἐμὲ Ζεὺς κλέμμα πρεσβύτου πατρός
 αὐτοῦ μένων ἄμοχθον ἦνυσεν λαβεῖν.
 Ἴν' οὖν τὰ πολλὰ κείνα διὰ παύρων λέγω,
 γυνὴ θεῶ μιχθεῖσα παρθένου σέβας
 ἡμῶν, παίδων δ' ἑζύγην ξυνωνίᾳ.
 Καὶ τρίσιν ἀγῶσι τοὺς γυναικείους πόνοὺς
 ἐκαρτέρησα, κούκ ἄρουρ' ἐμέμψατο
 τοῦ μὴ ἔξενεγκεῖν σπέρμα γενναίου πατρός.
 Ἐκ τῶν μεγίστων δ' ἠρξάμην φυτευμάτων

Μίνω τεκούσα.
. <δεύτερον δ' ἐγείναμην>
Ῥαδάμανθυν, ὅσπερ ἄφθιτος παίδων ἐμῶν
εἴληχ' (ἔλαχεν?) ἐπ' αἴας τέρμασι ζόην ἔχειν
(τὸ μὴ παρὸν δὲ τέρψιν οὐκ ἔχει φίλοις),
τρίτον δέ, τοῦ νῦν φροντίσιν χειμάζομαι,
Σαρπηδόν', αἰχμὴ <μὴ> ἔξ Ἀρεως καθίκετο,
.
Κλέος γὰρ ἦκεν Ἑλλάδος λωτίσματος
πάσης ὑπερ πειρῶντος ἀλκίμου σθένους,
αὐχεῖν δὲ Τρώων ἄστυ πορθήσειν βίᾳ.
Πρὸς οὗ δέδοικα μὴ τι μαργαίνων δορὶ
ἀνυπέρβατον (?) δράση τε καὶ πάθη κακόν.
Λεπτὴ γὰρ ἐλπὶς τῇδ' ἐπεξαρημένη (?)
Ἡ (?) πάντα παίσασ' ἐκχέω πρὸς ἔρματι.

Deze klacht van Europa heb ik *animi causa* met de noodige vrijheid in de volgende Nederlandsche verzen overgebracht:

De stier, mijns vaders gast, heeft grazend in de wei
 't Onschuldig kind bekoord, en stal het van zijn zij. —
 Om wat dan is geschied in 't kort u te berichten,
 De zwakke kracht der vrouw moest voor de godheid zwichten.
 'k Verloor mijn maagdenkrans en werd Zeus' gemalin.
 Bezegeld werd dat bond door panden van zijn min.
 Driewerf in heeten strijd doorstond ik 't wee der vrouwen,
 Driewerf droeg d' akker vrucht en deed een zaad aanschouwen,
 Den hoogen oorsprong waard van hem, die 't kouter dreef.
 Minos heet d' eerste spruit, aan wien ik 't aanzijn geef,
 Die thans in Creta heerscht, de grootste mijner zonen.
 Ook Rhadamanthys ach! moest verre van mij wonen
 In 't schoon Elysium aan s'aardrijks uiterst end,
 Waar 't leven eeuwig bloeit, waar niemand smarte kent!
 Doch 't valt een moeder hard haar kroost te moeten derven. —
 En als mijn derde telg, Sarpedon, kwam te sterven. . . .!
 Bekomm'ring om zijn lot vergunt mij rust noch duur:
 Daar kwam een booze maar — ik vloek 't onzalig uur! —

Dat Hellas' jonglingschap heur mannenkracht beproefde
Als wreekster van dat land, en luid dreigde en snoefde,
Dat Troje vallen zou. Dat droeg Sarpedon niet, .
Die ras naar 't slagzwaard greep en de arme vrouw verliet!
Ik vrees, de wilde knaap zal in de voorste reien
Te onstuimig kampend, ach!... het moederhart doen schreien.
Een vrouw zoo zwaar beproefd als ik heeft luttel hoop.
Of wendt de Moira ooit den voorgeschreven loop?
Nooit zal mijn levenshulk in veil'ge haven landen. —
Straks blaast de laatste orkaan, die ze op een klip doet stranden!

10 Februari 1880.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten MAART 1880.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, C. LERMANS, W. J. KNOOP, N. BEETS, G. MEES AZ., R. FRUIN, A. KUENEN, B. J. LINTELO DE GEEER, D. HARTING, J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET, C. M. FRANCKEN, S. HOEKSTRA BZ., H. KERN, J. A. FRUIN, R. VAN BONEVAL FAURE, M. J. DE GOEJE, C. VOSMAER, J. P. N. LAND, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG, J. G. R. ACQUOY, P. J. COSIJN, J. C. G. BOOT, secretaris.

Na lezing en goedkeuring van het proces-verbaal der vorige vergadering, wordt het woord gegeven aan den heer Borret, ter voorlezing van het Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie. Daaruit blijkt dat de beoordeelaars het gouden eermetaal hebben toegewezen aan het dichtstuk getiteld *In mulieres emancipatas satira* met de zinspreuk: *Fugere pudor verumque fidesque*, en eene eervolle melding aan *Lacus Albanus* en aan het gedicht *Ad Eugeniam Augustam in funere Aloysii Eugenii Napoleonis consolatio*. Bij opening van het naambriefje, behoorende bij het eerstgenoemde stuk, blijkt dat ook nu weder de heer P. Esseiva de overwinnaar

is. De auteurs der beide andere dichtstukken zullen uitgenoodigd worden vrijheid te verleen en tot het openen der naambriefjes en het uitgeven hunner poëziën op kosten van Hoeufft's legaat ¹⁾.

Vervolgens sprak de heer Naber over de compositie der Wolken van Aristophanes. Hij doet opmerken dat in dit en andere stukken van dien dichter eenheid en samenhang ontbreekt, en dat de oorzaak van dat gebrek te zoeken is in zijne gewoonte om niet bekroonde stukken om te werken. Nu weten wij door oude getuigenissen niet alleen dat dit met de Wolken ook het geval is geweest, maar ook dat wij niet de tweede, maar eene omgewerkte eerste uitgave, dus eigenlijk eene derde bewerking hebben, die niet bestemd was om opgevoerd te worden. Is dat het werk van Aristophanes zelve of van een ander? Of hoe laat zich dat verschijnsel verklaren?

Het antwoord op deze vragen zal door den spreker in de volgende vergadering beproefd worden.

Nu moet hij afbreken, omdat de vergadering te twee uren door eene buitengewone moet gevolgd worden.

Bij de omvraag uit de heer Francken den wensch, dat het rapport over den wedstrijd ten behoeve der buitenlanders in het latijn zal geredigeerd worden, waartegen de heer Boot bedenkingen maakt. De taak der commissie is al lastig genoeg, ook zonder meer van haar te verlangen, en het buitenland bedient zich bij beoordeelingen ook steeds van de landstaal.

¹⁾ Het bericht over den wedstrijd is reeds afgedrukt in de Verslagen en Mededeelingen, Deel IX, blz. 373—393. Op verzoek van den steller worden met dit stuk van Deel X verbeterbladen 25 en 26 verzonden.

Door den heer Leemans wordt een exemplaar aangeboden van een door het Spaansch gouvernement uitgegeven boek: *Tres relaciones de antiqüedadas Pernanas*, Madrid 1879, door den heer Kern: *Lex Salica, the ten texts with the glosses and the lex emendata*, by J. H. Hessels, with notes — bij H. Kern, London 1880. 4°; door den heer Boot: *Mons Pincius. Carmen Petri Esseiva*, Frib. Helv. 1880.

Na dankbetuiging voor deze geschenken sluit de voorzitter de vergadering.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

INDICTI IN ANNUM MDCCCLXXX.

De carminibus superiori anno missis in conventu Ordinis litterarii a. d. VIII Id. Martias habito sic pronuntiatum est:

Carmen *Artes christianae ab interitu vindicatae*, quum legibus certaminis non pareret, sepositum est.

Poemata, quae inscribuntur, *Mons Regalis et rura adiacentia*, *In Mediolani peste eximia Divi Caroli Borromei caritas*, *Loca Sacra*, *Ficedulae*, *In Regali puella Margarita Beatrice Eleonora, filia imperialis principis Frederici Wilhelmi*, *Unio Itala-Germanica significatur*, longumque carmen *de Pio IX Pont. Max.* cum adiecto breviori *Leone XIII ad supremum pontificatum evecto*, variis de causis in sententia iudicum allatis non tantum supra mediocritatem excellere existimata sunt, ut insigni laude digna viderentur. Neque elegia *ad Alexandrum principem Arausiacum*, quae sermone puro et numeroso illa vincit, his virtutibus compensat, quae in ea desiderantur.

Illis praestare visa sunt carmina *Ad Eugeniam Augustam in funere filii Aloysii Eugenii Napoleonis Consolatio* et *Lacus Albanus*. Utriusque poeta argumentum, quod sibi elegit, ita tractavit, ut cum mentione honorifica editionem carminis sui sumptu legati Hoeufftiani obtinere possit.

Omne vero punctum tulit miscendo utile dulci, qui satiram fecit *in mulieres emancipatas*, eamque instruxit sententia Ovidii: *Fugere pudor verumque fidesque*. Ei igitur praemium aureum decretum est. Aperta scidula eo lemmate inscripta prodiit nomen Petri Esseiva Friburgensis Helvetii.

Consolationis ad Eugeniam Augustam auctorem se professus est Franciscus Pavesi Mediolanensis.

Qui Lacum Albanum cecinit, nondum scidulae aperiendae veniam dedit.

Novum certamen his legibus indicitur, ut carmina ei destinata, neque ex alia lingua translata neque ante edita nec L versibus minora nitide et ignota iudicibus manu scripta sumptibus poetarum ante Kalendas Ianuarias anni proximi mittantur Ioanni C. G. Boot, Ordini litterario Academiae ab actis, munita sententia, quae et ipsa inscribenda est scidulae obsignatae, quae nomen et patriam poetae continebit.

Praemium victoris erit numus aureus CC florenorum. Carmen praemio ornatum typis describetur eique addentur alia, quae illo honore digna iudicabuntur poetis non iuvitis.

In conventu legitimo Ordinis mense Martio exitus certaminis promulgabitur, scidulaeque non probatis carminibus additae comburentur.

Amstelodami Idib. April.

MDCCCLXXX.

C. G. OPZOOMER.

Ordinis Praeses.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} APRIL 1880

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter,
C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, L. A. J. W. SLOET,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ.,
N. BEETS, R. FRUIN, B. J. LINTELO DE GEER, A. KUENEN, H. KERN,
J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET, S. HOEKSTRA BZ., J. A. FRUIN,
M. J. DE GOEJE, B. H. C. K. VAN DER WIJCK, J. P. N. LAND,
J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG,
C. VOSMAER, J. G. R. ACQUOY, A. A. DE PINTO en J. C. G. BOOT,
secretaris.

Het proces verbaal der vorige zitting wordt gelezen en
goedgekeurd.

De secretaris leest de kennisgeving dat Jhr. Mr. Jan
Karel Jacob de Jonge, lid der afdeeling sedert 1866, op
den 15^{den} Maart l.l. te 's Gravenhage is overleden.

De voorzitter heeft officieel bericht ontvangen van het
overlijden van Dr. Eelco Verwijs, lid der afdeeling sedert
1869, op den 28sten Maart te Arnhem.

Aan beider weduwen is bereids de deelneming der afdee-
ling betuigd.

»Die betuiging», zegt de voorzitter, »was geen bloote

vorm; ze kwam uit het hart, dat niet vergeten zal, wie van ons weggenomen zijn.

» Als het beeld van een onzer kundigste mannen en onzer beste burgers staat het beeld van de Jonge ons voor den geest. Met een beroemden naam gesierd, heeft hij den roem er van door een edel leven verhoogd. Op het spoor zijns vaders, die, in onze archieven vergrijsd, om de slapen van ons voorgeslacht den lauwerkrans had gevlochten, dien het op de golven won, voelde ook hij naar de zee en naar onze landen over de zee het hart getrokken, en doorzocht hij onze oirkonden, om de groote daden, door de vaderen er verricht, te onthullen. In de ijsvelden van het Noorden en in de schoone dreven van Insulinde drong zijn blik door, en een warme ijver bezielde hem, toen op nieuw de geestdrift ontwaakte, om den luister te herstellen, die eens Oud-Holland aan de spits der zeevaarders kroonde. En ik weet niet te zeggen, wat meer hem boeide, de kennis die tot handelen leidt, of de kunst die haar geurige bloemen strooit en het leven tot een lust maakt. Want ook op haar gebied was hij tehuis, en het was hem niet genoeg zelf te genieten, ijverig werkte hij mede om de wereld van het schoone voor allen te ontsluiten, om de waarde onzer kunstschatten, ze op de rechte plaats stellend, te verhoogen en om het streven der jeugd op de goede baan te leiden. Tot velerlei taak geroepen, die hij overal met kracht vervulde, vond hij zelden zich in staat in ons midden te zijn en de vruchten zijner wetenschap tot ons te brengen. Toch stelden wij het op hoogen prijs als hij tot ons kwam, en verheugden ons, wanneer hij door den fijnen vorm zijner opmerkingen ons boeide. Zoovaak wij op zijn leven terugzien, zal de gedachte in ons oprijzen: in tal van eervolle betrekkingen was hij veel voor ons vaderland, wij zijn dankbaar voor het kleine deel, dat ook wij er van mochten genieten.

» Ook bij onzen Verwijs zal gelijke erkentelijkheid ons bezielen. Hoe gaarne zou hij veel voor ons geweest zijn! Maar de toenemende zwakheid van zijn lichaam, die hem telkens dwong in den vreemde zich op te houden, en die later in ons bekoorlijk Gelderland hem aan zijne woning bond, waar

zorgende liefde reeds lang zijn einde moest vreezen, ze verbood hem tot ons te komen, gelijk ze hem aan andere werkzaamheden onttrok, waarin zijn geest zoo levendig belang stelde. Hij deed wat hij kon. En wanneer hij tot ons kwam, en op het gebied van de historie onzer taal en letteren ons voorging, was hij ons een frissche verschijning. Dan gevoelden wij het, wat hij ons had kunnen zijn, wanneer nog de oude kracht in hem gewoond had, en aan de tintelende vonken herkenden wij, hoe eens het volle vuur had geschitterd. Aan dat volle vuur zullen wij denken, als de naam van Eelco Verwijs onder ons wordt genoemd, dat vuur van levenslust en geest, van spelend en dartelend vernuft, van goedhartigheid en rondheid, waarvan allen, die hem nader hadden gestaan, zoo vaak met opgewondenheid getuigden.

»Aan beide dooden een eervol aandenken!»

De secretaris bericht, dat hem machtiging is geworden om het naambriefje, behoorende bij de *Consolatio ad Eugéniam Augustam* te openen. Na de opening bleek, dat de heer Francesco Pavesi van Milaan zich als de dichter dier elegie bekend maakt.

Aan den auteur van *Lacus Albanus* is tot 1 Mei gelegenheid geschonken de hem toegekende eervolle vermelding aan te nemen.

De heer Naber vervolgt zijne bijdrage over de compositie van de Wolken van Aristophanes. Na een kort overzicht van het vroeger gezegde, toont hij uit de prologen van Terentius, en uit hetgeen bekend is van twee Hippolyti en twee Medea's van Euripides, dat omwerking van stukken eene gebruikelijke zaak was. Daarop wijzen ook de dubbele namen van vele stukken van Aristophanes, Menander en Diphilus. Dikwijls werden zelfs stukken van anderen, en niet alleen van een vader of grootvader, waarop zoon of kleinzoon een soort van erfrecht kon doen gelden, maar ook

van vreemden omgewerkt, als waren zij na de bekrooning en opvoering gemeen goed geworden. Aan die willekeur, die de werken der beste dramatische dichters zon hebben doen verloren gaan, is althans voor Aeschylus, Sophocles en Euripides paal en perk gesteld door de bekende wet van Lycurgus. Intusschen was de tekst toen zekerlijk al niet meer de oorspronkelijke en door die wet werden dus vroegere omwerkingen bekrachtigd. De spreker bespreekt daarop meer in het bijzonder de omwerkingen der Wolken, met raadpleging der bij het stuk behoorende argumenten, en tracht het kenmerkend onderscheid der eerste en tweede bewerking in het licht te stellen.

Op eene vraag van den heer Six of de muziek bij de omwerking onveranderd bleef, gelooft de spreker niet dat een voldoende antwoord kan gegeven worden.

Op de vraag van den heer Brill, of de betrekking tusschen den dichter en den choraag niet dienen kan om de wijze te verklaren, waarop met stukken werd omgesprongen, antwoordt de spreker dat die opmerking ook door hem gemaakt, maar bij gebrek aan beschikbaren tijd nu niet medegedeeld is. Maar dat Aristophanes in vroegeren tijd zelf dichter en choraag zou geweest zijn, zooals de heer Brill meende, acht hij niet waarschijnlijk.

Op de vraag van den voorzitter, of het medegedeelde voor de Verslagen bestemd is, verzoekt de spreker vergunning zich daarover te beraden.

De heer de Jong levert eene bijdrage over de met *ab*, *ach* enz. samengestelde Israelitische eigennamen, of liever over die, wier eerste lid eene familiebetrekking aanduidt. Hij toont aan dat de oude Hebreëen eene wijze van benaming hebben gehad, die bij de Arabieren steeds gebruikelijk was, om iemand met voorbijgang van zijn eigenlijken naam aan te duiden als den vader, den zoon, de dochter, den broeder van , met dit onderscheid dat deze namen bij de Hebreëen de eigenlijke namen geheel hebben verdrongen.

Het gesprokene wordt door den spreker afgestaan voor de Verslagen, en geeft aanleiding tot opmerkingen aan de heeren Land, Kuenen en Leemans. Aan den eerstgenoemden geeft de spreker toe, dat in zoodanige benamingen somtijds iets raadselachtigs kan liggen; het gevoelen van den heer Kuenen, dat dergelijke namen als afkortingen te beschouwen zijn, vindt in hem een bestrijder; in antwoord op eene opmerking van den heer Leemans zegt hij, dat hij die Grieksche opschriften met Phenicische namen niet kent, maar wel bekend is met Phenicische eigennamen.

Door den heer Acquoy wordt, namens den heer Dr. H. C. Rogge alhier, een exemplaar van den Catalogus der handschriften, nagelaten door W. Moll en aangekocht voor de Universiteits-bibliotheek alhier, door den heer M de Vries een exemplaar van den laatsten arbeid van E. Verwijs, namelijk Jacob van Maerlant's Strophische gedichten, 2 st. uitgegeven in de Bibliotheek van Middel-Nederlandsche letterkunde, als herinnering aan twee vroegere leden der Akademie, voor de boekerij aangeboden. Zij worden in dank aanvaard.

De heer C. Coda van Turijn zond twee Italiaansche werkjes.

De vergadering wordt ten twee ure gesloten, om door eene buitengewone gevolgd te worden.

O V E R

DE MET *AB*, *ACH* ENZ. ZAMENGESTELDE
HEBREEUWSCHE EIGENNAMEN.

BIJDRAGE VAN

P. D E J O N G.

Hoeveel er in den laatsten tijd voor de verklaring der Hebreeuwsche eigennamen door Ewald, Olshausen en Nestle is gedaan, het is er nog ver van af dat alle moeilijkheden zouden zijn uit den weg geruimd. Tal van vragen zijn nog overgebleven, waarop òf in 't geheel niet geantwoord is, òf zóó uiteenlopend, dat het weten met het niet weten vrij wel gelijk komt. Te voorspellen dat de tijd hier alle nevelen zal opklaren, zou vermetel zijn. Wie kan den langen weg, dien dit oude erfgoed der vaderen heeft afgelegd, van het begin tot het einde vervolgen, met naauwkeurigheid de wijzigingen aangeven, die de namen in den loop der tijden hebben ondergaan! Wie zal het verloren taalgoed, dat zij in zich bergen, wie de toevallige wijze verklaren, waarop menig naam is ontstaan! Evenwel eenig licht kan hier nog worden ontstoken, vooral aan de aanverwante dialekten ontleend. De vergelijking der Himjaritische, Arabische en Phoenicische eigennamen kan, zoo ik mij niet bedrieg, een en ander duister punt ophelderen. Wanneer ik het waag met de behandeling der bovengenoemde eigennamen hiervan eene proeve te geven en daarvoor uwe welwillende aandacht vraag, doe ik het niet zonder de belofte, de dorheid van

mijn onderwerp door kort te zijn altans eenigermate te vergoeden.

Over de beteekenis der eigennamen zamengesteld met *ab* (vader), *ach* (broeder), of korter gezegd, met woordjes die eene familiebetrekking uitdrukken, bestaat onder de geleerden groot verschil van gevoelen. In geen enkel opzigt is er eenstemmigheid. Vraagt men met betrekking tot het eerste lid: moet *ab*, *ach* enz. in eigenlijken of in overdragtelijken zin worden opgevat?; met betrekking tot het tweede: is dit altijd een nomen, of kan het ook een verbum zijn? en zoo het een nomen is, is het dan een nomen proprium of appellativum? Vraagt men met betrekking tot het geheel: staan de beide leden der samenstelling tot elkander in eene genitief-verhouding, zoodat de klank *i*, die hen vereenigt, als verbindingsvokaal kan worden opgevat, of staan zij tot elkander in de verhouding van subjeet en praedikaat en moet in dit laatste geval de klank *i* voor een suffix van den 1sten persoon gehouden worden? zoo zal op al deze vragen, die tot regt verstand van de namen onontbeerlijk zijn, de een dit, de ander het tegengestelde antwoorden. Sommigen blijven zelfs in hunne meening zich zelven niet gelijk. Laten wij, daar dit tevens strekken kan om ons in de kwestie in te leiden, met de gevoelens der voornaamste geleerden nader kennis maken.

Gesenius in zijn *Thesaurus* vat het eerste lid der samenstelling overdragtelijk op, de *i* als verbindingsvokaal, het tweede lid als nomen appellativum en het geheel als eene genitiefverhouding, die eene beschrijving, qualificatie aan geeft, bijv. *Abi-chajil* zal zijn »*pater fortitudinis i. q. fortis*», *Abinadab* »*pater nobilitatis vel nobilis*." Hierin blijft hij zich vrij wel gelijk, ook al leidt zijne opvatting tot moeilijkheden, bijv. *Achinoam*, een vrouwennaam, zal volgens hem beteekenen »*frater gratiae*." Dat »*soror gratiae*» dan noodwendig gevorderd wordt, merkt hij niet op. Evenwel bij *Abi-gajil*, een anderen vrouwennaam, teekent hij aan: »*pater exultationis i. e. exultans, hilaris. nomen proprium idque, quod mireris, duarum mulierum*." In zijn later verschenen *Lexicon manuale* lezen wij deze gewijzigde

verklaring »cujus pater exsultatio." Gelijke onbestemdheid vinden wij bij de vrouwennamen Abital en Chamutal. Den eerste verklaart hij »pater roris", den tweede (die consequent »de schoonvader van den dauw" zou moeten worden vertaald) »cujus affinis est ros i. e. rori affinis, instar roris recreans" en in 't *Lexicon manuale* »socer s. affinis roris i. e. roris instar recreans, fort. etiam pro chamoth-tal (de schoonmoeder van den dauw)." Men ziet het, Gesenius heeft de moeilijkheden, waartoe zijne verklaring aanleiding gaf, gevoeld. Het is hem tot aanstoot geweest, dat woordjes als vader, broeder, schoonvader in de zamenstelling van vrouwen-namen traden.

Lijnregt tegenover Gesenius plaatst zich Ewald in zijn *Ausführliches Lehrbuch*, zie 8te Ausg. van 't jaar 1870, bl. 672 en volg. Hij tast het hoofdbeginsel aan, waarop Gesenius' gansche verklaring rust, zijne meening namelijk, als zouden deze soort eigennamen in den grond slechts woorden wezen die eene beschrijving, qualificatie aangeven en dan toevallig eigennamen geworden zijn, bijv. Abigajil zou eigenlijk zijn »vader der vreugde", dit zooveel beteekenen als »vrolijk" en zou dan eigennaam geworden zijn van een persoon. Men beroept zich daarbij — zoo redeneert Ewald — op het Arabisch, waar gelijke omschrijvingen met *abu* (vader) menigvuldig zouden zijn. Inderdaad echter is dit beroep hoogst onzeker en onjuist. Het Arabisch heeft wel eene menigte van zulke omschrijvingen als Abul-hosni *vader der schoonheid*, d. i. de paauw, de schoone vogel, Abu-Aijub *de vader van Job*, d. i. de kameel, omdat hij zoo geduldig is als Job. Maar zulke namen, die willekeurig bij honderden gevormd kunnen worden, zijn in 't Arabisch meer aan de kunsttaal eigen, worden vaak schertsend, meest ook in later tijd gebruikt en zijn eerst mogelijk geworden nadat de Arabieren zich hadden aangewend om nevens den hoofdnaam altijd nog een vóór- of huisnaam, de zoogenaamde konja, te gebruiken. Maar bij de Hebreën is het gebruik van zulke huisnamen nooit gewoonte geweest, ja zulke omschrijvingen met *abi* komen zelfs bij dichters nooit voor. Den kameel den vader van Job te noemen is ongetwijfeld eene soort spel

en dit spelen zal in overoude tijden bij de Hebreënen in zwang zijn geweest! Hier alzoo kan men weer eens regt duidelijk zien, hoe gevaarlijk oppervlakkige vergelijking van het Arabisch met t Hebreeuwsch worden kan, want had men de schatten der Arabische literatuur beter gekend, men zou nooit tot deze meening gekomen zijn."

Na alzoo Gesenius' meening te hebben afgewezen, draagt hij zijne eigene op deze wijze voor: »ik geloof veeleer, dat het 1ste lid van deze namen in den overouden tijd bij hun ontstaan inderdaad niets anders als den vader van den in 't 2de lid genoemden zoon te kennen gaf, maar later om eene bijzondere reden gebruikt werd om eene soort waardigheid aan te duiden. Vergelijkt men namelijk de vooral in de boeken der Chronieken vervatte talrijke geslachtslijsten, welke, hoe dor ook, toch veel bruikbaar kunnen leeren, zoo bespeurt men dat een man niet zelden de vader d. i. de heer van eene stad of van een dorp wordt genoemd, zoo als Aschchur de vader van Tekoa, Schobal de vader van Kirjath-jearim, enz. De zin kan niet twijfelachtig zijn, daar het volgend nomen steeds eene plaats aanduidt; het is bovendien een echt-Hebreeuwsch gebruik, 't welk men bij andere Semieten niet ligt zal aantreffen. Was het alzoo eene oude gewoonte met 't woord »vader" eene in de familie en onder 't volk geldende waardigheid te kennen te geven, dan kon het korte woordje ligt vóór iederen naam worden geplaatst om een persoon bijv. den eerstgeboren of een door de ouders geliefden zoon eervol te onderscheiden. Voor deze opvatting pleiten eene menigte afdoende gronden. Vooreerst kan men, zelfs uit de schrale bronnen die ons zijn overgebleven, bijna overal bewijzen dat het tweede lid dezer zamengestelde namen ook alleen als eigennaam in gebruik was, zoo als Dan nevens Abidan, Ezer nevens Abiezer, Asaf nevens Abiasaf, Nadab nevens Abinadab, Naam of Noam nevens Abinoam, Jathar of Jether nevens Ebjathar. Ja zelfs in dezelfde familie komen zij nevens elkander voor, zoo als Abiner of Abner de zoon van Ner. Verder laat zich hieruit verklaren hoe ook andere woorden die eene familiebetrekking uitdrukken op gelijke wijze konden worden

voorgevoegd: het laatste lid blijft altijd een oorspronkelijke eigennaam, welke door deze kleine voorvoegsels slechts vermenigvuldigd wordt en waarbij wij trouwens niet meer in bijzonderheden weten waarom nu *vader*, dan *broeder* er voor werd geplaatst. Dikwijls wordt zoo *achi* (de broeder) voorgevoegd; gelijk de een heet Ram, zoo de ander Abiram en de derde Achiram; Achinoam, Achiezer en andere dergelijke kunnen diensvolgens geene moeilijkheid meer opleveren. Zeldzamer werd *chamu* d. i. zwager zoo gebezigd, zoo als Chamutal of Chamital nevens Abital."

De opvatting van Ewald als zoude het eerste lid onzer zamengestelde eigennamen eene eervolle onderscheiding aangeven, heeft weinig bijval verworven. Er werd zelfs niet mede gerekend. Toen Olshausen in 1861 zijn bekend *Lehrbuch der Hebräischen Sprache* schreef, ging hij Ewald's meening, welke hij reeds uit de vroegere uitgaven van zijn *Ausf. Lehrbuch* had kunnen leeren kennen, geheel met stilzwijgen voorbij en helt blijkbaar veel meer tot het gevoelen van Gesenius over. Evenwel met een belangrijk onderscheid. Zagen Gesenius en Ewald in de zamenstelling een status constructus en in den klank *i* eene verbindingsvokaal, Olshausen vat de twee leden der zamenstelling op als subjeet en praedikaat en beschouwt de *i* als pronomens van den 1sten persoon. Achischachar zal dien ten gevolge beteekenen (zie blz. 616) »mijn broeder is het morgenrood", de vrouwen-naam Abigajil »mijn vader is de vreugde", een andere vrouwen-naam Abital »mijn vader is de dauw". Aan zulke namen ligt volgens Olshausen eene fijne dichterlijke personificatie ten grondslag, zoo zal de naam Abital »mijn vader is de dauw" eene zeer sierlijke aanduiding zijn van vrouwelijke bevalligheid. Aan eene dichterlijke personificatie valt echter, volgens denzelfden geleerde, bij andere namen niet te denken. Komen toch nevens Elimelek (»mijn God is koning"), Eliezer (»mijn God is hulp") enz. namen voor als Abimelek, Abiezer, zoo dient welligt *abi* (mijn vader) in deze namen om de Godheid aan te duiden. Buiten de genoemde Abimelek, Abiezer mag dit het geval zijn in Abiner, Abihud, Abischua en meer andere. Zeker evenwel is hij van deze laatste ver-

klaring niet, want hij laat er op volgen: »daar met deze namen gedeeltelijk zulke op gelijke lijn staan, die met *achi* (mijn broeder) zijn zamengesteld, zoo als Achimelek, Achiezer, Achihud, en daar het minder voor de hand ligt dit *achi* op God te laten slaan, zoo mag bij de met *abi* en *achi* zamengestelde eigennamen voor een deel aan natuurlijke bloedverwantschap met hem die den naam voert te denken zijn. Van Chamutal (Chamital) weet Olshausen (blz. 623) geene verklaring te geven. Dat de naam samenhangt met *cham* »schoonvader'' acht hij onwaarschijnlijk en even onnatuurlijk als de boven besproken samenstelling Abital zinrijk en passend is.

De meening van Olshausen werd overgenomen door Mühlau en Volck in hunne nieuwe bewerking van Gesenius' Lexicon, welke in 1878 het licht zag. Abimelek bijv. wordt er verklaard: »mijn vader is koning'', de vrouwennaam Achinoam: »mijn broeder is de bevalligheid'', en zoo andere, wier vermelding overbodig is.

Dr. Eberhard Nestle eindelijk in zijn werk: *Die Israelitischen Eigennamen nach ihrer Religionsgeschichtlichen Bedeutung*, eene door Teylers Godgeleerd genootschap bekroonde en in 1876 uitgegeven verhandeling, omhelst het gevoelen zoowel van Gesenius als van Olshausen, m. a. w., hij meent bij de meeste der met *abi*, *achi* enz. gevormde namen de beide leden der samenstelling te moeten denken in eene genitiefverbinding, bij de overige in de verhouding van subjeet en praedikaat. Het laatste geval doet zich voor niet slechts bij de eigennamen, welke uit *ab*, *ach* met een Godsnaam bestaan, maar ook bij eene menigte andere, waarin *ab*, *ach* met zulke praedikaten verbonden worden, die anders gewoonlijk bij een Godsnaam staan. Namen als Abijahu vertaalt hij dus *vader is Jahveh* (niet, *mijn vader is Jahveh*, zoo als Olshausen) en op gelijke wijze moet het verband der leden worden opgevat in Abiezer, Achiezer, die nevens Joezer en Eliezer voorkomen; in Abiram (Abram), Achiram, die nevens Jehoram; in Abinadab, Achinadab, die nevens Jehonadab; in Abinoam, Achinoam, die nevens Elnaam; in Abimelek, Achimelek, die nevens Elimelek worden aangetroffen. In al deze laatstgenoemde en meer dergelijke

namen moeten *ab* en *ach*, volgens Dr. Nestle, eene religieuse beteekenis hebben. Is Elimelek »*God is koning*», dan moeten Abimelek, Achimelek zinverwanten zijn. Maar — vraagt Dr. Nestle (blz. 185), die zelf getuigt hier voor een lang niet gemakkelijk op te lossen probleem te staan — »is *ab* ooit, en wanneer, en bij welke Semitische stammen, een naam geweest die El of een anderen Godsnaam verving?» Van *ach*, waarvan dit nog moeilijker te denken is, zegt hij blz. 187: »dat *ach* in al deze namen niet als vriend van deze of gene godheid kan worden opgevat, schijnt mij zeker en, voor 't minst, waarschijnlijk, dat in deze namen overoude beschouwingen zich verbergen, welke ons tot nu toe niet duidelijk geworden zijn; te gelijk echter is zeker, dat ten tijde dat in Israël deze namen gebruikt werden, van hunne oorspronkelijke beteekenis naauwelijks eenigê herinnering meer overgebleven was.”

Maar het aangevoerde is voldoende om u in de kwestie in te leiden en tevens te doen zien hoezeer de geleerden onderling verschillen en zich zelven in moeilijkheden wikkelen. Waarlijk, de Hoogleeraar Tiele had geen ongelijk, toen hij in het *Theolog. Tijdschrift* van 't jaar 1877 bl. 228 en volg. in eene korte aankondiging van Nestle's werk getuigde: »Het belangrijk vraagstuk, hoe de namen met *ab*, *ach* enz. samengesteld verklaard moeten worden, wordt wel opgeworpen, maar alleen om te zeggen, dat dit een raadsel is, en geenszins om het op te lossen of zelfs een ernstige poging daartoe aan te wenden.”

De eenvoudige verklaring dezer namen, door taalvergelijking aan de hand gegeven, moge nu volgen.

De zucht om eene beteekenis, 't zij religieuse, 't zij politieke, in onze namen te zoeken heeft ongetwijfeld er veel toe bijgedragen om hun waren oorsprong verborgen te houden. De naam moest volgens de heerschende meening iets zeggen, eene min of meer verheven gedachte uitdrukken. Het tweede lid der samenstelling was dus volgens schier alle geleerden een nomen appellativum of verbum, 't welk in vereeniging met of anders van het eerste lid iets prae-

diceerde. Men sloot het oog voor de juiste opmerking van Ewald, die wij boven mededeelden, als hij zegt: »men kan, zelfs uit de schrale bronnen die ons zijn overgebleven, bijna overal bewijzen dat het tweede lid dezer zamengestelde namen ook alleen als eigennaam in gebruik was." Het tweede lid is dan ook niets anders dan een nomen proprium, en moeilijk is het niet de door Ewald reeds bijgebragte voorbeelden met nieuwe te vermeerderen, bijv. nevens Abimelek vinden wij als eigennaam Melek, nevens Abida' Jada', nevens Abischai Jischai, nevens Abischua Schua enz., evenzoo nevens Achima'ats Ma'ats en meer andere. Wat het eerste lid der samenstelling betreft, Ewald dwaalde — ik behoef dit naauwelijks te zeggen — daarin eene eervolle onderscheiding te zien. Wij vatten het op in den gewonen, eigenlijken zin van *vader*, *broeder* enz., en, terwijl wij de beide leden in eene genitief-verhouding denken, stellen wij dat het eerste lid eenvoudig den graad van bloedverwantschap uitdrukt, waarin de naamdrager staat tot den in 't tweede lid genoemden persoon, bijv. Abinadab »de vader van Nadab", Achinadab »de broeder van Nadab."

De overdragtelijke beteekenis aan het eerste lid en de appellativische aan het tweede toegekend verwerpen wij dus, evenzeer als de meening van Nestle en Olshausen dat *abi* en volgens eerstgenoemde ook *achi* in sommige onzer namen (waanneer deze woordjes namelijk met zulke praedikaten verbonden worden, die anders gewoonlijk bij een Godsnaam staan) een religieusen zin zouden hebben of de Godheid aanduiden. Ik kan in de meening dezer twee geleerden niets anders zien dan eene mislukte poging om volgens zekere analogie uit het bekende het onbekende te verklaren. Om het met een voorbeeld op te helderen. Joezer en Eliezer waren hun bekend en beteekenden volgens hen »Jahveh, God (Olsh.: mijn God) is hulp." Abiezer en Achiezer waren onbekend en behoefden verklaring. Omdat nu de beide laatstgenoemde namen met de eerstgenoemde het woord *ezer* gemeen hebben, moesten, zoo besloten zij, *abi* (en *achi*) met de Godsnamen Jahveh en El zinverwant zijn. Deze gewaagde gevolgtrekking, waardoor Abiezer een

zin verkreeg, bleek al dadelijk bij Achiezer valsch te zijn. Met *vader* (mijn vader) kan de Godheid aangeduid worden, maar Haar *broeder* (mijn broeder) te noemen gaat niet aan. Van daar dat Olshausen bij Achiezer aan zijne gevolgtrekking ontrouw wordt en naar eene andere verklaring uitziet en Nestle, die er getrouw aan blijft, zich in voor hem onoplosbare moeilijkheden wikkelt. In waarheid behoeven Abiezer en Achiezer geen licht van Joezer en Eliezer te ontvangen. Zij zijn volkomen duidelijk. Ezer is een gewone eigennaam, Abiezer eenvoudig *de vader van Ezer* en Achiezer *de broeder van Ezer*. Al die woorden, welke achter *ab*, *ach* volgen en anders, volgens Nestle, gewoonlijk als praedikaten bij een Godsnaam voorkomen, zijn gewone nomina propria. Zoo Ram in Abiram (Abram), Achiram verg. Jehoram; Nadab in Abinadab, Achinadab, verg. Jehonadab; Naam (Noam) in Abinoam, Achinoam, verg. Elnaam; Melek in Abimelek, Achimelek, verg. Elimelek; Jada' in Abida', verg. Eljada', Jehojada'; Schua in Abischua, Bathschua, verg. Elischua, Jehoschua. Aan ons goed regt om Ezer in Abiezer, Ram in Abiram, Nadab in Abinadab enz., als nomina propria op te vatten, kan niet getwijfeld worden, daar die woorden alle als zoodanig voorkomen in het O. T. Met de vraag hoe diezelfde woorden in Joezer en Eliezer, in Jehoram, Jehonadab enz. moeten worden opgevat, behoeven wij ons niet in te laten. De meening van Olshausen en Nestle belet ons dus niet den algemeenen regel (over enkele uitzonderingen later) te stellen, dat in onze zamengestelde eigennamen het woord, dat eene familiebetrekking uitdrukt, gevolgd wordt door een eigennaam van een persoon.

Maar van waar nu namen als »de vader van Ezer'', »de broeder van Ezer'' en van waar dat sommige er van ook aan vrouwen zijn toegekend?

Aan ieder, ook maar eenigermate vertrouwd met de Arabische literatuur, is het bekend hoe vaak iemand, met voorbijgaan van zijn eigenlijken naam, wordt aangeduid als *de vader van . . .*, *de moeder van . . .*, *de zoon of dochter van . . .* *de broeder of zuster van . . .*, *de oom van . . .*, enz. Men spreekt van *Abu Bekr* (de vader van Bekr), zon-

der zijn naam Abdallah, van *Ibn Hischám* (de zoon van Hischám), zonder zijn naam Abdo'l-Malik, van *Ammo Ráfi'* (de oom van Ráfi') zonder zijn naam Thohair te vermelden. Deze wijze van benaming kan voor het eigenlijke nom. pr. bedenkelijke gevolgen hebben, vooreerst, dat zij dit nomen ongemerkt in vergetelheid brengt, zoodat men ten laatste dienaangaande in onzekerheid gaat verkeeren, maar ook ten tweede, dat zij dit nomen geheel verdringt en er de plaats van inneemt. Het eerst vermelde gevolg, de onzekerheid, komt herhaaldelijk bij Arabische schrijvers te voorschijn, bijv. van Abu Ráfi' (de vader van Ráfi'), een vrijgelaten slaaf van den Profeet, wordt gezegd: »zijn eigenlijke naam was Aslam, volgens anderen Ibráhm, volgens nog anderen Thábit en volgens eene vierde meening Hormoz." Ook het tweede genoemde gevolg, het geheel verdringen van den eigenlijken naam, ligt voor de hand. Wordt bijv. iemand, die Abdallah heet, gewoonlijk Abu Bekr genoemd en moet nu, bij de bekende erfelijkheid der namen in de Semietische familiën, zijn naam op zijn nakroost overgaan, hoe groot is dan niet het gevaar, dat Abdallah door het ieder gemeenzame Abu Bekr verdrongen wordt. Aan dit gevaar, 't welk de Arabieren hebben ontweken, zijn nu — en ziedaar wat onopgemerkt is gebleven — de Hebreëen niet ontsnapt. Benamingen als Abu Bekr, Ibn Hischám, Ammo Ráfi', die zij even als de Arabieren hebben gehad, hebben bij hen de plaats van eigenlijke nomina propria ingenomen en als zoodanig burgerregt verkregen. Ongestraft — en hierop lette men wel — kon dit niet geschieden. De vreemde indringers moesten er voor boeten met hun hoofd, of laat ik liever zeggen, met hunne beteekenis prijs te geven. Gaven zij toch vroeger de eene of andere familiebetrekking aan tot een bepaald persoon, in de rij der eigenlijke nomina propria ingedrongen moest Abu Bekr ophouden *de vader van Bekr*, Ibn Hischám *de zoon van Hischám*, Ammo Ráfi' *de oom van Ráfi'* te zijn, zij werden eigennamen als alle andere, van Bekr, Hischám en Ráfi', alleen in zoo ver onderscheiden, dat zij een verstorven woord als Abu, Ibn en Ammo vóór zich hadden.

Aan bewijzen van zoodanig versterf ontbreekt het niet. Bathscheba was van huis uit *de dochter van Scheba*, welk Scheba als nomen proprium nog meermalen voorkomt in het O. T. In II Sam. 11: 3, waar sprake is van Bathscheba de dochter van Eliam, heeft het woord, gelijk ieder ziet, zijne oorspronkelijke beteekenis prijs gegeven. Hetzelfde geldt van Benjamin, eig. *de zoon van Jamin*, die de zoon van Jakob is en zoo verwondert het ons niet, dat Abiner, eig. *de vader van Ner*, I Sam. 14: 50 de zoon van Ner wordt genoemd. Men denkt bij bath, ben, abi aan de familiebetrekking, welke die woordjes oorspronkelijk aangaven, niet meer, evenmin als wij bij Janssen, Hendriksen en evenmin als men bij Bartholomaeus er meer aan gedachtig is, dat deze naam uit Bar-thalmai is ontstaan en dus eigenlijk *de zoon van Thalmai* te kennen geeft.

Zijn op gezegde wijze de woordjes, die eene familiebetrekking uitdrukken, versteend, dan wordt het verder mogelijk, wat anders bevreemding moet wekken, dat namen met *abi* (vader), *achi* (broeder) en *chami* (schoonvader) zamengesteld, ook aan vrouwen zijn toegekend Abital, eig. *de vader van Tal* (een naam, welken wij ook in de zamenvestelling Chamital aantreffen) werd eene van David's vrouwen genoemd. Evenzoo zijn Abigajil, Abischag, Abihajil, Achinoam en Chamital (Chamutal) vrouwennamen geworden.

Ten slotte nog een woord over de eigennamen, die tot onze rubriek moeten worden gebragt en over diegene, welke uitzonderingen maken.

Tot die rubriek rekenen wij de nomina propria, welke aanvangen met *ab* (vader), *ach* (broeder), *cham* (schoonvader). Composita met de vrouwelijke vormen *moeder*, *zuster*, *schoonmoeder* komen in het O. T. niet voor. Verder die met *ben* (zoon) en *bath* (dochter) zijn zamengesteld. Dat de Hebreëen en ook de noord-Semieten, even als de Arabieëren, deze wijze van benaming hebben gehad, blijkt uit Benchanan, Ben-hadad en uit I Kon. 4: 8 en volg., waar Benchur, Ben-deker, Ben-chesed, Ben-abinadab en Ben-geber als prefekten van Salomo worden vermeld en waar het niet

noodig is met Böttcher aan te nemen, dat hunne eigene namen door eene toevallig daar ter plaatse afgescheurde strook van het manuscript voor ons verloren zouden zijn geraakt. Eindelijk schijnen er toe te behooren eenige weinige composita, waarvan het eerste lid 'am of 'ammi luidt, wanneer wij namelijk de vrijheid hebben dit woord in den zin van 't Arabische *عم* oom te verstaan, niet in dien van *familie, stam, volk*, welken dit woord heeft in 't Hebreeuwsch. Deze vrijheid kan te eer geoorloofd zijn, daar wij hier te doen hebben met oude eigennamen, die ligt een verloren taalgoed kunnen bergen, terwijl de composita waarvan het tweede lid uit 'am bestaat, zoo als Jarob'am, volgens de opmerking reeds van Nestle (blz. 50 aant. 1), alle uit den koningstijd zijn. Wat noopt aan 'am die beteekenis van oom toe te kennen is, dat in al deze eigennamen dit woordje gevolgd wordt door den naam van een persoon. In 'Ammizabad hebben wij den bekenden mannennaam Zabad; in 'Amram Ram, zoo als in Abiram, Achiram; in 'Ammihud Hod (Hud), zoo als in Abihud, Achihud en ten laatste in 'Amminadab Nadab op gelijke wijze als in Abinadab, Achinadab. Bovendien verdient het bij de groote overeenstemming die er bestaat tusschen Himjaritische en Hebreeuwsche eigennamen, de aandacht dat ook onder de eerstgenoemde namen worden aangetroffen met 'amm en *chal* 'oom van vaders en moeders zijde) zamengesteld, bijv. van *כרב* hebben zij niet slechts *מכרב*, maar ook *חכרב* en *עמכרב* ¹⁾.

En nu de uitzonderingen, waarop ik wees. In eenige weinige zamenstellingen namelijk zien wij op de woordjes, die eene familiebetrekking uitdrukken, een Godsnaam volgen, bijv. Abiel, Abijah, Achijah, 'Ammiel en even doorzigtig als de vroeger behandelde eigennamen zijn, zoo duister zijn deze. Kunnen de beide eerste nog aangeven »vader (mijn vader) is God, Jahveh'', men stuit al dadelijk op Achijah,

¹⁾ Dat Halévy *Journ. Asiat.* 1872 I pag. 533, bij חל ten onregte aan 't Hebr. חיל *kracht* heeft gedacht, merkte Praetorius *Zeits. d. Deuts. morg. Ges.* 1873, S. 648, reeds op.

dat onmogelijk »broeder (mijn broeder) is Jahveh" betee-
kenen kan. Opmerkelijk daarbij is, dat de beide leden der
zamenstelling ook in omgekeerde orde als eigennamen ge-
bruikt worden. Nevens Abiel vinden wij Eliab; nevens
Abijah, Joab; nevens Achijah, Joach en nevens 'Ammiel,
Eliam. Wanneer ik over deze nomina propria eene meening
zal voordragen, ben ik er verre van af aan haar hetzelfde
gewicht toe te kennen als aan die welke ik over de groote
reeks onzer eigennamen heb geuit. Men beschouwe haar
dan ook slechts als eene poging om eenig licht te verspreiden
op een tot nog toe duister gebied.

Wat ik boven reeds opmerkte, dat de zucht om eene be-
teekenis in de door ons behandelde eigennamen te vinden,
schier alle geleerden er toe drong het tweede lid der zamen-
stelling tot een nomen appellativum of verbum te maken,
diezelfde opmerking geldt ook de nomina propria, die met
een Godsnaam zijn zamengesteld. De kwestie of men bij
deze laatstgenoemde eigennamen te regt of ten onregte zoo
handelt, laat ik voor 't oogenblik geheel onaangeroerd, maar
vraag slechts: heeft men wel opgemerkt van hoe groot ge-
tal dezer eigennamen nog uit het O. T. kan worden bewezen
dat het simplex als nomen proprium werd gebruikt? Om
eenige voorbeelden aan te voeren — waarbij men bedenke
dat de Godsnamen kunnen afwisselen en in de zamenstelling
de eerste of tweede plaats innemen — zoo vinden wij van
Matthan, Matthanjah; van Ner, Nerijah; van Hoschea,
Hoschajah; van Josef, Josifjah enz. Van Geber, Gabriel;
van Dan, Daniël; van Eder, Adriël; van Reu, Reuël; van
Ebed, Abdeël of Abdiël enz. Beide Godsnamen vinden wij
achter Ur, Urijah en Uriël; Rafa, Refujah, Refaël enz.;
omgekeerd vóór 't nom. pr. in Scheba, Jehoscheba, Elischeba;
in Schua, Jehoschua, Elischua enz. Nu eens treffen wij
denzelfden Godsnaam zoowel vóór als achter 't nom. pr.,
bijv. Nadab, Jonadab, Nedabjah; Achaz, Jehoachaz, Nchazjah;
Tsur, Elitsur, Tsurïël enz. Dan weder wisselen de ver-
schillende Godsnamen zoowel vóór als achter af, bijv. Schafat,
Elischafat, Jehoschafat, Schefatjah; Jakim, Eljakim, Jeho-
jakim, Jekamjah; Zabad, Elzabad, Zabdiël, Jehoabad, Zabad-

jah; Nathan, Elnathan, Nethanel, Jonathan, Nethanjahu en zoo in vele andere vormen. Onwillekeurig worden wij hier herinnerd aan een gelijk verschijnsel, 't welk wij in 't Grieksch waarnemen, dat namelijk eigennamen door zamenstelling met den een of anderen Godsnaam nieuwe eigennamen vormen, zoo als Geiton, Diogeiton; Bios, Hermobios, Zenobios — en dringt de vraag zich aan ons op: heeft men door zulke vóór- of achtervoegsels, die nieuwe namen hielpen formeren, ook uitdrukking willen geven aan zijn geloof of Godsvereering? Maar hoe dit ook zij, het feit waar het hier op aankomt is, dat al deze simplicia werkelijke eigennamen zijn. En wanneer nu voorkomen bijv. van 't nom. pr. Nadab niet slechts Abinadab, Achinadab, 'Amminadab, maar ook Jonadab en Nedabjah; van Schua niet slechts Abischua, Bathschua, maar ook Jehoschua en Elischua; van Ram niet slechts Abiram, Achiram, 'Amram, maar ook Joram en Ramjah; van Melek niet slechts Abimelek, Achimelek, maar ook Elimelek, Malkiël en Malkijah, wat lag dan meer voor de hand dan de gedachte dat, evenals de woorden die eene familiebetrekking aanduiden, zoo ook de Godsnamen *middelen waren tot vorming van nieuwe namen. Om nu in de behoefte aan nieuwe nomina propria te voorzien, werden, naar mijne voorstelling, deze elementen tot naamsvorming gebezigd. Vooreerst werden de woordjes, welke eene familiebetrekking te kennen geven en die voor een deel zelve reeds, zoo als *ben*, *cham*, nomina propria waren, tot gezegd doel onderling zamengesteld, bijv. Achab (uit *ach* en *ab*), Barabbas (uit *bar* en *abba*) en waarschijnlijk ook Achiam (uit *ach* en *em*) en Achban (uit *ach* en *ben*; verg. Nestle blz. 187, aant. 1). Vervolgens werden de Godsnamen op de gebruikelijke wijze vóór en achter deze woordjes gevoegd, van daar Eliab, Abiël, Joab, Abijah; Joach, Achijah; Eliam en 'Ammiël, 'Ammischaddai; verder Bithjah (uit *bath* en Jahveh), Dodijahu (uit *dod*, oom, en Jahveh; volgens de lezing der LXX, welke Ewald, Böttcher en Nestle, zie blz. 70, aant. 1, als de ware erkennen. De Hebr. tekst heeft Doda-wahu) en Chamuel (uit *cham* en El, wanneer wij namelijk,

wat ik waarschijnlijk acht ¹⁾, de uitspraak der LXX als de ware volgen. De Masorethische tekst heeft Chammuel). Dat bij eene dergelijke zamenstelling geene beteekenis in deze eigennamen gezocht moet worden, spreekt van zelf. Een zin in de meeste te vinden, is dan ook tot nu toe niet gelukt.

¹⁾ Verg. Philippi *Wesen und Ursprung des status constructus im Hebr.*, 1871, blz. 132.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10^{den} MEI 1880.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, M. DE VRIES,
W. G. BRILL, J. DIRKS, W. J. KNOOP, D. HARTING, J. P. SIX,
B. J. LINTELO DE GEER, H. KERN, S. A. NABER, N. BEETS,
B. D. H. TELLEGEN, B. H. C. K. VAN DER WIJCK, H. VAN HERWERDEN,
J. P. M. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. P. A. G. CAMPBELL,
J. G. R. ACQUOY, P. J. OOSIJN, J. C. G. BOOT, secretaris.

De heer Leemans heeft bericht gezonden, dat hij door ongesteldheid verhinderd wordt de vergadering bij te wonen.

De secretaris leest een schrijven voor van den Minister van Binnenlandsche Zaken van den 23sten April ll., met kennisgeving dat Z. M. de Koning de benoeming der heeren Opzoomer en Naber tot voorzitter en onder-voorzitter der afdeeling heeft bekrachtigd. Hij deelt de oorzaak mede, waardoor de bekrachtiging der nieuwe leden vertraagd is en dringt er op aan, dat in het vervolg de woonplaatsen der kandidaten nauwkeurig worden opgegeven.

Van den dichter van *Lacus Albanus*, die in de *Opinione* en in de *Civiltà catolica* uitgenoodigd is zich bekend te maken, is geen bericht ontvangen. Het gedicht zal dus ongedrukt blijven.

Daar zich voor deze vergadering niemand als spreker heeft aangemeld, vraagt de voorzitter of een der leden bereid is iets mede te deelen. De heer Boot biedt zich aan tot eene korte mededeeling.

Hij vestigt de aandacht op een Latijnsch grafschrift in 15 verzen, dat eenige jaren geleden te Castelammare di Stabia drie meters onder den beganen grond ontdekt, maar eerst in September '79 aan de Academie der Lincei te Rome is medegedeeld, en voor weinige dagen hier te lande bekend is geworden. Het komt voor op bl. 15 van het derde deel der derde reeks van de *Atti della R. Accademia dei Lincei*, onder de *Memorie della classe di scienze morali, storiche o filologiche*.

Uit het gedicht en het onderschrift blijkt dat de jeugdige C. Longilius Proculus, die sprekend wordt ingevoerd, de overleden zoon van C. Longinius Priscus, een trierarch op het te Misenum gestationeerde eskader, en van Licinia Pro-cilla, met een neefje van nog jongeren leeftijd, op het strand van Stabiae begraven is, en dat de steen op hun graf heeft gestaan.

De spreker oordeelt dat de plaats, waar de steen gevonden is, reden geeft om te vermoeden, dat hij daar vóór het jaar 79 n. C., toen Stabiae tegelijk met Herculaneum en Pompeii verdelgd is, is geplaatst, en toont aan dat eenige bijzonderheden in spelling en stijl met dat vermoeden niet in strijd zijn. Dat op veertien hexameters één pentameter volgt, is eene dier dichterlijke vrijheden, die op oude grafschriften menigvuldig zijn, en het bewijs opleveren, dat zij niet het werk zijn van goede dichters.

In v. 9 zou *exs* voor *ex* geen bezwaar opleveren, daar die schrijfwijze na den tijd der Gracchen en in de eerste eeuw meermalen in opschriften voorkomt (verg. Corssen,

über Aussprache u. s. w. I. bl. 124), als de zin niet vorderde daar een fout van den steenhouwer of van den afschrijver aan te nemen en *sex* te lezen: *Quattuor hic annis sex (sexs) quadraginta diebus Maior*.

Eén grove fout ontsiert het overigens vrij goede gedicht. Want *Solis equigenae complerem parvulus annos*, wat wij in v. 4 vinden, is taalkundig en metrisch onmogelijk. Onder de bijnamen van Sol, die hier de zon, niet den Zonnegod beteekent, is geen enkele bruikbaar. Had de dichter in plaats van *equigenae* geschreven *equis vecti*, dan had hij iets gegeven dat aan alle eischen voldeed.

De spreker lichtte vervolgens enkele uitdrukkingen toe, die min of meer duister zijn. Vooreerst *nunc umbra nec umbra* in v. 6, dat in den mond van een jong kind, wiens lijk niet verbrand, maar begraven is, zooals in v. 7 en 11 uitdrukkelijk wordt gezegd, volkomen gewettigd is. Volgens *mortis sepulchrum* in v. 7, dat wel ongewoon is, maar zich laat verdedigen door *mors* te nemen in den zin van *corpus mortuum*, zooals bij Propertius II, 10, 22. Eindelijk het ontbreken van een werkwoord bij de woorden *felix quicumque viator*, dat gemakkelijk had kunnen vermeden worden, maar verschooning vindt door het toen reeds aangenomen gebruik van *quicumque* voor *quivis* of *omnis*.

De heer Six gelooft dat in v. 9 de sluitletter van *annis* vóór *exs* dubbel genomen moet worden, hetgeen de heer Boot niet waarschijnlijk vindt, daar in dat geval die *s* een langeren vorm zou hebben. Ook *telluris sedibus* in v. 2 en *bis septem* in v. 3 bewijzen dat hier *annis sex* moet geschreven worden.

Op een vraag van den heer Land, hoe vader en zoon aan verschillende cognomina kwamen, antwoordt de spreker dat de zoon zijn bijnaam aan zijne moeder Procilla of liever aan zijn grootvader van moederszijde zal te danken hebben gehad.

Op de vraag van den voorzitter of deze bijdrage voor de Verslagen en Mededeelingen bestemd is, antwoordt de spreker dat hij liever den hoofdinhoud in het proces-verbaal der zitting wil opnemen.

De heer Kern verklaart dat hij in de volgende vergadering eene vertaling van oud-Javaansche stukken zal mededeelen, die de aandacht verdienen, omdat men daaruit kan opmaken welke theorie een tiental eeuwen geleden op Java gold over landeigendom, eene theorie niet berustende op wetsbepalingen, maar op te maken uit enkele gegevens. Onder anderen is er sprake van grond door iemand gekocht bij een verdeeling der marga, tegen betaling van eene zekere som aan de markgenoten.

Eene daarop betrekkelijke vraag van den Heer De Geer wordt door den spreker beantwoord.

Nadat de heer Van Herwerden een exemplaar zijner *Lapidum de dialecto attica testimonia*, onlangs te Utrecht uitgegeven, voor de boekerij aangeboden heeft, wordt de gewone vergadering gesloten en door eene buitengewone opgevolgd.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} JUNI 1880.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter,
C. LEEHANS, W. G. BRILL, L. A. J. W. SLOET, W. J. KNOOP,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, J. DIRKS, G. DE VRIES AZ., J. P. SIX,
S. A. NABER, TH. BORRET, H. KERN, J. P. N. LAND, P. DE JONG,
S. HOEKSTRA BZ., M. F. A. G. CAMPBELL, J. G. B. ACQUOY,
A. A. DE PINTO, T. M. C. ASSER, J. HABETS en J. C. G. BOOT,
secretaris.

Van den heer de Wal is bericht ontvangen, dat hij voortdurend verhinderd wordt de vergaderingen bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en vastgesteld.

Wordt gelezen een schrijven van den Minister van Binnenlandsche Zaken, in dato 21 Mei 1880, inhoudende kennisgeving dat de benoemingen van de heeren T. M. C. Asser te Amsterdam en J. Habets te Oud-Vroenhoven tot gewone leden en van de heeren W. Studemund te Straatsburg en B. Windscheid te Leipzig door Z. M. den Koning zijn bekrachtigd.

Ten gevolge van dat schrijven is aan die heeren bericht gezonden hunner benoeming.

De secretaris leest een brief voor van den heer B. Windscheid in dato 26 Mei 11., waarbij hij dank betuigt voor de hem bewezen eervolle onderscheiding en de benoeming aanneemt, en deelt mede dat de benoemde gewone leden zich vereerd verklaard hebben door de op hen gevallen keus.

De heeren Asser en Habels worden daarop in de vergaderzaal binnen geleid en door den Voorzitter verwelkomd. Zij nemen zitting.

De Secretaris brengt ter tafel het prospectus en een proefplaat van het werk, door den Heer F. Sehested in het Deensche te Kopenhagen uitgegeven over de gedenkstukken en oudheden der omstreken van Broholm, waarbij een overzicht van den inhoud in het fransch is gevoegd.

De heer Kern vestigt de aandacht op eene Kawi-inscriptie, die ten vorigen jare door den heer K. F. Holle voor het Bataviaasch genootschap is uitgegeven. Zij is oorspronkelijk bewaard op 14 koperen aan weerszijden beschreven platen, van welke er twee zijn verloren gegaan, en bevat het grootste gedeelte van twee acten, de eene van 't jaar 782 der Çaka-jaartelling d. i. 860 n. C., de andere van 1295 Ç. j. of 1373 n. C. Er is tusschen beide acten een nauw verband; want in de tweede wordt het privilege vernieuwd, bij de eerste verleend aan een verdienstelijk man, om in een vrij rechtsgebied als heer en meester op te treden. De spreker geeft door eene vertaling van eenige gedeelten een denkbeeld van vorm en inhoud van die acten. Hij wijst er op, dat daardoor wordt vastgesteld, dat in de negende eeuw onzer jaartelling huisbedienden uit overzeesche gewesten op Java werden aangevoerd en dat daaronder ook negers waren, hier met den naam Jenggî aangeduid. Hij biedt zijne mededeeling vermeerderd met eene transscriptie

volgens zijne lezing, die hier en daar van die van den uitgever afwijkt, en verrijkt met eenige taalkundige aantekeningen ter uitgave in de Verslagen en Mededeelingen aan.

Op eene vraag van den heer van den Bergh betreffende de Kawi-taal antwoordt de Spreker, dat de oorsprong dier taal tot eene vrij hooge oudheid opklimt, en dat zij omstreeks 1400 al eene neiging tot verbastering aantoon, die sterk is toegenomen nadat de Javanen tot den Islam bekeerd zijn.

De heer Knoop deelt geschiedkundige beschouwingen mede over Willem III en de verhouding der Republiek tot Lodewijk XIV in de jaren 1678 tot 1688. Hij wijst op de pogingen vruchteloos door Louvois bij onze gezanten aangewend om de republiek tot een bondgenootschap met Frankrijk te bewegen, op de even vruchteloze pogingen van den Stadhouder om door zijn diplomatieken agent G. F. van Waldeck de Duitsche vorsten tot een oorlog tegen Frankrijk aan te sporen; op hetgeen door van Beuningen en door de regeering van Amsterdam van 1680 tot 1684 gedaan is om den vrede te bewaren; op de toenadering na '84 tusschen den Stadhouder en Amsterdam, die de onderneming van '88 mogelijk heeft gemaakt. De spreker toont met eenige voorbeelden het belangrijke der briefwisseling aan van den Stadhouder met Waldeck, tot rechte waardeering der gebeurtenissen en grondige kennis van het karakter van Willem III.

De spreker verklaart zich bereid zijne bijdrage af te staan voor de Verslagen en Mededeelingen der afdeeling en beantwoordt eene opmerking van den heer Brill.

De heer Dirks komt terug op hetgeen hij vroeger gezegd heeft over gapingen in de numismatische geschiedenis van Nederland. Zie de Versl. en Meded. Tweede Reeks, D. V, bl. 17. Veel is intusschen door hem aangevuld, en zijn

Penningkundig Repertorium, dat in de Navorscher wordt opgenomen en voortgezet, is daartoe ook dienstig.

Aan de vervolgen op van Loon van 1766—1806 door de Akademie uitgegeven sluit zich het werk aan van den Graaf Nahuis over 1806—1813.

De heer Dirks houdt zich bezig met het verzamelen en beschrijven der penningen, die van '13 tot 80 geslagen zijn, roept daarvoor de hulp der medeleden in, en hoopt dat de Akademie bereid zal bevonden worden om de uitgave van dat vervolg te ondersteunen. Hij zal daaromtrent later een voorstel indienen.

Door den heer Brill wordt, namens den heer J. A. Fruin, die verhinderd is de vergadering bij te wonen, voor de boekery aangeboden het eerste stuk der werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oud vaderlandsch recht, gevestigd te Utrecht, behelzende Het rechtsboek van den Briel van Jan Matthijssen, op nieuw uitgegeven door Mr. J. A. Fruin en Mr. M. S. Pols, Utrecht 1880. Het wordt onder dankzegging aangenomen.

Daar niemand verder het woord verlangt, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

OVER EENE OUDJAVAANSCH E OORKONDE VAN ÇAKA 782.

MEDEDEELING VAN

H. K E R N.

Nadat in 1875 een dertigtal grootere en kleinere oude Javaansche inscripties door wijlen Dr. A. Cohen Stuart zijn uitgegeven, hebben nieuwe vondsten het getal soortgelijke stukken gaandeweg vermeerderd. De uitgave van deze lasten hebben wij te danken aan ons corresponderend medelid K. F. Holle.

Behalve de tot dusver bekend gemaakte teksten zijn er nog verscheidene andere, waarvan het bestaan ons bekend is en die slechts op eenen uitgever wachten. In de eerste plaats reken ik daartoe de groote inscriptie op den Mintosteen in Schotland, waarvan Cohen Stuart, tengevolge van de slecht geslaagde photographische facsimile's, slechts een klein gedeelte in de Kawi-oorkonden heeft kunnen uitgeven ¹⁾. Verder bezitten het Museum van 't Bataviaasch Genootschap en dat te Leiden copieën van onuitgegeven inscripties op steen.

Hetgeen van al die gedenkstukken van Java's verleden aan 't licht gebracht is, schoon slechts een gedeelte van wat er nog bestaat, is meer dan voldoende om de belangrijkheid van die oorkonden te doen uitkomen, en ongetwijfeld zou men bij 't behandelen van vraagstukken, die de

¹⁾ Zie Kawi oorkonden, Inleiding XVI en XXIX.

Javaansche geschied- en oudheidkunde raken, die documenten geraadpleegd hebben, ware het niet dat de verouderde taal er van zelfs hen, die met het hedendaagsch Javaansch bekeud zijn, had afgeschrikt. Toch zullen de beoefenaars der inlandsche talen zich op den duur niet aan de verplichting kunnen onttrekken om het hunne bij te dragen ter beoefening van 't Kawi en het voorbeeld te volgen van Dr. van der Tuuk, die nooit moede is geworden op het hooge belang der studie van 't Oudjavaansch de aandacht te vestigen en thans door de bewerking van een woordenboek op zich te nemen toont voor 't moeilijkste deel der taak niet terug te deinzen.

Ten einde meer algemeen belangstelling op te wekken voor de overblijfselen der Javaansche oudheid, heb ik mij voorgenomen een overzicht mede te deelen van den inhoud van een dezer oorkonden, waarvan ik zooeven gewaagde. Van eenige gedeelten zal ik eene vertolking geven, die hoe gebrekkig ook, in menig opzicht toch voldoende zal wezen om de belangrijkheid van den inhoud in 't licht te stellen. Verder zal ik eene transcriptie laten volgen, omdat ik hier en daar anders meen te moeten lezen en anders de woorden te scheiden dan de uitgever gedaan heeft. Bij wijze van aanhangsel mogen taalkundige aantekeningen een plaats vinden.

Het stuk dat ik wenschte te behandelen is in facsimile en transcriptie uitgegeven door den heer Holle, voor 't Bataviaasch Genootschap, in 1879. De geheele inscriptie, die, zooals wij later zien zullen, eigenlijk twee charters bevat, bestaat uit 14 koperen platen ¹⁾, op beide zijden beschreven, met uitzondering van de eerste plaat, waarvan, zooals gewoonlijk, de eerste zijde open gelaten is. Op elke zijde staan 6 regels behalve op de laatste, dewijl het stuk op den vijfden regel eindigt. Van de veertien platen zijn er twee verloren gegaan, namelijk de 7de en 13de. Het voor naamste is bewaard gebleven.

¹⁾ De opgaven van Holle omtrent de cijfers der platen zijn niet geheel juist.

Gelijk reeds gezegd is, behelst de inscriptie eigenlijk twee acten, de eene van 't jaar 782 der Çaka-jaartelling, dus 860 na Chr., en niet 856 zooals de Heer Holle opgeeft; de tweede is van 't jaar 1295, overeenkomende met 1373 A. D. Aangezien beide stukken van dezelfde hand zijn, kan het niet anders of de eerste oorkonde moet eene copie wezen. In hoeverre het oorspronkelijke nauwkeurig afgeschreven is, laat zich bij 't gemis daarvan niet uitmaken; aan fouten ontbreekt het niet, doch dit bewijst weinig, daar zelfs in oorspronkelijke stukken wel eens slordigheden worden aangetroffen. Het verband tusschen beide acten bestaat, in 't kort uitgedrukt, hierin, dat het privilegie in de eerste verleend vernieuwd wordt in de tweede. Nadere bijzonderheden zullen later van zelf ter sprake komen.

In veel opzichten komt de inhoud van ons stuk overeen met dien van andere in de door Cohen Stuart uitgegeven verzameling van oorkonden. Bij wijze van gunst wordt aan een verdienstelijk man het recht verleend om in een zeker gebied als heer en meester op te treden. Zulk een gebied heet dan *dharmasîma swatantra* of *lêpas*, d. i. letterlijk »vrij rechtsgebied, vrije rechtsmark'', en bij verkorting ook wel eenvoudig *dharma*, het recht, de ban. Soms gaat het verleenen van die vrijheerlijke rechten, als wij ze zoo noemen mogen, gepaard met schenking van aan den vorst toebehoorende gronden, o. a. in KO. II. In ons stuk is zulks echter niet het geval, dan misschien voor een klein gedeelte van 't geheel. Onverschillig op welke wijze de heeren van een vrijdessa eigenaars van den grond geworden zijn, worden hun van wege den heerschenden vorst bepaalde voorrechten verzekerd voor 't heden en de toekomst, voorrechten van allerlei aard die men zou kunnen samenvatten onder den naam van heerlijke rechten mitsgaders bevoegdheid om de uiterlijke kenteekenen van gezag, in kleeding enz. ten toon te spreiden.

Na deze inleidende opmerkingen zal ik trachten een denkbeeld te geven van vorm en inhoud van ons stuk door eenige gedeelten er van te vertalen. De aanhef is als volgt:

»Saluut! In het jaar na Çaka 782; maand Kârttika;

dertiende dag der lichte helft van de maand; dag der zesdaagsche week: Mawulu, der vijfdaagsche Pon; op Donderdag; Wuku Landëp; stand van de planeet ¹⁾ in het Z. O.; maanhuis Açwini, staande onder de Açwins en behoorende tot den kring der onder Wāyu staande maanhuizen; yoga Wyatipâta; uur aan Soma gewijd; karana Taitila; heer van den knoop Brahman. Op dat tijdstip heeft Z. M. Koning Çri-Bhuwanecwara Wishnu sakalâtmake ²⁾, de Zeeghaftige, Parâkramottunggadewa, wien de titel toekomt van behoeder der wereld, een bevel gegeven, dat ontvangen is door de drie voornamen Ministers, den Mantri Hino, den Mantri Sirikan en den Mantri Halu en medegedeeld aan de gezamenlijke hoofdamttenaren voor de verschillende aangelegenheden, te beginnen met den Kanuruhan Mpu Dharmacakti, om volgens het bevel van Z. M. den Koning den last over te brengen aan Mijnheere te Bodhi-mimba dat hij uitvoering geve aan het door Hoogstdenzelfen uitgevaardigd edict, voorzien van het vorstelijke merk, het streng in acht te nemen en een vrij rechtsgebied af te bakenen ³⁾, (en wel) den grond dien Mijnheere te Bodhi-mimba verkregen heeft tegen betaling van 7 Kati, 12 Suwarna (= Tahil), 10 Masha (Amas) gouds aan Priyayi's te Bungur Zuid, aan elk hunner die (hem) hun grond verkocht hebben; (te weten): Banyak Trang, oudste onder de — ?; Banyak Kantjing, oudste assessor; Intip, jongste assessor; Umbil (?) anang-gung, bode; Kwek commies; eindelijk Kaki hadyan Lalawun, hoofd-buyut. Dit is het aantal der Priyayi's welke hun grond verkocht hebben. (Gezegde grond) meet aan akkers (sawahs) met inbegrip van tuinen, erven, met laagten en hoogten, 20 Têmpahs alles en alles.

Voorts is er grond van het dorp Kuryak, aan den noordkant van de gemeente Asana geheeten, die Mijnheere (te Bodhi-mimba) in bezit gekregen heeft voor 2 Kati 10 Masha's

¹⁾ Vermoedelijk Jupiter, als heer van den Donderdag.

²⁾ Z. v. a. verschijningsvorm van den God Wishnu op aarde.

³⁾ D. i. (eene gemeente, een *desa*) aanleggen, stichten; vgl. Maleisch *manusuk*.

gouds, groot 2 Tēmpahs, 1 Djoeng met inbegrip van tuinen en erven. Deze twee (perceelen) ¹⁾

Deze dan zullen tot een vrij rechtsgebied afgebakend worden door Mijnheere te Bodhi-Mimba, welk gebied in erfenis zal overgaan aan zijne kinderen, genaamd Jonker Imbangi en Jonkvrouwe Anarghâ.

Aanleiding (tot de verleenings van 't privilege is dat) Mijnheere te Bodhi-Mimba, een groot man, Kshatriya van geslacht, Buddhist van gezinte, algemeen erkend als in karakter aan (den Buddha) Wairocana gelijk, en de leermeester van Z. Maj den Koning is, en dat hij de bemiddeling heeft ingeroepen van den Kanuruhan Dharmaçakti om onderdanigst zich tot Z. Maj. den Koning te wenden en te smeecken dat het Zijne Maj. den Koning behagen mocht goedgunstiglijk aan Mijnheere te Bodhi-Mimba het voorrecht te verleenen dat rechtsgebied te Bungur Noord ²⁾ af te bakenen, terwijl hij als aanspraak deed gelden dat Mijnheere te Bodhi-mimba zijn uiterste best doet en zijne krachten inspant dag en nacht om zich in stil en biddend gepeins te verdiepen, er voor biddende dat Z. Maj. de Koning zijne vijanden moge overwinnen en steeds vaster op den juweelen troon moge zetelen, in onverdeelde heerschappij deze wereld bezittende, en bovenal dat de Vorst lang moge leven. Mijnheere te Bodhi-mimba is dus als het ware de oorzaak dat het Zijner Maj. den Koning wel gaat in zijn onverdeelde heerschappij, en Z. Maj. de Koning, die een grootmachtig heer is, de beschermer der gansche aarde, gelijk aan Wishnu in diens volle kracht de wereld verlichtende, kan niet anders dan de trouwe gehechtheid vergelden van hem, die zijn uiterste best doet en zijn krachten inspant dag en nacht, om door middel van stil gepeins voor 's Konings heil te bidden. Deswegens heeft het Z. Maj. den Koning behaagd als gunst aan Mijnheere te Bodhi-mimba het onherroepelijk voorrecht te verleenen, dat deze een vrij rechtsgebied afba-

¹⁾ Hier een regel in de vertaling uitgelaten; zie Aanteekeningen.

²⁾ Hier ontbreken een paar woorden; men verwacht *muang ikang ing Asana; ina* „en dat te Asana”; vgl. regel 3 van de keerzijde van plaat III.

kent te Bungur Noord en te Asana. Daarop zullen in de acht richtingen steenen in den grond gezet worden. Het zal bestemd zijn om er eenen tempel op te richten, waarin het beeld van den Buddha zal staan, ter wiens vereering telkens in de maand Kârttika een feest zal gevierd worden. Voorts zullen er plaatsen (worden bestemd) voor de twee kinderen, van welke de oudste een zoon is, genaamd Jonker Imbangi; de jongste een dochter, genaamd Jonkvrouwe Anarghâ. Jonker Imbangi en Jonkvrouwe Anarghâ zullen dan meester zijn in het rechtsgebied. Nadat de bevestiging van 't gebied en den tempel volgens de gebruikelijke godsdienstige plechtigheden heeft plaats gehad, zal (de dessa) den naam aannemen van »Rechtsgebied van Kantjana." De inwijdende priester zal een Buddhist zijn.

De ligging van het land des gebieds van Kantjana, ten opzichte der vier windstreken, alsmede zijn uitgestrektheid en omvang, is (als volgt): in Z.O. richting, gerekend van het N.O., grenst het aan den noordelijken kant aan gronden van Talan en van Kakatang; in het Z.O. grenst het aan gronden van Kuryak. In Z.W. richting van het Z.O. gerekend, grenst het aan gronden van Hudjung-ing-eluk en aan gronden van Bungur Zuid; loopt midden in het grondgebied van Gayanti; oostelijk ¹⁾ van Gayanti gaat het in de richting van Kasutjèn, westelijk van Kasutjèn in de richting van de sawahs van Kamuka, westelijk van Kamuka raakt het aan Gësang; in het Z.W. grenst het aan de gronden van Djëlag. In N.O. richting van het Z.W. te beginnen, grenst het aan Djëlag en wel zoo dat het midden der rivier de grens van beide gemeenten vormt. N.W. grenst het aan grond van Talan. Verder loopt de grens (aldus): in N.O. richting van 't N.W. te beginnen, belendt het aan de gronden van het distrikt Talan, maakt oostwaarts een bocht (?), loopt langs de gronden ²⁾ — houdt aan op de grens van Batjutju. In 't N.O. belendt het aan grond van Talan en

¹⁾ Misschien eene fout voor *angulwan*, westelijk.

²⁾ Zonder nader bepaling geeft *lmah* op zich zelf geen zin; vermoedelijk heeft de copyist een eigennaam overgeslagen.

van Kakatang. Zoo is de ligging van het grondgebied van Kantjana ten opzichte der 4 windstreken.

De verdeeling der rijstakkers (is als volgt): Ten behoeve van Bhatāra (d. i. de Çiwatempel) 2 Těmpahs, gelegen in Asana; aandeel van Bhatāri (Durgā) 2 Djoeng, 1 Kikil. — ¹⁾ 5 Djoengs; ten nutte van den wijpriester 2 Těmpahs, in Gayanti gelegen; de wijpriester zal een Brahmapriester zijn, de eerwaarde heer Hastawira. Een Djoeng — — ²⁾; 1 Djoeng voor het gevolg; 2 Djoengs ter bebouwing voor de leden van het gevolg die ver of dicht bij boodschappen te doen hebben; schaduw (of bescherming) van den paggēr 2 Djoeng. Het als erfdeel voor de kinderen bestemde gedeelte is 20 Těmpahs voor Jonker Imbangi en Jonkvrouwe Anarghā. Deze hebben 't gezag met hun nadere en verdere afstammelingen, nu ³⁾ en later, tot in lengte van dagen (*in saecula saeculorum*).

Nu volgen er eenige regels waarvan de inhoud in hoofdzaak deze is dat »5 Amas zilvers op te brengen zijn bij gelegenheid van het heilig feest hetwelk telken jare in de maand Kārttika gevierd wordt, en 6 Amas zilvers op vollemaansdag der maand Ashāḍha, door de genooten ten bate van het godsdienstig feest in het rechtsgebied." De laatste som komt van de zuivering (of 't zuiveringswater) en het water in de kruiken, en de eerste, naar het schijnt, van het onderhoud. Daar de beteekenis van eenige termen mij onbekend is, zal ik mij liever niet in gissingen over dit punt verdiepen. Daarna leest men:

»Wijders verleent Z. Maj. de Koning aan al de afstammelingen van Mijneheere te Bodhi mimba het gunstbewijs dat zij mogen beschikken en handelen op het gebied, dat zij een witten zonnescherf mogen hebben, overdag en bij nacht een schel (?) mogen gebruiken" enz. Onder de voorrechten behoort ook dat zij zoogenaamd »goudsmeersel" mo-

¹⁾ Het woord *bayai* is mij onbekend en dus in de vertaling uitgelaten.

²⁾ De woorden *pamubur paragi* onvertaald.

³⁾ *Tika vóór mēne* is verkeerd.

gebruiken, en gebloemde stoffen van bepaald patroon dragen" » Het gebied zij vrij en onafhankelijk en mag niet betreden worden door de ondergeschikten der drie ministers (?), " noch 'oor andere titularissen, welk verbod in acht zal genomen worden door de toekomstige vorsten in de eerste plaats, tot al de geringste lieden toe; tot al degenen die tuk zijn op goed van waarde, te beginnen met grootere en kleinere woekeraars, bedelmonnikken (?), afgeleefde, huislooze personen, — bastaards," enz.

Er volgt nog een gansche reeks van namen van min of meer verdachte menschenklassen, waaronder o. a. gerekend worden handelaars in houtskool, kalk, touw, hakmessen, alsook speelbazen, tooneelspelers, en zelfs grofsmeden. Intusschen bevat die dorre opsomming zooveel termen, waarvan de beteekenis onzeker is, dat ik voor bijzonderheden naar de aantekeningen verwijs.

Na de opsomming van allerlei soort van landloopers, die ook in gelijksoortige oorkonden van Voor-Indië bedoeld schijnen, wanneer daarin gezegd wordt, dat een gebied niet betreden mag worden door *cātabhata's*, ¹⁾ gaat ons stuk aldus voort:

» Al deze en huns gelijken mogen dus niet op het rechtsgebied komen; het rechtsgebied is uitsluitend en onbepert meester over al zijne goederen van waarde. Zoo toch zijn de (weinige) lusten en de (grootte) lasten (van die indringers) dat men ze zou kunnen vergelijken met een pinangbloesem die geen vrucht draagt, een pompoen die zich slingert over den grond, een lijk van een doode dat aan den dauw (?) is blootgesteld, bloed gestort op den bodem, een hagedis dood op den weg, onbesuisdheid (of baldadigheid), speeksel dat men (weder) moet inslikken, speeksel gesprenkeld, overjling met woorden, overgauwheid met de hand, het ontblooten van wapentuig, *amok* maken, onbeschoftheid — — — ²⁾.

¹⁾ Gelijk bekend, is de gewone formule *acātabhatapraweçya*; soms ook *cātabhatakusidādīnām apraweçya* „ontoegankelijk voor landloopers, woekeraars, enz.

²⁾ Eenige mij onbekende termen in de vertaling overgeslagen.

schimpen, ruzie, enz. Het rechtsgebied en de genooten hebben onbeperkt gezag over al hun goederen”.

De zevende plaat die nu volgen moest, is verloren gegaan, en de inhoud er van laat zich, zelfs met behulp van andere gelijksoortige oorkonden, niet met zekerheid opmaken. Alleen zooveel blijkt er uit het begin van Pl. 8, dat het laatste gedeelte van Pl. 7 iets dergelijks moet bevat hebben als wat wij in K. O. VII, 3, a, 5 vgg. aantreffen; namelijk de vergunning om verschillende handwerken te laten uitoefenen zonder belasting of patent er voor te betalen. Daaraan vooraf gaat in laatstgemeld stuk de vergunning tot het aanleggen van een hanenstrijdperk (*galang-gang*), het houden van feesten daarin, enz. Nu is het geenszins onmogelijk dat hetzelfde ook deel heeft uitgemaakt van den verloren tekst, maar het is onmogelijk om iets met zekerheid daaromtrent te zeggen, want hoezeer de aard der privileges en zelfs de bewoordingen, waarin ze uitgedrukt zijn in de verschillende acten met elkaar overeenkomen, wijkt de volgorde waarin de voorrechten opgesomd zijn, aanmerkelijk af. Het eenigste waaraan niet getwijfeld kan worden is, dat in het laatste gedeelte van Pl. 7 uitgedrukt heeft gestaan de vergunning aan de begunstigden om ambachten te laten uitoefenen. Ettelijke van deze zijn vermeld op Pl. 8; welke aldus begint:

»Kopersmeden, metaaldraadmakers, metaalgieters, timmerlieden, —, alsook smeden, ieder één ¹⁾; — — vertellers, rondventers, (?), ieder twee in getal, doch zoo er meer dan dit getal zijn, is er belasting van te heffen door de (koninklijke) ambtenaren. Wijders geeft Z. Maj. den Koning vergunning aan de genooten dat zij allerlei soort van vorstelijke vleeschspijzen mogen eten: *baḍawangs* (soort van schildpadden), *banings* (landschildpadden), schapen ²⁾; — dat zij

¹⁾ Hieruit mag men opmaken dat de vergunning bedoeld is voor de twee erfgenen, Imbangi en Anarghā, of liever voor de twee gedeelten van Kantjana.

²⁾ Hier eenige woorden in de vertaling overgeslagen; vgl. Aanteekeningen.

waterrozen tot oorsieraad mogen dragen; — dat zij in dienst mogen nemen lijfknechten, Wandans, slaven houden, slaven slaan, weggelooopen knechten ('t hoofd) scheren, slaven die zich aan een vergrijp schuldig gemaakt hebben slaan tot bloedens toe; dat zij een toevlucht mogen wezen voor weggelooopen knechten en voor vrouwen wier aanraking verboden is, doch zonder de eersten tot wegloopen te bewegen of de laatsten te trouwen; dat zij een toevlucht mogen wezen voor dieven die pas gestolen hebben; geboeide personen die bij geval het gebied der genooten doortrekken bevrijden; vervolgingen stuiten; *amok*-makenden vrijlaten wanneer deze niet door de vervolgers achterhaald zijn; de toevlucht mogen wezen van insolvente schuldenaars onder verplichting dat jaarlijks 1 Amas van de Tahlil (d. i. $\frac{1}{16}$) stuksgewijs van de geheele schuld ¹⁾ te kwijten zij."

» Zoo luiden de privilegiën van Z. Maj. den Koning aan Mijnheere te Bodhi-mimba bij de afbakening van gezegd vrij rechtsgebied te Bungur Noord en te Asana ²⁾ dat den naam krijgt van » Rechtsgebied van Kantjana." Op dat tijdstip zal Mijnheere te Bodhi-mimba als bepaalde som geven 5 Suwarna's gouds aan Z. Maj. den Koning en aan de drie Ministers; aan den Mantri Hino zal als bepaalde som 1 suwarna aangeboden worden; aan den Mantri Sirikan 1 Suwarna als bepaalde som; aan den Mantri Halu 1 Suwarna als bepaalde som. Wijders ontvangen de hoofdamtbenaren voor de verschillende departementen die over de uitvoering der verordeningen gesteld zijn, eene bepaalde som van 5 Amas elk; de Kanuruhan ontvangt 1 stuk kleed ³⁾, en 5 Amas zilvers."

Nu volgt eene opsomming van nog andere beambten, die ieder 5, 4 of 3 Amas krijgen, en dan gaat het op den vijfden regel aldus voort:

¹⁾ De woorden *sahutang-nya* heb ik duidelijkheidshalve hier ingelascht ze staan dan ook op de overeenkomstige plaats K. O. 3, 5, 6.

²⁾ *Mangaran* vóór *ring Asana* is stellig eene vergissing; er moet staan *mwang irikang ring* of *mwang ring A*. Voor *ngaran* beter *mangaran*.

³⁾ D. i. stof voor één kleed; Skr. *wastra*.

«Wijders ontvangen de burgervaders van den omtrek die men als getuigen bij de afbakening laat tegenwoordig zijn, eene vaste som: Buyut Hudan-Mrang van Talan, vergezeld van zijn commies Jañjangan, ontvangt als vaste som 1 Amas, 1 Kupang en 1 kleed; (evenzoo) Buyut Karwadâna van Kuryak, commies Tulung-pĕgâ (?); Buyut Sangugangan van Wagai, commies Tjangkir; Buyut Kârwabañu van Gĕsang, commies Sĕgâlalab; Buyut Kĕbo-mirah van Pajĕkan, commies Pasir; Buyut Dâna-hutang van-¹⁾, commies Tali-duk; Buyut Kĕbo-lalampin van Wurungkud, commies Kulak-tamuy; Buyut Ranggah Wahas van Kulupwan, commies Talun; Buyut Kĕbo Tjañdi van Ganting, commies Wah-twak; Buyut Ranggah Pakis van Pamasangan, commies Irus; Buyut Kĕbo-nâga van Wĕdi, commies Tjaluwak; Buyut Ranggah Pakis van Pamasangan, commies Irus; Buyut Kĕbo-nâga van Wĕdi, commies Tjaluwak; Buyut Tjangke van Tjamunĕa, commies Dâna-harsha. Al deze personen van de naburige gemeenten, zooveel als hier genoemd zijn, krijgen voor hun tegenwoordigheid eene bepaalde som van 1 Amas, 1 Kupang de persoon, benevens 1 stuk kleed.”

»Nadat deze vaste sommen gegeven zijn, zal de samĕgat Wadihati onder de tent zich opmaken, een hoen den hals afsnijden, dat hij op het plein verplettert²⁾, een ei wegsnijten en biddend de handen opheffen tot de goden zeggende: »U smee ik, Bhaĕâra, Çrĭ Haricandana, groote Rshi Agastya Oost, Zuid, West, Noord, middelpunt, zenith, nadir, Zon, Maan, Aarde, Water, Wind, Vuur, Offerbrenger, de aether, orde, dag en nacht, morgen- en avondschemering, Dwerger, Rivieren, Vampyrs, helbewoners, Daemonen, Garuĕa, Gandharwa's, Graha's, Elven. wereldslangen, hoeders der vier hemelstreken: Yama, Waruĕa, Kubera, Wâsawa, (gij) godentelgen, vijf Kuĕika's, Nandiĕwara, Mahâkâla, Shaĕwinaya, vorst der Nâga's, godin Durgâ,

¹⁾ Wat met *mangaran* op deze plaats bedoeld is, vermag ik niet te gissen.

²⁾ De parallelplaats K.O. XXIX heeft *linandĕssakan ing kulumpang*. Dus is *papas* hier te nemen in den zin van *pĕpĕs*.

Vierzijdige, Oneindige, Heer der goden, god des Tijds en des Doods, scharen van wezens, gij die erkend zijt als alziende getuigen welke aanschouwt wat veraf of nabij is, bij dag en bij nacht, gij die u in alle wezens belichaamd hebt en ze bezielt, o hoort naar den eed en vloek die ik voor u, gij goden alle, zweer tegen den mensch die in de boosheid van zijn gemoed de vrijheid van het rechtsgebied van Kantjana en al hetgeen daar als recht geldt poogt te storen, hij zij Brahmaan, Kshatriya, Waiçya, Çûdra of Paria, vertrouwde raadsman van de Kroon of dorpshoofd ¹⁾, met zijn lieden, met zijn huisgenooten; wanneer zoo iemand de vrijheid van het Rechtsgebied en hetgeen daar als wet geldt, en al wat door de nazaten van Mijnheere te Bodhi-mimba zal beschikt en verricht worden, poogt te storen, zoo worde hij door u gedood, o gij goden! zoo sterve hij door uwe bestiering, zonder dat (hij den tijd hebbe van) rugwaarts te blikken, naar achteren te zien; hij worde gestooten naar links, dan weër naar rechts; geslagen van voren, gebeukt op zijn rug; zijn hersenpan worde gespleten, zijne hersens geslurpt, zijn buik opengereten, zijn darmen doorwoeld, zijn ingewand uitgehaald, zijn hart uitgerukt, zijn bloed gedronken, daarop worde hij door worging eindelijk afgemaakt. Of als hij in het bosch gaat, worde hij door de giftige slangen gebeten, door de tijgers opgevreten; of als hij op het veld gaat, worde hij door den bliksemflits getroffen, door de reuzen in stukken gescheurd; wanneer hij tehuis verwijlt, moge het bliksemvuur op hem nedervallen, worde hij door het vuur overdekt en verbrand; laat hem met zijne have tot asch vergaan (in een oogenblik) zonder dat hij kan ommezien, en in de hel geworpen worden. Als hij te water gaat, worde hij gesnapt door de krokodillen, haaien (?), walvisschen. Wanneer hij stijgt op zijn tocht vinde hij bezwaar, stuite hij op de spitsen der rotsen; bij het dalen moge hij mis gaan, struikelen, verpletteren, midden door

¹⁾ *Pinghe*, waarvan de technische beteekenis mij onbekend is, in de vertaling uitgelaten; ik vermoed dat het de Pangulu is. Etymologisch is *pinghe*, de in 't wit gekleede.

breken; op vlakken grond rake hij afgemat, dol, verbijsterd. Z66 moge de ongerechte sterven die de vrijheid van het Rechtsgebied van Kantjana stoort en hetgeen daar als wet geldt. Laten alle het weten en oppassen!"

De Koninklijke brief sluit met de volgende strophen in Sanskrit, die, van de grofste misslagen gezuiverd, aldus luiden:

Yâwat pratishthito bhûmau Mahâmeruḥ superwwataḥ |
tâwat kilwishabhuktiḥ syâd râjânugrahalangghanât ||
yo râjânugrahaṃ hatwâ (l.hanyân) mohâd mûrkho naro hi saḥ |
parâparakulaiḥ sarwai Rorawaṃ yâtu sarwwadâ ||
yadi syâd mânushibhûtaḥ klîwaḥ panggur daridrakaḥ |
badhiraç ca kuṇiḥ kushtho'pasmâro wâmanas tathâ ||

D. i. »Zoolang op aarde de heerlijke berg Meru vaststaat, zoolang zal het loon der zonde duren, voortspruitende uit overtreding van 's Konings privilege. De dwaas die verblind genoeg is om het Koninklijk privilege te schenden, vare met alle verdere geslachten steeds ter helle, en wanneer hij weder als mensch zal geboren worden, zij hij een man zonder mannelijkheid, een kreupele, een arme, een doove, een lamme, een melaatsche, behebt met de vallende ziekte ¹⁾ of een dwerg."

Hiermede is het eerste stuk, de acte van Çaka 782, ten einde. Onmiddellijk daarop het in afschriften van dichtwerken welbekende, maar in de edicten ongebruikelijke *Awighnam astu*, dat in een officieel edict vrij ongerijmd is. Desniettemin zou ik niet durven beweren dat wij dat toevoegsel aan den copyist te danken hebben, want de geheele toon en stijl der tweede acte zijn anders dan in de eerste. Dit zal voldoende blijken uit de vertaling, waartoe ik thans overga.

»Saluut! In het gezegde jaar na Çaka (of: in het jaar na Z. Maj. Çaka) 1295; maand Açwayuja; dag der zesdaagsche week Mawulu, der vijfdaagsche Kaliwon; op Vrij-

¹⁾ *Kushto'pasmârah* „melaatschheid, vallende ziekte" is eene stijlfout welke de maker ter wille van de onverbiddelijke maat zich schijnt veroorloofd te hebben.

dag; Wuku Bala. Op dat tijdstip is het dorp Bungur op nieuw een (vrij) rechtsgebied geworden in het bezit ¹⁾ van Vrouwe Parih, naar aanleiding van de mededeeling door het oudere en het jongere dorpshoofd van Bungur, dat er een vorstelijk bevelschrift bestond, waarbij de landsheer de stichting (eener nieuwe gemeente) verordent en dat als oorkonde strekt dat Bungur eene gemeente geworden is. Naar aanleiding hiervan dan heeft Vrouwe Parih zich onderdanig knigende voor Z. Maj. den Koning van het gansche land, Hayam Wuruk, gesmeekt, dat Bungur op nieuw een (vrij) rechtsgebied mocht worden, overeenkomstig den inhoud van de in vroegere tijd uitgevaardigde acte, en Z. Hoogheid Hayam Wuruk heeft zulks ingewilligd, uit consideratie van de onwankelbare onderdanigheid van Vrouwe Parih en van de bekwaamheid waarmede zij de pleegdochter van Z. Maj. den Koning opgepast heeft en (van?) haren gemaal, Z. Hoogheid Ranamanggala; nu is de pleegdochter van den Koning eene dochter van den jongeren broeder van Z. Maj. Hayam Wuruk, terwijl Z. Hoogheid Ranamanggala een zoon is van den ouderen broeder des Konings. Weshalve het onzen genadigen Heer behaagd heeft een privilege aan vrouwe Parih te schenken, ten behoeve daarvan dat Bungur wederom een (vrij) rechtsgebied worde, onder den naam ²⁾ van Bodhi-wimba. En dit is afgekondigd door al de Mantri's."

Tot zooverre pl. 12; de volgende plaat ontbreekt. Uit hetgeen wij in het begin van pl. 14 aantreffen, laat zich opmaken dat de verloren tekst o. a. de aanwijzing bevat heeft van verschillende gronden, die in erfelijk bezit zullen overgaan op de afstammelingen van Vrouwe Parih. Op den 3den regel van pl. XIV gaat het stuk aldus voort:

»Daarop wordt Vrouwe Parih erkend als het hoofd van de genooten die het gebied van Bungur hebben te genieten. Zoo is de wederzijdsche overeenkomst aangegaan door Vrouwe

¹⁾ Voor *dye* te l. *drūye*.

²⁾ *Pratishthā* zal hier een Javanisme wezen en eene al te letterlijke overbrenging van *jñāṅg*. Evenzoo is het gewone *awasta* „naam" te verklaren, hoewel *awasthā* in 't Sanskrit nooit die beteekenis hebben kan.

Parih met de genooten ¹⁾, te beginnen met Aryadhoni, Buyut van Bodhi, den Buyut van Gêdong, den Buyut van Gandar, die alle een huldegescchenk aan Vrouwe Parih zullen leveren. Dit hebben al de afstammelingen der genooten in de toekomst te weten. En indien iemand de verbintenis mocht schenden, snood de wederzijdsche overeenkomst opheffen, en niet volgt den inhoud van het vorstelijk bevelschrift in vroegeren tijd uitgevaardigd, dan moge daarvan het gevolg ²⁾ wezen, dat zoo iemand verkeerd ga, verkeerd denke, verbijsterd worde, verkeerd zie, ramp lijde, door toenemende uitterende ziekte, vermagere, droefgeestig zij, steeds tusschen hoop en vrees geslingerd worde, niet lang leven moge doordat de goden die getuigen geweest zijn (van de plechtige overeenkomst) hem vervolgen waar hij gaat en waar hij staat en bij hetgeen hij eet; voorwaar, mogen zij hem tot asch laten vergaan; laat hem de gevolgen ondervinden van zijne zonden in de toekomst, in het tegenwoordige. Zoo zij het; zij het; zij het; zij het!"

Hiermede is onze dubbele oorkonde ten einde. De talrijke vraagpunten waartoe het stuk aanleiding geeft, heb ik mij niet voorgesteld hier te behandelen. Terwijl ik voor opmerkingen van zuiver taalkundigen aard naar de aantekeningen verwijs, wil ik slechts op één punt van meer algemeen belang nog de aandacht vestigen. Het betreft de vermelding van zekere menschenklasse, Jënggî genaamd, in pl. VI, b. Als men de bedoelde plaats vergelijkt met K.O. VII, 2, b en dit weder in verband brengt met een stuk, pl. 8, a, waar sprake is van 't privilege om *pujuts* en *bonðans* tot slaven of huisknechten te houden; als men verder in aanmerking neemt dat onder de menigte van lieden welke in K.O. II, 6, a als huisbedienden vermeld worden, ettelijke ondubbelzinnige volksnamen voorkomen, dan is het moeilijk in *jënggî* iets anders te zien dan het welbekende Maleische

¹⁾ De technische beteekenis van de woorden *tëkan ing gabah kasawur kabeh mwang atunggu dapur*, d. i. „met inbegrip van de gestrooide rijstkorrels alle en de bewakers van de *dapur* (keuken?)” is mij onbekend.

²⁾ Eig. staat er: „dan moge znls de oorzaak wezen, dat —”

janggi — of liever *jěnggi*, want het Bataksch heeft *jonggi* ¹⁾, neger; een woord overgenomen uit het Perzisch *zanggi*. Indien dit waar is, zou blijken dat vóór meer dan duizend jaar op Java negers waren aangevoerd. Wat *bonḍan*, of *bhonḍan*, zooals het soms geschreven wordt betreft, dit herinnert aan 't Jav. *wanḍan*, een Papoe, Negrito. Hiertegen kan men aanvoeren dat het woord *bonḍan* zelve in de Jav. woordenboeken wordt opgegeven met de beteekenis van *lowong*, open vak. Dat die opgave niet juist is, althans niet te rijmen met de zegswijze *ambonḍan tanparatu*, dat eigenlijk beteekenen moet »als wilden zonder een koning leven'', of in allen gevalle »als *bonḍans* zonder koning'', zal men wel willen toegeven. Wat meer zegt, in de Javaansche kronieken wordt de grootvader van Kjai Agěng Sesela bijgenaamd *bonḍan kadjawan* hetwelk kwalijk iets anders kan beteekenen dan »gejavaniseerde *Bonḍan*'' . Nu, volgens de geslachtslijst van Mataram heet deze personage een zoon te wezen van den laatsten Bra-Widjaya uit eene prinses van Wandanland ²⁾, terwijl de Babad in proza het vrij ongerijmde »prinses'' weglaat en de moeder eenvoudig »eene Wandansche'' (*wong Wanḍan*) noemt. Hierdoor wordt de gelijkheid van *bonḍan* en *wanḍan* nagenoeg tot zekerheid. Genoeg, aan het feit dat in de 9de eeuw onzer jaartelling onder de bedienden van weelde personen waren van overzeesche gewesten aangevoerd, valt niet te twijfelen. In de oorkonde waarvan ik zoo even gewaagde (K.O. II, 6, a) vinden wij achter één opgesomd: Cěmpa, Kling, Harya, Singhâ, Gola, Cwalikâ, Malyala, Rěman, Kmir. Terstond herkent men hieronder lieden van Campâ, hetzij van het in Achter-Indië gelegene of van het oudere in Voor-Indië; voorts Kling, d. i. Kalingalees; *Cwalika* is eene verkeerde schrijfwijze voor Colika, evenals *lwar*, Noord, voor *lor* in hetzelfde stuk ³⁾;

1) Zie van der Tuuk Bataksch Nederd. Wdb. i. v.

2) Deze opgave heb ik te danken aan Prof. J. J. Meinsma te Delft.

3) Uit die verwarring van *wa* en *o* mag men het besluit trekken, dat reeds ten tijde der oorkonde zich de neiging openbaarde om *wa* in de uitspraak te laten overgaan in *o*. In veel jongere geschriften vindt men

het beantwoordt aan 't Sanskrit *Colaka*, iemand van de kust van Coromandel. Malyalâ kan kwalijk iets anders wezen dan »iemand uit Malayâlam, Malabar" ¹⁾. Karṇake eene verbastering van Karṇâṭaka, Kanarees Kmir is Kmer, de naam der oude bewoners van Kamboja in Achter-Indië. Daarentegen zijn Gola, Singha en Harya (d. i. Arya) namen van Juidische kasten; Gola's zijn, volgens de Indische theorie, oorspronkelijk bastaarden van weduwen; Singha is een gewone titel voor Râjputs, en Arya is synoniem met Waiçya. Of nu dit laatste werkelijk bedoeld is, durf ik niet beweren, en evenmin het vermoeden uitspreken dat *arya* te vereenzelvigen is met eene in Manu 10,23 voorkomende benaming eener geringe menschenklasse, die in theorie afstamt van Waiçya's die zich niet in den schoot der Arische gemeenschap hebben laten opnemen. De term luidt, volgens den Scholiast, *Cârya*, doch toevalligerwijs zou men uit den tekst van Manu evengoed *Arya* niet voorafgaand *ca* kunnen afleiden.

In de verwachting dat andere tot nogtoe onbekende bescheiden over dit laatste punt meer licht zullen verspreiden, meen ik genoeg bewijzen te hebben aangevoerd voor de bewering dat in de 9de eeuw allerlei overzeesche vreemdelingen als huisbedienden bij voorname lieden op Java leefden en dit feit, gevoegd bij andere die ik hier niet behoef aan te halen, is wel geschikt om ons eenigermate een denkbeeld te geven van het levendig handelsverkeer hetwelk toen ter tijd reeds tusschen den Indischen Archipel en meer westelijk gelegen landen bestond.

nog veel vaker *wa* geschreven in strijd met de etymologie, een bewijs dat ook in gevallen waar de etymologie wèl *wa* eischt, men uitsprak *o*, gelijk in 't nieuwe Javaansch. In ons stuk van 782 staan *dumwal* en *dumol* naast elkander.

¹⁾ Of Oj. *malyala*, Nj. *malela*, staal, met den naam van 't land in verband staat, vereischt nader onderzoek.

TEKST IN TRANSCRIPTIE ¹⁾.

Pl. I, a.

Swasti Çakawarshatita 782, Kârttikamâsa, tithi trayodaçi çuklapaksha, Ma. Po. Wṛ. wâra, Landêp, Agneyastha gra-hacâra, Açwîni nakshatra, Açwi dewatâ, Bâyabyamaṇḍala, Wyatipâtayoga, Somyamuhûrtta, Taithilakaraṇa, Brahmâ par-weça, irika diwaça-nyâjñâ çrî-mahârâja çrî-Bhûwaneçwara, Wishṇusakâlâtmaka digwijaya Parakramotunggadewa lokapa-lalañcana, tinaḍah de rakryan mahâmantri katrîṇî, i hino, i sirikan, i halu umingsor i taṇḍa rakryan ri pakirakiran ma-kabehan, makamukya rakrya (n) kanuruhan pu Dharmmaçakti, i pingsor-nyâjñâ çrî-mahârâja kumonakên i sira pâduka Mpu-ngku i Boddhi-mimba, padamlakna sang hyang âjñâ haji

Pl. II, a.

praçâsti tinaṇḍa lokapâla pagêh pagêh kmitana nira, anu-suka dharmmasima lpas, lmaḥ ulih nira pâduka Mpu-ngku i Bodhi-mimba amaruk: mâ. kâ. 7, su. 12, ma. 10, i para-wargga i Bungur kidul, pratyeka para wargga dumol lmaḥ-nya; atuha ring wuswan, Bañak trang; pamajâtuha Bañak kañcing; pamajânwam, sang Intip; kabayan Umbil anang-gung; winkas (s)ang Kwek; makâdi Buyut Manggalika ki hadyan Lalawun. Samangkana kweh nikanang para-wargga

¹⁾ De regels op de platen zijn niet afzonderlijk aangegeven; desverkiezende kan men die aangeduid vinden in de transcriptie van Holle. Op de slordigheden van den copyist bij het onderscheiden van lange en korte klinkers in de interpunctie, en anderzins maak ik niet opmerkzaam behalve in gevallen waar de duidelijkheid onder de verkeerde schrijving lijdt.

dumwal lmah-nya. Lukat ni sawah-nya: timpah (l. tēmpah) 20, tkeng kubwan pomahan salbak wukir-nya kabeh. Muwah hana ta lmah nikang Kuryyak, lambwân lor ing Asana ngaranya, tinékén ira pâduka Mpu-ngku ri mâ. kâ. 2, mâ. 10. Lukat ni

Pl. II, b.

sawah-nya: tēmpah 2, jěng 1, tke kubwan pomahanya; ika ta kâlih, thâni watêk atagan Ganting, gawai ku 2, atagan ing wahûta râma Paligjwan (?). Yata susukén dharmma-sima lpas de nira pâduka Mpu-ngku i Bodhi-mimba, sima kalilirana ni wka nira, ngaran i wka nira Dyah Imbangi, Dyah Anârgha. Sâmbandha, sira pâduka Mpu-ngku ing Boddhi-mimba mahapurusha kshatriyakula, Boddhalakshana prasiddha Wairocânâtmaka guru pangajyan nira pâduka Çri-mahârâja sira; sira ta asârabhâra i rakryan kanu(ru)han Mpu Dharmmaçakti humatura i lbû ni pâduka çri-mahârâja, anghyanga ri t(u)r(u)na ning wâra sanmatânugraha pâd(u)ka çri-mahârâja i sira pâduka Mpu-ngku anusuka dharmma-sima lpas

Pl. III, a.

irikang i Bungur lor (;) mwang ikang ingabiyogakén yan sira pâduka Mpu-ngku i Boddhi-mimba sârisâryy âkâyakâya makarahina ng wngi [,] ayoga amûjâ asamâdhi ajapâ mrâr-thanakén ri kajayaçatrwân çri-mahârâja, niwang sthiratarâ ni palinggih pâduka çri-mahârâja ring ratnasinghâsana tan-kagantya'n ekacatra makadṛwya ikeng aṇḍabhûwana, ngu-ninguni kadirghayushân sang nâtha. Sira pâduka Mpu-ngku i Boddhi-mimba sâkshât kâraṇa ning hajöng çri-mahârâja an aikacchâtra; pâduka çri-mahârâja pwa sira prabhu mahâwiçesha sakalajagatpâlaka, sâkshât Triwikrama sumuluh i bhuwana, tan-wuang tan malēs ring sushtuçakti sârisâryy âkâyakâya makarahina ng wngi maka-

Pl. III, b.

sâdhana ng yogâmrârthanâkén ri hajönga nira. Yata mata-

nyan tumurun tanpahambal wâra sanmatânugraha pâduka çri-mahârâja, i sira pâduka Mpu-ngku i Boddhi-mimba an panusuk dharmmasîma lpas irikang i Bungur lor mwang ikang ing Asana, tanĕmana wungkal ashtadeça-nya, makadon pangadĕgana sang hyang prasâda (l. prâsâda), sthâna nira sang hyang arcca Boddha pratiwimba nira, pûjan angkĕn Kârttikamâsa; mwang sthânâ ni wka nira kâlih, wka nirâ-tuha, jalujalu, mangaran Dyah Imbangi, wka nira wungçu wadwan mangaran Dyah Anârgha. Dyah Imbangi, mwang Dyah Anârgha ata pramaņa i sang hyang dharmmasîma. Tlas labdhâpagĕh ta sang hyang dharmmaprasâda sakrama ning dewopakara pasâng-

Pl. IV, a.

jûân sang hyang dharmmasîma ring Kañcana; Sogata sang asthâpakâ i sang hyang dharmma. Pañaturdeça ning lmaḥ sang hyang dharmmasîma ing Kañcana, mwang kĕṇḍĕng sĕngkĕr-nya: pangidul-uya wetan sangkeng eçânya, lâmban lor asiḍaktan lâwan lmaḥ Talan muwah asiḍaktan lâwan lmaḥ Kakatang; agneya asiḍaktan lâwan lmaḥ Kuryyak; pangulwanya kidul manĕngahi lmaḥ ing Gayanti; angetan ¹⁾ sakeng Gayanti anuju ing Kasucen; angulwan sakeng Kasucen anuju sawah i(ng) Kamuka; angulwan sakeng Kamuka [,] asuḍapōtan lâwan Gĕsang; nairiti, asiḍaktan lâwan lmaḥ Jĕlag (:)

Pl. IV, b.

pangalor-nya sangkeng nairiti, asiḍaktan lâwan Jĕlag, kâli satngah sowang (:) bâyabya, asiḍaktan lâwan lmaḥ Talan; muwah hinganya lor mangawetan sa[ng]ngking bâyabya, asiḍaktan lâwan lmaḥ maṇḍala Talan; angawetan aniku lalawâ apinggir lmaḥ anuju watĕs Bacucu; eçânya, asiḍaktan lâwan lmaḥ Talan mwang lmaḥ Kakasang. Samangkana pañaturdeça ni lmaḥ sang hyang dharmmasîma ing Kañ-

¹⁾ Vermoedelijk eene vergissing voor *angulwan*.

cana. Kawibhajyan ikang sawah: maprayoga i Bhaṭāra, tēmpah 2, ing Asana unggwan (l. unggwanya) (;) angṣa Bhaṭārī, jōng 2, ki. 1; bayai, jōng 5, mapaknā Mpu sthāpaka, tēmpah 2, ing Gayanti unggwanya, Mpu brahmā ta sthāpaka, Mpu Hasthawira; jōng 1, pamubur paragi; jōng

Pl. V, a.

1, maring pariwāra; jōng 2, gawai ning pariwāra kinonkon adoh aparēk (;) hōb ning bapra, jōng 2; kaputrāngṣan, tēmpah 20 (.) Dyah Himbangi (;) mwang Dyah Anārgha pramāṇa ikā, tka i santāna pratisantānā nikā, tka ¹⁾ mne hlēm ring dlāha ning dlāha. Hana ta pirak, mā 5, sa[ng]-ngkeng panatakan madulur sayub sapikul pada, mijilāngkēn kapūjān ring Kārttikamāsa. Muwah hana ta pirak, mā 6, sa[ng]ngkeng paṇṇayan mwang bañ(u) ring kumbha asaha(b) banantēn, mijilāngkēn. pūrṇama ning Aśaḍha, dumunung ing samasanak, pamūjā ri sang hyang dharmma pakna-nya. Muwah anugraha pāduka ṣṛi-mahārāja i sawka nira pāduka Mpu-ngku i Boddhi-mimba, wnang akolahulahana i sang hyang dharmma,

Pl. V, b.

wnang apayunga putih, wnang acuringa rahina-wngi, gilinggilanga gaḍing, pras watang, prās sidhayuga, prās anggi, pasilih galuh, jnu kanaka, skar bwat-hino, wali nāgapuspa, nawagrāha, kēmbang ēpung, ityewamādi. Swatantra ta sang hyang dharmma tke samasānak, tan katamana de ui winawa sang māna katrīṇi, pangkur, tawan, tirip, pinghe wahuta rāma, nāyaka pratyāya, nguninguni de sang anāgata prabhu tke sakweh sa-mangilala drwya-haji, wuluwulu parawulu prakārāgōṅg aḍmit ring dangu, makādi miṣra paramiṣra, pangura(ng), kring, paḍēm, manimpiki, paranakan, limus galuh, malandang, lca, lablab, kutak, tangkil, tṛpan, sukun, halu-warak, rakāsang, ramanang, pininglai,

¹⁾ Is te schrappen.

Pl. VI, *a*.

katanggaran, taji, watu tajēm, sungging, pangunengan, tanghiran, er haji, manguri, tirwan, maniga; pamanikan, miçra h(i)no, miçrangingin, sikpan, rumban, tutan, salyut, watu walang, wijikawah, wilang wanwa, âwî, awur, kyab, srkan, kaṛṅgan, sinagihâ, pangaruhan, skar tahun (,) wli pañjut, wli haṅg, wli hapû, wli tambang, wli wadung, sipat wilut, panggare, pawlangwang, pabesar, pabiñjatan, paglung, pulung paḍi, sungsung pang(u)rang, pâmawâshya. pajukung, pawungkunung, pakalangkang, pakalingking, widu mangidung, hopan, panrangan, parang, sungka, dhûra, mangr(u)bai (,) mangguñjai, juru jalir, juru juḍi, juru gosali, juru huñjēman. juru cina, juru barata, juru

Pl. VI, *b*.

rahashya, tuha-dagang, tuhanâmbi, pakarapa, kḍi, walyan, sambal, sumbul, hulun haji, singgah, pabrsi, pajut, jēnggi, watēk î jro, ityaiwamâdi kabeh, tan-tama atah i sang hyang dharmma; kewala sang hyang dharmma pramâṇa i sa-dṛwya-haji-nya kabeh. Mangkana tekang sukaduhka kady anggâ ning mayang tanpawwah, waluh rumambat ing natar, wipati, wangkai kâbunan, rah kasawur ing natar, kaḍal mâti ring hawan, sahasa, dûhilatēn idu kasirat, wâkcapala, hastacapala, amijilâkēn wuri ning kikir, mamûk, mamungpang, lûdan, tutan, tēṇḍas ning mâs(,) daṇḍa kudaṇḍa, angça pratyangça, maṇḍihalâdi. Sang hyang dharmma lâwan samasânak pramâṇa i sadṛwya

Pl. VII, ontbreekt.

Pl. VIII, *a*.

ngça¹⁾, kawat, apaṇḍai singyasingyan, unḍahagi ḍaḍap, sagusali sowang sowang; amanantēn, asâmsam, akata, awalija, anglaksha, rwa siki sowang kaihanya Yâpwan lwih sangkerikâ,

¹⁾ Laatste lettergreep van *kangça*.

pupwana ya dṛwya-haji de sang makēkran (?) ya muwah anugraha pāduka cṛi-mahārāja i samasānak wnang amangana salwir ning rājamāngsa, baḍawang, baping, wḍus gunting, asu tugēl, karung pulih, aguntinga ring balai, asumpinga tuñjung siniwak, anusuna palangka binubut (;) bale inān(tu)n, ahuluna pujut, boḍan, hanjamaha kawula(.) amupuha kawula(.) angguntinga hulun minggat(.) wnang amupuha ngrahana kawula yan saha dosa; ungsiṛn ing hulun minggat, wnang ungsiṛn ing istri larangan uda tan ulih-

Pl. VIII, b.

nya nginggatakēn mwang tanpakastri-nya; ungsiṛn maling tlēs, anghuwākna mwang tinalyan yan kahaḍang humaliwat ring deḥa samasānak; wnang manghalangana burwan, anglnputaknāmuk, yan tan katūt de ning aburu; ungsiṛn ing ahutang rangang, katmu tataḷn: mā. 1 ing satahil angkēn tahun. Samangkana rasha-nya nugraha pāduka cṛi-mahārāja, i sira pāduka Mpu-ngku i Boddhi-mimba, an panuksuk dharmmasīma lpas irikang i Bungur lor, mangaran (l. mwang irikang, ring Asana, ngaran sang hyang dharmmasīma ing Kañcana. Irikang kāla[,] masung ta sira pāduka Mpu-ngku i Boddhi-mimba pasēk pagēh, mā sū 5, i pāduka cṛi-mahārāja, mwang i rākryan mahāmantri katrini; i rakryan mantri hino, i[ng]naturan pasēk pagēh, mā. sū. 1; i rakryan mantri si-

Pl. IX, a.

rikan inaturan pasēk pagēh, mā. sū 1; i rakryan mantri halu, inaturan pasēk pagēh, mā. sū 1. Nguniweh i taṇḍa rakryan ring pakirakiran samāmingkingakēn cangcangan, sinūngan pasēk pagēh, mā. 5 sowang sowang: rakryan kanurūhan sinūngan wḍihan sahlai, pirak, mā. 5; rakryan juru tambar sinūngan pasēk pagēh, mā. 5; samgat tirwan(.) sinūngan pasēk dagēh, mā. 5; samgat lekan sinūngan pasēk pagēh, mā. 5; samgat langka sinūngan pasēk pagēh, mā. 4; pinghay awaju[h] sa-pañcatanḍa ya sinung(an) wḍihan sahlai sowang sowang, pirak: mā. 3. Muwah ramā pinggir siring

sâkshibhûta hinananakën ring susuk pada sinûngan pasêk pagêh: i Talan buyut Hudan Mrang, b(i)niring ning winkas

Pl. IX, b.

si Canggangan, sinûngan pasêk mâ. 1, ku. 1(,) wðihan sahlai; i Kuryyak, buyut Karwadâna, winkas si Tulung-pgâ(?); i Wagai buyut Sangugangan, winkas si Cangkir; i Gësang buyut Kârwañû, winkas si Sêgâ-lalab; i Pacêkan buyut Kbo Mirah, winkas si Pasir; Mângaran buyut Dâna-hutang, winkas si Tali-duk; i Wurungkud, buyut Kbo Lalampin, winkas si Kulak-tamuy; i Kulupwan buyut Ranggah Wagas, winkas si Talun; i Ganting buyut Kbo Cañdi, winkas si Wah-twak; i Pamasangan buyut Ranggah Pakis, winkas si Irus; i Wði buyut Kbo Nâga, winkas si Caluwak; i Camupda buyut Cangke, winkas

Pl. X, a.

si Dânaharsha. Samangkana kweh nikang pinggir-siring hinanakën pada sinûngan pasêk: mâ. 1, ku. 1, sowang sowang mwang wðihan sahle (l. sable.) Ri sâmpun ing asûng pasêk pagêh, lumêkas ta samêgêt wadihati ring witâna, anê-têk gulû ni hayâm pinapasakënya ri(ng) catuspatha, aman-tingakën hantiga, angañjali ri Bhatâra: Indah ta kita Bhatâra cri Haricandâna, Agashthya mahârshi, pûrwwa dak-shiña paçcimottara maddhya urddham âdhah; rawi çaçi kshiti jala pawanâ hutâsana, yajamânâkâça (,) dharmma, ahorâ tri, saddhyâ-dwaya; yaksha râkshasa piçâca, pretâsûra garuḍa gandarwwa graha kinnara mahorâja (l. mahoraga); catwâri lokapâla: Yama Baruṇa Kuwaira Bâçawa; mwang putra dewa —

Pl. X, b.

tâ, pañca Kuçikâ (,) Nandiçwara Mahâkâla, Shadwinâya nâgarâja, Dûrggadewi caturaçra, Ananta (,) hyang Kâla mr̥tyu (,) gaṇa bhûta; kita prasiddha sakâla (l sakala) sâçshi (l. sâkshi) bhûta [,] tumon ang adoh apar ring rahi-

neng kulm, kita milu manafira, umasuk ing sarwwajanma. At rñgwököñ iking samaya sapatha sumpah pamangmang manü ri kita (,) kamung hyang kabeh: irikang wwang mahala buddhi-nya umulahulah kaswatantran sang hyang dharmmasîma ring Kañcana, tkerikang sakapramâna de nira, yan brahmâna kshatriya waiçya kshudra, caṇḍala, nâyaka pratyâya, mwan pinghe wahuta râma, sa-janma-nya, yâwat ya umulahulah kaswatantrân sang hyang dharm-mâsîma, tkerikang sakapramâna de nira, mwan ikâng sakolahulahan i wka wet nira

Pl. XI, a.

pâduka Mpu-ngku i Beddhi-mimba, patyana-nta ya kamung hyang, deyan-ta 't pati ya, tâtanpanoliha ri wuntat tat-tinghala ing likuran; tarung ring kiwan, uwahi ring têngenan, tampyal ring pangadigan, tutuh tunduh-nya, belah kapâla-nya, cucup utik-nya, carikakên wtêng-nya (,) rantan usus-nya, wêtwakên dalmanya, duduk hati-nya, inum râh-nya, têhër pëpëdakên wêkasakên wehi prâñântika. Yan pâra ya ring alas patukên ing ulâ mandi, panganên ing mong. Yan para ya ring tégâl sambêrn ing glap,sêmpaln de ning râkshasa. Yan pangher ing umah katibana bajrâgni tanpa-warsha, liputên gsêngâna de sang hyang agni, wehên bhashmibhûtâ saha dṛwya —

Pl. XI, b.

nya, tanpanoliha ri wuntat (,) bwêngakên ring mahârorawa. Yan para ring wai sahutên de ni wuhaya, mumul, tuwiran, timinggila, mahâgila. Yan sêngka ring hawan mewêh kapagute luñcip ning paras; tumurun kaduhunga, kajungkêla, pëpësa tikêl rmpuha; ring ratâ kasopa wulangun(a) halin-gêngöna. Ngkânan mâtya ikang wwang anyâyaprawṛtti umulahulah kaswatantran saug hyang dharmmasîma ring Kañcana, tkerikang sakapramâna de sang hyang dharmma. I wruhan ira kabeh (,) prayatnâ. — Yâwat pratishṭhate

bhûmo, Mahâmeruḥ suparwwataḥ, tâwat kilwîshabhuktiḥ
sya ,d(l. syâd) râjânugrahalangghan(â)t. || Yo râjânugraham
hatwâ, mohâd mûrk(h)o

Pl. XII, a.

naro hi saḥ, parâparakulaiḥ sarwaiḥ, rorawam hâtu sarw-
wadâ || yadi syâd manushibhûtaḥ, kliwaḥ, panggur daridra-
kaḥ, wâdhiraç ca kuniḥ kushṭho, pasmâro bânmanas tathâ
|| — || Awighnam âstu astu astu || — || Swasti çri Çaka-
warshâtita, 1295, Asujimâsa, tithi trayodaçi kṛṣṇapaksha.
Ma, Ka, Çu. wara, Bala. Irika diwaça nikang wanua ri
Bungur mulih dharmmasîma, dye (l. dr̥we) Dyah Parih;
sambandha'n ri gati nikang râmarâma ri Bungur matuh-
wânwâm (l.^ohânwam) [,] umwatakën yan hana sang hyang
ajña haji praçâsti suk lokapâla pinakapramâṇa nikang Bungur
yan sîma. Ya tika nimitta Dyah Parih pranamya bhakti
pâduka bhaṭâra çri-râja sa-nagara, Dyah Hayam Wuruk,
mang-

XII, b.

hyang ri waluyâ nikang Bungur muliha dharmmasîmânuta
sa-rasa ning praçâsti ring puhun malama; ndâ tan tinêngêt
de pâduka bhaṭâra çri-Hayâm Wuruk, makakaraṇa de ni
kaḍṛḍabbhaktin Dyah Parih, mwang kawidagdan rasika maṛki
pâduka bhaṭâra çri-râjasawarddhani, mwang yugala nira
çri-Raṇamanggala; apan çri-râjasawarddhani duhitâ sangkeng
sânak pamungsu de çri-Hayâm Wuruk, muang çri-Raṇa-
manggala putra sangkeng sânak agraja de çri-mahârâja.
Yathâ matangya'n enak turunyânugraha pâduka bhaṭâra i
Dyah Parih, i knoha nikang Bungur muliha dharmmasîma,
kapratishṭhan çri-Boddhi-wimba. Ya tika sinrawanakën ni
sakweh sang mantri

Pl. XIII ontbreekt.

Pl. XIV, a.

kang sawah blah kulon tanpâkbon, muwah i kang sawah

ing Girinting tanpâkbon. Ika ta pangr̥ṇa nikang samâsanak; Bungur ikang tumusa kumalilira ri sa-santana-pratisantana Dyah Parih. Atêhër Dyah Parih shira pinakanâyakâ ning samasanâk umadr̥wyâkên nikang simâ ri Bungur. Mangkana ubhaya hita Dyah Parih lâwan ikang samasânak tkan ing gabah kasawur kabeh mwang atunggu dapur, makâdi sang Aryyadhoni, buyut Buddhi, buyut Gdong, buyut Gandar, prasamâmwatakên panggañjar i Dyah Parih. I wruhan i sakula (l. sakala) kulawangça tus nikang samasânak ing anâgata. Kunang yan hana samâyalangghana durâcârângimurimura pobhayan

Pl. XIV, b.

huwa (?) ta tanpanuta rasa sang hyang ajñâ haji praçasti wuwuh ring asitkâla, tâsmat mangkana pwa hetu-nya'n ya tita (l. tika) salah-gamya, salah-jñana, wulanguna, salah-tona, sangsârâ kshayarogawṛddhy(a)akurw(â)kingkinga sadakâl(â)ngringgangringgungâhuripa tan-dirghâyusha de sang hyang trayodaça sakshi umigrahâya, sa-paranya, sa-sthâna-nya, sa-pinang-anya; niyatângdadyakna bhasmibhûta tmahana wê (l. wök), kwilisha (l. kilwisha)-bhaktîng anâgata wart-tamânâstu. Siddhir âstu, astu, astu, astu.

A A N T E E K E N I N G E N .

Pl. I.

Lañcana, Skr. *lāñchana*, kenmerk, kenteeken, 't karakteristiek.

Umingsori eig. in benedenwaartsche richting tot.

Rakryan, ook wel *rakarayān* (K.O. 11) en *rakayān* (K.O. 11, 2), een titel die ongeveer in waarde met het Jav. Raden overeenkomst; vgl. Bhārata-y. 203; *rakryan bini-haji*, vorstin, 515. Nj. *rěkyan apatih* (= *mapatih*, *patih*), o. a. Damar Wulan p. 34, ten onrechte gescheiden *rěkyānd patih*. Vgl. Tagala *lakan*.

Pu Dharmmaçakti, wordt Pl. II, *ò Mpu Dh.* geheeten. Derhalve is *pu*, Tagala *pu*, Heer, slechts eene andere uitspraak van *mpu*.

Boddhi-mimba. *Mimba*, in beeld; of verbastering van *wimba*, hetwelk op Pl. XII, *ò* inderdaad voorkomt. *Wimba* is zoowel „beeld” als „een rond, schijf”; *bodhi* o. a. „heilige vijgeboom, Bo-boom” en ook „Wijze, de Buddha”. Bedoeld zou kunnen wezen „ronde verhevenheid” aan den voet van een heiligen Bo-boom, anders gezegd Bodhimaṇḍa of Bodhimaṇḍala. Het oorspronkelijke Bodhimaṇḍala, de plek waar de Buddha den hoogsten trap der wijsheid heette bereikt te hebben, werd beschouwd als 't heiligste oord in Indië. De heiligheid van zulke voor den geloovige dierbare plaatsen werd overgebracht door stekken van den eersten Bo-boom; zoo wordt nog thans op Ceilon te Anurādhapura de boom vertoond die opgeschoten is uit een in de 3de eeuw v. Chr. geplante stek. Een ander voorbeeld waaruit blijkt dat namen van heilige plaatsen naar verwijderde oorden werden overgeplant levert K.O. 22, waar als verblijfplaats van een voornamen Buddhist voorkomt Nerañjanā, (Nairañjanā) in 't Pāli verbasterd tot Nerañjarā, de uit Buddha's levensgeschiedenis bekende rivier, die thans Nilajjan heet.

Pl. II.

Amaruk leid ik af van *paruk*, grondvorm *ruk*, Jav. *rok*, zoodat de eigenlijke bet. is „storten” en *paruk* in beteekenis overeenkomt met *pasok*; vgl. wat den overgang der begrippen betreft Jav. *těmpuk*, eig. het met geweld neêrkomen; *těmpak*.

Swarna, = 16 Māsha's; dus hetzelfde als een Tahlil.

Pamaja is een term die aan 't krijgswezen ontleend schijnt. In *Wiwâha*, p. 67, omschrijft de Djarwa het met *pangiring*, mijns inziens te recht; minder juist eenige regels verder met *brëgada*! Uit eene plaats in Smaradahana waar gezegd wordt dat een *koti* van reuzen den slagrand vormen van de slagorde, *pamaja sakoti rākshasa surakshaka*, maak ik op dat het woord bet. „flank; flankeurs” en dat het beeld ontleend is aan de slagranden van een ever of olifant.

Winëkas, eig. „aan wien iets opgedragen is”. Daar de *winëkas* gedurig als tweede persoon naast den *rāma* of *buyut* optreedt, denk ik dat hij de secretaris is; het vage „commies” heb ik met opzet voor de vertaling gekozen, omdat het woord etymologisch zoo vertaald kan worden.

Makādi is eig. „tot eerste, tot voorganger hebbende”, maar als men in eene opsomming den voornaamste het laatst noemt, dan komt *makādi* op hetzelfde neer als „eindelijk”. Verder is het woord wel bekend en zoo vaak elders behandeld dat het geene toelichting meer noodig heeft. Alleen zij opgemerkt dat het in den bij misverstand ontstanen vorm *kadi* in 't Jav. voortleeft in de uitdrukking *kadi ing kene* „van hier af te beginnen”, hetwelk in 't Hdw. ongerijmderwijze vlak onder *kadi* I, wordt opgegeven in plaats van bij *adi*.

Lukat bet. elders „losmaken”; bijv. *kaharëp-ku lumukata ri pāpa ni nghulun* „ik wil mij losmaken, mij ontdoen van mijne zonden” (*Sutasoma*); zoo ook Bisaya *lukát*, losmaken, lossen, verlossen. In *makapanglukata mala*, in hetzelfde gedicht, zou men er ook den zin aan kunnen hechten van uitwisschen; vgl. Tagala *lukat*, uitwisschen; uitrukken. In onze oorkonde echter, alsook in K.O. 8, 3, komt *lukat* blijkbaar voor in den zin van uitgestrektheid, maat, zoodat men onwillekeurig denkt aan 't Maleische *sukat*; Pakewasch *sumokat*, meten, Tagala *sukat*, enz. Intusschen waag ik het niet, beide woorden met elkaar in etymologisch verband te brengen.

Hana ta beantwoordt in 't gebruik aan 't Jav. *hana dene, won dening*.

Pl. II, b.

Thāni tot *paligdjwan* (?) behelst de vermelding van de afdeeling waarin de genoemde gronden gelegen zijn. Verklaring en lezing van enkele termen zijn onzeker. De verkorting *ku* komt in de oorkonden niet voor dan als staande voor *kupang*, een muntstukje ¹⁾; waarvan hier geen sprake kan zijn. Vermoedelijk is dus *ku* ook hier wel eene

¹⁾ Vgl. Mal., Bisaya en Tagala *kupang*; volgens de la Encarnacion 't kleinste goudgewicht; deze beteekenis is te eng voor 't Oj. en Mal., daar het ook een gewicht is voor zilver, enz.

verkorting van *kupang*, maar genomen in den zin van 't Jav. *kupang*, d. i. een 400tal volgens Gerieke, doch volgens Hdw. een 10tal! *Gawai* is hier natuurlijk een *bouw*. In K.O. 26, 14 zal *gawai ma 6* wel zijn: „6 *mas* (d. i. *samas*, halve *domas*) bouws”. Vergelijk over de afwisselende waarden dezer termen Meinsma in Aant. op de Babad, bl. 88.

Atagan zal wel in den gewonen zin te nemen zijn, onder de oproeping staande, z. v. a. ressorteerende onder, van *atag*, oproeping; vgl. K.O. 10, 1: *anak banna sa-hana ning ataggan sang pangaruhan kabsih prayatná ring ujar-haji* (d. i. préntah) *tanwihanga sa-prakára ning pangatag sang pangaruhan*. Voor *ganting* leest Holle *ganti*, doch het facsimile laat niet toe dit laatste te lezen. Met *ganting* zal dus wel de in Pl. IX, 6 genoemde plaats bedoeld zijn.

Wahuta ráma. In hoeverre deze titel verschilt van *ráma*, het bekende woord voor „vader” en evenals ons burgervader dienende tot benaming van dorpschoude, zou ik niet kunnen zeggen. Als vereerende titel voor een *ráma* komt het bekende *buyut* voor. De *wahuta ráma* is vermoedelijk te vergelijken met de tegenwoordige Wedono's.

Asárahára, eig. tot helper (Skr. *sára*) bij den last (*bhára*) hebben. Wij zouden, met een ander beeld, zeggen: „iemand in den arm nemen”. Uit eene andere beteekenis van *sára*, nl. „vastheid”, en „vast, hecht, sterk” kan zich ontwikkeld hebben *makusára*, *mákusára*, er voor instaan, zich sterk maken iets te zullen volbrengen, borg staan; bijv. Bhârata-y. 183; 207; *kita mákusára ring Anangga ya tan kahala* „sta er voor in, stel u borg voor A. dat hij niet het onderspit delft”, (Smaradahana). *Angakusára*, „zich vast van iets verzekerd houden”; *buddhi-ntángakusára yoga ni pakon hyang Indra ri kita* z. v. a. „gij kunt in uw geest vast overtuigd zijn dat de opdracht van Indra aan u behoort is (Smaradahana) ¹⁾.

Pl. III, a.

Makarahina ng wengi bet. eigenlijk, naar het lijkt, „den nacht tot dag maken, van den nacht een dag maken”, maar hoezeer het op deze plaats zoo zou kunnen vertaald worden, blijkt uit K.O. 7, 2, a dat met de uitdrukking bedoeld is „dag en nacht”. In het Tagala en Bisaya zouden het in vorm overeenkomstige woord beteekenen „tot aan den morgen”, bijv. *magpaka adao ka ng magádal* „blijf studeeren tot den morgenstand”; *pakahapon paginum* „tot aan den avond den dag doorbrengen met drinken” ²⁾. Ook deze opvatting strookt niet met K.O. 7.

¹⁾ Er is tusschen de begrippen van helper en borg zooveel verwantschap dat ook *akusára* des noods uit *sára*, helper te verklaren ware. Wat *aku*, *ku* betreft, vgl. v. d. Tuuk, Tob. Spr. § 79 en 80.

²⁾ Zie Totanes § 263; Mentrida, p. 113.

Sushtuṣakti; bedoeld is — *sakti*, afhankelijkheid, gehechtheid, verkleefdheid. Gebruikelijker is *sushtihubhakti* en *kasushtihubhaktin*, K.O. 5, 2. 7, 2, welke nagenoeg op hetzelfde neerkomen, want *bhakti* is „onderdanigheid, afhankelijkheid”.

Pl. III, b.

Ashta deça. In 't Oj. wordt regelmatig bij misbruik *deça*, landstreek, oord, gebruikt i. st. van *diç*, *diçā*, richting, windstreek. Zoo ook in *pañaturdeça* in Pl. IV. Even zoo in 't Bataksch *desa*, hetwelk derhalve eenvoudig zich uit Skr. *deça* ontwikkeld heeft en niet uit Skr. *diçah*; vgl. v. d. Tuuk Taalk. Aant. op Bataksch Leesboek, bl. 172.

Wungçu, Mal. *bungsu*, Tag. *bongso*, jongere. *Pamungsu*, Pl. XII, b, komt gewoonlijk voor in den zin van „de jongste”; bijv. in Sutasoma: *sang Jayatsena pamungsu ya nghulun*; Tantu: *kita raray p*.

Pl. IV, a.

Asidakṣtan = *masidakṣtan*; vgl. voor overeenkomstige afleidingen v. d. Tuuk, Tobasche Spr. § 77.

Asudapṣtan is eene opmerkelijke variatie van *asidakṣtan*, waartoe het, behoudens *su* voor *si*, in dezelfde verhouding staat als Jav. *rapṣt* tot *rakṣt* (*dṣkṣt*); voor 't grondw. *dapṣt* vgl. Bisaya *dapit*, tot aan; aan den kant (van).

Pl. IV, b.

Bayai en *pamubur paragi* zijn termen ter verklaring waarvan ik zelfs geen gissing te opperen heb.

Pl. V, a.

Panatakan (?). De beteekenis hiervan is mij onbekend. *Atak* dient ter aanduiding van een getal, Bal. *hatak* = 200, en beantwoordt tevens misschien aan ons „een duit, een zier”. Van daar K.O. 2, 3, a: *tan kakēnan sakupang satak* „geen *kupang*, geen *atak* verschuldigd”. Als distributief daarvan afgeleid *anātak*, K.O. 1, 3, b: *dinuman pirak anakupang anatak* „krijgen ieder een *kupang* en een *atak* zilver¹⁾”.

Panatakan zou dus kunnen beteekenen „distributie van een *atak* de persoon”.

¹⁾ Het Bal. *tēlunggatak* is ook Oj.; van daar *panēlung-atak*, een ambtenaar die 3 Atak Djungs als leengoed heeft; K.O. 21, b; vgl. Jav. *panēlungjung*, *panajung*, *panēlawe*, enz.

Madulur is „vergezeld van, mitsgaders”. *Sayub sapikul* is „een piket *sayub*”. Elders, K.O. 8, 6, *a*: grik *sakujur*, *sayub sabatang*; vgl. 7, 3, *a*. Daaruit laat zich opmaken dat *sayub* iets is wat men nuttigt.

Pada is bekend genoeg, doch wat er hier meê bedoeld is, kan ik niet raden.

Asahab banantën is „*banantën* tot bedekking, tot hulsel hebben”. *Banantën*, dat herhaalde malen in de oorkonden voorkomt, is zekere fijne stof, mogelijkerwijs het Maleische, aan het Hindustânî ontleende *banat*, ofschoon de Krama-vorm op een *banara* wijst.

Pl. V, b.

Curing, waarvan *acuring* is afgeleid, komt voor K.O. 2, 6, *a*: *man-gunkunga curing* en 3, 6, *a*: *angúngkúnga c.*, alsook BY. 46, waar de v. l. *curih* heeft; 54; en 374, waar het de voetschelletjes van vrouwen schijnt te beteekenen.

Gilanggilang gading, letterlijk „blinken van ivoor”; of dit bedoeld is, laat ik ’t midden.

Prás; wellicht Skr. *prása*. — *Watang*, enz. zijn bekend, al is de technische beteekenis der woorden onzeker.

Pasilih galuh, afzetten met edelsteenen van verschillende kleur; bedoeld zal wezen wat in ’t Balin. heet *masilih hasih*, (eene lans) voorzien met ringen; vgl. Jav. *silih-asih*.

Walli nágapushpa (Nágapushpa-rank): *nawagraha* (negen planeten), *këmbang épung* (bloem van den Pung) moeten namen zijn van gebloemde stoffen. Opmerking verdient het dat eene reeks van substantieven gebruikt wordt zonder voorgevoegd *a* of *ma*, hetgeen niet zoo te verklaren is alsof in de oudere taal het voorvoegsel, wanneer het volstrekt toonloos is, kan wegvallen in de uitspraak zooals in ’t Nj.; maar te wijten aan de omstandigheid dat in de gedachte het in *acuring* voorkomende *a* blijft voortduren, op gelijke wijze als bij ons bij voorzetsels pleegt te gebeuren.

Mána wordt niet zelden ook *mának* geschreven. Desniettegenstaande acht ik het niet onmogelijk dat het ’t Skr. *mána*, waardigheid, autoriteit, is. Wat de toevoeging van *k* betreft, vergelijkte men Oj. *manik* naast *manj*, het laatste de zuivere Skr. vorm, de eerste overgebleven in ’t Nj.

In de onmiddellijk volgende regels tot in Pl. VII, b komen een tal van termen voor, waarvan enkele zich met eenige waarschijnlijkheid laten verklaren, de meeste echter mij niet bekend zijn. Die, welke volstrekt onzeker zijn, zal ik met stilzwijgen voorbijgaan.

Mangilala of zooals K.O. 2 heeft: *makilala*, wordt verklaard door hetgeen men vindt K.O. 21, 3, *a*: *sang maminta draxya-haji*; het is om het kort uit te drukken, Lat. *petere*, *appetere*, en dus naar het

mij voorkomt, verwant met Jav. *milala* (*pilala*); eene andere beteekenis vertoont het Tag. en Bis. *kilala*, kennen.

Prakārāgōng admit „van grootere en kleinere (geringer) soort”.

Miçra, woekeraar, is ontstaan uit het Skr. *miçra* in den zin van „interest, rente op rente”; vgl. Jav. *misra*, *mingra*, *misri*.

Pangurang moet, blijkens K.O. 26, 15, bedelmonnik beteekenen. Omtrent de afleiding ben ik niet zeker; wellicht is het van *kurang*, zoodat het eigenlijk is „iemand die gebrek leidt, zich ontberingen oplegt”, nagenoeg dus wat ook Derwesh, of Skr. *kṣhapaṇaka* en *ḍhikṣhu* uitdrukken.

Kring, soms *pakring* K. O. 18, 12, is klaarblijkelijk het Jav. *kēring*, doch vermoedelijk in engeren zin toegepast op eene of andere monnikorde.

Paḍēm is hetzelfde als *paḍēm apuy* (K.O. 15, a; 17, 5) en komt overeen met het Jav. *pati gñi*, een huislooze. Ook dit zou in engeren zin kunnen genomen zijn, namelijk in dien van Skr. *anāgāra*, een gewone term voor Buddhistische en Jaina asceten.

Paranakan is bekend genoeg; wat evenwel hier daaronder verstaan wordt, is niet duidelijk; in allengevalle eene klasse van personen die uit vermenging van rassen of kasten geboren zijn.

Limus galuh zou zich laten verklaren als „edelsteenpolijster”, in de veronderstelling dat het Oj., evenals het Bulusch, Tonseasch, Tagala en Bisaya een infix *im* = *um* kende ¹⁾, zoodat *limus* een vorm ware van *lus*, waarvan ook *alus*; vgl. Bataksch *limus*, dat tot grondwoord geworden is. *Galuh* kan 't Skr. *galú*, een edelsteen, zijn. De plaats waar de uitdrukking staat, begunstigt de gegevene verklaring niet.

Malandang is 't Jav. *melandang*, hetwelk in den Damar Wulan meermalen voorkomt, o. a. bl. 446: *rongga*, *dēmang*, *bubuyut*, *ēmpu*, *melandang*; het moet derhalve een soort assistent, of trawant, beteekenen.

Tangkil; vgl. Jav. *nangkil*.

Halu warak is blijkbaar, zooals ettelijke andere woorden die verder in de opsomming voorkomen, bijv. *watu-tajēm*, *watu walang*, *sambal*, *sumbul*, eene elliptische aanduiding van eene klasse van personen die zich onderscheidt door het in *halu warak* uitgedrukte begrip. Wie daarmee bedoeld zijn, is mij onbekend.

Watu tajēm, slijpsteen; vermoedelijk elliptische naam voor schare-slijpers. Zoo ook *sungging* = Jav. *juru sungging*.

Maniga, soldeerder, van *tiga* = Jav. *patri*.

Pamanikan; juwelier.

Sikēpan, elders *singkēpan*, stellig iets anders dan 't Jav. *sikēpan*.

Wiji kawah is hetzelfde als *limba kawah* K.O. 21, b. Indien we

¹⁾ Zie Niemann, Bijdragen tot de kennis der Alfoersche taal, bl. 53, vg.; Totanes § 142; de Mentrída p. 140.

voor dit laatste *limbang* mogen lezen, dan staat *wiji k.* voor *wijk-kawah*, en beteekent dit, gelijk *limbang-kawah*, pottenwasscher.

Wilang-wanwa, waarvoor K.O. 22 *wilawilang-wanwa* en 2, 4, *a wilang-thāni* heeft, is letterlijk „landteller”.

Awī of *māwī* is een bamboe-drager, van *awī*, Jav. en Sund. *axi*; mogelijk daarmede bedoeld een soort kunstenaar, Skr. *wāṇṇartin*.

Wli, koopen, heeft in de samenstellingen *wli-pañjut* enz. dezelfde beteekenis als ons koopen in *paardekooper*, *wijnkooper*, enz., namelijk die van in iets handelen. *Wli-harəng*, houtskoolkooper; *wli-hapu*, kalkkooper; *wli-tambang*, touwkooper ¹⁾; *wli-wadung*, bijhandelaar. Met *pañjut* zal hier wel „lampenpit, wick” bedoeld zijn; vgl. de dubbele beteekenis van Perz. Mal. *palita*.

Pagulung pulung padi eig. „samenrollers en opbinders van padi”.

Pāmawāshya is even duidelijk in zijne vorming, als duister ten opzichte der beteekenis. Voor *pa* ter vorming van *nomina agentis*, vgl. Matthes Boegin. Spraakk. § 106; van der Tuuk Tobasche Spr. § 120. *Ama-wāshya* is eene verbastering van 't Skr. *amāwasyā*, tijd der conjunctie van zon en maan, nieuwe maansnacht.

Pajukung van *jukung*, Nj. ook *jungkung*, is een schuitenvoerder.

Widu heb ik ook elders, in een HS. van de Tantu aangetroffen, zonder dat uit het verband iets anders blijkt dan dat eene zekere klasse van personen aldus genoemd wordt.

Mangidung, liedjeszanger. — *Juru jalir*, hoerebaas; vgl. Balin. *si jalir*, hoer; Oj. in BY. 434.

Juru judi, speelbaas; *juru gosali*, smid; van *gosali* komt het verbasterde Nj. *busalen*. *Juru Cina* zou letterlijk in het Maleisch vertaald *tukang Cina*, een Chineesche of Chineezen-baas, zijn. Doch wat soort ambachtslieden bedoeld is, blijkt niet.

Juru barata, tooneelspeler of Dalang; van Skr. *bharata* tooneelspeler. — *Juru rahashya*, letterlijk: een baas van geheimenissen. Wat daaronder verstaan werd, is mij onbekend.

Tuha dagang of *tuhan d.*, een rondreizend koopman.

Pakarapa, iemand die sprokkelt, in bosch of veld voedsel enz. zoekt; vgl. Jav. *krapa*, d. i. eigenlijk *akrapa* = *makrapa*, van welk laatste *pakarapa* de substantiefvorm is.

Kēdi, ook *pakēdi* K.O. 2, 4 *a*, zonder twijfel het Jav. *wong kēdi*, een kween, zal tevens een snol, tooverkol aangeduid hebben; *walyan*, onmiddellijk daarop volgende, is niet te nemen in den zin van geneesheer, zooals het elders, bijv. in het Adiparwan voorkomt, maar in den minder eervollen van Doekon, kruidenleester, die zich ook met tooverij

¹⁾ K.O. 22 heeft *wli kembang*, bloemkooper; wegens de groote gelijkenis tusschen de teekenis voor *ta* en *ka* is het moeielijk te beslissen, of niet *kambang*, d. i. *kembang*, i. st. van *tambang* te lezen is.

afgeeft; vgl. de beteekenis van *walyan*, (*walian*) in het Dajaksch enz. *Sambal*, *sumbul*, wellicht eene elliptische uitdrukking ter aanduiding van lieden die met sambal en mandjes met rijst (Jav. en Mal. *sumbul*) loopen.

Hulun-haji, een slaaf van waarde, d. i. dien men uit weelde houdt.

Singgah is vermoedelijk een knecht of slaaf wiens werk het is zijnen meester vooruit te gaan om plaats te maken; vgl. Jav. *singgah*, *sésinggah*.

Pabrësi, ook wel *mabrësi*, een bediende die het kussen om op te zitten, Skr. *brsi*, draagt.

Pujut is ook een soort van knecht. Zoo vind ik in den Sutasoma gesproken van *pujut mwang gundik*; in den Tantu: *hana ta hulun ira pujut kalih siki lawan walyan tunggal* „hij had als knechts twee *pujuts* en één *walyan*”.

Watëk i jro zijn de oppassers in de binnenvertrekken, kamerdienaars.

Wipati is Skr. *wipatti*, ongeval, verongelukking, 't omkomen, doch genomen als adjectief, gelijk in 't Oj. niet zelden het geval is; zoo wordt *çakti*, kracht, in 't Oj. gebruikt in den zin van *çakta* of *çaktimat*, met kracht begaafd, machtig; *krodha*, toorn, in dien van „toornig”, enz.

Dú-hilatën; te vergelijken de spreekwijze *hidu dinilat maneh*, voor het terugtrekken van woorden of beloften; zie Winter, Zamenspr. II, bl. 6. De verkorte vorm *du* voor *idu* in de samenstelling te vergelijken met Jav. *ji-tus* voor *sijatus*, e. dgl.

Wuri ning kikir, ook wel *wuryyan ing kikir*, gesmeed wapentuig, is in den grond hetzelfde als Jav. *tapakking kikir*.

Angça pratyangça; hiermede kan bedoeld zijn *amśa pratyamśa* „schouder tegen schouder”, een manier van vechten.

Maṇḍihalādi wisselt af met *bhaṇḍihalādi* K.O. 17, 7. Ik vermoed dat de samenstelling bestaat uit *bhaṇḍi* (*bhāṇḍi*) eene afleiding uit Skr. *bhaṇḍ*, hoonen, bespotten; Skr. *hala* in den zin van *wicāda*, gekijf, en *ādi*. Het geheel zou dus kunnen uitdrukken „hoon (of schimp), gekijf, enz.” De verklaring is evenwel verre van zeker.

Pl. VIII, a.

Asāmsam, vgl. Balin. *samsam*, naam van eene onderafdeeling der Çûdrakaste.

Akata voor *akathā*, een verteller. — *Anglaksha*, ook wel *alaksha*, komt vaak voor, o. a. in BY. in den zin van „mikken, schieten” (van Skr. *laksha*, doel); of hier ook schutters gemeend zijn, laat zich uit den samenhang niet opmaken.

Makëćeran is eene verdachte lezing, daar K.O. 7, 3, a *makëćeran* heeft, welk laatste het Jav. *këćeran*, verbod, bevat. Daar woorden voor verbod tevens oorspronkelijk een streng gebod nitdrukken, is *makëćeran* te verklaren als iemand die belast is met de uitvoering der ordonnancies, een politieagent of intendant.

Wēdus-gunting, letterlijk „scheerschaap”, dus wat wij eenvoudig schaap noemen; de bijvoeging van *gunting* strekt om het schaap te onderscheiden van de geit, die ook *wēdus* heet.

Asu tugēl, letterlijk „afgeknotte hond”; welk dier daaronder verstaan wordt, is mij niet gelukt op te sporen.

Tuñjung siniwak, gesplitste waterroos; stellig wel zoo genoemd omdat de natuurlijke of kunstmatige bloem als in tweeën gedeeld over 't oor gehangen wordt

Binubut kan niet anders zijn dan wat in 't Jav. *binabut*, met een spreij voorzien, zou heeten. Aan de *u* der eerste lettergreep van Oj. *bubut* = Nj. *babut* is niet te twijfelen, daar *binubut* vaak en in denzelfden zin in de oorkonden voorkomt. *Anusun palangka binubut* kan men vertalen met: een rustbank of zetel ophoogen door er een spreij, kussen boven op te leggen.

Anjamah is te nemen in den zin dien het Mal. *jamah*, *jāramah* vertoont; de beteekenis welke het woord in 't Nj. en Balin. heeft (zie de Woordenboeken) is niet te verklaren uit het Arabisch, zooals in Roorda's Hdw. wordt opgegeven. Jav. *jamahan* is eenvoudig „een bijwif” zooals blijkt uit Damar Wulan bl. 18, geheel in overeenstemming met Balin. *jējamahan* = *gundik*. Het echt Polynesische *jamah* is 't equivalent van Skr. *parāmarça*, aanraking, aanpakking, aantasting, bezoedeling, onteering.

Pl. VIII, b.

Tlēs. In de nieuwere taal komt *tēlēs* alleen voor in den zin van „nat”, doch aangezien Bulusch *waku*, nat, ontwijfelbaar identisch is met Kawi *waku*, pas, en de begrippen, „nat versch, recent, nieuw” licht in elkaar overgaan, houd ik *tēlēs* voor synoniem met *waku*.

Rangang. Mijne vertaling hiervan berust slechts op gissing; ik houd het voor verwant met Jav. *mangang* (Oj. ook *umangang*), niet toereikend.

Pl. IX, a.

Amingkingakēn, achter zich hebbende, is, anders uitgedrukt, *praepositus*.

Sahlai, sahle, is natuurlijk het Mal. *sahlel, salei*.

Samēgat, samēgēt, vgl. Mal. *mēgat*, volgens de Woordenboeken een titel van vorstelijke personen. Een titel of amtsnaam is *samēgat* ook, doch niet van vorsten. Den term heb ik meermalen ook in den Tantu aangetroffen zonder dat ik in staat ben geweest te bepalen welke waardigheidsbekleeders genoemden titel dragen. Denkelijk beteekent het woord eigenlijk niets meer dan „titularis”; vgl. Tagala *pamagāt, pamgāt*, bijnaam.

Pinghay awaju is vermoedelijk z. v. a. Pangulu; *pinghay* is eig. wit, schitterend.

Pl. X, a.

Indah ta, een imperatief die beantwoordt aan ons „gelieve, het behage, als u belieft”, en ’t Skr. *prasīda*, mv. *prasīdata*. Bij uitnoodigingen kan men het weêrgeven met „ik noodig u uit (te hooren)”, of wel weglaten.

De woorden *rawi*, *çaçi* tot *ākāça* verbeelden duidelijk de 8 verschijningsvormen van Çiwa ¹⁾. Ofschoon de lezing onzer oorkonde overeenstemt met die op den Minto-steen, in zooverre ’t scheiteeken achter *dharma* ontbreekt, houd ik ze voor onjuist. Vgl. Pāficatantra 97, 20: *ādityacandrāw anilo ’nalaçça dyāur bhūmir āpo hṛdayam manaçça, ahaçça rātriçça ubheca sandhye dharmo hi jánāti narasya wṛttam*.

Pl. X, b.

Met *Nandiçwara* en *Mahākāla* zijn, gelijk Dr. v. d. Tuuk reeds opgemerkt heeft, de twee dienaren van Çiwa bedoeld; ze komen als diens poortwachters voor in Smaradahana.

Umulakulah, bewegen, in beroering brengen, veranderen, altereeren; van *ulah*, beweging; vanwaar *olah*, *molah*, zich bewegen; zich veranderen. In ’t Oj. omvat *ulah* dus de beteekenissen van Nj. *ulah*, *olah* en *owah*. Vgl. Tagala *ola*, veranderen.

Pl. XI, a.

Likuran, achterkant; afgeleid van een woord *likur*, rug; zoo nog in ’t Benteansch en Ponosakansch; *likud* in ’t Bolaang Mongondousch; *lichud* in het Tonsawangsch; Tagala *likor*, achter; rugzijde; schouders; Bisaya *likod*.

Pl. XII, a.

Wanuca, *wanua* is niet alleen „landstreek, regio, land”, maar ook „dorp, gemeente, pagus”; zoo ook ’t Bulusch *wanua*. Aan de omstandigheid dat *wanua* eene ruimere en eene beperkter beteekenis toelaat, is het toe te schrijven dat het Skr. equivalent van „landstreek”, namelijk *deça*, in ’t Jav. de beteekenis heeft aangenomen van landgemeente, ofschoon in het Skr. het woord nooit zoo gebruikt wordt.

Gati, waar het als zoogen. hulpwoord optreedt kan als vertaling gelden van *unggican*, *gican*, Nj. *enggon*, *gon*.

Pinakapramāṇa is te beschouwen als passiefvorm van *makapramaṇa*,

¹⁾ Het zijn dezelfde acht *tanawas* als in de nāndi der Çakuntalā opgenoemd worden.

hoewel het in veel gevallen twijfelachtig is of men dergelijke vormen als samenstellingen dan wel als afleidingen heeft op te vatten. Zooveel echter is zeker dat *maka*, enz. blijkt geen zelfstandig woord meer te wezen in gevallen waar de conjunctief er van gebezigd wordt; zoo bijv. komt van *makosir*, tot toevlucht nemen, de conj. pass. *pakosirèn*; het conjunctief suffix staat dus achter *usir*, hetgeen onmogelijk ware indien *paka* hier een zelfstandig woord ware. In de nieuwere taal is het uit *pinaka* verbasterde *minongka* steeds zelfstandig. De verbastering van *p* tot *m* heeft zijn tegenhangers in *pandapa* i. st. van Skr. *mandapa*; *pañcaka* voor Skr. *mañcaka*, zoowel in den zin van „strijdperk” (eigenlijk amphitheater) als van „brandstapel”. De gelijkstelling van Oj. en Nj. *pancaka* met Skr. *pañcaka* in 't Hdw. is onjuist.

Hayam Wuruk. Deze vorst zal wel dezelfde wezen als dien men in Meinsma's Babad bl. 23 vermeld vindt.

Pl. XXII.

Puhun is in alle opzichten synonym met Jav. *wit*. Men vindt ook *ring muhun*, weleer; *mungun wengi* z. v. a. in de dagen van weleer ¹⁾; K.O. 21; en 17,8. Vgl. Bulusch en Tonseasch *puuna*, aleer; daarentegen Ponosakansch en Bolang Mongondousch *muna*, Tagala *mona*.

Ndátan tiněngět eig. „en niet geweigerd”. Het woord komt vaak voor in 't Oj.; o. a. in Tantu: *pininta nira talun, tan tiněngět de ning rāma ring Bēsar*. Het beteekent ook „afslaan, afweren”; vgl. Balin. *těngět* en Jav. *singět*.

Kadrėdhabaktin (zoo behoorde het woord gespeld te zijn), is gevormd met voorvoegsel *ka* en achtervoegsel *ěn* = *an* van 't adjectief *drdhabakti*, vaste (trouwe) onderdanigheid (gehoorzaamheid) hebbende. *Kawidagdhan* op dezelfde wijze gevormd van *widagdha*, knap, ervaren.

Sawarddhanī, in vorm overeenkomende met een Skr. *saṃwarddhani*, opvoedster, pleegster; daar dit hier niet kan bedoeld zijn, houd ik het voor eene ongrammaticische vervorming van Skr. *saṃwarddhaniyā*, pleegdochter.

Pl. XIV, a.

Dhoni, verbasterd uit Skr. *dhvani*. Men mag gerust aannemen dat ten tijde van deze oorkonde, dus het laatst der 14de eeuw, eene oorspronkelijke *wa* regelmatig reeds in de uitspraak in *o* was overgegaan.

¹⁾ Hieruit blijkt dat de Polynesiërs, althans de voorouders der Javanen, oudtijds bij nachten telden, even als in de vroegste tijden de Indiërs (vgl. *cirarātram* c. dgl.) en de oude Germanen. Het is bekend dat het Engelsche *fortnight* een overblijfsel is van dat aloude gebruik.

Zelfs in veel oudere stukken heeft men denzelfden overgang aan; zoo heeft K.O. 7, van Çaka 853, *doja* voor *dhwaja*, vlag, banier (2, a).

Angimurimur. De zin dien *imur* hier kennelijk heeft, laat zich afleiden uit dien van wegstrijken, wegvagen, e. dgl. Vgl. Tagala *lipol*, vernielen, etymologisch = Jav. *lipur*, synoniem van *imur*.

Pl. XIV, b.

Huwa, vermoedelijk *huwah* te lezen, = *muwah*, alsook; Jav. *wah*.

Asikkāla, d. i. *āsikkāla*, verleden tijd. De bestanddeelen zijn Skr., doch de samenstelling komt in die taal, voor zoover mij bekend is, niet voor. Het woord is klaarblijkelijk gemaakt naar 't model van *sadākkāla*, dat evenzeer in 't Oj. als in 't Maleisch voorkomt.

Angringgangringgung moet nagenoeg dezelfde uitdrukken als *enggang-enggung*, wankelen en waggelen; bijv. *enggang enggung ikang núsha Jawa* (toen de berg Meru nog niet geschapen was); vgl. Jav. *menggung*.

Trayodaça, is eene fout voor *tridaça*, d. i. de goden. Dezelfde fout, welke zooals uit deze oorkonde blijkt, oud is, ofschoon daarom nog niet eerbiedwaardig, heeft zich tot heden toe voortgeplant, o. a. in het op Bali gebruikelijke eedformulier, en in Wayangs, als de Abiyasa.

Juni 1880.

GESCHIEDKUNDIGE BESCHOUWINGEN OVER
WILLEM III, EN OVER DE VERHOUDING VAN ONZE
REPUBLIEK TOT LODEWIJK XIV, GEDURENDE
HET TIJDVAK VAN 1678—1688.

BIJDRAGE VAN

W. J. K N O O P.

Wederom verzoek ik eenige oogenblikken de welwillende aandacht van de Akademie, voor eenige geschiedkundige beschouwingen over Willem III en over de verhouding van onze Republiek tot Lodewijk XIV, gedurende het tijdvak van 1678—1688. Tot die beschouwingen hebben hoofdzake-lijk aanleiding gegeven Rousset's Histoire de Louvois en het werk van den Hoogleeraar Dr. P. L. Muller Wilhelm III von Oranien und George Friedrich von Waldeck.

De oorlog, door den vrede van Nijmegen geeindigd, werd gevolgd door een tienjarig tijdvak (1678—1688) van vrede. — Vrede? Wel mag men hier de vraag doen, die Da Costa doet in zijn Vijf en twintig jaar;

»werd het vrede,
Omdat de damp vervloeg van 't moord verspreidend kruid?
Is de oorlog — in zijn vaart — ook in zijn bron gestuit?"

En dan moet het antwoord ontkennend zijn. Neen, de bron van den oorlog was nog altijd daar; de veroverings-

zucht en dwingelandij van Lodewijk XIV bedreigden nog altijd Europa; zij deden meer dan bedreigen, zij gingen over tot aanrandingen; en in dat tienjarig tijdvak van zoogenaamde vrede, kwam meer dan eens het wapengeweld in werking, en dreigde meer dan eens het oorlogsvuur weer in vollen gloed uit te barsten. Vrede? — nu, ja; maar dan toch altijd de »bloedige vrede» (*la sanglante paix*), waarvan Corneille's Cinna spreekt.

Maar, omdat het vrede heette, werden er aan weerszijden gezanten afgevaardigd: wij kregen in Den Haag den bekwamen D'Avaux; en naar Lodewijk XIV werd een buitengewoon gezantschap afgevaardigd, bestaande uit de heeren Boreel, Dijkvelt en Odijk. Natuurlijk dat het hier de plaats niet is om in bijzonderheden te verhalen, wat die gezanten hebben uitgericht; deden wij het, wij zouden daarbij weer overvloedige bewijzen vinden van de hooge waarde die men toen hechte aan alles wat staatsie en plechtigheid was: zoo kostte het veel moeite en verliep er veel tijd voor dat onze gezanten ten gehoorde werden ontvangen bij den Franschen Koning, omdat men het lang niet eens kon worden over de eerbewijzingen die zij moesten ontvangen; en zoo was er in Den Haag eens een groote oneenigheid omdat, bij een gehoor, D'Avaux er op aandrang om door de Stadhoudelijke poort te rijden — de poort tusschen *Binnenhof* en *Buitenhof* — en de Staten-Generaal dit bleven weigeren. Men hechte toen veel aan het uiterlijke.

Had men daarin zoo geheel en al ongelijk? — Wij herinneren ons dat Rousseau in zijn »*Emile*» zegt, dat de Koningen zeer verkeerd doen met het gebruik van de uiterlijke teekenen hunner waardigheid zoo te verwaarloozen; en natuurlijk, wat hij van de Koningen zegt, geldt van alle machthebbenden: »*Maintenant qu'on affecte d'abolir ces signes, qu'arrive-t-il de ce mépris? Que la majesté royale s'efface de tous les coeurs, que les rois ne se font plus obéir qu'à force de troupes et que le respect des sujets n'est que dans la crainte du châtement. Les rois n'ont plus la peine de porter leur diadème, ni les grands les marques de leurs dignités; mais il faut avoir cent mille bras toujours prêts*

pour faire exécuter leurs ordres. Quoique cela leur semble plus beau peut-être, il est aisé de voir qu' à la longue cet échange ne leur tournera pas à profit".

Wij gelooven dat Rousseau hier niet geheel en al ongelijk heeft; eenige plechtigheid — dat kan geen kwaad; maar het moet geen *ijdele* plechtigheid zijn; het moet iets wezenlijks aanduiden en verkondigen; het moet niet zijn, wat van Maanen zeide van de wijze van aanneming der Grondwet van 1814: »veel solemnia en weinig zaaks".

Het is bekend — men kan het onder anderen bij Wagenaar vinden — dat in 1679 én Frankrijk, én Engeland, ernstige pogingen deden, om met de Republiek een traktaat van bondgenootschap te sluiten; maar de Republiek hield zich daar wijsselijk buiten, omdat zij te recht van oordeel was, dat zulk een traktaat bindend en belemmerend is, vooral voor de zwakkere partij. Ten opzichte van die pogingen van Frankrijk om zich toen bij de Republiek aan te sluiten, deelt Rousset bijzonderheden mede (*Histoire de Louvois*, 3de deel, bl. 6—10), die hij, gedeeltelijk ontleent aan het werk van onzen landgenoot Grovestins *Histoire des luttes et rivalités politiques entre les puissances maritimes et la France*. — Zie hier wat Rousset zegt:

»In 1679 was Holland, in het oog van Louvois, niet meer wat het in 1672 was: iets wat men verachtte. De geestkracht, de volharding, de grootheid van dit kleine volk, en de groote omvang zijner hulpmiddelen hadden zijn geest getroffen en hem achting ingeboezemd. Die kooplui waren oorlogsmannen, die visschers waren uitstekende zeehelden. Even ijverig als Louvois hen vroeger had willen verderven, even ijverig zoekt hij hen nu op. Dat bondgenootschap op nieuw te sluiten, dat vooral door hem was verbroken, scheen hem nu eene staatshandeling zijn genie waardig, en verre te verkiezen boven alle zijne plannen om zich gedurende den vrede uit te breiden. Maar afkeerig als hij was van de omslachtige handelingen der diplomatie, viel hij in eens met de deur in het huis, en begon met de slothandeling".

»De Staten Generaal hadden toen in Frankrijk twee gezanten, Boreel en Dijkvelt, (Rousset gewaagt niet, van Odijk). Eens, in de maand Augustus 1679, dat Boreel een bezoek bracht aan Louvois, kwam, in den loop van het gesprek, de Minister in eens voor den dag met het voorstel van een nauw verbond tusschen Holland en Frankrijk; en dewijl juist toen de Staten Generaal op een koelen voet waren met den Keurvorst van Brandenburg die zich er over beklaagde dat zij van hem waren afgevallen, en zij bijna overhoop lagen met Spanje dat Maastricht van hen vorderde, liet Louvois niet na om op de ergste wijze de zwarigheden te schetsen die de Republiek zich moedwillig op den hals haalde, door voortdurend buiten ieder bijzonder verbond te blijven met andere Souvereinen. »Wat hem aanging” — voegde hij er bij — »hij was verzekerd dat de Republiek niet zoo behandeld zou zijn geworden” (Spanje had gedreigd de Hollandsche koopwaren in beslag te nemen die op de galjoenen van Amerika waren) »als zij nauwer verbonden was geweest met de Fransche kroon, en daardoor had kunnen rekenen op ’s Konings hulp tegen hen die haar wilden aanranden”. Boreel antwoordde niets anders dan »dat de Staten Generaal zeer vereerd waren door die welwillendheid van den Koning van Frankrijk, en dat zij vurig wenschten, dat de vriendschappelijke verhouding in stand bleef die sedert den vrede bestond”. Die »vurige wensch”, op zoo koele wijze geuit, om eenvoudig de vriendschappelijke verhouding te bewaren, en niet om die door te drijven tot een eng bondgenootschap, diende slechts om Louvois’s verlangen sterker te maken. Hij ging zóóver van, »onder vier oogen”, te verklaren dat de Koning dit nauwe bondgenootschap wenschte, maar dat men niet kon vorderen dat hij daartoe de eerste stappen zou doen; hij voegde er bij, dat »als men van den kant der Staten zoo voortging met onverschilligheid te betoonen, het wel zou kunnen gebeuren dat de Koning verbindtenissen aanging met anderen, die minder onverschillig waren; en dat het dan zou blijken, of het ware belang van de Republiek niet was voorbij gezien.”

Wanhopende aan Boreel, beproefde Louvois het met den

anderen gezant. Toen Dijkvelt, eenige dagen na die eerste samenkomst, op zijn beurt bij Louvois kwam, begon deze dadelijk weer te spreken over het bondgenootschap; en zeide, altijd onder voorbehoud, dat hij hiertoe niet was gemachtigd, maar als bijzonder persoon sprak, dat de Koning zeer genegen was om een nauwer verbond te sluiten met de Republiek; maar dat dit aan Zijne Majesteit moest worden verzocht; en dat dan zijne welwillendheid ten aanzien van den Staat zou blijken uit de voorwaarden die hij zou inwilligen. Louvois meende, na zijn eerste onderhoud met Boreel, te hebben te doen gehad met de flegmatiekste van alle de Hollanders; maar het bleek dat Dijkvelt de kroon spande. Toen, in drift ontstoken, wierp de Minister van Lodewijk XIV dat masker af van trotsche terughouding en van statige afwachting, dat bij de diplomaten van den grooten Koning haast deel uitmaakte van kostuum en etikette, en, de perken van de meest gewone voorzichtigheid overschrijdende, was hij niet alleen de eerste die met voorstellen voor den dag kwam — een ongehoord iets! — maar die voorstellen waren: het geheel verlaten, de stellige verloochening van de vroegere staatkunde van Lodewijk XIV, het omgekeerde van de geheele Fransche staatkunde sedert het begin der eeuw. In duidelijke woorden zeide hij, „dat dit bondgenootschap aan de Republiek een *barriere* zou verschaffen en dat daardoor de Spaansche Nederlanden nooit in de macht van Frankrijk zouden vallen; dat de Staten Generaal alles zouden kunnen bedingen, wat zij voor hunne zekerheid konden bedenken; bij voorbeeld, dat de Koning zich zou verbinden om die Nederlanden nooit meer aan te vallen; dat, in geval van oorlog met Spanje, de Koning nooit vijandelijkheden zou plegen in die gewesten; en dat, bij een vredesverdrag, hij zich nooit zelfs niet de kleinste vesting daar zou mogen doen afstaan; dat hij, even zoo, nooit bezitter van de Nederlanden zou mogen worden noch bij ruil, noch bij vrijwillige afstand; en dat het traktaat, berustende op die hoofdbepalingen, vervallen zou door het overtreden van eene daarvan; dat de Koning op een ander punt Spanje zou kunnen aanvallen. Want, »vroeg Louvois”, wat deert het de Staten

Generaal of de Koning eenige veroveringen maakt, hetzij in het Milaneesche, hetzij aan de Spaansche grenzen? En onderstel — voegde de Minister er bij — »dat tusschen den Koning en Spanje de oorlog op nieuw uitbreekt, ter zake van den last aan den Maarschalk de Vivonne gegeven om de oorlogschepen en galeijen van Spanje de vlag te doen strijken voor 's Konings oorlogschepen, zal het dan in het belang zijn van de Republiek om nogmaals in oorlog te komen met Frankrijk?" De Hollandsche gezanten, verslag doende aan den Prins van Oranje van die allerzonderlingste conferentie, voegen eenvoudig daarbij: »het antwoord van den Heer Dijkvelt was, in de hoofdzak, hetzelfde als dat van den Heer Boreel: het was de vurigste wensch van de Staten Generaal om de vriendschap aan te kweeken met den Koning van Frankrijk".

(Alle die bijzonderheden komen voor in eene brief van den 1sten September 1679, in het archief van het huis van Oranje en uitgegeven door den Baron Sirtema van Grovestins, in zijn bovenvermeld werk, Tome III, p. 393).

Waarlijk, Louvois is al te gelukkig geweest, van te doen te hebben gehad met menschen, zoo zwaar van begrip en zoo moeielijk tot handelen te brengen. Hoe? Die Hollanders hielden den Minister niet aan zijn woord, die, onvoorzichtig en driftig, al dadelijk aan hun land zulke verbazend gunstige voorwaarden toestond! Hoe? Holland beijverde zich niet, om die niet te verwachten gelegenheid te baat te nemen om voor langen tijd dat gevaar af te wenden, dat het zelf niet afwenden kon, de zoo gevreesde nadering van Frankrijk! Een overgrootte fout; een fout dien van Louvois evenarende, toen, zeven jaren vroeger, na de overtocht van den Rhijn, de Minister van Lodewijk XIV op ruwe wijze andere afgevaardigden van de Staten Generaal afwees, die, om Holland te redden, Nederland als offer nederlegden aan zijns meesters voeten."

Of Rousset hier wel gelijk heeft? Wij twijfelen er sterk aan; wij gelooven dat de hoofden van de Republiek toen zeer naief zouden geweest zijn, hadden zij die voorstellen van Louvois voor goede munt aangenomen; en, welke ge-

breken of ondeugden men onze toenmalige Regenten ook moge ten laste leggen, aan overgrootte naïeveteit maakten zij zich zelden schuldig: hunne staatkunde deed in beleid, haast kan men zeggen, in geslepenheid, niet onder voor de zijn berekende staatkunde van de hoofden der Venetiaansche Republiek.

Zeker, het zou voor onze Republiek een overgroot voordeel zijn geweest, als zij de zekerheid had verkregen dat de Spaansche Nederlanden nooit door Frankrijk zouden worden aangevallen en nooit in Frankrijk's bezit zouden komen; wat Louvois voorstelde was, eenigszins, eene verklaring van onzijdigheid van de Zuidelijke Nederlanden, — zooals ook thans België onzijdig is verklaard; — maar kan men, in onze dagen, al niet vast bouwen op die onzijdigheid van België, in de dagen van Louvois zou zulk een onzijdigheid nog minder beteekend hebben: Frankrijk zou er borg voor blijven; maar wie waarborgde den borg? — In de voorstellen van Louvois moet men niets anders zien dan eene poging om de Republiek in het zog van de Fransche Staatkunde te brengen, en af te zonderen van hare bondgenooten; was dat eenmaal gelukt dan kon later Lodewijk XIV gemakkelijker de Nederlanden bemachtigen; en de belofte van de onzijdigheid der Nederlanden te eerbiedigen behoefde geen bezwaar te zijn, want lichtelijk was er een voorwendsel te vinden om die belofte op zij te schuiven. De diplomatie is de kunst om te bedriegen.

Maar hoe dit zij, wat Rousset vermeldt van de voorstellen van Louvois toont duidelijk aan, dat Frankrijk in 1679 alle vijandschap tegen de Republiek had afgelegd, en naar haar bondgenootschap streefde; tusschen die twee was het toen blakende vriendschap, ten minste in schijn. Lang duurde dit niet; want spoedig zag de Fransche Regeering in, dat de Republiek te verstandig was om zich te laten vangen in de netten van de staatkunde van den grooten Koning; en die regeering begreep spoedig dat zij in de Republiek, en vooral in Willem III, altijd veel meer een tegenstander dan een bondgenoot zou vinden. Lodewijk XIV

meende dus dat het zaak was om, nu men de Republiek niet kon winnen, haar te verzwakken door verdeeldheid te zaaien; Rousset beweert dat het middel der omkoopings, dat Frankrijk toen overal elders met goed gevolg aanwendde, in Holland niet hielp, en dat men daar dus maar zijne toevlucht moest nemen tot het opwekken en aanwakkeren van partijtwisten.

(Rousset 3de deel, bl. 210). »In Holland, waar de eerlijkheid even groot en even algemeen was als de welvaart, kon men met omkoopings niets gedaan krijgen; en daarom streefde de bekwame Fransche diplomatie er vooral naar om voordeel te doen met de partijtwisten. De Oranje partij, de militaire partij, was de zwakste; het overwicht was meer aan de zijde van de burgerij der groote koopsteden. Eigenlijk was Lodewijk XIV het meest de militaire partij geneegen; maar de Prins van Oranje was nu eenmaal niet tot vriend te maken »

Wat Rousset hier zegt is zeer vleijend voor ons, maar het maakt ons wel eenigszins verlegen; er is iets pijnlijks in eene lofspraak, die men gevoelt dat niet geheel en al verdiend is. Rousset spreekt van het Holland van 1680: »de eerlijkheid even groot en algemeen als de welvaart;» en: »met omkoopings kon men niets gedaan krijgen;» wie zal hier durven verklaren: dat is geen woord te veel gezegd? 't is waar, wij zijn niet slechter dan anderen; beter, misschien; de groote massa van ons volk, toen en nu, is eerlijk; maar toch, ook toen liep er veel schorriemorrie onder. Vele der Regenten van die dagen waren zeker te fier, te hooghartig, te veel doordrongen van het gevoel hunner waarde en grootheid, om zich te laten omkopen; maar, van *allen* kan men dat toch niet zeggen. Juist in dien tijd werden de geldelijke knoeierijen bij de admiraliteiten ruchtbaar; knoeierijen die zulk een omvang hadden, dat men het rechterlijk onderzoek maar niet ver uitbreidde, om niet te veel schuldigen te vinden; en in die admiraliteiten hadden de aanzienlijksten des lands zitting; de aanzienlijksten des lands waren dus schuldig aan den diefstal van 'slands gelden. Prijst onze eerlijkheid niet te veel!

Het was in dien tijd (1680) dat Lodewijk XIV, om Willem III te verbitteren, het Prinsdom van Oranje tijdelijk in bezit nam; en dat Heinsius, te Parijs gekomen om over die wederrechtelijke handeling te klagen, door Louvois bedreigd werd met de *Bastille*. Vroeger was het bij de Turksche Sultans het gebruik, om, als zij in oorlog kwamen met een Europeesche mogendheid, den gezant dier mogendheid gevangen te zetten in »het kasteel van de zeven torens»; zonder nog in oorlog te zijn werd hier met diezelfde handeling bedreigd de gezant van een beschaafd land, die vertoogen kwam inbrengen bij de Regeering van een ander beschaafd land. Turksche dwingelandij, uitgeoefend door de Regeering van den Allerchristelijksten Koning!

Het tijdvak van 1678 tot 1688 wordt, voor een deel, gekenmerkt door de wederrechtelijke wijze waarop Lodewijk XIV toen het grondgebied van Frankrijk uitbreidde. Bij den vrede van Nijmegen waren aan Frankrijk landstreken afgestaan, vroeger behoorende tot het gebied van Spanje en Duitschland; met het bezit van die landstreken vergenoegde Lodewijk XIV zich niet; maar hij vorderde nu ook het bezit van ander grondgebied, dat vroeger op de eene of andere wijze onderhoorig was geweest aan die afgestane landstreken; en om die onderhoorigheid te bewijzen werd een beroep gedaan op overeenkomsten, verbindtenissen en traktaat van eeuwen her; en over dat beroep deden rechtbanken uitspraak — de zoogenaamde *chambres de réunion* — die, door Frankrijk's Koning bijeengeroepen, geheel en al in zijn voordeel uitspraak deden. Weigerde dan Spanje, of het Duitsche rijk, om zich aan die uitspraak te onderwerpen, dan werd wapengeweld aangewend; dan werd Straatsburg (1681) wederrechtelijk in bezit genomen en bij Frankrijk ingelijfd; dan werd Luxemburg belegerd; dan werd Dixmude bezet; dan werd geroofd en geplunderd, en gebrand; — tot dat ten langen leste, om een einde aan de zaak te maken, de onderdrukte partij in de onderdrukking berustte en in 1684 een wapenstilstand van twintig jaren sloot met Lodewijk XIV, en het beslechten der geschilpunten zoo lang uitstelde.

In één woord, wat Frankrijk's Koning toen deed was een werk der duisternis; een verfoeielijke mengeling van onrecht en geweld; en het is onbetwistbaar dat de Europeesche Staten toen het volste *recht* hadden om de wapens weer op te vatten en Lodewijk XIV weer den oorlog aan te doen.

Maar bij staatshandelingen moet men letten, niet alleen op het *recht*, maar ook op het *belang*; geen staatshandeling mag strijdig zijn met het recht; maar al is die handeling zoo rechtmatig als het maar zijn kan, dan moet men daarvan toch afzien, als door die handeling het belang van den Staat te veel wordt benadeeld. De bondgenooten — de Republiek, Spanje, Duitschland — hadden in het tijdvak van 1680—1684 het volste recht om Lodewijk XIV den oorlog aan te doen; — was het in hun belang om dien oorlog te beginnen?

Die vraag werd verschillend beantwoord in de Republiek — en de Republiek was toen de spil waarop het geheele bondgenootschap draaide; — Willem III was voor den oorlog, Amsterdam was daartegen; en die enkele stad gold toen zoo veel als een mogendheid: haar gevoelen werd ontzien in Holland en in de geheele Republiek; en zij durfde het opnemen tegen den machtigen invloed van den grooten Stadhouder. Tot hevige twisten gaf dit verschil van gevoelen aanleiding, vooral toen het de vraag gold om het leger van de Republiek met 16000 man te versterken, ten einde de Spaansche Nederlanden ter hulp te komen die door Lodewijk XIV werden bedreigd, zoo niet aangevallen.

In de hoofdzaak redeneerden beide partijen aldus:

Willem III zeide: »wij moeten ons wapenen; Wij moeten ons bij onze bondgenooten aansluiten, en met inspanning van alle krachten de Spaansche Nederlanden beschermen tegen de dwingelandij van Lodewijk XIV; beter dat wij de Fransche legers bestrijden in Vlaanderen of Brabant, dan voor Dordt of voor Breda”.

Het antwoord van Amsterdam was: »Neen, wij moeten ons niet wapenen; wij moeten geen oorlog beginnen, die tot niets goeds kan leiden: onze bondgenooten zijn, óf onwillig, óf onmachtig, wij kunnen niet rekenen op hunne hulp; wij

zullen thans, bij een kamp tegen Frankrijk, zoo goed als alleen staan; wij zullen dus, zonder eenig nut, onze krachten uitputten in een oorlog die ons niets kan aanbrengen dan onheil. Beter dus is het voor het oogenblik voor den storm te zwichten, voor het oogenblik het onrecht te dulden, dat de Fransche Koning ons aandoet, en gunstiger tijden af te wachten om tegen hem de wapenen op te vatten”.

Het is zoo goed als een herhaling van de gronden, voor en tegen de Nijmeegsche vrede aangevoerd; men kan in gevoelen verschillen over de deugdelijkheid van die gronden; wij gelooven, dat Amsterdam hier de verstandigste meening uitte: in 1680—1684 was de oorlog tegen Lodewijk XIV onraadzaam; want de Republiek zou daarbij zoo goed als alleen hebben gestaan.

Spanje was gewillig genoeg, maar Spanje was geheel onmachtig: het moest gesteund worden, in stede van steun te verleen.

Op Engeland viel niet in het allerminst te rekenen: dit was geheel de Fransche belangen toegedaan. Die waarheid werd openlijk verkondigd door van Beuningen, die in dien tijd met eene zending in Engeland was belast geweest. In, wat men thans zou noemen een »open brief”, waarschuwde de Amsterdamsche burgemeester zijne landgenooten om niet in het allerminste te bouwen op de ondersteuning van Engeland. Die waarschuwing was niet anders dan het openbaar maken van een onbetwistbaar feit; maar juist dat openbaar maken was een ergernis en een gruwel voor de Stadhouderlijke partij, die zoo gaarne de hoop op Engeland's bijstand bij ons had willen levendig houden. Willem III en de zijnen waren dan ook woedend op van Beuningen, en lieten zich op de hevigste wijze over hem uit; en het ging zóó ver, dat men in Amsterdam den schijn aannam, als of er van de zijde des Stadhouders een geweldadige aanslag tegen van Beuningen was te vreezen. Men herinnerde zich wat, dertig jaar vroeger, Willem II had onderstaan; wat de vader toen deed, was ook nu te wachten van den zoon; maar de zoon, hoe hevig ook van aard, was verstandiger dan de vader.

Toch liet van Beuningen's handeling een blijvenden wrok bij den Stadhouder achter. Men kan, onderanderen, het blijk daarvan vinden in het Journaal van Constantijn Huygens den zoon, waar Willem III zich op ruwen en onmeedoogenden toon over van Beuningen uitlaat; zelfs toen deze, door zijne krankzinnigheid, in een toestand van jammer en ellende was vervallen, die eerbied had moeten inboezemen.

Wat Duitschland aanging, daarop werkte Willem III voornamelijk door een zijner vertrouwden, graaf George Frederik van Waldeck, toen veldmaarschalk bij het leger der Republiek, dat hij, in later jaren, meer dan eens op het slagveld heeft aangevoerd. Waldeck was in het tijdvak van 1680—1684 de diplomatieke zendeling — niet van de Staten, maar van Willem III in Duitschland. Strikt genomen was de Stadhouder niets anders dan een krijgoverste en staatsdienaar van de Republiek; maar hij gedroeg zich als of hij haar Souverein was, door in die jaren, in zijn naam, Waldeck allerlei diplomatieke handelingen te doen aanknoopen, en allerlei verbindtenissen te sluiten met verschillende Duitse Vorsten. Wie daarover bijzonderheden wil weten, die raadplege het genoemde werk van Dr. P. L. Muller, » *Wilhelm III von Oranien und Georg Friedrich von Waldeck* », — eene uitmuntende bijdrage tot de kennis van onze geschiedenis van dien tijd.

In weerwil van de groote geestkracht en voortvarendheid van Willem III, en in weerwil dat het Waldeck volstrekt niet ontbrak aan bekwaamheid en aan ijver, leverden die diplomatieke handelingen in Duitschland toen toch bitter weinig op. Het was een wanhopige taak, om eenheid en kracht te brengen in de buitenlandsche Staatkunde van een zoo verward on omslachtig lichaam als toenmaals het Duitse rijk was — een toonbeeld van wettelijk georganiseerde regeringloosheid; wat de een daar wilde, wilde de ander weer niet; ieder volgde zijn eigen inzichten, lette alleen op zijn eigene vooroordeelen en kleingeestige begrippen; en menig Duitsch minister, menig Duitsch vorst, hunkerde toen naar de gunst van Lodewijk XIV, en nam op schaamteloze wijze het Fransche goud aan, als loon voor be-
wezen of te bewijzen diensten. Volkseer, vaderlandsliefde,

waren, in het Deutschland van die dagen, woorden zonder beteekenis.

Een van de Duitsche vorsten die de meeste macht en invloed hadden, was toen de Keurvorst van Brandenburg Frederik Willem, »de groote Keurvōrt», zooals hij in de geschiedenis wordt genoemd. Die groote Keurvorst stelt men zich soms voor, als een man uit één stuk, als een standvastig en onvermoeid bestrijder van Frankrijk's veroveringszucht; die voorstelling is geheel onjuist: hij wist de huik naar den wind te hangen; hij hield van wenden en laveeren; ook van hem geldt het: »*moitié renard, moitié loup*». Er waren onder zijne staatsdienaars die in soldij van Frankrijk stonden; hij zelf nam geschenken aan van Lodewijk XIV, en, bleven die te lang weg, dan bedelde hij er om. In 1680—1684 was hij in zijne periode van Franschgezindheid, en volstrekt ongenegen om deel te nemen aan eene wapening tegen Lodewijk XIV; hierbij was het groote argument van den Keurvorst: »waarom hebt gij te Nijmegen, tegen mijn zin, vrede gesloten»? Een argument dat niet met billijkheid was aan te voeren tegen Willem III, die zich zoo krachtig tegen den Nijmeegschen vrede had verzet.

Maar de Keizer dan, het hoofd van het heilige Roomsche Rijk? Ja, de Keizer, dat was een afgodsbeeld en niets meer; een wezen dat men, uit sleur en gewoonte, bijna knielend vereerde, maar dat toch werkelijk schier zonder macht of invloed was. Zie hier de schets, die Dr. Muller (1ste deel, bl. 81—82) geeft van het Keizerlijke of Oostenrijksche bewind van dien tijd:

»Stellig was het eene, ons thans zeer wonderlijk voorkomende, vereeniging van hofbeambten, van Ministers, van Rijks- en Oostenrijksche en andere beambten, dit Weenerhof, waar de zonderlingste plichten en functiën onderling verbonden waren; het had meer overeenkomst met een Bijzantijnsche of Turksche hofhouding, dan met de inrichting van een hedendaagschen Staat en een hedendaagsch hof. Nergens kon men dan ook zulk een geldverspilling vinden en tevens zulk een armoede; nergens, zelfs niet in Nederland, was de gang der Regeeringszaken trager en ongeregelder, hoezeer

te Weenen een Vorst regeerde, die in zijne erflanden een schier onbepaalde magt uitoefende. 't Is waar, het karakter van dien Vorst droeg daartoe bij. Leopold, als kind bestemd voor den geestelijken stand en alleen door den dood zijns broeders Keizer geworden, had zeer veel bekwaamheden, groote werkzaamheid, was zeer goedgezind en regtschapen; maar het ontbrak hem geheel en al aan geestkracht, zelfvertrouwen en vastberadenheid; zijn bijna bespottelijke trots als hoogste Vorst der Christenheid, verbonden met een *bigotterie* die zijns grootvaders Ferdinand II nabij komende, was een groot en noodlottig gebrek in een Duitsch Keizer, wiens plicht het was Katholieken en Protestanten gelijkelijk te beschermen. Als mensch zou hij allen lof hebben verdiend, zijne onbeholpene en bespottelijke statigheid daargelaten; maar als Vorst werd hij, door die mengeling van goede en van kwade eigenschappen, afhankelijk van zijne Ministers, van welke achtereenvolgens Portia, Auersperg en Lobkowitz — de laatste een krachtig hoewel despotisch karakter — hem jaren lang zoo goed als geheel en al beheerschten, en door hun bestuur den Keizerstaat, de dynastie, en wat erger was, ook Duitschland aan den rand van den ondergang bragten."

Toch, hoe ellendig die keizerlijke Regeering ook was, werd zij in beweging gebracht door het bericht, dat den 28sten September 1681 Straatsburg in bezit was genomen door de Franschen. Nu had Waldeck gunstige kansen aan het Weenerhof; en het gelukte hem dan ook om den 10den Junij 1682 te Laxenburg — een zomerverblijf van den Oostenrijkschen Keizer — een verdrag te sluiten, dat, zoo het al geen dadelijke oorlogsverklaring aan Lodewijk XIV inhield, toch eene wapeniging beloofde die denkelijk tot oorlog zou leiden. Eene Duitsche legermacht van een 70,000 man zou aan den Rijn samentrekken; en voegde men nu daarbij de Spaansche troepen en de legermacht van de Republiek, dan zou met dit alles wel wat uit te voeren zijn geweest tegen Frankrijk.

Dat zou het ook; als die 70,000 man werkelijk aan den Rijn waren gekomen; maar dat is niet gebeurd: die 70,000

man hebben alleen op het papier bestaan. Een traktaat sluiten en een traktaat uitvoeren, zijn verschillende zaken. Dat Laxenburger verdrag zou een goed verdrag zijn geweest, ware het uitgevoerd geworden; maar het bleef onuitgevoerd; het was een van die talrijke doodgeboren kinderen der diplomatie, waaraan men niets hoegenaamd heeft. Want wat baat het, of men in een verdrag alles op de nauwkeurigste en verstandigste wijze bepaalt, als die bepalingen toch niet worden nagekomen, als dat verdrag toch een doode letter blijft!

De gewone traagheid en onwil van de Duitsche vorsten zouden voldoende zijn om te verklaren, waarom dat Laxenburger verdrag onuitgevoerd is gebleven; maar tot die niet-uitvoering hebben nog twee andere oorzaken medegewerkt: vooreerst, de reeds vermelde Franschgezinde houding van den Keurvorst van Brandenburg; en ten tweeden, den inval der Turken in Hongarije en Oostenrijk. Lodewijk XIV, die veel hield van schitterende handelingen, van het »*faire grand*», bewees dat ook toen. Hij had Luxemburg reeds laten blokkeeren; maar hij deed nu de insluiting van die vesting weer opheffen, omdat hij geen voordeel wilde trekken van de ongelegenheid waarin zijne tegenpartij was geraakt door haren kamp tegen de ongeloofigen. Men kan die handeling van den Franschen Koning voorstellen, als louter pralerij; maar het was dan toch altijd een pralerij, die gevoel van betamelijkheid bewees en de waardigheid van den Koning verhoogde. Er is te dikwijls kwaad van hem te zeggen, om ook niet het goede te erkennen.

De Turken dringen, in het voorjaar van 1683, met een sterk leger in de Oostenrijksche erflanden, en belegeren Weenen: maar die hoofdstad, — en misschien het Duitsche Rijk — wordt gered door de overwinning, die de Christenen den 12den September 1683 op hunne vijanden behalen. Tot die overwinning hebben voornamelijk medegewerkt de Polen, met hun Koning Sobiesky; konden die dapperen voorzien met hoe snooden ondank, geen eeuw later, die redding van het Rijk vergolden zou worden! Het ontzet van Weenen wende het gevaar van ondergang van Oostenrijk af; maar

de oorlog tegen de Turken bleef toch inspanningen vorde-
ren; en de Duitsche vorsten, die het nooit ernstig gemeend
hadden met het samentrekken van een leger aan den Rhijn,
kwamen er toen openlijk voor uit, dat men moest toegeven
aan Frankrijk's eischen. De Keizer bewilligde in den wapen-
stilstand van twintig jaren; de staatkunde van Willem III
had, ook in Duitschland, haar doel niet bereikt.

Van het hoogste belang, ook als karakterstudie, is het,
in het werk van Dr. Muller de brieven te lezen door den
Stadhouder aan Waldeck geschreven, over die diplomatieke
handelingen van 1680—1684 in Duitschland. Die brieven,
in de Fransche taal geschreven, hebben volstrekt geen litte-
rarische waarde; daar streven zij ook niet naar; integendeel,
zij zijn slordig geschreven, zóó slordig dat men dikwijls
eerst na herhaalde lezing en vergelijking, de ware bedoeling
van den Stadhouder kan raden; wil men goed vertalen, dan
moet men er wat van maken, en niet letterlijk overbrengen
wat er staat; en op taal- en spelfouten, en op gemis van
leesteekens moet men niet zien. Maar die brieven zijn in
de hoogste mate merkwaardig, omdat zij Willem III doen
kennen: in die gemeenzame en vertrouwelijke brieven kan
men de helderheid van zijn blik, het uitstekende van zijn
geestvermogens zien, en tevens de hevige driften die in hem
woelden, het vuur dat hem bezielde. Enkele proeven geven
wij hier.

Over van Beuningen schrijft de stadhouder aan Waldeck
(Soestdijk, 16 October 1682): »het gedrag van den Heer
van Beuningen begint ondragelijk te worden''. Waldeck
antwoordt (Wurzburg, 24 October): »de gedragingen van
den Heer van Beuningen zijn in staat om alles te bederven'';
en, iets later (30 October): »de uitdrukkingen van den
Heer van Beuningen te Londen doen veel kwaad''. Den
2den November 1682 herneemt Willem III: »hoewel men
gelogenstraff heeft wat de Heer van Beuningen te Londen
heeft gezegd, zoo zal toch zijn onbegrijpelijke handeling ons
ontwifelbaar den oorlog berokkenen, dien hij meent af te
wenden....'' Willem III wil niets liever dan oorlog;
maar de schuld van het ontstaan van den oorlog schijnt

hij toch gaarne op van Beuningen te willen schuiven. Waldeck stemt weer in met den Stadhouder: »'t is zeker dat de Heer van Beuningen een zeer slechten dienst heeft bewezen aan het algemeen en aan den Staat''; en wat later (denkelijk in December 1682), schrijft hem de Stadhouder: »gij hebt uitnemend goed geantwoord op den brief van den Heer van Beuningen; het is onmogelijk om beter te redeneeren en ik wanhoop er niet aan om hen »(denkelijk de bondgenooten)'' het valsche te doen inzien van van Beuningen's redeneering; het is onbegrijpelijk dat hij zoozeer is omgekeerd als het geval is, en dat hij zoo de *dupe* kan zijn betreffende de Engelsche aangelegenheden Zeer zeker hebben de handelingen van van Beuningen meer kwaad gedaan en zullen meer kwaad doen aan den Staat en aan de geheele Christenheid, dan hij ooit door zijn diensten weer zal kunnen goed maken''

Een kalm en onpartijdig oordeel over van Beuningen is dit juist niet; trouwens, dat was ook moeielijk te verwachten. Wij laten nog eenige uittreksels volgen uit die vertrouwelijke briefwisseling tusschen Willem III en Waldeck; men zal daar uit het hevig en driftig karakter leeren kennen van den man, dien men zich ten onrechte vaak voorstelt als koel en hartstochteloos.

De wapenstilstand van twintig jaren, door Frankrijk voorgeslagen, vindt in Holland bijval; en men wil daar ook Spanje daartoe overhalen. Den 1sten Mei 1684 schrijft Willem III daarover uit den Haag aan Waldeck:

»Het doet mij zeer leed genoodzaakt te zijn u te melden, dat de zaken hier met elken dag erger worden, — en dat vrees en kwaadwilligheid het overwicht hebben op het verstand. Zooals ik u in mijn vorige meldde, zie ik de mogelijkheid niet in om deze menschen te beletten, aan de Spanjaarden den raad te geven om den wapenstilstand aan te nemen, zooals zij dien kunnen erlangen''

En den 8sten Mei 1684, ook uit den Haag:

»Zooals ik u in mijn vorige brieven heb geschreven, zijn de zaken hier tot een uiterste gekomen; men heeft aan de Spanjaarden den raad gegeven, om den wapenstilstand aan te

nemen, zoo als Frankrijk dien vroeger heeft voorgesteld; en toen gisteren de Gedeputeerden van de Staten hier van kennis zijn gaan geven aan den Franschen gezant, heeft hij gezegd, dat hij niet wist of zijn Koning zich nog hield aan dat voorstel, maar dat hij een stellig antwoord verlangde op zijne memorie betreffende Luxemburg. Ik weet niet welk besluit men dienaangaande zal nemen, maar ik hoop bij machte te zullen zijn om een ongunstig besluit te beletten; maar het is de Duivel, Luxemburg zal aangevallen worden, of is misschien al aangevallen. En ik twijfel er sterk aan dat gij spoedig genoeg ter hulp kunt oprukken; en gij weet dat wij alleen daartoe niet sterk genoeg zijn; ik twijfel er aan of wij, vereenigd, sterk genoeg zullen wezen. Het is een vloek van den Hemel, dat onze menschen zoo kwaadwillig zijn, en anderen zoo blind van niet in te zien hoe Frankrijk niet anders doet dan ons paaien. Maar wil de goede God ons verderf, wij hebben het wél verdiend en moeten daarin berusten”

Waldeck antwoordt op denzelfden toon (München 16 Mei 1684): »Zeker, de zaken staan slecht, dank zij de heeren van Amsterdam”; en wat later (Neurenberg 16 Junij 1684): »het is verschrikkelijk als men ziet, dat de menschen in den Haag zoo verblind zijn van zich van alle kanten te laten aanranden; maar ik vrees, dat het nog iets anders is dan verblindings.” Een zeer leelijke insinuatie; het is niets anders dan eene bedekte beschuldiging van omkoopings en verraad, tegen de Hollandsche oppositie.

Spanje gaat eenigszins onberaden te werk; en in Duitschland verklaart ook de Hertog van Hannover, dat hij ongezind is tot de wapening tegen Frankrijk; dit doet Willem III weer in felle drift ontsteken, zooals blijkt uit de brief, den 3den Junij 1684 uit den Haag aan Waldeck geschreven:

» Verwonderen doet het mij niet, dat gij overal op bezwaren stuit; de handeling der Spanjaarden en van de kwalijkgezienden bij ons, dragen niet weinig daartoe bij. Het is ook geen wonder dat de Markies de Grana” (de landvoogd der Spaansche Nederlanden) u om hulp roept; want

waarlijk, hij heeft die wel noodig; maar omdat hem dat niet kan baten, en integendeel veel kwaad doen, moest hij zich daarin wat matigen. Ik weet niet waar men zekerder werkt aan hunnen ondergang, en dus aan die van ons allen, te Madrid of te Amsterdam, — maar uit zeer uiteenlopende beginselen. Het afschrift, dat gij mij gezonden hebt, van den brief van den Hertog van Hannover is afschuwelijk (*horrible*); zal die Vorst nu onze zaak verlaten, nu het er op aankomt dat hij de meeste standvastigheid moet betoonen! Het zou een doodsteek zijn; en door alle mogelijke middelen moet gij trachten dat hij dit niet doet..... In één woord, gij moet alles wat gij kunt aanwenden om hem aan onze zijde te houden; want verliezen wij hem, dan is dit, in den tegenwoordigen staat van zaken, de ergste ramp die ons kan overkomen. Ik bid u, peins op alles wat maar dienen kan om zulk een ramp te voorkomen. Dat de wer-ving door zal gaan, in spijt van Amsterdam, heb ik u reeds zoo vaak geschreven dat ik het haast niet meer durf doen; toch heb ik wel hoop dat de zaak deze week tot stand komt. Ik ben uiterst verlangend om u hier te zien, ten einde gij getuige kunt zijn van wat ik doe, en wat ik lijde....."

Willem III wil zijn uiterste pogingen aanwenden om het door de Franschen belegerde Luxemburg te ontzetten; maar daartoe is de hulp noodig van een Duitsch leger; en de Stadhouder spoort dan ook gedurig Waldeck aan om geen moeite te ontzien ten einde de Duitsche Vorsten te bewegen om hunne troepen naar den Rijn te doen oprukken. Waldeck ontziet dan ook geen moeite; *»il se démène comme le diable dans un bénitier,*" zou een Franschman zeggen; maar het helpt niets. Met onwillige honden is slecht hazen vangen. Stellen zich enkele Duitsche troepen in beweging, dan is dit laat en traag en met looden schoenen: den 7den Junij 1684 geeft de vesting Luxemburg zich aan de Franschen over; en pas den 16den Julij 1684 schrijft Waldeck »dat de Duitsche troepen naar Donawerth oprukken;" en Donawerth is nog al op een tamelijken afstand van den Rijn! Al meer en meer kwan het uit, dat de medewerking

van een Duitsche legermacht hersenschimmig moest geacht worden; de officieren van de Frankische troepen ontvingen, in het geheim, bevel, om niet te gehoorzamen als men hen buiten den Frankischen Kreits wilde brengen; en bij de Duitschers begon het gevoelen veld te winnen, dat Willem III bij zijne onderhandelingen in Duitschland geheel op eigen gezag te werk ging en »zonder voorkennis van de Staten.” Dat gevoelen kwam nog al tamelijk overeen met de waarheid.

Toch, al is Luxemburg gevallen, spoort Willem III Waldeck aan, om de Duitsche troepen naar den Rijn te doen oprukken; maar daar komt het bericht, dat de Keizer den wapenstilstand heeft aangenomen, door Frankrijk aangeboden dat bericht doet den Stadhouder in drift ontvlammen, en op hartstochtelijken toon schrijft hij, den 12den Junij 1684, uit Vilvoorden, aan Waldeck:

»Zie toch in Godsnaam eens aan, wat ramp! Hoe is het mogelijk zulk een gewichtig en ontijdig besluit te nemen! Het is om gek te worden, als men er aan denkt! Dat ontbrak er maar aan, om onze menschen in den Haag nog dwazer te maken dan zij het reeds zijn; en gij kunt denken, welke besluiten zij zullen nemen als zij dit hooren. Kortom, het schijnt dat de goede God ons wil kastijden; wij moeten daarin berusten; gij en ik wij zullen niet weinig hebben te lijden en zeer slecht beloond worden voor al onze zorg en moeite. Is het God's wil, dan kunnen wij niet anders dan ons daaraan onderwerpen; wij hebben dan den troost, dat wij alles gedaan hebben wat wij vermochten voor het welzijn van uw vaderland en van het mijne. Wat mij ter wereld ook overkome, mijn leven lang blijf ik u verbonden; maar tot mijn groot leedwezen ben ik thans niet in staat om u van dienst te kunnen zijn.”

»Waarlijk” — zoo antwoord Waldeck den 20sten Junij 1684 uit Neuremberg, — »waarlijk, Monseigneur, wij beiden zijn er ongelukkig aan toe. Uwe Hoogheid offert alles op voor het algemeen belang en ik ben van top tot teen een bedorven man; voor u, hoop ik, zullen er nog wel hulpmiddelen overblijven, maar wat mij aangaat, ik zie geen kans om mij staande te houden.” Acht dagen later — Neut

remberg 27 Junij 1684 — luidt het: »ik wanhoop er nog niet aan om het algemeen belang te dienen; ik doe mijn best, en verdraag geduldig wat mij overkomt. Had ik twintig duizend rijkdaalders in mijn bezit gehad, om die aan een aantal menschen te geven, dan was ik reeds lang aan den Rijn; heeft men eenmaal de meesters gewonnen, dan volstaat eene kleinigheid bij hunne dienaars, die anders op zijdelingsche wijze de zaken dwarsboomen en vertragen.”

Die aanmerking van Waldeck geeft een denkbeeld van de omkoopbaarheid van de toenmalige Duitsche staatsdienaars, of beambten.

Waldeck doet nog zijn uiterste best om de wapeningen in Duitschland in stand te houden; maar eindelijk geeft hij den moed geheel op; en wanhopig schrijft hij den 24sten Julij 1684: »ik verdedig alles zoo goed ik kan; maar, waarachtig, daar is nergens meer op te bouwen.” In Duitschland, evenzeer als in de Nederlanden, heeft de staatkunde van Willem III toen de nederlaag geleden.

Dit tijdvak van onze geschiedenis, van 1680—1684, doet ons in Willem III het verhevene schouwspel zien, van een groot man, worstelende tegen het zegevierende geweld.

Geenszins willen wij echter beweren, dat Willem III recht had om te doen, wat hij toen gedaan heeft; integendeel, wij zijn van meening dat hij toen, bij de onderhandelingen in Duitschland, zijn macht en zijne bevoegdheid heeft overschreden. Maar men zondigde toen zoowel aan de eene als aan de andere zijde; men kwam aan weerzijden op dwaalwegen, die bij staatstwisten zoo moeielijk te vermijden zijn; en handelde Willem III onwettig in zijn ijver voor den oorlog, Amsterdam vergat zich evenzeer in zijn ijver voor den vrede, toen het geheime onderhandelingen aanknoopte met D'Avaux, de Fransche gezant. Die stap van Amsterdam werd zeer hoog opgenomen door de tegenpartij: men sprak van staatsverraad; men nam de papieren der Amsterdamsche afgevaardigden in beslag; het had den schijn alsof men een crimineele vervolging tegen hen wilde beginnen; maar men had te doen met een machtigen tegenstander, die zich niet spoedig vrees liet aanjagen; Amsterdam antwoordde op zeer

hoogen toen, en viel van zijne zijde aan; en gegrond was de beweesing van de regenten dier stad, toen zij zeiden: »zij hadden alleen eenige gesprekken gevoerd met een vreemden gezant, zij, de vertegenwoordigers van een Souvereine stad; maar de Prins, die niets anders was dan een dienaar van den Staat, had zich veel verder ingelaten met verschillende vorsten, en dat, zonder machtiging, zelfs zonder voorkennis van de Staten.” De machtige stad trad zegevierend uit dit geschil; hare staatkunde behield de bovenhand; het oorlogsgevaar dreef af; de vrede met Frankrijk bleef bewaard.

Mommsen, in zijne Romeinsche geschiedenis, vergelijkt de verhouding van den Senaat van Karthago tot de groote mannen uit het geslacht Barkas, met de verhouding van onze Staten Generaal tot de Prinsen van Oranje, de Stadhouders. Die vergelijking — die, trouwens, ook slechts vluchtig en in het voorbijgaan wordt gemaakt — gaat wel wat mank; maar, wil men haar als juist en waar aannemen, dan dient men ook aan te nemen dat de Karthaagsche Senaat weleens gelijk heeft gehad tegenover Hamilcar en Hannibal.

Toen vooral is de grootheid van Willem III als staatsman en regent gebleken. Met alle inspanning van krachten, met de uiterste drift en hartstocht, had hij de oorlog-zuchtige staatkunde voorgestaan, en daarbij zelfs niet teruggedeinsd voor overschrijding van macht, voor onwettige handelingen; die staatkunde had een geheele nederlaag geleden; zou het dan wonder zijn geweest als hij, door die nederlaag ontmoedigd, zich aan de leiding der openbare zaken had onttrokken; of ten minsten, in zijne verbittering, een langdurigen wrok jegens de tegenpartij had blijven koesteren? Niets van dit alles bij Willem III: zijne staatkunde heeft nu de nederlaag geleden; maar verre dat de Stadhouder daardoor ontmoedigd wordt, knoopt hij al dadelijk nieuwe verbindtenissen aan om Frankrijk's heerschzucht te bestrijden; er is in hem een ongelooflijke veerkracht; ook verstand; hij liet zich niet leiden door zijn driften en hartstochten; hij zag in, dat de vijandschap van Amsterdam hem machteloos

maakte en dat het volstrekt noodig was om zich met die stad te verzoenen; de Amsterdamsche Regenten begrepen dit evenzeer; reeds in Augustus 1684 is er toenadering merkbaar, en spoedig zijn die twee mogendheden het weer eens. Dat die eendracht tusschen Willem III en Amsterdam heilrijk was voor het algemeen belang, is onbetwistbaar; want zonder die eendracht zou de onderneming van 1688, de bevrijding van Engeland, eene onmogelijkheid zijn geweest.

Dit tijdvak van 1680—1684 leert, evenals zoo vele andere tijdvakken van onze vroegere geschiedenis, hoe of in onze Republiek de vraag: welke macht is aan een magistratuur verbonden? eigenlijk neerkomt op die andere vraag: *wie* is met die magistratuur bekleed? Bij ons tegenwoordig Staatswezen is de rechtsmacht van ieder ambtenaar, of collegie, vrij duidelijk omschreven; men weet: *dat* is de macht van den Koning; *dat* behoort tot de bevoegdheid van de Staten-Generaal; *dat*, weer, is het werk van de Ministers of van den Raad van State enz. De grondwet omschrijft ieders bevoegdheid. Maar met onze Republiek was het geheel anders; daar was de grondwet, *De Unie van Utrecht*, en die was zoo helder en klaar als waterchocolaad; van die grondwet kon men alles maken, en men maakte er dan ook alles van; een regent had meer of minder macht, naarmate hij meer of minder eerezucht en bekwaamheid had. Een Raadpensionaris van Holland had, strikt genomen, niet zulk een overwegend gezag; maar als die Raadpensionaris Oldenbarneveld was, of de Witt, dan was hij het hoofd van de Republiek. Een Stadhouder als Willem V oefent een geheel onbeduidend gezag uit; maar is die Stadhouder Willem III, dan is dat gezag zóó groot, zóó uitgebreid, dat men niet ten onrechte hem genoemd heeft, — zijne officiële titels omzettende — *Stadhouder van Engeland en Koning van Holland*. De Fransche spreuk: *tant vaut l'homme, tant vaut l'institution*, is meestal waar; maar die waarheid blijkt nooit zoo duidelijk, als wanneer men de staatkundige geschiedenis raadpleegt van onze vroegere Republiek.

Over het geheel — en met deze aanmerking willen wij

besluiten — moet de geschiedenis voornamelijk acht geven op de bekwaamheden en het karakter van de menschen, die handelend optreden in den loop der groote gebeurtenissen.

Er bestaat soms eene neiging om zich den loop der geschiedenis van volken en staten voor te stellen als gebonden aan vaste onveranderlijke wetten, die even onvermijdelijk zijn als de natuurwetten, waardoor de geregelde afwisseling van dag en nacht, van zomer en winter, plaats heeft. De wijsbegeerte der geschiedenis — zooals zij zich genoemd heeft — is er op uit, om uit den loop der wereldgebeurtenissen de wetten af te leiden, die de wording, de ontwikkeling, het verval en den ondergang van volken en staten beheerschen; zij tracht aan te toonen, dat die wereldgebeurtenissen zóó moesten plaats hebben, niet anders mogelijk waren; zij leidt daardoor noodwendig tot een ontzenuwend fatalismus, tot een geheele ontkenning van's menschen vrijen wil.

Dit is een onvruchtbare en ijdele beschouwing van de geschiedenis. Die vaste geschiedkundige wetten worden te vaak weersproken door de latere gebeurtenissen; en om die wetten in de feiten van het verledene te vinden, moet men er niet tegen op zien om die feiten vaak op de meest willekeurige wijze voor te stellen en te groepeeren; doet men dit, dan is het niet moeielijk om in de geschiedenis alles te vinden, wat men er in wil vinden. »La philosophie de l'histoire" — heeft een Fransch schrijver gezegd — »c'est l'art de prédire le passé." Is men veel gevorderd met zulk een uitkomst?

Onzer God's leiding wordt de loop der geschiedenis bepaald door de werking der menschen; waren die menschen niet zóó geweest, het lot van staten en volkeren zou geheel anders zijn geworden. Denk Willem I en Oldenbarneveld weg, en gij twijfelt aan de mogelijkheid van het ontstaan van de Republiek der vereenigde Nederlanden; zou, zonder Willem III, Europa in de zeventiende eeuw niet vervallen zijn onder de Fransche overheersching; en — om ons tot den dag van heden te bepalen — gelooft men dat zonder Bismarck, het Duitsche Keizerrijk zou zijn tot stand gekomen?

Zoo kan men een oneindig aantal voorbeelden aanhalen om te bewijzen, dat de groote geschiedkundige feiten niet haar aanzijn te danken hebben aan vaste onveranderlijke wetten; maar wel aan de werking der mannen, die opgetreden zijn als leiders van het algemeen.

Daarom ook is karakterstudie, karakterschildering, voor den geschiedschrijver eene hoofdzaak. Wil men leven in een tijdperk, wil men weten wat er toen gebeurd is, dan moet men een duidelijke en heldere voorstelling hebben van de mannen, die toen handelend zijn opgetreden. En dit geldt niet alleen van de vorsten en grooten, van de legerhoofden en staatsdienaars; ook hen, die in kleineren kring zijn werkzaam geweest, moet men leeren kennen; want ook hun werken is soms van overwegenden invloed geweest op den gang van het geheel. Behoeven wij te herinneren aan de zoo ware woorden van een groot geschiedschrijver; aan wat Hooft zegt, in het zesde boek van zijne Nederlandsche historiën:

»'t Zal mij niet onverwacht voorkoomen, indien zommighen, oordeelende den plicht der historiën geleegeen in 't ontvouwen van de hoofdpunten der zaaken, zonder des leezers aandacht met het verreekenen van geringe en tussenlopende beweeghenissen te misbruïken, naauwlijx in 't goede neemen, dat ik, knoopende 't begin, midde en eyndt der poorterlijke ontsteltenissen aan een, zelfs niet laat verscheijde kleenachtbare personen, met naam en toenaam, in 't spel te brengen. Maar, die de dingen der doorluchtighe volken beschreeven hebben, 't bedrijf der welke voorneemelijk aan krijstandt hing, waanden nooyt te misdoen, met stukwijs vertellen van muijterijen en onlusten, gereezen onder 't volk van oorloghe, en bij wijlen onder de gemeente; nochte met melden van de besteekeers en voortdrijvers, van hoe verwerpelijk een oorspronk ook, en slecht een doen, dat zij waaren." (bl. 235—236).

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} SEPTEMBER 1880.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, M. DE VRIES, W. G. BRILL, L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. J. KNOOP, W. C. MEES, R. FRUIN, B. J. LINTELO DE GEER, D. HARTING, S. A. NABER, TH. BORRET, C. M. FRANCKEN, H. KERN, M. J. DE GOEJE, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG, J. G. R. ACQUOY en J. C. G. BOOT, secretaris.

De heer Leemans heeft zich wegens zijne afwezigheid verontschuldigd.

Het proces-verbaal der vorige vergadering gelezen en goedgekeurd zijnde, bericht de secretaris dat de heer W. Studemund, van wien een vroeger schrijven verloren is geraakt, nader bij een brief van 18 Juni ll. dank betuigt voor zijne benoeming tot buitenlandsch lid der afdeeling, en dat Mevr. de wed. Verwijs-Telting bij een schrijven van 1 Juli ll. het welgelijkend portret van haren overleden echtgenoot aan de Akademie heeft aangeboden. De vergadering draagt hem op daarvoor haren dank aan de schenkster te betuigen.

Voor den wedstrijd in Latijnsche poëzie is ingekomen een gedicht, getiteld *Alumnus desidiosus* met de zinspreuk *Improba Siren desidia*, en voor de boekery van den heer Goudsmit het

tweede deel van zijn *Pandecten-systeem*, waarvoor hem dank zal betuigd worden.

Eindelijk biedt hij namens den heer J. Kappeijne van de Coppello eene verhandeling aan over het *vim facere* in het *interdictum uti possidetis*, bestemd voor de werken der afdeeling.

Zij wordt in handen gesteld van de heeren de Geer en Goudsmit, om daarover in de volgende vergadering verslag te doen.

De heer Francken deelt zijne opmerkingen mede over de *Lex coloniae Juliae Genetivae*. Vooreerst behandelt hij hoofdstuk LXI, waarvan hij de bedoeling aanwijst en de woorden, die zich aan die der XII tafelen aansluiten, verklaart. Vervolgens onderzoekt hij welke redenen bij den wetgever hebben gewerkt bij het vaststellen van het bedrag der sommen, die in verscheidene hoofdstukken als boeten worden bedreigd. Eindelijk beoordeelt hij de meening van den Deenschen geleerde Ussing dat de tafel, die de hoofdstukken CXXII tot CXXXIV bevat onecht zou zijn, en komt tot het besluit dat die hoofdstukken niet in hun oorspronkelijken vorm zijn bewaard gebleven, maar óf later zijn geïnterpoleerd óf eenmaal verloren gegaan door een onbekwame hand zijn hersteld. Aan opzettelijk bedrog valt naar zijne meening niet te denken.

Het door den heer Francken medegedeelde geeft den heer de Geer aanleiding tot een paar opmerkingen. Volgens hem wordt de bepaling der XII tafelen uitdrukkelijk bedoeld met de woorden *iure civili* in cap. LXI, en is de wijdloopigheid in cap. CXXVI niet zoo sterk af te keuren, als door den spreker is geschied. De heer Kern voegt nog door vergelijking met Oostersche talen iets toe aan het gezegde over de beteekenis van *ast*.

Nadat de spreker hierop geantwoord heeft, biedt hij zijn stuk aan voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer de Hoop Scheffer heeft vele weinig bekende en

onbekende stukken over de Brownisten kunnen raadplegen, en daaruit eene geschiedenis geput van die secte gedurende de eerste jaren haren vestiging te Amsterdam in het laatst der zestiende en de eerste jaren der zeventiende eeuw. Wegens de uitgebreidheid der stof deelt hij daarvan het eerste gedeelte mede. Daarin handelt hij over Robert Browne, die om geloofsvervolging in Engeland te ontgaan zich in 1581 met eenige aanhangers naar Middelburg begaf, vanwaar hij in 1582 naar Engeland terugkeerde. De strenge wet van Elisabeth tot handhaving der staatskerk in 1592 had tengevolge dat zijn aanhang onder den doorkundigen, edelen Ainsworth herwaarts uitweek en zich eerst te Naarden, daarna te Amsterdam vestigde. Door Ainsworth werd in 1596 eene geloofabelijdenis in 45 artikelen opgesteld, van welke de hoofdpunten door den spreker worden vermeld.

Om het ver gevorderde uur breekt de spreker hier af. In de volgende vergadering zal hij het vervolg leveren, en de Brownisten beschouwen in verband met het ontstaan van de broederschap der Baptisten.

De heer Kern vestigt de aandacht op een Sanskrit-opschrift van Koetei op Borneo, merkwaardig om zijn hoogen ouderdom, daar het, naar de lettervormen te oordeelen, tot de vierde eeuw onzer jaartelling opklimt. Het opschrift luidt aldus volgens opgave van den spreker:

çrîmadwirâjakîrtte
 râjñah Çrî-Mûlawarmma(h) puṇyam |
 çrṇwantu wipramukhyâḥ
 ye cānye sâdhawâḥ — — ||
 bahudânaçîwadânam
 sakalpawṛksham sabhûmidânañca |
 teshâm(?)puṇyagaṇâṇâm
 yûpo 'yam sthâpito wadatu ||

D. i. » Mogen de voorname Brahmanen en (alle) overige braven de vrome verdiensten vernemen van Z. Maj. Mûlawarman, den koning wiens roem luisterrijk straalt. Aan die scharen

van vromen ¹⁾ moge de zuil ²⁾ hier opgericht gewagen van rijke giften, van schenking van leven, alsmede van Kalpawrksha, en van landschenking."

De heer Kern voegt hierbij:

» Wat hier bedoeld is met *kalpawrksha*, een woord dat op zich zelf bekend genoeg is in den zin van »wonderboom die alles wat men wenscht voortbrengt," iets in den trant van ons »mast van cocagne," kan ik niet zeggen. Het is klaarblijkelijk hier eene elliptische uitdrukking voor zekere min of meer plechtige uitdeeling van geschenken."

De heer Acquoy brengt ter tafel een exemplaar der intreedede van professor Io. Cabeljauw *de praeparamentis ad studium iuris*, die door den heer Boot te vergeefs gezocht was, toen hij in de vergadering van November 1879 een en ander over dien rechtsleenaar mededeelde. Die rede levert gemakkelijke proeven van 's mans zonderlinge liefhebberij, om de volzinnen met scheiteekens te stoffeeren.

Het exemplaar zal door hem aan de boekery der Amsterdamsche Universiteit worden vereerd.

De vergadering wordt door den voorzitter gesloten.

¹⁾ Misschien heeft er op den steen gestaan *punyagunānām*, d. i. vromen.

²⁾ *Yúpa* is inzonderheid een offerzuil.

EEN PAAR OPMERKINGEN

AANGAANDE DE

LEX COLONIAE GENETIVAE IULIAE.

MEDEGEDEELD DOOR

C. M. FRANCKEN.

I.

In de vóór eenige jaren in Spanje bij Osuna, het oude Urso, gevondene lex coloniae Genetivae Urbanorum ¹⁾ komen in het een en zestigste hoofdstuk, het eerste van het thans nog bestaande gedeelte, eenige wettelijke bepalingen voor, die niet alleen naar inhoud, maar ook naar vorm de wetten van Rome in herinnering brengen. De bedoelde woorden zijn:

[LXI.... *Cui quis ita ma*]num inicere iussus erit, iudicati iure ma | nus iniectio esto, itque eis(ine) f(raude) s(ua) facere liceto. Vin | dex arbitrato II viri quique i(ure) d(icundo) p(raerit) locuples esto. Ni vindicem dabit iudicatumque faciet, secum ducito. Iure civili vinctum habeto. | Si quis in eo vim faciet, ast eius vincitur, du | pli damnas esto, eiusque pecu-

¹⁾ Over den naam vgl. Hübner C. I. II, p. 191. *Urso* komt voor in N°. 1405 en op munten. *Urbanorum* rust alleen op Plinius III, 3, 12 en Ptolemaeus, indien namelijk Οὐρβόνη de hier bedoelde plaats is. Ussing wil in de verhandelingen der Deensche akademie (K. D. Vidensk. Forh. 1879) bij Plinius *Ursaonum* lezen, een vorm, die bij den scriptor Belli Hisp. nevens *Ursavo* voorkomt. *Urbanus* schijnt volksassimilatie met een latijnsch woord, uit *Ursabus* = *Ursavus*.

niae cui vo | let: petitio, II vir(o) quique i(ure) d(icundo)
p(raerit) exactio iudicati | oque esto.

Het aangehaalde hoofdstuk heeft duidelijk betrekking, niet op daging voor eene schuld, maar op de uitvoering van eene rechterlijke uitspraak in zake schuldvordering. Er is sprake van een schuld aan den staat: iemand wordt namelijk *bevolen* (*manum inicere iussus erit*) om met handaanlegging de invordering tot stand te brengen, een bevel, dat wel met geen ander doel door den magistraat gegeven wordt dan in het algemeen belang¹⁾; want de gewone schuldeischer handelt na de rechterlijke uitspraak verder uit eigen beweging en verwacht geen bevel om zich voor het onthouden van zijn wettig eigendom schadeloos te stellen. Daarmede stemt ook in het vervolg de toevoeging overeen: *iure civili vinctum habeto*, welke hier overtollig was, als er van eene gewone schuldvordering sprake was; daarmede komt verder ook overeen dat bij wederrechtelijke stuiting van de executie een boete ten behoeve van de colonie wordt opgelegd; voorts het buitengewoon hooge bedrag van die boete, namelijk twintig duizend HS, behalve de veroordeeling in duplum; eindelijk de bepaling dat elk burger der colonie de verschuldigde boete kan opeischen. De meest gebruikelijke boeten in deze wet zijn van 10.000 sestertii c. 92, 104, 128, 129, 131 of van 5000 c. 73, 74, 81, 97, 125, 126, 132. Worden nu deze boeten, zooals het geval is, voor delicta van de magistratus vastgesteld, dan is het zeer onwaarschijnlijk dat het dubbel of viervoud daarvan voor een onwettig ingrijpen in een *privaat* belang zou zijn opgelegd. Ook is het vaststaande bepaling in deze wet dat in een *causa popularis* elk kolonist als eischer kan optreden c. 61, 73, 74, 75, 81, 92, 93, 97, 104, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132. Het rechtsgeding betreft wellicht de wانبetaling van vectigalia, en was in dat geval ingesteld op een eisch van den pachter²⁾. Te Urso werden vectigalia ge-

¹⁾ Bevel tot *manus iniectio* SC. de pago Montano, einde. (Bruns p. 153). Vgl. lex Lucerna de lucis sacris, ald. p. 44. 5.

²⁾ Vergelijk hiermede de lex agraria 36, 37, waar op den eisch van een

heven ten voordeele van de kolonie (niet van Rome, want Urso behoorde volgens Plinius l. l. tot de *coloniae immunes*); de beloopen boete vervalt aan de kolonie en moet besteed worden voor *sacra*; die de boete int, moet haar tot dat einde aan de II viri ter hand stellen, alles volgens c. 65: *quae pecunia poenae nomine ob vectigalia, quae coloniae Genetivae Iuliae erunt, in publicum redacta erit, eam pecuniam ne quis erogare — potestatem habeto nisi at ea sacra, cet. Eamque pecuniam ad ea sacra — II viri sine fraude sua attribuito* (lees: *II viris sine*).

De aanvang van het artikel is duidelijk en de uitdrukking *iudicare iure* herinnert aan de XII tab. De aanvulling schijnt te moeten wezen *quique* (of *eique qui*) *ita manum inicere iussus erit, iudicati iure manus iniectio esto, itque ei sine fraude sua facere liceto*. Dit laatste *ei* moet terugwijzen op den *handelenden* persoon, vroeger genoemd, die bij de gewone aanvulling *cui quis ita* minder duidelijk op den voorgrond treedt. Daarbij moet bepaald worden wie het recht tot *manus iniectio* heeft, niet op wien die kan uitgeoefend worden; dit laatste was duidelijk en de aanwijzing daarvan geheel overtoollig. Overigens vergelijk men XII tab. III 1: *aeris confessi rebusque iure iudicatis XXX dies iusti sunt*, hetwelk Gellius uitlegt: *confessi igitur aeris ac debiti iudicatis triginta dies sunt dati*, alsof hij gelezen had *aeris confessi debitique iure iudicatis*, terwijl Schoell het terecht zoekt te brengen door de woorden *rebusque iure* te verwerpen. Ik zou in bedenking geven, of de verbetering naar Gellius *aeris confessi debitique iure iudicatis* niet de voorkeur verdient (DEB voor REB); in elk geval moet *iure iudicatis*, vooral

publicanus de magistraat *recuperatores* geeft, maar voor de uitvoering van het vonnis zelf zorg draagt: *quo publicano ex h. l. pecunia debetur, ne quis magistratus... ob eam rem facito, quo quis pro agro minus aliterve scripturam vectigalve det*, en verder: *consul prove cons(ule) pr(aetor) prove pr(aetore)*, quo in ious adierint, in diebus X proxumeis *quibus de ea re in ious aditum erit... recuperatores ex civibus L, qui classis primae sient, XI dato*. Eindelijk 39 (van den magistraat): *facitoque... se dulo malo* (Huschke: *sedulo m.m. = mora nulla*) *utei is, qui iudicatus erit dare oportere, solvat*.

om de vergelijking met de *lex Ursinensis*, niet meer in twijfel getrokken worden. *Iure iudicari* is met eene aan oude documenten niet vreemde assonantie zooveel als veroordeeld worden.

De gevangenneming van den veroordeelde kan voorkomen worden door een *vindex*, die naar het oordeel van den *duovir* of rechter voldoende waarborg geeft: *vindex arbitrato II viri quive* (zoo te recht Mommsen voor *quique*) *iure dicundo praerit locuples esto*.

Ook het vervolg is in den stijl der XII tafelen, voor zoo verre betreft de weglating en afwisseling van het subjekt: *ni vindicem dabit iudicatumve* (de bronstafel-que) *faciet*, nam. de schuldenaar, *secum ducito*, nam. de schuldeischer. Vgl. XII tab. III, 3: *ni iudicatum facit aut quis endo eo in iure vindicit, secum ducito*. Verder moet hij hem *iure civili vinctum habere*, naar het gemeene recht der Romeinsche burgers.

Men ziet alles sluit zich aan de XII tab. aan, met weglating alleen van de bedreiging van verdere lijfstraf en verkoop. Maar er is tevens op te merken, dat er geen woordelijke overeenstemming plaats vindt. Wij hebben dus ook geen recht om die in het vervolg te wachten, waar wij de XII tab. zelve niet kunnen vergelijken.

Eene afwijking is het namelijk van de XII tab., voor zoover bekend, wanneer nu nog in een ander geval voorzien wordt: *si quis in eo vim faciet, ast eius vincitur*. — Dit kan niet onveranderd uit de twaalftafelenwet zijn overgenomen. Want *vim facere* kan daar niet hetzelfde beteekend hebben als *vim dicere* of *vindicare*. *Vim dicere* — als twee woorden te beschouwen en zoo bij Gellius te verbeteren — staat tot *vindicare* in dezelfde betrekking als *ius dicere* tot *iudicare*; *vindex* en *iudex* zijn geheel op dezelfde wijze gevormd. Het spreekt wel van zelf, dat *vim dicere*, hetzij men *dicere* in de beteekenis van *aanzeggen*, of in die van *toon*, *δείκναι* opvat, vrij wat zachter is dan *vim facere*. Van hem, die op symbolische wijze, door met de hand vast te houden, toont dat hij eene belemmering tegen de executie bedoelt, kan *vim dicere* worden ge-

bruikt ¹⁾, maar *vim facere* beteekent: geweld aanwenden, door daden tussehenbeide komen, zoodat de zin is: »indien iemand" — onzeker wie, want het subjeet *vindex* ligt niet in *vim faciet* — »geweld gebruikt, en daarvan overtuigd wordt, dan is hij schuldig" enz., zoodat het mij voorkomt, naar *deze* bijzonderheid te oordeelen, dat veeleer de vervaardiger dezer wet de terminologie van de XII tafelen willekenrig heeft veranderd, dan dat wij zijne woorden als middel tot herstel der twaalftafelenwet zouden kunnen gebruiken. Want de meening dat »qui vim facit" is de *vindex iniustus*, maar hij »qui vim dicit" = *vindex qualiscunque* is alleen eene gissing pour le besoin de la cause voorgesteld.

Anders moet geoordeeld worden over de constructie *eius vincitur*. Ofschoon deze niet elders schijnt voor te komen ²⁾, stamt zij toch zoozeer overeen met het taalgebruik van eene vroegere periode, dat zij eene oude rechtsformule schijnt te zijn. Hoe meer men terugtreedt, des te meer vrijheid ontmoet men in het gebruik van dezen genetivus. Plautus Amph. 821: tu si me impudicitia captas, capere non potes. Poen. III, 4, 27: homo furti sese adstringit, enz. (Meer bij Kühner, Ausf. Gr. der Lat. Sprache, Hann. 1878, II, p. 339). Attribuere aliquem pecuniae alicuius, door rechterlijke uitspraak iemand aanwijzen tot (betaling van) zekere som, lex Iulia, 38 vlgg. bij herhaling. Furti obstringi en teneri (Sabinus bij Gell XI, 18, 21), arguere en coarguere, damnare en condemnare met den genetivus staan op éene lijn met vincere en convincere alicuius rei, van eene zaak overtuigen.

Indien iemand, zegt de wet, met betrekking tot den aan-

¹⁾ Zie over de beteekenis van dicere (*deicere*) in het oud-latijn Mnemosyne 1877, p. 312 sq. Daarmede stemmen overeen, doch zonder bewijzen, Schoell, l. XII tab., p. 92 en Exner, Zeitschr. f. Rechtsgesch. XIII, p. 392—398.

²⁾ In de laatste uitgave van Bruns, Fontes iuris is van deze uitdrukking gebruik gemaakt ter vertaling van het Oskische *eizeic vineter* in de tabula Bantina, 21. Het behoeft niet gezegd te worden, dat daaruit niet volgt dat Bücheler, die de tabula Bantina voor die uitgave herzien heeft, *eizeic* voor een genetivus houdt. Het schijnt een locativus met het demonstrative —ce, —c samengesteld = in eo. Zie Mommsen, Unter-Ital. Dial. p. 265,

gegrepen geweld gebruikt, *ast eius vincitur, dupli damnas esto*. Over dat woordje *ast* in het oud-latijn heeft zich gaandeweg een geheele literatuur opgestapeld. Dat de woorden *si quis in eo vim faciet, ast eius vincitur, dupli damnas esto* ontleend zijn aan (de?) antiquissima lex Romana (voorafgaat bij Mo. eene vermelding van de XII tab.) blijkt reeds volgens Mommsen uit dat woordje: *vel sola particula ast pro si satis ostendit, in iure nondum inventa nisi in excerptis ex XII tabulis*. Jordan (l. i. l.) p. 291: die worte des Spanischen stadtrechts als *gradezu aus den zwölftafeln entlehnt zu betrachten, sind wir berechtigt*. De meening dat *ast* niet is eene eenvoudig adversatieve partikel, vindt men bij Bücheler uitgesproken in de *Jahrb. f. Philol.* 79, p. 765, naar aanleiding van Cicero de Legg. II. 8, 19 in deze woorden: *diese alte partikel stellt als verbindung zwischen zwei Sätzen ihre wechselwirkung als grund und folge dar*. Bij Cicero staat: (colunto) *ollos, quos endo caelo merita locaverint, Herculem, Liberum —, ast olla, propter quae datur homini ascensus in caelum, Mentem, Virtutem — earumque laudum delubra sunt, neve ulla vitiorum*. »Wie und weil man jene [Hercules, Liber, u. a.] verehrt, so soll man auch usw.» Bücheler's bedoeling is: men vereere Hercules en Liber (die om hunne deugden in den hemel zijn opgenomen), maar *dan ook* die hoedanigheden, waarom den mensch de weg ten hemel wordt gebaad, Mens, Virtus, enz., en omgekeerd gelijk Mens, enz., zoo ook Hercules en Liber. Daargelaten of de plaats zuiver is, wat ik betwijfel¹⁾, kan de hier aangenomene, m. i. adversatief-versterkende, kracht van *ast* eenigermate worden toegegeven, maar daaruit volgt nog niet, dat die partikel in hare beteekenis met *at* niets gemeen heeft, en nog minder dat *ast* »relatief en demonstratief gebruikt werd, te vergelijken met het grieksche *ὅς, zooals* en *ὧς, zoo*." En plaatsen als Livius X. 19, 17: »Bellona, si hodie nobis victoriam duit, *ast ego tibi templum voveo*» zijn uit dezelfde adversatief-versterkende beteekenis te verklaren; *ast*

¹⁾ Ik denk dat *que* moet wegvallen; op *ast olla* volgt min of meer anaecoluthisch *earum laudum* in plaats van het eenvoudige *eorum*.

sluit zich daar ten nauwste aan *ego* aan: dan zal ik daarentegen, ik van mijn kant, *ἐγώ*. Ook staat hier *ast* in de apodosis. De meening van Bücheler vond tegenspraak bij Brix op Plautus, *Capt.* 680, du Mesnil op Cic. *Leg.* II 8, 19 en ten deele bij Weissenborn, vierde uitgave van Livius op X. 19, 17. — Schoell ad leg. XII tab., p. 108 sqq., ofschoon niet geheel instemmend met Bücheler, beweerde dat *ast* soms eenvoudig *si* of *cum* beteekende. Eindelijk heeft Jordan, *Krit. Beiträge zur Gesch. der Lat. Sprache*, Berlin 1879, p. 290 308 het gebruik van het woord van den oudsten tijd af tot op Augustus nagegaan. Door zijn rijken voorraad word ik bevestigd in de meening, dat de beslissing in dezen geheel en uitsluitend afhangt van de tekstconstitutie en interpretatie van een paar plaatsen bij Cicero, waar hij de taal der oude wetten nabootst.

Het doet namelijk hier niets ter zake of Plautus en Cicero (in zijne brieven) het woordje al of niet hebben gebruikt — dat het zelden bij hen voorkomt, *indien* zij het gebruikt hebben, is gansch natuurlijk, omdat dit latijnsche *édoch* iets antieks en officieels heeft, dat zij in den regel vermeden ¹⁾ — ook behoeft niet vermeld te worden, hoe Vergilius en andere dichters van den Augusteïschen tijd het woord geheel met *at* hebben gelijk gesteld, noch ook dat *ast quando* in de protasis voorkomt = *maar indien*, iets dat men op mij onbegrijpelijke wijze als bewijs voor *ast* = *si* heeft willen laten doorgaan. Ook kan uit de *Acta Fratrum Arvalium*, waar *ast tu ita faxis* in de formuliergeloften ontelbare malen voorkomt, geen afdoend bewijs worden geput ²⁾. Met terzijdestel-

¹⁾ In sommige philologische quaesties is het alsof *raro, ergo numquam* eene geoorloofde gevolgtrekking is.

²⁾ Over het carmen votorum Henzen, *Acta Fr. Arv.* p. 100 sqq. De oorspronkelijke vorm is: Iuppiter, si imperator vivet, domusque eius inco-lumis erit, et si eos salvos servaveris, enz. enz., *ast tu si ea ita faxis, tum tibi vovemus* (een duidelijk voorbeeld p. CXV), waar *ast*, de laatste voorwaarde met de vorige verbindende, en die resumeerende, den overgang tot den slotzin aankondigt. Als deze formule vereenvoudigd wordt, blijft *ast* staan, ofschoon tengevolge der verkorting de vorm der voorwaarde verdwenen is: nadat de bede aan Jupiter volledig en omstandig is opgegeven, wordt, terwijl hetzelfde achtereenvolgens ook van Juno, dan van Minerva,

ling van dit alles blijven er dus drie plaatsen over, allen binnen een kort bestek bij Cicero te vinden in het *derde* boek de *Legibus*:

3, 10. *Eius decreta rata sunt. ast potestas par maiorve prohibessit, perscripta servant.*

Bücheler en Halm houden deze geheele periode *ast* — *servanto* voor onecht, omdat zij in de uitlegging van Cicero later niet vermeld wordt. Wijttenbach leest *at si*.

4, 10. *Ast quid erit, quod extra magistratus coerari oesus sit, qui coeret populus creato.*

Hier hebben de HSS. niet *ast quid*, maar *aut quid*. *Ast quid* Lagom. 124, 126, hoogstwaarschijnlijk oude uitgaven. Zie Bake p. 228.

4, 11. *Ast quid turbassitur in agendo, fraus actoris esto.*

Du Mesnil meent dat de *particula condicionalis* op deze plaatsen is weggelaten, zooals in het Horatiaansche: *lectus genialis in aula est, nil ait esse prius, melius nil caelibe vita*, waar de voorzin zweeft tusschen vraag en voorwaarde; Jor-
dan dat *ast* hier een valsch archaïsme van Cicero is; Bake

van *Salus* enz. wordt gevraagd, de voorzin ingekort; de slotzin, die de eigenaardige geloften aan elk der goden bevat, moet natuurlijk in zijn geheel blijven, en wordt dan door de woorden *ast tu ea ita facis* ingeleid op deze wijze: *Iuno regina, quae in verba Iovi O. M. bove aurato vovi esse futurum, quod hoc die vovi, ast tu ea ita facis, tum tibi voveo.* — Een derde, zeldzaam geval is dat de beden in de rechtstreeksche rede in den *coniunctivus* worden geplaatst en dat dan na een reeks van wenschen de zin *anacoluthisch* voortloopt, alsof in het vorige voorwaardelijk was gesproken, p. CXL (acta van 't jaar 101) met eenige verkorting: *Iuppiter O. M. te precamur quaesumus obtestamurque, uti tu imperatorem Caesarem — — ex is locis provincisque, quas terrae marique adierit, bene adque feliciter incolumem reducem victoremque facias, — bonum eventum des, adque in eo statu, quo nunc est — — in urbem Romam sis, ast tu ea ita facis, tunc tibi — vovimus.* — Men zou hier *ast* eenvoudig als versterking van *tu* kunnen opvatten en met *tunc* een nieuwen zin aanvangen; waarschijnlijker is het evenwel, dat in dit en het vorige geval, bij verandering van het voorafgaande, toch het einde van den voorzin in de gewone sleur gedachteloos is herhaald. In de formule *ast tu* — wijst *ea* noodzakelijk op iets voorafgaands: nergens wordt *ast* in de geloften van de Acta op de eerste plaats gevonden.

schrijft met anderen *ast si*. Men kan ook denken aan *at si*, waaruit de overgang tot *ats*, *ast* geleidelijk is.

Het blijkt, dat het er slecht uitziet met deze bewijzen voor *ast = si*. *Uit de lex XII tabularum kan geen enkel voorbeeld worden aangevoerd*. Want op de hiertoe gebrachte plaatsen, die thans aldus geconstitueerd zijn:

V. 7. Si furiosus escit, ast ei custos nec escit, adgnatum gentiliumque in eo pecuniaque eius potestas esto (nergens komt deze plaats in haar geheel voor, z. Schöll),

X. 8, 9. Cui auro dentes iuncti escunt, ast im cum illo sepeliet uretve, se fraude esto (Cic. Leg. II. 24, 6, HSS. *sepelleturetue*)

is niets bevreemdends. In het tweede voorbeeld gaat wel de particula condicionalis niet uitdrukkelijk vooraf, maar ligt toch in cui auro dentes iuncti escunt eene voorwaarde (= si cui; vgl. III. 3 „ni iudicatum facit aut quis endo eo in iure vim dicit”, waar *si* is weggelaten). *Ast* leidt dus hier na eene reeds gestelde voorwaarde eene tweede in. En dit is niet zoo zeldzaam, dat het uitsluitend voor de taal der XII tab. moet gehouden worden.

Uit het gezegde volgt, dat het bewijs aan *ast* ontleend vervalt; evenwel is de toon der woorden archaïstisch, maar dat wij daarom recht zouden hebben om die voor een fragment der lex XII tab. te houden, is minstens onzeker, daar het gebruik van vim facere eer aan een lateren tijd doet denken.

In de uitdrukking vim facere komt *vis* niet voor in de technisch iuridische beteekenis, die in vim dicere, vindicare aanwezig is; in de laatste vereeniging is de beteekenis van *vis* afgesleten, en dien ten gevolge is een compositum ontstaan, waarin de beteekenis van *vis* evenmin scherp wordt opgevat als in *iudicare*, die van *ius*. Voor het denkbeeld: *ten onrechte als vindex optreden* heeft de lex XII eene andere formule, XII. 4 Schoell: si vindiciam falsam tulit, indien namelijk de interpretatie van Verrius Flaccus (Fest. p. 376 M., 84 Momms,) juist is: vindiciae appellantur res eae de quibus controversia est, quod potius dicitur *vis quam (quae?) fit inter eos qui contendunt*.

Met eenigen schroom waag ik mij op een terrein, dat ik

het mijne niet mag noemen. Ik wenschte mij alleen op het grammatikale te kunnen bewegen; maar de vraag, wat de steller van deze wet heeft bedoeld, kan niet onbeantwoord blijven.

De woorden *ast eis vincitur* hebben een gezonden zin en laten zich volkomen rechtvaardigen, wanneer in het voorafgaande van een voor twijfel vatbare zaak spraak is; zij doelen op een gerechtelijk onderzoek. Is dit juist, dan hebben si quis in eo vim faciet eene beteekenis, die het contentieuse niet uitsluit. Indien eene duidelijke aanranding, als het blijkt dat de aanrander, dwalende alleen in het middel tot rechtsverkrijging, toch rechtsgronden kon laten gelden, niet valt in de termen van *facere vim*, dan laat de bepaling zich geheel bevredigend verklaren. In dat geval moet een onderzoek naar het recht van hem, die tot dadelijkheden zijn toevlucht nam, uitwijzen of er al of niet *geweld* gepleegd is, of de daad met den naam van *vis* moet worden bestempeld. Het *vim facere* is met geweld en wederrechtelijk den veroordeelde ontrukken aan hem, die hem rechtens opbrengt. »Indien iemand geweld pleegt en hem dat bewezen wordt», d. i. en het blijkt, dat hij geen recht op den persoon kan doen gelden, »dan wordt hij veroordeeld tot betaling van het duplum en van 20000 sestertiën aan de burgers der kolonie.» Het dubbel is ten voordeele van den wettigen schuldeischer, wien de gelegenheid ontnomen is om zijn schuld op den persoon te verhalen. Zooals Exner Zeitschr. f. RG. XIII p. 392—398 heeft opgemerkt met beroep op Gaius III 199, wordt de onwettige ontvoering van den schuldenaar aan zijn schuldeischer met een *furtum* gelijk gesteld.

II.

De boeten, die in de *lex coloniae Iuliae Genetivae* worden opgelegd, zijn ten voordeele van de koloniale kas of van de *aera* (c. 65) op te eischen door »wie het verlangt» volgens

de met gering verschil meer dan tienmaal ¹⁾ herhaalde formule: *eiusque pecuniae qui volet petitio esto*, of: *e. p. q. v. petitio persecutioque esto* of (een enkele maal) minder juist: *e. p. q. v. petitio persecutio exactioque ex h. l. esto* (c. 73), want de *exactio* van de boete komt den magistraat toe ²⁾. Eerst op het laatst van de wet, c. 123 vlgg. wordt een meer uitgebreid voorschrift gevonden: *eiusque pecuniae qui eorum* (d. i. *colonorum* cf. 97) *volet rec(iperatorio) iudicio aput II vir(um) praef(ectum)ve actio petitio persecutio ex h(ac)l(ege) ius potestasque esto* (125 enz.). Dat wij hier, ook betrekkelijk het *iudicium recuperatorium*, niet met nieuwe bepalingen te doen hebben, maar de uitdrukking slechts meer volledig is dan in het eerste gedeelte blijkt vooreerst uit de omstandigheid dat na c. 123 dit voorschrift zevenmaal onveranderd gevonden wordt en het kortere geheel wegblijft, zonder dat er in den aard der misdrijven tusschen het eerste en laatste deel der wet een soortelijk verschil bestaat, en vervolgens daaruit, dat de toegevoegde bepalingen *colonorum* bij *qui volet* en *apud II virum praefectumve* ook zonder uitdrukkelijke vermelding in het eerste deel in gedachte worden aangevuld (c. 94), terwijl *recuperatores* in deze zaak ook elders, *lex agraria* 36, 37, voorkomen. Overal staat *cui* *volet actio esto*, in het maken van welke fout de plaatsnijder zoo standvastig was, als de laatste uitgever in het verbeteren ongelijkmatig (c. 73 en 74).

Ik wenschte in aansluiting aan hetgeen zoo even is opgemerkt omtrent de boete aan den onrechtmatigen *vindex* opgelegd, een en ander in 't midden te brengen over het bedrag der sommen, die als boete worden verbeurd.

In de meeste gevallen wordt een som van 5000 sesterii opgelegd (73, 74, 81, 97, 125, 126, 132), slechts ééns minder (1000 HS., 104), nu en dan van 10000 en 20000, slechts eens van 100.000 HS.

¹⁾ c. 61, 73, 74, 75, 81, 92, 93, 97, 104, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132.

²⁾ Vgl. c. 61. Beter in de *lex Malacitana*: *eiusque pecuniae — qui volet cuique per hanc legem licebit actio petitio persecutio esto*.

De kleinere boeten van duizend en vijfduizend HS. worden hoofdzakelijk op overtreding van politiebepalingen en inbreuken op de goede orde gesteld: het begraven of verbranden van lijken binnen de stadsgrenzen (73, 74), het bouwen of veroorzaken van belemmering op gemeentewegen, de verhin- dering van den waterafloop (104); voorts op ongeoorloofd ambtsbejag, maar zeker van den onschuldigsten aard, na- melijk het geven van een maaltijd aan meer dan negen gasten gedurende de candidatuur (132); verder op het toewijzen of innemen van eereplaatsen bij de openbare spelen tegen de bepalingen der decurionen (125, 126) en op een onwille- keurig verzuim van den magistratus, dat hij namelijk aan den ondergeschikten beambte, den scriba, den eed niet heeft afgenomen (81). Een misdrijf van meer belang is alleen het aanstellen tot patronus der kolonie van iemand, die niet is stichter of aanvoerder der kolonie, noch afstammeling van den stichter of aanvoerder c. 97. Het bedrag van 5000 HS, voor dit vergrijp vergelijkenderwijs klein, is wellicht uit eene al- gemeene wet overgenomen.

De boete van 10000 HS., de gewone in de *lex Salpen- sana* (26) en *Malacitana* (58), wordt hier toegepast, wanneer iemand een gezantschap verzuimt zonder een plaatsvervan- ger gesteld te hebben (92). Het liet zich denken, dat de gezantschappen meestal naar Rome zouden worden afgezon- den, en dus voor Rome zoowel als de volkplanting zelve gewichtig konden zijn. Van gezanten naar het *consilium pro- vinciae* kon in 45 nog geen sprake zijn (C. I. II, 2221, 2344).

Van niet minder gewicht is in de schatting der oude we- reld het tweede vergrijp, waarop die boete gesteld wordt: het nalaten van *ludi circenses*, van de offerhanden en de *pulvinaria* daarmede gepaard en van de keuze van *magistri fanorum* (128). Uit c. 71 ¹⁾ blijkt dat de *aedilis* gehouden

¹⁾ C. 70 „munus ludosve scaenicos” lees: *ludosque*, vgl. „inque eis ludis eoque munere,” een paar regels later. De bedoeling van 70 schijnt te zijn dat de II viri slechts *ludi scaenici* geven moeten. Dit blijkt vooral uit de tegenstelling van het volgende artikel, waar van de *aediles* drie dagen *scaenici* en één in *circo* aut in *foro* verlangd worden. De *duoviri* daaren- tegen geven vier dagen *scaenici*. In 138 zijn dus de *aediles* volstrekt niet

waren tot het geven van vier speeldagen, drie voor de ludī scenici, een voor de circenses (unum diem in circo aut in foro), en dat elk van hen ten minste 2000 sestertii daarvoor moest besteden. Ongetwijfeld is dit cijfer, zooals te Rome, verre door hen overschreden, om namelijk in de circensische spelen de verkwistende pracht van de hoofdstad eenigszins na te bootsen. Eene *kleine* boete zou dus geen doel hebben getroffen. Hoeveel belangstelling openbare spelen in Hispanie vonden, blijkt uit het gebeurde met den jongen Balbus, Cic. ad Fam. X, 32, niet minder door de uitvoerigheid, waarmede de eer der vooraanzitting bij de spelen in deze wet wordt behandeld en eindelijk uit de bepaling dat de *II viri* evenzeer als de aediles spelen moeten geven.

Opmerkelijk is het derde geval 129, waarbij 10000 HS. als straf vermeld staan tegen magistraatspersoon en senator, die aan de decreta decurionum niet gehoorzaam zijn. Buiten de voorbereiding der wetten, den godsdienst, de financiën en de buitenlandsche politiek, gaat de legislative macht van den senaat te Rome onder de republiek niet en zelfs in deze onderwerpen is zij meer langzamerhand gevestigd en stilzwijgend erkend dan uitdrukkelijk voorgeschreven; maar de decurionum decreta te Urso moeten zonder uitzondering geëerbiedigd worden: — omnes decurionum decretis diligenter parento, optemperanto. Te Rome kan geen senaat den magistratus cum imperio de wet voorschrijven en behoeft het volk niet te gehoorzamen aan senatusconsulta, die de sanctie van de tribuni niet hebben. In de miniatuur-republiekjes zooals Urso vestigt zich in den door geen intercessie bemoeilijkten raad der decuriones eene aristocratie, die ongetwijfeld evenzeer als te Rome de nobiliteit de magistra-

te verwijderen. Wellicht moet daar (tab. IV, 2, 16) voor quoque anno fient *eique* (het metaal *eaque*) gelezen worden *aedque* en in den aanhef met *M. aed* worden weggelaten. De meerdere kostbaarheid van de circenses kan reden geweest zijn, dat alleen deze en niet de scenici in 128 vermeld worden. Hier (128) bestaat dus geen tegenspraak, maar gebrek aan verwijzing of terugslag op het eerste deel der wet (70, 71), hetzelfde dat elders ook valt op te merken (zie beneden). De bepaling 128 is niet te gelijk met 70 en 71 gesteld.

tus opleverde, en waarvan, als bestaande uit de aanzienlijkste der van Rome uitgezondene kolonisten, kon verwacht worden, dat zij aan de belangen van Rome het meest verknocht zou zijn.

In deze bepaling kan ¹⁾ evenzeer het streven van invloed geweest zijn om het belang van Rome te bevorderen als in het laatste geval, waarin de betaling van 10000 HS. als straf wordt opgelegd (131), wanneer namelijk het gastrecht (*hospitium*) namens den staat wordt verleend aan senatoren, die *cum imperio* buiten Italië zijn. Ditzelfde voorschrift geldt ook met betrekking tot de *patroni*, waarover later.

Slechts op twee misdrijven wordt de hoogere boete van 20000 HS. gesteld: omkoopbaarheid van de magistratuur (93) en onbevoegde stuiting bij de executie van een vonnis tot betaling (61), wellicht in zake van belasting. Het bijzonder hooge bedrag der boete pleit daarvoor.

De hoogste som, van niet minder dan 100.000 HS., wordt slechts eens vermeld (130). Gaan wij na, dat de census van het vermogendste deel der Romeinsche burgerij, de *equites*, niet meer bedroeg dan 400.000 HS. en dat dus deze boete het dubbel van het jaarlijksch inkomen van een *eques Romanus* (op 10 pCt. of 40000 HS. berekend) overtrof, terwijl de census der *decuriones* ten tijde van Plinius minor 100.000 HS. is (Plin. I, 10), dat de gewone boete van de *lex Malacitana* en de *Salpensana* is 10000 HS., dat volgens de *lex Repetundarum* de rechter, die na de derde behandeling der zaak weigert te stemmen, slechts verplicht is tot de betaling van een tiende deel daarvan (10000 HS. *lex Rep.* 48), dat ook de *Iulia municipalis* (23, 24) niet hooger gaat dan 50000, terwijl deze koloniale *lex* tegen oneerlijkheid van magistratus (93), dat dan toch zeker de snoodste misdaad van den staatsdienaar is, zich bepaalt tot 20000 HS., dan moet deze boete van 100.000 HS. in de *colonia Genetiva* buitensporig hoog voorkomen. Wij zouden aan de juistheid van het over-

¹⁾ Mogelijk is het ook dat de *decuriones* zelve deze bepaling hebben versterkt. Vgl. mijne gissing aangaande de omwerking van de 3de tafel, beneden.

geleverde cijfer kunnen twijfelen, wanneer wij een handschrift voor ons hadden, en niet een metaalplaat. voor inzage van het algemeen bestemd, waarop, aan welke afdwalingen zich ook het graafijzer van den provincialen werkmán overigens mag hebben schuldig gemaakt, althans de getallen, waarop het bovenal aankwam, nauwkeurig zullen zijn opgegeven. Bij nader inzien ook vermindert onze verwondering en vinden wij voor deze bij uitzondering hooge straf, zoo al niet in het misdrijf, dan toch in de politiek, die de straf ingaf, een voldoende grond. Het misdrijf, dat strafbaar wordt gesteld, is de medewerking tot de keuze van een onwettig patronus. Volgens de wet mag geen senator of zoon van een senator van Rome tot patroon van Urso benoemd worden, dan met $\frac{3}{4}$ van de stemmen der decurionen, en moet de bedoelde senator in Italië en bijzonder persoon, zonder imperium, zijn, 130 (IV, 2, 43):

»(Ne quis II vir . . . ad decuriones referto . . .) quo quis | senator senatorisve f(ilius) p(opuli) R(omani) c(oloniae) G(ene-
tivarum) patronus atoptetur sumatur fiat, nisi de trium par-
tium d(ecurionum) senten(tia) per tabellam [facito], et nisi
de eo homine, de quo | tum referetur consuletu(r, decretum)
d(ecurionum) fiat, qui cum e(a) r(es) a(getur) in Italia (het
metaal Italiam) sine imperio privatus | erit,"

d. i. et nisi is homo, de quo tum referetur, consuletur
decretum fiet, cum ea res agetur, in Italia sine imperio pri-
vatus erit ¹⁾).

Ofschoon de koperen platen van Urso eerst in de 2de helft van de eerste eeuw n. C. gegraveerd zijn, is er toch geen twijfel aan, of zij bevatten (onder meer) de aan de kolonie geëtroïeerde grondwet van het jaar harer stichting. De »wet" bevat voorwaarden, waarop de kolonie gesticht zal worden, zooals duidelijk wordt door uitdrukkingen als deze: quicunque II vir post coloniam deductam factus creatusve

¹⁾ De lezing wordt bevestigd door het bijna gelijkkluidende 131ste hoofdstuk. De woorden de quo tum referetur consuletur zijn tot verduidelijking ingevoegd, maar bewerken juist het tegendeel: de plaats wordt eerst duidelijk na weglating van dat invoegsel.

erit (93), quos pontifices quosque augures C. Caesar quive iussu eius coloniam *deduxerit*, *fecerit* (66), qui limites decumanique intra fines coloniae Genetivae deducti factique *erunt*, qui iussu C. Caesaris dictatoris, imperatoris et lege Antonia senatusque consulto plebique scito ager datus atsignatus *erit*, (104), enz. C. Iulius Caesar gaf, volgens de laatst aangehaalde plaats, het bevel tot het stichten van de colonie, Antonius stelde daartoe de wet voor, die de gewone instanties van senaat en comitia tributa doorliep ¹⁾. Die wet is niet de *lex*, die wij thans in handen hebben, maar zij is er de grondslag van en in haar opgenomen. Volgens de *lex Antonia* werd, naar ik mij voorstel, een zeker aantal kolonisten voor Hispania ulterior bestemd; uitvloeisel van haar is de thans gevondene regeling en inrichting van de colonia Iulia Genetiva Urbanorum, die *lex* heet, zooals elke regeling van koloniaal en provinciaal bestuur, die van hooger hand bij de eerste stichting of inlijving geschiedt (Marqu. Staatsverw., I, p. 341, Mommsen S R., II, 595¹). Het is eene *lex data*, die tegenover de kolonie de kracht van grondwet heeft. Zij kwam nog bij het leven van Caesar tot stand, want de mogelijkheid wordt verondersteld, dat hij zelf de eerste pontifices en augures benoemen zal, 66: quos pontifices quosque augures C. Caesar quive iussu eius coloniam *deduxerit*, *fecerit*, vgl. 125 quive tum magistratus imperium potestatemve colonorum suffragio geret, iussuque (-ve?) C. Caesaris, dictatoris consulis prove consule *habebit*. Deze *lex coloniae* is derhalve in het laatste levensjaar van Caesar, toen Antonius consul was, opgemaakt ²⁾. Caesar had toen met inspanning den laatsten tegenstand, dien van de zonen van Pompeius in Hispanië, gebroken. Zijne politiek eischte nu, dat hij dat land geheel van zich afhankelijk maakte. En daar Urso lang tegenstand had geboden, zooals uit

¹⁾ Ten zij te lezen is *senatusque* en *plebique*, want de uitdrukking is ongewoon.

²⁾ Waardoor natuurlijk de mogelijkheid niet wordt uitgesloten, dat bij de hernieuwing van de metalen platen op het laatst der 1^e eeuw eenige andere bepalingen ingevoegd zijn.

den scriptor de bello Hisp. c. 41 blijkt, moest daar als in een bolwerk eene krachtige, hem trouwe bezetting gelegd worden.

Als zoodanig hebben wij deze colonie te beschouwen. Zij is eene vestiging van Romeinsche burgers tot voortdurend bedwang van de krijgshaftige bevolking van de provincie. — Urso, zegt de zoo even aangehaalde auteur, was door ligging en versterking evenzeer geducht. Deze en andere overzeesche coloniën bedoelen nu hetzelfde tegenover de provinciën, als vroeger de *coloniae latinae* tegenover Italië: de kolonisten moeten des gevorderd het Romeinsche territorium verdedigen ¹⁾, aan henzelfen worden daartoe de wapenen in handen gegeven.

De inneming van Urso had plaats na den slag bij Munda, waarin op de Liberalia d. i. op den 17 Maart 45 (Kal. Farn.: XVI Kal. Apr.; *ipsis Liberalibus*, b. Hisp. 31) de Pompeiani door Caesar werden verslagen; zij werd ook voorafgegaan door de onderwerping van Munda, b. Hisp. 41, en behoort dus tot de laatste wapenfeiten van den oorlog, die door de zegepraal van Caesar in October (45) geëindigd is. Zie Fischer Zeittafeln p. 302. In de steden, die tegenstand hadden geboden, waartoe Urso behoorde, werd het land verbeurd verklaard (Dio C. XLVIII 39, en door nieuwe bewoners bezet. Tal van namen en bijnamen, in plaats van de oorspronkelijke aan de steden van Baetica gegeven, bewijst, dat zij door of op last van Caesar gekoloniseerd zijn, zooals Forum Iulium, Iulia Constantia, Iulii Genius, Nebrissa Veneria, Caesarianum (C. I. II p. 176, Virtus Iulia, Claritas Iulia, Iulia Romula, Concordia Iulia (C. I. II p. 125), enz. Zie Plinius III. 3, C. I. II, Zumpt Comm. Epigr. I. 310. Ongetwijfeld is de wet van Antonius, in de *lex coloniae* ver-

¹⁾ Vgl. c. 103, waar de graveur een woord heeft weggelaten: *quicunque in col. Genet. II vir praef. ve i. d. praerit*, is *colon. incolasque contributos, quocunque tempore colon. fin. defendendorum* (het metaal: *dividendorum*) *causa armatos educere decurion. cens., quot m. p. qui tum aderunt decreverint*, id e. s. f. s. f. l. Blijkbaar is *educito* of *centuriato* na *decreverint* uitgevallen: *colonos quocunque tempore decuriones censuerint, quot maior pars decreverint, educito, idque e. s. f. s. f. l.*

meld, niet als eene bijzondere en uitsluitend op deze kolonie betrekking hebbende te beschouwen. Dat zij niet kan zijn de door den tribuun L. Antonius eerst *na* den dood van den dictator tot bevestiging van de *Iulia agraria* voorgestelde, behoeft na het gezegde geen betoog. Op *bevel* van Caesar (*iussu Caesaris* herhaaldelijk in deze wet) stelde de consul M. Antonius eene wet voor tot regeling van de kolonisatie van Hispania, bevattende aanwijzing van de te stichten koloniën, het getal en de rechten van de te zenden kolonisten en derg., eene wet, die natuurlijk in overeenstemming was met de in c. 97 aangehaalde oudere *lex Iulia*, die algemeene bepalingen bevatte voor de grondindeeling en landaanwijzing in *coloniae* en identisch kan zijn met de *lex Mamilia* of wel *Mamilia Roscia Peducaea Alliena Fabia*, uit welke één artikel woordelijk in de *lex Col. Gen. c. 104* is overgenomen ¹⁾. Zie Röm. Feldm. ed. Blume, Lachmann, Rudorff, II p. 221, Mommsen, Ephem. II. 120. In elk geval is door Caesar geen wet voorgesteld over de kolonisatie van Hispanië, en de in 97 genoemde *lex Iulia* is blijkbaar eene oudere.

Van hoeveel gewicht het nu voor Caesar en Antonius was om in de nieuwe stichtingen vreemden invloed te keeren, vooral bij mogelijke herhaling van een burgeroorlog, springt in het oog: indien de kolonie zich onder het patronaat begaf van een tegenstander van Caesar, konde zij de krachten van de oppositie, vooral omdat zij zelve eene gewapende macht kende stellen, krachtig steunen. Vandaar buitengewone maatregelen om dit te voorkomen.

De door de wet aangewezenen patroni zijn: degeen, die volgens de *lex Iulia* het recht heeft om den grond aan de kolonisten aan te wijzen: cui c(olonis) a(grorum) d(andorum) a(tsignandorum) ius ex lege Iulia est, de aanvoerder der kolonisten: qui eam coloniam deduxerit, en hunne kinderen

¹⁾ In 't voorbijgaan zij aangemerkt dat de *vacatio militiae* voor de apparitores der magistratus in hun dienstjaar *behalve bij een oorlog in Italië of Gallië*, nisi tumultus Italici Gallicive causa c. 62, veel heeft van eene algemeene bepaling in de eerste plaats met het oog op Italië gemaakt. Vgl. Liv. XXVII. 38.

en afstammelingen ¹⁾. Hoofdstuk 97 bepaalt dat niemand behalve deze mag worden gekozen zonder de volstreckte meerderheid van schriftelijk uit te brengen stemmen in een vergadering van *decuriones*, waarin minstens 50 leden tegenwoordig zijn. De straf van den *magistratus*, die in strijd daarmee handelt, is niet hooger dan eene boete van 5000 HS. De stichter, de aanvoerder en hunne afstammelingen zijn dus *eo ipso patroni*, over anderen moet gestemd worden.

Van deze mildheid nu verschilt hemelsbreed de poenale sanctie, die in het boven aangehaalde 130^e artikel met eene boete van niet minder dan 100000 H. S. bedreigt hem, die medewerkt tot de benoeming als *patronus* van een *senator cum imperio* buiten Italië vertoevende. Dit artikel is inderdaad eene uitzondering op het straks aangehaalde 97^e in den vorm van een nieuw wetsartikel.

Het is moeilijk aan te nemen, dat deze beide bepalingen tegelijkertijd gemaakt zijn. Het eerste artikel kent de onbevoegdheid van den *senator cum imperio* buiten Italië niet: *zonder* stemming zijn de stichters en hunne nakomelingen, *met* minstens 25 stemmen anderen benoembaar; bij het tweede wordt van den stichter gezwezen en de bedoelde *senator* met zooveel nadruk uitgesloten, dat het verbod veel heeft van eene opportuniteitsbepaling, gemaakt in omstandigheden, waarin men van de strafbaar gestelde handeling bijzonder nadelige gevolgen vreesde. Het voorschrift dat de aangewezen patroon is de stichter van de kolonie of zijn afstammelingen en de vergunning om onder zekere voorwaarden anderen te kiezen in 97 was gepast in eene algemeene wet, die ook voor andere koloniën gold, de uitsluiting van 130 voegde vooral in eene streek als *Hispania Baetica*, die pas was onderworpen en waar de tot den strijd immer vaardige inboorlingen de kansen voor een opstand, indien de Romeinsche kolonies zich niet trouw aan Caesar aansloten, moesten vergrooten. Het eene artikel is aan de oude *lex Iulia* ontleend

¹⁾ Opmerkelijk is het onderscheid, tusschen deze beide personen gemaakt: „*praetor eum cui (het metaal que) — ius ex lege Iulia est, eumque, qui eam coloniam deduxerit*”. Vgl. in 't vervolg: *posterorae eorum*.

en daaruit wellicht in de Antonia en vervolgens in de lex Ursonis overgenomen, het andere schijnt te behooren tot de bijzondere lex der Colonia Genetiva Iulia, tot de lex data, de constitutie van Urso, door den legatus, die de kolonie uitvoerde, of eene commissie ad hoc vastgesteld.

Overigens is de strekking van 130 niet (zooals Ussing aanneemt) dat *allen* zijn uitgesloten van het patronaat behalve hen die in Italië sine imperio zijn, dat dus alleen personen in Italië sine imperio (en geen stichter als zoodanig) patroni kunnen zijn, maar dat zijn uitgesloten *senatoren* en *hunne zonen*, behalve de zoodanige die in dat geval verkeerden. Een senator die in de provincie is cum imperio, stel b. v. den senator, die is praeses provinciae, of die cum imperio ad coloniam deducendam in de provincie is, zijn onbenoembaar. Zijn de stichters en deductores van de kolonie *per se* senatores, dan derogeert art. 130 aan 97, dan kunnen de stichters, die 97 aanwijst, nooit benoemd worden. Maar het is niet twijfelachtig dat de bedoeling deze is, dat de stichters *per se* patroni zijn, dat over de anderen moet gestemd worden, met dien verstande dat senatoren buiten Italië en cum imperio niet mogen in aanmerking komen. Wil de kolonie een senator tot patroon verkiezen, dan zal zij geen anderen mogen nemen, dan een senator die in Italië, d. i. onder de oogen van Caesar leeft en geen magistratus maior bekleedt, m. a. w. iemand, die door zijn karakter van privaatspersoon en zijn gebrek aan commando volstrekt onschadelijk is. En dan moet het besluit daartoe nog genomen worden met $\frac{3}{4}$ ¹⁾ van de decuriones, terwijl bij schending van deze bepaling de koloniale magistraat, die daartoe, hoe dan ook, heeft medegewerkt, eene boete belooft, die hem tot armoede kan brengen. Voorbeelden ontleend aan senatoren, die in Africa (Ephem. II. 148) als patroni zijn verkozen, terwijl zij in de provincie een ambt bekleedden, bewijzen natuurlijk alleen, dat de hier aangewende voorzorg daar onnoodig was.

Ussing, wiens korte maar zaakrijke aanmerkingen eene

¹⁾ Niet $\frac{3}{4}$, zooals Mommsen en Ussing opgeven. Er staat nisi de trium partium [d] sententia.

nauwkeurige behandeling verdienen, is van meening dat de uitdrukking »nisi cum ea res agetur, in Italia sine imperio privatus erit' voor het tijdvak der imperatoren niet voegt. Begrijp ik zijn in weinig woorden uitgedrukt bezwaar (ne sommes nous donc pas à l'époque des Césars?), dan is het niet gewichtig: vóór de vestiging van het principaat in 27 is de taal der republiek allerm minst vreemd. Deze bedenking verkrijgt evenwel meer gewicht, als wij haar in verband brengen met andere moeilijkheden, die Ussing tot de meening hebben gebracht, dat de tabula 3^a (Mo.), bevattende hoofdstuk 122—134, voor onecht te verklaren is.

Inderdaad heeft dat gedeelte eene uiterst slordige redactie; de gegevens, waarop U. zich beroept, zijn niet te ontkennen. Maar de vraag is of de slechte grammaticale constructie en de tusschenvoeging van zinstorende uitdrukkingen, die Mommsen reeds heeft aangewezen, tot het besluit moeten leiden dat de derde metaalplaat volgens M., II. p. 146 is *pessime interpolata*, òf de gevolgtrekking van U. wettigen: il est évident, que la troisième table est falsifiée, m. a. w. of dit stuk geheel onecht is, of wel slechts onechte toevoegsels bevat.

Zooveel schijnt mij zeker te zijn, dat Ussing te ver gaat als hij beweert, dat de 3e plaat ¹⁾ ons hoegenaamd niets leert, tandis que les deux tables authentiques sont pleines d'informations précieuses pour la science. Ik wijs hier op het volgende uit het verdachte stuk: dat de decurio, aanklager

¹⁾ De derde naar de telling van Mommsen; Ussing noemt haar de tweede. Met de „twee tafels” straks genoemd bedoelt hij I + II Mo. (die samen een geheel uitgemaakt hebben c. 91—106), en IV + V Mo. (c. 61—69 en 69—82) later gezamenlijk gevonden en uitgegeven, die U. dus ook als een geheel beschouwt. Intusschen hebben deze (IV en V Mo.) geen geheel kunnen uitmaken, als Hübner de fragmenten goed geordend heeft p. 89. Volgens U. zijn *drie* platen echt I & II Mo. (één geheel), IV Mo. en V Mo., éene onecht, namelijk III Mo. (c. 122—134). — Indien „le mystère qu'on s'est obstiné à garder sur le lieu et les circonstances de la trouvaille, mystère, qui ne peut avoir aucune raison avouable” bij de beoordeeling der echtheid in aanmerking wordt genomen, dan geldt dit òf tegen alle tabulae te gelijk òf tegen de IV en V; want deze zijn eerst in 1875 aan het licht gekomen, terwijl I—III (1 en 2 Uss.) tegelijk in 1870 of 71 gevonden zijn.

van een medelid, zijne afzetting bewerkende, bij het stemmen daarna in zijn plaats treedt (124); de magistratus en decuriones zijn zonder uitzondering gehoorzaamheid aan den senatus decurionum verschuldigd (129); als patronus en hospes mogen van senatoren alleen benoemd worden zij, die zonder commando in Italië zijn (130, 131); de candidati mogen in het jaar van hunne candidatuur geen maaltijd houden of door hunne vrienden ten hunnen behoefte doen houden van meer dan 9 personen — niet meer dan één triclinium —, geen geschenken uitreiken of laten uitreiken; hunne vrienden ten hunnen gevalle gasten uitnoodigende en geschenken aanbiedende zijn evenzeer strafbaar (132). Soortgelijke bepalingen tegen het geven van prandia en plaatsen bij de ludi *tributim* zijn ook in de leges de ambitu te Rome voorhauden; en daarmede stemmen weër de strenge artikelen tegen het geven van de vooraanzitting aan wie daartoe niet bevoegd is in deze wet (125—127, vgl. Mo. II. 130, 131). In het laatste ons bewaarde artikel (134) wordt zonder eenige uitzondering verboden de staatskas te gebruiken tot belooning, schenking, vereering, o. a. door het plaatsen van een standbeeld, en zelfs het voorstel daartoe verboden; dit teekent; de decuriones, nijdig op hun macht en gunst, verlangen niet dat een van de medeleden zich aangenaam make bij imperator of patronus ten koste van de gemeente, zelfs het voorstel moest verboden worden; want al werd het afgestemd, kon iemand zich toch daardoor bij den imperator aangenaam maken.

Men ziet, dat de voorschriften van deze plaat niet zijn zinledig noch overtollig. Zij bevatten in denzelfden zin »iets nieuws" als dit van de overige tabulae kan worden gezegd. Maar toch vreemd is o. a. de bepaling van 133 over de vrouwen: *uxores — legibus c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) virique parento, iuraque — omnium rerum ex h(ac) l(ege) habento*. Hier moet wel bedoeld worden op de echtgenooten van niet-Romeinsche geboorte, Mo. II p. 126, maar de omschrijving van de bedoelde personen is zeer onbepaald: zonder nadere beperking (b. v. *colonorum*) *uxores*. Beteekent het artikel dat de bedoelde *uxores peregrinae* zijn *incolae* te Urso

en geen burgeressen in haar vaderland, noch ook te Urso, zooals men beweert met het oog op L. 38 § 3 D. 50. 1 »mulierem quamdiu nupta est incolam eiusdem civitatis videri, cuius maritus est et ibi, unde originem trahit, non cogi muneribus fungi, dan is de uitdrukking bijzonder onhandig; niets zou gemakkelijker geweest zijn dan te bepalen: »peregrinae originis mulieres quamdiu nuptae sunt incolarum loco sint.” Legibus coloniae Genetivae parento is veel te algemeen; want dat doen ook burgers; en daarnaast is *virique* niet op zijn plaats, met het voorafgaande in strijd, als het gehoorzamen aan de de leges viri een soort van slaafsche afhankelijkheid bedoelt, overtollig als er tusschen beide wetten (coloniae et viri) overeenstemming bestaat, ongepast als daardoor op zaken gedoeld wordt, die hoe gewichtig dan ook overigens, beter in een huwelijksformulier dan in een wet voegen. De *leges viri* zijn om de latiniteit, die imperia viri vorderde, kwalijk te verdedigen; in officiëelen stijl is onder de republiek de lex niet het bevel dat van een bijzonder persoon uitgaat, en het bevreemdt mij niet dat *iurique* gegist is, ofschoon dan *iurique*, in dit verband kwalijk van *legibus* te onderscheiden, vrij overtollig is.

Iets nieuws in de titulatuur is het wanneer in dat deel der wet c. 125 Iulius Caesar genoemd wordt: »dict. cos. prove cos”: quive tum magistratus imperium potestatemve colonorum suffragio geret, iussuque C. Caesaris dict. cos. prove cos. habebit. De waardigheid van imperator veronderstelt eigenlijk proconsulaire macht; niemand verkrijgt haar dan die als hoogste aanvoerder van een leger, d. i. sinds Sulla als proconsul, het militaire commando heeft; evenwel hebben de keizers den titel proconsul vóór het einde van de eerste eeuw niet gevoerd. Zie Mommsen, Staatsrecht II. 793. De titel proconsul is hier niet alleen vreemd op zichzelf, maar ook de vereeniging daarvan met *dictator*; Caesar was reeds vier jaar dictator, toen hij den oorlog in Hispania begon, en verkreeg na de voleinding van dien strijd de dictatuur in perpetuum. Het was een twijfel aan de duurzaamheid van die macht, als men schreef dat iemand zijn benoeming in 't vervolg verschuldigd zou kunnen zijn aan

Caesar als dictator *òf als consul, òf als proconsul*. Aan benoemingen, vroeger door Caesar als proconsul geschied, valt niet te denken, daar de kolonie eerst na zijn terugkeer werd gesticht, en ongerijmd is het om hier van eene benoeming door hem *als consul* te spreken. Was het hier een bloote titulatuur, dan moest er staan *procos*, niet *prove cos*, maar, zooals aangetoond is, niet vóór het einde der 1^e eeuw wordt die titulatuur gevonden. Reeds hieruit zou men kunnen opmaken, dat de wet na Caesar in den vorm is gebracht, dien zij thans heeft; in zijn tijd zou men zóo niet hebben geschreven.

De beide aangehaalde gevallen zijn niet de meest aanstootelijke voorbeelden van incorrecte uitdrukking, maar het scheen nuttelóos om hetgeen reeds door anderen is aangemerkt eenvoudig te herhalen, te meer omdat in Mommsens uitgave, door Bruns (*Fontes iuris Rom. ant.*, vierde uitgave) afgedrukt, de woorden, die de grammaticale constructie bederven of de periode noodeloos omslachtig maken, onderschraapt zijn, zoodat ieder met een oogopslag zich van de slordigheid der redactie kan overtuigen. Een enkel voorbeeld van de gebrekkige grammaticale constructie.

c. 124. Si quis decurio c. g. decurionem c. g. h. l. de indignitate ac|cusabit, eum quem accusabit eo iudicio h. l. condemnar|it, is qui quem eo iudicio ex h. l. condemnarit, si volet, | in eius locum, qui condemnatus erit, sententiam dicere ex h. l. liceto —.

Terecht heeft men vermoed dat *que* tusschen *eum* en *quem accusabit* is weggelaten, maar daardoor wordt het grove so-loecisme: »is qui condemnarit liceto'' niet weggenomen, en de verontschuldiging, die bij dezelfde fout in 77 voorhanden ligt, dat met *is*: *eis* bedoeld is, terwijl aan meer personen kan gedacht worden, gaat hier niet op. Het woordje *is* schijnt een van de ongepaste toevoegsels van de latere redactie te zijn: qui quem eo iudicio ex h. l. condemnarit, si volet, in eius locum enz. is volkomen voldoende.

De Romeinsche wetten van deze periode munten niet door korthed uit, maar eene omslachtigheid als in de bepalingen over de *πρὸςδρία* zal men bezwaarlijk elders aantreffen. In c. 126 wordt eerst bepaald, dat hij, die ludi scaenici geeft,

aan elk kolonist, inboorling (*incola*), gastvriend, vreemdeling zijn plaats moet aanwijzen *overeenkomstig het besluit der decuriones in eene vergadering van minstens 50 leden genomen*. Met andere woorden wordt hier bepaald, dat de beschikking over de plaatsen *aan de decuriones* toekomt. Niettemin volgt: *quot ita ab decurionibus de loco dando atsignando statutum decretum erit, ita h(ac) l(ege) i(us) r(atum)q(ue) esto*. Nog niet genoeg. Terwijl de eerste pericoop bevatte: (*qui ludos scaenicos faciet*) *ita sessum ducito, ita locum dato distribuito atsignato*, wordt hetzelfde in negatieven zin omgezet en dus uitgebreid: *ne — aliter aliove modo sessum ducito neve duci iubeto, neve locum dato, neve dari iubeto, neve locum attribuito, neve attribui iubeto, neve locum atsignato, neve atsignari iubeto, neve quit facito, quo aliter aliove modo, adque uti locus datus atsignatus attributus erit sedeant, neve quis facito quo quis alieno loco sedeat*. In dezen stortvloed van woorden is niets nieuws behalve dat de gever van het spel ook voor de bevelen, die hij tegen het besluit der decuriones betreffende de plaatsen aan anderen geeft, verantwoordelijk is, iets, dat zonder uitdrukkelijke vermelding ook wel duidelijk is, tenzij dan dat iemand mocht denken, dat de voorzitter, die voor de goede orde in het algemeen moet zorgen, daarom ook persoonlijk ieder naar zijn plaats moet geleiden.

Indien ik niet vreesde zelf omslachtig te worden, zou ik nog op andere voorbeelden van herhaling wijzen, die niet anders zijn dan mislukte proeven van verduidelijking. Het is den steller van de wetten der derde tafel in den thans bestaanden vorm, blijkbaar te doen geweest, om de oorspronkelijke artikelen door toevoegsels te verduidelijken en te verscherpen. Meer dan eens is opgemerkt, dat de eenvoudige formule van de *lex Iulia municipalis* (v. 19, 95, 105, 126, 141), van de *Mamilia* (c. 44 einde) e. a.: *eiusque pecuniae qui volet petitio esto*, in de eerste *tabulae* onzer wet evenals in de *Salpensana* (c. 26) en de *Malacitana* (c. 58, 62, 67) luidende *eiusque pecuniae qui volet actio petitio persecutio esto*, op de laatste plaat zevenmaal (c. 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132) nog weer verder is uitgebreid tot *eiusque pecuniae qui volet recipatorio iudicio aput II virum prae-*

fectumve actio petitio persecutioque hac lege ius potestasque esto, grammaticaal valsch, al is de toevoeging van *rec. iud.* niet geheel nutteloos. Diezelfde bedoeling om de wet scherper, nadrukkelijker en duidelijker te maken is ook elders zichtbaar, hoewel dan ook slechts ten deele bereikt. In zoo verre is de wet stellig vervalscht: de derde bronzen plaat geeft niet wetsbepalingen, zooals zij gedeeltelijk door Caesar, gedeeltelijk op zijn last zijn gegeven. Maar men heeft daarom geen recht te beweren, dat zij in dien zin onecht is, dat zij te kwader trouw door een bedrieger in later tijd samengesteld en geheel uit de lucht gegrepen is.

De bewuste tabula is met eene andere hand gegraveerd. Er bestaan twee mogelijkheden: dat het origineel, waarvoor zij is in plaats gesteld, opzettelijk verduisterd is, ten einde in het belang der decuriones, in wier voordeel de meeste bepalingen op die plaat zijn, de bewoordingen te verscherpen, — of wel dat het oorspronkelijk is te loor gegaan en zoo goed en slecht als dat ging is hersteld. In beide gevallen is een onbekwame hand werkzaam geweest, iemand die door veelheid van woorden dacht indruk te kunnen maken en grammatikaal weinig ontwikkeld was. Hierin ligt niets onwaarschijns. Immers hebben wij, lettende op de beide copiën van de *lex metalli Vipascensis*, op het slot der *lex repetundarum*, op het grieksch der *volumina Herculanensia* en der *papyri Aegyptiacae*, ook op de taal van de sprekers bij Petronius, geen reden om bijzondere zorg bij het graveeren of nauwkeurige grammatikale kennis te wachten. Maar opzettelijke vervalsching uit den laatsten tijd kan moeilijk aangenomen worden; de vervalscher zoude eene vreemde vereeniging van kennis van zaken en onkunde in het wezen der taalkundige betrekkingen en constructies hebben gehad, waaraan vooreerst zonder meer afdoende bewijzen, vooral van palaeographischen aard, niet te denken is.

Het aangevoerde over de boeten in de laatste afdeeling der wet, strekt ten bewijze dat de daartoe behoorende voorschriften geheel met de bedoelingen van Caesar en Antonius stroken, maar tevens dat wij hier bepalingen vinden uit de *lex Iulia* en de *Antonia* met andere alleen op Urso betrek-

king hebbende tot een geheel samengesteld en bij de vernieuwing der platen op het eind der 1^e eeuw in redactie hier en daar gewijzigd. Hetzelfde kan, naar ik meen, door eene vergelijking van de voorschriften omtrent de ludi 128 in verg. met 70 en 71 aannemelijk gemaakt worden. En daaruit verklaart zich dan ook zeer wel dat in de schikking der wetsartikelen geen orde of regel te vinden is. Of dergelijke samenstelling ook bij andere op metaal overgeleverde wetten aan te nemen is, kan thans niet onderzocht worden. Ik herinner slechts, dat het met betrekking tot de zoogenaamde *lex Iulia municipalis* van bevoegde zijde is beweerd.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11^{den} OCTOBER 1880.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. G. BRILL, W. J. A. JONCKBLOET, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., W. C. MĒES, N. BĒETS, R. FRUIN, B. J. LINTELO DE GEER, A. KUENEN, G. MĒES AZ., D. HARTING, J. P. SIX, P. J. VETH, S. A. NABER, TH. BORRET, C. M. FRANCKEN, S. HOEKSTRA BZ., H. KEEN, J. A. FRUIN, M. J. DE GOEJE, H. VAN HEERWERDEN, C. VOSMAER, J. G. DE HOOP SCHEFFER, J. P. N. LAND, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG, J. G. R. ACQUOY, P. J. COSIJN, A. A. DE PINTO, T. M. C. ASSER, J. C. G. BOOT, secretaris, en de correspondent B. F. MATTHES.

De heer Leemans heeft bericht dat hij verhinderd is de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige zitting wordt gelezen en vastgesteld.

De heer Veth leest eene uitvoerige levensschets van wijlen het lid der afdeeling J. K. J. de Jonge, waarin hij voornamelijk diens verdiensten voor de betere kennis der vaderlandsche geschiedenis en kunst, en wat hij voor de Noordpooltochten en het Aardrijkskundig Genootschap gedaan heeft, in het licht stelde. Dit stuk zal in het Jaarboek der Akademie worden opgenomen.

De heer De Geer leest het verslag der Commissie, benoemd ter beoordeeling van de verhandeling in de vorige vergadering namens den heer J. Kappeyne van de Coppello aangeboden. Met de conclusie, strekkend tot aanbeveling der opname in de werken der afdeeling, vereenigt de vergadering zich.

De heer De Hoop Scheffer, die het vervolg zou leveren zijner bijdrage over de Brownisten, staat om het ver gevorderde uur zijne beurt af aan den heer De Goeje, die oud-Arabische berichten over Japan mededeelt. Hij wijst er op dat van de zevende tot de negende eeuw een druk handelsverkeer tusschen Arabië, Perzië en China heeft bestaan, en dat reeds toen Japan aan de Arabieren niet geheel onbekend is gebleven, hoewel met den naam Silâ niet, zooals men vroeger meende, Japan, maar het schiereiland Korea wordt aangeduid. Eerst uit een Arabisch werk getiteld »de Wonderen van Indië'' en behelzende berichten tusschen 900 en 950 opgeteekend, weten wij dat Japan het land is dat door de Arabieren *wâk-wâk* werd genoemd, en beschreven als een land rijk in goud en ebbehout. *Wâk-wâk* is niets anders dan de Chineesche naam voor Japan *wo-kwok*, en komt niet, zooals beweerd is, van den naam eens wonderbooms. Die boom, de Arabische '*oschar*', bij de botanici bekend als *Asclepias gigantea*, wordt niet eens in oostelijk, wel in westelijk Azië gevonden. De spreker deelt mede, wat hem daarvan bekend is geworden.

Deze bijdrage wordt aangenomen voor de Verslagen en Mededeelingen.

Nadat de heer De Pinto een exemplaar der tweede door hem bezorgde uitgave van A. de Pinto's Handleiding tot de wet op de rechterlijke organisatie en het beleid der Justitie voor de boekerij heeft aangeboden en hem daarvoor dank betuigd is, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

VERSLAG OVER EENE VERHANDELING
VAN DEN HEER J. KAPPEYNE VAN DE COPPELLO
OVER VIM FACERE IN HET INTERDICTUM
UTI POSSIDETIS.

In de vergadering dezer afdeeling der Akademie van 13 September jl. werd in onze handen gesteld eene verhandeling van ons medelid Mr. J. Kappeyne van de Coppello »over vim facere in het interdictum Uti possidetis», ten einde daarover rapport uit te brengen.

De schrijver knoopt zijn onderzoek aan de door Studemund herstellde plaats van Gaius IV. 170, en stelt zich voor het raadselachtige in de procedure volgens dat interdict op te helderen. Hij behandelt daartoe vooral twee punten, het vim facere, als aanvang van het proces, en de interdicta secundaria. Het vim facere ex conventu en de deductio, quae moribus fit, beschouwt de schrijver als dezelfde symbolische handeling tusschen hen, die verschil hadden over het bezit eener onroerende zaak en wier belang medebracht dit geschil aan den rechter te onderwerpen om eene beslissing te verkrijgen, wie als de laatste bezitter moest aangemerkt worden. Kon deze handeling plaats vinden na dat de een reeds het interdictum Uti possidetis tegen den ander van den Praetor verkregen had, zij kon ook, volgens den schrijver, evenzeer reeds vóór de verschijning voor den Praetor geschieden en in het proces tusschen Caecina en Aebutius treffen wij er een voorbeeld van aan, waar de vis ex conventu in eene vis armata was ontaard en waar, evenals in het proces tusschen Fabius en Tullius, blijkens Cicero's voorstelling, de vis ex conventu, vóór dat het interdictum Uti possidetis was gegeven, reeds tusschen partijen was be-

paald. De meening toch, dat dit interdictum reeds zou gegeven zijn, toen de vis plaats vond, wordt door den schrijver bestreden. Deze vis ex conventu hield dan ook, naar des schrijvers voorstelling, geen verband met de sponsiones poenales, maar deze hingen zamen met de fructuum licitatio, waardoor het bezit gedurende den loop van het proces over het bezit geregeld werd, en met de bestrijding van het bezit zelf, waardoor bleek, dat men dit niet aan partij wilde overlaten en derhalve de door den Praetor verboden stoornis plaats vond. De geheele vis ex conventu of deductio kon dus zelfs achterwege blijven, meent de schrijver, als partijen dit wenschten, omdat zij op het verdere verloop van het bezitsproces geen invloed uitoefende. Toch had zij een zeer belangrijk praktisch nut, zij diende namelijk als eene door partijen en hunne getuigen verrichte plaatsopneming, door welke werd vastgesteld, wat het object van den tusschen hen bestaanden bezitsstrijd was en elk later verschil over de identiteit der door hen bedoelde zaak werd uitgesloten. Haren vorm had de deductio ontleend aan het manum conserere bij de rei vindicatio, die het sacramentsproces over eigendom voorafging. Het proces over bezit was trouwens door den Praetor naar analogie van dat over eigendom ingericht, de fructuum licitatio en de toewijzing van het voorloopig bezit kwamen met het vindicias dare, de sponsiones met de zekerheidsstelling voor de summa sacramenti overeen, en dit bewijst de oudheid van het bezitsproces met het interdictum Uti possidetis, waaraan zich eerst later dat voor roerende zaken, met het interdictum Utrubi, aansloot.

Overgaande tot bespreking der interdicta secundaria wijst de schrijver er op, dat daarbij niet aan dwangmiddelen te denken valt tegen dengenen, die het bezitsproces niet wilde voortzetten, maar dat zij het natuurlijk gevolg waren van de weigering om het bezit van partij te bestrijden en van de daaruit voortvloeiende erkenning van dit bezit, zoodat nu elk onderzoek, wie als bezitter moest beschouwd worden, verviel en het slechts te doen kon zijn, om den erkenden bezitter zijn bezit te verzekeren. Daartoe diende vooreerst het secundair restitutorische interdict. Had hij, die weigerde

zich met het bezitsproces in te laten, de zaak onder zich, hij werd er door genoodzaakt de zaak in handen te stellen van hem, dien hij als bezitter erkend had, zoo deze bewezen had, dat hij de zaak onder zich had. En zeker, als de houder der zaak zich bewust was van eene vitiosa of clandestina possessio was het hem voordeeliger het bezitsproces te ontwijken en de zaak aan partij over te laten, dan door het bezitsproces te verliezen tot volledige schadevergoeding verplicht te worden. Hij kon immers door terstond na de uitspraak van het secundair restitutorisch interdict, eene formula arbitraria te vragen, het agere cum periculo vermijden. Bevond daarentegen de zaak zich in handen van den-
genen, tegenover wien partij van het bezitsproces had afgezien, of was de zaak hem reeds overgelaten, dan diende het andere secundaire prohibitorisch interdict om hem te waarborgen, dat niet hij, die hem als bezitter had erkend, door vernieuwde stoornis den strijd over het bezit zou doen herleven en tegen hem met een interdictum retinendae of recuperandae possessionis zou opkomen. Hij mocht nu niets doen, waardoor hij het bezit, dat hij eenmaal erkend had, weder zou bestrijden, hij mocht aangesproken wordende, geenerlei verdediging meer voeren, waarmede hij rechtstreeks of zijdelings eenig recht op het bezit dier zaak zou beweren. Maakt hij evenwel zich daarna aan stoornis van dit bezit schuldig, dan is er grond om sponsiones wegens het secundair interdict te vorderen en de eischer volstaat met het bewijs van zijn bezit en van de ondervonden stoornis. Hier is dus bij het vim fieri veto allerminst aan vis ex conventu te denken, maar beteekenen die woorden het verbod van iedere daad, van iedere handeling, waardoor het erkende bezit zou worden gestoord, waarbij het echter den verweerder vrij bleef, om zich ter rechtvaardiging zijner handelingen op zijn recht te beroepen, mits slechts het recht, waarop hij zich beriep, vreemd was aan het bezit.

Ten slotte vestigt de schrijver de aandacht op het Pandectenrecht, waarin de interdicten hunnen oorspronkelijken vorm verloren hadden, en actiones geworden waren, en dus ook de afscheiding tusschen primaire en secundaire interdicten

niet meer voorkwam. Toch bleef daarbij de natuur van het interdictum als een duplex gehandhaafd en evenzeer de exceptiën vitiosae et clandestinae possessionis en daarmede het recuperatorisch gevolg der actio, die ten doel had den genen, die het jongste bezit nec vi nec clam nec precario ab adversario had, in het bezit te stellen en hem, wiens bezit was erkend, daarin te handhaven en tegen stoornis te waarborgen. Zelfs in de uitspraken der juristen opgenomen in de Pandecten zijn de sporen van de secundaire interdicten nog terug te vinden.

Wij hebben gemeend niet beter te kunnen doen, dan op den gang van het onderzoek in het algemeen in deze Verhandeling te wijzen, om U te overtuigen, hoe belangrijk haar inhoud is en hoe zij over een moeielijk en duister onderwerp, het Romeinsche bezitsproces, een nieuw licht verspreidt en eene samenhangende verklaring geeft. Dat er twijfelingen over blijven, dat niet alle voorstellingen des schrijvers boven bedenking verheven zijn, spreekt bij zulk een onderwerp van zelf. Vooral tegen het eerste gedeelte blijven bij ons bezwaren bestaan, maar het is hier de geschikte plaats niet over bijzondere vragen uitvoerig te handelen, tegenover eene verhandeling wier verdiensten vooral daarin bestaan, dat zij niet alleen enkele punten opheldert, maar het geheele bezitsproces in zijn aard en zamenhang, in zijn verloop en gevolg ontwikkelt, die zich aanbeveelt door helderheid van vorm, door scherpheid en juistheid van betoog, door volkomen beheersching van de stof en die ongetwijfeld niet slechts op nieuw de aandacht op vele punten zal vestigen, maar die voor ieder later onderzoek van dit onderwerp een vasten grondslag zal vormen.

Wij stellen U derhalve gaarne voor deze hoogst verdienstelijke verhandeling in de werken der Akademie op te nemen.

22 September 1880.

B. J. L. DE GEER.

6 October 1880.

J. E. GOUDSMIT.

ARABISCHE BERICHTEN OVER JAPAN.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

M. J. D E G O E J E.

In het tijdvak dat in de zevende eeuw begint en met de negende eindigt, was er uit de havens der Perzische golf, al-Basra en Siráf, een levendige handel op China, die samenvalt met den bloeitijd van het Arabische khalifaat en dien van de Tangdynastie in China. In het eerste gedeelte van dit tijdvak zijn het vooral Chineesche schepen, die zelfs tot in de Perzische golf komen of ten minste de waren tot Ceylon brengen, in de tweede helft zijn de Arabisch-Perzische schepen het sterkst vertegenwoordigd. Omstreeks 700 werd in Canton eene markt voor vreemdelingen geopend en een keizerlijk beambte voor de inning der invoerrechten aangesteld ¹⁾ en in den loop der achtste eeuw vestigden zich daar vele Arabische en Perzische kooplieden. Maar weldra begrepen dezen dat Canton te ver van de rijke gewesten aan den Yangtze verwijderd was, en in 795 verlieten alle vreemdelingen de stad om zich in Khanfu, niet ver bezuiden Schanghaï, te vestigen. Deze plaats nam spoedig zoo in bloei toe, dat zij in 878 ongeveer 120,000 Mohammedanen, Joden, Christenen en Magiërs telde ²⁾. In dat jaar werd aan den bloei plotseling een einde gemaakt. Een Chineesche rebel veroverde de stad, doodde de vreemdelingen, vernielde

¹⁾ Von Richthofen, *China* I, p. 569.

²⁾ *Relation des Voyages* par Reinaud p. 63 van den text (p. 64 der vertaling). Mas'ûdi, I, 303 stelt het cijfer op 200,000. Ibno 'l-Athir, VII, 221 spreekt slechts van een zeer groot getal.

de moerbeziënboomen en knakte daardoor den handel in zijde. Sedert dien tijd komen nog wel sporadische gevallen voor van kooplieden die naar China gaan en daar zelfs fortuin maken ¹⁾, doch er was geen rechtszekerheid meer en van regelmatig verkeer kon langer geen sprake zijn. China was dus voor de Arabieren geen onbekend land. Wij bezitten uit het midden der negende eeuw in Ibn Khordâdbeh's geographie eene korte beschrijving van de vaart naar China, van zijne voornaamste havens en voortbrengselen, en in 916 schreef Abu Zeid in Basra een boek over Indië en China, waarin hij een in 851 geschreven verhaal van een koopman Soleimân geheeten over China opnam en de reis van zekeren Ibn Wahab, die zelfs de hoofdstad van China bezocht had. Deze mededeelingen onderscheiden zich naar het getuigenis van kundige Sinologen door juistheid.

Was Japan hun onbekend gebleven? In het boek van Abu Zeid leest men (p. 59 van den text): „achter China bevindt zich aan den kant van het Turkenland het gebied der Taghazghaz, een Turksch volk, en dat van den vorst van Tibet, aan den zeekant de eilanden (schiereilanden) der Silâ. De bevolking van deze is blank en leeft in vrede met den vorst van China. Zij zeggen zelfs, dat als zij dezen geen geschenken geven, er geen regen valt. Niemand van de onzen is daar geweest, zoodat hij ons over dat land kon vertellen. Er zijn witte valken.” En Mas'ûdî, de tijdgenoot van Abu Zeid schrijft (I, p. 346 ²⁾); „achter China aan de zeezijde zijn geen landen of rijken bekend, met uitzondering van Silâ en zijne eilanden. Vreemdelingen uit Irâk of andere gewesten, die in dat land komen, blijven er met zeer enkele uitzonderingen, daar de lucht zoo gezond, het water zoo helder, de grond zoo goed en alle nuttige voortbrengselen zoo rijkelijk zijn. De inwoners leven in vrede met de Chineez en hunnen vorst en zenden hem voortdurend geschenken. Men zegt dat zij een stam der Banu Amûr zijn, waartoe

¹⁾ Zooals een Jood uit Oman, die in 882 naar China ging en na 30 jaar als een rijk man terugkwam, *Merveilles de l'Inde*, p. 92 seqq.

²⁾ Ook in de *Relation des Voyages*, p. 198 van den text.

de Turken en Tataren gerekend worden''. Reinaud besloot uit deze plaatsen ¹⁾, dat met Silâ Japan bedoeld werd, en dit gevoelen heeft tot voor korten tijd algemeene instemming gevonden ²⁾.

Inderdaad schijnen verscheidene Arabische schrijvers, met name Mas'ûdî, Abulfeda en Nowairî, met dezen naam Japan bedoeld te hebben. Op Mas'ûdî kom ik later terug. Abulfeda, p. 367 van den text, zegt: »Silâ ligt aan den uitersten kant van China naar het Oosten toe, men gaat er slechts zelden ter zee naar toe; het zijn eilanden die in de Oostersche zee dezelfde plaats innemen als de gelukzalige eilanden in de Westersche zee, behalve dat zij, in tegenstelling van de laatstgenoemde, bewoond zijn en vruchtbaar''. Nowairî schrijft (MS. Lugd. Bat. 273, p. 56): »in het Oosten naast China zijn zes eilanden, die de Sailâ- (lees Silâ- eilanden heeten, en wier bewoners, naar men zegt, afstammelingen zijn van de familie van Alî, die daarheen gevlucht zijn voor de Omayaden. Men verhaalt dat nog nooit een vreemdeling die dit land betreden heeft, kon besluiten het weder te verlaten, daar de lucht zoo gezond en het water zoo helder is, ook al moest hij er in bekrompenheid leven''.

En toch is Reinaud's gevoelen onjuist. Silâ of Silô is de oud-Chineesche naam der zuidelijkste provincie van Korea, die later Sinlo genoemd werd, en bij de Japanners ontdijds Sira, later Sinra heette ³⁾. Daar het Arabische woord voor schiereiland en eiland hetzelfde is, en blijkens de producten uit Silâ uitgevoerd, de handel van dit land met Japan in de 8ste en 9de eeuw levendig was, is het niet onwaarschijn-

¹⁾ Discours préliminaire der *Relation*, p. CLXVIII seq., *Introduction* vóór de vertaling van Abulfeda, p. CCLVI seq.

²⁾ Zie bijv. Neumann's artikel over Japan in de *Encyclopaedie van Ersch u. Gruber*, p. 367. Zijn meening dat Silâ eene schrijffout voor Sipan zou zijn, is slechts een wilde conjectuur.

³⁾ Von Richthofen, p. 576. Reinaud hield Silâ voor eene schrijffout, maar was niet gelukkig in zijne poging tot verbetering (*Introduction* l.l.). Dat Silo (Sira) de oude uitspraak was voor Sinlo (Sinra) leert Hoffmann, *Nippon, Nachrichten über Koorai*, p. 93 noot, welke plaats ik aan den heer Serrurier te danken heb.

lijk, dat in de voorstelling van vele kooplieden Korea en Japan samen een groep eilanden vormden. Doch Ibn Khor-dâdbeh zegt juist: »tegenover Kântû (aan de Geele zee) liggen vele bergen. Dit is het land van Silâ, waar veel goud is. Moslems die dit land bezocht hebben, kozen het tot woonplaats, daar het zoo aangenaam is. Wat daar achter ligt is onbekend". Op een niet door von Richthofen aangevoerd bewijs voor de stelling dat Silâ Korea is, werd ik het eerst door den heer Serrurier opmerkzaam gemaakt. Abu Zeid zegt dat uit dit land de witte valken komen, en het is bekend dat deze vogel in Korea thuis hoort en van daar in China en Japan gebracht werd voor de valkenjacht ¹⁾.

De Japansche eilanden dragen bij de Arabieren een geheel anderen naam: namelijk Wâkwâk (Wôkwôk)-eilanden, waaraan echter allengs zooveel wonderlijk klinkende verhalen werden verbonden, dat ernstige geographen als Jacût en Abulfeda hem niet of nauwelijks durfden opnemen. Door Europeesche geleerden is de naam, voor zoover mij bekend is, slechts eenmaal, doch als bloot vermoeden zonder bewijs ²⁾, met Japan in verband gebracht. Langlès ³⁾ hield ze voor de Sunda-eilanden; Reinaud ⁴⁾ spreekt zich niet stellig uit, maar schijnt ze aan den kant van Madagascar te plaatsen; de Slane ⁵⁾ houdt ze voor de Seychellen; Marcel Devic, de vertaler van een Arabisch boek, getiteld »de Wonderen van Indië," waarover ik later veel te zeggen heb, schrijft in eene noot, p. 169: »Waqwaq is een vrij slecht bepaalde streek, maar die tot de Maleische eilanden schijnt te behooren."

De waarheid is, dat bijna alle Arabische geographen de

¹⁾ *Kasira gaki* par L. Serrurier, p. 51 seq., Schlegel et Verster, *Traité de fauconnerie*, p. 65—67, waar men de plaatsen vertaald vindt, door Hoffmann over dit onderwerp verzameld.

²⁾ Tausend u. eine Nacht, teutsch von Habicht etc. 1825, I. p. 299. Anm. 24.

³⁾ *Voyages de Sindbad*, p. 147.

⁴⁾ *Introduction*, p. CCCV, CCCVIII en CCCXV.

⁵⁾ *Prolegomènes d'Ibn Khaldoun*, I, 95, noot 3.

Wâkwâk-eilanden in het uiterste Oosten plaatsen. De text van Ibn Khordâdbeh (p. 67) is corrupt, maar met weinig moeite, gedeeltelijk volgens het handschrift, goed te herstellen. Hij luidt dan: »ten oosten van China is het land der Wâkwâk, dat rijk aan goud is, zoodat de inwoners de kettingen der honden en de halsbanden der apen van goud maken. Zij brengen hemden met goud geweven ter markt. In Wâkwâk is voortreffelijk ebbenhout." Een weinig later, spreekt hij over Silâ, dat hij dus goed van Wâkwâk onderscheidt, en vermeldt onder de producten, die uit China en Indië uitgevoerd worden (p. 68) »uit Wâkwâk goud en ebbenhout." Op dezelfde bladzijde zegt hij: »de lengte dezer zee (der Indische zee) is van Kolzom ('t oude Clysma bij Suez) tot Wâkwâk 4500 parasangen," welke woorden van hier in het reisverhaal van Sindbad in de Duizend en ééne Nacht zijn overgenomen. Istakhrî en Ibn Haukal, die zich in hunne geographie evenals Mokaddasî tot het gebied van den Islâm bepalen, hebben den naam alleen in hunne beschrijving van de Perzische zee, die zij een golf noemen van den Oceaan, welker begin is aan de grenzen van China en Wâkwâk ¹⁾. Hun tijdgenoot Ibno 'l-Fakîh noemt Wâkwâk een volk achter China en zegt evenals de anderen dat de Indische Oceaan van Kolzom tot Wâkwâk van China reikt ²⁾. Jacût zegt niets dan »Wâkwâk is een land boven China, waarover in de fabelachtige vertellingen gesproken wordt." In de *Mafâtih-al-Olûm*, in het laatst der tiende eeuw geschreven (MS. Lugd. Bat. 514, f. 66 r.) worden China en Wâkwâk ook naast elkander geplaatst in Oost-Azië. Ook bij Bîrûnî, Edrisî, waar hij Mas'ûdî niet afschrijft, Kazwîni, Dimaschkî en anderen vinden wij steeds Wâkwâk ten oosten van China met meer of min nauwkeurige bijzonderheden. Zoover ik weet, is Mas'ûdî (met degenen die hem nageschreven hebben) de eenige die deze eilanden met Zuid-

¹⁾ Mijne *Bibliotheca geogr. Arab.*, I, p. 122, II, p. 193.

²⁾ Cod. Brit. Mus. fol. 2 en 3. Ik heb dit uittreksel aan Prof. Loth te Leipzig te danken.

Africa in verband brengt en Wâkwâk voor het uiterste land houdt als men Zanguebar en Sofâla voorbij is, evenals Silâ 't uiterste land is achter China (III, p. 6 en 7). Dit verschil moet een onoplosbaar raadsel schijnen, tenzij men weet dat de voorstelling van Hipparchus, volgens welke Zuid-Africa zich zeer ver naar het Oosten omhoog, zoodat de Indische zee een binnenzee werd als de Middellandsche, die van zeer vele Arabieren was geworden. Er waren zelfs in de 9e eeuw nog verscheidene geleerden, die meenden dat Indus en Nijl takken van één rivier waren ¹⁾, en hoewel door bereisde mannen als Mas'ûdi dit voor onmogelijk verklaard werd, viel daarom de oude voorstelling niet weg, maar werd de samenhang tusschen Zuid-Africa en Oost-Azië slechts verder oostwaarts geschoven. Wat ons derhalve een onverzoenlijk verschil lijkt, was voor de Arabieren van Mas'ûdi's tijd slechts een vraag van min of meer zuidelijke of noordelijke ligging ²⁾.

Reinaud had dus wat de plaats dezer eilanden betreft, wel wat verder kunnen komen met de bronnen die te zijner beschikking waren. Doch eerst na zijn dood is een nieuwe bron bekend geworden, die daaromtrent veel meer licht geeft. De heer Ch. Schefer te Parijs liet verscheidene jaren geleden voor zijne rijke verzameling een handschrift in Constantinopel afschrijven, dat den titel draagt »de Wonderen van Indië" en een bundel van allerlei verhalen over Indië en de Indische eilanden, Zanguebar en China bevat, alle uit den mond van scheepskapiteins opgeteekend en wel ongeveer tusschen de jaren 900 en 950. Deze verhalen betreffen hoofdzakelijk buitengewone avonturen door de reizigers beleefd en vreemde dingen door hen gezien, en het spreekt van zelf dat er wel eens wat overdrijving onder loopt, maar zij zijn authentiek en bevatten zeer vele belangrijke bijzonderheden. De heer Marcel Devic heeft daarvan in 1878

¹⁾ Zie mijne *Descriptio al-Magrebi*, p. 11.

²⁾ Merkwaardig is het, dat Ibno 'l-Fakîh twee Wâkwâk's aanneemt. Hij noemt het eene Wâkwâk van China, 't andere Wâkwâk van Yemen, (of Wâkwâk van het Zuiden) en zegt dat uit het laatste slecht goud voortkomt.

eene Fransche vertaling gegeven, onder den titel »Merveilles de l'Inde", waaruit men het boek kan leeren kennen. Onge-
 lukkig was het handschrift van den heer Schefer dat Devic
 gebruikt heeft, lang niet vrij van fouten en heeft de ver-
 taler, hoezeer overigens voor zijne taak berekend, meer dan
 eene passage onjuist vertaald of als onverstaanbaar uitge-
 laten. De heer Schefer had de goedheid mij eenige jaren
 geleden een afschrift van zijne copie mede te deelen, dat
 in Constantinopel door den heer Rittershausen voor mij op
 het origineel is gecollationeerd. Ook dit origineel is niet
 correct, maar met zeer weinige uitzonderingen is de text
 zuiver te herstellen. Ik hoop te zorgen dat deze eerlang
 gedrukt wordt. — In dit boek nu komen eenige passages
 over de Wâkwâk-eilanden voor, waarvan ik de belangrijkste
 hier mededeel: »(HS. Schefer p. 51, Fransche vert. p. 57)
 »Mohammed ibn Bâbischâd vertelde mij, dat iemand die de
 »Wâkwâk bezocht had, hem verhaald had, dat aldaar groote
 »boomen zijn met ronde en soms langwerpige bladeren. Zij
 »dragen vruchten die den vorm van kauwoerden hebben,
 »maar wat grooter zijn, en die eenige gelijkenis met men-
 »schengezichten hebben. Als de wind ze beweegt, geven
 »ze geluid, want van binnen zijn zij opgeblazen (hol), evenals
 »de vrucht van den 'oschar-boom, en als men ze van den
 »boom afplukt, gaat de wind er terstond uit en blijft slechts
 »het vel. Een der matrozen zag een dezer vruchten met
 »een gezicht, waariu hij zin had; hij plukte ze om ze mede
 »te nemen, maar op 't zelfde oogenblik ging de wind er
 »uit en werd de vrucht zoo slap als een doode kraai."

(HS. p. 130, Fr. vert. p. 148). »Ik heb lieden gespro-
 »ken, die een man ontmoet hadden, die de Wâkwâk bezocht
 »en daar handel gedreven had. Hij beschreef den omvang
 »der steden en eilanden, en ik bedoel met dit woord »omvang"
 »niet dat het land groot is, maar de bevolking is talrijk.
 »Zij hebben eenige gelijkenis met de Turken, en zij zijn van
 »alle schepselen Gods het vernuftigst in handwerken; in het
 »geheele land wordt deze kunstvaardigheid aangekweekt. Overi-
 »gens zijn zij vol listen en bedrog, geslepen en wakker in
 »alle zaken."

(Ibid.) »Ibn Lâkîs verhaalde mij dat zij van de bewoners »der Wâkwâk verbazende dingen hebben gezien. In het »jaar 334 (945) namelijk, kwamen zij tot hen in ongeveer »duizend schepen en bestreden hen hevig, doch konden hun »de baas niet worden, daar Kanbalo ¹⁾ goed bevestigd is »en als een sterk kasteel ligt in een baai door zeewater »omspoeld. Eenige inwoners der stad met hen in aanra- »king gekomen, vroegen hen waarom zij juist tot hen bij »voorkeur koers gericht hadden. Zij zeiden dat zij tot hen »gekomen waren, daar zij waren hadden voor hun land en »China geschikt, zooals ivoor, schildpad, pantervellen en »amber, en dat zij negers noodig hadden, daar dezen sterk »en goed voor het werk waren. Voorts verhaalden zij dat »zij een jaar voor de reis gebruikt hadden, dat zij eenige »eilanden hadden geplunderd op zes dagreizen afstand van »Kanbalo, en vele bekende steden en dorpen van Sofâla der »Zendj vermeersterd hadden, behalve verscheidene onbekende. »Als nu het verhaal van deze menschen waar is, dat zij »een afstand van een jaar afgelegd hadden, bevestigt dat »de juistheid van hetgeen Ibn Lâkîs mij zeide over de Wâkwâk- »eilanden, en dat zij liggen tegenover China.”

Behalve deze plaatsen zijn er nog drie welke duidelijk bewijzen, dat Wâkwâk in het verre Oosten bij China ligt, maar zij zijn wat te langdradig of vereischen te veel toelichting, om ze hier mede te deelen. Het laatste uittreksel is voor ons van het grootste gewicht, daar het boven allen twijfel verheft, dat het land Wâkwâk een beschaafde staat was van niet geringe macht. De uitzending van zulk een aanzienlijke vloot voor eene zoo lange reis om slaven en andere handelsartikelen van Oost-Afrika te halen, onderstelt eene hooge mate van kunde en van welstand. Welke eilandenaanstaat naast China kan dit zijn dan Japan, op welks inwoners ook boven allen toepasselijk is, wat in het vooraf-

¹⁾ Eene door de Arabieren druk bezochte koopstad, waarschijnlijk aan de noord westkust van Madagascar gelegen. Vgl. Yule, *Marco Polo*, II, p 348.

gaande uittreksel over de ongemeene kunstvaardigheid gezegd wordt?

Maar hoe komen de Arabieren aan den naam, dien zij aan dit land geven? Het gewone verhaal bij de Arabische schrijvers is, dat de Wâkwâk-eilanden zoo zouden heeten naar een boom met zeer eigenaardige vruchten, over welken ik later zal handelen. Maar de geleerde Bîrûnî ¹⁾ zegt dat dit onwaar is: »De naam Wâkwâk is niet, zooals het volk »gelooft, naar een boom gegeven, die vruchten draagt als »mensenhoofden die schreeuwen, maar . . .” Er zijn in den text, zooals Reinaud, de uitgever van dit stuk, had moeten opmerken, eenige woorden uitgevallen, vermoedelijk »het is de naam van het land zelf”. Ook in het uittreksel uit de oude reisverhalen, dat ik medegedeeld heb, bestaat tusschen den boom en den naam des lands geen verband, evenmin als bij Ibn Khordâdbeh dit te vinden is. Het vermoeden lag voor de hand, dat de Arabieren en Perzen den naam van de Chineesche kooplieden hebben geleerd. Dit vermoeden werd door de heeren Serrurier te Leiden en Geerts te Yokohama weldra tot zekerheid gebracht. De Chineesche naam van Japan is, en dat wel volgens de uitspraak van het dialect van Canton, waar de Arabieren dien moeten gehoord hebben, Wo-kwok, waarvan het eerste deel de eigenlijke naam is, het tweede »land” beteekent. De Japaners spreken zelve den naam als Wa-kokû uit. De naam Japan of liever Jipen »Oorsprong der zon” kwam eerst in 't laatst der zevende eeuw op ²⁾ en verdrong den ouden naam niet dan langzamerhand. Dat de Arabieren en Perzen zelve geen handel op Japan gedreven hebben, is zoo goed als zeker. Waarschijnlijk hebben de Chineezzen hen niet aangemoedigd met dezen staat betrekkingen aan te knooien en zijn vele verhalen over de gevaren aan een bezoek der Wâkwâk verbonden, door de Chineezzen aan de kooplieden

¹⁾ Bij Reinaud, *Fragments arabes et persans relatifs à l'Inde*, p. 93, vert. p. 124.

²⁾ Ma-toan-lin volgens de vertaling van d'Hervey de Saint Denys, *Ethnographie des peuples étrangers à la Chine*, I, p. 87.

opgedischt. Wat de Arabieren dus over Japan weten, hebben zij evenals den naam in China geleerd en slechts vermeerderd met het een en ander door daarheen afgedwaalde scheepskapiteins verteld. Dat deze laatsten zich ook wel eens kunnen vergist hebben en een eiland voor een der Wâkwâk-eilanden hebben aangezien, dat niet tot Japan behoorde, behoeft nauwelijks herinnerd te worden ¹⁾.

Nu wij dus weten dat Wâkwâk (of Wokwok) de naam is, waaronder Japan bij de Arabieren bekend was, is het de moeite waard op te sommen wat zij ons over dit land berichten:

Ibn Khordâdbeh verhaalt dat het zoo rijk aan goud is, dat men zelfs de hondenkettingen en apenhalsbanden van dit metaal maakt. Dit wordt in min of meer afwijkenden vorm naverteld door Edrisî, Kazwîni, die echter Mohammed ibn Zakârîja ar-Râzî zijn zegsman noemt, Dimaschkî, Ibno 'l-Wardî, Ibn Jjâs en het Perzische lexicon *Borhân Kâti'*. De eerste (vert. Jaubert, I, p. 94) verhaalt daarbij dat het goud zoowel in staven als in den vorm van stofgoud wordt uitgevoerd. Dimaschkî zegt (p. 167 van den text) dat het ijzer bij hen grooter waarde heeft dan het goud en dat zij in den handel ijzer gebruiken waar andere volken goud bezigen. Dit stemt treffend overeen met hetgeen de Chinees Ma-toan-lin van de Schin-han op Korea verhaalt ²⁾: »in den handel gebruiken zij ijzer in plaats van de koperen munt van China en zij betalen hunne schatting aan China in dit-zelfde metaal". Dezelfde spreekt ook van de kostbaarheid van het ijzer op de Lieu-Kieu-eilanden ³⁾. Het gebruik van koperen munten in Japan, volgens het Chineesche model, da-

¹⁾ Enkele geleerden hebben den van de Indiërs overgenomen naam Jamakota op Japan toegepast, dat zij dan Djamakût noemen, maar deze naam is nimmer in gebruik gekomen. Zie de aanhalingen bij Juynboll, *Lexicon Geogr.* V, p. 88.

²⁾ D'Hervey l. l. p. 34 seq.

³⁾ P. 425.

teert nit het laatst der negende eeuw ¹⁾. Ibno 'l-Wardī zegt dat men de paleizen der aanzienlijken van goud maakt. Bijn hetzelfde bericht ons Marco Polo ²⁾, wiens woorden zijn: »Ik zal u iets wonderbaarlijks vertellen over het paleis van den heer van dit eiland. Gij moet weten dat hij een groot paleis heeft, waarvan het dak geheel met fijn goud bekleed is, zooals de daken onzer kerken met lood, zoodat het nauwelijks mogelijk zou zijn, er de waarde van te schatten. Bovendien, het plaveisel van het paleis en de vloeren der kamers zijn geheel van goud, in platen van een goede twee vingers dik als steenen platen; en de vensters zijn van goud, zoodat in één woord de rijkdom van het paleis alle grenzen en alle geloof te boven gaat". Yule geeft eene dergelijke beschrijving uit een Chineeschen schrijver ³⁾. Zonder twijfel hebben zoowel de Arabier als de Venetiaan hun overdreven verhaal uit China. De historische achtergrond is misschien enkel het gebruik van vergulden daken. Doch de hoofdzak, dat het goud in Japan overvloedig en goedkoop was, is ongetwijfeld waar ⁴⁾.

Dat Japan uitmuntend ebbenhout voortbrengt, wordt behalve door Ibn Khordādbēh ook door Bīrūnī, Edrīsī en Kazwīnī ⁵⁾ gezegd. De laatste deelt daarbij eenige bijzonderheden over den boom mede. Inderdaad komt dit hout onder de producten van Japan voor in de groote Japansche Encyclopaedie, Boek 82, p. 25, volgens de inhoudsopgave van Abel Rémusat ⁶⁾ en de heer Serrurier schrijft mij: »Diospyros Ebenum, den boom die het ebbenhout levert, vind ik onder de Japansche flora, bekend als *Kokū-tau*".

Wat in de »Wonderen van Indië" over de kunstvaardigheid der bewoners gezegd wordt, vindt men ook bij andere

¹⁾ Zie de belangrijke noot van d'Hervey l. l. p. 96 seq.

²⁾ Ed. Yule, II, p. 200.

³⁾ P. 202, Note 3.

⁴⁾ Vgl. Yule l. l. Note 2 en II, p. 60.

⁵⁾ I, p. 108, II, p. 21.

⁶⁾ *Notices et Extraits*, XI, p. 273.

schrijvers. Ibn Khordâdbeh en naar hem Kazwîni spreken van hemden met goud geweven, die de inwoners ter markt brengen. Ibno 'l-Wardî en Ibn Ijâs schrijven: »de bewoners van Wâkwâk zijn zeer vernuftig in handwerken, zoodat zij hemden weven met mouwen en lijven uit één stuk. Uit kleine stukken hout bouwen zij groote schepen en zij maken houten huizen, die op het water drijven». Ibno 'l-Wardî noemt al-Haukalî, d. i. Ibn Haukal als zijn zegsman, doch waarschijnlijk ten onrechte. Edrisî ¹⁾ geeft dezelfde bijzonderheden, met nog andere door dezelfde schrijvers van de Wâkwâkbewoners verhaald, in de beschrijving van andere eilanden.

Dat Japan sterk bevolkt was, leeren wij alleen uit de »Wonderen van Indië'', maar dat de inwoners eenige gelijkenis met de Turken hebben, vinden wij ook bij Mas'ûdî, die dit verhaalt van de inboorlingen van Silâ, dat hij met Japan verwart, en bij Birûnî, wiens voorstelling echter zeer onduidelijk is, daar hij Wâkwâk tot het rijk van Komêr rekent, met welken naam Birûnî evenals Ibn Khordâdbeh ²⁾ Kambodja schijnt te bedoelen. — Bij deze vergelijking moet men in 't oog houden dat Turken bij de oudere Arabieren dikwijls een even wijde beteekenis had als Scythen bij de Grieken, en ook de Tataren insluit.

De belangrijkste mededeeling over Japan is die over de expeditie naar Oost-Africa in 945 (= 334 H.). Misschien is het niet te gewaagd eenig verband te zoeken tusschen den sedert 880 zoo treurigen toestand in China, die eerst in 960 met de opkomst der Sungdynastie weder begon te verbeteren, en een opbloeien van handel en scheepvaart in Japan. Karakteristiek is het, dat de Japanners yvoor, schildpad en andere waren gaan halen, niet slechts voor zichzelf,

¹⁾ I, p. 69.

²⁾ Sprenger, *Post- und Reiserouten*, p. 89, Yule „*Khmer, or Kamboja proper*” (noot tot Marco Polo II, 222). Gildemeister *de rebus Indicis*, p. 58 seqq. meende ten onrechte dat het een naam van Malabar was, en Dimaschkî (p. 167) schijnt Komêr eveneens voor Malabar te houden, als hij zegt dat men van Malabar naar Wâkwâk gaat.

maar ook die voor de Chineesche industrie noodig zijn, en dus bij het verval van den Chineeschen handel optreden als marktschippers voor het Hemelsche Rijk. Dat zij zoo goed weten waar zij die waren moeten vinden en de geschiktheid der negers voor den arbeid reeds waardeeren, bewijst dat deze onderneming niet hunne eerste was naar deze streken. Daar volgens mededeeling van den heer Serrurier in de ons bekende Japansche boeken van dezen tocht geen melding wordt gemaakt, schijnt hij eene bijzondere onderneming van kooplieden en daimio's ¹⁾ geweest te zijn. De schepen zullen ook wel niet de grootte der Chineesche jonken gehad hebben, zooals die door Marco Polo en Ibn Batûta worden beschreven ²⁾. Eerder mogen wij vergelijken wat ons bericht wordt van de vloot, waarmede Kublai in 1293 Java trachtte te veroveren, die volgens d'Ohsson ³⁾ duizend schepen telde met 30,000 koppen bemand.

In het Perzische lexicon *Borhân Kâti'* lezen wij dat in Wâkwâk vele apen zijn, die geleerd hebben het huis te bezemen, brandhout uit het bosch te halen en ander werk te doen. Ik vind dit niet bij andere schrijvers. In de »Wonderen van Indië» wordt hetzelfde nagenoeg verhaald over de apen in Yemen (vert. p. 67 seq.) Doch dat in Japan apen zijn en deze voor kunsten gedresseerd worden, is bekend. In de »Wonderen van Indië» wordt nog over een soort van gevleugelden scorpioen gesproken, welks beet zeer vergiftig is. Elders heb ik daarover niets gevonden.

Ik kom nu aan de verhalen over den wonderboom, die bij alle latere schrijvers de hoofdzaak is in de beschrijving van Wâkwâk. Ibn Khordâdbeh spreekt er niet van, Birûni schijnt het voor een sprookje te houden. Mas'ûdi is vermoedelijk de eerste, die het verhaal 't eerst in alle kleuren en geuren heeft gegeven, ten minste als wij Edrisi mogen gelooven, die zegt

¹⁾ Dat er in dien tijd daimio's waren met aanzienlijke macht, blijkt uit verschillende plaatsen van de Chroniek van Japan vertaald door Titsing, b. v. onder de jaren 939 en 940, mij door den heer Serrurier aangewezen.

²⁾ Ed. Yule II, 195 seqq. met de ophelderingen van den geleerden uitgever.

³⁾ Bij Reinaud, *Introduction*, p. CDXXV. Vgl. Marco Polo II, p. 218.

(I, p. 92), dat Mas'ûdi over dien boom zoo onwaarschijnlijke dingen vertelt, dat het hem niet mogelijk is, ze na te verhalen. In hetgeen ons van Mas'ûdi's geschriften bewaard is gebleven, vinden wij er niets van. Het oudste verhaal over den boom dat wij hebben is dat in de »Wonderen van Indië", dat ik boven heb medegedeeld.

Kazwîni heeft: »Men zegt dat de eilanden Wâkwâk genoemd worden, omdat daar een boom groeit, welke vruchten draagt, die gelijken op vrouwen welke aan het hoofdhaar zijn opgehangen. Als deze rijp zijn, laten zij den kreet »wâkwâk" hooren, waarin de bewoners van het land iets hooren, dat hun als voorbeduiding geldt." Dimaschkî zegt (p. 149): »De wâk is een Chineesche boom, die gelijkt op den notenboom en den cassiaboorn. Zij draagt een vrucht, die op een mensch gelijkt en die, als zij rijp wordt, eenige malen het geluid »wâkwâk" geeft en daarop afvalt. De bewoners dezer eilanden en de Chineezzen maken uit deze klanken voorspellingen op." Ibn Ijâs geeft uit het boek *Ikhtirâk al-âfâk* het volgende uittreksel: »Dit eiland is (Deze eilanden zijn) Wâkwâk genoemd, omdat daar een afgezonderd eiland is, waar een boom groeit met vruchten, die op vrouwenhoofden gelijken, die aan het haar zijn opgehangen. Als een dezer vruchten rijp is, schreeuwt zij met luider stem »wâkwâk, geloofd zij Allâh al-Khallâk (de Schepper)", dan valt zij af en sterft onmiddellijk. De bewoners haasten zich dan haar te nemen, daar zij vele nuttige eigenschappen heeft." Ibnô 'l-Wardî verhaalt dat de vruchten de gelijkenis van volkomen vrouwen hebben, zooals hij in bijzonderheden beschrijft, en dat zij zich uit een omhulsel als een grooten zak ontwikkelen. Zoodra zij echter de lucht en het zonnelicht voelen, schreeuwen zij »wâkwâk" zoodat het haar waaraan zij hangen scheurt, en zij afvallen en sterven. In het bekende verhaal der Duizend en ééne Nacht, waarin Hasan al-Basrî naar de Wâkwâkeilanden reist om zijne vrouw en kinderen te zoeken, verhaalt eene vrouw van het land: »Langs deze rivier is een andere berg, verschillende van dien welken wij gevolgd zijn, en deze heet de Wâkwâkberg. Wâkwâk is de naam van een boom, die vruchten draagt op menschenhoof-

»den gelijkende. Als de zon nu opgaat, roepen deze hoofden
 »»wâkwâk, geloofd zij Allâh al-Khallâk'', en als wij dien kreet
 »hooren, weten wij dat de zon is opgegaan; als de zon on-
 »dergaat, roepen zij hetzelfde en weten wij dat de zon is
 »ondergegaan."

Volgens het Perzische lexicon *Borhân Kâti*' is »Wâkwâk of
 »Wâkwâk de naam van een eiland in den Oceaan, of volgens
 »sommigen de naam van een berg, waar een boom groeit,
 »waarvan de vruchten de gedaante van menschen en ook van
 »andere dieren hebben. Uit die gedaanten komen wonderlijke
 »en vreemde geluiden, zij spreken en antwoorden, maar als
 »zij van den boom afgevallen of geplukt zijn, geven zij geen
 »geluid meer. Die boomen noemt men ook *wâkwâk*. Iemand
 »anders zegt, dat aldus een boom in Hindostan heet, die el-
 »ken morgen bladeren voortbrengt en bloemen draagt, welke
 »avonds verwelken en afvallen."

Uit al deze berichten meende ik te mogen besluiten dat
 in Japan een boom zou groeien met blaasachtige vruchten,
 die eenige gelijkenis met een menschen- of kinderhoofd heb-
 ben en bij het afplukken met geluid barsten. Was dit het
 geval, dan zou dit nog eene bevestiging zijn van mijn resul-
 taat, dat Wâkwâk Japan is. Ik schreef dus aan den heer
 Geerts te Yokohama om inlichtingen, die deze de goedheid
 had mij zoo volledig te geven als ik maar kon wenschen.
 Hij durft mij stellig verzekeren dat een boom eenigszins aan
 de beschrijving van den wonderboom beantwoordende noch
 in de werkelijkheid, noch in verhalen, volksoverleveringen of
 kindersprookjes in Japan bestaat. Het is waar dat de in
 1713 uitgegeven groote Japansche Encyclopaedie *Wa-kan-
 zan-sai-dzu-e* een verhaal over een wonderboom heeft, dat
 veel overeenkomst vertoont met dat der Arabieren, maar voor-
 eerst wordt deze geplaatst in een land dat stellig Japan niet
 is, en dan is dit verhaal zeker uit een Chineesche bron over-
 genomen ¹⁾. »Zelfs bij de grootste naturalisten in Japan, zoo

¹⁾ De Chineesche Encyclopaedie, waarvan deze Japansche eene uitge-
 breide bewerking is, werd in 1607 voltooid, in 1609 uitgegeven, Abel
 Rémusat, *Not. et Extr.*, XI.

schrijft de heer Geerts, zooals mijn ouden vriend Ito Keiske te Yedo, bestaat er volslagen onwetendheid omtrent het bericht.

Het verhaal uit de genoemde Encyclopaedie, Boek 14, p. 18, dat ik reeds vroeger van den heer Serrurier vertaald ontvangen had, werd mij door den heer Geerts ook medegedeeld. Het luidt aldus: »Taschi is een tusschen bergen en dalen aan de zuidwestelijke zeekust gelegen land, 't welk duizend *ri's* (mijlen) van ons verwijderd is In dat land vindt men een boom (of boomen), die bloemen draagt aan de toppen der takken, welke op een menschenhoofd gelijken. Zij verstaan de menschelijke spraak niet, maar als men hen iets vraagt, lachen zij slechts. Wanneer zij lang achtereen lachen, verwelken zij plotseling en vallen af."

Wat land met den naam Taschi bedoeld wordt, wist ik reeds uit Bretschneider's belangrijke brochure *On the knowledge possessed by the ancient Chinese of the Arabs and Arabian colonies and other western countries* ¹⁾. Het is de naam van Arabië en het geheele Khaliefenrijk. De heer Geerts had de goedheid den heer Bretschneider in Peking nog eens in 't bijzonder over de vraag te raadplegen. Het antwoord van dezen was, dat hij van een dergelijken boom nooit iets vernomen had. In de groote Chineesche Encyclopaedie van Mattoan-lin in 1275 uitgegeven, komt onder het artikel Japan niets voor, dat op den boom betrekking heeft. Maar mijn ambtgenoot G. Schlegel vond voor mij onder Ta-shi-h (Tadjik) in Boek 39 het volgende bericht: »Een der vorsten had een gezant uitgestuurd om met een schip, van kleeding en levensmiddelen voorzien, in zee te steken. Na acht jaren rondgezwalkt te hebben, ontdekten zij aan de uiterste westersche grenzen, midden in zee, eene vierkante rots; op deze rots groeide een boom (of boomen) met roode takken en groene bladeren, waaraan overal kleine kinderen van 6 of 7 duim lengte groeiden. Toen zij menschen zagen, konden zij niet spreken, maar alleen lachen en met handen

¹⁾ London, Trübner, 1871. Bretschneider heeft hetzelfde onderwerp behandeld in *Notes and Queries of China and Japan*, Vol. IV (1870), p. 105 seq.

» en voeten spartelen. Zij zaten met hun hoofd aan de takken van den boom vast; maar als men ze er aftrok en in de hand nam, werden zij dadelijk dor en zwart; de naam van dien boom was *ie-mie*. De gezant keerde met een tak van dien boom huiswaarts, die thans nog in het paleis van den vorst der Tadjiks bewaard wordt."

Het is duidelijk, dat hetgeen hier en in de Japanische Encyclopaedie staat slechts andere vormen zijn van dezelfde legende. De vervanging van *vrucht* door *bloem* is alleen in de Japanische vertolking, maar daar, volgens mededeeling van den heer Serrurier, de Japanische uitspraak van de twee Chineesche teekens voor *bloem* en *vrucht* beide *küwa* is, kan dit verschil uit eene vergissing verklaard worden; de opvatting van het geluid als *lachen* hebben de Chineesche en Japanische opvatting gemeen. De overige trekken vindt men in de Arabische vormen der legende terug, zooals de vorm van het menschenhoofd uit de Japanische, het vastzitten aan den tak met het hoofd (hoofdhaar) uit de Chineesche, het verband tusschen het geluidgeven en het afvallen of sterven der vrucht uit de Japanische, het dor en zwart worden als men ze afplukt uit de Chineesche. Het is dus wel stellig en zeker, dat er in beide van denzelfden boom sprake is als in de Arabische legende.

Maar het allervreemdste is, dat volgens de Chineezzen deze boom juist eene groote merkwaardigheid van het *Arabische land* is. Nu wij op goed gezag mogen aannemen dat een boom eenigermate met den boom der legende overeenkomende in Oost-Azië niet te vinden is, rijst de vraag of die in West-Azië voorkomt. Hierop kan ik een volkomen bevestigend antwoord geven. De boom is de Arabische '*oschar*', dezelfde welks vrucht met die van den wonderboom in de »Wonderen van Indië" wordt vergeleken, de *Asclepias procera* of *gigantea* der botanici, en de vrucht is de bekende Sodomsappel. Deze eigenlijk subtropische boom, die veel in Opper-Egypte en Nubië, alsmede in Sudan en Hindostan voorkomt, groeit ook in Yemen en in Palaestina bij de Doode Zee. Ziehier nu de beschrijving die Robinson (Palästina, II, p. 472 seqq.) van den boom geeft: »Wij

»zagen hier (in Engedi) verscheidene zulke boomen, wier
 »stammen in doorsnede zes of acht duim dik waren en wier
 »geheele lengte tien tot vijftien voet bedroeg. De boom
 »heeft eene kurkachtige bast, grijsachtig van kleur, met
 »lange ovale bladeren; en naar zijn algemeen uiterlijk en
 »karakter zou men hem voor een reusachtige overblijvende
 »soort honden van een melk- of zijdekruid, dat men in het
 »noorden der Amerikaansche staten vindt. De bladeren en
 »bloesems gelijken veel op die der laatstbedoelde, en breekt
 »men er een stuk af, zoo vloeit evenals uit deze eene menigte
 »melkachtig sap. De vrucht heeft uiterlijk veel overeenkomst
 »met een grooten gladden appel of een chinaasappel en hangt
 »in risten van drie of vier bijeen; als zij rijp is, heeft zij
 »eene geelachtige kleur. Zij zag er schoon en verleidelijk
 »uit en voelde week aan; maar als men ze drukt of stoot,
 »zoo barst zij met een kua!, als een blaas, en blijven slechts
 »de lappen van de dunne schil en een paar vezels in de
 »hand over. Zij is inderdaad hoofdzakelijk met lucht ge-
 »vuld als eene blaas, waardoor zij de ronde gedaante ver-
 »krijgt; terwijl in het midden een klein dun zaadhuisje
 »van de steel uit doorloopt en door draadjes met de schil
 »verbonden is. Dit zaadhuisje bevat eene kleine hoeveelheid
 »fijne zijde met zaadjes, net als dat van het zijdekruid,
 »hoewel veel kleiner, want het is nauwelijks het tiende deel
 »daarvan groot. De Arabieren verzamelen die zijde en draaien
 »daarvan lonten voor hunne vuursteen, die zij boven de
 »gewone lonten verkiezen, daar zij, om vuur te vatten, geen
 »zwavel noodig hebben. Het stelligste bericht, dat wij van de
 »zoogenaamde Sodomsappelen hebben, vindt men bij Josephus,
 »die als inboorling des lands een grooter gezag heeft dan
 »Tacitus of andere buitenlandsche schrijvers. Nadat hij van
 »de verbranding der vallei en de nog zichtbare kenteekenen
 »van het goddelijk vuur gesproken heeft, zegt hij dat »er
 »nog asch te vinden is, hervoortgebracht in vruchten, die
 »wel een kleur hebben als eetbare vruchten, maar zich in
 »rook en asch oplossen, zoodra men ze met de hand plukt”.
 »In deze beschrijving vind ik, na behoorlijke aftrekking van
 »het wonderbare, zooals bij alle volkssagen, niets wat niet

» bijna letterlijk van toepassing is op de vrucht van den » *'oschar*, zooals wij die zagen. Zij moet met groote voorzichtigheid geplukt en aangepakt worden, zal zij niet uiteenspringen. Wij trachtten eenige takken en vruchten naar » Jerusalem mede te nemen, doch het gelukte ons niet."

De beschrijving van dezen boom en die van den wonderboom stemmen in de hoofdzaak zoo merkwaardig overeen, dat men niet twijfelen kan aan de identiteit. De ovale vorm der donkergroene bladeren wordt in de » *Wonderen van Indië*" aangegeven, waar ook de algemeene gelijkenis van de vrucht van den wonderboom met die van den » *'oschar* wordt genoemd. Dat de vruchten in de legende wat grooter zijn dan in de werkelijkheid, is niet te verwonderen. Maar Plinius en Gregorius van Tours ¹⁾ beschrijven de vruchten ook als » *poma in modo cucurbitarum*", evenals zij in de » *Wonderen van Indië*" met de kauwoerde worden vergeleken. De Arabieren noemen de vrucht *djirâ al-'oschar* en dit woord wordt bij voorkeur van komkommerachtige vruchten gebezigd. En voorzoover ik naar een gedroogd exemplaar der vrucht kon oordeelen, dat ik te Leiden bij den heer Suringar gezien heb, heeft zij meer den vorm eener groote agurk, dan van een appel. Dat in enkele vormen der legende de vrucht niet meer de gedaante van een hoofd, maar van een volkomen vrouw heeft, zou misschien hieruit te verklaren zijn, dat volgens Tidjâni ²⁾, die deze boomen bij Tripoli in Africa zag, het hout van den » *'oschar*, daar het teer, hol en glad is, door de Arabieren met vrouwenarmen en beenen wordt vergeleken. Waarschijnlijker evenwel is eene andere verklaring. In de oud-Fransche bewerking van de *Alexandersage* komt een verhaal voor van meisjes die met de bloemen geboren worden en verwelken, en de schaduw van den boom waaronder zij leven niet kunnen verlaten zonder te sterven. Wij kennen dit slechts uit de Duitsche vertaling van Lambertus en uit eene toespeling van Willem van Tours bij

¹⁾ Laatstgenoemde aangehaald door Robinson l.l.

²⁾ *Journ. asiat.* 1853, I, p. 164.

Reinouard, *Choix de poésies des troubadours*, II, 299 (aangehaald bij Zacher, *Alexandri magni iter ad paradisum*, p. 15). Vgl. evenwel Paulin Paris, *les MSS. Français de la Bibl. du Roi*, III, p. 105 (aangehaald bij Yule, *Marco Polo*, I, p. 125, vgl. II, 397. Mijne pogingen om een afschrift der bedoelde passage te verkrijgen zijn nog vruchteloos gebleven). Von Humboldt meende dat men hier aan de »puellae vacvakienses" te denken had, m. a. w. dat dit verhaal door den Franschen bewerker aan de Wâkwâklegende ontleend was. Ik betwijfel dit, omdat geen der vormen van deze legende zoo overeenstemt met het Fransche verhaal, dat men dit laatste voor ontleend moet houden, terwijl de omstandigheid, dat tot nog toe geen Latijnsch of Grieksch voorbeeld van dit laatste gevonden is, nog niet bewijst dat dit niet bestaan heeft. Omgekeerd geloof ik dat een sage met die der schaduwmeisjes overeenkomende in onze legende vervlochten is, evenals die van den *Arbre sol*, den orakelboom, niet zonder invloed schijnt geweest te zijn. Dat de vrucht volgens de legende aan het hoofdhaar hangt, komt met de beschrijving van het zaadhuis treffend overeen. En eindelijk dat zij bij het drukken of afplukken met een knal barst als een blaas en men slechts een vel met draden overhoudt, neemt ook den laatsten twijfel weg. Dat men dien knal door den klank *wâk* teruggegeven heeft, waarmede men in 't Arabisch ook andere geluiden nabootst, en misschien daarom den boom ook wel wâkwâkboom genoemd heeft, is niet ongerijmd. De Arabische woordenboeken maken melding van een aldus genoemden boom, uit welks hout inktkokers worden gemaakt. Mokaddasî zegt ¹⁾, dat bij de moskee van Ispahan een boom staat, waarvan men zegt dat hij op den wâkwâk gelijkt. Ik kan echter niet uitmaken of met dezen naam de 'oschar bedoeld wordt. Overigens zou het voor de hand liggen, dat de combinatie van dezen naam met den gelijkluidenden naam van Japan, de oorzaak geweest is van de plaatsing van den wonderboom in dat land.

Wat Robinson van de 'oschar-zijde of wol verhaalt, weten

¹⁾ P. 397, 12 mijner uitgave.

de Arabieren ook, die deze stof *khorfo'* of *khirfa'* noemen ¹⁾. Zij zeggen dat deze vezels den voortreffelijksten tonder leven en dat men ze veel gebruikt om oorkussens op te stoppen. Voor dit laatste worden ze vooral in Noord-Africa veel gebruikt. Burton (*Personal narrative*, II, p. 133) zegt dat deze kussens zeer gezocht zijn om de reinheid en koelheid, en dat zij hoog in prijs zijn. Tidjâni zegt betrouwbare personen gesproken te hebben, die kleederen uit deze stof geweven gezien hadden. Gregorius van Tours zegt eveneens dat daaruit fijne kleederen worden gemaakt. En ongetwijfeld bedoelt Plinius XII, Cap. x, 21 hetzelfde met de boomen, die »ferunt mali cotonei amplitudine cucurbitas, quae maturitate ruptae ostendunt lanuginis pilas, ex quibus (Arabes) vestes pretioso linteo faciunt." Zie ook XIX, 1, 2.

Over den naam, dien Ma-toan-li aan den boom geeft *ie-mie* weet ik niets te zeggen. Misschien schuilt de naam van Yemen er in.

De vraag is nog onbeantwoord of de Chineezzen de beschrijving van den boom van de Arabieren of omgekeerd dezen van de Chineezzen hebben ontvangen. Met zekerheid kan ik dit niet uitmaken, doch het laatste komt mij waarschijnlijker voor, daar in de Chineesche overlevering de groeiplaats goed wordt aangegeven en voor de Arabieren de '*oschar* volstrekt geen zeldzame verschijning was, waarover zij met ophef zouden verhalen. Vergeten wij niet dat de Chineesche Encyclopaedie uit de 13e eeuw is, dat er blijkens de afwijkingen in de legende der Japansche Encyclopaedie meer dan ééne lezing der legende was, en dat het dus zeer wel mogelijk is, dat er oudere vormen bestaan hebben, die met het Arabische verhaal juist overeenstemden.

De wisseling van verhalen over wonderlijke zaken en gebeurtenissen tusschen de Chineesche kooplieden en die van de Perzische golf, bepaalde zich niet tot dezen wonderboom. De verhalen van Arabieren en Chineezzen over den vogel *rokh* en zijne colossale slagpennen, die men doorzaagt en voor wa-

¹⁾ Lane onder '*oschar* en *horrak*, Dozy *Supplément* onder *khorfo'*. Misschien wordt hetzelfde met *horaimila* bedoeld.

tervaten gebruikt, stemmen haast woordelijk overeen ¹⁾. De beschrijving van het vrouweneiland, die wij in de »Wonderen van Indië» lezen ²⁾ komt merkwaardig overeen met hetgeen in eene Chineesche Encyclopaedie staat ³⁾. Volgens de »Wonderen van Indië» zou een Spanjaard het bericht over dit eiland, waaruit hij ontsnapt was, hebben medegedeeld, volgens de *Ikhtirák al-áfák* bij Ibn Ijäs en Ibno 'l-Wardî was het een Chineesch zeeman, die dit bericht in China bracht. De verklaring in de »Wonderen van Indië», dat in een naburig land telkens op één knaap twee meisjes geboren werden en men om den overvloed van vrouwen op te ruimen eenige duizenden naar dit eiland overgebracht had, schijnt samen te hangen met wat Ma-toan-lin ⁴⁾ over Japan zegt en wat nog heden van dit land moet gelden, dat er steeds veel meer meisjes dan jongens geboren worden. Eindelijk schijnen de Arabische verhalen over het Amazonen-eiland in het verre Oosten eene afspiegeling te zijn van de Chineesche verhalen over het vrouwenkoninkrijk in de Oostersche Zee ⁵⁾ en over de koningin van Japan met hare duizend vrouwen, die niet wilde huwen, zich wijdde aan den dienst der duivelen en der geesten, en door hare toovenarij het volk verbaasde ⁶⁾. Kazwîni plaatst dit Amazonenrijk in Wâkwâk en wel op gezag van zekeren Mûsâ ibno 'l-Mobârik uit Sirâf. Hetzelfde verhaal komt woordelijk bij Mokaddasî voor ⁷⁾, die omstreeks 't jaar 1000 schreef, doch zonder dat de zegsman of het land genoemd wordt; waarschijnlijk is bij hem evenals bij Edrisî ⁸⁾

¹⁾ Vgl. het uittreksel uit de Encyclopaedie *San-sai-dzu-e* bij Bretschneider p. 14 seq., dat ook in de Japansche bewerking staat, Boek 14, p. 29 (Serrurier), met de *Merveilles de l'Inde*, p. 54 en Marco Polo, ed. Yule, II, p. 346—354.

²⁾ Fransche vert. p. 16—25.

³⁾ d'Hervey de Saint-Denys, *Ethnographie* etc., p. 403 noot. Vgl. ook Yule tot Marco Polo, II, p. 338—340.

⁴⁾ Bij d'Hervey, p. 52.

⁵⁾ D'Hervey, p. 327, 402 seq., vgl. p. 396.

⁶⁾ D'Hervey, p. 55 seq.

⁷⁾ P. 13 mijner uitgave.

⁸⁾ Vert. Jaubert, I, p. 67.

een ander land bedoeld. Ibno 'l-Wardî en Ibn Ijâs daarentegen plaatsen evenals Kazwîni de Amazonenkoningin in Wâkwâk. En blijkens het verhaal van Hasan al-Basrî in de Duizend en ééne Nacht is dit in de populaire voorstelling aldus gebleven. Wâkwâk is het land der Amazonen, der geesten, duivelen en tovenaars. Het ligt in het uiterste Oosten en is door geen mensch te bereiken zonder zeer buitengewone bovennatuurlijke hulp. »Steek uwe hand op naar »den hemel, als gij dezen kunt aanraken, dan zult gij er »aan kunnen denken tot het land Wâkwâk te komen, dat »door zeven zeeën, zeven bergen, zeven rivieren van u gescheiden is», zegt de leidsman van Hasan al-Basrî. Zoo verdwijnt het land Wâkwâk meer en meer uit den horizon der Arabische wetenschap en wordt even nevelachtig als het oude goudland Chryse, om eerst door de merkwaardige reis van Marco Polo als Zipangu weder te voorschijn te treden.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten NOVEMBER 1880.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, M. DE VRIES, C. LEEMANS, W. G. BRILL, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., N. BEETS, B. FRUIN, S. A. NABER, C. M. FRANCKEN, S. HOEKSTRA BZ., J. A. FRUIN, H. VAN HERWERDEN, J. P. N. LAND, P. DE JONG, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, J. G. R. ACQUOY, T. M. C. ASSER en J. C. G. BOOT, secretaris.

De heer Borret heeft kennis gegeven zijner afwezigheid.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De heer de Hoop Scheffer vervolgt zijne bijdrage over de Brownisten te Amsterdam (zie het proces-verbaal van September). Na eene korte opgaaf van het vroeger gesprokene, gaat hij de gevolgen na, waartoe hunne beginselen voerden, en toont aan, waaraan de scheuring, die omstreeks 1596 in de gemeente ontstond te wijten was. Vervolgens verhaalt hij hoe de gemeente in 't laatst van '97 versterking ontving door de overkomst der gebroeders Johnson en van een paar andere ballingen. Hij vermeldt de mislukte pogingen van Francis Johnson om met de Hervormde Kerk in goede betrekking te geraken, de nieuwe moeilijkheden in 1599 ont-

staan, waarbij Ds. Plancius geen schoone rol speelde, den strijd in eigen boezem ontvlamd tusschen de beide Johnsons. Toen die geeindigd was met de uitbanning van George volgde een korte rust, weldra vervangen door nieuwen strijd tusschen Francis Johnson en Henry Jacob. De hoop op betere tijden door de troonsbestijging van Jacobus I opgewekt, kwam op teleurstelling uit. De aanvallen van Broughton en White tegen Ainsworth en Johnson worden vervolgens door den spreker in 't licht gesteld.

Hier breekt de spreker af, ten einde nieuwe scheuringen, door de overkomst van nieuwe vluchtelingen uit Engeland veroorzaakt, in eene latere bijeenkomst te bespreken.

De heer Acquoy bedankt den spreker voor vele bijzonderheden door hem uit onbekende bronnen voor de kerkgeschiedenis medegedeeld.

Bij de aanbieding van zijn jongste geschrift: De Scandinavische wisselwet van 1880, vergeleken met het Duitsche, het Nederlandsche en het Belgische wisselregt door Mr. T. M. C. Asser, 's Gravenhage 1880 voor de bibliotheek voegt de heer Asser eenige woorden, om te wijzen op den invloed die de Scandinavische wisselwet, die op Januari 1881 in de drie Noordsche rijken zal worden ingevoerd, kan en verdient te hebben op de invoering van eene gelijkvormige codificatie van het wisselrecht.

Nadat de heer M. de Vries de laatste aflevering van Jacob van Maerlant's strophische gedichten, uitgegeven en toegelicht door Dr. Eelco Verwijs, waaraan de uitgever kort voor zijn dood de laatste hand gelegd heeft, voor de boekerij heeft aangeboden, wordt, daar niemand verder het woord verlangt, de vergadering gesloten.

DE BROWNISTEN TE AMSTERDAM

GEDURENDE DEN EERSTEN TIJD NA HUNNE VESTIGING,

IN VERBAND MET

HET ONTSTAAN VAN DE BROEDERSCHAP DER BAPTISTEN.

BIJDRAGE VAN

J. G. DE HOOP SCHEFFER.

Twee afdeelingen der Christelijke kerk, die in Engeland en de Vereenigde Staten van Amerika hare leden bij duizendmaal duizenden tellen, zijn voor meer dan twee-en-eenhalve eeuw in ons vaderland ontstaan: die der Independenten te Leiden, die der Baptisten te Amsterdam. Van de eerstgenoemden is 't bekend genoeg. Er is toch nauwelijks een tijdperk in de geschiedenis van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, dat de geleerden die zich dáár met historische studiën bezig houden, zoo zeer aantrekt, als het tiental jaren van 1620 tot 1630, toen de Independenten voor 't eerst derwaarts overgekomen te Nieuw-Plymouth een volkplanting stichtten, klein in den aanvang, maar voorbeeldeloos van wasdom, de kiem van de machtige, nu meer dan honderdjarige republiek. De vroegste lotgevallen dier volkplanting na te gaan, het leven, het karakter, de bedoelingen van hare stichters te leeren kennen, de beweegredenen op te sporen, die hen Europa deed verlaten, — ziedaar de taak waarvoor de uitnemendste geschiedschrijvers in Noord-Amerika, vooral gedurende de laatste veertig jaren, tijd noch moeite ontzien hebben. Zij vorschten oude aantekeningen van de

eerste kolonisten na en gaven ze in 't licht; ze bezorgden nieuwe uitgaven van vroeger gedrukte werken, die zóó zeldzaam geworden waren, dat er nauwelijks exemplaren meer van bestonden; zij getroostten zich kostbare onderzoekingen in ons werelddeel, ja somtijds herhaalde overtochten naar Europa, om hier inlichtingen te verkrijgen omtrent hunne voorzaten, eer dezen naar hun toevluchtsoord waren heengegaan.

Die volhardende vlijt wekte aller belangstelling in Engeland en dreef er enkelen aan, een Hanbury, een Fletcher, een Marsden, een Hunter, een Waddington, tot het bewerken van monografieën, die nieuw licht verspreidden over de kerkelijke toestanden onder Elisabet en Jacobus I, en derhalve over veel, dat het vertrek der Amerikaansche kolonisten voorbereidde. Niet minder verdienstelijk kweten zich op dit gebied George Weber van Heidelberg en Hermann Weingarten, de eerste, nu vierentwintig jaar geleden, in het tweede deel zijner Kerkgeschiedenis van Engeland, dat over de »Puritanische Sectenbildung» handelt, — de ander in 1868 op de veertig eerste bladzijden van zijn uitnemend geschrift *die Revolutionskirchen Englands*.

't Is vreemd dat de pogingen der Amerikanen hier te lande bijna geen ondersteuning vonden, — te vreemder, daar ons vaderland tien, twintig of meer jaren lang, velen dier kolonisten geherbergd had, eer zij van hier uit naar Nieuw-Engeland togen, terwijl bovendien eene overgroote menigte hunner geschriften te Middelburg, te Leiden, te Amsterdam het licht zag. Ware er ergens inlichting omtrent hun wederbaren, hun godsdienstig en burgerlijk leven, de aanleiding tot hun vertrek naar het westelijk halfond te bekomen, — men kon ze hier verwachten. Toch was N. C. Kist de eenige onder ons ¹⁾, die zijn aandacht wijdde aan het onderwerp, die een verhandeling over den vader der Independenten, den beroemden John Robinson, plaatste in het door hem en Royaards

¹⁾ In 1832, toen W. Steven zijne *History of the Scottish church at Rotterdam* uitgaf, was zelfs het bestaan van John Robinson hier geheel onbekend.

bezorgde *Archief* (VIIIe Dl. 1848) en zich op deze wijze eenigermate aansloot aan 't geen twee eeuwen vroeger zijn voorgangers Georgius Hornius in zijn boek *De statu ecclesiae Britanniae hodierno* (1647) en Johannes Hoornbeek in zijn *Summa controversiarum religionis* (Lib. X *de Brownistis* p. 738—833) of in zijn *Epistola de independentismo* (1658 en 1660) schreven. De leerling van Kist Dr. E. B. Swalve voegde achter zijn vertalingen van Baird en Bartlett in 1859 enkele bijzonderheden over de Brownisten hier te lande, die echter verre van nauwkeurig zijn.

Hoewel het plaatsu van een gedenksteen in den gevel van Robinson's woning te Leiden ¹⁾ en de zorg van eenige Amerikanen om ter plaatse waar de kolonisten zich hadden ingescheept een opschrift te doen uitbeitelen, voor nieuwe nasporingen een gereede aanleiding scheen, — ze bleven achterwege.

Met nog minder opmerkzaamheid evenwel dan de Leidsche Brownisten, in wier midden het Independentisme ontstond, werden hunne geloofsgenooten te Amsterdam verwaardigd. Zeer zeker te onrechte. Terwijl Robinsons gemeente te Leiden reeds na een bestaan van ongeveer elf jaar (Mei 1609 tot Juli 1620) tot weinige leden versmolten was en vijf jaar later geheel te niet liep; terwijl ze gedurende dien tijd slechts weinig in aanraking kwam met onze landgenooten, was het met de Amsterdamsche Brownisten geheel anders gesteld. Terwijl de volgers van Robinson voor goed naar Amerika heentogen en hun invloed, aanvankelijk althans, zich niet liet gelden in Europa, — onderhielden hun geloofsgenooten te Amsterdam eene voortdurende betrekking met Engeland, keerden velen derwaarts terug en ontstond in hun midden een nieuwe afdeeling der Christenheid, die van eenw tot eeuw, ja zelfs van jaar tot jaar zich nog uitbreidt: de broederschap der Baptisten.

Voor weinig jaren heeft Robert Barclay, waardig afstameling van een beroemden naamgenoot, overtuigend bewee-

¹⁾ Door den eerw. H. M. Dexter van Boston en prof. G. E. Day van Cincinnati in 1864.

zen, dat wie den oorsprong wil kennen der tallooze secten in Engeland onder Cromwells bewind, wie het optreden van George Fox en zijn vrienden historisch wenschte te verklaren, allereerst zijn aandacht moet vestigen op 't geen hier te lande voorviel, hetzij dan onder de burgers zelven, hetzij onder de Engelsche vluchtelingen te Amsterdam in 't begin der zeventiende eeuw.

Maar de woelingen en geschillen en afscheidingen van dat tijdperk hebben niet alleen op het kerkelijk en godsdienstig leven van Engeland een beslissenden invloed gehad, — zonder een nauwkeurige kennis van die oneenigheden is menig verschijnsel op 't gebied der Protestantsche Kerk ook in ons vaderland niet te verklaren. 't Is zoo: de meeste separatistische bewegingen hier te lande, waarop enkele pamfletten en vooral de omstreeks 1611 veelvuldige herdrukken van sommige mystieke geschriften uit den hervormingstijd wijzen, losten zich op in den grooten strijd tusschen het Gomarisme en het Arminianisme, — maar andere bleven toch voortwoelen en toonen, dat de zucht tot afscheiding, tot het aanleggen van conventikelen, tot verzet tegen hiërarchie of kerkelijk leerstelsel en vaak tot de ziekelijke genietingen van piëtisme en mysticisme aan velen onzer voorzaten niet minder eigen was bij den aanvang der 17^e eeuw, dan later. Jammer dat deze voor het kerkelijke leven hoogst belangrijke verschijnselen de aandacht onzer geschiedschrijvers tot nog toe ontgingen. Er valt niet aan te twijfelen, of hun onderzoek zou tot de slotsom geleid hebben, dat het verkeer met hier tijdelijk gevestigde vreemdelingen, vooral met de vluchtelingen uit Engeland, van grooten invloed hierbij geweest is.

Maar — al redenen genoeg, waarom het leveren van een enkele bijdrage tot de geschiedenis dier vluchtelingen noch ontijdig, noch onbelangrijk mag heeten. De meest afdoende echter ligt in de eigenaardigheid zelve, die hen kenmerkte, in hunne voorbeeldige vroomheid, in de tegenstelling tusschen de kleingeestigheid en bekrompenheid, waarmede zij sommige gevoelens dreven, en de uitnemende geestesontwikkeling waarvan zij, hun tijd meer dan twee eeuwen vooruit,

blijk gaven door 't bestrijden van algemeen heerschende misbruiken of vooroordeelen. ¹⁾

Het is zoo: een eigenaardige moeielijkheid doet zich bij dit onderzoek voor. De vlugschriften, waaruit de lotgevallen der Amsterdamsche Brownisten voor 't meerendeel moeten worden opgemaakt, zijn bijkans niet meer voorhanden en de allerzeldzaamste exemplaren daarvan nergens elders te vinden dan op 't Britsch Museum of de Lambeth library te Londen, in de Bodleian library te Oxford en in die van het Christs College of Emmanuel College te Cambridge, — maar eenige afschriften werd ik machtig ²⁾ en veel vergoeding bieden in dit opzicht zoowel de breede uittreksels in Hanbury's *Memorials* als sommige latere, betrekkelijk minder zeldzame herdrukken dier pamfletten aan ³⁾.

¹⁾ Werd mijn aandacht reeds in 1862 op hen gericht, toen ik ten behoeve van B. Evans voor zijn *Early english baptists* nasporingen deed omtrent enkelen hunner, die zich in 1615 bij de Waterlandsche Doopsgezinden alhier aansloten, en gelukkig genoeg was de Hollandsche vertaling eener geloofsbelijdenis terug te vinden, waarvan 't oorspronkelijk Engelsch reeds in 1738 verloren was, om eindelijk in 1871 door W. M. Dexter in de boekery van York Minster teruggevonden te worden, — ik vond aanleiding tot nieuwe onderzoekingen door een briefwisseling met den straksgenoemden R. Barclay van 1871 tot 1876 gevoerd en vooral ook ten gevolge van verschillende vragen mij sedert Augustus 1879 gedaan door W. H. Whitsitt, hoogleeraar aan het Baptisten-seminarium te Louisville (Kentucky), een man, wiens ruime blik, wiens scherpzinnig oordeel en uitnemende geschiktheid voor historische studien mij doen hopen, dat hij weldra, krachtig gesteund door zijn geloofsgenooten, een taak volvoeren moge, die, tot nog toe nooit naar eisch vervuld, aan niemand beter schijnt toevertrouwd dan aan hem: het schrijven eener geschiedenis van de Baptisten.

²⁾ Door de welwillende tussenkomst van prof. Whitsitt, die ze kopiëren liet, toen hij dezen zomer een wetenschappelijke reis door Engeland deed.

³⁾ Toen ik het eerste gedeelte dezer verhandeling voorlas (18 Sept. 1880 was een werk nog niet in 't licht verschenen, waarvan 't eerste exemplaar den 30 September hier uit Engeland kwam. Ik bedoel: H. M. Dexter, the congregationalism of the last three hundred years as seen in its literature — London; een boek van 716 bldz. 8°. met een bibliografie van 326 bldz. als toevoegsel. Alleen hier en daar kon ik derhalve in de aanteekeningen en een enkel maal in den tekst bij den druk gebruik maken van de schatten van belezenheid, scherpzinnigheid en geleerdheid in dit werk nedergelegd. Ze waren mij ook van dienst bij het tweede gedeelte. Een genot was het mij te zien, hoe de onvermoeide nasporingen van dezen geleerde vaak tot dezelfde uitkomsten leidden, als ik onafhankelijk van hem gevonden had. Mocht hij de beschikking hebben

Bovendien vond ik op het stadsarchief en in 't archief van de Nederduitsche Hervormde, van de Walsch Hervormde¹⁾ en vooral ook van de Doopsgezinde gemeente alhier tal van bijzonderheden, die, tot nog toe aan niemand bekend, een nieuw licht verspreiden over 't verblijf der Brownisten onder ons gedurende de laatste jaren der 16^e en de eerste vijftien jaren der 17^e eeuw.

Wat dreef den stroom van Engelsche vluchtelingen naar onze kusten op 't einde der 16^e en in 't begin der 17^e eeuw? 't Antwoord is niet moeielijk te geven. Allertreurigst was het gesteld op kerkelijk gebied in Engeland omstreeks 1570. De partijen stonden scherp tegen elkander over. De staatsmacht, wel verre van de eenheid der Kerk, die zij voor de ware Kerk had verklaard, te bewerken, prikkelde door hare gewelddadige maatregelen het verzet van duizenden en deed de verbittering hand over hand toenemen. Ze dreef haren wil door, zonder eenigszins acht te geven op de gezindheid van een goed deel der bevolking en op alles, wat de geschiedenis der laatste jaren omtrent de kerktwisten geleerd had. 't Is bekend, hoe bij parlamentsacte van 3 November 1534 de staatskerk van Engeland was ontstaan, die koning Hendrik VIII, even als al zijn erfgenamen en opvolgers op den troon, erkende voor haar eenig opperhoofd en zich eerlang voor hem nederboog als voor Gods stedehouder en het

over tal van pamfletten (in het door mij behandelde tijdperk van 1598 tot 1615 telt hij er 245 op) ik had boven hem het voorrecht beter bekend te zijn met de plaatselijke omstandigheden en archieven te kunnen raadplegen, die hij niet gebruikte. Over de Brownisten te Amsterdam handelt Dexter van bl. 255 tot 356.

¹⁾ Van de acta der Noordhollandsche synode en de notulen der Ned. Herv. gemeente alhier nam ik inzage door de welwillende tussenkomst van Ds. H. Steenberg, van die der Walsche door bezorging van Ds. M. A. Perk, terwijl Ds. Macfarlane mij in staat stelde 't archief der Presbyteriaansche gemeente te raadplegen, Ds. K. R. Pekelharing te Middelburg mij de notulen van de Hervormde classis en gemeente aldaar bezorgde en de archivaris Mr. J. Nanninga Uitterdijk mij enkele inlichtingen uit Kampen verschaft. Hun allen zij daarvoor mijn dank!

evenbeeld Gods (*Dei vicem gerens Deique habens imaginem*). Van toen af hadden in haar midden twee partijen elkander 't meesterschap betwist: de eene, met den hertog van Suffolk en Gardiner, bisschop van Winchester, aan 't hoofd, die na de genomen besluiten geen schrede verder wilde gaan en de Kerk, wat bestuur en inrichting en leer betrof, zoo volmaakt achtte als ze zijn moest; de andere, geleid en gesteund door den aartsbisschop van Canterbury Thomas Cranmer en 's konings vicaris-generaal Thomas Cromwell, die ook nu nog langs geleidelijken weg de eene hervorming na de andere hoopte in te voeren. Won de eerste gestadig aan invloed, bracht ze in 1540 Cromwell ten val en heerschte ze gedurende de zeven laatste jaren van Hendriks bewind met onbepaalde macht, — haar zegepraal eindigde bij 's konings dood den 28sten Januari 1547, toen in naam van den negenjarigen Eduard VI een regentschap de regeering aanvaardde, dat geheel onder invloed stond van de tegenpartij, vooral van haren aanvoerder Thomas Cranmer. Ze vaardigde in 1552 een geloofsbelijdenis in 42 artikelen uit, die, wat de hoofd dogmen betrof, overeenstemde met het leerstelsel der Duitsche en Zwitsersche Hervormden. Alleen de liturgie had nog menig gebruik der oude Kerk onveranderd gelaten: toch neigde de regeering ook tot hare afschaffing en vernieuwing, maar plotseling veranderde alles. De jeugdige koning Eduard stierf den 6^{den} Juli 1553 en Maria, de streng-katholieke, die een jaar daarna de verloofde werd van haar geestverwant Filips, eerlang koning van Spanje, aanvaardde de regeering. Dat zij de onder Eduard VI ingevoerde nieuwigheden scherp veroordeelde en terstond tot den staat van zaken wilde terugkeeren, dien Hendrik VIII verordend had, liet zich van haar verwachten, maar bovendien, door bisschop Gardiner gesteund, ontsloeg zij alle geestelijken, die 't celibaat verbroken hadden, en begon zij alras een hevige geloofsvervolging, waarbij Cranmer als slachtoffer viel. Meer dan driehonderd martelaren werden ter dood gebracht en duizenden namen de wijk naar Wesel, Frankfort en Genève. Dáár gastvrij opgenomen door hunne geloofsgenooten, die zich eerst onder 't kruis van alle kerk-

praal hadden leeren spenen en 't weren daarvan later tot een plicht, zelfs tot een geloofsartikel stelden, — die bovendien streng republikeinsche beginsels op de inrichting der Kerk toepasten, — hadden zij zich b. v. te Frankfort, gaarne onderworpen aan de bepaling, waaronder hun 't gebruik van een kerkgebouw was toegestaan, dat zij niet over uiterlijke dingen en ceremoniën twisten, maar de *Confessio gallica* onderteekenen zouden. Zij gebruikten vooral onder invloed van John Knox uit Genève ontboden (1554) nog wel het *prayerbook* van Eduard VI, maar toch met weglating van de liturgie, de responsoriën en sommige plechtigheden. Zij werden wat men later *Presbyterianen* noemde. Wel kantten zich andere Engelsche vluchtelingen daartegen, die te Straatsburg hun verblijf hielden, Grindall, Chambers, Cox, — wél eischten dezen de stipte waarneming der liturgie van Eduard en werden zij, zóó doende, de geestelijke vaders der *Anglicanen*, maar 't kwam tusschen beide partijen tot geen openlijken strijd dan na den terugkeer uit de ballingschap.

Die terugkeer had plaats, zoodra koningin Maria gestorven was (17 November 1558) en hare opvolgster Elizabet, vooral onder invloed van haren vroegeren leermeester Matthias Parker, dien zij tot aartsbisschop van Canterbury liet wijden (17 December 1559), het oppergezag over de kerkelijke aangelegenheden op zich nam (Februari 1559) en vier maanden later (Juni) de liturgie van Eduard VI weêr invoerde. Daar zij echter de kerkpraal en vele plechtigheden der Roomsche-Katholieken tot geen prijs wilde missen, bracht zij in deze liturgie al zulke wijzigingen als 't meest met hare eigene neigingen overeen kwamen en 't geschiktst waren, om de Katholieken te winnen. De voor de Pausgezinden meest aanstootelijke bewoordingen verdwenen uit de formulieren; de crucifixen en beelden mochten in de kerken blijven, de geestelijken hun priestergewaad even als vroeger dragen en de gewijde koorzangen klinken. Wel berustten er velen in, natuurlijk 't eerst de hoofden der Anglicanen, die met aanzienlijke ambten begiftigd werden, maar krachtig was toch het verzet van de voornaamsten der tegenpartij, die in dezen tijd van nijpend gebrek aan leeraren, terwijl er niet

meer dan in 3000 van de 9000 kerspelen geregeld kon gepreëkt worden, den kansel schier alleen in haar macht had en daardoor 't hoogst aangeschreven stond bij de menigte. Zij wilde zich niet naar de ingevoerde liturgie schikken, — en al gelukte het Elizabet overeenstemming in de leer tot stand te brengen door het uitvaardigen der 42 artikelen van Eduard VI, een weinig gewijzigd en tot 39 artikelen teruggebracht, de eerdienst vertoonde telkens grootere afwijkingen van de wettelijk voorgeschreven eenvormigheid. Dat verdroot ten leste de koningin, die in Januari 1564 besloot daaraan een einde te maken en de bisschoppen tot handelen te dwingen. Dezen, onder voorgang van den aartsbisschop Parker, kondigden nu een *Advertisement* af, dat elken leeraar, die zich niet terstond aan den voorgeschreven eerdienst hield, met ontslag dreigde.

Ook nu zwichtten de meesten. Slechts een kleine minderheid hield haar verzet vol, waarvoor Parker den schimpnaam van *Precisianen* uitdacht, maar die het volk spottend *Puriteinen* noemde. Het is zoo, zij die aan 't hoofd dezer ontevredenenen stonden, Sampson, Humphrey, Whittingham, zelfs de heftige Withers, lieten zich eerlang door schitterende ambten verlokken, om 't kerkelijk plechtgewaad aan te doen en van hun tegenstand af te zien, maar andere vrij wat onbuigzamer mannen, voor 't meerendeel aan de hoogeschool te Cambridge gevormd, volgden hen op. De Kerk mocht tal van weerspannigen ontzetten uit hun ambt (April 1566), de regeering de drukpers aan banden leggen (29 Juni 1566) en zelfs de geheime godsdienstige samenkomsten met den kerker straffen (19 Juni 1567), — altijd scherper en hooger werden de eischen der Puriteinen, altijd grooter werd de toevloed der menigte tot hunne partij.

Die toevloed vermeederde gedurende de vier volgende jaren, toen de aanslag van paus Pius V, om Engeland weer onder zijn heerschappij te brengen, de door hem begunstigde samenzwering onder den hertog van Norfolk, de opstand in 't Noorden door zijn handlangers verwekt, zijn verhouding tot Maria Stuart en eindelijk de excommunicatie-bul tegen Elizabet velen van al wat naar het Roomsche kerkgeloof

zweemde had afkeerig gemaakt. Menigeen, die tot nog toe onderscheiden gebruiken, uit den vroegeren eerdienst overgenomen, als tamelijk onverschillig beschouwd en de gemoedsbezwaren der Puriteinen voor zeer overdreven gehouden had, begon zich nu aan die gebruiken te ergeren en eerlang te meenen, dat juist het niet afschaffen dier gebruiken de Roomsche partij steunde in haar pogen en haar hopen deed, dat zij spoedig zou zegevieren. Ja 't bleef hierbij niet. Zou de invloed van Rome voor goed te niet gaan (zoo oordeelden velen en van dag tot dag meerderen) dan moest de grenslijn scherper getrokken worden: de geheele kerkordening en kerkucht of wat met één woord de *disciplina* heette, waarom hare voorstanders den naam *Disciplinaristen* ontvingen, eischte hervorming. Zij ontkenden dat er eenig verschil in rang of waardigheid was tusschen bisschoppen (opzieners) en presbyters (ouderlingen), daar alle Christenen gelijk stonden, en dat een bisschop recht zou hebben op een zetel in 't parlement of op eenig staatsgezag. De Schrift wist niets van aartsdiakens, dekens of dergelijke ambtenaren, niets van bisschoppelijke gerechtshoven met al hun pauselijke nasleep: dit alles strekte nergens anders toe, dan tot verkorting der rechten van den gewonen kerkeraad. De gemeenten behoorden *zelve* hare leeraars te kiezen; geen bisschop of collator mocht ze haar opdringen. Een schandelijk misbruik was het aanstellen van leeraars, die niet preëkten (*dumb ministers*), die van verschillende gemeenten traktement genoten (*pluralisten*) of op hun standplaats niet woonden (*non-residents*). Strenger tucht moest de onwaardige leden van het avondmaal weren. Wél was er tegen een liturgie (bij voorkeur die van Genève) met vaste formulieren geen bezwaar, maar 't overdadig gebruik van 't Onze-Vader, maar de gedurige responsoriën der gemeente, maar de eerdienst in Roomsche kerkgewaad en met Roomsche plechtigheden, maar het spelen van 't orgel, — dat alles verdiende afkeuring. Evenzoo het onderhouden van heiligheden en van de vasten, het knielen bij 't avondmaal, het buigen wanneer de naam Jezus genoemd werd, het kruissteeken, het optreden van peten, als de ouders nog leefden, bij den doop. Bovendien moest de afkondiging der huwelijksgebo-

den openlijk in de kerk geschieden, het misbruik ophouden, dat kinderen van vijf of zes jaar reeds tot lidmaten werden aangenomen en de Staat het koopen of verkoopen op Zondag ten strengste verbieden.

Aan 't hoofd der Disciplinaristen, die deze eischen deden, stond Thomas Cartwright ¹⁾, de vriend van Beza en sedert 1569 professor te Cambridge. De groote aanhang, dien hij zich vooral onder den jongeren clerus verwierf, wekte den nijd van zijne ambtgenooten Chadderton en Whitgift, wier haat, gesteund door hooger gezag, in weerwil van 't geen de Universiteit te zijner gunste beproefde, eerst zijn schorsing, vervolgens zijn ontslag bewerkte en hem eindelijk na rusteloze kwellingen in 1574 noodzaakte naar het buitenland uit te wijken. Hij vertrok eerst naar 't gewone toevluchtsoord der Puriteinen, naar Antwerpen, maar vestigde zich later te Middelburg bij de Engelsche kooplieden aldaar ²⁾. In beide gemeenten bekleedde hij het leeraarsambt: te Middelburg, totdat hij in 1585 voor herstel zijner gezondheid naar Engeland terugkeerde.

Doch reeds was een nieuwe broederschap in Engeland ontstaan. Hadden de Puriteinen en Disciplinaristen, nog altijd hopen de door hun voorbeeld en invloed een hervorming der Kerk tot stand te brengen, zich binnen de Kerk gehouden en haar nooit willen verlaten ³⁾, er stonden nu

¹⁾ Vgl. B. Brook, *Memoir of the life and writings of Thomas Cartwright*, 1845. H. M. Dexter, *Congregationalism*, 1880 p. 55 etc. Zie over zijne groote verdiensten als theoloog en over de pogingen, om hem 't hoogleeraarsambt te Leiden te doen aanvaarden C. Sepp, *Godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw* I bl. 52—54.

²⁾ W. Steven a. w. bl. 288 en 315, schoon het jaartal daar onjuist is.

³⁾ Terecht merkt Dexter, a. w. p. 57, op dat de voornaamste bedenkingen tegen Cartwright en de zijnen hierin bestonden: They looked for religious reform and waited for it at the hands of the civil government; they proposed, when achieved, to leave it substantially under civil control; their theory of the church was as unsuited to any genuine and thorough reform as it was unsuited in essence, because it included the entire baptized population; trusting to church discipline to raise the general life up to the Gospel level — the identical mistake of the ancient papal system, which, with no difference in this vital respect other than one of name, it was seeking to supplant.

enkelen onder hen op, wier geduld geheel uitgeput was en die de kerkelijke misbruiken zóó groot en de Kerk zelve zóó diep verbasterd achtten, dat zij luide een afscheiding van de Kerk predikten als het eenige middel ter behoudenis. Aan hun hoofd stelde zich in 1580 Robert Browne (geb. 1549), kapellaan van den hertog van Norfolk, die te Cambridge zijne Puriteinsche gevoelens had opgedaan en er reeds in 1571 voor gedagvaard was ¹⁾, met zijn vriend Robert Harrison ²⁾. Hij had in een kring van Hollandsche Doopsgezinden ³⁾, die voor de vervolging hier te lande gevlucht naar Norwich waren uitgeweken, nieuwe denkbeelden opgedaan omtrent het wezen der christelijke gemeente. Dáár

¹⁾ Neal, Puritans I p. 185 en 245. De oudste klachten tegen hem als Brownist door den bisschop van Norwich bij lord Burghley ingebracht zijn van 19 April en 2 Aug. 1581, in haar geheel medegedeeld door Hanbury, Memorials I p. 19, 20. Vgl. Fletcher, History of the revival and progress of independency in England II p. 111, sqq. Dexter, a. w. p. 70.

²⁾ Robert Harrison, (in een proclamatie der koningin van 1583, medegedeeld door Dexter, a. w. p. 75 nt., bij vergissing Richard genoemd) was ingeschreven als student te Cambridge in 1564, bachelor geworden in 1567, gepromoveerd in 1572 en tot „master of the grammar school at Aylsham in Norfolk” benoemd in 1573. Wegens verandering in de wijze van doopbediening, die hij verlangde, toen hij als peter over een kind stond, werd hij eerlang ontslagen en keerde hij naar Cambridge terug, waar hij Browne terugvond, die er sedert 1570 studeerde. Beide mannen voelden zich sterk tot elkander aangetrokken, temeer daar Browne onlangs bezwaar had gemaakt om door den bisschop op gewone wijze tot het leeraarsambt te worden aangesteld en gehoord had, dat er in Norfolk (juist de kring, waaruit Harrison kwam) eenigen waren „verie forward” in de verbetering der Kerk, terwijl hij het plicht achtte, dat, nu er „open and abominable wickednes” waren in de „parishes in Cambrige”, die onder de antichristelijke macht der bisschoppen stonden, „everie true christian was to leave such parishes and to seek the church of God wheresoever.” Zoodra dan ook Harrison tot onderwijzer aan een gasthuis te Norwich benoemd was, ging Browne met hem daarheen en woonde er met hem samen.

³⁾ Weingarten, Revolutionskirchen Englands p. 20. De volstreckte overeenkomst tusschen de begrippen van Browne en die der Doopsgezinden omtrent het wezen der gemeente is trouwens bewijs genoeg, dat hij ze aan dien kring ontleende, al achtte hij het in zijn True and short declaration 1584 niet raadzaam dit te erkennen en daardoor, boven alle schimpnamen hem reeds gegeven, ook dien van Anabaptist te belooopen. Dat er tusschen hem en de Hollanders te Norwich betrekking bestond vermelden ook Fuller, Church Hist. V p. 68 en Collier Eccl. Hist. VII p. 2. In 1571 waren er niet minder dan 3925 Hollanders en Walen te Norwich gevestigd. Dexter, a. w. p. 72 nt.

hoorde hij voor 't eerst, wat de Doopsgezinden nu reeds sedert meer dan een halve eeuw verkondigd hadden, hoe 't voor de ware geloovigen niet alleen een recht maar ook een heilige plicht was overal, waar zij geen gemeente vonden om zich bij aan te sluiten, zelve een gemeente te stichten, — hoe al zulke gemeenten geheel vrije, onafhankelijke, zelfstandige vereenigingen moesten zijn, aan geenerlei bestuur onderworpen dan aan Jezus Christus alleen, en ge-roepen *zelven* hare leeraren, hare ouderlingen en hare diakonessen te kiezen, zonder iemands tusschenkomst, — hoe de geloovigen met elkander geheel en al in rang gelijk stonden en elke hiërarchische onderscheiding uit den boeze was, — in één woord, hij vond hier de ruimste toepassing van 't geen later in Engeland *congregationalisme* zou heeten. Maar nog meer: hij leerde hunne opvatting kennen van het Koninkrijk Gods als één met de zichtbare gemeente, de streng zedelijke eischen, die ze den geloovigen deden, en de tucht, de mīding, den ban daaruit voortvloeiende. 't Kon wel niet anders of, zoo als eenmaal de eerste Doopers tegenover Rome gestaan hadden, stond Browne eerlang tegenover de Kerk van Engeland: ze was voor hem het Babylon, de woonstede der duivelen, en gemeenschap met haar een gruwel. Zóó ontstond de broederschap der afgescheiden Puriteinen of, gelijk ze naar hem genoemd werd, die der *Brownisten*.

In den aanvang had ze niet meer dan ééne gemeente, die te Norwich ¹⁾. Maar ook dit was te veel voor de mannen der Kerk. Zij rustten niet voordat Browne en de zijnen het land waren uitgedreven. Slechts enkelen, door den nood der omstandigheden gedrongen, bleven terug; de overigen, een vijftig- of zestigtal met Browne en Harrison, vluchtten in 't najaar van 1581 naar Middelburg ²⁾. Dáár vonden zij hun ouden leermeester Cartwright aan 't hoofd van de gemeente

¹⁾ In 't begin der 17e eeuw was, volgens George Johnson, Hunter daar *pastor*.

²⁾ Stillingfleet, *Unreasonableness of separation* 2d. ed. 1681 p. 48 en daaruit Fletcher, a. w. II p. 114. Onjuist zijn derhalve de opgaven van Price, *Hist. of nonconformity* I p. 312, die op 1585 en van Hanbury, a. w. I p. 28: die op 1584 zijn overkomst stelt.

der Engelsche kooplieden. Hoe verre 't er echter van af was, dat zij zich op den duur met dezen konden vereenigen ¹⁾, bleek al spoedig uit de geschriften, die zij hier bij Richard Schilder ²⁾ te perse legden en die niet minder vijandig waren tegen hunne vervolgers, dan tegen hen, die op de zijde van Cartwright stonden ³⁾. Het hoofdbezwaar der Brownisten tegen Cartwright bleef bestaan, dat hij namelijk de gemeenschap niet opzegde aan een Kerk, die zóó diep verbasterd was en zóó schromelijk de tucht verwaarloosde als de Engelsche.

Maar de nieuwe gemeente, hoewel zij van den kant der overheid geen moeielijkheid ondervond in 't houden van haar godsdienst oefeningen ⁴⁾, kwijnde toch en dreigde bijkans geheel te vervloeien. 't Was het gevolg der hevige twisten, die

¹⁾ Collier, Brook en Hanbury stellen het voor alsof ze aanvankelijk met de gemeente van Cartwright vereenigd zich later afscheidden. Dexter, a. w. p. 75 nt. 71 ontkent dit. Toch schijnt de uitdrukking van Cartwright in zijn brief van 1583 er op te doelen, dat zij tijdelijk in zijn gemeente waren opgenomen: your first page had rayseed me unto some hope for the *reunitinge* (niet: uniting, maar: reuniting) of your selfe with the rest of your company unto us. Hoe dit zij, terwijl ik de hoofdzaak zelve onbeslist laat, doe ik echter opmerken, dat in ieder geval hun vereeniging met de gemeente van Cartwright slechts kort was.

²⁾ Hij noemde zich op de titels dier uitgaven Paynter.

³⁾ Die geschriften waren: A treatise for reformation, without tarying for anie, and of the wickednesse of those Preachers, which will not reforme till the Magistrate commaunde or compell them (18 bldz.); A Booke which sheweth the life and manners of all true Christians, and how unlike they are unto Turkes and Papistes and Heathen folke (111 bldz.); A treatise upon the 23 of Matthewe, both for an order of studying and handling the Scriptures, and also avoyding the Popishe disorders and ungodly communion of all false Christians, and especiallie of wicked Preachers and hirelings (44 bldz.) — allen in kwarto in Middelburg en allen van Robert Browne. Voorts: A little Treatise upon the first Verse of the 122 Psalm. Stirring up unto carefull desiring and dutifull labouring for true Church Governement (VI en 24 bldz. in 16°.) en A letter intercepted from R. H. one of Browne's faction discovering in part his great dialiking of the Browne's schismatical practises in 8°. — beiden van 1583 en van Robert Harrison. Op dezen laatsten brief antwoordde Cartwright met: An answer unto a Letter of Master Harrisons (zie Brook, Cartwright p. 304), waarop Browne een dupliek liet volgen: An answer to Master Cartwright his Letter, for joining with the English Churches. (Brook, a. w. p. 306).

⁴⁾ Neal a. w. I p. 246. Toch mochten zij die niet in 't openbaar houden, 't geen zelfs niet aan de Puriteinen toegestaan was, zoo als blijkt uit de notulen van den Hervormden kerkeraad te Middelburg van 21 en 28 Maart en 2 Mei 1592.

in haar midden ontstonden. Wel gaf de strenge toepassing der kerkelijke tucht daartoe aanleiding, maar de eigenlijke oorzaak school in de heftigheid en de machtsaanmatiging van Browne zelven, die, aangehitst door zijn vrouw, uit wrevel over den tegenstand dien hij vond, tot driemaal toe binnen de twee jaar zijn ambt als *pastor* nederlegde en zich telkens op nieuw liet verbidden, om het weêr op te vatten. Harrison, de *teacher* der gemeente, de man, van wien Cartwright be-
tuigde, dat hij gaarne met hem onderhandelen wilde, daar de Heer hem groote genadegaven verleend en betere inzichten gegeven had ¹⁾, — Harrison was voor Browne te gematigd. Toch verkreeg deze juist den meesten aanhang en slechts vier of vijf gezinnen trokken met Browne weg, toen dezen het langer verblijf te Middelburg verdroot en hij omstreeks December 1583 naar Schotland toog ²⁾. Van toen af begon hij, overal predikende waar hij maar hoorders kon vinden, een kruistocht door Schotland en Engeland, waarbij hij tot 32 maal toe in hechtenis raakte. Eindelijk moesten zijne veelvermogende bloedverwanten en vrienden, wier invloed altijd weêr zijn invrijheidstelling bewerkt had, den moed opgeven, om hem langer te beschermen. Het banvonniss werd over hem uitgesproken (1586). Maar juist toen of slechts weinig later ³⁾ had er een plotselinge omkeer met hem plaats. De ervaring van de onvruchtbaarheid zijner pogingen, misschien nog meer dan de verlokkende voorstellen van zijne aanzienlijke familie, bracht hem er toe de zaak, die hij met zooveel ijver gediend had, plotseling te verlaten en al zijn gevoelens te herroepen. 't Verlies van den trouweloozen afvallige viel zijn aanhangers in Engeland niet zwaar ⁴⁾. Wel

¹⁾ I shall willingly hearken unto any, much more unto you, upon whom the Lord in mercy hath bestowed good graces, showing better things.

²⁾ Onjuist is derhalve de meening van Stillingfleet a. w. p. 48, dat hij in 't geheel slechts drie maanden te Middelburg bleef: hij vertoefde er twee volle jaren.

³⁾ Dexter, a. w. p. 81 beweert dat hij reeds den 21 November 1586 tot onderwijzer aan S. Olave's grammar school benoemd werd. Waddington, Congregational history p. 23 nt. stelt dit op 2 Februari 1589.

⁴⁾ Veel gunstiger luidt Dexters oordeel (a. w. p. 87—128) over Browne;

wezen zij nu meer dan ooit den naam Brownisten van zich af, maar andere bekwamer en ernstiger mannen hadden zich reeds bij hen aangesloten en deden welhaast hun getal tot twintigduizend stijgen ¹⁾.

Doch ook de woede der tegenpartij klom. Als antwoord op den eisch van vele parlamentsleden, om een onderzoek te doen naar de wettigheid der vervolging door de bisschoppelijke commissarissen ingesteld tegen de Puriteinsche leeraars, vaardigde Elizabet in 1592 een wet uit, de gevangenneming gelastende van ieder boven de zestien jaar oud, die gedurende een maand het bijwonen der godsdienstoefeningen in de staatskerk verzuimde, die bij anderen twijfel opwekte omtrent het oppergezag der koningin in kerkelijke aangelegenheden, die hun het kerkgaan of het deelnemen aan het avondmaal ontried, die een godsdienstige samenkomst bijwoonde elders dan in de staatskerken. De schuldige moest binnen drie maanden zijn gevoelens plechtig herroepen, zijn schuld belijden en zich tot volledige onderwerping verbinden, of anders in levenslange ballingschap gaan, waarvan 't verbreken met den dood zou gestraft worden.

Een welkom wapen was deze wet in de hand der bisschoppelijke commissarissen. 't Bleef niet bij talrijke inhechtenisnemingen, maar weldra volgden er terechtstellingen wegens landverraad en majesteitsschennis, waarvan de Brownisten op grond van hun verzet tegen de staatskerk beticht werden. De kerkers raakten opgevuld; velen zuchtten er twee jaar in, zelfs enkelen vier, vijf jaren lang, sommigen stierven er van uitputting en gebrek. Op één enkelen dag (5 April 1593) kwamen er 56 in hechtenis en deelden in het lot van hun *pastor* of herder Francis Johnson, hun leeraar John Greenwood, hun ouderling Daniël Studley ²⁾. Hun verzoekschrift,

naar 't mij voorkomt te gunstig, maar zijn partijdigheid laat zich missechen hieruit verklaren, dat hij eens voornemens was een monografie over hem te schrijven.

¹⁾ Zoo getuigde Walter Raleigh in 't parlement, Februari 1592. Neal, a. w. I p. 347 Waddington, a. w. p. 78.

²⁾ Waddington, a. w. p. 81.

om in een openbaar twistgesprek hunne gevoelens te mogen verdedigen, werd even als een soortgelijk van Henry Barrowe, een der voornaamste en geleerdste Brownisten, met hooghartige weigering beantwoord, — zelfs de bede, om volgens hun burgerrecht tegen borgtocht tijdelijk ontslagen te worden, ten einde te voorzien in den nood hunner vrouwen en kinderen, baatte niets. Eindelijk, toen de arme gevangenen in hunne overtuiging bleven volharden en noch voor de verlokkelijkste aanbieding noch voor de scherpste dreiging bezweken, besloten de commissarissen een voorbeeld te stellen. De bisschoppen wilden dit te eer, omdat zij daardoor hun overmacht en hun overmoed konden toonen tegenover de leden van 't Lagerhuis, die nog altijd de wettigheid van hun gezag in twijfel trokken. Den 6^{en} April werden Barrowe en Greenwood en den 29^{en} Mei 1593 John Penry ter dood gebracht, allen (zoo 't heette) wegens landverraad, — zij die zich nooit met staatkunde hadden ingelaten en niets van den Staat verlangden, die altijd den onbaatzuchtigsten ijver voor het welzijn van 't vaderland aan den dag legden en ten volle bereid waren hun bloed, zoo als zij betuigden, tegen den paus en den koning van Spanje te storten! ¹⁾.

De laatste dezer martelaren, John Penry, voorziende dat na zijn dood de meesten zijner geloofsgenooten of verstrooid of misschien gebannen zouden worden, had hen in een treffenden afscheidsbrief (24 April) ²⁾ vermaand, dat niet ieder alleen voor zichzelve zorgen en een goed heenkomen zoeken zou, maar dat zij gezamenlijk zich zouden beraden over een gemeenschappelijk toevluchtsoord, indien het banvonniss over hen werd uitgesproken, ten einde de rijken de armen daarbij konden ondersteunen met hun middelen en de noodige voorbereidende maatregelen werden genomen, eer het dreigend gevaar hen trof ³⁾. Weldra hadden zij gelegenheid tot het

¹⁾ Zie over 't geding van Barrowe en zijn vrienden de belangrijke mededeelingen, uit de staatsstukken zelf genomen, door Waddington, a. w. p. 76 sq.; over Penry vooral Fletcher, a. w. II p. 168—206.

²⁾ Waddington, a. w. p. 88.

³⁾ Dexter, a. w. p. 266 nt. 58, deelt den brief van Penry mede, die vooral ook op de verzorging van zijn weduwe en kinderen aandrong. Zijn dochter

opvolgen van dien verstandigen raad. Immers, hoewel na het vallen der drie slachtoffers velen in vrijheid gesteld werden, bleek het genoeg aan de strenge behandeling, waaronder de Johnsons en anderen in den kerker bleven zuchten, dat het den bisschoppen ernst was met de bedreiging, om de losgelatenen terstond weêr in hechtenis te nemen, zoodra zij het bezoeken van de staatskerken verzuimden of voortgingen met hunne godsdienstige samenkomsten.

Aan hun hoofd ¹⁾ stelde zich Henry Ainsworth, een jonkman van twee-en-twintig jaar ²⁾, die, in weerwil van zijn jeugdigen leeftijd door bedachtzaam overleg, door uitnemende zorg voor de broederen en door standvastige volharding ten volle berekend toonde te zijn voor zijn moeilijke taak. Amsterdam ³⁾ werd gekozen als plaats van vestiging voor zijn geloofsgenooten, misschien nog onder den indruk der moeilijkheden die Browne te Middelburg ondervonden had of ('t geen waarschijnlijker is) wegens de bekende verdraagzaamheid van een burgemeester als Cornelis Pieterszoon Hooft en andere Amsterdamsche regeeringsleden, die meer vrijheid beloofde dan ooit in Zeeland was toegestaan ⁴⁾. Bovendien

Deliverance, die een tijd lang bij Francis Johnson inwoonde, trouwde 14 Mei 1611 te Amsterdam. Zie lijst van huwelijken in Bijlage A n°. 75.

¹⁾ Te onrechte meent Fletcher, a. w. II p. 210 en 212, dat Fr. Johnson aan 't hoofd stond en dat „in the course of a short time after Johnson's settlement in Holland Henry Ainsworth joined him.” Johnson zuchtte nog altijd in de gevangenis en kwam eerst in 1597 te Amsterdam; Ainsworth was hem daar reeds vier jaar vroeger voorgegaan.

²⁾ Zie trouwregisters hierachter onder n°. 42. Hij gaf als zijn geboorteplaats Swanton op, denkkelijk Swanton bij Norwich.

³⁾ 't Is een dwaling, wanneer Fletcher, a. w. II p. 209 nt. zegt: „Amsterdam, Rotterdam, the Hague, Leyden and Utrecht were the principal cities of refuge for the persecuted exiles.” Amsterdam alleen was het in 1593, Leiden eerst in 1608; van de andere genoemde steden blijkt niets. Omtrent Kampen zie later.

⁴⁾ Zoo althans was het later. Joseph Hall, A common apology of the Church of England p. 124: „hearing, both at Middleburgh and here, that certain companies from the parts of Nottingham and Leicester, whose harbingers had been newly in Zeeland before me, meant to retire themselves to Amsterdam for their full liberty.”

zal 't ook hun wel ter oore zijn gekomen, dat Amsterdam, najverig op de voordeelen die Middelburgs handel van de daar gevestigde Engelsche kooplieden of avonturiers genoot ¹⁾, gaarne een nijvere bevolking van Engelschen zou ontvangen, waartoe de onlangs begonnen uitbreiding der stad (1593) geschikte gelegenheid aanbod. Intusschen de vergunning om zich te Amsterdam te vestigen moest vooraf nog verkregen worden: 't werd hun terstond door de Hervormde predikanten herinnerd, »non ex ullo pravo adversus illos affectu" ²⁾, maar zeker niet op zeer voorkomende wijze. Althans nauwelijks hadden zij de vriendschap van zekeren Amsterdammer Israel Janszoon gewonnen en in zijn woning gelegenheid gevonden, om geregeld hunne godsdienst-oefeningen te houden, of de Hervormde predikant Jacobus Arminius bracht dit (8 Juli 1593) ter kennis van den kerkeraad, die 't een »saecke van importantie" achtte, welke »voorder met stilzwijgen niet toegelaten soude mogen worden" en machtigde hem Israel Janszoon daarover scherp en herhaaldelijk te bestraffen, »ten einde alle voorder vergaderinghe »te seeckerder sou mogen afgesneden worden" ³⁾. Zelfs gaven zij der overheid kennis van het gebeurde ⁴⁾, onderwierpen de ballingen aan een geloofsonderzoek en schreven om inlichting naar Engeland, zoowel aan hun vervolgers als aan de Nederduitsche kerk te Londen. Ja, hun zorg ging nog verder. Op 't gerucht af, dat eenige Engelsche

¹⁾ Over de pogingen, om hen naar Amsterdam te lokken, zie Wagenaar, Amsterdam f^o. uitg. I bl. 416. Bentivoglio, Relazione di Fiandra p. II c. 2 zegt er van: „Sono quasi tutti de' Puritani d'Inghelterra, che per occasion di commercio frequentan l'Ollanda e le altre Provincie unite. I Puritani Inglesi sono in Amsterdam quasi tutti per l'istesso rispetto, e se ne trattengono alcuni medesimamente per occasione di mercantia nella città di Middelburgo in Zelanda."

²⁾ Zoo beweerden zij in de Epistolae ecclesiasticae et theologiae, ed. 3a. 1704 p. 79b.

³⁾ Zie Protocol van dien kerkeraad II (1589—1597) f°. 114 en 115.

⁴⁾ Epist. theol. et eccl. p. 79b.: „Nos enim cum eos huc appulisse et conventus agere intellexissemus, officii nostri fuisse existimavimus et illos monere, ne quid absque Magistratus venia hic tentarent et simul Magistratui indicium de illorum conventibus facere."

uitgewekenen, van de uitnoodiging der overheid te Kampen (5 December 1592) tot allen, »van wat natie die ook sijn», gericht om zich daar te vestigen ¹⁾, gretig hadden gebruik gemaakt, zonden zij ook naar de Hervormden te Kampen een krachtige waarschuwing ²⁾).

Er bleef voor de ballingen niets anders over, dan bij de Overheid een verzoekschrift om toelating in te dienen ³⁾ en zoolang het gunstig antwoord uitbleef Amsterdam in der ijel te verlaten. Zij togen naar Naarden ⁴⁾. Toen de Overheid, gelijk te verwachten was, de Hervormde predikanten over deze aangelegenheid raadpleegde, deelden zij de uit Engeland ingewonnen berichten, ook de zeker zeer ongunstige en partijdige van de Staatskerk ⁵⁾ mede, maar bemerkende hoe

¹⁾ Resolutieboek dier stad 1587—1612 f°. 16. „A^o 1592 den 5 Decembris hebben Burgermeysteren, Schepenen, Raedt ende Geswoeren Gemeente belieft, dat alle diegene (van wat natie die oick syn) die van nu voortan, tusschen dese tyt ende May in den jaere 94 sich binnen dese stad Campen inmitter woone begeren toe begeven ende neder te setten, omme hoere hantwerck, neeringe ende hanteringe alhier toe exerceren ende toe bedienen, sullen die burgerschap ende alle burgervryheyte, toe waeter ende toe lande, soowel buyten als binnen derselver stadtsjurisdictie genyeten, gelyck andere burgeren nu ter tyt doen ende genyeten, sonder eenige penningen daervoer te betaelen” enz. De overheid zorgde door overal deze publicatie te doen aanplakken (in 700 exemplaren), zoo als uit de stadsrekeningen blijkt, dat ze heinde en verre bekend werd. Hoe sommige Brownisten van deze vergunning gebruik maakten, blijkt uit de getuigenis van John Payne bij Dexter, a. w. p. 268 nt. 62.

²⁾ Protocol f°. 118 v°, 2 Sept. 1593. Aengesien men verstaet eenighe Engelschen haer tot Campen hebben neergeslagen ende oock van den Magistraet van Campen eerlycken syn ontfanghen ende men verstaet dat in Engellant een seeckere schisma genoempt *Baroisten* (Barrowisten) is ontstaen, die haer oock altemet wt den lande begeven, is goetgevonden dat men den kerckeraet daervan opt spoedichste sal advertteeren, twelck Arminio is opgeleecht.

³⁾ Zij drongen dit aan, door zich te beroepen op den „consensus in doctrina”, zeker wel niet in gemeentteinrichting enz. maar „in doctrina” met de Hervormden hier te lande. Epist. l.l. p. 796.

⁴⁾ Dit blijkt uit de Epistolae en 't bericht van Geo. Johnson, Discourse of certain troubles, 1603, „that the church was at Narden before it came to Amsterdam.” Nog in de notulen der Ned. Herv. gemeente 12 Oct. 1595 en in die der Walsche gemeente van 12 Febr. 1596 heeten zij daarom „de Engelschen van Naarden, les Anglois de Nerden.” Zóó verklaart het zich, dat de Overheid van Naarden in 1595 liefdegiften ten behoeve van de Brownisten te Amsterdam zond. F. Johnson, An inquiry and answer p. 15, vgl. Dexter, a. w. p. 267.

⁵⁾ Fletcher, a. w. II p. 209.

wars Burgemeesters van alle vervolging waren zorgden zij toch, door een afwachtende houding aan te nemen, dat zij later, toen de vergunning om zich hier te vestigen aan de Engelschen werd verleend, tegenover Ainsworth en de zijnen, die terecht beweerden haar uitsluitend aan de Overheid verschuldigd te zijn, evenwel konden volhouden, dat ze niet »*in vitis ministris*» gegeven was en zij niet getracht hadden haar te beletten.

Eindelijk hadden dan de ballingen een veilige toevlucht gevonden. Zij vestigden zich bij voorkeur in het nieuwe gedeelte der stad, dat zich langs den Binnenamstel uitstreckte van de oude Regulierspoort (Munttoren) tot aan de Blauwe Brug en de daaraan grenzende achterbuurten bij den stadswal, thans het Rembrandtplein en de Amstelstraat. Nadat Ainsworth van Engeland uit de overkomst dezer vluchtelingen geheel voorbereid en geregeld had, begaf hij zich naar de Brownisten in Ierland, maar bleef er slechts kort, om, vergezeld door eenigen van dezen, die de bitterste armoede leden, voor goed te gaan wonen onder zijne geloofsgeenooten alhier ¹⁾.

Nu vooral, nu hij eerlang tot leeraar (*teacher*) verkozen aan 't hoofd der gemeente stond, kwamen zijn groote gaven aan 't licht. Hij was iemand van buitengewone bekwaamheid, al had hij naar 't schijnt geen akademische opleiding genoten ²⁾, bijzonder ervaren in 't Hebreeuwsch, zoo als later bleek aan zijn uitgegeven aantekeningen op den Pentateuch, de Psalmen en het Hoogelied ³⁾. Te Leiden

¹⁾ Will. Bradford, Dialogue (uitg. in Young's Chronicles) p. 441: he was come out of Ireland with others poor. Vgl. Dexter, a. w. p. 270 nt. 68 en p. 345 nt. 202.

²⁾ Hanbury, a. w. I p. 91: „Distinguished indisputably for profound learning no Alma Mater has put forth her claim for the honour of such a son.” Roger Williams, Bloody tenent, zegt van hem: that most despised (while living) and now much honoured mr. Ainsworth had scarce his peere amongst a thousand Academians for the Scripture Originalls, and yet he scarce set foot within a Colledge walls.” Zonderling is de vergissing van Moréri, Grand Dict. Hist. *in voce*, die hem hulde brengt als „célèbre commentateur de l'Ecriture Sainte” en vervolgens van den Brownisten leeraar als „différent du précédent” spreekt.

³⁾ De commentaar op den Pentateuch kwam uit 1616—1619; die op de

erkenden dan ook de taalgeleerden, dat in de kennis van 't Hebreeuwsch geen hoogleeraar aan de Universiteit, ja misschien niemand in geheel Europa hem overtrof¹⁾. Hij toonde een meester te zijn ook op dogmatisch gebied, vooral waar het gold de weerlegging zijner tegenstanders; maar den meesten roem verwierf hij zich onder de zijnen als preeker. »Hij had'', zoo getuigt zijn geestverwant Bradford, »uitnemende gaven in 't verklaren der H. Schrift en zijn leerwijze was zóó gemakkelijk, geleidelijk en aangenaam, dat ze zijn hoorders onweerstaanbaar boeide. Krachtig en diepzinnig was zijn onderwijs en muntte uit door een keurig en vindingrijk gebruik van de Schrift, alsof het goddelijke boek in zijn hart geschreven was; nooit behoefde hij het voor zijn aanhalingen na te slaan of op te zoeken, daar het geheel voor hem openlag en hij slechts zelden over eenig woord twijfelde, zoodat hij niet alleen het woord en de leer van God leerde, maar dit deed met de woorden van God zelven en meestal in een samengestelde reeks van bijbelteksten. Hij was daarin uitermate bedreven en een meester, om door vergelijking de Schrift uit de Schrift te verklaren''. Maar nog hooger lof dan voor zijn geleerdheid en zijn predikgaven wordt hem toegekend voor zijn karakter. »Zedig, beminnelijk en gezellig in het dagelijksche leven'' noemen hem zijn vrienden; »zachtmoedig van geest, bezadigd van aard, nooit licht geraakt en vrij van hartstochtelijkheid, onberispelijk in leven en omgang''²⁾ — »vriendelijk en minzaam, nederig en vredelievend, lijdzaam onder beleediging, edel zelfs tegenover hen die hem openlijk belasterden,

Psalmen in 1612, herdr. 1617; die op de „Songs of Solomon'' na zijn dood in 1623, in 4°. Ze werden in folio te zamen herdrukt, eerst in 1627 en later nog eens in 1639, Hanbury, a. w. I p. 433 nt. Volgens een noot in de Works of J. Robinson t. III p. 463 werden een commentaar op Hosea en toelichtingen op 't evangelie van Mattheus en den brief aan de Hebreërs, die Ainsworth bij zijn dood in handschrift achterliet, niet uitgegeven wegens een verschil over honorarium. Zelfs de tegenstanders erkenden de groote verdiensten van Ainsworths geschriften. Cotton, Way of congregational churches cleared p. 6.

¹⁾ Bradford, a. w. p. 448.

²⁾ Dezelfde t. a. pl.

»vol van geloof en van goede werken, wiens doodsbed voor
 »de omstanders even rijk was aan troostrijke leering, als
 »zijn leven een opwekking, om hem na te volgen. — in
 »één woord — een man uit duizend” ¹⁾. Wie misschien
 bij deze hooggestemde lofspraak aan de partijdigheid der
 vriendschap denkt, hij legge er de getuigenis naast van een
 zijner bitterste tegenstanders, die geen woorden genoeg heeft,
 om zijn onbekwaamheid en ongeschiktheid te smaden, en toch
 erkent dat vele Christenen in Engeland op de plaats waar
 hij vroeger woonde zijn onberispelijken wandel hoog in eere
 hielden en om zijn terugkeer tot de Kerk dagelijks baden
 tot God ²⁾. Wil men sprekender getuigenis? Ze is af-
 komstig van iemand, die eenmaal zijn vriend geweest was ³⁾:
 »wat zijn leven aangaat, ik heb zelf, toen ik eenigen tijd
 »met hem te Amsterdam woonde, gezien hoe nederig, inge-
 »togen en bescheiden hij was; hij leefde en stierf onbe-
 »rispelijk voor de wereld en ik ben overtuigd dat zijn ziel
 »bij zijn Verlosser rust.”

Na deze karakterteekening zal 't ons niet vreemd dunken,
 dat hij vóór zijn overkomst naar Holland niet schroomde
 twee of driemaal godsdienstoefeningen bij te wonen in de
 staatskerken, om er maunen van naam en erkende vroom-
 heid te hooren, — hoewel de strengsten onder zijn geloofs-
 genooten dit eene onvergeeflijke wankelmoedigheid achtten,
 die ze hem nog meer dan tien jaren later verweten ⁴⁾, in
 weerwil van al de trouw en den ijver aan de broeders be-
 toond. Maar evenmin verwondert het ons, dat de beschei-
 den man, die te kiesch was om zijn nood te klagen, in 't
 begin van zijn verblijf hier ter stede, onbekend met de taal
 en met alle middelen om aan den kost te komen, bovendien

¹⁾ De onbekende uitgever van zijn *Songs of Solomon* 1623 in de voorrede.

²⁾ Christ. Lawne, *Brownism turned the inside outward*, 1618, § 9.

³⁾ Samuel White, *The orthodox foundation of religion*, 1641, in de voorrede.]

⁴⁾ In de strijdschriften van George Johnson, Christ. Lawne en Thomas White. Daaruit nam ook Waddington het over, *Congr. Hist.* p. 104. Nog in 1618 verweet John Paget het hem (*An arrow*, p. 91): *Being separated, you did againe in London, being in the hands of authoritie, yeeld to joyne with the worship and ministry of the Church of England.*

door zijn opleiding ongeschikt voor eenig ambacht, de bitterste armoede leed. Hij achtte zich gelukkig, dat na eenigen tijd een boekverkooper hem als knecht in dienst nam voor negen stuivers in de week, waardoor hij zich nu en dan aan een schamele hutspot vergasten kon. Eerst later rees bij sommigen van zijn gemeente 't vermoeden van dien nood en wisten zij hem de bekentenis af te persen, in welke zorgen hij verkeerde ¹⁾. Van toen af braken er betere dagen voor hem aan: ook zijn meester erkende en waardeerde eerlang zijn buitengewone bekwaamheden.

Hij was niet de eenige onder de Engelsche ballingen, die 't zeer bekrompen had ²⁾; trouwens hunne bezittingen in Engeland waren allen verbeurd verklaard of door de langdurige kwellingen der Overheid en herhaalde gevangenisstraffen nagenoeg tot niets versmolten. Nog twintig jaar later en langer hadden sommigen de bedeeling noodig, die hun naar 't schijnt van overheidswege verstrekt werd in de Presbyteriaansche kerk op 't Begijnhof ³⁾. Maar vooral in den eersten tijd maakte hunne onbekendheid met de landstaal en in verband daarmee de tegenzin van werkbazen of fabrikanten, om hen in dienst te nemen, het voor menigeen zeer bezwaarlijk in eigen onderhoud te voorzien. Vooral

¹⁾ Bradford, a. w. p. 445. Roger Williams, Mr. Cotton's letter examined and answered 1644 (uitg. van de Hansard Knolly's Society) p. 426 nt. R. Ashton in zijn uitg. van Works of J. Robinson 1851, vol. III, p. 462, denkelijk ontleend aan de vruchteloos door mij gezochte levensbeschrijving van Ainsworth door Dr. Steuart vóór den herdruk der Communion of Saints 1769. Vgl. ook wat ik later over hun onderling Matthew Slade zal mededeelen.

²⁾ De voorgangers der gemeente schreven in 1599 aan Fr. Junius (zie *Epist.* l. l. p. 77b): „misereat te oramus ecclesiae nostrae hic exulantis, probis ubique affectae, profunda inopia fere exesae, pene ab omnibus spretae et afflictae”.

³⁾ John Paget verweet het hun in zijn pamflet: An arrow against the separation of the Brownists, 1618: „the members of your church receive the alms „of the Dutch, which is a sacrifice (Phil. IV: 18), and this is in the same „place, which you condemn as an idoltemple”. Te onrechte schrijft derhalve Fletcher, a. w. II, p. 214: „the civil authorities tolerated them (viz. the Brownists) but shewed no regard for their welfare”. Brownisten waren zeker de Engelschen, die volgens Pontanus, Rerum et urbis Amstelodamensium Historia, 1611, p. 95 tot de huiszittende armen gerekend werden en ondersteuning ontvingen.

de meer bejaarden ondervonden het. Van de jongeren kozen de meesten het ambacht van bombazijnwerker of een daarmee verwant fabriekvak; anderen werden kleerenmakers, handschoenmakers of knopenmakers ¹⁾).

De vergaderplaats voor hunne godsdienstige samenkomsten, die zij eerst bij particulieren, bij Israel Janszoon en bij Jean de l'Escluse ²⁾ hadden gehouden, was dan ook zeer eenvoudig, een ruime loods, niets meer, in een slop of gang ³⁾, denkelijk nabij den Binnen-Amstel, niet ver van de plaats, waar de meesten woonden ⁴⁾).

Maar hoe schamel de uiterlijke omstandigheden waren, onder den voorgang van een man als Ainsworth had de gemeente niet voor vervloeiing of geheelen ondergang te vreezen. Wel trachtten de predikanten zoowel der Nederduitsch Hervormde als der Walsche kerk, inzonderheid Arminius en Taffinus, daar er over de hoofddogmen geen verschil bestond, tot een vergelijk misschien tot een vereeniging der Brownisten met hunne gemeenten te komen, maar de Engelschen zeker na de stoornis hunner godsdienstoefeningen en de aanklacht bij de Overheid een weinig wantrouwig, bleken in hun eischen omtrent de afschaffing van formuliergebeden,

¹⁾ Zie de hierachter gevoegde lijst van huwelijken, waarop 't bedrijf van den bruidegom doorgaans vermeld staat. Ze kozen juist de vakken, waardoor de Hollandsche en Vlaamsche vluchtelingen te Londen, te Norwich en elders hun fortuin maakten.

²⁾ Zie boven en vgl. 't aangehaalde Protocol van den Hervormden kerkeraad II fo. 197 v°., hoe zij op den 13den Juni 1596 vernomen hebben „datter ten huysze van Jan de l'Escluse van den Bruynisten ghepredickt is". 't Werd weêr terstond aan Burgemeesters aangegeven, maar dezen lieten de klagers gaan, met het bescheid, „dat sy hetselfde in communicatie leggen souden mit den „gheenen, die daerinne te spreeken hadden, ende souden daerinne versien, dat „die kerke ghoet contentemendt hebben soude": met andere woorden, zij geven te kennen, dat deze aangelegenheid niet den Hervormden kerkeraad, maar anderen aanging. Van dien tijd af werden de Brownisten over hunne samenkomsten niet meer lastig gevallen.

³⁾ Hun tegenstander, bisschop J. Hall, zegt in zijn Works, vol. VII, p. 265: „in a blind lane", volgens Hanbury, a. w. I p. 91.

⁴⁾ Veel later eerst hadden zij een vergaderplaats op den Groenenburgwal, zoo als Wagenaar, Amsterdam II, p. 174, vermeldt, een bericht dat Dexter, a. w. p. 284 noot 129 in de war bracht.

de wijze van doopbediening en vooral de toepassing der kerkelijke tucht zóó gestreng te zijn, dat de onderhandeling geen verder gevolg had ¹⁾. Evenwel nog vier, vijf jaar later (Februari 1599) konden zij van dit gesprek zeggen: »cum ministris harum ecclesiarum (viris quidem eruditis et »fratribus dilectis) amice egimus" ²⁾, al scheen het toen reeds hopeloos, dat het »favente Deo piisque viris adjuvantibus" tot een betere overeenstemming zou komen. De verhouding was meer en meer gespannen geworden. Een lid der Walsch-Hervormde gemeente, de reeds genoemde Jean de l'Escluse, van Rouaan geboortig, boekdrukker van beroep ³⁾, zocht zich in 't najaar van 1594 bij Ainsworth en de zijnen aan te sluiten ⁴⁾. Daar hij vroeger bij de

¹⁾ Vgl. hierover een verzameling van zes brieven in 4°. in 1602 uitgegeven onder den titel: *Certaine letters translated into English, being first written in Latin together with the confession of faith prefixed, whereupon the said letters were first written*, — maar later voor 't meerendeel opgenomen in de *Epistolae eccles. et theolog.* p. 656—84a. Dezen oorspronkelijken Latynschen tekst gebruikte ik; trouwens de Engelsche vertaling, die 57 bladz. beslaat, kwam mij nooit onder de oogen, zoo als dan ook Swalve ze wel nooit gezien zal hebben, die in zijn *Pelgrimvaders* bl. 262 tot de onbegrijpelijke vergissing verviel, dat ze handelen zouden over geschilpunten tusschen John Smyth en Fr. Johnson.

²⁾ Epist. p. 78 a. De Hervormden zelven betuigden: „Dolenter quidem tulimus istam illorum a nostris ecclesiis sejunctionem, quod et illis coram cum fraterna doloris testificatione significavimus." Ald. p. 796.

³⁾ Zie lijsten van huwelijken onder n°. 26, 61 en 115.

⁴⁾ Hij was gehuwd met Catherine de l'Epine, weduwe Anger, die hem uit haren eersten echt een dochter Catherine aanbracht. Toen deze dochter in 1595 trouwde maar haar huwelijk niet in de Hervormde kerk liet sluiten, kwamen de Brownistische gevoelens zoowel van haar als van haren stiefvader duidelijk aan den dag. Trouwens de Walsche kerkeraad had daarover reeds gehandeld den 10 October 1594. Ze worden 't uitvoerigst medegedeeld in de *Actes du consistoire* van 12 Februari 1596: „Après que les deputez ministres et anciens des deux eglises, Flamengue et Wallonne, ont eu conféré par plusieurs jours avec Jah de l'Escluse et sa belle fille de tous les poincts et opinions qu'ils tiennent, contraires à la doctrine chrestienne enseignée es eglises reformées, et qu'ils ont eu suffisamment refuté les dites opinions par l'écriture sainte, et par arguments et raisons tirées dicelle, iceux demourants fermes en leurs erreurs, ont esté admonestés de bien penser aux choses qui leur avoyent esté alleguées et de prier Dieu qu'il leur fist la grace de bien entendre sa verité, et d'y acquiescer ensemble, d'adverter messieurs les commissaires des causes matrimoniales du mariage de ladite fille qui avoit esté faict domestiquement entre les amis, contre les loys et ordonnances des Estats et de la ville: afin dy remedier selon ladvis et ordon-

Walen te Londen lid geweest was, schreven de predikanten van hier om nader berichten over hem en tegelijkertijd zoo-
wel daarheen als naar Vlissingen ¹⁾ om inlichtingen ten
aanzien van de Brownisten ²⁾. Die inlichtingen, misschien
even als vroeger opgedaan bij hun verbitterde vijanden, die
niet konden verdragen, dat hier den armen een »locus quie-
»tis et respirationis a magistratibus" ³⁾ bereid was, waren
allerongunstigst voor de uitgewekenen. Ze worden »char-

nance desdits commissaires, ceque Jan de Lescluse avoit promis de faire, requerrant la compagnie de rien parler point audits commissaires devant eux. Ledit Jan de Lescluse et sa belle fille aiant esté depuis appelez par trois diverses fois au consistoire, est finalement comparu seul le 12 de fevrier 1596 et luy ont esté leus tous les articles desquels on avoit auparavant traicté avec luy: afin qu'il declara sans autres disputes en quoy il discordeoit d'avec nous. Lesquels articles furent notez en sa presence et luy fut demandé s'il avoit adverti les commissaires du mariage de sa fille. Il respondit que non, mais quil estoit prest de le faire. Il lui fut demandé, si nonobstant le sentiment qu'il se disoit avoir contre la forme de prieres, du catechisme et de la discipline en usage à nostre Eglise il vouloit estre recognu pour membre d'icelle, ou s'il vouloit se joindre du tout avec l'Eglise des Anglois de Nerden, il respondit que sa conscience ne luy permettroit point, de demeurer en nostre Eglise, comme membre dicelle, aussi longuement que nous continuerions de prescher en un temple qui a esté consacré aux idoles, et que nous retiendrions l'usage de prier par formulaires leus ou recitez et denzeigner le catechisme, veu qu'il nous en avoit suffissamment adverti maintenant." Behalve op de vermelde datums diende de zaak ook in de kerkeraadsvergaderingen van 18 Febr., 3, 17 April, 28 Aug., 18 Sept., 16 en 23 October 1595, voorts van 15 en 22 Jan., 5 en 26 Febr. 11 Maart, 6 Mei, 8 Juni 1596, van 19, 26 April en 10 Mei 1599 en van 19 Nov. en 3 Dec. 1607. Opmerkelijk is het hoeveel moeite de Walsche kerkeraad zich gaf, om dit lid voor de gemeente te behouden, hoe in April 1595 en April 1599 daarop eenig uitzicht bestond en hoe 19 Nov. 1607 besloten werd, ook na al het gebeurde en nadat de l'Ecluse 7 Aug. 1604 met een Browniste vrouw getrouwd was: „si Jean de l'Ecluse est disposé et desireux de communiquer a la cene lancien luy pourra donner mereau, comme aussi a sa femme." 't Bleek echter 3 Dec. 1607 „que Jean de l'Ecluse ne s'est trouvé dispos pour recevoir mereau." Ook de Ned. Hervormde kerkeraad had zich 6 en 13 Juni 1596 (Protoc. II ^o. 197) met de zaak bemoeid en gedreigd aan de Overheid te zullen aangeven, dat de Brownisten ten huize van Jean de l'Ecluse godsdienst oefeningen hielden (zie boven), waaraan werkelijk door hen gevolg werd gegeven.

¹⁾ Actes du consistoire 24 Oct. 1594.

²⁾ Aldaar en op 30 Oct. 1594 en 6 Fevr. 1595. Zij worden daar bij vergiassing Baronistes en Barones, maar na 't bekomen der inlichtingen zeer juist Brownistes genoemd.

³⁾ Epistolae p. 69a en 74b.

»tulæ famosæ" genoemd, »articuli mendaciis referti", die Ainsworth en de zijden deden klagen: »imo et aliqui (quos »minime omnium decuit) afflictionum nostrarum pondus etiam »in his regionibus aggravare tentarunt idque tum secreto »tum aperte moliti sunt; calumniis et quidem gravissimis »a nostratibus domi lacessiti fuimus earumque rumor in »has etiam regiones nos insectatus est, unde apud multos »immerito male audimus" ¹⁾, en op den eisch, dat zij maar dankbaar voor de bescherming der overheid ²⁾ dit alles zich moesten laten welgevalen, het scherpe maar rechtmatige antwoord uitlokten: »quid? si articulos plenos mendaciis et »calumniis, sparsos vero contra nos, acceperint ministri isti, »et nobis tamen eorum exemplar in hunc usque diem non »impartiverint, ne rogati quidem" ³⁾? Zeker zulke ervaringen strekten niet om de toenadering te bevorderen.

Veelmeer voelden velen hunner zich aangetrokken tot de Doopsgezinden. Bij hen vonden zij dezelfde denkbeelden omtrent het wezen der christelijke gemeente, hare volstreckte autonomie, hare inrichting, haar bestuur, het algemeen stemrecht der leden, vooral ook omtrent de kerkelijke tucht; denzelfden schier afgodischen eerbied voor de letter der Schrift; denzelfden afkeer van symbolische boeken; dezelfde instelling van onbezoldigde leeraars; dezelfde zucht om door eenvoud van kleeding en strengheid van zeden zich te onderscheiden van de kinderen der wereld. Geen wonder, in een Doopsgezinde gemeente toch te Norwich had Browne die gevoelens opgedaan. Zeker, 't groote geschilpunt tusschen de Doopsgezinden en hunne protestantsche mede-

¹⁾ Ald. p. 656 en 696. De heftige beschuldigingen tegen hen bleven niet bij den Ned. Herv. kerkeraad, maar werden ook medegedeeld aan de Walen te Amsterdam (Actes du consist. van 22 Jan. 1596) en zelfs aan de geloofsgenooten te Dordrecht. Epist. p. 756.

²⁾ 't Bewijs dier bescherming gaf ik reeds vroeger.

³⁾ Epist. p. 696 en 746. De Hervormde predikanten ontkennen dit niet, maar zoeken hun handelwijs daarmee te verontschuldigen, dat Ainsworth c. s. in de voorrede voor de belijdenis hen eerst was aangevallen en dat zij, vervolgens door hen daarover aangesproken, die artikelen ter lezing hadden gevraagd, 't geen zij toen wegens het voorgevallene geweigerd hadden.

christenen, de leer dat de doop alleen op belijdenis mag be-
diend worden, hield aanvankelijk menigeen terug. Maar
terwijl Ainsworth met de zijnen 't er voor hield, dat de doop
in de kerk van Engeland ondergaan niet geldig was en aan
de kinderen alleen van geloovigen d. i. van leden zijner ge-
meente toekwam, was voor velen de overgang niet groot,
om nu nog den doop voor zich te begeeren en de voorwaarde
van den doop te stellen, niet in afstamming van geloovige
ouders, maar in 't geloof van den doopeling zelven. Zoodra
't verschil van taal niet langer een beletsel was, gingen dan
ook onderscheidenen tot de Doopsgezinden over ¹⁾).

Ainsworth evenwel en de kern der getrouwen rondom hem
hadden een afkeer van zulk een overgang; zij banden de
afvalligen uit en sloten zich aaneen vaster dan ooit. In
die stemming achtte Ainsworth het tegenover de lasterlijke
getuigenis aangaande zijn gemeente verspreid een heiligen
plicht, haar te zuiveren van die blaam en door 't opstellen
eener geloofsbelijdenis ²⁾ hare afscheiding van de Engelsche

¹⁾ Dat deze overgang in den eersten tijd hunner vestiging plaats had, blijkt
uit de waarschuwingen van John Payne tegen de Doopsgezinden (Royall exchange.
Haarlem, Gillis Roman 1597, 4°. pp. 48) en uit Fr. Johnson, Inquiry and
answer, 1606, 4°. waar hij zegt, p. 64, dat dit geschiedde, terwijl hij in de
gevangenis te Londen was en nog vóór dat de scheuring in de gemeente van
Ainsworth ontstond, waarover later. Daarop doelde ongetwijfeld Enoch Clapham,
Error on the right hand, toen hij sprak van „certain English people of us
(Anabaptists) that came out from the Brownists”. Het boek van Clapham
kwam stellig uit vóór Juni 1608 en dus vele maanden vóórdat John Smyth
tot het Anabaptisme overging, op wien derhalve dit bericht geen betrekking heeft.

²⁾ Ainsworth en niemand anders was de opsteller. Nog altijd zat Fr. Johnson
in den kerker en kon er dus geen deel aan hebben. Hieruit blijkt, hoe onjuist
de gewone voorstelling is, die wij ook bij Fletcher, a. w. II p. 215 terug
vinden: „it appears that in 1596 Johnson had published the *confession of faith*
of certain english people living in the Low Countries exiled. In 1598 this
„document was republished and afterwards in 1602 it was issued again as the
„joint production of Johnson and Ainsworth. The latter translated it into the
„Latin for the benefit of the learned in all countries, and *set it forth in his own*
„name”. Niemand dan hij had er recht op, het werk als zijn *eigen* werk uit te geven.
De herdruk in 1598 gaf er aanleiding toe, dat Fr. Johnson, hoewel te onrechte,
voor medeauteur gehouden werd. Deze dwaling ontstond misschien daardoor, dat
de gemeente geacht werd niet voor goed gevestigd te zijn, eer ze een *pastor*
had, d. i. vóór de komst van Fr. Johnson in 1597, zoodat dan ook in latere uit-

Staatskerk en haar voortdurend bestaan te rechtvaardigen. Hij gaf ze uit ten jare 1596 in 45 artikelen met een voorrede, alles in 't Engelsch ¹⁾, maar bezorgde tegelijkertijd van een en ander eene uitgave in onze taal ²⁾. De eerste 18 artikelen vertoonen geen afwijking van de leer der Confessio Belgica: achtereenvolgend worden daarin beleden de dogmen van drieëenheid, voorbeschikking, 's menschen val, erfzonde, algemeene verdorvenheid, de H. Schrift als volstrekt eenig en voldoende richtsnoer des geloofs, de persoon en het drievoudig ambt van Jezus Christus, de Christelijke Kerk. Uitvoerig handelt daarna art. 19 en verv. over de vijf soorten van kerkelijke beambten, herders, leeraars, ouderlingen, diakens en helpers, niet minder maar ook niet meer, die benoemd moesten worden levenslang ³⁾ en uitsluitend door de gemeente, waarin zij het ambt zullen waarnemen, gelijk ook deze uitsluitend het recht heeft hen af te zetten en zelfs te bannen, waaraan zij zich onvoorwaardelijk moeten onderwerpen. Vervolgens toont art. 28 aan, hoe de Antichrist »tsamen met de hoofstukken des Christelicken gheloofs, »oock de heylige ordinantiën ende bedienynghen der Kercken

gaven dezer belijdenis bijv. de Hollandsche van 1680 de titel vermeldt, dat de „congregationale oude Engelse gemeente en kerke Christi tot Amsterdam eerst tsamen vergadert was in den jare 1597". Het medegedeelde bewijst, dat zij toen reeds vier jaren had bestaaa. Men kon meenen, zoo als Dexter a. w., p. 270 schijnt te doen, dat de Geloofsbelijdenis aan Johnson in de gevangenis gezonden door hem nagesien of verbeterd werd, zoodat ook hem de eer van 't auteurschap gedeeltelijk toekomt, maar de correspondentie tussehen Londen en Amsterdam (waarover vgl. Dexter, p. 269 noot 64) had dunkt mij meer, zoo niet uitsluitend, betrekking op de keuzen van ouderlingen en op den ban.

¹⁾ Er zijn niet meer dan vijf exemplaren van bekend. 't Is een boekje van 28 blz. in 4°.

²⁾ Ik geloof niet, dat er een enkel exemplaar meer van te vinden is. Dat de nitgaaf echter bestaan heeft, maak ik op uit de woorden van Taffinus en Arminius (Epist. eccl. p. 80 a), die betrekking moeten hebben op 1596, als zij spreken van een „calumnia quam adversus nos publicis typis et Belgico sermone „disseminarunt in brevi praefatiuncula, quam confessioni suae is eundem Belgicum sermonem adeo male, ut etiam haeresi occasionem dare posset, translatae „praefixerant".

³⁾ De belijdenis zegt dit niet uitdrukkelijk, maar 't is van elders bekend, dat de Brownisten elke *tijdelijke* benoeming van dien aard afkeurden.

»geschent ende verkeert ende in haer plaetse eenen nieuwen
 »ende versierden godsdienst ende regiment ingevoert ende
 »opgericht heeft — -- so dat sy ten laetsten so verwerret
 »ende confuys gheworden syn, dat sy in de Babylonische
 »confusie ende slavernye gevallen zijn" ¹⁾. De daaruit
 voortgesprotene hiërarchie in de Kerk van Engeland is dan
 ook een »antichristisch ministerium", zoowel door de menigte
 waardigheden als door 't gezag, dat zich de zoogenaamde
 hoogere geestelijkheid aanmatigt, terwijl nog bovendien van
 »de reste der paepscher corruptelen" opgenoemd worden:
 de private doop, het ondervragen der jonge kinderen die
 men ten doop aanbiedt, het linnen overkleed der priesters,
 het bidden voor de dooden bij 't graf en het knielen in het
 nachtmaal des Heeren (art. 30) Deze misbruiken leggen
 de verplichting op, om alle gemeenschap met de verbasterde
 Kerk te verbreken, haar in geenerlei opzicht te steunen en
 zich van haar af te scheiden (art. 31 en 32). Nieuwe
 gemeenten moesten gesticht worden, waarvan de leden
 geroepen zijn, elk in 't bijzonder, tot *profeteeren* d. i. tot het
 verkondigen van het woord Gods, en mannen te kiezen
 genoegzaam met gaven en wijsheid uitgerust voor zulke
 officiën en ambten, als Christus in zijnen kerkedienst geordend
 heeft (art. 33 en 34). Eerst dezen mogen doop en avond-
 maal bedienen. De doop is bestemd uitsluitend voor de kin-
 deren der geloovigen (ten minste van één zijde, vader of
 moeder) ²⁾; het avondmaal, onder beide teekenen te houden,
 waarbij noch van transsubstantiatie noch van consubstantiatie
 spraak is, geldt voor een zegel van Gods eeuwig verbond,
 en komt aan de volwassen lidmaten toe d. i. aan hen, die

¹⁾ Ik gebruik hier de *allerzeldzaamste* Hollandsche vertaling der belijdenis die in 1612 uitkwam onder den titel: Apologie oft verantwoordinghe van alsulcke ware Christenen dewelcke ghemeenlick (maer ten onrechte) ghenoeemt worden Brownisten. Een bijkans even zeldzame herdruk verscheen in 1680, getiteld: Belijdenis des geloofs en kerkenordre der congregationale oude Engelse gemeente en kerke Christi tot Amsterdam, eerst taamen vergadert — onder den dienst van — Mr. Henry Ainsworth.

²⁾ Hoe dit zelfde gevoelen later een voorstander vond in Jodocus van Lodestein vermeldt P. J. Proost, *Jod. v. Lodestein*, blz. 158 en verv.

na 't afleggen van belijdenis op eigen begeerte tot leden zijn aangenomen en beloofd hebben te wandelen in 't geloof en de gehoorzaamheid van Christus (art. 35 en 37). Niemand mag de gemeente verlaten wegens hare gebreken, maar ieder moet medewerken, om daarin verbetering te brengen (art. 36). De verschillende gemeenten zijn geheel onafhankelijk van elkander, »een iegelijk als een welgestelde stad», maar »in »de zwaarste stukken» tot onderlinge hulp met raad en daad verplicht en gerechtigd op voldoende getuigenis elkanders leden aan te nemen (art. 37 en 38). In de artikelen 39 tot 43 worden de weerkeerige plichten van overheden en onderdanen omschreven: de Overheid moet de ware geloovigen beschermen, den zuiveren godsdienst en de rechte bediening daarvan door hare wetten bekrachtigen, de overtreders bestraffen en den valschen eeredienst uitroeien, vooral ook door sequestratie van alle geestelijke goederen ¹⁾. De onderdanen, ook dan wanneer ze hare plichten verzuimt of zelfs de geloovigen vervolgt, moeten haar, mits het niet in strijd zij met Gods geboden, eerbiedigen en voor haar bidden, maar bovenal in geval ze door haar beschermd en begunstigd worden haar dankbaar waardeeren en stipt gehoorzamen. Het voorlaatste artikel (44) spreekt het geloof aan een opstanding ten leven en ter verdoemenis uit; het laatste (45) eindelijk weerlegt den laster, alsof het gebed des Heeren door hen verloochend en veracht zou worden. »Wij gelooven», betuigen zij, »wij gelooven dit de vol- »maaktste en beste vorm des gebeds te zijn, hoedanig zelfs »de engelen, ik laat staan de menschen, niet maken kunnen, voorgeschreven door onzen Heer Jezus Christus, niet» (en hier komt hun tegenzin uit, om 't als een vast formulier gedurig weêr te bezigen b. v. aan het einde van ieder gebed) »niet dat zij zouden gebonden zijn zoo veel syllaben »te gebruiken, maar dat wij naar dezen vorm en regel al

¹⁾ Deze opvatting van 't verband tusschen Kerk en Staat noemt Fletcher, a. w. II, p. 220, terecht „the greatest error”. Later kwamen de meesten hunner daarvan geheel terug en werden krachtige voorstanders eener volstreekte scheiding tusschen Kerk en Staat en eener onbeperkte godsdienstvrijheid.

»onze gebeden en dankzeggingen zoude leeren reguleeren, »voor zoo veel als het de volmaaktste vorm van bidden is" ¹⁾.

Ziedaar in de hoofdtrekken de belijdenis door Ainsworth tot verdediging der zijnen opgesteld. Maar zullen wij ons een juiste voorstelling van hen maken en hun gemeentelieven nauwkeuriger kennen, dan moeten wij ook nog van elders inlichtingen trachten te winnen en de gevolgen nagaan, waartoe de door hen beleden beginselen voerden. Misschien behooren enkelen daarvan tot een iets later tijdperk, maar nu naar tijdsorde hun belijdenis ter sprake werd gebracht, is 't zeker hier de meest geschikte plaats om ze te vermelden ²⁾.

Hunne opvatting van het wezen der gemeente deed hen aan alle leden gelijke rechten toekennen bij het kiezen der voorgangers en de toepassing van den kerkelijken ban, zóó zelfs dat sommigen (hoewel dit gevoelen niet algemeen was) ook de zusters voor stemgerechtigd hielden ³⁾. Geen synode, geen classis, geenerlei kerkelijk collegie (zoo hooren wij hen gedurig spreken) heeft eenige macht over hen: Christus alleen is het hoofd en elke afzonderlijke gemeente geheel vrij, zelfstandig, autonoom ⁴⁾. De heiligste verplichting van de

¹⁾ Uitnemend wordt dit nader door Ainsworth ontwikkeld in zijn strijdschrift tegen Hugh Broughton 1605. Zie Hanbury, a. w. I, p. 151.

²⁾ Behalve uit hunne eigene vlugschriften, zijn de volgende bijzonderheden ontleend aan Honorii Reggii (d. i. Georgii Hornii, hoogleeraar eerst te Harderwijk, later te Leiden), *De statu ecclesiae Britannicae hodierno liber commentarius* 1647, en het nameloos uitgegeven geschrift van Jacobus Lydius, *Historie der beroerten van Engelandt* 2°. dr. 1649, die nu en dan Hornius vertaalde, maar er toch veel van het zijne aan toevoegde, waartoe hij, die predikant was geweest bij het buitengewone gezantschap der Staten naar Engeland, meer dan iemand in staat was.

³⁾ Fr. Johnson, *A christian plea*, p. 315. Ainsworth, *Animadversion to Clyfton's advertisement*, 1613, zegt er van: it was never our judgment or practice, that in elections women or children should give their voices; the apostle and nature itself requiring women to be silent in the church 1 Cor. XIV 34.

⁴⁾ In 't verzoekschrift bij Jacobus I in 1606 ingediend pleiten zij voor het recht „of spiritual administration and government in itself and over itself by „the common and free consent of the people, independently and immediately „under Christ". Sterker nog laat John Robinson zich uit in zijn *Justification of separation*, 1610, als hij van het gezag zegt: „the Papists plant it in the

leden is het streng en onpartijdig oefenen van de tucht, zoo noodig van den ban, tegen alle onwaardigen d. i. niet alleen tegen hen, die zich aan grove zonden schuldig maken, maar ook tegen allen wier levenswijs of kleeding afweek van de strengste eenvoudigheid en derhalve liefde tot de wereld toonde. Verzuimt de gemeente deze tucht, dan heeft ze deel aan de zonden van den ongestrafte, verliest zij haar Christelijk karakter en dwingt ze de waardigsten onder hare leden om zich af te scheiden. Om dit verzuim te voorkomen is het raadzaam, dat elke gemeente niet meer leden telt, dan gemakkelijk in één gebouw en onder 't gehoor van een en denzelfden leeraar allen tegelijk kunnen samen komen ¹⁾, want bij groote en talrijke kudden zijn de herders niet meer in staat het huiselijk of 't openbaar leven, zelfs niet het kerkbezoek of kerkverzuim van ieder afzonderlijk nauwkeurig na te gaan, waaronder de ware vroomheid onherstelbare schade lijdt ²⁾. Zoodra derhalve de gemeente een getal overschrijdt van eenige honderden leden, is het wenschelijk dat zij zich in twee of meer geheel op zichzelf staande congregaties splitst. Dit kan te eerder 'geschieden, omdat twee of drie geloovigen, als zij te zamen komen om zich van de wereld af te zonderen, reeds een gemeente uitmaken ³⁾ en de Overheid in 't geheel

„pope, the Protestants in the bishops, the Puritans as you term the reformed churches and those of their mind, in the presbytery; we, whom you name „Brownists, put it in the body of the congregation, the multitude called the „church”.

¹⁾ Hoornbeek, *Summa controvers.*, p. 788: quae commodè uno in loco tota convenire atque ab uno pastore doceri queat, vel quae suo ambitu non plana complectatur membra, quam quae in unum locum simul coire possint.

²⁾ J. Robinson, *A just and necessary apology of certain Christians, no less contumeliously than commonly called Brownists*, 1625: in huge and vast flocks, the governors cannot take knowledge of the manners of the people, private or public, no, not so much as of their presence at or absence from the church assemblies: whereby, what damage cometh unto true piety, any man may easily conjecture, and miserable experience makes too too manifest in the Reformed churches”.

³⁾ J. Robinson, *Justification of separation*, 1610: „I do tell you, that in what place soever, by what means soever, whether by preaching the Gospel by

niet behoeft gekend te worden in zulk een stichting: anders toch zou men Christus invoeren door een vleeschelijken arm ¹⁾).

De eeredienst vorderde geen bijzondere inrichtingen, die de vestiging eener nieuwe gemeente konden bemoeielijken. Voor het onderhoud van den *pastor* of oudste was geen vaste jaarwedde noodig, ja ze was zelfs ongeoorloofd; hij moest leven alleen van vrijwillige bijdragen der leden. De leeraars behoorden zelve in hun onderhoud te voorzien. Een eenvoudig vertrek, des noods een schuur was voldoende voor de samenkomsten. 't Gebruik toch der kerkgebouwen vroeger voor den Roomsche-Katholieken eeredienst bestemd, achtten zij een gruwel: 't waren niet anders dan tempelen van den Antichrist. Bij hun zucht naar volkomen gelijkheid ontzegden ze aan hun voorgangers het dragen van een amtsgevaad en konden zij geen preekstoel dulden, dien zij een »geprivilegiëerde kuip" noemden ²⁾. De gewoonte der Hervormden om de lengte der preeken naar een zandlooper af te meten, hielden zij voor geheel in strijd met de vrijheid, die aan den geest toekwam. Trouwens de vrijheid om den tijd der godsdienstoefening soms bovenmate te rekken werd in alles krachtig gehandhaafd. Duurde de preek reeds lang en werd daaraan, éénmaal elken Zondag, de viering van het avondmaal toegevoegd, — de weerzin tegen alle formuliergebeden, die door breedsprakige improvisaties vervangen werden, de gewoonte om niets uit de Schrift voor te lezen zonder een verklaring daaraan toe te voegen (anders achtten zij 't een ijdel werk), de bepaling dat voor het kerkgezag alleen de psalmen, zoo als ze in de bijbelvertaling luidden ³⁾, maar dus onberijmd, onveranderd en

a true minister, by a false minister, by no minister — two or three faithful people do arise, separating themselves from the world unto the fellowship of the Gospel and covenant of Abraham, they are a church, truly gathered though never so weak".

¹⁾ H. Barrowe, A brief discovery of the false church, 1590, p. 190.

²⁾ Dezelfde aldaar p. 180.

³⁾ Later kwam Ainsworth daarvan terug en voerde voor kerkgebruik een metrische vertaling in, die Hornius, l.l. p. 39 voor een *aspera et confragosa*

onverkort mochten dienen, — dit alles vorderde tijd. Boven- dien, nadat hetgeen wij de gewone godsdienstoefening zouden noemen was afgelopen, werd het woord gegeven aan twee, drie of vier leden, die 't verlangden en dan achtereenvol- gend, zoolang 't hun goeddocht, een vrije toespraak hielden of, gelijk het heette, *profeteerden*. Zoowel over deze toe- spraken als over de preek werd vervolgens van gedachten gewisseld, waarbij elk die 't wilde het woord voerde. Eerst daarna kwamen de zaken in behandeling, die in verband stonden met de kerkelijke tucht, hetzij ze de leer of het leven betroffen, hetzij de voorgangers of de leden ze opwier- pen: een allervruchtbaarste bron van eindeloos geredekavel, geschil en gescharrel! Geen wonder dat de kerktijd 's mor- gens van 8 tot 12 en 'smiddags van 2 tot 5 of 6 uur duurde ¹⁾.

Hun onbeperkte eerbied voor de Schrift, ook van 't Oude Testament bracht hen er toe de doodstraf te eischen, in overeenstemming met de Mozaïsche wet, tegen overspel, godslastering, sabbatschennis en afgoderij, doch hare toe- passing bij diefstal onwettig te achten; eerst later zouden enkelen hunner leeren inzien, hun tijd bijkans drie eeuwen vooruit, dat de doodstraf geheel en al ongeoorloofd is. Den sabbat, voor hen den Zondag, hielden zij met de uiterste nauwgezetheid, maar verwierpen, in scherpe tegenstelling daarmede, de viering der feestdagen van Kersttijd, Paschen en Pinksteren nevens den Hemelvaartsdag als een eigen- dunkelijk gebod van menschen. Daarin stemden zij dus geheel overeen met de provinciale synode der Hervormden te Dordrecht in 1574, die evenzeer wilde dat men »met »den Zondag alleen moest te vreden zijn" en alle feestdagen

paraphrasis" nitmaakt. Een proeve zijner berijming van het lied van Moses Exod. XV geeft Dexter, a. w. p. 383.

¹⁾ Zie Hugh en Anne Bromhead in een brief uitgegeven door Hunter, Col- lections concerning the founders of New-plymouth, p. 172: this worming exer- cise begins at eight of the clock and continueth unto twelve of the clock. The like course and exercise is observed in the afternoon from two of the clock unto five or six of the clock.

afschafte ¹⁾, hoewel de Hervormde Kerk nu reeds (dus binnen 20 jaren) voor de macht der oude gewoonte bezweken was en de feestdagen nooit had opgeheven. Dezelfde eerbied voor de Schrift werd door sommigen zóózeer overdreven ²⁾, dat zij voor de studie der theologie uitsluitend den bijbel geschikt achtten en geen enkel ander boek meer. Dezelfde eerbied verbood naar hun inzien eenig soortgelijk gezag, als alleen de bijbel heeft, toe te kennen aan andere geschriften, zoodat zij niet slechts 't gebruik van een katechismus verwierpen, maar ook »de XII artikelen des geloofs voor een oud, samengelapt werk hielden van een »kwade stoffe, en met name dat het artikel van het nederdalen Christi ter helle godslasterlijk is" ³⁾.

Evenals het aan hun afschuw van alle Heidensche overblijfselen was toe te schrijven, dat zij voor de namen der dagen en maanden de aanduiding: de eerste maand, den tweeden dag enz. in de plaats stelden en hun anti-hiërarchische geest hen dreef tot verwerping van alle akademische rangen en titels, — zoo openbaarde zich hun verzet tegen de Roomsche kerkgebruiken in hun afkeer van 't klokkenluiden, »een menschelijke en paapsche inventie van paus »Sabinianus", in het voorschrift (dat echter hier ter stede nooit werd nageleefd) om het avondmaal te gebruiken met den hoed op 't hoofd, en misschien ook in hun meening omtrent het huwelijk en het begraven buiten de kerken. Maar schuilt er bij deze twee laatste punten iets onder van dat verzet, ze geven er toch andere redenen voor op: 't huwelijk, beweren zij, is alleen een burgerlijke overeenkomst, behoorende tot de bevoegdheid van den magistraat, zoodat in 't midden der gemeente daarover wel de zegen Gods kan en moet worden afgebeden, maar dat het niet mag

¹⁾ Art. 53. Zie b. v. Kerkelijk handboekje 1873 bl. 102 en vgl. P. J. Proost, a. w. bl. 172 verv.

²⁾ Barrowe, a. w. p. 146. Toch blijkt het uit de werken en vlugschriften der meeste Brownisten, dat zij wel degelijk en met vrucht andere schrijvers raadpleegden.

³⁾ Barrowe, a. w. p. 76 en A plain refutation of mr. Giffard's book, gedrukt te Middelburg 1591, toen echter vernietigd, maar door Fr. Johnson herdrukt 1606.

gesolemniseerd en bevestigd" worden in de kerk ¹⁾. Voorts: kerken en kerkhoven d. i. de open ruimten rondom de kerken, mogen niet ter begrafenis gebruikt, maar de dooden moeten buiten in de velden begraven worden, »opdat geen schade ook tot ongezondheid ontsta" ²⁾

Terwijl ze aldus rekenschap aflegden van hun gevoelens voor degenen die buiten waren, ontstond in hun midden, immers omstreeks 1596 of iets vroeger ³⁾ een jammerlijke scheuring, die de kleine gemeente met ondergang dreigde. Welke de aanleiding was en waarover de twist liep blijkt wel niet, maar de oorzaak valt gemakkelijk genoeg te gissen. Ook nu, gelijk veelmalen, kwam het aan den dag wat treurige nawerking een geloofsvervolging heeft, zelfs voor hen wien het, schoon een tijd lang daaronder lijdende, toch in 't einde gelukt is haar te ontsnappen. De betrekkelijke rust in het toevluchtsoord, waarheen ze de wijk namen, voldoet hun niet. Nog altijd verkeerden zij in die ziekelijke overspanning, vroeger door radeloze angsten en duldelooze kwellingen verwekt; nog altijd is bij velen, die in vunzige kerkerholen hun gezondheid inboetten, het zenuwleven overprikkeld. Enkelen wordt het, sedert jaren gewoon tegenover hun vervolgers voor hunne overtuiging te strijden, tot behoefte dien strijd ook terwijl er geen tegenstand is voort te zetten; zij hebben geen begrip van stille vroomheid en vreezen dat ze nergens anders toe leiden kan dan tot verflauwing van godsvrucht, tot verachtering van het geloofs-

¹⁾ Is it not better (zoo luidt het achtste artikel van Francis Johnson tegen de Hervormde Kerk) to be married in the congregation with prayers and God's blessing pronounced upon them by the minister, than to be contracted privately and entered into a booke, as men do horses in Smithfield?

²⁾ Barrowe, A plain refutation p. 38.

³⁾ Fr. Johnson, Inquiry and answer, verhaalt dat het plaats had gedurende zijn gevangenschap te Londen (dus vóór April 1597), maar nadat reeds onderscheidenen tot de Doopgezinden waren overgegaan (zie boven). 't Kan derhalve reeds in 1595 zijn voorgevallen. Hij zegt er van p. 64: „Then a while after that again, many others, some older, some younger, even too many, though not the half, as I understand, fell into a schism from the rest, and so many of them as continued therein were cast out; divers other of them repenting and returning before excommunication and divers of them after.

leven. In het drijven van eigenwillige bepalingen, hoe strenger hoe beter, zoeken zij voor zichzelf een nieuw martelaarschap, — in scherpe veroordeeling van andersdenkenden voedsel voor hun koortsachtigen ijver. Zóó was het met menigeen in de gemeente van Ainsworth. Kon het anders of er ontstonden hevige onlusten, waardoor zoowel ouderen als jongeren werden medegesleept en bijkans de helft vijandig stond tegenover Ainsworth en zijn getrouwen? Alleen aan zijn beleid was het te danken, dat de vrede hersteld werd. Handhaafde hij streng de kerkelijke tucht tegen alle weerspannigen, juist die strengheid bracht velen tot bezinning, maar niet minder won hij anderen door toegevend te zijn omtrent elk, die berouw toonde, en den terugkeer der boetvaardigen, al was de ban over hen uitgesproken, niet al te bezwarend te maken.

De wonde was dan ook geheeld en het doorgestane leed nagenoeg vergeten, toen de herlevende en weêr bloeiende gemeente in 't najaar van 1597 verrast werd door de overkomst van eenige mannen haar vroeger, vóór de vlucht uit Engeland, van nabij bekeud. Velen hunner toch hadden behoord tot de gemeente te Islington (een voorstad van Londen), die in 1593 door de vervolging uiteen was gedreven. Dáár was (gelijk vroeger reeds werd medegedeeld) John Greenwood, die den 6den April als martelaar stierf, hun leeraar, Daniël Studley hun ouderling en Francis Johnson hun *pastor* of herder geweest. Laatstgenoemde, zoon van John Johnson van Richmond (Yorkshire) ¹⁾, in 1561 geboren, had te Cambridge (Christ's College) met zijn jonger broeder George gestudeerd en daar onder Cartwright de Puriteinsche gevoelens zóó diep in zich opgenomen, dat hij door een preek over de noodzakelijkheid en den aard van

¹⁾ Brook, Puritans vol. II p. 99, Fletcher a. w. II p. 210, J. Hunter, The founders of Newpymcuth p. 47. In afwijking daarvan noemt Dexter a. w. p. 263 zijn vader: Jacob.

't ouderlingschap volgens 1 Petr. V: 1—4 den 6den Januari 1588 gehouden, de geheele Universiteit vooral door de buitengewoon heftige wijze, waarop hij zich had uitgelaten en te kort scheen te doen aan 't gezag der Koningin op kerkelijk gebied, in de grootste spanning en onrust bracht, zoodat hij, niettegenstaande de voorspraak van den kanselier lord Burghley den 30sten October 1589 van de Universiteit gebannen en, toen hij van dit vonnis in hooger beroep wilde komen, in strenge hechtenis gezet werd. Eerst nadat hij van dit beroep had afgezien, liet de vicekanselier hem vrij ¹⁾, — misschien wel onder voorwaarde, dat hij Engeland voor een tijd lang verlaten zou. Althans hij begaf zich naar de oude gemeente van zijn leermeester Cartwright, de gemeente der Engelsche kooplieden te Middelburg, en werd er leeraar op de in die dagen buitengewoon hooge jaarwedde van f 2400 ²⁾. Ook nu verloochende hij zijn vroegeren ijver niet, die hem den eerbied zijner gemeente deed winnen. Hij betoonde dien in zijn pogingen, om voor

¹⁾ Brook, a. w. p. 96 en daaruit Hanbury, a. w. I p. 84.

²⁾ Deze bijzonderheid bleef onbekend aan W. Steven, die in zijn a. w. p. 315 op de lijst der leeraren wel Cartwright en Hugh Broughton vermeldt, maar Johnson voorbijgaat en Henry Jacob te onrechte onder de Brownisten rekent. De opvolging was: Cartwright tot 1585, Dudley Fenner, Fr. Johnson in 1590 en 1591, Henry Jacob, misschien van 1597 of 1598 af. Hem volgde denkelijk op Thomas Potts, die in de notulen der Engelsche gemeente te Middelburg (1624) genoemd wordt: „aunciently pastor of the merchants here,” en op wien misschien het gravamen der Walchersche classis 11 Juli 1602 betrekking had: „oftet niet stichtelick en sy ende tot overeenstemminge in de gewone leere dienstelick, dat de Engelsche dienaren, die tot de dienst haerder kercken hier te lande beroepen worden, getuigenisse van leere ende leven, nyt de plaetse gebracht daer sy nyt scheyden, der Classe overleveren, in dewelcke haer bedieninge sal vallen?” Hij was althans nog leeraar te Middelburg 18 Januari 1607, toen de Amsterdamsche kerkeraad (zie Protoc. III f. 156 v°.) besloot bij hem nariichten in te winnen: „ofte hy yets weet van de ontslainghe van Mr. Paget.” Later werd hij leeraar bij 't garnizoen te Vlissingen, nog later bij de Presbyterianen te Amsterdam. Zijn zoon trouwde met den dochter van den Admiraal M. A. de Ruyter (Steven, a. w. p. 301 nt.) Misschien volgde op Tho. Potts Hugh Broughton, die in 1611 naar Engeland terugkeerde, waar hij in 1612 overleed. Broughton werd volgens Steven, a. w. p. 317, vervangen door John Forbes, die met de „merchant adventurres” in 1621 naar Delft verhuisde. Een paar jaar later stichtten de Presbyterianen hunne gemeente te Middelburg.

haar volledige vrijheid van godsdienstoefeningen te verwerwen, maar slaagde er niet in ¹⁾. Uit de moeilijkheden, die eerlang zijn gemeente in twee partijen verdeelde ²⁾ valt op te maken, dat ook zijn heftigheid niet verminderd was. Hij keerde ze echter vooral, naar ik gis, tegen de afgescheidenen, een tweetal jaren onder Robert Brouwne tot een gemeente vereenigd, maar sedert het vertrek van dezen in 1583 aan de zorg van Robert Harrison overgelaten ³⁾. Misschien waren zijn pogingen, om hen langs minnelijken weg in den schoot der Puriteinen terug te voeren, mislukt en

¹⁾ De notulen van den kerkeraad der Hervormde gemeente te Middelburg berichten op 2 Mei 1592 daaromtrent het volgende, dat kennelijk terugziet op 't geen reeds een paar jaar vroeger had plaats gehad: „Ten versoecke van de ouderlinghen der Engelscher kercke binnen Middelburgh getuighen wy onderschreven, dat wy om redenen ons daertoe bewegende personelick noyt gecommen syn in handelingen met Francisco Jhonson, minister der Engelscher kercke, veelmin hem verboden eenighe predicatie te doen. Maar is geeschied 't ghene hiernaer volgt. Dewyle dat de ouderlinghen van de Ingelsche kercke onder andere propoosten aengedient hebben den gecommitteerde van den kerckenraet alhier, dat sy gesint waren by de Magistraet aen te houden te moghen *openlick* prediken, om redenen hen daertoe moverende, zoq is hen gebeden, niet geboden, dat sy hen wilden stille houden, hopende dat sy verhaest souden geholpen worden. Dan alser mentie gemaeckt is van *stille houden*, so ist dat de gedeputeerde dat alsoo verstaen hebben, dat sy van allerley predication souden absteineeren. Hier en tusschen houden sy, dat sy van de secrete predication ook mentie gemaeckt hebben, om te volcommen 't last hun gegeven den 21 Martii 1592.” Inderdaad waren op dien dag vier leden van den kerkeraad gecommitteerd, om „met de Ingelsche kerckenraet te handelen ter cause van haere secrete predicatie.” Ik geef dit alles *in extenso* omdat Swalue (vert. van Baird II bl. 102, vert. van Bartlett bl. 260), die hier of daar had gelezen, dat Johnson, Ainsworth en Smyth leeraars bij de Brownisten te Amsterdam waren, er uit opmaakte, dat Johnson en Ainsworth in 1592 uit Amsterdam naar Middelburg waren overgekomen en dat zij sedert in onmin met Smyth leefden. Ieder kan nu zien, op welke gronden die bewering steunt. Tot weerlegging is 't genoeg te herinneren, dat Johnson in 1592 naar Engeland ging, dat Ainsworth er nog was in 1593 en Smyth nog in 1606.

²⁾ De kerkeraadsnotulen der Hervormde gemeente te Middelburg, 28 Maart 1593, doelen er op: „men sal beyde partyen in de Ingelsche kercke soucken te beweghen desen haeren handel der Classis van Walcheren in handen te gheven.”

³⁾ Harrison is later ('t juiste jaar werd mij niet bekend, maar 't is zeker vóór 1608) te Middelburg gestorven. Ainsworth, Counterpoysen 1608 p. 41: „Mr. Harrison returned not unto your church of England, but died at Middelburgh in this faith, that we professe.” Misschien was Hendriek Janse. Harrison, de uitgever der Werken van Menno Simons in 1681, zijn nazaat.

zon hij op krachtiger maatregelen. Scherp althans hield hij ze in 't oog.

Daar ontdekt hij in 1591, dat Barrowe en Greenwood, thans de hoofdaanvoerders der Brownisten, op een Middelburgsche drukkerij een strijdschrift tegen de Kerk van Engeland heimelijk ter perse gelegd hebben ¹⁾. Hij geeft er terstond kennis van aan den Engelschen gezant in den Haag en erlangt van hem de vurig verlangde machtiging, om in dezen geheel naar goeddunken te handelen. Met de meeste sluwheid houdt hij zijn ontdekking stil en wacht totdat het laatste vel is afgedrukt, — toen overvalt hij plotseling den drukker, eischt uitlevering van alle exemplaren en dwingt de Overheid, die zich niet durft verzetten tegen 't gezag van den ambassadeur, dat ze de boeken in 't openbaar laat verbranden, terwijl hij zelf niet heen gaat, eer het laatste in vlammen is opgegaan. Het laatste — toch onttrok hij er twee aan den brandstapel, één voor zich en één voor een geleerden vriend, om nog eens dat samenweefsel van dwalingen nauwkeurig na te vorschen. Maar 't viel geheel anders uit. Eerst, op zijn studeervertrek teruggekomen, bladerde hij 't boek achteloos door, las vluchtig hier en daar een gedeelte, maar welhaast sleept de inhoud hem mede, zijne aandacht klimt, hij leest en herleest, gedurig beter, met toenemende goedkeuring en ten laatste — hij kan niet anders, hij moet erkennen dat al wat hier betoogd wordt waarheid is, volle waarheid. Van nu af staat zijn besluit vast: hij moet zijn ambt nederleggen; hij moet zich aansluiten bij hen, die hij vroeger voor dwepers hield, bij die verachte Brownisten; hij moet die edele getuigen der waarheid, Barrowe en Greenwood in den kerker te Londen gaan opzoeken, nieuw leven uit hun geloofsijver

¹⁾ Boven reeds door mij aangehaald. De volledige titel luidde: A plain refutation of Mr. Giffard's book, entitled: A short treatise against the Donatists of England; wherein is discovered the forgery of the whole ministry, the confusion, false worship, and antichristian disorder of the parish assemblies, called the church of England. Here also is prefixed a sum of the causes of our separation and of our purposes in practice." Johnson liet het in 1606 naar zijn exemplaar herdrukken.

scheppen, eer zij ('t is misschien kort aanstaande!) den marteldood sterven ¹⁾).

Maar van nu af ook, zoodra hij dit voornemen volvoerde, begon voor Johnson een tijd van beproeving en strijd, drie-maal zwaarder dan hij ooit had doorleefd. Wel gelukte 't hem eerlang een gemeente te stichten, waartoe ook zijn vader John Johnson en zijn broeder George toetraden, maar voortgejaagd door de mannen der Kerk, nu eens in de gevangenis geworpen, dan weer tijdelijk vrijgesteld om op nieuw in hechtenis te raken, kon hij, toen eindelijk (April en Mei 1593) Barrowe en Greenwood voor hunne overtuiging op 't schavot stierven, niet anders verwachten dan hetzelfde lot als zij. Toch was hem een ander beschoren. Een half jaar verliep: hij scheen vergeten te worden. Eindelijk toen de mannen der Staatskerk zegevierend verkondigden: »de secte is inderdaad geheel uitgeroeid!" ²⁾ waagde hij het bij zijn ouden beschermer lord Burgley een verzoekschrift in te dienen (6 November 1593), om in vrijheid gesteld of althans onder borgtocht voor vier of vijf maanden ontslagen te worden tot herstel zijner zwaar geschokte gezondheid ³⁾. Dat ze veel geleden had, verwondert ons niet, wanneer wij van zijn broeder en medegevangene George weer zeven maanden later (1 Juli 1594) hooren, dat zij in de donkerste en ongezondste hokken waren opgesloten, geen andere ligging dan wat stroo hadden, soms twee etmalen lang zonder eten en twintig dagen zonder lijfsverschooning bleven, terwijl geen enkelen vriend of bloedverwant de toegang tot hen vergund werd ⁴⁾. Maar geen verzoekschrift baatte.

¹⁾ Het treffend verhaal is te vinden in Bradford's, Dialogue, bij Young p. 424. 't Ontging Fletcher, a. w. II p. 211 die te onrechte schrijft: „his sentiments from this time underwent a *gradual* change;" de verandering was *plotseling*.

²⁾ Waddington, a. w. p. 106.

³⁾ Dezelfde aldaar p. 105.

⁴⁾ Nog in 1596 schreven hunne Amsterdamsche geloofsgenooten in de voorrede voor hunne belijdenis bl. 30: „want de boosheyt ende authoriteyt deser Roomghesinde," d. i. der Anglicanen, „is soodanigh, dat sy alle die haar teghenspreken totter doot toe vervolgen: ende die van dese in haere vuyle ghe-

Eerst na vier jaren trof hem 't vonnis zijner vervolgers die, door de ervaring geleerd, het raadzamer achtten mannen zoo als zij in 't geheim te verwijderen, dan hun de eer van de martelaarskroon te bereiden. Drie kooplieden Charles Leigh van Londen en de gebroeders Abraham en Steven van Harwick ¹⁾ hadden twee schepen uitgerust, om in de baai van Canada op Rainea, een eiland vlak bij Newfoundland, een volkplanting voor de kabeljauwvisserij en voor ruilhandel te stichten. In antwoord op hun verzoek, om voor dit doel eenige handwerkslieden uit Engeland met zich te mogen voeren, werd hun gelast vier Brownisten mede te nemen, die dáár zouden moeten blijven, totdat zij van overtuiging veranderd zich onderwierpen aan de wetten der Staatskerk. 't Waren de gebroeders Johnson, hun ouderling Daniël Studley en John Clerk, vroeger Major van S. Albans, maar die sedert Juni 1594 als een weerspanning stond gebrandmerkt, omdat hij zijn woning voor de godsdienst-oefeningen der Brownisten ingeruimd, Penry zelven geherbergd en, even vóórdat deze in hechtenis raakte, beloofd had voor hem te bidden ²⁾.

vanckenissen gheworpen werden, conaen seldom ofte nimmermeer daer wt ghe-
raecken (ten sy met een ghequetate consciencie) totdat sy met de barrie wt
ghedraghen werden: nochte sy en sorghen gansch niet voor de kost derghener,
die soo van haer ghevangen werden, maer syn van haer vast ghehouden sonder
eenighe besorginghe van spijsse ofte gelt, om het leven te onderhouden, hoe
groote armoede sy oock lyden. Ende so sy wat van haer eyghen hebben, dat
syn sy ghedronghen aldaer te besteden; soo sy niet en hebben, soo werden sy
van de Prelaeten gelaten by de wint te leven. Ende opdat sy souden te eer
ofte van hongher vergaen, ofte in de bescherminge des waerheys verflouwen,
soo werden sy in duystere kercken verre van der menschen tsamensprekinghe
ghealoten, alle haere vrienden, jae vrouwen ende kinderen verboden synde tot
haer te komen." Wie 't in 't Latijn wil lezen vindt het in de Epist. eccles.
et theol. p. 686, 69a.

¹⁾ Deze broeders heeten „merchant strangers,” en daar beiden van *Harwick*
(niet: of *Harwich*, waaraan men licht zou kunnen denken) genoemd worden,
ligt de gissing voor de hand, om hen voor Nederlanders te houden, die uit
Harderwijk afkomstig waren. De bijzonderheden omtrent hen en hun tocht
worden door Waddington, a. w. p. 114—116, medegedeeld voornamelijk uit het
Register at the privy council office.

²⁾ Waddington, a. w. p. 95.

De beide schepen, de *Hopewell* kaptein Crofton en de *Chancewell* kaptein Steven van Harwick, die Gravesend den 8sten April 1597 verlieten en de vier ballingen medevoerden, hadden een ongelukkige reis. Wel bereikte het eerstgenoemde Reinea, maar eer de opvarenden konden landen raakten zij met Fransche schepen slaags en een opstand brak onder hen uit. Het andere leed schipbreuk den 23sten Juni en werd door de Franschen geplunderd; alleen eene onverwachte ontmoeting met den *Hopewell* redde de bemanning van den hongerdood. De gezagvoerders beproefden nu door de kaapvaart de geleden schade te herstellen, maar moesten eerlang dit voornemen opgeven wegens den ontredderden staat der schepen en 't gebrek aan mondvoorraad. Zij hielden weer koers naar Engeland en kwamen er in 't begin van September terug. Evenwel de ballingen waagden 't niet aan land te gaan, maar vluchtten naar Amsterdam, verzekerd dat zij daar Ainsworth met hunne vrienden en in dien kring een gastvrije ontvangst zouden vinden.

Hun verwachting werd niet teleurgesteld. Met innige deelneming in al het doorgestane leed nam de gemeente hen op ¹⁾ en herstelde Francis Johnson in zijn oude waardigheid als *pastor* of *teaching elder* d. i. ze verleende hem de bevoegdheid, om op de leden toezicht te houden, te preeken, de gewijde plechtigheden te bedienen en de kudde te besturen, waartegen zij, omdat deze taak al zijn tijd vorderde, de verplichting op zich nam om voor zijn onderhoud te zorgen. Ainsworth bleef gewoon leeraar; Daniël Studley werd aan George Kniveton ²⁾, Stanshall Mercer en Matthew Slade ³⁾ toegevoegd als besturend ouderling (*ruling elder*),

¹⁾ Dat John Clerk, even als de gebroeders Johuson en Studley, zich te Amsterdam vestigde is waarschijnlijk, omdat 7 Juni 1614 zijn weduwe Ursule Trieuwery (Truery?) hier met Studley hertrouwde. Zie lijst van huwelijken hierachter onder n°. 104.

²⁾ Kniveton, vroeger apotheker te Londen, was even als Studley reeds ouderling geweest, toen de gemeente nog in Islington vergaderde. Zie 't verhoor van Daniël Buck, 9 Maart 1598, bij Hanbury, a. w. I p. 85.

³⁾ Zie over hem later. Mercer was reeds ouderling te Naarden geworden volgens G. Johnson, Discourse p. 15 aangehaald door Dexter a. w. p. 268 nt. 63.

die Francis Johnson in zijn toezicht en bestuur ter zijde moesten staan, maar alleen in geval van nood of ontstentenis van den *pastor* en den leeraar behoeften te preeken. Diaken was reeds sedert 1593 Christopher Bowman ¹, en werden het tusschen 1599 en 1602 Thomas Bishop en David Bresto.

Francis Johnson was nog te veel Puritein in zijn hart, om vrede te hebben met de geheele afzondering, waarin zijn gemeente leefde. Had het ergerlijk misbruik in de Staatskerk van Engeland hem tot afscheiding gedwongen, — die reden bestond niet, althans niet in gelijke mate, voor een geheele afzondering van de Hervormde Kerk hier te lande. 't Was dan ook zijn streven, in zulk een nauwe verhouding tot haar te geraken, als later 't geval was met de Presbyterianen. Waar Ainsworth slechts tegenwerking en smaad had gevonden, daar hoopte hij beter te slagen. Nauwelijks een vol jaar na zijn overkomst (1598) droeg hij zorg, dat de belijdenis van Ainsworth, die hij in allen deele goedkeurde, met de voorrede niet alleen in 't Engelsch herdrukt ², maar ook met een Latijnsche vertaling voorzien werd ³). Exemplaren werden toegezonden aan de kerkeraden, zoowel der Nederduitsche als der Walsche Hervormden ⁴). Aan beide

¹) F. Johnson, *Inquiry and answer*, 1606, p. 15 zegt van Bowman's betrekking tot de gemeente: „To which he hath with good approbation ministered in that office now about 14 years.” Dit kon schijnen een jaar te veel te zijn, indien wij niet van elders wisten (vgl. het aanstonds aangehaalde verhoor van Buck), dat Bowman deze betrekking reeds te Islington bekleed had.

²) Onder den titel: *The confession of faith of certain English people, living in the Low Countries exiled*. Weingarten, *Revolutionskirchen* p. 23, haalt haar aan, maar vergist zich als hij, onbekend met de uitgave van 1596 dit voor den *eersten* druk houdt. Nog verder dwaalt hij af door de meening, (t. a. pl.) dat Johnson pas in 1609 Engeland verliet, om van toen af aan 't hoofd der Amsterdamsche gemeente te staan. Hij was er reeds twaalf jaar vroeger.

³) *Confessio fidei Anglorum quorundam in Belgia exulantium, una cum praefatione ad lectorem*, 8°. G. Brandt, *Hist. der Reform.* I bl. 843 en J. Lijds, *Historie der Beroerten* bl. 24 halen deze uitgaaf aan. Mijn vriend Fred. Muller had er eens een exemplaar van: zie zijn *Catalogue of books, maps, plates on America* 1872, n°. 1297. De kleine afwijkingen van de vroegere uitgaaf (1596) worden opgemerkt door Dexter, a. w. p. 301.

⁴) Daarop doelen ook de *Actes du consistoire de l'Egl. Wall.* op 8 Juin

uitgaven ging bovendien vooraf eene »Epistola illustrissimis et doctissimis viris, sacrarum literarum studiosis, in celeberrimis Lugduni Batavorum, Sanctandreae in Scotia, Heidelbergae, Genevae, caeterisque Belgii, Scotiae, Germaniae, Galliae Academiis Christianis'', waarin zij verklaren hunne belijdenis aan genoemde Akademische Senaten op te dragen, ten einde dezen hunne dwalingen, zoo zij er in mochten schuilen, hun onder 't oog brachten en wat er waarheid was in hunne overtuiging »vel silentio vel scripto'' goedkeurden. De vervolging, die zij hebben doorgestaan, het lijden der ballingschap, waarin zij nu nog verkeeren, maar vooral de liefde, die hen voor alle Christenen in hun geboorteland en in hun nieuw vaderland verbreiding der waarheid en 't voltooiën van het werk der Hervorming ijverig doet zoeken, dit alles moge hen verontschuldigen, indien iemand hen verdenkt van aanmatiging wegens deze uitgaaf en vooral wegens dit beroep op de uitnemendste coryfeën der wetenschap.

Johnson en Ainsworth lieten 't ook hier niet bij rusten. Zij waagden nog een poging om een antwoord der Leidsche faculteit ¹⁾ uit te lokken, door een hunner ²⁾ met een exemplaar der Belijdenis af te vaardigen naar Franciscus Junius, den bekenden Leidschen hoogleeraar, van wien zij, wegens zijn vriendschap met Cartwright ³⁾ en wegens zijn bekende vredelievende gevoelens, steun en instemming verwachtten. Evenwel juist die zucht om vrede te bewaren of misschien meer nog de vrees om, indien hij hunne partij trok, ver-

1598: „Mr. de la Vigne et Taffin sont nommez pour avec Mr. Planeius et Arminius traicter touchant le fait des Anglois sentans et enseignans autrement que nous". De notulen van den Nederduitsch-Hervormden kerkeraad zwijgen er over.

¹⁾ Vgl. *Epist. eccl. et theol.* p. 736, waaruit blijkt dat het hun niet om een afzonderlijk antwoord van Junius, maar om een *gutachten* van de *geheele* faculteit te doen was.

²⁾ Junius in zijn antwoord (t. a. pl. p. 696) noemt hem: *quemdam e numero vestro*.

³⁾ In hac quoque nostra academia (Lugduno-Batava) aliquamdiu cum theologia nostris agendi causa subsestans, clarissimis viris Junio atque Trelcatio patre familiariter unus est Cartwrightas," schrijft Polyander, aangehaald bij C. Sepp, a. w. bl. 53.

dacht te worden van onrechtzinnigheid, deed Junius allerlei uitvluchten zoeken en dien steun voortdurend weigeren. Wel is de toon van zijn antwoord (9 Januari 1599) ¹⁾ minzaam en vriendelijk, maar de zaak waar 't op aankomt, een oordeel uit te spreken over den inhoud der belijdenis, daaraan onttrekt hij zich zorgvuldig: hij ziet immers niet in (zegt hij) hoe hij in dit opzicht hun van dienst kan zijn, hij bemoeit zich liever niet met andermans zaken, hij is niet genoeg ingelicht, om over hunne onschuld te beslissen, ja, nu zij het oordeel van alle akademiën hebben ingeroepen, zou het de grootste aanmatiging zijn, indien hij alleen zonder met anderen te raadplegen dat oordeel uitsprak. Hij verwijst hen naar den Amsterdamschen kerkeraad als naar hun eenigen wettigen rechter, en keurt (al spreekt hij geen woord over den inhoud) de uitgave der belijdenis ten scherpste af. Ze wekt het vermoeden, dat de twijfel aangaande hun rechtzinnigheid niet geheel ongegrond is, — anders toch ware ze onnoodig; ze is een vijandige daad tegenover de Kerk van Engeland, een bedekte wraakneming voor hare vervolgingen, die zij christelijk behoorden te verdragen; ze kan nooit, omdat zulk een openbare behandeling de gemoei- deren verbitteren moet, eenig misbruik wegnemen; ze geeft den vijanden der ware Kerk aanleiding, om zich over de verdeeldheid der geloovigen te verblijden en zal den zwakken tot aanstoot zijn, misschien strijd in de Hervormde gemeente verwekken, die toen ze hen gastvrij hier te lande opnam dit waarlijk niet aan hen verdiend heeft!

Junius zond dezen brief ter lezing aan de kerkeraden der Nederduitsch-Hervormde en der Walsche gemeente en droeg hun dien ter bezorging op. Toen echter Johnson en Ainsworth door dezelfde tusschenpersonen hem een zeer uitvoerige en goed gestelde verdediging tot antwoord deden toekomen (gedagt. 19 Febr. 1599), was Junius plotseling vergeten, hoe een brief hen bereiken kon en zette zich, eerst na een herinnering hunnerzijds, die hij 9 Maart ont-

¹⁾ Niet 1600, zoo als Hanbury, a. w. I p. 184 meent, die te onrechte denkt, dat Junius den ouden stijl volgde. Dexter heeft deze fout vermeden.

ving, ¹⁾ den 10^{den} Maart tot een tweede schrijven. De waarheid zal wel geweest zijn, dat hij met de zaak verlegen was, temeer nu hij uit een brief van de Amsterdamsche predikanten Taffinus en Arminius d.d. 3 Maart bemerkt had, hoezeer dezen tegen Johnson en de zijnen verbitterd waren. Op hun verdediging brengt hij dan ook niets nieuws te berde; alleen verzekert hij nu, in tegenspraak met hetgeen uit zijn vroeger beweren scheen te volgen, ²⁾ dat hij »nihil fratribus et collegis inconsultis fecit,” en verbiedt hun ten scherpste uit zijn stilzwijgen nopens den inhoud der belijdenis af te leiden, dat hij dien goedkeuren zou. Nog spreekt hij hen wel aan als »fratres dilecti et charissimi,” maar als hij hun toevoegt: »habetote fiduciam vestram: et nobis relinquite modestiam nostram; — quod si vobis fortiores in judiciis esse videmini, nos velut infirmos ferte, dum quiete pia et studio sacro ad altiora et certiora venerimus,” ⁴⁾ — dan openbaart zich daarin zulk een hooghartige minachting, dat ons 't besluit der Engelschen niet verwondert om maar verder te zwijgen en het antwoord, hoe liefderijk en demoe- dig ook gesteld en reeds den 18^{den} Maart gereed, na ernstig beraad, terug te houden. ⁵⁾ Trouwens de bedoeling, waarmede zij deze geheele briefwisseling begonnen waren, 't verkrijgen der voorspraak van de theologische faculteit te Leiden, was mislukt.

Zelfs zagen zij in nieuwe moeilijkheden zich gewikkeld. Een hunner ouderlingen, Matthew Slade, had kort te voren hunne broederschap verlaten en zich aangesloten bij de Nederduitsch-Hervormde kerk, waarop hij den 1sten Juli

¹⁾ Dit schrijven is verloren gegaan.

²⁾ Epist. p. 72a. Hij had zich toen aan het oordeel onttrokken door te zeggen: »putatisne quemquam ita dementem fore, ut quum tam multorum bonorum iudicium et opera desiderata est, unus aliquis solitarius de ea re dicat?”

³⁾ Ald. p. 80b.

⁴⁾ Ald. p. 81b.

⁵⁾ 't Blijkt uit een hunner latere brieven, den 1 Juli 1602 aan Junius gezonden, die in de *Certain letters* staat afgedrukt, maar in de Epist. eccl. et theol. niet voorkomt, schoon het antwoord van Junius daarop aldaar te vinden is p. 83b.

1598 benoemd was tot conrector der Latijnsche school in de Koestraat. ¹⁾ Zij, die er natuurlijk prijs op stelden den man voor hun gemeente te herwinnen, zonden hem een opgaaf van elf artikelen, ²⁾ waarom zij dien overgang afkeur-

¹⁾ Zijn naam in de *Epistolae* en bij Brandt, a. w., niet genoemd, evenmin als de tijd zijner aanstelling, werd mij bekend uit de *Reken. van Thesaurieren* alhier Febr. 1598—Febr. 1599, waarin voorkomt: „Paulus Tossanus conrector an de oude syde ende Matheus Sladus, gecomen in de plaets van denselven Paulus, betaelt 432, 10 st. over vier quartieren jaer ende vier maenden wedde, verschenen den 1 Nov. 1598.” Misschien is *vier maenden* een schrijffout voor *vier weken*: in dit geval aanvaardde Sladus zijn ambt eerst 1 Oct. 1598. In de rekening van het volgende jaar staat zijn jaarwedde op f 400 geregeld geboekt. H. Verheyk in zijn *Oratio secularis de antiquitate et vicissitudinibus scholae Amstelaedamensis*, 1778, p. 55 verhaalt van hem: *Matthaeus (Sladus) certe natione Anglus, Graecis ac Latinis et poëticis elegantis satis subactus, nescio quo casu huc delatus, et Beronicio non absimilem degeus vitam fabro caementario operam collocabat. Forte in platea, quam Vitulinam vocamus, bibliopolium transiens in venale carmen Latinum oculos coniecit, legit, et veluti indignabundus caput quassat. Homo, ut videbatur, nullius pretii, squalida, et, ut solent operae, attrita veste Latini carminis censuram faciens, in officina adstantibus risu excipitur, quorum tamen unus: hem quid tibi videtur, amice! non malum, inquit, sed vitia insunt duo insignia. Ipse accedit poëta, quid factum audit sibi que monstrentur petit. En tibi, ait: placet etiamsi reprehensor: abstine a tam vili opere, te pro meritis vestiam, et victum curabo. Dictum factum. Non diu post publicae scholae pars quaedam ei committitur, mox Conrectoris munus, quod tamen, ducta in matrimonium Petri Plancii sacrorum Antistitis filia, dein posuit. Dat hij vroeger bij de Brownisten ouderling geweest was, wordt bevestigd door George Johnson, *Discourse of certain troubles* 1603, die zegt dat de gemeente van Fr. Johnson oorspronkelijk drie ouderlingen had: Studley, Knyvetou en Slade; en door 't verzwijgen van zijn naam in Ainsworth's *Counterpoison* (1608) p. 41, waar hij antwoordt op den aanval van J. Sprint *Considerations* (2d Consideration): *Besides your principall pillars of greatest reckning gifts and judgment have returned from you unto the church of England; as Harrison, Smith, Crud, Slade and sundry other ministers. Ainsworth zegt namelijk: Mr. Harrison returned not unto your Church of England, but died in Middleburgh, in this faith that we profess. Mr. Smyth, Crud and some others, which never were officers, much less pillars in our church, did indeed forsake their first faith and died soon after.* Hij noemt Slade niet, omdat deze inderdaad een *officer* geweest was.*

²⁾ Bij Hoornbeek, a. w. p. 767 en Pagitt, *Heresiography* p. 55, worden ze aangeduid als een afzonderlijk boekje onder den titel: *Articles against the French and Dutch church by Fr. Johnson*. Ik geloof niet dat er een enkel exemplaar meer van bestaat, maar den inhoud kennen wij uit de *Epist. eccl. et th.* p. 79a, Hoornbeek, Pagitt en de *Acta der Noordhollandsche synode* van 18 Juni 1601 sub 38. — Brandt, a. w. bl. 343 deelt uit het Engelsche boekje

den. De Hervormde gemeente, beweerden zij, was te talrijk om een ware gemeente te kunnen zijn; zij kon nooit in haar geheel samenkomen en derhalve nooit naar eisch de kerkelijke tucht oefenen; ook was het toezicht op den kerkgang niet mogelijk. De doop werd bediend aan kinderen van ouders, die geen leden zijn, en de zorg voor die alzoo gedoopte kinderen verwaarloosd. Zij gebruikten behalve 't Onze-Vader allerlei formulier-gebeden, kwamen bijeen in de tempels van den Antichrist n.l. in kerkgebouwen vroeger voor den Rooms-katholieken eerdienst bestemd, ¹⁾ onderhielden de predikanten uit fondsen inplaats van uit vrijwillige giften, benoemden de kerkeradsleden niet voor het leven maar jaarlijks, matigden zich het recht aan om huwelijken te sluiten, dat alleen aan den Staat behoort, en vierden feestdagen, door menschen uitgedacht alsof ze gelijk stonden met den goddelijken sabbat. Maar bovenal ze weken af van de voorschriften ons gegeven omtrent de kerkelijke tucht, zoowel door Matth. XVIII : 15—17 niet nauwkeurig in acht te nemen, als door een tijdelijk ontzeggen van 't avondmaal te stellen inplaats van den ban ²⁾ en de gebannenen, die nog geen overtuigende blijken van boetvaardigheid gegeven hebben, weder op te nemen in de gemeente. Dit laatste, het elfde artikel, wordt in het schrijven der Her-

ook het *elfde* artikel mede, maar zegt zeer nauwkeurig II Dl. bl. 28, dat op de Synode van 1601 alleen over de *tien* eerste artikelen gehandeld werd. Misschien zijn de Articles herdrukt achter Fr. Johnson, Inquiry and answer, 1605, onder den titel: A Note of Particulars, wherein we differ from the Dutch and French churches of this city.

¹⁾ The Antichristian stones have some of them the ornaments of the Roman harlot upon them remaining.

²⁾ Hoe deze gewoonte, om de ontzegging van het avondmaal, als laatste waarschuwing, aan de excommunicatie te laten voorafgaan, bij Calvijn geheel onbekend was, en eerst in de Nederlandsche gemeente te Leiden werd ingevoerd, daarna te Emden in zwang kwam en later te Genève, in de Palts en in Frankrijk onder de verordeningen opgenomen eindelijk op de synode te Emden (1571) wet werd in de Hervormde Kerk van ons vaderland, heeft Dr. T. J. van Griethuysen uitvoerig aangetoond in Moll en de Hoop Scheffer, Studiën en bijdragen III Dl. bl. 294—340, vooral bl. 335 en 336. Deze tucht-oefening, waaraan de Brownisten ergernis namen, was derhalve in de Hervormde Kerk hier te lande nauwelijks dertig jaren oud.

vormde predikanten Taffinus en Arminius aan Junius, waarbij zij de tien overige vermelden ('t is opmerkelijk genoeg!) verzwegen. Misschien viel het gegronde dezer grievē niet te loochenen. Maar de tien overige vermelden zij nauwkeurig, zoodat daaruit reeds blijkt, dat Matthew Slade zich gehaast had ze hun mede te deelen.

't Was een bron van nieuwen strijd. De kerkeraad bracht door een paar zijner afgevaardigden de twistzaak voor de Noordhollandsche synode, die 21 Juni 1599 te Alkmaar vergaderde, en deze daaruit opmakende dat »degene die »Bruinisten genaemt worden ende uyt Engellant sijn gecommen, in eenige plaetsen verscheyden litmaeten onrustich »maken", achtte het raadzaam, »dat elcke kercke, daer sulcx »geschyet, by hare Magistraet sal anhouden, dat daerinne »door de autoriteyt der E. Heeren Staeten mochte gere»mediëert worden" ¹⁾. De verhouding tot de Hervormden verbeterde er niet op, toen bijna acht maanden later (10 Febr. 1600) eenige gecommiteerden uit Johnson's gemeente bij den Hervormden kerkeraad hun beklag indienden, dat deze eenigen (wegens verdediging van een overspeler door hen gebannen) zoowel als een vrouw tot lid had aangenomen, die van hen afvallig geworden hen nu voortdurend belasterde, alsof de Brownisten de Hervormden alleen maar Christenen noemden, doch hen daarvoor in waarheid niet hielden. Veertien dagen later ontvingen zij 't hooghartige antwoord, dat men hun vergadering nooit als een kerk erkend had ²⁾ en hun klacht derhalve niet kon aannemen als een kerkelijke klacht, maar bereid was de grieven, die zij persoonlijk mochten hebben aan te hooren, terwijl alle verdere onderhandeling, die de Engelschen zochten, zorgvuldig en

¹⁾ Acta dier synode vgl. Hoornbeek, a. w. p. 767.

²⁾ Protocol van den Kerkeraad III f°. 53 v°. op 17 Februari 1600. Het woord *kercke*, dat de scriba den 10 Febr. 1600 (zie ald. f°. 53) achter *Engelsche* bij vergissing gezet had, is dan ook in de notulen zorgvuldig geschrapt, zoodat er nu staat: „die gecommiteerde van de Engelsche alhier wonende syn verscheenen enz." Op deze uitspraak van den kerkeraad beroept zich E. Pagitt, *Heresiography*, p. 58.

terstond werd afgesneden ¹⁾. Evenwel ruim een jaar later (5 April 1601) kwamen dezen daarop nog eens terug. Op dien dag treden zes afgevaardigden uit hun naam de kerkeraadsvergadering der Hervormde gemeente binnen en leest een hunner een Latijnsch opstel voor, waarin zij denkelijk (het opstel is verloren gegaan) de oude grieven herhalen en dat zij na de lezing aan den voorzitter Ds. Plancius overhandigen. Deze, 't stuk even inziende en bespeurende dat het niet onderteeekend is, verlangt dat zij het met hunne handteekening zullen bekrachtigen, waaraan zij voldoen, en gebiedt vervolgens dat zij eenige oogenblikken buiten staan. De kerkeraad besluit nu, dat het stuk vertaald en bij de leden der vergadering rondgezonden zal worden ter kennisneming; vervolgens, dat een commissie daarop een antwoord ontwerpen zal, waarover de kerkeraad het oordeel zich voorbehoudt; eindelijk, dat de voorzitter reeds nu hun een scherpe vermaning moet toedienen. Nauwelijks treden zij dan ook, ter vergadering weêr ontboden, binnen of daar klinkt het uit den mond van Ds. Plancius: »*Nos maxima cum tristitia vestras audivimus accusationes: confidimus autem omnibus piis satis superque constare, nos ita hactenus Dei gratia vixisse, ut semper apparuerit inter dicta et facta nostra optimus consensus, ut pote qui promissa fideliter assidue praestitimus. In vera Dei ecclesia semper viget vera christiana charitas, quae omnino aliena est ab accusandi et condemnandi libidine. Vestra autem verba graves continereut accusationes si essent vera, sed magnas continent calumnias, si sint falsa. Ea vero esse hujusmodi, suo tempore (Deo adjuvante) re ipsa docebimus*». Daarmede konden de Engelschen weggaan: want verzochten zij ook, dat hun deze toespraak in geschrift mocht gegeven of althans, opdat ze die nauwkeurig aan hun gemeente zouden kunnen overbrengen, nog eens mocht herhaald worden, — 't een zoowel als 't ander werd geweigerd ²⁾. Ongetroost moesten zij vertrekken,

¹⁾ Vgl. het Protocol op de aangehaalde datums en op 24 Februari.

²⁾ Protocol III, f°. 67.

om eerst drie maanden later te vernemen, wat de belofte beteekende: »verba vestra esse falsa re ipsa docebimus”.

De kerkeraad namelijk, om zich van de zaak af te maken, gelastte zijn gecommitteerden ter Noordhollandsche synode, die den 18den Juni van dat jaar samenkam, aan de synode te vragen: »waarvoor die te houden zijn, die zich van de »Gereformeerde Kerk Gods in Engeland hebben afgescheiden »en daarenboven zich nog van de Gereformeerde gemeenten »Jesu Christi hier te lande afzonderen, om deze tien navolgende hoofdstukken?” — waarna de tien geschilpunten (het elfde wordt ook nu voorbijgegaan) werden medegedeeld. In antwoord op deze vraag verklaarde de synode: »dat de »soodanige voor schismaticis ofte scheurmakers behooren gehouden te worden,” en droeg aan eenige leden van den Amsterdamschen kerkeraad op, om in geval de Engelschen ten gevolge dezer verklaring over de Hervormde Kerk den ban mochten willen uitspreken, hen daarvan vooreerst af te manen en vervolgens, zoo ze volhielden, hen bij de Overheid aan te klagen, niet (zoo als er bijgevoegd wordt) »wt vreesse »des bans, die niet te achten en is, maar tot voorcominge »eeniger ergernisse, die daerwt onder den eenvoudigen soude »mogen ontstaen — ende ingevalle sij, sulcx oock niettegenstaende, noch tot het bannen voorttreden ende sulcx bij »velen ruchtbaer ende bekend gemaect mochte worden, dat »alsdan de predican ten tot Amsterdam opentlyck voor eenen »iegelycken sullen verclaren, voor hoedanige de kercken »deselve Bruinisten houden ende oock van eenen iegelycken »behooren gehouden te worden” ¹⁾.

¹⁾ Zie Acta der Noordhollandsche synode, 18 Juni 1601 sub n°. 38. Uit deze opgaven blijkt hoe zeer Swalve zich vergiste, toen hij in zijn vertaling van Bartlett's *Pelgrimvaders*, Bijl. I, blz. 269 schreef: „Brandt vergist zich echter, dat er omtrent de vestiging en geschillen der Puriteinen te Amsterdam een en ander zou te vinden zijn in de acten der Noordhollandsche synode van 1601, welke wij hierop te vergeefs hebben nageslagen” (?) en later blz. 263: „Niet de Noordhollandsche synode, zoo als Brandt opgeeft, maar de Amsterdamsche kerkeraad heeft zich de zaak aangetrokken en, volgens eenige acten van 't jaar 1602 de volgelingen van John Smyth terechtgewezen en verklaarde beide partijen voor scheurmakers, die elkander en anderen liefdeloos beoordeelden”. De stukken toonen aan: 1°. dat wel degelijk de Noordhollandsche synode van

Door dezen maatregel was de kerkeraad van alle verdere onderhandeling met de Engelschen ontslagen en de scheiding onherroepelijk uitgesproken. De scheurmakers verdienden geen weerlegging, geen antwoord: wee hun zoo zij andermaal den kerkeraad lastig vielen! Daaraan dachten trouwens de Engelschen niet. Zij kwamen eerlang in nieuwe moeilijkheden. Immers eenige maanden later werd hun briefwisseling met Junius, die zekere R. G. in 't Engelsch vertaald had, in Engeland uitgegeven ¹⁾ als een bewijs, hoe de Brownisten »bescherming zochten onder de schaduw van »menschelijk gezag» ²⁾ en als een uitnemend middel, »om »de weifelenden terug te houden, de standvastigen te be- »krachtigen en de gevallenen weder op te richten» ³⁾. Om dit doel te beter te bereiken, was dan ook de nitvoerige verdediging, die de uitgewekenen aan Junius hadden gezonden (19 Febr. 1599) in antwoord op zijn beschuldiging,

18 Juni 1601 uitspraak deed: 2°. dat de kerkeraad na 't gebeurde van 5 April 1601 zich met de Brownisten zelf niet meer inliet; 3°. dat er nooit daarbij spraak was van partijen onder de Brownisten, allermint van John Smyth, die eerst in 1606 naar Amsterdam overkwam; 4°. dat de kerkeraadsnotulen van 1602 niets over de Brownisten bevatten, behalve een besluit 25 Juli genomen (Protocol III, f°. 82 vo.), om het vroeger verhandelde met de Brownisten bijeen te samelen en den kerkeraad van advies te dienen (welk een en ander opgedragen werd aan de predikanten Plaucius en Arminius), ten einde de Classis van Walcheren te antwoorden op hare vraag „hoe de kerkeraad van Amsterdam handelde met haere Bruinisten”, waarschijnlijk mede naar aanleiding van het negende gravamen, door vier Classen van Zeeland ingebracht „om in den aenstaenden Synodo verhandelt te worden: oftet stichtelyk zy, dat men tegen ketelachtige ende eergierige geesten, hetzy Bruynisten oft andere sectarissen schriftelick handele: alsoo sy dieselve geschriften namaels in druck mochten uytgeven tot beroeringe onser lidmaten, jae tot lasteringe onser religie ende kerkregeringe ende tot meerder versterkinge van haere dwalingen. Zie Notulen dier Classis op 11 Juli 1602. Tot weerlegging van Swaluc, a. w. blz. 261, diene nog dat de Middelburgsche kerkeraad den 29sten Juni 1602 niet eens een vergadering hield en de notulen van dat collegie zelfs gedurende het geheele jaar 1602 de Brownisten niet eens noemen.

¹⁾ Ik geloof niet dat er van deze editie een enkel exemplaar is overgebleven. Zelfs Dexter a. w. heeft ze niet op zijn Bibliogr. lijst; hij vermeldt ze echter p. 302 nt. 20.

²⁾ To shroud themselves under the shadow of human authority.

³⁾ To stay such as are wavering, to confirm such as do stand and to recover such as are fallen.

maar weggelaten. Schoon nu Johnson met de zijnen, die de brieven van Junius altijd uit een beginsel van kieschheid onder zich gehouden en nooit toegelaten hadden daarvan een afschrift te nemen, in 't eerst Junius zelven van de openbaarmaking verdachten, kwamen zij later wegens zijn stellige ontkenning daarvan terug, maar lieten zich dan ook niet door andere uitvluchten ¹⁾ misleiden: 't bleek maar al te duidelijk dat Junius, al had hij zelf den druk niet bevorderd, toch door de brieven aan den Engelschen gezant mede te deelen ze hun vijanden in handen had gespeeld. Juist omdat deze uitgaaf ten gevolge van de opzettelijke weglating der verdediging en hier en daar wegens een minder getrouwe vertaling veel te wenschen overliet, besloten de Brownisten tot den druk eener geheel nieuwe overzetting ²⁾, waaraan zij niet alleen hun verdediging, maar ook den niet verzonden brief aan Junius van 18 Maart toevoegden. Zij zonden er 1 Juli een exemplaar van aan den Leidschen hoogleeraar, die den 16den op hoogen toon hen terechtzette, maar hun nader schrijven van den 21sten geheel onbeantwoord liet. Zóó eindigde een briefwisseling, die Junius zeker weinig tot eer verstrekt en waarvan de Engelschen met volle recht in hun voorrede mochten zeggen, dat, wanneer de vertaling onlangs in Londen verschenen het eenige middel was om hen te weerleggen, de zaak hunner tegenstanders dan wel hopeloos stond! ³⁾.

Maar wat de vervolgers tegen hen niet vermochten, dat dreigden zij, juist omstreeks dezen tijd, door eigen schuld

¹⁾ Bijv. door het te laten voorkomen, alsof de Engelsche gezant bij een bezoek te Amsterdam die brieven van henzelfen bekomen had. Junius wist wel beter.

²⁾ Ik haalde ze reeds aan, blz. 25 nt. 1.

³⁾ Volgens de aanhaling bij Hanbury, a. w. p. 147: „All wisehearted may and will, we doubt not, easily discern how naked and helpless they be, which neither by their friends at home nor the most learned abroad can otherwise be relieved than by such things as hitherto they have printed: or howsoever this present generation shall judge of these things, yet the ages to come, which will be less partial, will easily give sentence”.

over hunne broederschap te brengen: geheele vervloeiing en ondergang. Immers heviger schok moest ze doorstaan, dan haar ooit verontrust had sedert hare vestiging te Amsterdam.

Ziehier de aanleiding ¹⁾. Nog terwijl Francis Johnson te Londen in de gevangenis was, in September 1594, was hij getrouwd met eene voor dien tijd vermogende ²⁾ koopmansweduwe, mrs. Thomasine Boys, zeer tegen den raad van zijn broeder George, die het onbetamelijk achtte, dat een gevangene om den wille van 't evangelie zich verbond met een vrouw, bekend wegens de opzichtigheid van haar kleeding en misschien weinig gezind daarvan afstand te doen. George ergerde zich dan ook niet weinig, toen zij kort na haar huwelijk hem een bezoek in de gevangenis bracht, zwieriger en fraaier dan ooit uitgedost en verwees haar naar Jes. III: 16, 17^a en wat daar over de dochteren Sions gezegd wordt. Zij zocht hem met goede woorden te vreden te stellen, maar verontschuldigde zich tevens door een beroep op 1 Tim. IV: 4 en 5: »alle schepsel Gods is »goed en er is niets verwerpelijk, met dankzegging genomen zijnde, want het wordt geheiligd door Gods woord »en door gebed». Toen evenwel hun geheime echt bekend was geworden en den aartsbisschop van Canterbury tot strenger maatregelen tegen Francis Johnson genoopt had, die van nu af buiten allen toegang gesteld werd, achtte George het plicht te zijn, vooral omdat de gemeenteleden er aanstoot aan namen, dat de vrouw zoo weelderig gekleed ging en drie, vier, vijf gouden ringen droeg, terwijl haar man in den kerker zuchtte en de geloofsgenooten te Amsterdam de uiterste armoede leden, een brief aan zijn broeder te schrijven, (hij, zelf gevangen, kon 't hem op geen andere wijze meêdeelen) waarin hij uiteenzette, hoe groot de ergernis was over de baleinen en snoeren in haar rijglijf, haar

¹⁾ Wat hier volgt is ontleend aan 't verslag van Dexter, a. w. p. 272—276 uit het door hem teruggevonden en reeds meer aangehaald pamflet van George J. Discourse of certain troubles and communications in the banished English church at Amsterdam, 1603, 4°. pp. 214.

²⁾ Zij bracht hem 300 pond sterling ten huwelijk. Dexter, a. w. p. 274.

opzichtigen hoed, haar zwaar gesteven plooisels, haar ringen en muskusgeuren en vooral over een afschuwelijken en weërzinwekkenden borstlap, dien hij zich schaamde te noemen en dien zij, hoopte hij, door 's Heeren genade zich zou leeren schamen te dragen ¹⁾). Hij vertrouwde wel, dat ze dit alles uit eigen middelen bekostigd had, maar zoo niet dan was hij bereid geld bijeen te brengen om die schuld af te doen: »'t zou beter zijn, dan dat het langer oorzaak gaf tot lastering van 't heilig geloof en het volk Gods''. Reeds had George besloten dezen brief aan zijn broeder te zenden, toen hij na eenig beraad het toch beter oordeelde dien vooraf mede te deelen aan de vrouw van Francis, onder belofte dat het schrijven niet zou worden verzonden, als zij van gedrag veranderde. Maar 't baatte niet. Terstond deelde zij den brief mede aan haar echtgenoot, die in hevigen toorn George uitmaakte voor een dweper, een domoor, ja een Anabaptist, en, van deze op zijn beurt het antwoord uitlokte dat Jerem. III: 3 op haar van toepassing was: »gij hebt een hoeren-voorhoofd, gij weigert schaamrood te worden''. Francis noemde dit den afschuwelijksten brief, die ooit werd geschreven, en wilde George zelfs doen bannen door de gemeente, maar deze vond steun bij den leeraar Settle en den onderling Daniël Studley, die eenigen tijd later, toen Francis minder streng behandeld zijn kerker voor een wijl onder scherp toezicht van een bewaker verlaten mocht, een gesprek tusschen de beide broeders bewerkte, dat tot verzoening leidde vooral door George's toegefelijkheid, die erkende dat de vrouw zich een weinig gebeterd had en zeide 't beste van de toekomst te hopen. Later, toen een ander broeder der gemeente zijne grieven tegen de kleeding van mrs. Johnson bij George inbracht, weigerde deze dan ook daaraan gevolg te geven, en nam hij van harte deel aan het avondmaal in het vroege voorjaar van 1597 ten huize van zijn broeder en schoonzuster, hoe onwaardig ook dezen hem kort te voren behandeld hadden.

¹⁾ I am ashamed to name it and the Lord make her ashamed to wear it.

Z66 was de ongelukkige twist in Engeland ten einde gebracht. Hadden de meer gematigde leden der gemeente zich gevleid, dat het gemeenschappelijk lijden der ballingschap, door de broeders op hunne ongelukkige reis naar Noord-Amerika en op hun terugtocht van daar ondervonden, de oude veete in vergetelheid zou hebben gebracht, — zij zagen zich jammerlijk bedrogen. Waarschijnlijk was de vrouw van Francis die hem naar Rainea niet had mogen vergezellen, nu uit Engeland met hem medegereisd naar Amsterdam; hare tegenwoordigheid alleen was genoeg, om nauwelijks tien weken na hunne overkomst, den twist van vroeger op nieuw te doen ontbranden, feller dan ooit. Er kwam meer bij. George, die soms van een schelling of acht stuivers in de week moest leven, zag denkelijk met leede oogen de betrekkelijke weelde van zijn broeder aan, ¹⁾ wien hij bovendien zijn gezag als herder der gemeente misgunde en wiens heerschzuchtigen aard hij allerm minst verdragen kon. Immers dat heerschzucht en hebzucht aan Fr. Johnson niet vreemd waren, is duidelijk genoeg uit zijne reeds medegedeelde handelingen gebleken en keert gedurig terug in de beschuldigingen, later tegen hem ingebracht door zijn verbitterden vijand, den afvalligen Brownist Christopher Lawne, die door hare heftigheid wel een te grooten partijhaat verraden om ten volle geloof te verdienen, maar toch een kern van waarheid in zich moeten bevatten. Trouwens Ainsworth zelf erkent, dat de voorname oorzaak der twisten, die op zoo rampzalige wijze zijn gemeente vroeger en later vaneen reten, niets anders was dan zucht naar heerschappij. ²⁾

¹⁾ Hij had nauwelijks een onderkomen en zijn broeder woonde „in a great house by the Regulierspoort, having sundry roomes to spare” terwijl hij aan den zwerver George „not once offered one corner of his superfluity.” Zoo schrijft George t. a. pl. zelf p. 118.

²⁾ R. Clyfton, An advertisement concerning a book by C. Lawne, etc. 1612 p. 22: „Love of preeminence, which hath always troubled the church, hath also troubled us, whilst the governors of the church, which should serve it with meekness, would rule it with lordship.” Johnson parodiëerde die woorden door ze over te nemen in zijn Answer p. 27 maar achter „troubled us” te laten volgen: while the people that should be under the Governors, would be over and above them.

't Bleek overtuigend den 25sten November 1597, toen Francis en zijn vriend de ouderling Studley, voorziende dat de gemeente bij de keus van nieuwe ouderlingen, waartoe besloten was, bijzonder de aandacht zou vestigen op George, die door zijn wetenschappelijke opleiding te Cambridge evenzeer als Francis uitnemend geschikt was voor 't gemeentebestuur, George bij zich ontboden en hem aanzegden, dat hij geen ouderling zou worden, tenzij hij vooraf schuld bekende over het voor zijn schoonzuster diep beleedigend citaat van Jerem. III vs. 3. George antwoordde, dat hij zich niet bekwaam en niet waardig genoeg achtte voor het ouderling-schap, doch voegde er op hoogen toon bij, dat hij in zijn ballingschap ter zee en te land over die bewuste aanhaling lang had nagedacht, maar er ook thans nog niets verkeerd of zondigs in vond. Toen sprak Francis het harde voorne-men uit, dat hij ten einde toe zou doorzetten: »wanneer gij uw schuld daarin niet bekennen wilt, dan blijft er maar één keus over: of *gij* zult uitgebannen worden, of *ik* leg mijn betrekking als *pastor* neder!» De zaak moest van nu af haren loop hebben. Ainsworth mocht op zachtmoedigheid en toegesfelijikheid aandringen, hem werd het zwijgen opgelegd door de tegenwerping van Francis: »indien gij hem keudet, zoo als Studley en ik hem kennen, gij zoudt zóó niet spreken!» George telkens voor den kerkeraad ontboden en daar-door vaak belemmerd in zijn schamele kostwinning, mocht zich een enkel maal verontschuldigen, — meedogenloos werd hij terechtgewezen met Ezra X : 8: »al wie niet kwam naar den raad der vorsten en der oudsten, al zijn have zou verbannen zijn, en hijzelf zou afgezonderd wezen van de gemeente der weggevoerden.» De door hem opgeworpen exceptie dat Francis, die openlijk met Studley tot getuige als beschuldiger optrad, tech niet tegelijkertijd zijn rechter kon wezen, werd gewraakt door een beroep op Mozes, die immers Korach veroordeeld had. Wie nog ter gunste van George spraken waren volgens Francis geheel onervaren in redetwisten en deden beter te zwijgen. Nadat de broederschap bij stemming had uitgemaakt, dat de hoed van Mrs. Johnson (want ook deze oude beschuldiging van George werd

weder opgehaald) niet van nature grootsch was, (waartegen George inbracht, dat hij dit nooit beweerd maar alleen het dragen daarvan voor Mrs. Johnson ongepast genoemd had, terwijl haar man in de gevangenis zat) — gaf Francis van zijn ervaringen in het redetwisten een schitterend bewijs door den volgende syllogismus: Wat van nature niet grootsch is, dat wordt niet grootsch doordat iemand 't gebruikt; de hoed is niet grootsch van nature, *ergo* de hoed werd niet grootsch doordat zij dien gebruikte. Tegenover de bedenking van George dat fluweel te dragen, al is 't op zichzelf niet grootsch, toch een matroos al zeer hoogmoedig zou staan, weidde Francis breed uit over 't gewaad van verschillende standen en beriep zich op Thamar, die als een koningsdochter gekleed ging. Toen evenwel ook andere gemeenteleden het onbetamelijke der zwierige kleeding van Mrs. Johnson gedurende de hechtenis van haar man volhielden en aanvoerden, dat menigeen destijds daardoor was teruggehouden van 't schenken eener bijdrage tot verkwikking van den gevangene, — viel Francis nog feller uit en verklaarde dat zulk een dos zeer betamelijk en alleszins behoorlijk was, 't geen een der leden aanleiding gaf tot de eigenaardige verzuchting, dat hij toch niet zou voortgaan met die bewering, waardoor ze in allerlei moeilijkheden met hunne echtgenooten en dochters zouden raken. Ainsworth had dan ook al zijn welsprekendheid noodig, om de onstuimige vergadering tot bedaren te brengen en de samenkomst op te schorten tot een nadere gelegenheid, wanneer de japon van Mrs. Johnson, die al mede veel ergernis had veroorzaakt, in het midden der broederschap zou gebracht en de zwier daarvan onderzocht worden.

Ongelukkig genoeg bracht dit uitstel geen der partijen tot bezinning. De zaak werd erger, toen Francis weigerde het gewaad van zijn vrouw te vertoonen en dertig beschuldigingen tegen George aanvoerde, die daarop met ettelijke andere antwoordde, b. v. dat Mrs. Johnson bij velen als behaagziek bekend stond en tot de dochters van Sion behoorde, die »zich verheffen» en langs de winkels »gaan met uitgestreken hals,» naar het woord van Jezaja (III : 16) »en

lonken met de oogen en al gaande en trippelende daarheen treden, alsof hare voeten gebonden waren ;” dat zij des Zondagsmorgens tot 9 uur in bed lag en daardoor de geregelde samenkomsten belemmerde enz. Den 25sten December (let wel op Kerstdag !) wreekte zich Francis daarover door een preek naar aanleiding van Psalm LII, waarin hij George zoo duidelijk vergeleek bij de vijanden van David, die hem aan Saul zochten over te leveren, bij Absalom, Judas, Korach, Dathan en Abiram, dat na afloop, toen de gemeentezaken aan de orde waren, George hem beschuldigde van schriftverdraaiing en van misbruik zijner betrekking als prediker. 't Scheen nu tot het uiterste gekomen te zijn. Toch gelukte het den altijd vredezoekenden Ainsworth (12 Jan. 1598) de excommunicatie van George nog te voorkomen: hij zou alleen streng berispt worden wegens valsche getuigenis en bij de aanstaande verkiezing van ouderlingen niet in aanmerking komen. Schoon George dit vonnis onrechtvaardig noemde, berustte hij er in. Daar Francis en Studley kort daarna (23 Jan. en 19 Febr.) hun zin bij de verkiezing van diakenen en ouderlingen niet konden doordrijven, bleef de vrede nu tijdelijk bewaard. Maar de twist herleefde in Augustus 1598 toen George ter verantwoording werd geroepen over zijn wegblijven van 't avondmaal, waartoe hij bewogen was door enkele gemeenteleden, die verklaard hadden, dat zij anders, wegens 't gebeurde, daaraan geen deel zouden nemen. George wees tot verdediging van zijn gedrag op het voorschrift: »verzoen u eerst met uw broeder en kom dan en offer uwe gave” (Matth. V : 24). Deze verontschuldiging deed de twistzaak, die nu een half jaar gerust had, weer opvatten. George wenschte, in overeenstemming met het 38^e artikel der belijdenis, dat eene andere gemeente n.l. die te Norwich, een scheidsrechterlijke uitspraak zou doen, maar — gelijk wel te verwachten was — noch Francis, noch Studley, noch iemand van hunne partij wilde daarvoor zijn toestemming geven. 't Was dan ook te vergeefs, dat de nu reeds zeventigjarige vader der beide gebroeders John Johnson uit Engeland overkwam, om de twistenden

met elkander te verzoenen. ¹⁾ Francis deinsde ook voor de strengste maatregelen niet terug. Geen der gemeenteleden verstoutte zich het vonnis der excommunicatie te vellen, maar, toen allen op de daartoe belegde samenkomst een uur lang het stilzwijgen bewaarden, stond hij eindelijk op in ziedenden toorn en verklaarde dat, indien niemand dan wilde, hij het zou uitspreken. Zoo werd George afgesneden van de gemeente. Ja daar zijn vader den uitgeworpene niet wilde schuwen »als een heiden en als een tollenaar,” liet Francis hetzelfde vonnis door de broederschap voltrekken ook aan den grijsaard. ²⁾ Te vergeefs, dat velen althans dit laatste zochten te voorkomen, te vergeefs, dat zelfs de Hervormde predikanten ³⁾ een bemiddeling trachtten tot stand te brengen, — Fr. Johnson volhardde ten einde toe en herriep nooit den banvloek, zelfs niet aan het sterfbed van zijn vader. ⁴⁾

Wie zal 't ooit bestaan zijne handelwijze goed te keuren, maar wie toch ook het vonnis der veroordeeling over hem uitspreken, beslissend, zonder eenig voorbehoud? Misschien

¹⁾ In een brief van de predikanten der Nederduitsche en Walsch-Hervormde gemeenten te Amsterdam luidt het: *Narravit nobis Joannes Jansonius Anglus se hominem septuagenarium ex Anglia in hanc urbem difficili itinere venisse, ut duos filios suos Franciscum et Georgium dissidentes in gratiam reduceret.* Deze brief, die denkelijk buiten de kerkeraden omging, althans in de notulen niet vermeld wordt, is bewaard gebleven in C. Lawne, *The Prophane Schisme of the Brownists or Separatists. With the Impietie, Dissensions, Lewd and Abominable Vices of that impure Sect.* 1612. 4°. pp. VIII, 88. Onjuist is derhalve de opgaaf van John Shaw, *Advice to his son*, 1664 — een handschrift, afgedrukt door Jo. Hunter, *Founders of Newplymouth*, p. 182 — 186: *After this the Johnsons, both father and sons, separated upon the like grounds and went with their congregation to Amsterdam, but there they broke all in pieces.* De vader kwam eerst veel later naar Holland over, om de verzoening te bewerken.

²⁾ 't Onderscheid in de excommunicatie van George en van zijn vader komt uit in John Smyth's *Parallels, censures and observations*, 1609: *If Mr. Johnson pronounced excommunication against his brother and if the church excommunicated the father.*

³⁾ Zie de voorlaatste aantekening.

⁴⁾ E. Pagitt, a. w. p. 51: *His sonne Francis persisting obstinately untill the death of his father, sending him downe to the grave with a curse, as if it were engraving the sentence of excommunication upon his fathers tombe.*

bloedde hem 't hart, terwijl hij zijn anathema uitsprak, en viel het hem zwaar zijne kinderlijke liefde ten offer te brengen aan 't geen hij een duren plicht achtte, aan de handhaving der hoogste eischen van een gemeentetucht, die hij meende dat de Heer zelf verordend had. Misschien verdient de man, van wien wij ons nu met weersin afwenden, eerbied voor de trouw aan zijn beginselen, althans ons medelijden. Zeker is 't medegedeelde verhaal, waarvan Georges geschrift voor ons de eenige bron is, partijdig gekleurd. Het pleit zonder twijfel voor Francis, dat Ainsworth, de gematigde te midden dier heethoofden, altijd hem steunde in zijn strijd en, hoe zachtzinnig ook, tegenover George stond. Zelfs van zijn vrouw, die tot al deze moeielijkheden de eerste aanleiding gaf, wordt tien jaren later door een innig vroom maar streng nauwgezet man, na langdurigen omgang, getuigd: »ze was een vrome, zedige, deftige vrouw, »ijverig in goede werken, hulpvaardig vooral voor de armen, »juist geschikt om haar man als *pastor* ter zijde te staan" ¹⁾. Indien iemand, zij had door ervaring geleerd en was, misschien door rijper leeftijd, tot bezinning gekomen 't Is een lichtpunt na de donkere schaduwen, die ons het jammerlijk tafereel dezer twisten te aanschouwen gaf. Doch ook te midden dier schaduwen is niet alles duisternis. Het is zoo: we zien daar de onedelste hartstochten woelen en werken, afgunst en wrok, halsstarrigheid die nooit schuld wil bekennen, zelfs niet bij den vinnigsten smaad eener zuster aangedaan, heerschzucht die geen middelen ontziet om haar doel te bereiken, — maar toch wie zich niet laat afleiden alleen door 't geen voor oogen is, wie dieper tot de roerselen der daden tracht door te dringen, ontwaart hier ook, tot beschaming van eigen lauwheid, een heiligen ijver om de gemeente rein te bewaren van alle smet, een vrome nauwgezetheid die de grootschheid der wereld een gruwel acht voor de kinderen Gods, een krachtig gemeenteleven dat allen bezielt en aller behoudenis beoogt.

¹⁾ Wm. Bradford in zijn Dialogue, by Young p. 446.

Na zóó hevige beroeringen volgde voor de ballingen een tijd van betrekkelijke rust, meer dan acht jaren lang. Wel ontbrak het ook nu niet aan velerlei moeielijkheden, maar ze ontstonden niet in eigen kring, ze kwamen van degenen, die buiten waren. Allereerst werd Fr. Johnson in een twist gewikkeld met een tegenstander, dien hij reeds in Engeland bestreden had: met Henry Jacob, in 1596 predikant te Cheritón in Kent,¹⁾ later in de oude gemeente van Johnson te Middelburg, een echten Puritein, die evenwel, omdat hij de afscheiding uit de Kerk van Engeland ten strengste afkeurde, scherp tegenover de Brownisten stond. Hij gaf dan ook gehoor aan den wensch van zekeren Daniël Buck om tegen Fr. Johnson, toen nog altijd in hechtenis, het plichtmatige te betoogen, dat iemand lid der Kerk van Engeland bleef, hoe zeer ook overtuigd van de misbruiken in die Kerk heerschende. Daniël Buck wenschte het om zonder gemoedsbezwaar de straffen en boeten te ontduiken, die op de afscheiding stonden.²⁾ Henry Jacob verdedigde zijn stelling met groote bekwaamheid, maar vond in Johnson, die niet zoo als hij bij 't bestrijden der kerkelijke misbruiken te halver wege bleef staan, een niet minder bekwamen tegenstander. Johnson wijst hem met een reeks van bijbelplaatsen op de dwaling, alsof de ware Kerk van Christus uit allerlei menschen, boozen zoowel als goeden, kon bestaan en Jezus dit in de gelijkenis van 't onkruid onder de tarwe zou geleerd hebben, terwijl volgens zijn eigen verklaring de akker het beeld is van de wereld,³⁾ en niet van de gemeente. Hij verwijt der Kerk van Engeland, dat zij de tucht op de schandelijkste wijze verwaarloost en aan onwaardigen de sacramenten bedient, dat zij verbetering wacht van de bur-

¹⁾ Neal, a. w. I, p. 423.

²⁾ Zóó stelt Waddington het voor in zijn *Congregational History* (1874) p. 107; vroeger (1851) in zijn geschrift: *The church in Southwark* (achter Robinson's Works t. III, p. 444) hield hij zich aan de voorrede van den uitgever van Jacob's geschriften, waarin gezegd wordt, dat eenige Brownisten Jacob om een betoog tegen de afscheiding gevraagd en dit later aan Johnson medegedeeld hadden.

³⁾ Matth. XIII: 38.

gerlijke Overheid en zoolang deze niet tusschenbeiden treedt de misbruiken lijdelyk laat voortbestaan, dat ze formulieren stelt inplaats van gebeden, die uit het hart moeten opwellen, dat zij wetten gehoorzaamt, overleveringen goedkeurt, ambten verleent buiten het evangelie om, dat hare waardigheidsbekleeders wereldlijk gezag bezitten, naar de wijze der Joodsche en Roomsche priesters tienden heffen en den minderen clerus kunnen noodzaken hun kudde te verlaten, — waarlijk redenen genoeg om die valsche profeten te ontvlieden, de gewijde teekenen uit de handen dier priesters te weigeren en alle gemeenschap af te snijden met een zóó diep bedorvene en onchristelijke Kerk! ¹⁾ Bovendien werpt hij Henry Jacob tegen: mocht deze het al met hem eens zijn, dat het tot eer van God, de verbreiding van 't evangelie en den vrede der Kerk zou strekken, indien de geestelijke goederen door den Staat genaast werden, — hij en al de zoogenaamde *Reformisten* zouden zich er tegen verzetten, als de Staat ze aanwendde voor scholen, universiteiten, gast- en godshuizen ten behoeve van weduwen, weezen, noodlijdende vreemdelingen, en het bijkans een heiligschennis achten, indien iemand anders dan hij met de zijnen ze ontving! ²⁾ — Eerst drie jaar later (1599), gaf Henry Jacob, nu te Middelburg, zoowel zijn eerste opstel als het antwoord op het tegenschrift van Johnson, »vooral ten nutte van de Brownisten in de Nederlanden" uit ³⁾. Johnson bleef hem het antwoord niet schuldig, maar bezorgde reeds in 1600 het vroeger gestelde en nu vrij wat vermeerderde in druk: een kwarto boekdeel van 217 blijdzijden ⁴⁾. De pennestrijd had voorloopig geen verdere gevolgen.

¹⁾ Hanbury, a. w. I, p. 102 sqq. en daaruit Fletcher, a. w. p. 224 sq.

²⁾ Waddington, a. w. p. 108.

³⁾ A defence of the churches and ministry of Engeland. Written in two treatises against the reasons and objections of Mr. Fr. Johnson and others of the separation commonly called Brownists. Published especially for the benefit of those in these parts of the Low Countries. Middelburgh. By Richard Schilders 1599, 4°. pp. 91.

⁴⁾ An answer to Mr. Henry Jacob His defence of the Churches and Ministers of England 1600, 4°. XXVIII pp., waar achter: An answer to Mr. H. Jacob

Wij zien er uit, dat Johnson en de zijnen den moed geenszins verloren, maar hunne overtuiging wakker voorstonden. Hunne eigene landgenooten mochten hen hier al niet met rust laten en de Nederlandsche Hervormde Kerk hun 't karakter eener gemeente ontzeggen, zij getroostten 't zich, omdat zij hier nog altijd leefden als vreemdelingen en begerig, maar ook met blijde verwachting, hun terugkeer naar Engeland verbeidden. Dit einde hunner ballingschap scheen aangebroken met den dood van koningin Elizabet (24 Maart 1603) en de troonsbestijging van Jacobus I, die, terwijl hij Koning van Schotland was, de Engelsche Puriteinen altijd zijn vrienden genoemd en Londen, gelijk ook de voornaamste steden van Engeland reeds bij 't leven van Elizabet als de zijne beschouwd had, omdat de meerderheid van hare burgerij Puriteinsch was ¹⁾. Geen wonder, dat de vorst met allerlei verzoekschriften van de langverdrukten overstroemd werd. Johnson en de zijnen waren de voorsten in de rij der petitionarissen ²⁾. Zij huldigden hem als hun wettigen vorst, zij verklaarden der ware leer des evangelies, in zoo verre die door de Kerk van Engeland beleden wordt, van harte te zijn toegedaan, maar een afkeer te hebben van de antichristelijke hiërarchie, de misbruiken in den eeredienst, de toelating van onwaardige leden, en legden hunne belijdenis van 1596 over, ten einde de koning ten volle mocht ingelicht wezen, hoe onverdiend zij door de prelaten vervolgd waren, en hun 't voorrecht schonk, om in 't vaderland teruggekeerd vreedzaam te wandelen in 't geloof des evangelies!

Zij ontvingen geen antwoord. Een tweede verzoekschrift,

his Treatise concerning the Priestess of the Church of England etc. 220 pp. Uit dezen pennestrijd blijkt het, dat Henry Jacob zijn gevoelen tegen Johnson en de Browaisten volhield en niet door de tegenschriften overtuigd werd, zoo als Dexter a. w. p. 635 meent. Hij veranderde eerst in 1610 van gevoelen onder invloed van Parker, Ames en Robinson. Vgl. het boven medegedeelde.

¹⁾ Waddington, a. w. p. 127, uit een brief van 1598. Vgl. ook Fletcher, a. w. II, p. 283.

²⁾ Denkelijk brachten Johnson en Ainsworth 't verzoekschrift zelve over. Dexter, a. w. p. 806 nt. 48.

waarin de verschilpunten met de Kerk van Engeland onder veertien artikelen werden gebracht, was even vruchteloos. Eindelijk waagden zij een derde poging. Aan dit verzoekschrift werd een breedvoerig betoog uit de H. Schrift toegevoegd tot verklaring en bevestiging der voorgestelde artikelen. Nu althans volgde een antwoord: zij werden door tusschenkomst van een hooggeplaatst persoon uitgenoodigd, om kortelijk ('t was niet onnoodig, want het vroegere stuk besloeg veertig bladzijden in kwarto) hunne wenschen aan den koning op te geven. Zij deden het terstond; het was trouwens geen moeilijke taak, want hun eenig verlangen was: terugkeer uit de ballingschap, — waaraan zich alleen een ander, maar zeer ondergeschikt verzoek aansloot, dat de koning, indien hij een openlijke behandeling der verschilpunten met hun tegenstanders verkieslijk achtte, hun betoog aan deze zou mededeelen en den geheelen gang van dien redetwist zou regelen. Alles evenwel te vergeefs! Reeds den 9den Juni had de Universiteit van Cambridge ¹⁾ een scherp besluit uitgevaardigd, in antwoord op hun beweringen omtrent de kerkelijke goederen; Oxford volgde met een antwoord, ²⁾ dat hen op de smadelijkste wijze verguisde en den 7den October de volledige goedkeuring der zusterakademie verwierf. Wat konden de ballingen nog hopen, al willigde ook zeventien dagen later (24 October) Jacobus het houden van een twistgesprek in tusschen de kerkvoogden en de Puriteinen? Bij dit zelfde besluit toch stelde hij op den voorgrond, dat de Kerk van Engeland was ingericht overeenkomstig de Schrift en de oudste christengemeente, terwijl haar tegenwoordige toestand allergunstigst getuigde voor hen die haar bestuurden. De koning had voor goed de mom afgeworpen en trad van nu af op als de onverbiddelijk

¹⁾ Toen dit besluit werd genomen, nam echter nauwelijks een derde van den Senaat aan de stemming deel, en was er geen enkele doctor in theologie tegenwoordig, behalve alleen den heftig antipuriteinschen vice-kanselier. Zie *A true, modest and just defence of the petition for reformation*, 1618, in 16°. p. 13.

²⁾ *The Answer of the Vice-Chancellor, the Doctors, both the Proctors and other the heads of houses in the University of Oxford — to the humble petition*, 1603. in 4°. 32 pp.

wreede handlanger eener geestelijkheid, die hem tot walgens toe vleide, maar hem juist daardoor geheel in haar macht had. Eene ijdele vertooning en niets meer was dan ook het twistgesprek den 14, 16 en 18^{den} Januari 1604 in Hampton Court gehouden, waarbij geen enkele Puritein tegenwoordig mocht wezen, maar de koning in een Latijn van zijn maaksel de heftigste verwijtingen slingerde tegen allen, die van hem in gevoelen verschilden en hun, die 't gebruik van het koorgewaad afkeurden, liefelijk toewenschte dat zij eerlang geen linnen voor een hemd zouden hebben: ¹⁾ — reden genoeg voor de achttien bisschoppen, die hem omringden, om op hunne knieën te betuigen, dat hij ongetwijfeld sprak onder den bijstand van Gods heiligen geest! ²⁾ Was 't evenzoo een werking van dien geest, dat hij den 5^{en} Maart bevel gaf de eenvormigheid van den eerdienst en 't gebruik van 't gebedenboek des noods met geweld te handhaven, elke verdere poging om hem van besluit te doen veranderen ten strengste verbod, binnen 't jaar driehonderd leeraars ontzette van hun ambt en de bisschoppen steunde in hun banvonnissen (19 en 20 Maart) tegen elk, die zich verstoutte de Kerk van Engeland niet voor de ware, apostolische Kerk te houden of zich van haar af te scheiden tot een nieuwe gemeente? Den ballingen bleef geen troost, geenerlei uitzicht op terugkeer naar het vaderland over; zij konden alleen nogmaals een uitvoerig geschrift (118 bladz. in 4°.) tot den koning richten, waarin zij het smaadschrift der Oxforder Universiteit weérlegden en hunne rechten handhaafden ³⁾.

¹⁾ De uitdrukking was nog ruwer: „might want linen for their own breech.”

²⁾ Fletcher, a. w. I p. 244—246. Van deze gebeurtenissen zegt Hallam, Constitutional history vol. I p. 404: „we are alternately struck with wonder at the indecent and partial behaviour of the king and at the abject baseness of the bishops, mixed (according to the custom of servile natures) with insolence towards their opponents.”

³⁾ De titel is: An apology or defence of such Christians as are commonly (but unjustly) called Brownists, against such imputations as are laid upon them by the Heade and Doctors of the University of Oxford, in their „Answer to the humble petition” Jer. VI : 16, Fil. III : 2, 1604. Er berusten twee exemplaren van in 't Britsch Museum. Den allerseldzaamsten druk der Hollandache vertaling van 1612, waarin tevens al de bovenvermelde verzoekschriften en verklaringen voorkomen, heb ik reeds aangehaald.

Zij onderteekenen dit stuk als »opzieners, diakenen en broe-
»deren van de Engelsche Kerk te Amsterdam in de Neder-
»landen, gebannen voor de waarheid van 't evangelie van
»Christus''. 't Was derhalve het gemeenschappelijk werk van
Johnson en Ainsworth, schoon het opmerking verdient, dat
latere uitgaven meestal den naam van Ainsworth alleen dra-
gen, misschien omdat hij er de hoofdauteur van was ¹⁾).

Middelcerwijl had de uitgebannen George Johnson eenigen
zijner aanhangers rondom zich verzameld en het leeraarsambt
onder hen aanvaard, maar hoe weinig hij slaagde is wel af
te leiden uit zijn pogingen bij den Hervormden predikant
Plancius aangewend en in den Hervormden Kerkeraad van
28 Juni 1603 medegedeeld, om zelf met de zijnen over te
gaan tot de Hervormde gemeente ²⁾ en -- toen dit mis-
lukte -- uit zijn aansluiting bij Hugh Broughton. Deze (geb.
1549) een man van veel geleerdheid maar weinig oordeel,
verbazend prikkelbaar en met zichzelf ingenomen, een dog-
matische drijver, onbeschaafd en ruw in zijn polemië ³⁾, Pu-
ritein maar (al was 't alleen uit haat tegen de Brownisten)
nog altijd zeer gehecht aan de Kerk, -- deze bevond zich
juist omstreeks dezen tijd te Amsterdam. Hij had zich naam
gemaakt door tegenover de meening van de Kerk van En-
geland, dat Christus ter helle zou gevaren zijn, Calvijn's
exegese te handhaven, die den Hades terecht als de *onder-*
wereld of het *doodenrijk* ⁴⁾ opvatte, en was nu bezig aan een

¹⁾ R. Ashton in den herdruk van Robinson's Works 1851 vol. III p. 107
nt. zegt: „the Apology was the joint production of Johnson, Ainsworth etc.
though some editions are subscribed with Ainsworth's name alone.” Dit is ook
het geval met de Hollandse uitg. van 1680.

²⁾ Protocol III f' 98 „Joris Jansonius, leeraer van eenighe van de Engelsche
natie heeft Ds. Plancius aengedient, dat hy wel soude begeeren te coomen in
communicatie met eenighe Leerars van onser kercken, om alsoo haer met onse
kercke te vereenighen, welck Ds. Plancius en Ds. Halsbergius sullen doen ende
te bequamer tyt met hen spreeken.”

³⁾ Chalmers, Gen. Biogr. Dictionary *in voce*. Zijne werken werden in 1662
door John Lightfoot uitgegeven onder den titel: The Works of the Great Albo-
nian Divine, renowned in many Nations for rare skill in Salem's and Athen's
Tongues and familiar acquaintance with all Rabbinical Learning.

⁴⁾ Neal, a. w. I. p. 372. Dexter heeft dit geschrift op zijn Bibliogr. lijst
onder n. 274.

geschrift voor koning Jacobus bestemd, waarin hij de misbruiken op kerkelijk gebied ¹⁾ aan den dag brucht en hekkelde. Welkom moest het voor een man zijn als hij was, dat George Johnson de gebannen Brownist een toevlucht bij hem zocht. Meenende dat deze door ervaring geleerd zich rustig zou houden, ried hij hem den terugkeer naar Engeland aan en gaf hem een brief van voorspraak mede aan den bisschop van Durham, maar 't viel geheel anders uit. Nauwelijks was George in zijn vaderland, of hij richtte als van ouds zijn beschuldigingen tegen de Kerk, raakte er gevangen en werd door een ziekte aangetast, die zijn dood ten gevolge had, vóór dat nog zijn rechtsgeding was beslist ²⁾. Hij had Broughton's gunstige meening omtrent hem zeker voor een goed deel te danken aan zijn geschrift omtrent de oneenigheden in de Brownisten-gemeente, slechts ten halve voltooid, maar dat hij, zoo als het dan zijn mocht, in de bitterheid van zijn wrok het licht deed zien ³⁾.

Werd de gemeente diep gegriefd door deze handeling van een man, dieu zij vroeger onder hare broeders gerekend had, minder grievend maar zeker niet minder heftig was de strijd, die een weinig later ontstond. Ainsworth moest een aanval verduren van Hugh Broughtou; Fr. Johnson van Thomas White.

Ainsworth had tegen een ter loops gemaakte aanmerking

¹⁾ An advertisement of corruption in our handling of religion, 1604, uitg. 1605 in 4° en 112 bldz. groot.

²⁾ Hugh Broughton schreef later: „George Johnson, for whom I wrote to the Bishop of Durham, that I thought him tractable, and desired, that he might be suffered to come hither, was accused of turning the subjects from obedience, upon contempt of our Churches, and is dead.” Fr. Johnson schrijft in 1606 (Inquiry and answer p. 61) van zijn broeder: „he did not, like as this man (Thomas White) leave or contrary our general cause and testimony against the Church of England; he was there taken and put in prison for this cause, where he died under their hands,” en een paar regels vroeger: „it pleased God to visit him with sickness that he died.”

³⁾ 't Is het reeds vaak aangehaalde Discourse of certayne troubles. Fr. Johnson zegt er van op de aanstonds vermelde plaats: „It is but a part of a book, printed before the rest was finished,” Het eindigt ook volgens Dexter midden in 't verhaal op de 214de bladzijde.

van Broughton¹⁾ de gewone vertaling van Exod. XXVIII: 6 en XXXIX: 2, 3 verdedigd, doch daardoor zóó zeer den toorn van dezen gaande gemaakt, dat hij hem niet alleen verweet geen woord Hebreeuwsch te verstaan²⁾ en geen enkelen regel van het N.-Testament te kunnen verklaren, maar ook de gelegenheid waarnam, om de gemeente der Brownisten uit te maken voor een »synagoge des Satans'', wegens hun meening omtrent het gebruiken van kerkgebouwen vroeger door Roomschkatholieken bezeten, omtrent formuliergebeden en omtrent de kerkelijke tucht. Ainsworth antwoordde uitvoerig op dien aanval in een geschrift, dat eerlang (1605) door de zorg van Francis Blackwell, een zijner gemeenteleden, het licht zag³⁾ en een tegenantwoord van Broughton uitlokte⁴⁾, waarop Ainsworth een dupliek gaf⁵⁾. De toon van Ainsworth's verdediging is waardig, hier en daar echter scherp, hoewel in vergelijking met Broughton's heftige smaadredenen inderdaad zachtmoedig en bezadigd. 't Is te meer te waardeeren, omdat juist omstreeks dezen tijd een ontwerp werd gesmeed, gevaarlijker voor Ainsworth en zijn gemeente, dan ooit eenige vroegere maatregel van Overheidswege, — een ontwerp, dat misschien ('t vermoeden ligt althans voor de

¹⁾ In zijn aangehaald werk: *Advertisement of corruption in our handling of religion.*

²⁾ Vgl. hiermede het oordeel der Leidsche geleerden vroeger medegedeeld, „dat in de kennis van 't Hebreeuwsch geen hoogleeraar aan de Universiteit, ja misschien niemand in geheel Europa hem overtrof."

³⁾ *Certain questions concerning 1. Silk or Wool in the Highpriest's Ephod. 2. Idol Temples commonly called Churches. 3. the Form of Prayer, commonly called The Lord's prayer. 4. Excommunication etc. Handled between Mr. Hugh Broughton, remaining of late at Amsterdam in the Low Countries, and Mr. Henry Ainsworth, Teacher of the Exiled English Church at Amsterdam aforesaid 1 Th. V: 21. 1605 4° pp. IV en 40.* Dat *niet* Francis Bright, zoo als Brook, Puritans, Vol. III. p. 518, meent, maar Blackwell de uitgever was, volgt uit het antwoord van Broughton. Onder de leden van den kerkeraad der Brownisten bij E. Pagett, a. w. p. 58, komt de naam van Francis Blackwell voor terstond na Johnson en Ainsworth. Hij was toen ouderling evenals Daniel Studley. Omtrent zijn latere lotgevallen en zijn dood in 1619, zie later.

⁴⁾ An admonition to mr. Francis Blackwell, one of the Company of Amsterdam etc. in Broughton's Works p. 722.

⁵⁾ An answer to the Articles of Unlearnedness objected to me by Mr. Broughton.

hand) door Broughton was uitgedacht en door den vroeger genoemden Matthew Slade, nu reeds van conrector tot rector der Latijnsche school opgeklommen ¹⁾, voorbereid werd. Immers die afvallige Brownist had bij den kerkeraad der Ned. Herv. gemeente den 5^{en} Mei 1605 een klaagschrift ingediend wegens »verscheyden mishandelingen van de Brownisten »alhier woonachtich, welcke eensdeels strijden tegen de autho- »riteyt van de Heeren Overheyden deser stede ende gehoor- »saemhey, welcke alle ondersaten haer schuldich syn, ende »anderdeels strecken tot grooten nadeel van de Gereformeerde »Kercke Gods" ²⁾. De kerkeraad besloot daarop met het Walsche consistorie over deze aangelegenheid te raadplegen, omdat beide collegiën altijd gemeenschappelijk hadden gehandeld in zake der Brownisten, en benoemde drie afgevaardigden. Deze kwamen met gedeputeerden uit de Walen bijeen en ontboden den rector Slade den 1^{en} Juni. Hadlen de zoo-genaamde »mishandelingen" betrekking op »la grande con- »fusion et desordre qui se void en ce qui concerne le mariage et »l'excommunication" ³⁾, m. a. w. op den afkeer der Brownisten om hunne huwelijken in de Hervormde kerken te laten sluiten en op hunne strenge toepassing van den kerkelijken ban, 't bleek nu wat eigenlijk de bedoeling van Slade was. Hij droeg voor, »dat alhier in deese stadt een aensienlyck »getal van Engelschen zijn, die de Nederduytsche taele ⁴⁾

¹⁾ Zoo noemen hem althans de notulen van den kerkeraad, die in 1607 als zijn conrector opgeven Arnoldus Gregorii, met wien hij van Maart tot Augustus in groote onmin leefde. Verheyk in zijn bovenaangehaalde Oratie schijnt met die bevordering niet bekend geweest te zijn. Hij vermeldt alleen zijn huwelijk met de dochter van Ds. Plancius, dat later plaats had en hem noopte zijn betrekking tot de Latijnsche school te eindigen.

²⁾ Protocol III f° 128 v°.

³⁾ Actes du consistoire de l'Egl. Wall. 9 May 1605.

⁴⁾ Bij vergiassing staat hier (Protoc. III f° 129 v°) *kercke* in plaats van *taele*. Opmerkelijk is het dat er, geheel verschillende van de Brownisten, toch reeds in 1597 een gemeente van Engelschen te Amsterdam bestond, waarbij Henoch Clapham leeraar was, zoo als blijkt uit den titel van 's mans *Theological axioms or conclusions* in dat jaar uitgegeven, want ze zijn volgens dien titel publikly controverted, discussed and concludnd by that poore English congregation in Amstelredam, to whome Henoch Clapham for the present administereth the Gospel.

»niet verstaen ende oversulcx ernstelyck versoecken, dat wy
 »henluyden souden willen behulpich wesen, ten einde alhier
 »eene Gereformeerde Engelsche Kercke moechte opgerecht
 »worden, conform in leere ende kerckelyke regeringe met
 »andere Gereformeerde Kercken hier te laude." Zoowel de
 vooraf ingediende aanklacht als deze woorden: »conform in
 »leere ende kerckelyke regeringe" wijzen duidelijk genoeg
 aan, tegen wie de geheele maatregel gericht was n l. tegen
 de Brownisten, wien door zulk een stichting de grootste af-
 breuk zou gedaan worden; en niet minder duidelijk bleek
 het, wie zich achter dit alles verschool, toen weinige maan-
 den later, zoodra heeren Burgemeesters gunstig gestemd
 waren voor de oprichting der nieuwe kerk, het bericht in-
 kwam dat »Hugo Broughtonus den Burgemeesteren hoogelyk is
 gerecommandeert totter bedieninge van soodanige gemeente" ¹⁾.
 De Walen hadden zich wijselyk van al deze verdere bemoeiingen
 onthouden en waren alleen van oordeel geweest, dat men zich
 met de Brownisten niet verder moest inlaten en dat zij, die
 hen hadden aangeklaagd, het best deden om hunne beschul-
 digingen, mits behoorlijk gestaafd, in te brengen bij de
 Overheid ²⁾. Maar ook de Ned. Hervormden smaakten weinig
 genoeg van hun maatregel; Broughton vertrok nog geen
 maand later van hier ³⁾ en het liep nog drie jaar aan, eer
 de Presbyteriaansche gemeente tot stand kwam. Voorloopig
 ten minste was derhalve dit gevaar van de Brownisten af-
 gewend.

't Zou anders geweest zijn, indien de toeleg, na het ver-
 trek van Broughton beproefd, om Thomas White te beroepen,
 gelukt was. Trouwens de Engelsche kooplieden, die 't met

¹⁾ Protoc. III f° 184 v° op den datum 20 October 1605.

²⁾ Actes du consistoire van 9 Mai 1605. "La compagnie a jugé qu'il nestoit pas expedient d'en conferer avec les susdits Brownistes, mais estime necessaire, que les exemples de leurs desordres soyent representez a Messieurs les Bourguemaistres par ceux, qui ont fait leur plainte de telles choses."

³⁾ Protoc. III f°. 186, 17 Nov. 1605: „Alsoo men verstaet dat Hugo Broughtonus van meyninge is van hier te verreyen." Later vinden wij Broughton te Middelburg, zie boven.

Slade eens waren, wilden niets van hem weten ¹⁾, en de eenige grond, waarop de aanbeveling van den Hervormden Kerkeraad steunen kon, was een allervinnigst schotschrift, 29 blad. 4°. groot, tegen de Brownisten onlangs uitgegeven ²⁾, — onwaardige aanval van een renegaat.

Thomas White toch, die in Wiltshire t'huis hoorde, had de Staatskerk met een seherpen afscheidsbrief (25 Febr. 1603) verlaten ³⁾, het Brownisme omhelsd en was met twaalf of dertien geloofsgenooten naar Amsterdam getogen. Hier sloot hij zich terstond bij de Brownisten aan, schoon hij met zijn medereizigers een afzonderlijk gezelschap bleef uitmaken ⁴⁾, genoot tien weken lang de hartelijkste gastvrijheid van Johnson en huwde in April 1604 eene Engelsche weduwe ⁵⁾, maar was nauwelijks met deze naar Engeland teruggekeerd ⁶⁾, of hij wierp zich weer in de armen der Staatskerk en vergold al de weldaden, die hij hier van de Brownisten genoten had, met de meest onkiesche verwijten en de vinnigste aantijgingen in het straks gemaakte schotschrift. Niet genoeg dat hij

¹⁾ Aldaar fo. 141, 9 Maart 1606. „Jonas Thomassen, Ritsaert Auwen en Jonas Harwan, Engelsche cooplieden, syn verschenen verclarende, dat de Engelsche cooplieden niet zeer gesint en zijn, om mr. Thomas Weyt te beroepen, derhalve versoukende dat eenen anderen treffelyken gequalificeerden predikant soude moghen beroepen worden.”

²⁾ A discoverie of Brownism: Or, A briefe Declaration of some of the Errors and Abominations daily practised and increased among the English Company of the Separation, remayning, for the present, at Amsterdam in Holland. Prov. XVI: 29, London 1605, 4°. pp. VI, 80.

³⁾ Haubury, a. w. I, p. 108, die waarschijnlijk te onrechte aan onden atijl denkt en daarom den brief tot 1604 brengt, in strijd met hetgeen volgt.

⁴⁾ Hij gaf voor reden op, dat zij elkander beter kenden dan de Amsterdamsche leden en dat het veel vóór had meerdere gemeenten te stichten. Fr. Johnson echter verdacht hem, dat hij en zijn vriend Thomas Powell afgesonderd bleven, omdat ze selven heeren en meesters wilden zijn en zich niet aan Johnson als *pastor* wilden onderwerpen. F. Johnson, *inq. and answer* p. 53, 54.

⁵⁾ Lijst van huwelijken n°. 24. De vrouw heette Rose Grempe en was weduwe van John Philips. Behoorde zij misschien niet tot de Brownisten, maar was zij lid van de Staatskerk en had dit invloed op de plotselinge verandering van Thomas White?

⁶⁾ „Bethg but newly arrived.” Met deze woorden verontschuldigt zich White in zijn pamflet over „the rudeness of the style.”

zijn gastheer en weldoener Johnson zoo diep mogelijk tracht te grieven, door nog eens 't gebeurde met zijn vader op te halen en de gematigdheid van zijn stilzwijgen, na al den smaad, hem door zijn overleden broeder George aangedaan, te bespotten, — hij scheldt de diakenen uit voor dieven, de ouderlingen voor ontuchtigen, en zegt van de geheele gemeente, dat zij die voor oprechte vromen willen doorgaan meer dan iemand anders overvloeien van allerlei twistgierigheid, boosaardigheid, ontucht, bedrog en onreinheid, zoodat een hunner inderdaad alle reden had voor de klacht, dat zij, die hij eens voor heiligen hield, allen niets anders waren dan duivels ¹⁾.

Tegen zulke aantijgingen bleef den Brownisten alleen over een klacht van laster bij de Overheid in te dienen. IJdel pogen! White gaf voor zijn pamflet gedrukt te hebben op 't gezag der hoogste waardigheidsbekleeders van de Kerk ²⁾, en juist omstreeks dezen tijd, de eerste maanden van 1606, was den koning van Engeland aangebracht, dat de Engelsche ballingen hier te lande van de vrijheid van drukpers een schandelijk misbruik maakten, om de allergevaarlijkste boeken en schotschriften uit te geven. De koning had dien ten gevolge den aartsbisschop Bancroft gelast daarop den gezant bij de Staten-Generaal, sir Noël Caron, opmerksaam te maken, ten einde hierin te voorzien ³⁾. Geen wonder, dat de regee-

¹⁾ White, a. w. p. 25: These that pretend such sincerity of Religion, doe abound above others with all kind of debate, malice, adulteries, cozenage, uncleanness, so that W(illiam C)lerk complained, that he had thought, that they had been all Saints, but, I see, they are all devils." Daar William Clerck lid bleef bij de Brownisten, is het wel duidelijk, hoe weinig 't hem ernst was met deze klacht.

²⁾ Fr. Johnson, Inquiry and answer, op 't eind der voorrede: „But thus is he the fitter servant for his masters the Prelates, by whose authority he pleaded here, before the Magistrate, that his book was printed.”

³⁾ Letter of Bancroft, 9 Febr. 1606, in: Memorials of sir Ralph, vol. II p. 195, aangehaald bij Hanbury, a. w. I, p. 166. Hoe gevoelig de Engelsche regeering voor de uitgaaf van dergelijke pamfletten was, bleek nog in 1619, toen de gezant Carleton op eigen gezag het scherpste onderzoek instelde naar „William Brewster, a Brownist and printer at Leyden,” de drukletters en den geheelen voorraad van exemplaren te Leiden in beslag nam en zijn medehelper gevangen deed zetten. Zie Letters of Carleton p. 380, 386, 389, 390 en 437 en vgl. wat ik mededeelde over een dergelijken maatregel van den Engelschen gezant in 1591 te Middelburg.

ring te Amsterdam na deze scherpe aanmaning van hooger hand, den moed niet had weinige dagen later den lasteraar te vervolgen. Ze vond een welkom voorwendsel, om er zich aan te onttrekken, in de omstandigheid, dat de aanklacht nit naam der gemeente door haar geheele bestuur was ingediend: immers nu kon ze 't verzoek afwijzen met de bedenking, dat de vereeniging der Brownisten niet als een wettige gemeente van Overheidswege erkend en derhalve haar verzoekschrift niet ontvankelijk was ¹⁾. Na deze teleurstelling nam Johnson de pen nog eens ter verdediging op, maar, hoewel ook de uitgaaf van dit geschrift ²⁾ weer den toorn van den bisschop van Londen gaande maakte ³⁾, Johnson kon toch niet beletten, dat de lasteringen van White en zijns gelijken althans in Engeland bij menigeen geloof vonden en nog jaren daarna gretig opgevangen en herhaaldelijk verspreid werden ⁴⁾.

Gelukkig leed de eendracht der gemeente niet onder dezen bitteren strijd. Hare aanvoerders Johnson en Ainsworth waren

¹⁾ Deze bijzonderheden zijn ontleend aan E. Pagitt, *Heresiography* p. 58. In notulen of resolutiën van Burgemeesters op 't Gemeentearchief alhier is er niets van te vinden. Onder het bezwaarschrift treffen wij de bekende namen aan. Mercer, Kniveton en Bresto zijn echter verdwenen: in hunne plaats komen Francis Blackwell en William Barbons. Ook de diakonessen Jane Nicolas en Judith Holder ondertekenden het.

²⁾ Misschien ook van den nieuwen druk van 't boek van Barrowe en Greenwood (zie boven) door Johnson in 1605 bezorgd. Vgl. Dexter, a. w. p. 311.

³⁾ De bisschop meende namelijk dat dit werk en in 't algemeen de boeken der Brownisten het licht hadden gezien, niet onder toelating, maar onder goedkeuring der Overheid. Hij verheugde er zich over, toen hij door de afgevaardigden van de Hollandsche Kerk te Londen beter werd ingelicht. Zie *Protoc. III*, f°. 146 v°. op 8 Juni 1606, toen deze bijzonderheden in een brief van de Hollandsche Kerk te Londen aan den Hervormden kerkeraad alhier werden medegedeeld.

⁴⁾ De meesten vinden wij terug in (C. Hutton) *The prophane schism of the Brownists or Separatists with the impiety, dissensions, lewd and abominable vices of that impure sect, discovered by Christ. Lawne, Clement Saunders and Robert Bulward, lately returned into the bosom of the Church of England from the company of mr. Johnson. 1612.*

vaster dan ooit met elkander verbonden. Ze nam dagelijks toe in wasdom en kracht, en welhaast werd ze versterkt door nieuwe vluchtelingen uit het vaderland, die haar een ongekenden bloei schenen te beloven, — ware niet juist daardoor de fakkel der verdeeldheid ontstoken en scheuring op scheuring ontstaan, veel malen verderfelijker, dan de gemeente vroeger ooit te beweenen had.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} DECEMBER 1880.

Tegenwoordig de heeren S. A. NABER, onder-voorzitter,
M. DE VRIES, W. G. BRILL, W. J. KNOOP, B. J. LINTELO DE GEER,
N. BEETS, J. P. SIX, TH. BORRET, C. M. FRANCKEN, C. VOSMAER,
J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL,
J. G. E. ACQUOY en J. C. G. BOOT, secretaris.

De voorzitter en de heer Leemans hebben bericht gezonden, dat zij door bezigheden verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Heer Brill spreekt over de eerste overzetting van den Bijbel in een Germaanschen tongval, een werk, dat een gewichtig moment in het leven onzer voorzaten mag heeten, ja, eene daad van de belangrijkste gevolgen, te weten: *de Gotische bijbelvertaling van Ulfila*.

Ten einde eene juiste voorstelling van den aard van Ulfila's taak te geven, merkt hij op, dat deze Bisschop in taal en uitdrukkingen aan den eenen kant zooveel mogelijk te vermijden had, wat door pas bekeerde heidenen in heidenschen zin kon worden opgevat, en aan den anderen kant, wat den

Arianen aanstoot en den Athanasianen voet kon geven. Immers heerschte toen het Arianisme aan het keizerlijke Hof, en was aan de Goten woning in het Rijk toegestaan onder voorwaarde dat zij het Ariaansche Christendom zouden belijden.

Om aan heidensch bijgeloof eene aanleiding te benemen, moest Ulfila allereerst een nieuw alfabet bezigen. Dat de Goten het schrift kenden, is onbetwistbaar. Hunne taal bezit woorden voor *schrijven* en *lezen*, voor *schrift* en *letter*, en Jornandes kent hun uitdrukkelijk geschreven wetten toe, die zij, zegt hij, *bellagines* heetten, welk woord wij als eene verminking van een Gotisch *bilageinós*, dat is, *bestellingen* of *instellingen* mogen aanmerken. De *runen* of oorspronkelijke Germaansche *boekstaven* of letters echter dienden tot wichelarij en tot het schrijven van vervloeking en tooverspreuken: een gebruik, hetwelk Ulfila volstrekt verbood ze tot zijne bijbelvertaling te bezigen.

Ongetwijfeld bestond in het Gotisch het woord *fadar* (*vader*). Toch gebruikt Ulfila dit woord niet; hij bezigt daarvoor het voorzeker meer gemeenzame *atta*. Slechts eens komt bij hem *fadar* voor, en wel, zoo het schijnt, om eene reden van welluidendheid (Gal 4,6). Het schijnt den spreker toe, dat de vertaler den naam *vader* van *God* niet heeft willen gebruiken, omdat de Goten daarbij aan hunnen *Alvader* zouden hebben kunnen denken. En tot den naam van *God* mocht hij evenmin een woord kiezen, dat aan den een of anderen Godennaam herinnerde. Op dezen grond kan de spreker dan ook de meening van Grimm niet deelen, volgens welke de naam *frauja*, dien Ulfila voor het Grieksche *κύριος* aanwendt, van eenerlei oorsprong zou zijn met de godennamen *Freyer* en *Freya*. Hij leidt dat woord (*frauja*) liever af van het bijwoord *faur* (*voor*) en vergelijkt het Oudduitsche *fordro* (*der vordere*). Bopp stelt *frauja* mede naast het Sanskr *prubhu*, dominus, excelsus, van *pra* (*voor*) en *bhú* (*zijn*). Hoe dit zij, voor *God* moest Ulfila eene algemeene uitdrukking kiezen. Hoezeer het oudste Germaansch, zooals blijkt uit de mededeeling van Tacitus, zulk eene uitdrukking in *Tuisco*, dat is *Tivisko* (van *Tiv*, het Sanskr.

div, van waar *dēva*, *θεός*, deus) bezat, kon dat woord hem niet dienen, daar de stam van hetzelfde in den Godennaam *Tiu* gevonden werd. Dus gebruikte hij het woord *Guth* (*God*), hetwelk het goddelijke in het algemeen zal hebben aangeduid, en voorzeker aan geen God uit den Germaanschen godenkring herinnerde, vermits het in het Oudnoordsch van het onzijdig geslacht is, en daar zelfs een *afgod* kon beteekenen.

Zou, zoo vraagt de spreker verder, niet ook een bewijs hoe *Ulfila* benamingen, die tot den heidenschen eeredienst behoorden, vermeden heeft, in de omstandigheid gevonden kunnen worden, dat hij het woord *psalm* (in den vorm *psalma* of *psalmō*) behouden heeft? Immers had hij licht nevens *hazeins* (*hymne*) en *saggs* (*ode*) een Gotisch woord kunnen vinden.

Een bewijs, hoe *Ulfila*, vermeden heeft, wat den Arianen aanstoot kon geven, ziet de spreker in het woord, waarmede hij het Grieksche *μαθητής* (*discipel*, *leerling*) vertaalt. Volgens de voorstelling van Athanasius is Christus Gode evengelijk, en staat hij als zoodanig tegen alle aardsche Mogendheid over, die zich bij gevolg in geenerlei opzicht met hem vergelijken, noch zich als door hem geordend aanmerken mocht. Voor den Ariaan, daarentegen, was Christus een Godenzoon, die in de aardsche Goden (helden en vorsten) eenigermate zijns gelijken vond, en van wien deze hunne waardigheid mochten afleiden; zoo was het Arianisme een vergelijk tusschen het Christendom en het Heidendom, niet alleen voor de Germanen, maar ook voor zoovelen, die in het Romeinsche Rijk nog min of meer openlijk aan de Heleensche godsdienstige denkbeelden gehecht waren. En tevens kon de aardsche heerscher in de Ariaansche voorstelling een' grondslag van zijn recht aanwijzen. Zich Christus als een landzwerper, door visschers omgeven, voor te stellen verdroeg zich wel met zijn beeld als aan alle aardsche grootheid ontheven, zoo als Athanasius hem erkende; maar ging niet aan bij de voorstelling, die Arius van hem gemaakt wilde hebben. Hiermede in overeenstemming geeft dan ook *Ulfila* aan de discipelen eenen naam (*siponeis*), die aan eene vreemde taal ontleend, *heer*, *edelman*, *jonger* beteekent. Grimm,

namelijk, vindt in dat woord het Slavische *shapun* terug, waaraan die beteekenis eigen is. In de volgende Germaansche bijbelbewerkingen tot in de latere bijbelvertalingen toe, is het aldus gegeven voorbeeld gevolgd en het eenvoudige *leerling*, trouwens een woord van later oorsprong, vermeden. In den Heliand worden de discipelen genoemd *uses drohtines jungro* of: *uses drohtines theganós*. *Jonger* is een eervolle benaming van jonge lieden, die tot het gezelschap van Vorsten en edelen behooren. Zoo spreekt Melis Stoke van den *Jongher van Voorne*. In het *Leven van Jezus* lezen wij: *wildi ooc sine Jongren werden?* In den *Spiegel historiaal*: *up enen saterdach ginc onse H. en mettem die jongers*, en in den *Mellibeus*: *geen jonger mach wesen boven sinen meester*. Wat *degen* aangaat, dit woord in den Heliand van de discipelen gebruikt, vindt men ook van hen gebezigd in de *Evangelienharmonie* van Ottfried (*theganā*), en het beteekent een hoogen vorstelijken beambte, een die tot den hofstoet behoort, en zich bij de heervvaart onderscheidt. Zoo heet in den Heliand Pilatus: *thegan késures*, *degen des Keizers*, en de Apostel Petrus wordt aldaar *wilô thristmód thegan*, dat is, *zeer strijdvaardige degen* genoemd.

De heer Beets kan zich niet vereenigen met de door den spreker voorgestelde strekking van het Arianisme, en vraagt daarvoor nadere bewijzen. Volgens zijne meening was de vraag over den persoon van Christus aan de keizers als zoodanig betrekkelijk onverschillig, en hebben zij alleen in het belang hunner macht de Arianen nu eens vervolgd, dan weder gesteund.

Hierop antwoordt de heer Brill, dat als de keizers van het Byzantijnsche Rijk het Arianisme ontrouw werden, dit geschiedde omdat de stroom van het Athanasianisme te sterk werd. Dat zij zich als van Gods- en Christuswege regeerden wilden aangemerkt zien, bewijst de terminologie, die alles wat met hun persoon en hun ambt in betrekking stond, met den naam van *heilig* bestempelde.

De heer de Vries meent dat Ulfila voor heer. dominus,

het woord *her* niet gebruikt heeft, omdat het in zijn tijd nog niet bestond.

De heer Borret vestigt de aandacht op eene merkwaardige ontdekking, in het gebied der grieksche palaeographie en der oudchristelijke ikonographie gedaan door twee Duitsche geleerden, Dr. Oscar von Gebhardt, bibliothecaris te Goettingen, en Dr. Adolf Harnack, hoogleeraar te Giessen. Bij eene wetenschappelijke reis in den loop van het vorige jaar naar Beneden-Italië ondernomen, hadden zij het geluk te Rossano in Calabrië een zeer oud Grieksch Evangeliarium op te sporen, naar het schijnt uit de zesde eeuw, met zilveren unciaal-letters op purpergekleurd velijn geschreven en met een aantal miniaturen uit hetzelfde tijdvak versierd. Als eene voorloopige proeve van hunne kostbare vondst hebben zij onlangs eene beschrijving van den Codex te Leipzig uitgegeven met facsimile's van het letterschrift en omtrekteekeningen der miniaturen, onder den titel: *Evangeliarum Codex graecus purpureus Rossanensis* (Σ), *litteris argenteis sexto ut videtur saeculo scriptus picturisque ornatus*. Van dit fraai uitgevoerde werk wordt door den spreker een exemplaar tot kennisneming ter tafel gebracht.

Reeds bij den aanvang hunner reis hadden bovengenoemde geleerden het voornemen opgevat nasporingen te doen omtrent het lot aan tal van oude handschriften wedervaren, die vroeger in de kloosterbibliotheken van zuidelijk Italië en Sicilië aanwezig waren, en waarop, eenige jaren geleden, de bekende orientalist en geschiedkundige Paul de Lagarde bij vernieuwing de aandacht had gevestigd. Vooral verlangden zij bij het aandoen der stad Rossano aan de golf van Tarento te onderzoeken of er nog iets overgebleven was uit den boekenschat van een in de middeleeuwen beroemd klooster van Grieksche Basilianer monniken, dat vroeger in de nabijheid dier stad bestond, en door de toenmalige Normannische vorsten rijk met goederen en privilegiën begiftigd, den naam van *S. Maria ὁδηγήτρια* en in de wandeling dien van *S. Maria de lo Patire* droeg. Hunne verwachting echter om veel belang-

rijks te zullen vinden was niet hoog gestemd. Immers was uit het verhaal van Montfaucon in zijn *Diarium* en uit eenige berichten in de litterarische geschiedenis van Italië bekend, dat reeds in de zeventiende eeuw een aantal handschriften door den letterlievenden kardinaal Sirlet in de *Bibliotheca Ottoboniana* waren overgebracht, en in de volgende door den toenmaligen ordes-Generaal der Basilianen het meerendeel der overblijvende handschriften uit de Calabrische kloosters, ter veiliger bewaring, in de abdij van Grottaferrata waren geborgen. Daarbij was van het klooster zelf van *S. Maria de lo Patire* in de omgeving bijna het aandenken uitgestorven, als zijnde het reeds in 1806 bij den inval der Franschen in Italië onder Massena geheel uitgeplunderd en verwoest. Inderdaad vernamen de reizigers bij hunne aankomst te Rossano, dat geenerlei handschriften uit de oude kloosterbibliotheek daar bekend waren. Alleen, zeide men, werd nog in het archief van het Kathedraal-kapittel een oud perkament boek, vermoedelijk van bijbelschen inhoud, met groote zorg bewaard. De kanunniken hielden het in hooge waarde, als een gedenkteeken van de oudheid hunner kerk en van de roemrijke dagen van Italië. Het verzoek om dit merkwaardig boek te mogen bezichtigen werd den reizigers door den aartsbisschop heuschelijk toegestaan. En hoe groot was hunne verbazing, toen zij bij eene plechtige audiëntie hun door den kerkvoogd verleend, een der zeldzaamste palaeographische kleinnoden, een prachtigen Griekschen *Codex purpureus* voor zich open zagen liggen! Bijna twee honderd bladen, van fijn purpergekleurd velijn, geheel met groote zilveren unciaal-letters, naar het scheen in de V^e of VIe eeuw, beschreven, en wat nog meer is, versierd met een aantal miniaturen, die in frischheid van kleur en ongerepte bewaring wellicht in handschriften van zóó hooge oudheid hare weerga niet hebben! Waarlijk, het was, erkennen zij zelven, »weit mehr, als unter den obwaltenden Umständen die kühnste Phantasie sich hätte träumen lassen können."

Het kostbare HS. is een *Evangeliarium*, doch bevat, in zijn tegenwoordigen toestand, slechts de twee eerste Evangelien. Echter laat het algemeene titelblad van den Codex

waarop de beelden der vier evangelisten met hunne namen voorkomen, geen twijfel over, dat ook Lucas en Johannes oorspronkelijk er in waren opgenomen; wat trouwens ook in de oude kerk voor de bij de liturgie gebruikte evangelieboeken eene wet was. De tekst van Matthaëus is compleet, en heeft zelfs in kap. VI na v. 12 de doxologie, welke in het meerendeel der oudste Grieksche HSS. niet gevonden wordt. Ook in het evangelie van Marcus wordt in het laatste kap. na v. 8 bij de slot-pericope (v. 9—20), die in den *Vaticanus* ontbreekt, de tekst voortgezet tot aan het midden van v. 14, waarmede de laatste bladzijde van den *Codex* eindigt. Dit blad echter, gelijk ook de negen voorafgaande hebben door vochtigheid veel geleden, zoodat het perkament dun en doorschijnend geworden en het schrift hier en daar verbleekt is.

De *Codex Rossanensis* telt in zijn geheel 188 bladen, waarvan er 176 door den tekst en 8 door de miniaturen worden ingenomen, terwijl van de 4 overigen er een is blank gelaten en op de andere drie de eerste helft des Briefs van Eusebius aan Carpiamus (het slot ontbreekt) en de κεφάλαια van Matthaëus en Marcus zijn aangebracht. Ieder blad van den tekst heeft twee kolommen, elk van 20 regels. Aan de randen zijn de getallen der *Sertiones Ammoniarum* en de betrekkelijke cijfers der Eusebiaansche Canons aangeteekend; hetgeen de onderstelling billijkt, dat ook de Canonstafels van Eusebius vroeger in hun geheel waren opgenomen.

In palaeographisch opzicht is de *Codex Rossanensis* met veel zorg en nauwkeurigheid bewerkt. Bijna geen raturen komen er in voor, en bij de schaarsche verbeteringen, hetzij van enkele letters boven de regels, hetzij van eenige woorden aan den rand der bladzijden, is overal hetzelfde zilver-schrift als dat van den tekst gebezigd. De vorm der Grieksche uncialen, wegens het gebruik van zilver een weinig dikker dan bij gewoon schrift uitgevallen, mag schoon en regelmatig worden genoemd. Bij vergelijking met andere oude HSS., waarvan de facsimile's door Tischendorf in zijne *Monumenta*, door Wattenbach of anderen zijn verzameld, schijnen de schriftvormen van den *Codex Rossanensis* op den aanvang der zesde eeuw, als het tijdperk zijner vervaardiging te wij-

zen. Dr. von Gebhardt vond o. a. veel verwantschap tusschen ons HS. en den *C. Dioscorides* van Weenen en den *C. Guelferbytanus I*; terwijl spreker in de gelegenheid was om ook eene groote overeenkomst waar te nemen met het schrift-karakter van een ander aloud HS. uit Egypte afkomstig, vermoedelijk van de IV^{de} eeuw, waarvan P. Agostino Georgi in zijne geleerde verhandeling over het *Fragmentum Evangelii S. Johannis graeco-copto-thebaicum* uit het museum Borgia, eene getrouwe afbeelding heeft gegeven.

Omtrent de herkomst en geboorteplaats des Evangeliariums van Rossano schijnt zich geenerlei overlevering te hebben bewaard. Dat echter in eene bisschoppelijke stad van Calabrië, in de nabijheid van een vroeger beroemd Basilianerklooster, een *Grieksch*, tot liturgisch gebruik bestemd, handschrift werd gevonden, kan geenszins bevreemden, wanneer men zich de geschiedenis der kerkelijke toestanden in dat gewest herinnert. Immers van oudsher was in deze streken, welke vroeger onder de jurisdictie van den patriarch van Constantinopel ressorteerden, de Grieksche ritus in gebruik, en bleef de Grieksche taal zoowel bij het volk als bij de geestelijkheid in zwang. Spreker vond dienaangaande, meer bepaaldelijk ook met betrekking tot de kathedraal van Rossano, merkwaardige bijzonderheden aangeteekend in het hier te lande weinig bekend en in Italië zelfs zeldzaam geworden werk van den Basilianer monnik Pietro Pompilio Rodotà: *Dell' origine, progresso e stato presente del Rito Greco in Italia*, 3 vol. 4. Roma 1760. Daarin wordt o. a. melding gemaakt van het kerkelijk gebruik, (ook zelfs behouden gebleven na de afschaffing van den Griekschen ritus en diens vervanging door den Latijnschen in 1461) om op Palmzondag, in de kathedraal van Rossano onder de plechtige Hoogmis het Evangelie van den dag in het *Grieksch* te zingen: hetgeen Rodotà »*uno splendido monumento dell' estinto grecismo*” noemt, en dat zeker veel zal hebben bijgedragen, om aan ons kostbaar *Evangeliarium*, dat allerwaarschijnlijkst bij deze plechtigheid dienst deed, in de kathedraal van Rossano eene blijvende plaats te verzekeren.

Spreker wijst vervolgens op de hooge belangrijkheid voor

de geschiedenis der ouchristelijke kunst van de 61 miniatuurbeelden, welke den *Codex Rossanensis* opluisteren, en die met waterverf op hetzelfde purpervelijn als dat van den tekst zijn uitgevoerd. De meesten zijn voortreffelijk bewaard gebleven. Behalve twee titelbladen, en een blad met gouden lijst, die den Brief van Eusebius aan Carpiamus omkranst, telt het HS. in zijn tegenwoordigen toestand 18 tafereelen op de evangeliën betrekkelijk en daarenboven 40 profetenbeelden, welke meestal bij viertallen op dezelfde bladen zijn gerangschikt. De meesten hebben bijschriften met dezelfde zilveren unciaalletters als in den tekst. Bij het inbinden van het HS., dat laatstelijk in de 16de of 17de eeuw schijnt te zijn geschied, is de volgorde en chronologie der tafereelen verstoord geworden, zoodat b.v. het titelblad voor den ganschen Codex eerst na het vierde blad der tafereelen zijne plaats krijgt, en de intocht in Jerusalem op fol. 1 de blindengenezing op fol. 7 voorafgaat. Ook lijdt het geen twijfel dat er oorspronkelijk een grooter aantal miniaturen zal geweest zijn. Want behalve dat zeker ook de betrekkelijke titelbladen voor de drie overige evangeliën niet zullen hebben ontbroken, gelijksoortig aan hetgeen voor Marcus aanwezig is, heeft naar alle waarschijnlijkheid de kunstenaar zijn beelden-cyclus niet geopend met de blindengenezing en dien met het tafereel van Jesus en Barabbas gesloten. Ongetwijfeld zijn er dus een aantal voorstellingen, vermoedelijk tegelijk met den tekst van Lucas en Johannes, verloren gegaan.

Over het eigenaardig kunstkarakter en de ikonologische beteekenis dezer miniaturen zal dan eerst, meent de spreker, een meer volledig oordeel kunnen worden gevormd, wanneer, in plaats der bloote omtrekken en doorhaalteekeningen, die nu worden verstrekt, de uitgave later zal volgen in chromographische facsimile's, waartoe de geleerde ontdekkers reeds de voorbereidende maatregelen hebben getroffen. Doch ook reeds nu kan zonder overdrijving worden verzekerd dat de *Codex Rossanensis* in zijne miniaturen eene belangrijke bijdrage levert voor de geschiedenis der oud-christelijke kunst. Hij zal de oudste prenten-bijbel zijn, wat het N. T. betreft, dien wij bezitten, en veel bijdragen tot beter kennis van een nog duister

tijdperk der kunstgeschiedenis: den overgang van de techniek en ikonologie der Catacomben tot de Byzantijnsche schilderwerken, en van deze tot aan het vernieuwde kunstleven onder Cimabue en vooral onder Giotto. Daarenboven zal de vergelijking zijner miniaturen, wat haar stijl, compositie, symboliek en ikonologische eigenaardigheden betreft, belangrijke punten van vergelijking opleveren met soortgelijke tafereelen op de oudste christelijke sarkophagen, met de talrijke nog bewaard gebleven mosaïken van de 4de tot de 9de eeuw te Rome en vooral te Ravenna, als ook meer bepaaldelijk met de gelijksoortige kunstwerken in den beroemden miniatuur-codex der Genesis te Weenen, in den Vaticaanschen Virgilius en den Homerus der Ambrosiana, welke nagenoeg tot hetzelfde tijdvak als de *Codex Rossanensis* behooren.

Op de vraag van den Voorzitter of de heer Borret bereid is zijne mededeeling voor de Verslagen der Akademie af te staan, wordt geantwoord, dat het door hem op losse aantekeningen gesprokene hiertoe minder geschikt schijnt; doch dat hij de hoofdpunten zal opgeven voor het Proces-verbaal der zitting en zich voorbehoudt, om bij de eventueele verschijning der volledige uitgave van den *Codex Rossanensis*, zoowel op diens betrekkelijke waarde voor de tekstkritiek des Nieuwen Testaments, als op de belangrijkheid zijner miniaturen voor de studie der christelijke ikonographie en kunst de aandacht van belangstellenden te vestigen.

De heer Acquoy merkt op dat onder de miniaturen eene voorstelling wordt gevonden van de opwekking van Lazarus, die alleen in het vierde evangelie wordt verhaald. Zou dit niet een bewijs opleveren, dat het volledige handschrift de vier evangeliën bevatte? Ook heeft het hem getroffen, dat die afbeelding van Lazarus groote overeenkomst heeft met de voorstelling van Giotto en hij vraagt hoe dit te verklaren.

De heer Borret antwoordt dat de aanwezigheid van het tafereel der opwekking van Lazarus onder de overige, die

meer bepaaldelijk tot Matthaeus en Marcus behooren, een bewijs te meer levert voor zijne bewering, dat er oorspronkelijk in den Codex ook voor de twee andere evangeliën miniaturen vervaardigd waren, en derhalve uit den oorspronkelijken beeldencyclus — waarschijnlijk te gelijk met het verloren gaan van den tekst van Lucas en Johannes — eenige tafereelen zijn uitgevallen. Wat verder de gelijksoortige behandeling van Lazarus' opwekking zoowel door den schilder van den *Codex Rossanensis* als door den beroemden leerling van Cimabue betreft, zal de overeenkomst, door den heer Acquoy bedoeld, vermoedelijk daarin moeten worden gezocht, dat door beiden de verzezen Lazarus in de gedaante van eene in doeken gewikkelde mummie wordt afgebeeld. Deze voorstelling was van oudsher de algemeen gevolgde; en zonder twijfel zullen op hare vorming de »windsels», *νερίαι*, bij den Evangelist (Joh. XI, 44) veel invloed hebben geëffend. Dezelfde type vindt men bijna onveranderd zoowel op de wandschilderingen der Catacomben als op de oudste sarkophagen, en op de vergulde glas-*graffiti*, alsmede later in de Byzantijnsche kunstwerken overal terug. En hoewel de eerste meesters der Florentijnsche school, met name Giotto, zich in menig opzicht van de conventioneele vormen der oude kunst zochten los te maken, hadden zij toch nog niet geheel met de vroegere traditioneel geworden typologie gebroken. Van daar de opgemerkte overeenkomst, van welke misschien de studie der miniaturen van Rossano nog menig voorbeeld zal aanwijken.

De heer Naber zegt dat aan het Marcus-evangelie niets zou ontbreken als het eindigde met de woorden *ἐποβούντο γὰρ* in vers 8. Verder toch gaat de tekst der oudste handschriften niet. Daar nu volgens opgave der uitgevers de tekst voortloopt tot in het veertiende vers, en de zes laatste verzen verloren zijn geraakt, moet de afschrijver een jonger handschrift voor zich gehad hebben. Desniettemin spreekt hij den wensch uit, dat weldra eene nauwkeurige afdruk van den tekst voor de kritiek der twee eerste evangeliën vruchten moge opleveren.

De heer Beets komt op eene vroeger in de Akademie gedane mededeeling omtrent Anna Roemers terug. Scheltema had het in 1808 waarschijnlijk geacht dat zij reeds ten jare 1640 weduwe was geweest, toen zij, en niet haar echtgenoot, Dominicus Boot van Wezel, de beide zoons te Brussel op het college der P. Jezuiten bestellen ging. Sedert was dit door de latere schrijvers steeds als zekerheid aangenomen en verkondigd. Dat van Wezel in 1639 nog in leven was, scheen ook uit brieven van Hooft aan Tesselschade (Uitg. v. Vloten III, 287) van »Bloeimaand 1639", en van Barlaeus aan Hooft (Ep. 777) 20 Sept. genoegzaam te bewijzen, maar dat hij in den jare 1646, op zijn 60ste levensjaar, nog tegelijk met zijne zonen, te Leiden als student was ingeschreven, was uit het in 1875 uitgekomen *Album Studiosorum* gebleken, en sedert door het opslaan van het *Burgemeesters Dagboek* (G. bl. 31 verso) der stad Leiden volkomen bevestigd, met bijvoeging dat door hem op den 23sten Augustus van dat zelfde jaar »als huishoudende persoon, vrijdom van bier- en wijnaccijns was verkregen."

Ondertusschen was spreker, kort voor diens dood door den onlangs helaas! aan de Nederlandsche letterkunde ontvallen verdienstelijken uitgever van de Minne-loep en van de Dichtwerken van Hooft, den heer Leendertz, opmerkzaam gemaakt op een Sonnet van Huygens aan Barlaeus (*Korenbloemen*, uitg. 1672. II, bl. 172 dat hier eenigen twijfel zou kunnen opwekken. Metterlaad werd in dat Sonnet van »twee Weéwen". ofschoon niet noodzakelijk in de beteekenis van *riduae*, maar veeleer in die van *ridui* op te vatten, gewaagd en vervolgens »Tessels pennu" en Annes keeltjen" in éénen adem genoemd, waarbij men dan ook tot hiertoe niet anders dan aan de dochters van Roemer Visscher gedacht had. En dat Sonnet was uit het handschrift in 't bezit der Akademie gebleken van den 2^{den} December 1644, en dus van anderhalf jaar vroeger dan de inschrijving te Leiden, te zijn! Ondertusschen bleek, door de onderstreeping van den naam *Anne*, en een daarop blijkbaar slaande aantekening op den kant, uit dit zelfde handschrift evenzeer dat met dezen naam hier geen Anna Roemers maar een andere Anna, en wel eene *Anna*

Treslong bedoeld werd. Spreker herinnerde zich dezen naam van *Treslong* uit een ander van Huygens gedichten, waar hij op zijn beurt met dien van Tessel in éénen adem genoemd werd: »Treslon, Die Tessels hertje won." Dit gedicht was van slechts één jaar vroeger dan het Sonnet, en wel van den 17den April 1643. (*Korenbloemen*, uitg. 1672, bl. 512, 3, 4). Het was het gedicht, waarbij de dichter, en vier zijner mannelijke en vrouwelijke vrienden zich, na een bezoek op het Muiderslot, met onderteekening hunner namen verbinden daar in het volgende voorjaar weer te zullen komen. De onderteekening werd in de *Korenbloemen* slechts door de voorletters aangeduid, en in de eerste plaats door de volgende:

A. D. H. G. T.

Maar voor deze las men in het handschrift:

ANNA VAN OSMAEL.

Nu was, volgens van Leeuwen (*Bat. III. II*, 1124) *Anna de Hartoge van OSMAEL* de echtgenoot van *Willem van TRESLONG*, zoon van Casper van Treslong (geb. 1570) en Lucretia de la Salle, en vader van den zeekapitein Otto van Treslong, die in den slag tegen de Engelschen, 1665, met zijn schip in de lucht is gesprongen. De voorletters onder het in de *Korenbloemen* gedrukt gedicht zouden derhalve op de volgende wijs aan te vullen zijn:

A(nna) H(e) H(artoge) G(ezegd) — immers ook in het bovenstaand gedicht, gezegd: — T(reslong). De verdere onderteekeningen worden door het handschrift aldus verklaard:

L. V. T. *Leonora van Treslong*,

[schoonzuster of dochter van Anna?]

I. D. V. *Joachim De Wickeforth*.

M. D. *Maria*. [D. Doublet?]

C. H. *Constantin Huygens*.

Van »*Domina Osmalia*», gewaagde een brief van Barlaeus aan Huygens den 28sten Januari 1645 (en derhalve kort na het sonnet, waari »*Aunes keeltjen*» vermeldt wordt) als van eene aan de beoefening der dichtkunst niet vreemde: »*Quos cum Domina Osmalia commutasti versus, intelligam ubi reversus ad nos fuerit satrapa*» — »*Redibunt ad te Osmaliae lusus de Hippocrena Hippocrate et Hippocratico nectare. Caveat sibi a Pegaso, nam caballus est.*» (v. Vloten, *Br. v. Hooft*. IV, bl. 318).

Vervolgens wordt door denzelfden spreker nog mededeeling gedaan van een zesregelig dichtje van Constantijn Huygens, door hem geschreven in een prachtexemplaar, thans in sprekers bezit, van de uitgave 1672 der *Korenbloemen*, waaruit blijkt dat dit exemplaar gediend heeft tot een tegengeschenk aan Willem van Heemskerk, als dichter en kunstig schrijver op glas bekend, in de laatste hoedapigheid bepaaldelijk door Schinkels beschrijving van den door hem besneden z. g. *Hens-beker* van het waterschap Rijnland.

Van deze dichterlijke opdracht had de spreker voor als nog geen afschrift onder de HSS. van Huygens na 1672 ontdekt. Maar wel andere verzen aan denzelfden Heemskerk gericht, ter dankbetuiging op dergelijk geschenk, als ook in deze regels bedoeld werd. Zij luiden aldus:

Dingt niet te scherp met mij; ik weet en sie, Heemskerck,
D' onvergelykclikeit van onse Coopmanschappen;
Ghij schenckt uw en Natuers doorluchtigst meester-werck;
Ick schenck gestolde Papp van oude Lijne Lappen:
Maar uw' beleeftheit weet, die all doet wat hij kan,
En geeft all wat hij heeft, is geen ondanckbaer man.

CONSTANTER.

Het leed geen twijfel of met de woorden »uw en Natuers doorluchtigst meester-werck», waarbij »doorluchtigst» in zijn dubbele beteekenis moest worden opgevat, werd het geschenk van een door Heemskercks diamantstift besneden roemer of ander glazen of kristallen vat aangeduid.

Spreker besloot met zijne medeleden opmerkzaam te maken op den inhoud van den door hem bij zijn laatste onderzoekingen doorgelopen portefeuille, bevattende gedichten en aantekeningen van Huygeus en anderen in onderscheiden talen (Catal. *Handschr.*, N°. XLII), als behelzende wellicht ook het een en ander, dat voor de geschiedenis van zijnen tijd min of meer belangrijk zou kunnen voorkomen.

Daar niemand verder het woord vraagt, wordt de vergadering door den onder-voorzitter gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10^{den} JANUARI 1881.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter,
C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, G. DE VRIES AZ.,
W. J. KNOOP, W. C. MEES, N. BEETS, B. J. LINTELO DE GEER,
R. FRUIN, A. KUENEN, J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET,
S. HOEKSTRA BZ., J. A. FRUIN, M. J. DE GOEJE, C. VOSMAER,
J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL,
P. DE JONG, J. G. R. ACQUOY en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen
en vastgesteld.

De secretaris bericht dat vóór 1 Januari zeven Latijnsche
gedichten zijn ingekomen, ter deelneming aan den wedstrijd,
en geeft hunne titels en motto's op, t. w. I. *Filius posthu-*
mus ad sepulcrum patris. — Defunctos quamvis, fili, vene-
rare parentes. — II. *Universi orbis laetitia anno quinquage-*
simos recurrente ab episcopatu Pii IX Pont. Max. — Por-
tae inferi non praevalerunt adversus eum. — III. *Tanne-*
reis. Elegia. — Vivitur parvo bene. — IV. *Ad Karolum*
Albertum, Regem Sardiniae, quum is Victorium Emmanuelem,
Sabaudiae ducem, Primigenium suum ex ephelis excedentem
anno MDCCCXXXVIII consilio illustrium virorum Sardinien-
sis agriculturae provehendae benignissimo decreto praefecit. —

Superent, quibus hoc, Fortuna, dedisti. — V. *In obitu filioli mei Gustavi*. — Labor omnia vincit. — VI. *Jac. Henr. Hoeufft, certaminis poetici in urbe Amstelodami auctor*. — Dignum lande virum Musa vetat mori. — VII. *Ad Bacchum*. — Dulce est furere. Zij zijn met het vroeger vermelde gedicht *Alumnus desidiosus* aan de Commissie van beoordeeling ter hand gesteld.

Vervolgens spreekt de heer Campbell over de oudst bekende Nederlandsche boekdrukkerij, die te Utrecht te zoeken is, waar het eerste met datum in Nederland gedrukte boek, in 1473 bij Nicolaas en Gerard de Leempt van de pers is gekomen.

De reeks boekwerken, die wel met verschillende lettersoorten zijn uitgevoerd, maar toch eene groote overeenstemming in typen aanbieden en waaronder de vier uitgaven van den Spiegel onzer behoudenis, het abecedarium, meerdere drukken van de Latijnsche spraakkunsten door Aelius Donatus en Alexander Gallus geschreven, alsmede nog enkele werken van geringen omvang en de *Singularia juris* van Ludovicus (Pontanus) de Roma, die reeks moet voor 1473 te Utrecht gedrukt zijn. Reeds vroeger had spreker daarop gewezen in zijne »*Annales de la typographie Néerlandaise du quinzième siècle*» (La Haye, 1874) en toen op grond dat Johannes Veldener, de Leuvensche boekdrukker, die van 1478 tot 1481 te Utrecht zijn beroep uitoefende, in 1481 een uitgaaf van de Epistolen en Evangeliën versierde met dezelfde houtsnijplaten, welke vroeger voor den Spiegel onzer behoudenis gediend hebben. Te Utrecht zijn die xylographiën weder gevonden; waarschijnlijk zijn zij dan ook daar oorspronkelijk gebezigd.

Aan die eerste fingerwijzing voegt hij thans de volgende toe. In een ouden band, behoorende aan de Universiteitsboekery te Utrecht (*Theologia*, folio n°. 213), die nog geheel in zijn oorspronkelijken toestand is, zit achter twee boekwerken van omstreeks 1480 een blad papier gebonden, dat daar zoolang als die band bestaat (en die dagteekent

uit de vijftiende eeuw) in gezeten heeft. De binder, die voor de Utrechtsche Regulieren gebonden heeft, voegde dat vel achter in dien band als schutblad, evenals zoo vaak perkament of papier, beschreven of bedrukt, door boekbinders aangebracht zijn in hun werk, waardoor zij meermalen, onbewust, kostbare overblijfselen der oudheid voor geheelen ondergang hebben bewaard. Zoo ook hier; het ingevoegde vel papier bevat een gedeelte van eenen rechtsgeleerden arbeid, gedrukt terzelfder drukkerij waarvan ook de *Singularia juris* van Ludovicus de Roma afkomstig zijn. De lettersoort, het papier, alles wijst op die overeenstemming en daar derhalve het blad, door den Utrechtschen binder gebezigd uit die oudst bekende drukkerij afstamt is dit een nieuw bewijs bij het vorige, dat die drukkerij te Utrecht moet gewerkt hebben, omdat men daar de afval er van aantreft.

Spreeker vertoonde met dien Utrechtschen band ook het Haagsche exemplaar van Ludovici de Roma *Singularia juris*.

Daar deze medededeeling geen aanleiding tot discussie geeft, wordt het woord verleend aan den heer Beets, voor eene mededeeling over het zeldzame boekken *de Roemster van den Aemstel en zijn problematieken auteur*.

Spreeker geeft een beschrijving van dit zonder jaartal in 't begin der 17de eeuw (waarschijnlijk tusschen 1614 en 1638) te Amsterdam gedrukte boekje, en laat daarop een overzicht van den inhoud volgen, die uit één uitgebreid gedicht onder het opschrift *Hymnus* en verscheidene kleinere bestaat. Scheltema heeft het in zijn bekend werk over *Anna en Maria Tesselschade, de dochters van Roemer Visscher* (1808) aan Anna Roemers toegeschreven, op gronden waarin men, en ook de spreker, lang berust heeft, maar die bij nadere beschouwing volstrekt geen steek houden, en waartegen Dr. van Vloten in 1865 is opgekomen. Volgens dien geleerde zou Mathias van den Velden, de »liefhebber der Poesye", die Brederode's spel *het daghet uyt den Oosten*, op aansporing van Van der Plassche voltooid de dichter zijn, en Anna Roemers niet dan van een der kleinere stukjes (*Afscheydt*

aan den *Aemstel*) hetwelk hij meent bedoeld te wezen, wanneer in den *Hymnus* van Anna's »waterjeugdigh liedt", en in een voorafgaand stukje van haar »waterdeuntjen" gewaagd wordt, en dat eigenlijk beter in den *Hymnus* ingelascht ware geweest. Prof. Moltzer, in zijn in 1879 uitgegeven studie over Anna Roemers, was het met Dr. van Vloten eens geweest wat de toekenning van het werk aan den dichter Velden betrof, die volgens Dr. van Vloten zijn naam in het slot van het laatste in het boekken voorkomende dichtje duidelijk verraden had, maar hij kon het *Afscheydt aan den Aemstel* geenszins met van Vloten aan Anna toeschrijven. Het verried een man en wel een koopman. De zangster van het »waterjeugdigh liedt", het »waterdeuntje" was zonder twijfel een *Anna*, maar kon volgens hem ook wel een dochter van den dichter Velden wezen. Wat spreker betrof, met erkenning van het zeer aannemelijke der gissing van Dr. van Vloten, waarbij Velden als de waarschijnlijke dichter werd aangewezen, en van het gevoelen van Prof. Moltzer, wat het *Afscheydt* betrof; was hij toch tot een gedeeltelijk andere voorstelling der zaak gekomen. Dat men hier geen werk van Anna Roemers voor zich had, stond bij hem vast. Noch haar geest, noch haar taal, noch haar dichtstijl kon hij hier ergens erkennen; ook niet in het *Afscheydt*, waarin hij almede een manspersoon meende te vernemen, zoo al geen tegenwoordig koopman, althans iemand die in zijn jeugd den handel had moeten leeren. Maar de onbekende dichter, als zij, te Amsterdam geboren, het zij dan Velden of een ander, had door een dichterlijke fictie het hoofddeel van zijn hoofdgedicht, den *eigenlijken Hymnus*, en het gedicht met dit opschrift, in den mond willen leggen van eene stadgenoot, in wie hij een der eerste sieraaden en de tot nog toe eenige dichteres zijner vaderstad ver eerde, van die *Anna*, die hij eene dichterlijke hulde bracht, door haar, zooals in zijn dichtstuk geschiedt, een eereplaats te geven aan het hof der Amstel-godin, waar hij haar als eene Muze, als eene andere Clio doet optreden. Het is, zegt de spreker, het is Anna Roemers die, naar deze dichterlijke fictie, de eigenlijke *Roemster van den Aemstel* is, naar wie

het dichtwerk dat er geheel op aangelegd is haar te doen optreden, niet zonder toespeling tevens op den *Roemer*-naam, zijn naam heeft, daar het anders *De Roem*, of *Het Lof* van den Aemstel had kunnen heeten. Misverstand van deze dichterlijke fictie heeft van lieverlede, als het zeldzame boekje nog wel begeerd en doorbladerd, maar niet meer gelezen werd, de Anna Roemers der phantasie met de wezenlijke Anna Roemers doen vereenzelvigen en in een volgende eeuw bij het doen inbinden, haar naam op dien rugtitel gebracht, welke een Scheltema misleid had. Zoo gebeurde het, dat men aan Anna Roemers *het geheel* van een dichtstuk ging en bleef toeschrijven, waarin haar door zijn werkelijken dichter eershalve het vervullen van een hoofdrol toegedicht en, in die rol, slechts een *gedeelte*, ofschoon een zeer aanmerkelijk gedeelte in den mond gelegd was. Maar terwijl in deze dichterlijke fictie eene eerbiedige, maar min of meer bedekte hulde aan eene hooggeëerde stadgenootte gebruikt was: de dichter — en dit had de latere dwaling te mogelijker doen worden — de dichter had er tevens gebruik van gemaakt, om zijn werk (kwansuis) te beschermen tegen de pijlen eener bijtende critiek, waarmede hij wellicht vroeger eene of andere min aangename ontmoeting gehad had. Dit was volgens den spreker, de aardigheid van de coupletten *Tot Momum* met hun:

Het is een Maeght die prijst
en hun

Ghy! die hier Anna hoort,

die hij aan zijn dichtwerk had doen voorafgaan. Het *χώραν* waarmede deze coupletten onderteekend waren, beval spreker aan de aandacht der hellenisten in de vergadering aan, en waagde de gissing dat het hier wellicht de bedoeling hebben kon van een *ὁ δυνάμενος χώραν χωρεῖτω*.

Daar niemand verder bereid is iets mee te deelen, wordt de vergadering gesloten, nadat door den heer Beets namens de Utrechtsche zendingsvereeniging eene vertaling der Bijbelsche geschiedenissen van Zahn in de Papoesch Noeforasche taal van J. G. Geissler, herzien door J. L. van Hasselt, voor de boekerij is aangeboden.

DE BROWNISTEN TE AMSTERDAM.

BIJDRAGE VAN

J. G. DE HOOP SCHEFFER.

(Vervolg van blz. 280.)

Aan 't hoofd dier vluchtelingen, althans een der eerst overgekomenen, was zekere John Smyth, geboortig uit een der oostelijke graafschappen van Engeland bezuiden den Humber en benoorden de Wash. Hij had te Cambridge gestudeerd, waarschijnlijk van 1586 tot 1593 ¹⁾, daar eenigen tijd Francis Johnson (die zes jaar vroeger bij die Universiteit was ingeschreven) tot *tutor* gehad en de wijding als leeraar ontvangen van bisschop Wickham ²⁾, misschien in 1593 of 1594. Uit zijn latere gevoelens mogen wij opmaken, dat zijn belangstelling levendig werd opgewekt door de twis-

¹⁾ Er werd, volgens T. Cooper, New Biogr. Dict. p. 1065, een John Smyth te Cambridge (Christ's College) als student ingeschreven 1571, die in 1576 bachelor en in 1579 magister werd. De bibliothecaris van Cambridge, mr. H. Bradshaw, vond op de lijst der bachelors aldaar een anderen John Smyth in 1594, die magister werd in 1597 en student moet geworden zijn (de inschrijvingsregisters van 1589 tot 1602 zijn verloren gegaan) in October 1590. Noch de een, noch de ander kan onze John Smyth geweest zijn; omdat deze Fr. Johnson tot *tutor* had en Fr. Johnson eerst omstreeks 1580 student werd en den 6en Januari 1589 in zoo groote moeielijkheid met de hoofden der Univeriteit geraakte, dat hij den 30en October daaraanvolgende gebannen werd. Bovendien weten wij, dat onze John Smyth vóór 1595 de ordening tot leeraar ontving (zie volgende noot). Waarschijnlijk was er dus nog een John Smyth student te Cambridge tusschen de beide anderen in, die, in 1593 of 1594 gewijd, zeven jaar vroeger (1586 of 1587) zijn studiën begonnen had en onder de leiding van Fr. Johnson kon staan. Mijn verzoek om naricht aan den heer Bradshaw gedaan bleef zonder antwoord.

²⁾ Richard Bernard, in 1598 te Cambridge tot magister bevorderd, zoodat hij denkelijk in 1591 daar ingeschreven en in 1595 bachelor geworden was (derhalve Smyths tijdgenoot), zegt in de voorrede van zijn *Plaine evidences* 1610 omtrent Smyth: he was made minister by bishop Wickam, en bedoelt daarmede Wickham, die van 1584 tot op zijn dood in 1595 bisschop was.

ten over de voorbeschikking, de algemeenheid der genade en de volharding der heiligen, die omstreeks dezen tijd de hogeschool verontrustten. Daarbij kwam door de onbedachtzaamheid en verwaandheid van zekeren student Barret aan 't licht, welke anticalvinistische gevoelens de hoogleeraar Baro voorstond, die sedert 1571 zijn ambt aan de Universiteit bekleedde, maar 't nu dan ook verloor, terwijl de zoogenaamde Lambeth-artikelen den 20sten November 1595 werden uitgevaardigd, die de strengste praedestinatieleer dreven ¹⁾. Maar welk deel Smyth, hetzij dan in 't openbaar, hetzij in 't verborgen, aan deze geschillen nam, en met wat Puriteinsche gevoelens hij misschien onbewust te Cambridge besmet was, 't verhinderde niet dat hij eerlang als geordend leeraar der Staatskerk te Lincoln ²⁾ optrad. Zijn brandende ijver, kennelijk uit de edelste beginselen voortvloeiende, zijn meer dan gewone bekwaamheid, zijn uitnemende gaven voor den kansel, waaraan zelfs zijn tegenstanders in later tijd hulde brachten, alles werkte er toe mede, om hem een eersten rang te verzekeren onder de meest geliefde predikers ³⁾.

Doch eerlang deden de misbruiken, die hij in de Staatskerk opmerkte, hem gedurig meer overhellen tot de meening

¹⁾ Zie over die praedestinatiegeschillen Strype's Annals en de meeste geschiedschrijvers der Engelsche Kerk, vooral ook Neal a. w. I p. 368.

²⁾ R. Bernard t. a. pl. He was a subscriber, a conformitant, and as honest a man then, as ever since, for any thing seen or heard hitherto to the contrary: this is evident, when first hee was made minister and when hee was instituted into a living. Whether wholly a conformist, he best knoweth: it is enough that he was, what he was.

³⁾ Zie R. Bernard t. a. pl. en de verklaringen van bisschop Hall, die hem boven Robinson stelde, van Baillie, die hem nitstekende gaven toekent en van een onbekenden tegenstander, die zijn geleerdheid en bedrevenheid prijst: a scholar of no small reading and well seen and experienced in arts. (Description of the church of Christ 1610) Vgl. wat Bradford van hem zeide Dial. p. 450: eminent, a good preacher and of other good parts; Hist. of Plym. plant. p. 9: a man of able gifts and a good preacher. Een preekbundel van hem vond mijn vriend prof. Whitsitt in de boekerij van 't Emmanuel college te Cambridge onder den titel: The bright morning starre or the resolution and exposition of the 29 Psalme preached publickely in foure sermons at Lincolne by John Smith preacher of the citie. Printed 1608. 16mu.

der Puriteinen ¹⁾ en legden hem zelfs de vraag aan 't geweten: of het niet plicht was zijn ambt neêr te leggen en voor goed de gemeenschap met de Staatskerk te verbreken? Negen maanden bracht hij door in dien strijd ²⁾. Gedurende dien tijd stelde hij waarschijnlijk een geschrift op ³⁾ (was het om zijn eigen weifelingen te boven te komen?) waarin hij de bedenkingen der Brownisten weêrlegde ⁴⁾ tegen 't gebruik van 't *Onze-Vader*, en op zichzelf en als slotformule achter ieder gebed. Maar al schrijvende kwamen hun meeningen, vooral ten aanzien van 't gezag der bisschoppen, hem gedurig meer gegrond voor, zoodat hij, al was hem door de machthebbers der Staatskerk onder scherpe bedreigingen een verklaring van rechtzinnigheid afgeperst, toch aan 't einde dier negen maanden van strijd in 1602 ⁵⁾ tot de beslissende keuze kwam, afstand deed van zijn ambt en zich voor goed van de Staatskerk afscheidde. Spoedig echter vond hij in 't naburige Gainsborough een talrijken aanhang, vooral onder den handelsstand, en werd er *pastor* van een Brownistengemeente ⁶⁾, van waar uit hij onderscheiden reizen

¹⁾ R. Bernard t. a. pl.: secondly he fell from that (viz. from Conformism), but allowed the authority of bishops.

²⁾ Zoo betuigt hij zelf in *Paralleles, censures, observations* p. 128: that I doubted nine months I acknowledge. Aanleiding vond hij zeker in de omstandigheid, dat the country near Lincoln was infested with Brownists, volgens Neal a. w. I p. 374.

³⁾ 't Geschrift, dat ook op de bibliografische lijst van Dexter niet voorkomt en alleen bekend is uit het aangehaalde werk van R. Bernard, is waarschijnlijk geheel verloren gegaan. Hij citeert er de voorrede en de 181^e blz. van, zoodat het een tamelijk uitvoerig geschrift moet geweest zijn.

⁴⁾ Smyth, *Paralleles* p. 5: And whereas you (Bernard) object against me that, before I came to the truth, I wrote against it and was distracted to and fro before I saw it cleared to my judgment and conscience, I must needs acknowledge it so to be, which was my greater sinne and the weaknes of my understanding, but therein the Lord hath shewed mercy unto me.

⁵⁾ Prince, *Annals* p. 100, noemt dit jaar op gezag van Nath. Morton (*Memorial*), den neef van governor Bradford, die in dezen een welbetrouwbaar getuige is. Wegens den straks aangehaalden preekbundel zou ik anders geneigd zijn den overgang van Smyth een jaar later te stellen.

⁶⁾ R. Bernard a. w. op het einde der voorrede: he was made minister by

in den omtrek deed, naar Austerfield, Scrooby, Yorkcastle, Basford bij Nottingham en Worksop, die gedurig den kring zijner volgelingen uitbreidden. Op de eerstgenoemde plaatsen won hij William Brewster ¹⁾ en Richard Clyfton ²⁾ voor zijn gevoelens; te Basford de echtelieden Thomas en Jane Helwys ³⁾, die hem liefderijk verzorgden gedurende zijn ziekte ⁴⁾, den eersten aanval misschien der kwaal, waaraan hij later bezweek; te Worksop Alexander Hodgkin en zijn gezin, ook zijn dochter Jane, later met John Murton, lid der gemeente te Gainsborough, getrouwd ⁵⁾ en zijn vroegeren studiegenoot Richard Bernard, die er sedert 19 Juni

tradesmen and called himselfe the pastour of the church of Gainsborough, zoodat dan ook Smyth zelf in de Paralleles p. 128 tot bewijs, dat hij sedert dien tijd nooit gewankeld had in zijne overtuiging omtrent de noodzakelijkheid der afscheiding, zich beroepen kon op the town of Gainsborough and those there that knew my footsteps in this matter.

¹⁾ Geb. 1560. Hunter a. w. p. 57 volgens Morton's Memorial.

²⁾ Geb. 1558 volgens Hunter a. w. p. 45. Hij zou naar die opgaaf, aan familiepapieren ontleend, eerst 55 jaar geweest zijn, toen hij naar Holland kwam. Toch zegt Bradford, Dialogue p. 458: he was a grave and fatherly old man, when he came first into Holland, bearing a great white beard, and pity it was that such a reverend old man should be forced to leave his country and at those years to go into exile. Zelfs werd het John Smyth tot een verwijt gemaakt, dat hij Richard Clyfton bestreden had, omdat deze was a weak man, unable to deale in so greet a controversy (zie Character of the beast). Wellicht was hij dus een jaar of tien onder en schuilt er een dwaling in die familie-aanteekeningen.

³⁾ Waddington, Congregationalism p. 163.

⁴⁾ Lijst van huwelijken onder n. 58.

⁵⁾ Smyth, Retraction of errors (volgens de uitgaaf in 't aangehaalde werk van Barclay) p. VI: All that ever mr. Helwys can say is that, when I was sick in England at Bashforth, I was troublesome and chargeable to him, wherein I confess his kindness, but I would have given him satisfaction and he refused it, and in my sickness there was so much brought in as I spent. Van die ziekte spreekt Smyth in de Paralleles en Bernard in Christian advert. p. 88 als a sickness nigh unto death. Barclay a. w. p. 52 vergist zich als hij meent, dat deze ziekte hem overkwam in de Marshalsea-gevangenis. John Smyth was daar nooit; wel een zekere William Smyth in 1593. Dexter a. w. p. 312, Neal a. w. I p. 349, Underhill, Tracts on liberty of conscience p. 29. In dezelfde dwaling vervielen Brook, Puritans; Hunter a. w. p. 85; Waddington a. w. p. 157.

1601 leeraar bij de Staatskerk was ¹⁾. Deze zag met leede oogen aan, welk een ingang Smyths prediking vond en wist er geen beter middel op, om de vervloeiing zijner gemeente te voorkomen, dan zelf deze meeningen in schijn goed te keuren en een honderdtal leden aan een plechtige avondmaalsviering te vereenigen, waarbij zij de gelofte aflegden, dat zij nooit weer onder 't gehoor zouden komen van de vervloekte leeraars der Staatskerk ²⁾. Ja, eerlang door den stroom medegesleept trad Bernard openlijk als haar bestrijder op, weigerde de verbintenis tot het voorstaan van haar leer en haar eerdienst te onderteekenen en werd dan ook uit zijn dienst ontzet ³⁾.

Omstreeks vier jaren lang duurde de werkzaamheid van Smyth als pastor te Gainsborough. Tegen 't einde van dien tijd ⁴⁾ werd hij door drie Puriteinsche leeraars Dod, Hildersham en Barbon tot een openlijk twistgesprek te Coventry ten huize van sir William Bowes uitgenoodigd, waaraan hij voldeed. Zoo als gewoonlijk bij zulke gesprekken schreef elke der beide partijen zich de overwinning toe. Op verzoek der anderen had Smyth de samenkomst 's avonds met een gebed besloten, waarin hij God dankte voor de vredelievende

¹⁾ Hij had gestudeerd op kosten van sir George Saintpoll, wien hij later (1608) zijn Christian advertisements opdroeg, — in welke opdracht hij zegt: by your worke of mercie, in the Universitie was I brought up, whereby through the good grace of God I am that I am.

²⁾ Smyth, Paralleles: I have considered your covenant made with one hundredth people, a thing of such note and observation, as that the whole country ringeth of it; en later nog eens in 't zelfde geschrift: you did cull out an hundredth persons of so many parishes so far distant to enter covenant together not to heare the dumb ministers, to watch one over an other, to admonish one an other and thereupon to receave the Lords supper. Bernard erkende zelf dit gedaan te hebben „only in policy to keep his people from mr. Smyth.” Robinson, Works II p. 101. Die bekentenis verklaart genoeg, waarom ik in mijn oordeel over hem geheel verschil van Hunter, a. w. p. 37.

³⁾ Smyth, Paralleles p. 2: afterwards having lost your vicaridge.

⁴⁾ Anderen stellen, dat dit gesprek reeds vroeger had plaats gehad. Waddington a. w. p. 157, Dexter a. w. p. 312. Zeker te onrechte, want R. Bernard (Christian adv. p. 37) verbindt het onmiddellijk met Smyths reis naar Holland.

stemming, die daarbij geheerscht had, en vergiffenis afsmeekte wegens al 't gebrekkige en verkeerde, waardoor zij misschien in hunne redenen en tegenredenen zich hadden bezondigd. Met dit al achtte Smyth zich in geen en deele overtuigd door de Puriteinen ¹⁾ en meende zelfs, dat hij hen op menig punt tot zwijgen gebracht had. Maar de tegenpartij nam juist uit dat gebed aanleiding, om luid te verkondigen, dat Smyth door hen van zijn dwaling overtuigd was en haar plechtig had afgezworen ²⁾.

't Kon niet anders of dit geschil moest meer dan ooit de aandacht vestigen op Smyth, -- ook de aandacht van den gemeenschappelijken vijand, de geestelijkheid der Staatskerk, te meer daar zij sedert 1605 hare maatregelen tegen alle Nonconformisten verscherpte en zelfs het buskruidverraad als een middel bezigde, om den volkshaat tegen hen op te wekken ³⁾. In deze omstandigheden, en misschien door enkele bedreigingen of erger dan dit beangstigd ⁴⁾, achtte Smyth het raadzaam met zijn gemeente van Gainsborough, voor zoo ver de leden dit wilden of daartoe in staat waren, te

¹⁾ Smyth, Paralleles p. 129: that I praised God for resolution of my doubts I deny to death: te vergelijken met p. 128: that ever I did acknowledg the seperation for truth and seperated from the English assemblies and then returned againe unto them I do utterly deny and I appeale etc.

²⁾ Bernard, Christ. advert. p. 37: he conferred with certaine godly and learned men, whereby he became so satisfied, as he kneeled downe and in prayer praised God, that he was not misled farther. Hij beroept er zich nogmaals op in zijn Plaine evidences (voorrede) 1610, hoewel Smyth in Paralleles 1609 reeds gezegd had: ther is one untruth that I did kneele downe and praise God for satisfaction after doubting.

³⁾ Neal a. w. I p. 418, 425, 431.

⁴⁾ Cotton, Way of congreg. churches p. 6 maakt er hem een verwijt van: for though the tyranny of the ecclesiastical courts was harsh towards him and the yokes put unto him in the ministry too grievous to be borne, yet neither was he alone in suffering. Er blijkt echter uit, dat hij scherp vervolgd werd. Smyth zelf verklaart dat hij tweemaal aan zijn vervolgers ontkwam; de eerste keer zal 't wel geweest zijn, toen hem een verklaring van rechtzinnigheid werd afgeperst (1602), de andere keer, toen hij naar Holland vluchtte. Bernard, Christ. advert. p. 38 verwijt hem a dauntableness of spirit with feare, not daring to be bold to suffer for the cause here with us n.l. Bernard met de zijnen, die toen tot de Brownisten behoorden.

vluchten. Natuurlijk had hij 't oog op de gewone wijkplaats der Brownisten, op Amsterdam. Hij gunde aan de Puriteinen, nog altijd trotsch op hun vermeende overwinning, den dwazen roem dat hij, geheel tot hun gevoelens overgehaald, de reis aanvaardde om Fr. Johnson te gaan bekeeren ¹⁾, — maar hij zorgde, zoo veel hij kon, voor de getrouwen die hij in Engeland achter liet. Deze zorg viel hem te gemakkelijker, omdat in 't naburige Scrooby, waar de ouderling Brewster een ruime heerenhuizing (*mansion*) bewoonde ²⁾, juist omstreeks dezen tijd John Robinson (geb. 1575) gekomen was, die te Cambridge van 1592 tot 1598 gestudeerd had ³⁾ en van 1600 tot 1605 predikant was geweest te Mundham, een standplaats die ter begeving stond van het stedelijk bestuur van Norwich. Moeielijkheden over zijn prediking te Norwich ontstaan ⁴⁾ brachten hem tot den beslissenden stap, om de Staatskerk te verlaten ⁵⁾. De vrienden te Scrooby erkenden spoedig zijn groote bekwaamheden en benoemden hem in 1606, waarschijnlijk toen Smyth op 't punt van vertrek stond of reeds vertrokken was, tot hun *pastor* in zijn plaats, om den ouden leeraar Richard Clyfton ter zijde te staan ⁶⁾.

¹⁾ Bernard, om hem alweer van wispelturigheid te kunnen beschuldigen, beweert dit Christ. advert. p. 87: he was so resolved as hee purposed to dissuade his tutor mr. Johnson from the same, saying he would goe to Amsterdam for that end. Vgl. de voorrede voor zijn *Plaine evidences*. Daaruit ontleende het seker Cotton a. w. p. 6: he thought he could have gained his tutor Johnson from the errors of his rigid separation.

²⁾ Zie daarover de uitvoerige aanteekening van Hunter a. w. p. 53—58 en over zijn manor of mansion de afbeelding tegenover den titel en p. 16—18.

³⁾ Hunter a. w. p. 92 en zijn weerlegging van Young's Chron. p. 452. Ook het volgende is aan 'tgeen Hunter verder zegt ontleend.

⁴⁾ Ainsworth, Answer to Crasshaw p. 246: witness the late practice in Norwich, where certain citizens were excommunicated for resorting unto and praying with mr. Robinson, a man worthily revered of all the city for the graces of God in him.

⁵⁾ Pagitt, Heresiography p. 77: one master Robinson, who leaving Norwich malcontent became a rigid Brownist.

⁶⁾ Terecht onderscheidt Hunter a. w. p. 58 en elders tusschen de Brownisten-

Na aldus voor de achterblijvenden te hebben gezorgd, besloot Smyth tot den overtocht en kwam te Amsterdam in 't late najaar, denkelijk October of November 1606 ¹⁾. Hij sloot zich niet aan bij de gemeente van zijn ouden *tutor* Johnson, maar stichtte met de zijnen een tweede, Engelsche gemeente ²⁾ die echter in de nauwste betrekking stond tot de eerste of de oudste. Velerlei redenen bestonden daarvoor. Vooreerst zou de gemeente, door de vluchtelingen uit Gainsborough en omstreken versterkt, allicht te groot worden, om in hetzelfde vrij bekrompen gebouw te vergaderen en onder behoorlijk toezicht te staan; vervolgens, daar elke gemeente maar één pastor had en Johnson nu reeds negen jaren die waardigheid te Amsterdam bekleedde, zou Smyth afstand hebben moeten doen van zijn waardigheid als *pastor* ³⁾;

gemeente te Gainsborough en die te Scrooby. Hij deed het op gezag van Bradford Hist. of Plym. pl. p. 9: these people became two distinct bodyes or churches and in regarde of distance of place did congregate severally. In one of those churches was mr. John Smyth, who afterwards was chosen their pastor. But in this other church was — that famous and worthy man mr. John Robinson who afterwards was their pastor for many years. Toch meen ik, dat Scrooby een gemeente met pastor werd eerst na 't vertrek van Smyth. Immers Bradford voegt er p. 10 uitdrukkelijk bij: so after they had continued together aboute a year, they resolved to get over into Holland as they could, which was in the year 1607 and 1608. De stichting der gemeente had derhalve plaats een jaar vóór 1607 d. i. in 1606 en valt samen met het vertrek van John Smyth.

¹⁾ Deze dagteekening ontleen ik aan Prince bij Hanbury a. w. I p. 459, die bij de pas aangehaalde woorden van Bradford den datum October 1606 voegde, zoodat de komst van Smyth te Amsterdam iets later moet vallen.

²⁾ Misschien gaf de bijzonderheid, dat Smyth zich niet bij de gemeente van Johnson voegde, aanleiding tot de dwaling van Raillie, Dissvasive from the errors of the time 1646 p. 16, dat Smyth zich niet te Amsterdam, maar te Leiden vestigde, een dwaling, die door Hornius De statu ecclesiae 1647 p. 35, J. Lijdius Hist. der Beroerten 1649 bl. 12, Hoornbeek a. w. 1653 p. 740, Shaw in zijn handschrift (1664) uitgegeven door Hunter p. 185 en Neal a. w. I p. 422 gevolgd werd. Prince Memorial p. 120 zag die dwaling reeds in, al vergist hij zich op zijn beurt te zelfder plaatse door te stellen, dat Robinson tegen 't einde van 1608 naar Leiden toog. 't Gebeurde eerst in 1609.

³⁾ Bradford, Dialogue by Young p. 450: he was some time pastor to a company of honest and godly man which came with him out of England and pitched at Amsterdam. Brooke, Puritans II p. 196, Barclay a. w. p. 68 en 68, Dexter a. w. p. 313 nt. meenen te onrechte, dat hij met de zijnen zich in de gemeente van Johnson liet opnemen, waarvoor geen enkel bewijs is aan te voeren.

eindelijk, terwijl hier te lande de strijd tusschen Gomarus en Arminius meer en meer aller hoofden verhitte, kon het niet anders of 't kwam spoedig aan den dag, welk een streng praedestinatieaan Johnson was en hoe Smyth met de zijnen het tegenovergestelde gevoelen waren toegedaan ¹⁾).

Evenwel de verhouding tusschen beide gemeenten was van den meest vriendschappelijken aard: zij waren twee kinderen van dezelfde moeder, die met zusterlijke liefde elkander aanhingen. De eene noemde zich de *oude*, de andere de *tweede Engelsche kerk* ²⁾. Was de afdeeling onder Smyth de minst talrijke, zij won gedurig in leden door nieuwen aanvoer uit Lincolnshire en omstreken, die zich dankbaar verblijdden, zoo als een hunner zich uitdrukte, dat »Gods »genade hen gevoerd had uit Babylon, de moeder van alle »verfoeiselen, de woonstede der duivelen, den schuilhoek van »elken boozen geest, de kooi van alle onreine en afschuwe- »lijke vogels, — om de ordinantiën en wetten van Christus »den Zaligmaker in acht te nemen, zonder iets daarin te »wijzigen, te veranderen, te vernieuwen, te verdraaien of te »verwaarloozen; om onder bijstand van den heiligen geest »in dit geloof en deze ordening te leven, ja, indien het »alzo »'t welbehagen van den Hemelschen Vader is, daar- »voor zelfs het leven te laten ³⁾''.

De gemeente, die Johnson tot *pastor* en Ainsworth tot leeraar had, verheugde zich gedurende dezen tijd in een

¹⁾ Dexter a. w. p. 314 meent dat die Arminiaansche gevoelens eerst later bij Smyth opkwamen. Hij brengt er echter geen bewijs voor bij en 't gebeurde met de Lambethartikelen in 1595 maakt het niet waarschijnlijk, dat Smyth geheel vrij was van Arminianisme, toen hij uit Engeland overkwam.

²⁾ Zie b.v. den titel van Smyth's *Differences of the churches of the seperation*, waar hij de zijnen op den titel noemt: *the second English church at Amsterdam*, en de anderen in de voorrede: *the auncient brethren of the seperation*. Toch kon Ainsworth, wegens de innige betrekking dier beide congregaties, van Smyth zeggen (voorrede van *Defence of the holy scriptures* 1609): *not long since he professed himself to be a member with us*.

³⁾ Brief van Hugh en Anne Bromhead bij Hunter a. w. p. 165, 167, 168. Die brief in handschrift op 't Britsche museum, een antwoord op een schrijven van 13 Juli, moet omstreeks Augustus 1607 geschreven zijn, omdat Smyth's geschrift *Principles and inferences* er bij werd gezonden, dat waarschijnlijk van 't midden van 1607 dagteekent.

vroeger ongeken den bloei en telde driehonderd leden. Nog veertig jaar later deed de herinnering daarvan den beroemden Plymouth-vader governor Bradford uitroepen ¹⁾: »inder-
 »daad vele waardige mannen telde ze onder hare leden.
 »Indien gij haar in hare schoonheid en uitnemende regeling
 »gezien hadt, zoo als wij haar zagen, 't zou u diep getroffen
 »hebben, durven wij zeggen." Nadat hij vervolgens haar bestuur vermeld heeft, spreekt hij nog breedvoerig van een
 »oude weduwe, die als diakones vele jaren dienst deed,
 »schoon zij bij hare verkiezing reeds zestig jaar oud was.
 »Zij was een eer voor hare bediening en een sieraad voor
 »de gemeente. Doorgaans zat zij op een geschikte plaats
 »in de kerk met een berkenrijsje in de hand, waarvoor de
 »kleine kinderen groot ontzag hadden, zoodat zij zich dood-
 »stil hielden gedurende de godsdienstoefening. Zij bezocht
 »dikwijls de zieken en zwakken, vooral vrouwen, en zorgde
 »indien noodig dat ze door meisjes en jonge vrouwen naar
 »eisch werden opgepast en verpleegd. Waren zij arm, dan
 »gaf ze er aan de diakens kennis van of zamelde zelve bij
 »de meervermogen den geld op. Ze werd gehoorzaamd als
 »een moeder in Israël en eene beambte van Christus."

't Lag in den aard der zaak, dat de aanwas der gemeente Johnson en Ainsworth deden uitzien naar een geschikter vergaderplaats, dan waarmede zij tot nog toe zich hadden moeten behelpen. Er werd een stuk grond aan den Groeneburgwal gekocht ²⁾, op naam van een der broederen ³⁾ en het noodige geld voor den bouw verzameld, waartoe twee

¹⁾ Dialogue by Young p. 455.

²⁾ De registers van kwijtschelding van Sept. 1606 tot Jan. 1608 zijn ongelukkig verloren gegaan, evenzoo 't register der erven van overheidswege verkocht van 1606 na Januari en van 1607. 't Nog voorhanden register van willige verkooping en begint eerst met 1608. Er is dus van dien koop op 't gemeentearchief niets te vinden. Dat de grond aan den Groeneburgwal gelegen was maak ik op uit Wagenaar, Amsterdam, 1°. II bl. 174.

³⁾ H. Ainsworth, An animadversion to mr. R. Clyfton's Advertisement (1618 in 4°. pp. 186) p. 2: the assurance of the ground was made in the name of one man only, whose name was used but in trust, for any other might have had the same as well as he.

broeders en een weduwe ¹⁾ 't meeste bijdroegen, terwijl tevens uit Engeland hulp toevloede van sommige geloofsgenooten ²⁾. Maar, al deden de Engelschen 't ook voorkomen, door eenige woningen aan het hoofdgebouw toe te voegen, dat ze veel-
 eer huisvesting voor zichzelf beoogden dan het stichten eener nieuwe kerk voor hun samenkomsten, toch ontging hun toelag niet aan het scherpziend oog van den Hervormden kerkeraad. Reeds den 30sten November 1606, zoodra de koop van den grond ruchtbaar geworden was, werden de predikanten Plancius en Ursinus naar Burgemeesters afgevaardigd, om beklag daartegen in te dienen ³⁾ en, toen dit niet baatte en de Brownisten in Januari met den bouw begonnen, nogmaals daarheen gezonden, om zoo mogelijk 't verfoeilijk opzet te keeren ⁴⁾. Te vergeefs! Ook nu ver-
 loochende de overheid hare welwillende gezindheden voor vreemdelingen en andersdenkenden niet. Maar te grooter voldoening was het voor de kerkelijken, dat er den 16den Maart een hevige orkaan opstak, die 't nog niet voltooide gebouw geheel verwoestte. 't Gaf John Paget ⁵⁾, die den 5den Februari als eerste leeraar het ambt aanvaard had bij de Presbyterianen, aan wie daags te voren de kerk op 't

¹⁾ Ainsworth aldair: two of our brethren and a widow were chief owners of the building.

²⁾ Notulen van den kerkeraad der Presbyteriaansche gemeente te Amsterdam op 4 Februari 1607: applying to their friends in England, they obtained money to build a house to dwell in and to preach in it secretly, if need be. De uitdrukking *to dwell in* wijst er op, dat er aan 't hoofdgebouw verschillende woningen verbonden waren, even als dit het geval was later met het kerkgebouw van John Smyth en dat van John Robinson te Leiden. Vgl. Dexter a. w. p. 338 nt. 174.

³⁾ Protocol f°. 154. Alsoo men verstaet dat de Bruynisten van Engeland van meeninghe sijn een kercke te bouwen voor haere zeete, soo is goet-gevonden, dat Ds. Plancius en Ds. Ursinus den H. Burgemeesteren sulcx met ernst remonstroeren.

⁴⁾ Aldaar f°. 155 v°. 4 Jan. 1607. Ds. Plancius en Ds. Ursinus zullen de H. Burgemeesteren aendien van de bouwinge der kercke van de Bruynisten.

⁵⁾ Hij was in 1592 predikant te Northampton (Cheshire) maar kwam in 1605 herwaarts over als veldprediker bij de Engelsche regimenten in dienst der Staten, na den 18en Januari 1605 de Nederduitsche geloofsbelijdenis te hebben aangenomen. Hij stierf hier als leeraar bij de Presbyterianen 18 Augustus 1633.

Begijnhof was toegestaan, een welkome aanleiding, om een der eerste bladzijden van het notulenboek in te wijden met de opmerking¹⁾: »toen het voorzeide predikhuis der »Brownisten half gereed was, zond God zijn sterken wind »allerhevigst van de hemelen en wierp alleen dit huis en »geen ander plat tegen den grond, tot een teeken dat zij »niet bouwen op den rotssteen, den waren en verstandigen »grondslag." Evenwel in weerwil dier waarschuwing gingen de Brownisten voort met hun werk, herstelden de schade en voltooiden na eenigen tijd het gebouw, dat nog jaren lang voor hun samenkomsten dienst deed. Ter gelegenheid misschien der voltooiing van hun bedehuis, althans omstreeks dienzelfden tijd, gaven zij den tweeden Latijnschen²⁾ en den vijfden Engelschen³⁾ druk van hun belijdenis uit, nu vermeerderd met een opgaaft der punten, waarin zij van de Staatskerk verschilden.

Waar gedurende dezen eersten tijd Smyth met de zijnen vergaderde is onbekend, misschien in zijn eigen huis of in de woning van een zijner vrienden. Hij had zich hier neêrgezet als arts, daar de studie der geneeskunde hem te Cambridge niet vreemd was gebleven, en kreeg al spoedig een uitgebreide praktijk, zoodat hij van zijn recht als *pastor* om door de vrijwillige giften der leden onderhouden te worden, geen gebruik behoefde te maken. Hij kon dan ook op zijn sterfbed later betuigen, dat zij hem in alles niet meer dan voor de waarde van veertig shillings hadden gegeven⁴⁾. Dat zijn praktijk dagelijks toenam is niet te verwonderen: hij bracht den vermogenden maar half zooveel in rekening als andere geneesheeren en liet zich zelfs met moeite een ruimer betaling opdringen; de armen bediende hij geheel voor niet. Van zijn hartelijke zorg voor noodlijdenden en zijn mede-

¹⁾ Notulen van 16 Maart 1607, in 't oorspronkelijke bij Dexter a. w. p. 316.

²⁾ De eerste was van 1598.

³⁾ De eerste was van 1596, de tweede van 1598, de derde stond achter de Certayn letters van 1602, de vierde werd gevoegd bij de Apology van 1604.

⁴⁾ Smyth, Retraction of errors p. VI: I never received of them, all put together, the value of fortie shillings.

deelzaamheid wordt verhaald ¹⁾ dat hij iemand, die wat schamel gekleed ging, zijn mantel zond om er een pak van te maken, en toen deze dit weigerde, omdat zijn nood minder dringend was dan 't wel scheen, hem te gemoet voerde, dat deze weigering onbehoorlijk was, daar hij niet anders deed dan zijn schuldigen plicht volgens 't voorschrift: wie twee rokken heeft deele hem mede die er geen heeft (Luk: III: 11. Algemeen was Smyth dan ook bemind. Slechts enkelen onder de Engelschen hadden iets tegen hem, vooral later, omdat hij ten aanzien van sommige godsdienstige en kerkelijke meeningen van hen verschilde: zij beschuldigden hem van »wispelturigheid, dat hij gedurig van inzicht veranderde en »zich plotseling door eene of andere nieuwigheid liet mede-»slepen" ²⁾. Toch was die wispelturigheid meer schijnbaar dan wezenlijk. Ze kwam voort uit een al te angstvallige vrees, om te verachten in 't geloofsleven. »Wij zijn hier »in een vrij land gekomen," betuigde hij meermalen, »maar »juist daardoor in groot gevaar, zoo wij niet scherp op ons »zelve!n toezien; wij staan hier op glad ijs en kunnen licht »uitglijden en vallen" ³⁾. Smyth zelf ontkende dan ook niet, dat er eenige waarheid was in 'tgeen hem verweten werd. Kort voor zijn sterven verklaarde hij: »ik heb in al mijn geschriften tot nu toe onderrichting van anderen aangenomen en mijn bereidwilligheid te kennen gegeven, om van anderen terechtwijzing te ontvangen: daarom ben ik zoo vaak beschuldigd van wispelturigheid. Wel, laat mijn tegenstanders van mij denken, zoo als zij willen, ik erken dat ik veranderd ben; zelfs nu nog zal ik gaarne weêr veranderen, als ik iets beters vind. Is 't hun roem, dat zij in hunne geloofsovertuiging onherroepelijk vaststaan en onveranderlijk zijn, ik gun hun dien roem zonder hen te benijden,

¹⁾ Door Thomas Pigott in zijn levensbeschrijving van Smyth.

²⁾ Bradford Dialogue p. 450: his inconstancy and unstable judgment and being so suddenly carried away with things, did soon overthrow him. Robinson, Works II p. 62: his instability and wantonness of wit is his sin and our cross. Bernard, voorrede van Christian adv.: miserable people, will you still be led by so changeable a chameleon.

³⁾ Bradford t. a. pl.

schoon ik hen daarom van harte beklag" ¹⁾. 't Stemt geheel overeen met hetgeen hij reeds vier jaar vroeger (1608) geschreven had ²⁾: »Strijdt een en ander in dit vertoog met de meeningen, die ik vroeger als de mijne bekend maakte, ik verzoek den lezer mij dit niet voor een fout aan te rekenen: 't moet veeleer een deugd geacht worden, zijn dwalingen te herroepen. Bedenk wel, dat latere opvattingen dikwijls beter zijn dan vroegere. Ik voor mij belijd (laat niemand dit vreemd vinden), dat ik dagelijks, zoo vaak mijn dwalingen aan 't licht komen, ze erkennen en daarvan afstaan zal, want wij hebben een verbond aangegaan met God, om terug te keeren van elken weg, 'tzij in onze meeningen, 'tzij in onzen wandel, die ons te eeniger tijd verkeerd blijkt te zijn. Laat de menschen daarom niet zeggen, zoo als sommigen wel eens deden: die menschen veranderen gedurig, ze weten niet wat ze willen, zij zullen nooit tevreden zijn, en zoo meer, — want wij erkennen gaarne wat zij ons verwijten, dat wij veranderen doch waar het dwalingen geldt, dat wij de waarheid willen, schoon wij in vele ondergeschikte bijzonderheden haar niet kennen, en dat wij nooit tevreden zullen zijn, eer wij den eerdienst en 't bestuur der gemeente hebben teruggebracht tot de oorspronkelijke, apostolische instellingen, waarvan ze nu nog ver verwijderd zijn. 't Is daarom mijn ernstige begeerte, dat mijn laatste geschrift altijd beschouwd worde als de uitdrukking van 'tgeen ik nu voor waarheid houd en in zooverre 't met mijn vroegere geschriften in strijd is, als een vrijwillige herroeping en een blijk van ongeveinsd berouw over mijn vroegere dwalingen en verkeerde gangen."

Geen wispelturigheid derhalve dreef hem, maar zijn veranderingen waren 't gevolg van telkens nauwkeuriger onderzoek, waartoe hij gedwongen werd door de vrees, dat hij, nu in een vrij land gekomen en veilig tegen vervolging, zou verflauwen en verachten in zijn geloofsleven. Bij dit onderzoek liet hij zich door niets terughouden. Hij wilde

¹⁾ Smyth, Retraction of errors p. III.

²⁾ Differences in de opdracht to every true lover of the truth.

altijd doordenken over 'tgeen hij eens als waarheid erkend had en dit volhouden tot de verste gevolgtrekkingen toe. Moest hij daarvoor vroegere meeningen prijs geven of (wat hem nog zwaarder viel) vervreemde hij daardoor zijne vrienden van zich, — de waarheid, zoo als hij die opvatte, was hem lief bovenal; haar bleef hij onwrikbaar trouw, al leidde ze hem tot uitersten, waarvoor hij in den aanvang terughuiverde.

Zoo begon hij reeds kort na zijne overkomst zich de vraag te stellen ¹: of het voorlezen van een preek en het zingen uit een gezangboek, hoe goed en gepast misschien voor huiselijke stichting, wel een deel mocht uitmaken van den openbaren eerdienst? 't Antwoord kon voor een Brownist, docht hem, niet twijfelachtig zijn. Achte deze toch het voorlezen van een gebed en 't gebruik van formuliergebeden geheel in strijd met den waren eerdienst, die uit het hart moet opwellen, — dan gold ook hetzelfde voor preek en gezang ². Verder: indien hij den bijbel voor Gods woord

¹) De volgende punten zijn ontleend aan J. Smyth, *The differences of the churches of the seperation 1608*, waarin hij een in Juli of Augustus 1607 uitgegeven tractaat: *Principles and inferences concerning the visible church*, nader toelichtte. Kort maar onvolledig karakteriseert Hoornbeek a. w. p. 749 deze meeningen aldus: *Johannes Smyth fundavit congregatiunculam Separatarum Brownistarum: sed cum antiquioribus eiusdem sectae non diu concors, quas idololatriae accusabat, quod tum in concione ad volumen Bibliorum, tum inter cantandum Psalterium respicerent, etiam Antichristianismi in regimine Ecclesiae, quod pastoribus adiungerent alios doctores et rectores, quae humani commenti dicebat, tandem ad Anabaptistas defecit.* 't Best zijn de geschilpunten te kennen uit Certayne demaundes die op p. 81 der aangehaalde *Differences* voorkomen en uit het tegenschrift van Ainsworth, *Defence of the holy scriptures 1609*, waarvan breede uittreksels voorkomen bij Hanbury a. w. I p. 179—184 en Barclay a. w. p. 104—108.

²) Schrijven en lezen, zoo redeneert Smyth t. a. pl., ja 't geheele letterschrift is een menschelijke vinding, terwijl spreken uit de natuur voorkomt. In derhalve schrijven en lezen iets kunstmatigs, dan kan het geen geestelijke eerdienst zijn, evenmin als onder 't O. Testament het slachten der offers, het graveeren op de steenen van den hooge priesterlijken borstlap, het zalven of het gereed maken van hout en steen voor den tempelbouw. Uit 1 Kor. XIV: 26 leidt hij af dat het zingen van een psalm een werking is des Heiligen Geestes, waarbij men noch aan maat noch aan zangwijs gebonden is, — anders toch zou het aan de vrijheid des geestes te kort doen. Er volgt daaruit, dat het geschieden moet door één persoon en niet meer tegelijk, zoodat het gemeenschappelijk gezang verviel. Welk een twist juist dit geschilpunt over het kerkgezag later in de Independenten-

hield, 'tgeen Smyth van ganscher harte aannam, dan was dit toch alleen waar van den oorspronkelijken tekst, van Hebreeuwsch en Grieksch; de vertalingen hoe voortreffelijk ook waren slechts het werk van menschen, ze stonden op één lijn met de apokriefe schriften ¹⁾; maar derhalve mocht de leeraar voor den eerdienst niet anders bezigen, dan den grondtekst, en behoorde hij dien uit het hoofd te vertalen en toe te lichten. Een deel van dien eerdienst eindelijk was de collecte, die met gebed en dankzegging moest geheiligd worden; doch wie dit erkende sprak daarmede tevens uit, dat de collecte een daad is van de gemeenschap der heiligen en dat derhalve de giften van hen, die niet tot de gemeente behooren maar de godsdienstoefening bijwonen, afzonderlijk moeten gehouden worden. Ook over de inrichting van het gemeentebestuur, tot nog toe bij de Brownisten gebruikelijk, achtte Smyth zich bezwaard. Hadden zij een *pastor* aan 't hoofd en onder of naast dezen twee soorten van ouderlingen, leerende die als predikers dienst deden en besturende die zich in den regel alleen met de tucht bemoeiden, — een hernieuwd onderzoek van de Schrift bracht hem tot de overtuiging, dat de Apostolische gemeenten niets wisten van zulk een onderscheiding, maar slechts één soort van ouderlingen of opzieners kenden, aan wie het preëken en 't besturen gelijkelijk was opgedragen, die allen *pastors* waren

gemeente te Arahem verwekte, verhaalt Lydius, Hist. der ber. bl. 83 uit Edwards Antapology.

¹⁾ 't Oorspronkelijke, waarvan zelfs de profeten en de apostelen den volledigen zin niet doorgroonden, kan in zijn rijkdom door geen vertaling juist worden weergegeven. The original Scriptures are the image of the mynde of God — maar een vertaling is alleen een image of the original. Zelfs de most learned and holy men kunnen in een overzetting niet truly and fully expresse the Holy Ghost's meaning in the originals, zoodat hunne vertaling gelijkstaat met an apocrypha writing of an ordinary man, en 't gebruik daarvan voor den eerdienst consequent moet leiden tot het gebruik van *alle* apokriefe boeken. Met deze redeneering komt overeen wat Hugh Bromhead, een van Smyths gemeenteleden, denkelijk in Augustus 1807 schreef: No apocrypha must be brought into the public assemblies, for there only God's word and the lively voice of His own grace must be heard in the public assemblies, but men's writings and the reading them over for prayers are apocrypha, therefore may not be brought into the public assemblies (Hunter a. w. p. 168).

en allen dezelfde rechten en dezelfde verplichtingen hadden. Naast hen stonden de diakens. De bewering ging daarom niet op, dat een gemeente niet meer dan één *pastor* mocht hebben ¹⁾. Bovendien, 't was een misbruik dat zij niets kon besluiten zonder toestemming van den kerkeraad en dat zonder zijn voorkennis geen lid der gemeente iets mocht voorstellen, want alle gezag ontleende de kerkeraad uitsluitend aan de leden der gemeente, die zelfs, bij ontstentenis van een voorganger, bevoegd waren tot het bedienen van doop en avondmaal.

Het gevoelen van John Smyth omtrent de waarde van vertalingen der H. Schrift gaf de eerste aanleiding tot scherpe gesprekken met Ainsworth ²⁾ en tot eenige verwijdering van de zustergemeente. Geen wonder, 't kwam bij elke godsdienstoefening, wanneer hij zijn tekst uit de grondtaal voorlas en verklaarde, aan den dag. Maar toen nu ook bij Smyth's gemeente de gewoonte in zwang kwam, om terstond na de bijbellezing de boeken ter zijde te leggen, om het psalmgezag geheel af te schaffen en een afzonderlijk voor- en nagebed ter gelegenheid van de collecte uit te spreken ³⁾, — toen viel het verschil nog meer in het oog en zocht denkelijk Johnson door zijn gezag deze nieuwigheden te stuiten. Juist dit evenwel lokte bij Smyth de bedenkingen uit tegen de inrichting en de macht van den kerkeraad, die ik reeds mededeelde. Een eerste vlugschrift in 16°, 32 bladz. groot ⁴⁾, door Smyth omstreeks Juli 1607 verspreid, werd nu in 1608 door een tweede in 4°. van 40 bladz. ⁵⁾ gevolgd, maar vond geen openbare wederlegging dan een jaar later (1609) in de *Defence of the holy Scriptures* door Ainsworth uitgegeven. Immers tot welke levendige twistgesprekken een en ander

¹⁾ Smyth, Differences p. 26: it can never be proved that there wa but one pastor in a church.

²⁾ Ainsworth zegt (Defence of the H. Scriptures) dat hij vijf tegenwerpinge tegen deze meening *viva voce* had ingebracht.

³⁾ Zie de beschrijving eener godsdienstoefening in Bromheads brief bij Hunter a. w. p. 172.

⁴⁾ Principles and inferences concerning the visible church.

⁵⁾ The differences of the churches of the seperation.

moge geleid hebben, de buitenwereld bemerkte het niet, vóórdat John Smyth en de zijnen het Brownisme voor goed verlaten hadden. Toen eerst, in 1609, was voor Ainsworth de reden vervallen, die hem in 't openbaar had doen zwijgen, en gaf hij een hevig tegenschrift uit tegen den man, die nu (zoo als hij zegt) 't geloof vroeger door hem beleden bestreed en, na wijn van enkel geweld gedronken te hebben (Spreek. IV.: 17), Gods eeuwig verbond aantastte ¹⁾.

Veel was er in dien tusschentijd voorgevallen in den kring der Brownisten. Feller en feller had de geest der vervolging in Engeland gewoed tegen de achtergeblevenen van Smyths gemeente, thans onder de hoede van R. Clyfton, J. Robinson en Brewster te Scrooby ²⁾. Na bijkans een jaar lang, sedert de herfst van 1606, te hebben volgehouden met hunne godsdienstige samenkomsten, in weerwil der listen van hunne belagers, gaven zij eindelijk den moed op en besloten zij tot den overtocht naar Holland. ³⁾ 't Had echter moeite in, dit voornemen te volvoeren, want streng werden alle havens bewaakt, om hun 't vertrek te beletten, zoodat zij alleen door omkoopung en door 't betalen van een hooge vracht de scheepsgezagvoerders voor zich konden winnen, die dan nog vaak hen bij de overheid verrieden en oorzaak werden, dat de medegenomen goederen verbeurd verklaard werden. Zoo — laat mij het met de woorden van een hunner, William Bradford, mededeelen hier en daar zijn breedvoerig verhaal een weinig bekortende ⁴⁾ — zoo had een groot gezelschap

¹⁾ Ainsworth, Defence, preface: to contend with those, that fight against the faith which themselves once professed; en p. 5: he having drunk the wine of violence proclaimeth open war against Gods everlasting covenant.

²⁾ Vgl. daaromtrent de verhooren voor den aartsbisschop van York, medege-deeld door Waddington a. w. p. 161—163.

³⁾ Bradford, Plymouth plant. p. 10: so after they had continued together about a year and kept their meetings every sabbath in one place or other, exercising the worship of God amongst themselves, notwithstanding all the diligence and malice of their adversaries, they seeing they could no longer continue in that condition, they resolved to get over into Holland as they could,

⁴⁾ T. a. pl. p. 12—15.

Brownisten een schip geheel voor zich afgehuurd te Boston in Lincolnshire en met den gezagvoerder dag en plaats bepaald, waar zij zich met hunne goederen zouden inschepen. Na lang wachten en veel onkosten, omdat hij er niet op tijd was, kwam hij eindelijk en nam hen 's nachts aan boord. Maar hij verried hen en had reeds te voren dit verraad overlegd met de gerechtsdienaren, die hen grepen, in open booten wierpen, beroofden en zelfs de vrouwen tot het hemd toe uitplunderden, waarop zij ze naar de stad terugvoerden ten aanschouwen van de samengestroomde menigte, die hen aangaapte. De ongelukkigen, door de diefleidrs op deze wijs van geld, boeken en al het hunne beroofd, werden nu voor de overheid gebracht, die hen wel minzaam en goedgunstig behandelde, maar hen in de gevangenis moest laten, zoolang er geen antwoord inkwam van de leden van den hoogen raad. Dit duurde een maand: de meesten werden toen in vrijheid gesteld onder voorwaarde, dat zij naar hun vroegere woonplaats terugkeerden, maar zeven van de aanzienlijksten bleven in den kerker, om voor 't hof van assises terecht te staan.

In 't voorjaar van 1608¹⁾ beraamden de vrijgelatenen en eenige anderen een nieuw plan van vertrek, nu van een andere haven uit. Zij troffen te Hull een Hollander aan, die een eigen schip had, wien zij al hun wedervaren vertelden, hopende dat hij hen beter zou behandelen, dan vroeger hun eigen landgenoot. Hij stelde hen gerust, beloofde zijn best te doen en ging een overeenkomst met hen aan. Hij zou hen opnemen tusschen Hull en Grimsby, op een goeden afstand van beide steden, bij een gemeenteweide aan den Humber. Daarheen werden nu te bestemder tijd de vrouwen en kinderen en goederen in een klein afgehuurd vaartuig gezonden, terwijl de mannen den tocht over land deden. Maar ongelukkig bleef het schip een dag langer uit, het water stond hol, de vrouwen werden zeeziek en overreedden in haar angst liet bootsvolk, om een kreek binnen te loopen,

¹⁾ The next spring after, zegt Bradford terecht en Prince, New England chronology p. 254 zet achter Februari 1608: this spring more of mr. Robinson's church got over to Holland.

waar 't vaartuig met laag water aan den grond raakte. Wel kwam nu het schip den volgenden morgen, maar het vaartuig bleef vastzitten en werd niet vlot vóór 9 uur. Intusschen zond de gezagvoerder, bemerkende wat er gaande was, een boot uit om de mannen, die hij aan 't strand zag, al vast in te nemen. Maar nauwelijks had de boot een reis heen en terug afgelegd en was ze gereed voor een tweede, of de kapitein zag een groote menigte te paard en te voet komen aanrennen met bijlen, geweren en allerlei wapenen. Al het volk uit den omtrek was op de been. Toen hij dit bemerkte stiet hij een vloek uit, den echt Hollandschen vloek: ¹⁾ sacrament! lichtte zijn anker, zette alle zeilen bij en koos zee. Maar de arme mannen, die reeds aan boord waren, verkeerden in den grootsten angst voor hun vrouwen en kinderen, die zij, zonder dat ze eenige hulp konden bieden, op het punt zagen van gevangen te worden genomen; bovendien hadden zij niets behalve 'tgeen zij om en aan hadden, niets tot verschooning, enkelen nauwelijks een stui-ver bij zich, daar al het goed in 't vaartuig gebleven was. Zij konden 't niet zonder tranen aanzien; zij zouden er alles voor gegeven hebben, om weêr aan land te zijn, maar alles te vergeefs, er was geen helpen aan, zij moesten vertrekken. Zij hadden vervolgens op zee een vreeselijken storm uit te staan; de overtocht duurde ruim veertien dagen; een week lang zagen zij zon noch maan noch sterren en sloegen terug naar de kusten van Noorwegen. 't Scheepsvolk zelf wanhoopte aan behoud en weigerde iets meer te doen, alsof het schip reeds reddeloos weg was. Maar toen alle hoop en hulp van menschen faalde, toonde de Heer zijn macht en genade in hun redding, want het schip dook weêr op uit de diepte en de moed der bemanning herleefde. Ja — voegt Bradford er bij, die dus waarschijnlijk zich mede aan boord bevond — indien de zedigheid mij het niet verbood, ik zou kunnen zeggen wat vurige gebeden, vooral enkelen hunner, in dien bangen nood tot God opzonden, door niets afgeleid, zelfs niet toen de golven hun in mond en ooren stroomden. Terwijl het scheepsvolk riep: wij vergaan! wij vergaan!

¹⁾ The oath of his country, zegt Bradford.

riepen zij, zoo al niet met wonderdadig dan toch met een groote mate van goddelijk geloof: toch Heer! kunt Gij redden, toch kunt Gij redden, o Heer! Inderdaad bedaarde de storm en liep het schip eerlang de gehoopte haven binnen, waar 't volk bijeen liep, verbaasd en verheugd over hun behoud na een storm, die zóó velen had doen vergaan.

De overige mannen nu, die bij den Humber aan strand gebleven waren, trachtten te ontvluchten, eer de bende hen overviel; slechts enkelen bleven achter, om de vrouwen te beschermen. Maar bedroevend was vooral de aanblik van die arme vrouwen. Wat al gejammer hier van haar, die hare mannen ginds zagen weg zeilen; dáár van anderen, die niet wisten wat haar en haar kroost overkomen zou of die snikkende omklemd werden door haar kinderen, trillende van koude en van angst! Allen raakten in hechtenis; zij werden van deze naar die plaats, van de eene rechtbank naar de andere gesleept, totdat de overheid in 't eind niet meer wist, wat ze met hen zou aanvangen, want zooveel vrouwen en weerlooze kinderen gevangen te houden om geene andere reden, dan omdat zij hare echtgenooten wilden volgen, scheen toch al te onredelijk, en ze naar huis te zenden ging niet aan, omdat zij, zoo als de waarheid was, zeiden dat zij geen onderkomen meer hadden, daar huis en have verkocht was. Na al die kwellingen waren de rechters maar blijde de onnoozelen hoe dan ook kwijt te raken; en zóó, hoeveel ellende in dien tusschentijd deze arme zielen te lijden hadden, bewerkte de nood ten laatste dat ze vrij kwamen.

Omstreeks Mei 1608 waren allen te Amsterdam vereenigd, denkelijk drie à vierhonderd zielen, waarvan een kleine 200 leden. Enkelen, zoo als de grijze en afgeleefde leeraar Richard Clyfton, hadden nog niet tot den overtocht kunnen besluiten; anders waren de zwaksten en meest hulpbehoevenden 't eerst gekomen ¹⁾: 't laatst Robinson, Brewster en Thomas Hel-

¹⁾ Prince a. w. p. 254 teekent op 1607 aan: this fall mr. Clyfton's and Robinson's church begin to fly over to Holland with their reverend pastor (lees: teacher) mr. Clyfton. 't Laatst is minder juist, want Clyfton kwam eerst over

wys ¹⁾. Zij werden met groote blijdschap en gastvrij ontvangen door de Amsterdamsche Brownisten, zeker vooral ook door hun ouden vriend en *pastor* Smyth. Zij deelden hem mede wat sedert zijn vertrek uit Engeland was voorgevallen. Zoo verhaalden ze of vernam hij door schrijven van Clyfton, hoe Richard Bernard de bepalingen der Staatskerk onderteeekend had, in zijn vicarisschap te Worksop hersteld was en nu hunkerde naar de rijkere praebenden van Sawenby en Gainsborough. Hij had zich ook in een brief aan Helwys smadelijk uitgelaten over 't laatste vlugschrift van Smyth ²⁾. Deze verontwaardigd over dien schimp en over zijn afval, dien hij (meer bijbelsch dan kiesch) een terugkeer noemde van den hond tot zijn uitbraaksel en van de gewaschen zeug tot de wenteling in het slijk ³⁾, schreef hem terstond (November 1607) ⁴⁾ een brief, die in Juni 1608 een antwoord van Richard Bernard uitlokte ⁵⁾, waartegen beiden Ainsworth ⁶⁾ (1608) en Smyth (1609) ⁷⁾ nieuwe ver-

in Augustus 1608 volgens de familieaanteekeningen door Hunter a. w. p. 44 uitgegeven. Hanbury a. w. I p. 185 spreekt te onrechte van 1606. Door zijn gemeente verlaten begaf Clyfton zich naar Sutton, denklijk Long-sutton in Lincolnshire, waar hij in Juli 1608 (zie lijst van huwelijken onder n°. 52) nog leeraar was.

¹⁾ Bradford, Plym. plant. p. 16: Robinson and Brewster were of the last and stayed to help the weakest over before them. Helwys wordt hier wel niet met name genoemd, maar ik vermoed toch dat ook hij onder de laatsten was, omdat het van hem heet, dat hij above all, either guides or others, furthered this passage into strange countries (Robinson, Works III p. 159) en omdat zijn vrouw Jane, in Juli 1607 wegens haar Brownisme in hechtenis geraakt, nog een jaar later (Juli 1608) onder verdenking lag, dat zij in Engeland geweest was, Waddington a. w. p. 168. Waren Thomas en zij reeds in 1607 of vroeg in 1608 naar Holland vertrokken, dan zou dit vermoeden niet zoo licht ontstaan zijn.

²⁾ Principles and inferences.

³⁾ Smyth, Paralleles, zinspelende op 2 Petr. II: 22.

⁴⁾ Aldaar in het voorbericht: mr. Bernard had in his hands this lettre of myne six or seven monthes before he published this his book, intituled the Separatists Schisme. Daar nu dit boek de dagteekening 18 June 1608 draagt, moet de eerste brief van Smyth omstreeks Nov. 1607 geschreven zijn. De brief is opgenomen in de Paralleles.

⁵⁾ Christian advertisements and counsels of peace. Also dissuasions from the Separatists Schisme etc.

⁶⁾ H. Ainsworth Counterpoison 4°. pp. 255. 1608.

⁷⁾ De boven aangehaalde Paralleles, censures, observations.

toogen in 't licht zonden, op nieuw door Bernard bestreden ¹⁾. Al dit twistgeschrijf had geene andere uitwerking, dan dat beide partijen in haar gevoelens volhardden en Smyth en Bernard elkander weerkeerig beschuldigden van groote wispelturigheid ²⁾.

Die beschuldigingen Smyth naar 't hoofd geslingerd vonden wel eenigen weerklink bij de uit Scrooby overgekomen Engelschen. Juist was ten tijde hunner aankomst het geschil tusschen Johnson en Smyth over 't gebruik van bijbels en gezangboeken, de waarde der bijbelvertaling, de inrichting der collecte en vooral over de samenstelling en 't gezag van den kerkeraad in vollen gang. 't Maakte velen der overkomelingen, hoe ook bekend en bevriend met John Smyth huiverig om partij te kiezen. John Robinson, de *pastor* van Scrooby, waarschijnlijk weinig gezind om zijn waardigheid prijs te geven en zich onder 't gezag van Johnson te krommen, hield zich ter zijde: toch stond hij zóó na aan Smyth, dat Joseph Hall in 1608 hen beiden in één adem als de belhamels der afscheiding aanduidde ³⁾ en anderhalf jaar later, zich daarover in spot verontschuldigende, Robinson uitmaakte voor de schaduw of ten minste voor den staart van John Smyth ⁴⁾. Bij de weifelende houding van Robinson en de zijnen achtte Smyth het zeker van dubbel belang Richard Clyfton voor zich te winnen, dien hij trouwens zeer

¹⁾ Plaine evidences: the church of England is apostolicall; the Separation schismaticall, directed against mr. Ainsworth the Separatist and mr. Smyth the Se-baptist 1610. In ditzelfde jaar gaf eindelijk Robinson zijn Justification of separation uit, almede tegen Bernard gericht.

²⁾ Volgens Smyth, Paralleles, was Bernard as changable as the moone, as mutable as Proteus, as variable as the chameleon. Bernard getnigde van Smyth in Plaine evidences, preface: his iudgement is instabilitie itselfe, his course is as changeable as the moone — en wat later: miserable people! will you still be misled by so changeable a chameleon.

³⁾ Jos. Hall, Letter to mr. Smyth and mr. Robinson, ringleaders of the separation at Amsterdam 1608. Zie Robinson's Works III p. 401.

⁴⁾ Dezelfde, Common apology of the Church of England p. 31: as for the title of *ringleader* wherewith I styled this pamphleteer; if I have given him too much honour in his sect, I am sorry. Perhaps, I should have put him in the tail of his train. Perhaps, I should have endorsed my letter: to mr. Smyth and his shadow; so I perceive he was.

hoog schatte. Hij zond hem, denkelijk in 't begin van 1608, een paar stellingen toe, waarover hij zijn oordeel wenschte te vernemen. Had nu Clyfton misschien reeds in Smyths democratisch ijveren voor het gezag der gemeente tegenover de oligarchie van den kerkeraad en in zijn verzet tegen de verschillende soort ouderlingen, sporen gevonden van overhelling tot Anabaptisme ¹⁾ of liever van den invloed, dien de Doopsgezinden op hem oefenden, hij zag die neiging nog vrij wat duidelijker in deze stellingen. Immers ze luiden: 1°. dat kinderen niet moeten gedoopt worden en 2°. dat ongeloofigen die zich bekeeren in de gemeente moeten worden opgenomen door den doop ²⁾. Clyfton antwoordde daarop met een scherpe terechtwijzing den 14^{den} Maart 1608, maar ontving na tien dagen (24 Maart) ³⁾ een uitvoerig antwoord van Smyth, dat 71 blz. in 4° besloeg en waarin deze met nog krachtiger betoog optrad als voorstander van den doop op belijdenis. Nog altijd hoopte hij Clyfton tot zijn gevoels over te halen, zoodat de toon van zijn schrijven gematigd is en hij er niet aan dacht zijn vertoog uit te geven, terecht begrijpende dat, zou zijn wensch vervuld worden,

¹⁾ Hoe 't Brownisme tot Anabaptisme moest leiden werd scherp aangetoond door Jos. Hall: there is no remedy, you must go forward into Anabaptism, or come back to us; all your Rabbins cannot answer the charge of your rebaptized brother John Smyth: if we be a true church you must retain us; if not, you must rebaptize. If our baptism is good, then is our constitution good. He tells you true, your station is unsafe, either you must forward to him or back to us. In zijn brief (Robinson's Works III, p. 403) verwijt bij Robinson en Smyth dat zij te Amsterdam leven in the stench of Judaism, Arianism, Anabaptism — waarop echter Robinson (ald. p. 417) antwoordde: we have nothing common with Jews, Arias and Anabaptists but the streets and marketplace.

²⁾ Zie daarover R. Clyfton, A plea for infants and elder people concerning their baptisme, or a processe of the passages between mr. John Smyth and Richard Clyfton. Amst. 1610, 4°. pp. 226. Dit boek bevat eerst de Two propositions of mr. Smyth, vervolgens het antwoord daarop van Richard Clyfton, gedagteekend 14 Maart 1608 en eindelijk de weerlegging van het Character of the Beast. Dit laatste stuk draagt op 't eind p. 226 het jaartal 1610.

³⁾ Deze datum blijkt uit de slotwoorden van 't stuk, dat later den titel van Character of the Beast ontving: thus hoping speedily either to hear an answer to this writing, or to see you yield to the truth, which I unfeignedly ask the Lord for you, my countrymen, I end writing this the 24th day of March 1608.

de zaak tusschen hen beiden voorloopig moest blijven ¹⁾. Geheel anders was zijn verhouding tegenover Ainsworth. Dat deze ooit zijn gevoelens zou aannemen, achtte Smyth niet mogelijk, en hij duidde het hem zeer ten kwade, dat hij in de weerlegging van Bernard enkele zijner stellingen gewraakt had, waarom hij hen beiden vergeleek met Jannes en Jambres. Van Clyftons tegenschrift heeft hij vrij wat beter verwachtingen ²⁾.

Eindelijk, in Augustus 1608, kwam Clyfton van Longsutton herwaarts over, die zich te vergeefs had geleid, dat zijn vervolgers hem met vrede zouden laten wegens zijn ouderdom en zwakke gezondheid. Maar toen hij nu zich bij Johnson aansloot ³⁾, moest Smyth zijn verwachtingen opgeven. Trouwens het leed niet lang, of deze deed de groote, de beslissende schrede en scheidde zich voor goed af van de Brownisten. Dit einde was te voorzien bij een man als Smyth, die nooit gewoon was terug te deinzen voor de consequentie van 't geen hij eenmaal als waarheid had aangenomen. 't Ongeoorloofde van den kinderdoop, de overtuiging dat de doop alleen aan volwassenen op belijdenis des geloofs mocht bediend worden, — dit stond nu reeds een jaar bij hem vast, maar nog altijd weifelde hij over het antwoord op de vraag: hoe dien doop in te voeren bij zijne gemeente? wanneer hij al uit kracht van zijn ambt de gewijde plechtigheid aan de zijnen voltrok, moest hijzelf dan toch niet eerst den doop op belijdenis ondergaan? of wat zou een doop zijn, die door een ongedoopte werd toegediend?

De moeielijkheid was schijnbaar zoo groot niet. Immers in de onmiddellijke nabijheid bestonden er ten minste drie Doopsgezinde gemeenten, die der Vlamingen, die der Friezen,

¹⁾ Clyfton zegt t. a. pl.: seeing I had received the copie of mr. Smyth's book *in written hand*, which he purposely sent unto me as a reply to my former answer to his two Anabaptistical Positions, where unto I had almost finished this my second answer (n.l. het boekje *A plea for infants*) *before his book was printed*.

²⁾ Zie de Paralleles.

³⁾ Zoo zegt hij p. 2 van zijn *Plea for infants*.

die der Vereenigde Hoogduitschers en Waterlanders ¹⁾. Met de laatsten vooral was Smyth in aanraking geweest; dáár had hij zijn gevoelens over het leeraarsambt en over den doop zelve opgedaan. Wat was eenvoudiger dan dat hij van een hunner oudsten, die wel en wettig op belijdenis gedoopt was, den doop verzocht? ²⁾ Maar — en hierin school de moeielijkheid — kon hij dit met een goed geweten van hem vragen? Zou daarin niet liggen opgesloten (en dit streed met zijn overtuiging, dit zou voor hem dus zonde zijn) dat hij die gemeente erkende voor de ware gemeente van Christus? Er bleef slechts één weg over. Sedert lang toch (reeds in zijn geschriften tegen Bernard) was hij tot het inzicht gekomen, dat de *successio apostolica*, die steen des aanstoots tusschen Katholieken en Protestanten, niet bestond, dat er wegens de verbastering der R. K. Kerk, en wat leer en wat bestuur en wat de bediening der sacramenten betrof, niet meer te denken viel aan een onafgebroken reeks van echt-christelijke leeraars, die sinds den tijd der apostelen de waarheid van het eene geslacht op het andere hadden overgebracht ³⁾. Maar de Heer had gezegd: waar twee of drie in mijn naam vergaderd zijn, daar ben

¹⁾ J. H. A description of the church of Christ against certaine Anabaptisticall and erroneous opinions maintained and practised by one Master John Smyth, sometimes a preacher in Lincolneshire, and a companie of English people with him now at Amsterdam in Holland, whome he hath there with himselfe re-baptized, 1610, p. 103: what say you to mr. Francis Johnson and his company at Amsterdam? they bost as much of rules as you. And to all the severall companies of your fellow Anabaptists, who have beene such annuient professors of your faith? have you shut them all out of doors to day and came in yourselves but yesterday?

²⁾ 't Lag zóó voor de hand, dat J. H. t. a. pl. er bijvoegt: It was wonder you would not receive your baptisme first from some one of the Elders of the Dutch Anabaptists, but you will be holier than all, and see how you have marred all.

³⁾ In zijn laatste tractaat schreef Smyth: I hold, as I have written to mr. Bernard, that succession is abolished by the Church of Rome, and that there is no true ministry derived from the Apostles through the Church of Rome to England, but that the succession is interrupted and broken off. Succession being broken off and interrupted, it may by two or three gathered together in the name of Christ be renewed and assumed again. Dit laatste stemt geheel overeen met het vroeger door mij opgegeven gevoelen van Robinson.

ik in het midden van hen (Matth. XVI: 20), en door dit woord hun, schoon zij tot geen gemeente behooren, de bevoegdheid toegekend om een gemeente te stichten, — wel nu, indien twee personen, die elk op zichzelf geen gemeente uitmaken, samen en wel elk voor zich en voor anderen een gemeente kunnen oprichten, en indien de doop een gebod van God is, waaraan gehoorzaamd moet worden, dan mogen ook twee personen, hoewel zelven ongedoopt, een aanvang maken met den doop en dien aan zichzelf en aan anderen bedienen ¹⁾.

Zóó meende Smyth, zóó leerde hij aan zijn vriend Helwys en aan zijn gemeenteleden, die volgaarne zijn onderwijs volgden, en wat hij meende en leerde bracht hij ook ten uitvoer. In een plechtige godsdienstoefening, waarschijnlijk in October 1608 ²⁾, bediende hij eerst, na afgelegde belijdenis en ten aanschouwen van allen, den doop aan zichzelf ³⁾, vervolgens aan Helwys ⁴⁾ en daarna aan de anderen, zoo velen 't begeerden en hun geloof beleden: ruim een veertigtal ⁵⁾. Daarmede hadden zij voor goed den Brow-

¹⁾ Smyth, *Character of the Beast* p. 58: if all the commandments of God must be obeyed, then this of baptism, and this warrant is sufficient for assuming baptism. Now, for baptizing a man's self, there is as good warrant as for a man's churching himself: for two men singly are no church, jointly they are a church, and they both of them put a church upon themselves; for as both these persons unchurched, yet have power to assume the church, each of them for himself and others in communion, so each of them unbaptized hath power to assume baptism for himself with others in communion.

²⁾ Ik neem deze tijdsbepaling aan, omdat Smyth eerst na zijn overgang kan besloten hebben tot de uitgaaf van *The character of the Beast*, die in Januari 1609 verscheen en weinig dagen was voorafgegaan door de *Paralleles* (a few days, zegt Ainsworth, *Defence of the h. scriptures* p. 119). Het drukken en conditionneeren dier beide boeken, samen 36 vel druks beslaande, vereischte zeker drie maanden tijd.

³⁾ Dit feit is te onrechte door de geschiedschrijvers der Baptisten Crosby, Taylor, Ivimey in hun partijdigheid ontkend. Zie voor de literatuur van dit onderwerp Dexter a. w. p. 319 nt. 109.

⁴⁾ Robinson *Works* III, p. 168: mr. Smyth baptized first himself and next mr. Helwys and so the rest, making their particular confessions.

⁵⁾ In het archief der Doopsgezinde gemeente alhier is een lijst van 15 mannen en 17 vrouwen, die erkennen op deze wijze gedoopt te zijn en hun leedwezen daarover betuigen. Van elders weten wij (zie later) dat er nog omstreeks 10 waren, die op deze lijst niet voorkomen, omdat zij geen berouw hadden.

nisten de gemeenschap opgezegd ¹⁾ en de eerste gemeente van Engelsche Teleiobaptisten ²⁾ gesticht. De oude mededinger, nu de heftige tegenstander van Smyth, Richard Bernard duidde hem van toen af aan als den se-baptist ³⁾, een schimpnaam, die onder al zijne medebestrijders luide toegejuicht en gretig overgenomen werd.

John Smyth bezegelde zijn overgang door de uitgaaf van twee geschriften, het eene reeds vroeger genoemd en tegen R. Bernard gericht ⁴⁾; het andere, dat de Richard Clyfton toegezonden verhandeling over den doop bevatte, maar nu vermeerderd met een scherpe voorrede en een niet minder scherpen epiloog, alles onder den smadelijken titel: *Het kenmerk van het beest* ⁵⁾. Met het *beest* bedoelde hij het beest uit de Openbaring van Joannes, met het *kenmerk* daarvan den kinderdoop.

De gemeente van Johnson en Ainsworth leed, naar 't uiterlijke beoordeeld, minder schade van Smyths afscheiding, dan menigeen zich allicht zou voorstellen. Ze vergaderde even talrijk als vroeger, want Smyth met de zijnen had zich nooit bij hen aangesloten en 't getal leden uit hun midden, die nu tot de nieuwe gemeente overgingen, was — zoo er al eenigen waren — toch zeker niet groot. Evenwel de

¹⁾ Van een banvonniss der Brownisten tegen hen vinden wij geen spoor: ' was trouwens onnoodig, daar zij zich door deze daad zelve van hen hadden afgescheiden.

²⁾ De gemeenten van Teleiobaptisten in Engeland gedurende de zestiende eeuw bestonden, zoo al niet uitsluitend, dan toch voor 't meerendeel uit gevluchte Hollanders, Doopsgezinden. Zie later.

³⁾ R. Bernard, *Plaine evidences* 1610 p. 17: he wanted, I know, a godfather, when he was christened againe; now it is an ancient custome to name then the childe and the susceptrors to give it. Indeed I was not requested by this childe parents to be an undertaker, nevertheless upon so extraordinarie an act, I will be somewhat exorbitant with myself to cal him mr. John Smith the Anabaptisticall se-baptist. — He is Anabaptisticall for rebaptization and he is a se-baptist because he did baptize himselfe.

⁴⁾ *Paralleles, censures, observations.*

⁵⁾ *The character of the beast.*

overgang van Smyth had ook voor de Brownisten, wanneer wij de werking daarvan nauwkeuriger nagaan, belangrijke en veelszins nadeelige gevolgen. John Robinson walgde van hun twist; hij zegende de terughouding, die hij tot nog toe in acht had genomen ¹⁾ en bracht, nu zijn vriend Smyth voor goed hem ontvallen was, het langberaamde besluit ten uitvoer, om met zijn getrouwen Amsterdam te verlaten en zich te Leiden te vestigen. Terstond na Smyths overgang richtte hij een verzoek daartoe aan heeren Burgemeesters en 't Gerecht der stad Leiden, die reeds den 12^{den} Februari 1609 de gevraagde vergunning verleenden ²⁾. Robinson zette zich te Leiden neêr omstreeks den 1sten Mei van dat jaar ³⁾, zeker met meer dan »hondert personen of daer-» omtrent, soe manspersonen als vrouwen" waarvan zijn verzoekschrift sprak, misschien wel met eens zoo veel, want toen elf jaar later ruim honderd der zijnen de groote reis naar Amerika aanvaardden, bleek het, in weerwil van den achteruitgang dier elf jaar, dat er nog wel honderdtwintig à vijftig te Leiden waren achtergebleven ⁴⁾. Maar de ver-

¹⁾ Robinson Works III, p. 108: I also refused to join with mr. Smyth, because I would use my liberty in this point.

²⁾ Zie Gerechts Daechboek dier stad G, bl. 34. Het stuk werd medegedeeld door N. C. Kist, Ned. archief voor kerkel. geschied. VIII, bl. 397.

³⁾ Dien datum had hij in zijn verzoekschrift genoemd. 't Komt overeen met hetgeen Prince t. a. pl. p. 254 schrijft: they, therefore with mr. Robinson remove to Leyden about the beginning of the twelve-years-truce between the Dutch and Spaniards, — want dit verdrag ging in den 9^{en} April 1609.

⁴⁾ Uit de lijst der passagiers van de Mayflower (Bradford a. w. p. 447) weten wij dat het juiste getal emigranten 102 bedroeg, en volgens Winslow's Brief narration bij Young a. w. p. 384: the major part stayed and the pastor with them for the present. The minor part with mr. Brewster their elder resolved to enter upon this great work, but take notice the difference of number was not great. De gemeente te Leiden moet dus omstr. 1620 ongeveer 250 zielen geteld hebben. Daar zij evenwel gedurende hare vestiging te Leiden was achteruitgegaan (Bradford Plym. Plant. p. 22—24) en juist dit een der redenen van vertrek was, zal zij in den aanvang kort na hare stichting licht niet ver van de 300 geweest zijn. Oorspronkelijk bij 't vertrek uit Amsterdam schat ik haar op 200, maar, zegt Bradford a. w. p. 17, many came unto them from diverse parts of England, so as they grew a great congregation. In zijn Dialogue bij Young p. 456 verzekert hij, dat ze „not much fewer in number" was dan de Amsterdamsche, die vóór 't vertrek der broeders naar Leiden 300 leden telde. Op

dere lotgevallen dier gemeente onder Robinson, de geschiedenis van het Independentisme onder haar ook door medewerking van Henry Jacob ontstaan, de kolonisatie van 't meerendeel harer leden naar Nieuw-Plymouth en haar geheele ondergang na den dood van haren stichter, — dit alles behoort niet tot het onderwerp hier door mij behandeld. Genoeg zij het er op te wijzen, welk een gevoelig verlies 't vertrek der Brownisten naar Leiden was voor de gemeente van Johnson en Ainsworth: ze daalde nu door 't vertrek der getrouwen van Robinson tot verre beneden de tweehonderd leden.

Maar bovendien haar rust was verstoord. Had Ainsworth in een keurig, bijkans uitsluitend ascetisch geschrift *Over de gemeenschap der heiligen* ¹⁾ (later vaak als een stichtelijk huisboek ook door andersdenkenden herdrukt, 't laatst nog in 1789) de nooit overbodige vermaning tot eensgezindheid herhaald ²⁾, — had Fr. Johnson zijn krijgszuchtigen geest weten te bedwingen, om niets anders in 't licht te geven dan *Redenen waarom hij 't bezoeken der Staatskerk ongeoorloofd* achtte ³⁾, — hadden beiden in gemeenschappelijk overleg besloten niet te antwoorden op de aanvallen van Smyth, tenzij ze tweemaal of driemaal daartoe waren uitgedaagd ⁴⁾: — al die pogingen om den vrede in de gemeente

grond dezer mededeelingen is het waarschijnlijk dat Johnsons gemeente door dit vertrek ruim 100, misschien 180 of 140 leden verloor en deze volgelingen van Robinson met de kinderen een tweehonderdtal zielen uitmaakten.

¹⁾ The communion of saints. A treatise of the fellowship that the faithful have with God and his Angels and one with another 1607. Herdrukt in 1615, 1628, 1640 en door Stevart tegelijk met An arrow against Idolatry in 1789.

²⁾ Aldaar vooral in chapt. 16 tot 18.

³⁾ Certayne reasons and arguments proving that it is not lawfull to heare or have any spirituall communion with the present ministerie of the Church of England. 4°. pp. 115, 1608. This treatise, zegt hij p. 1 van de Opdracht, was for the substance of it written long since (1601) in nine reasons, which now I have revised and reduced to seven. Het lokte een tegenschrift uit van W. Bradshaw, The unreasonableness of the Separation, onder toezicht van Amesius te Dordrecht in 1614 bij George Waters uitgegeven. Ook Robinson maakte er aanmerkingen op in zijn tractaat: Of the lawfulness of hearing of the ministers in the Church of England. Zie zijn Works III p. 360.

⁴⁾ H. Ainsworth, An animadversion to mr. Richard Clyften's Advertisement

te bewaren baatten niet veel. Daarentegen schaadde daaraan niets de heftige polemiek tegen Smyth gevoerd, zoodra deze het Brownisme verlaten had, door Ainsworth, Clyfton en Johnson, waarbij Ainsworth geen woorden genoeg vond, om »het bedrog en de boosheid van dien pocher" te brandmerken ¹⁾, de oude Clyfton zich vaak aan zijn verbolgenheid overgaf ²⁾ en alleen Johnson (opmerkelijk genoeg!) de strijd-vraag over den doop zuiver objectief behandelde, zonder in eenige persoonlijkeden te vervallen ³⁾. Maar ik herhaal het: deze pennestrijd was geenszins bedenkelijk voor de rust der gemeente. 't Gevaar dreigde niet van buiten: ze bekommerde zich nauwelijks om den aanval op 't Brownisme van den later beroemden bisschop Joseph Hall, dien ze voornamelijk tegen Robinson en Smyth gericht achtte ⁴⁾, maar — 't gevaar school van binnen.

40. pp. 186, 1618 p. 6: when others therefore, as namely mr. Smyth, wrote against the truth, which they formerly professed, we all thought best not to answer, till the second or third time we were exceedingly provoked, for we considered how the common adversary would rejoice at our intestine troubles.

¹⁾ H. Ainsworth, A defence of the Holy Scriptures, Worship and Ministry used in the Christian churches separated from Antichrist, 1609. Voorrede: the fraud and malignity of this boaster — en op het eind: Gods hand is heavy upon him, in giving him over from error to error and now at last to the abomination of Anabaptism.

²⁾ R. Clyfton, A plea for infants and elder people concerning their baptism, 1610, boven reeds aangehaald en nog in ditzelfde jaar beantwoord door Smyth in: A replie to mr. Clyfton's Christian plea.

³⁾ F. Johnson, A brief treatise containing some grounds and reasons against two errors of the Anabaptists. Het draagt geen dagteekening, maar moet op 't eind van 1609 of in 1610 in 't licht verschenen zijn, zeker later dan 1608 waarop Underhill, Tracts on liberty of religion p. 78 nt. het stelt. Hanbury a. w. I. p. 168 geeft eenig verslag van den inhoud, maar nog breder nitteekens zijn te vinden bij Pagitt, Heresiography p. 44—46. Juist misschien omdat Johnson alle persoonlijkeden vermeed, bewaarde Smyth hierop het stilzwijgen. Ook van elders had Smyth nog een aanval te verduren. Zekere J. H. (none of the Rabbies but one of the unlearned babies) richtte in 1610 een vinnig pamflet tegen hem, waarvan ik den titel reeds mededeelde.

⁴⁾ De brief van Jos. Hall staat vóór het antwoord van Robinson afgedrukt in Robinson's Works III p. 401. Zonder antwoord bleef de repliek van J. Hall, A common apology of the Church of England in 1610, waarin hij Robinson bespot: what is become of your partner, yea, your guide? woe is me! he hath washed off his former water with new; he hath washed off thy font-water as unclean and hath written desperately both against thee and his own fellows.

Nog altijd werkten bij vele leden de bedenkingen na ¹⁾, die Smyth, najverig op het recht der broederschap had ingebracht tegen 't gezag van den kerkeraad. De belijdenis zeide trouwens in Art. 24 dat »Christus de macht van aen »te nemen ende af te snijden aen de geheele kercke van »elcke gemeynte int bisonder, niet aen een eenich lidt alleen, »gegeven heeft'', en al voegde ze ook daaraan de beperking toe: »dat een ygelicke gehouden zij haer beste te doen »en den bequaemsten lidtgenoot te gebruyken, om de sententie in de openbare vergaderinghe wt te spreken,» — buiten twijfel was derhalve alleen de gezamenlijke broederschap bevoegd tot het nitspreken van den ban. De bepalingen van Art. 19 en 26 over herders, leeraars, ouderlingen en diakenen, over »bysondere maunen, wier officie is de »kercke te regieren, toe te sien, te besoecken, te waken,» deden niets daaraan te kort.

Ainsworth dacht er niet anders over en had nog in zijn geschrift Over de gemeenschap der heiligen (1607) voor de rechten der leden geijverd door een beroep op den apostolischen tijd, hoe de geheele menigte der geloovigen toen aan de gemeente-aangelegenheden deelnam, hare voorgangers koos en ordende en zelfs indien noodig bestrafte, over strijdvragen en geschillen besliste, de onboetvaardigen strafte en uitbande. Deze voorrechten — betoogde hij — komen toe aan alle geloovigen in alle gemeenten, maar opdat ze die met bescheidenheid en op gepaste wijze aanwenden, zonder hun roeping te buiten te gaan, de maat in het oordeelen te overschrijden of hun vrijheid tot last van anderen te misbruiken, zijn hun voorgangers met het noodige toezicht belast. Dezen hebben derhalve enkel de bevoegdheid, om de zaken voor te bereiden en te regelen, maar het benoemen, het beslissen, het nemen van besluiten komt alleen toe aan de gemeente ²⁾.

¹⁾ Niet op het geschil met Smyth, die de Brownisten voor goed verlaten had, maar op dit geschil over 't gezag van den kerkeraad ziet hetgeen Bradford Plym. plant. p. 16 als een reden van Robinsons vertrek naar Leiden in Mei 1609 opgeeft: the flames of contention were like to breake out in that anciente church itselke, as afterwards lamentably came to pass.

²⁾ Ainsworth, Communion of saints ch. 18, vgl. nog ch. 22, waar wel ge-

Z66 dacht Francis Johnson niet, noch ook zijn onderlingen Studley en Blackwell ¹⁾. Hij was te najverig op zijn gezag en te vaak door de besluiten der broederschap belemmerd geweest (wie herinnert zich hierbij niet het geschil met zijn broeder George?), om in de bestaande regeling te berusten. Hij achtte haar de milde bron van »vreemde denkbeelden en afdwalingen, van beklagenswaardige geschillen en scheuringen, van weerzin en verzet tegen den kerkeraad, van najver en twist onder de gemeente” ²⁾. Zijn meening, die eerst tegenover Smyth en vervolgens tegenover Ainsworth van 1608 af aan 't licht kwam, is het duidelijkst te kennen uit een vertoog, door hem geschreven in 1610 en uitgegeven in 1611 ³⁾. Had hij in de Apologie der Brownisten (1604)

leerd wordt van de tucht: chiefly this pertaineth to the Ministers and Watchmen of the Church, — maar daaraan toch voorafgaat: the keeping of these rules belongeth to *all* the sainets, as the commandments directed of old to the children of Israel and in the New Testament to *all* the brethren and church do show. Nog sterker laat hij zich uit in Animadversion to mr. Clyfton's advertisement 1618: for the people being kings we neither taught nor do teach otherwise than as we always professed; namely that they are a royal priesthood, made by Christ unto God kings and priests, and that reign on the earth, not one over another, but one with another. Every Christian is a king and priest unto God, to spy out, censure and cut down sin, as it ariseth, with that two-edged sworth, that proceedeth out of Christ's mouth. En aldaar p. 125: To the ministers it is given to feed, govern and guide the Church, but not themselves to be the Church and to challenge the power of the same in things pertaining to the Kingdom of God. — — Such giving place to the usurpation of the ministers was the means of Antichrist's beginning and climbing to his preeminence, which, had the people resisted at first and practised the Gospel in the order set by Christ, he could not have prevailed. — — If the holding otherwise in judgment should let the true practice of the Gospel go, posterity after us being brought into bondage, might justly blame and curse us, that would not stand for the right of the people in that, which we acknowledge to be their due.

¹⁾ Omtrent Studley zie later. Van Blackwell zegt Bradford a. w. p. 39: he declined from the truth with mr. Johnson and the rest and went with him, when they parted asunder in that wofull manner, which brought so great dishonour to God, scandall to the truth and outward ruine to themselves in this world.

²⁾ Uitvoerig spreekt Dexter over de geschilpunten tusschen Johnson en Ainsworth, als vertegenwoordigende de twee verschillende richtingen van het Brownisme, a. w. p. 324—326, 351—354 vgl. met p. 260 en 281.

³⁾ A short treatise concerning the exposition of these words of Christ: tell the church etc. Matth. XVIII: 17, 4°. pp. 26. Het draagt de onderteekening 1610, maar op den titel 1611.

beweerd, dat »de Kercke dieselfde macht heeft in het uyt-
 »werpen, als sy wel heeft in het wederom aennemen ofte
 »alse haer tot der Kerke voeghen. Anders soo en soude dat
 »woort *kercke* van Christo dienaengaende gebruyckt Matth.
 »XVIII: 17 vant geheele lichaem der Kercke niet connen
 »verstaen worden, maer alleene van eenige lidtnaten dersel-
 »ver, te weten de Ouderlingen ofte Bisschoppen" ¹⁾, — had
 hij dit beweerd, nu ging hij uit van den stelregel, dat deze
 redeneering valsch is en door de Schrift niet bewezen kan
 worden. Zich beroepende op onderscheiden plaatsen van 't
 O. Testament, waar met de »geheele vergadering van Israël"
 duidelijk bedoeld worden »de oudsten of de rechters", be-
 toogde hij dat de woorden van Jezus Matth. XVIII: 17
 »zeg het aan de gemeente" niets anders beteekenen dan:
 »zeg het aan den kerkeraad". Tot bevestiging van dit ge-
 voelen ²⁾ voerde hij o. a. aan, hoe de zusters, indien de
 zaken der kerkelyke tucht ter gelegenheid der openbare
 samenkomsten behoorden behandeld te worden, haar recht
 van aanklacht zouden missen, omdat ze volgens 1 Kor. XIV:
 34 en 35 moeten zwijgen in de gemeente ³⁾, en op wat moeie-
 lijkheden men stuitte, als men, niet in staat die zaken op
 Zondag af te doen ⁴⁾, daarvoor een weekdag moest kiezen:
 dan toch, leerde de ervaring, kwam maar zelden de helft
 der gemeente op ⁵⁾. Aanwijzing genoeg, om de geheele ker-

¹⁾ Apologie ofte Verantwoordinghe (in de vroeger aangehaalde vertaling van 1612) bl. 110.

²⁾ Calvijn waa hem in deze exegese voorgegaan.

³⁾ The church, spoken of Matth. XVIII: 17, is such an assembly where women may speak and be heard in their cases and pleas, as well as men, whereas by the Apostle's doctrine from the Law, it is not permitted to women to speak in the churches of the saints, when the whole church cometh together for the worship of God.

⁴⁾ Paget, An arrow against the separat., verwijt hun: you turn the Lord's day into a session or courtday, omitting and thrusting out in part sometimes the administration of the Word and sacraments, by spending so much time in controversies and contentions.

⁵⁾ As our estate is, we could hear no matters of controversy between the brethren but on the Lord's day, and we have done amiss in that very practice, when we heard matters on the weekday, as we have been wont, at which time there was seldom half the church together.

kelijke tucht uitsluitend op te dragen aan den kerkeraad; was dit al niet in overeenstemming met de belijdenis, wel nu, plicht gebod daarvan af te wijken als God beter inzicht gaf ¹⁾, en scheen het in strijd met de letter van Jezus voorschrift, zich daardoor te laten terughouden zou niet anders zijn dan Anabaptistische letterknechterij ²⁾!

De gemeente of de broederschap had derhalve, volgens Johnson niets te zeggen ten opzichte der kerkelijke tucht; haar kwam alleen toe den kerkeraad te benoemen of dien bij het ontstaan van vacatures aan te vullen. Zelfs tegen den wensch in der geheele gemeente kon de kerkeraad iemand bannen en nooit, zelfs niet al maakte een der kerkeraadsleden zich schuldig aan de grootste ketterij of de grootste onzedelijkheid, mocht de gemeente hem afzetten of van zijn lidmaatschap vervallen verklaren. Met kracht en klem kwam Ainsworth tegen deze nieuwigheid op ³⁾. De twist werd niet minder hatelijk en kreeg een persoonlijk karakter, toen de bekende onderling Daniël Studley van een zedeloozen wandel beschuldigd werd en vijftien broeders aandrongen op zijn ontslag ⁴⁾. Toch hoopte Ainsworth nog een vergelijk te treffen. Eerst stelde hij voor, dat het gebeurde vergeven en vergeten zou worden, mits voortaan 't recht der gemeente ten aanzien der kerkelijke tucht onverkort bleef. 't Werd ge-

¹⁾ Divers things, heretofore observed among us at the first, we have since altered and do from time to time alter and amend, as God giveth us by his Word to discern better therein.

²⁾ In de inleiding spreekt hij van de Anabaptists pressing the letter en zegt dat hij alle moeite doet: to discover the erroneous confused courses of the Anabaptists. Die letterknechterij verwijt hij aan de Doopgesinden wegens hun opratting van Matth. XXVIII: 19, V: 84 en 39 en voegt er dan bij: so have many of us done likewise about these words of Christ Matth. XVIII: 17.

³⁾ Zijn houding in dezen valt op te maken uit het in 1618 uitgegeven geschrift *An animadversion to mr. Clyfton's Advertisement*, boven reeds aangehaald.

⁴⁾ Studley zelf in een Answer to the accusations and objections against him (opgenomen in R. Clyfton, *An advertisement concerning a book — against the English exiled church at Amsterdam 1612*. 4°. pp. 128) erkent p. 122 dat zijn gedrag *unseemly* was, al ontkent hij wat hem te laste gelegd werd, en zegt van de pogingen om hem te ontslaan: here was a beginning to tread the pathway unto popular government, the very bane to all good order in church and commonweal.

weigert ¹⁾. Vervolgens, dat hij met de zijnen hen in vrede verliet en een tweede gemeente naast de hunne stichtte, in broederlijke liefde en eensgezindheid met haar verbonden. Ook dit werd geweigerd, tenzij ze Amsterdam voor goed verlieten ²⁾, 'tgeen wegens hun kostwinning niet wel mogelijk was. Eindelijk, dat de vriendschappelijke raad en bemiddeling van Robinsons gemeente te Leiden zou worden ingeroepen. Maar, hoewel dit geheel strookte met Art. 38 der Belijdenis, dat voorschreef »malckanderen met raet en »daet by te staen in de swaerste stucken," Johnson ontkende de geldigheid dier bepaling, zoodra er twisten in een gemeente ontstaan waren. Dan zou 't nog beter zijn, het oordeel te vragen van de Nederduitsche en de Walsche Kerk! Natuurlijk, want deze kenden de macht van censuur en ban uitsluitend aan den kerkeraad toe en Robinson hield zich met zijn gemeente aan 't gebruik, door Ainsworth verdedigd. Op zijn allermeeest zou Johnson met zijn kerkeraad, zeiden ze, een inmenging van de Leidsche gemeente toelaten, indien deze uit eigen beweging daartoe overging of ondershands werd aangezocht, maar toelaten — alleen als een kwaad, dat men niet beletten kon ³⁾.

Een dertigtal broeders, die aan de zijde van Ainsworth stonden, beproefde het evenwel. Maar de kerkeraad te Leiden verlangde eene officiële uitnoodiging, weifelde geruimen tijd met zijne overkomst, bewerkte alleen dat Ainsworth, die reeds afgezet was, in zijn betrekking hersteld werd ⁴⁾, en deed ten slotte (14 November 1610) het voorstel, dat de kerkelijke tucht voortaan zou worden opgedragen aan den kerkeraad en alleen, indien deze het daarover niet eens kon worden, de aangelegenheid zou komen voor de broederschap, om gezamenlijk met den kerkeraad daarover dan te beslissen ⁵⁾.

¹⁾ Ainsworth, *Animadversion*, p. 123.

²⁾ Dezelfde aldaar, p. 126.

³⁾ Dezelfde aldaar, p. 108, 109, 133.

⁴⁾ Bradford's *Dialogue* bij Young, p. 418.

⁵⁾ F. Johnson, *An answer to the writings etc. te vinden in Ch. Lamb's Discovery* p. 79 en daaruit bij Hanbury a. w. I p. 248.

Te vergeefs! Johnson dit verwerpende deed het tegenvoorstel, dat Ainsworth en de zijnen hun lidmaatschap zouden overbrengen naar de gemeente van Robinson, — doch toen dezen gereed stonden om des vredes wille in die schikking te berusten, verklaarde hij daaronder tevens te begrijpen, dat zij voor goed uit Amsterdam vertrokken en zich te Leiden vestigden. Het inwilligen van dien eisch — ik merkte het reeds op — zou hen en hunne gezinnen, van hunne kostwinning hier ter stede beroofd, geheel te gronde gericht hebben. Daaraan konden zij derhalve niet voldoen, maar nog geruimen tijd oefenden zij, op aandrang van Ainsworth, 't meest mogelijke geduld, of Johnson zich misschien beraden mocht. Te vergeefs! Wel prees de gemeente te Leiden hunne groote gematigdheid ¹⁾, maar ze kon geen verbetering aanbrengen. »Wat konden wij doen,» luidt de weemoedige klacht van Ainsworth, »dan het stof van onze voeten afschuden tegenover die drijvers van dwaling en rustverstoorders? »hoewel wij niet twijfelen, of wij hebben in onze groote »kwelling en verlegenheid door onkunde en gebrekkigheid »veel verkeerd gedaan, waarvoor wij God om genade »beden hebben en nog altijd bidden, opdat zelfs onze »borgen zonden ons mogen vergeven worden» ²⁾.

Was het treurig geschil reeds in 't vroege voorjaar van 1609 begonnen, toen het Robinson noopte tot vertrek, de pogingen om tot een vergelijk te komen hadden een vol jaar geduurd van December 1609 af. Eindelijk sprak de aanhang van Ainsworth den 15den December 1610 het afscheid uit en verliet Zondag den 16den voor goed de gemeente van Johnson ³⁾, die terstond daarna Ainsworth ontzette van

¹⁾ Peacable inclination, which they manifested.

²⁾ Ainsworth a. w. p. 132.

³⁾ F. Johnson t. a. pl. p. 93: they divided themselves from us, which they professed that day and parted the next, December 15 and 16, 1610. Dexter a. w. p. 331 nt. 155 maakt uit een gezegde bij Paget op, dat de scheiding eerst op 25 December plaats had en Johnson derhalve in zijn opgaaf den *ouden stijl* volgde. Ik acht dit niet waarschijnlijk, omdat de Brownisten hier te lande altijd den *nieuwen stijl* gebruikten. Trouwens de woorden van Paget (An arrow against the separation) schijnen veel eer te doelen op de eerste godadienstoefening, die

zijn ambt en hem zoowel als zijn vrienden trof met een plechtigen banvloek ¹⁾. Zij vonden tien dagen later, op eersten Kerstdag, gelegenheid tot het houden hunner eerste godsdienstoefening in een ruime zaal, die vroeger aan eenige Joden (de oudste openbare synagoge verrees hier eerst in 1612) voor bedehuis gediend had ²⁾. Jammer dat deze zaal behoorde tot een gebouw, slechts door één woning van de oude vergaderplaats, die de Johnsonianen in bezit hadden, gescheiden. De kerkgangers van Ainsworth en van Johnson moesten dus wel elkander ontmoeten. Daar gingen zij nu, terwijl de een het zag van den ander, verschillende deuren binnen om hun godsdienstoefening te houden, zij, altijd gewoon hun gebeden gemeenschappelijk op te dragen aan God, zij, door 't leed hunner ballingschap jaren lang innig aaneengesloten, zij door aanhuwelyking met elkander verzwagerd of meer nog verbonden door de teederste banden des bloeds. Er waren er velen, zoo getuigt zelfs een van hun bitterste tegenstanders ³⁾, die met heete tranen de scheuring beweenden, die de uitsluiting van zóó vele vromen uit hun kring, hun van jongs af dierbaar, niet dragen konden en dag en nacht volhardden in het gebed om herstel, maar die toch niet aan de van hen afgescheiden geliefden een vriendelyk gelaat durfden toonen, uit vrees voor straf, en om 't misnoegen der gemeente te ontgaan zich alles getroostten.

Ainsworth, na de scheiding, den 25sten December 1610 (op Maandag invallende) hield: a memorable token at one time especially, the time of your rending from mr. Johnson, beeing on a Christmasday so called, unto which day you had changed the ordinary time of your assembling in the week.

¹⁾ Baillie, Dissvas. p. 15 en in navolging van hem Hoornbeek a. w. p. 740 beweren, dat beide partijen elkander in den ban deden, maar Cotton a. w. p. 6 ontkent dit van Ainsworth: mr. Ainsworth and his company did *not* excommunicate mr. Johnson and his, but only withdrew from them. Lawne en Paget vermelden uitdrukkelijk dat Ainsworth werd afgezet; de laatste a. w.: you being deposed from the office of a teacher by mr. Johnson and his company for your schism and rending from them.

²⁾ Paget a. w. p. 26: you have not refused after your division and rent from mr. Johnson to meet together for the service of God in the idoltemple of the Jews, where they had exercised their idolservice before you.

³⁾ Christ. Lawne, Brownisme turned the Inside outward 1618, § 12.

Nieuwe reden tot ergernis en droefheid gaf eerlang (1612) een schotschrift, dat onder den titel van *De heiligschennende scheuring der Brownisten of Separatisten* ¹⁾ de jongste gebeurtenissen op de hatelijkste wijze voorstelde, de oude beschuldigingen van Th. White hernieuwde en wel vooral Johnson en zijn vriend Studley met smaad overlaadde, maar toch ook Ainsworth niet spaarde. 't Was het listig verzonnen werk van vier mannen, vroeger leden van Johnsons gemeente, die door zich aan te sluiten bij de Presbyterianen alhier een banvonniss tegen zich hadden uitgelokt den 25sten Juli 1611. R. Clyfton, die na 't vertrek van Ainsworth leeraar (*teacher*) geworden was ²⁾ in de gemeente van Johnson, antwoordde er op in een pamflet ³⁾, voor het meerendeel samengesteld uit vertoogen van Johnson en Studley. Maar deze verdediging bewerkte alleen een nieuwen, even onwaardigen en nog heftiger aanval van dezelfde zijde onder den titel: *Het Brownisme 't binnenste buiten gekeerd* ⁴⁾ en een weerlegging van sommige beweringen omtrent de splitsing der gemeente door Ainsworth ⁵⁾.

¹⁾ C. Hutton, *The prophane Schisme of the Brownists or Separatists, with the impietie, dissensions, lewd and abominable vices of that impure sect, discovered by C. Lawne, J. Fowler, C. Saunders, R. Bulward, lately returned from the companie of mr. Johnson, that wicked brother, into the bosome of the Church of England, their true Mother.* 1612. 4°. pp. VIII en 88.

²⁾ Johnson in het aanstonds te vermelden geschrift van Clyfton bedoelt Clyfton zelve, wanneer hij daar zegt p. 25: one that was minister in the Church of England and since chosen teacher of this church and received among us without any new imposition of hands. Dit weglaten der handoplegging was hem als een nieuwigheid door de Ainsworthianen verweten, maar werd door hem verdedigd, omdat Clyfton reeds de handoplegging ondergaan had bij zijn ordening tot leeraar der Staatskerk en de herhaling hem evenmin noodig voorkwam, als de hernieuwing van den doop zou zijn voor iemand, die in de Engelsche Staatskerk gedoopt was. Volgens Hunter a. w. p. 44 was Clyfton leeraar geweest te Babworth.

³⁾ An advertisement concerning a Book lately published by Chr. Lawne and others 1612, 4°. pp. 128.

⁴⁾ Christ. Lawne, *Brownisme turned the Inside outward, being a Parallel between the Profession and the Practice of the Brownists Religion* 1613, 4°. pp. 34. Vreemd is de vergissing van den anders uitnemend nauwkeurigen Hanbury a. w. I p. 100, die dit pamflet (tengevolge van een drukfout?) op 1603 stelde en het daardoor in een geheel verkeerd chronologisch verband plaatste.

⁵⁾ An animadversion to mr. Richard Clyfton's Advertisement 1613, 4°. pp. VIII en 138.

Al dit napluizen van het geschil tusschen de Johnsonianen of Franciscanen en de Ainsworthianen (onder deze namen werden de gescheiden gemeenten nu aangeduid) ¹⁾ begunstigde natuurlijk de toenadering niet. Maar vooral werd de verwijdering van dag tot dag grooter door den nu opgerezen twist over den eigendom van het kerkgebouw. 't Gelukte Ainsworth gedurende 't geheele jaar 1611 dien twist te voorkomen en de zijnen over te halen, dat zij in 't verlies berustten en dit geding niet voor de overheid brachten. Maar in 1612 eindelijk wilden drie leden, twee broeders en een zuster, die indertijd 't meest tot den bouw hadden bijgedragen, hunne aanspraken onderwerpen aan 't oordeel van onpartijdige scheidsrechters en, toen Johnson dit weigerde, een vonnis van de regeering uitlokken. De gemeente van Ainsworth, hoewel afkeerig van zulk een pleitgeding, achtte zich nogtans onbevoegd dezen maatregel van enkelen harer leden te verbieden en benoemde al vast een commissie voor 't geval, dat de overheid de uiteenzetting van hare rechten tegenover de gemeente van Johnson verlangde. Inderdaad, nadat zoowel Burgemeesters als later Schepenen hun voorstel, om de zaak scheidsrechterlijk te laten beslissen, wegens de stellige weigering van Johnson en de zijnen moesten terugnemen en dezen hun eigendomsrecht op het kerkgebouw handhaafden, omdat de grond toekwam aan een hunner leden en derhalve al wat er op stond ook aan hem verviel, — inderdaad werd nu de commissie genoodzaakt het recht der gemeente van Ainsworth te pleiten ²⁾. Zij toonde daarbij aan, dat de gemeente van Johnson was afgeweken van de Belijdenis (Art. 23, 24, 29, 31, 32, 33 en 38) door 't gezag der broederschap ten bate van den kerkeraad te verkorten, door Clyfton zonder handoplegging aan te stellen tot leeraar, door de Staatskerk van Engeland ja zelfs de Kerk van

¹⁾ Pagitt, Heresiography p. 70 noemt hen aldus, Chr. Lawne spreekt van de Franciscan side.

²⁾ Zie over den gang der zaak Ainsworth, Animadversion p. 1 en 2.

Rome voor de ware Kerk van God te houden ¹⁾ en eindelijk door den raad en den bijstand te verwerpen eener gemeente van geloofsgenooten, gelijk die te Leiden is ²⁾. Misschien de mogelijkheid voorziende, dat Schepenen narichten zouden trachten in te winnen bij sommigen hunner vrienden in Engeland, die tot den kerkbouw hadden bijgedragen, zond de commissie ook daarheen de noodige inlichtingen ³⁾. De uitspraak was, zoo als het zich verwachten liet ⁴⁾: Johnson moest het kerkgebouw en de daaraan verbonden woningen ontruimen en aan Ainsworth met de zijnen afstaan (1612). Hij week met een deel der zijnen, die nu van huisvesting beroofd waren, naar Emden ⁵⁾ uit, om daar hun geluk te

¹⁾ Door het tegenschrift, dat Robinson in 1610 tegen Bernard uitgaf (*A justification of separation from the Church of England*) was de vraag naar „de ware „Kerk” bij de Brownisten op nieuw te berde gebracht. Johnson, die vroeger geheel anders gedacht had, sprak nu (*A christian plea 1617*, p. 137) als zijn overtuiging uit: that even the Church of Rom is the Church and temple of God, as Judah likewise and Israel of old were in the time of their apostacies: how much more then should we so esteem of the Church of England, — en maakte een scherpe onderscheiding tusschen de Kerk zelve, die hij nog altijd goddelijk, en de kerkordening, die hij geheel verbasterd achtte. Ainsworth daarentegen bleef bij het oude gevoelen, Robinson stond tusschen beiden in. J. Paget, *An arrow against the separation 1618*: Some separate from the Church of England for corruptions, and yet confess both it and Rome also to be a true church, as the followers of mr. Johnson. Some renounce the Church of England as a false church, and yet allow private communion with the godly therein, as mr. Robinson and his followers. Some renounce all religious communion, both public and private, with any members of that church whosoever, as mr. Ainsworth and such as hearken unto him, being deepest and stiffest in their schism.

²⁾ Het stuk bij Schepenen ingediend komt voor in Lawne's *Prophane schisme* p. 78—80. In het stadsarchief kon ik er geen spoor van ontdekken.

³⁾ Ik maak dit op uit de klacht van Clyfton in zijn *Advertisement*: they have given out the like (n.l. de medegedeelde *Articles of difference*) in letters sent unto England. Seeing that therein they have not as they ought handled and justified the causes, for which they separated from us, but do infinite blame unto our doctrine, as if we maintained opinions contrary to the truth, and that others also in our own country prejudiced with these matters and sinisterly professed with some of their writings against us and our cause are likewise corrupted, — we have thought it good not to keep these things any longer private by us.

⁴⁾ Dat ook nu de Overheid hun eisch niet inwilligde als den eisch eener gemeente verzekert Pagitt, *Heresiography*, p. 58, maar 't verhinderde niet, dat zij als particulieren in 't gelijk gesteld werden.

⁵⁾ Hoornbeek a. w. p. 740: Johnsonus cum suis Emdam concessit. Vgl. Hornius

beproeven, maar keerde na eenigen tijd onverrichter zake terug ¹⁾ en hervatte alhier zijn ambt, dat hij waarnam tot op zijn dood den 6den of 7den Januari 1618 ²⁾. Vóór zijn sterven deed hij nog eens een aanval op de voorstanders van den doop na afgelegde belijdenis en op de Remonstranten of Arminianen met hun vijf artikelen, kennelijk vooral met het doel, om Ainsworth, Smyth en Helwys te weerleggen en zich tevens nauwer aan te sluiten aan het Hervormde Kerkgenootschap hier te lande ³⁾. Laatstgenoemde strekking maakt het vermoeden waarschijnlijk, dat na zijn overlijden zijn meeste aanhangers, die reeds twee jaar vroeger (20 Mei 1616) hun leeraar Clyfton door den dood verloren hadden ⁴⁾, tot dat kerkgenootschap overgingen. Enkelen vergezelden als landverhuizers hun ouderling Fr. Blackwell ⁵⁾

p. 35. Zij volgden daarin Baillie, Dissvas. p. 15: Johnson with his side of the house got away to Emden. Hoe echter Hoornbeek en Hornius er bij kunnen voegen, dat Ainsworth naar Ierland ging en kort daarop herwaarts terugkeerde, is duister. Neal a. w. I, p. 421 nam dit bericht over. 't Berust denklijk op een misverstand. Ainsworth had inderdaad Ierland bezocht en daar eenigen ahang gewonnen (vgl. J. Shaw, Advice to his son bij Hunter a. w. p. 184), maar 't was in 1593. Zie boven.

¹⁾ Blackwell had er de meeste schuld aan volgens Robert Cushman bij Bradford Plym. plant. p. 38: such a stratageme he once made for mr. Johnson and his people at Emden, which was their subversion. Wat die list was meldt Cushman niet.

²⁾ Bradford, Dialogue bij Young p. 445: he died at Amsterdam after his return from Emden. Hij werd 10 Januari begraven volgens een aantekening van Slade, die Waddington a. w. p. 192 mededeelt. Uit hetgeen daar bericht wordt zou volgen, dat hij kort voor zijn dood een verzoekschrift naar Engeland opzond, om daar te mogen terugkeeren, 'tgeen evenwel geweigerd werd.

³⁾ 't Geschrift 324 bldz. in 4°. groot heet: A christian plea containing three treatises: the first touching the Anabaptists and others maintaining some like errors with them; the second touching such Christians, as now are here commonly called Remonstrants or Arminians; the third touching the Reformed churches, with whom myself do agree in the faith of the Gospel of our Lord Jesus Christ.— Hij noemt zich op den titel: pastor of the ancient English church now sejourning at Amsterdam, — waaruit blijkt dat hij ook na zijn terugkomst uit Emden hier een gemeente had.

⁴⁾ Hunter a. w. p. 44. Te onrechte heeft Waddington a. w. p. 159 den datum 8 September 1613.

⁵⁾ Hij had eerst te Londen, waar hij gevangen raakte, een zeer dubbelzinnige rol gespeeld en door een ander te verraden zijn vrijheid teruggekregen. Zie over hem en zijn tocht naar Virginie Bradford Plym. plant., p. 37—40, waaruit wij

op zijn avontuurlijken tocht naar Virginië in 't najaar van 1618, maar gedurende de reis, die tot Maart 1619 duurde, dubbel ongelukkig omdat het schip voor 180 passagiers veel te klein was en omdat de gezagvoerder en zes van het scheepsvolk onder weg bezweken, stierven er niet minder dan 130 en onder dezen ook Blackwell zelf.

Gunstiger was het lot der gemeente van Ainsworth, die in 't bezit van haar kerkgebouw en onder toezicht der ouderlingen Jean de l'Ecluse, Maye en Gillis Thorpe ¹⁾, betrekkelijk kalme dagen beleefde. Geen wonder, aan haar hoofd stond Ainsworth, een man des vredes, die allen twist zooveel mogelijk voorkwam en vermeed. Wel zag hij zich nog gedwongen op den laatsten aanval van Johnson (1617) te antwoorden, maar hij wachtte eerst Johnsons dood af en stelde het toen nog bijna twee jaren uit ²⁾. Wel moest hij van 12 Juli 1617 af het geheele jaar door den predikant der Presbyteriaansche gemeente te Amsterdam, John Paget, verbitterd omdat een zijner gemeenteleden bij de Brownisten te kerk ging, op allerlei verwijten en beschuldigingen antwoorden, ja er 300 kwartobladzijden vol over schrijven, maar 't kwam niet in hem op, die uit te geven: hij onthield er zich van en zag met leede oogen aan, dat zijn tegenstander het deed ³⁾. Integendeel, hij besteedde al

zien dat hij den 4den September 1618 reeds van Engeland naar Amerika vertrokken was, — but mr. Blackwell's shipe came not ther till March.

¹⁾ Omtrent Jean de l'Ecluse, zie boven. Hij was 14 April 1609 met Jacomyne May getrouwd (zie lijst van huwelijken n°. 61), zoodat Bradford 9 Nov. 1613 zijn zwager werd (zie ald. n°. 101), maar 12 Nov. 1616 hertrouwde hij (ald. n°. 115). In 1609 heet hij boekdrukker, in 1616 schoolmeester. Zijn medeouderling was misschien zijn zwager. Hij bezorgde naar 't schijnt de uitgaaf van T. Brightman's Apocalypsis apocalypseos 1609, een kwartijn van ruim 730 bladz., want schoon dit werk heet uitgekomen te zijn te Frankfort, verwijt Paget hem a. w. p. 198: of John de Cluse your elder his injurious and false dealing in the printing of mr. Brightman's book is a public schandal. In 1611 gaf de l'Ecluse zelf een Advertisement tegen dit boek uit. — Ook Gillis Thorpe was boekdrukker. In 1612 (C. Lawne Prophane schiam, p. 11) wordt hij nog diaken, maar in 1618 (door Paget) ouderling bij Ainsworth genoemd.

²⁾ In 1620 gaf hij uit: A reply to a pretended Christian plea for the Antichristian Church of Rome 4°, pp. IV en 184. Verkeerdelijk stelt Hanbury a. w. I., p. 320 dit op 1618.

³⁾ Paget in zijn reeds vaak gangehaald boek: An arrow etc.

zijn tijd aan zijn lievelingsstudiën ¹⁾ en maakte, na een metrische bewerking van de Psalmen in 1612, zijne aantekeningen op den Pentateuch, met vergelijking van de Grieksche vertaling en den Chaldeeuschen parafrast, van 1616 tot 1619 gereed voor de pers: elk jaar één kwartijn van bijna driehonderd bladzijden en 't laatste jaar twee. Daaraan meende hij in 1623 een commentaar op het Hoogelied en een verhandeling over de voorbeschikking toe te voegen, toen de dood hem verraste en hij na langdurig lijden ²⁾, nog in 1622 op 52-jarigen leeftijd bezweek aan een nierziekte ³⁾. Op grond misschien van zijn veelvuldigen omgang met Rabbijnen en geleerde Joden, die hij voor zijn Hebreeuwsche studiën gedurig raadpleegde, liep er eerlang een gerucht, dat hij door de Joden zou vergiftigd wezen. Hij had, luidde 't verhaal, een diamant van groote waarde toevallig op straat gevonden, den eigenaar opgeroepen en, zoodra deze zich aanmeldde en hem een groote belooning bood, zou hij niets anders gevraagd hebben dan de gunst, om met de kundigste mannen zijner natie te spreken over de voorspellingen aangaande den Messias. Toen echter dezen of daartoe niet in staat waren, of zijn schrandere tegenwerpingen niet konden ontzenuwen, zou de gruwelijke sluipmoord begaan zijn ⁴⁾.

¹⁾ Dat hij evenwel altijd voortging met de verdediging van 't Brownisme getuigt een reeks brieven, die hij van 4 S-pt. 1609 af tot Juni 1614 schreef aan een Katholiek John Ainsworth, een gevangene te Londen, wiens toelag het was om hem tot de Roomsche Kerk te bekeeren, en die met de antwoorden in 1615 (niet zonder zijn goedkeuring) uitgegeven werden door zekeren E. P. onder den titel: *The trying out of the truth*. 4°. pp. 190. Hanbury a. w. I p. 288 gist dat Ephraïm Pagitt de uitgever was, maar verwart hem met John Paget, den leeraar der Presbyterianen te Amsterdam. Waarschijnlijk was het deze pennestrijd met John Ainsworth, die Henry aanleiding gaf tot het opstellen van een klein geschrift tegen de R. Kth. Kerk, onder den titel: *An arrow against idolatry* in 1611 uitgegeven.

²⁾ In het *Seasonable discourse*, dat na zijn dood in 1623 uitkwam, zegt de voorrede p. III: *it pleased God to exercise him with continued infirmity of body*. Bradford Dialogue bij Young, p. 448: *a very learned man he was and a close student, which much impaired his health*.

³⁾ Zijn laatste preek hield hij over 1 Petr. II: 4, 5. Aantekeningen daaruit werden in 't licht gegeven door Sabin Steresmore in 1630.

⁴⁾ 't Verhaal is te vinden bij Neal a. w. I p. 421. Terecht verwierp Dexter

't Verhaal toont op nieuw wat listige verdichtfels 't antie-mitisme weet uit te denken. Gelukkig staat daartegenover de stellige getuigenis van een man als Dr. Nikolaas Tulp, die de sectie op het lichaam van den overledene deed, waarbij de oorzaak van zijn dood aan het licht kwam ¹⁾.

't Verlies van Ainsworth was onherstelbaar voor zijn gemeente. Hare beide ouderlingen de l'Ecluse en May konden haar 't gemis niet vergoeden, en jaren lang duurde het eer ze een nieuwen leeraar bezat. Ze was dan ook in September 1624 nog herderloos, toen Robinson haar verweet, dat ze haar gevoelen voor onfeilbaar aanziende den raad van zijn gemeente en van alle andere gemeenten eigendunkelijk, blind door vooroordeel, verwierp ²⁾. Ze had een lid gebannen, omdat hij bij de Presbyterianen te kerk was geweest, en dreef nu, toen Leiden aandrang op herziening van dit vonnis, het *non bis in idem* tot het uiterste. Eindelijk na langdurige twisten aanvaardde John Canne het ambt van pastor ³⁾, een man van bijzondere talenten, die de bijbeluitgaven door hem als boekverkooper bezorgd, verrijkte met een aanwijzing van gelijkluidende plaatsen en later veel naam verwierf door zijn bestrijding van Amesius ⁴⁾. 't Gelukte hem den vrede in de gemeente te herstellen, 't geen den 15^{den} Februari 1632 in een plechtige rede ⁵⁾, door hem gevierd werd. Maar de rust duurde niet lang. Zijn ouderling

het reeds bij de uitgaaf van zijn werk (p. 348 nt. 200) hoewel hij toen nog niet de afdoende getuigenis van Nik. Tulp kende.

¹⁾ N. Tulp, *Observat. medic.*, L. II, cap. 43.

²⁾ Robinson, *Works* III, p. 398 in een brief van 18 September 1624; our and all other churches advice you reject, in confidence of your own unerring judgment and proceeding in this matter. In vain we speak unto you, whose ears prejudice hath stopped.

³⁾ Hoornbeek a. w. p. 740: post Ainsworthii mortem coetus Amstelodamensis Brownistarum parum abfuit quin in fumum abiisset, diuque carens rectoribus tandem post multas contentiones accepit Johannem Cann.

⁴⁾ J. Canne, *A necessitie of separation — specially opposed unto dr. Ames his Fresh suit*, 1634. 4°. pp. 264.

⁵⁾ The way to peace or good counsel for it. Peracted upon the 15th day of the 2d month 1632 at the reconciliation of certain brethren, between whom there had been former differences.

Jean de l'Ecluse, uitgaande van de stelling, dat de gemeente zonder rimpel of vlek moet zijn, verkondigde de leer, dat derhalve de minste rimpel, de kleinste vlek reden genoeg is, om zich van haar af te scheiden ¹⁾, en toen Canne hem op geheel onvoldoende wijze trachtte te weerleggen, volgde er een nieuwe scheuring ²⁾. Ze werd niet geheeld dan nadat Canne omstreeks 1640 naar Engeland getogen tot de Baptisten overging ³⁾ en de l'Ecluse waarschijnlijk gestorven was. Evenwel, de verzoening bleek oprecht en duurzaam te zijn ⁴⁾, misschien wel omdat de gemeenteleden aan zichzelf overgelaten werden en van ouderlingen beroofd (althans nog in 1645) ⁵⁾ geen partijhoofden hadden, om zich bij aan te sluiten. Het getal leden nam gedurig af ⁶⁾; toch was er nog kracht genoeg, belangstelling zoowel als vermogen, in de kleine kudde, om haar kerkgebouw in de Barndesteeg (het oude op den Groeneburgwal had ze reeds lang verlaten),

¹⁾ Pagitt, *Heresiography*, p. 63, waar hij de klacht van zekeren mr. Simpson especially of the prophete in mr. Ainsworth's church, aanvoert: our beloved mr. de Cluse in his prophesie laboured to prove separation from a true church for any corruption, obstinately stood in this doctrine, was by another in prophesying then shewed to be absolutely contrary to the place Revel. II: 24 which how unsoundly it was concluded by our teacher was then observed by many: also it was since by another delivered in the way of prophesie that even among ourselves did reigne many sinnes, as namely fulness of bread, pride and idleness — if these things be so and be not redressed by the admonition of this prophesie, we must, according to mr. de Cluse his doctrine, make a new separation.

²⁾ Paget, *A defence of church government* 1641, p. 32, waar hij zegt dat de eene partij de l'Ecluse en de andere Canne aanhing. Vgl. Waddington achter Robinson's Works III p. 466 en de noot van Ashton in 'tzelfde werk III p. 127. Minder juist stelt Underhill, *Tracts* p. 156 nt., het zóó voor, alsof de l'Ecluse vóór de komst van Canne aan het hoofd der gemeente gestaan had.

³⁾ Broadmead Records (uitg. Hansard Knolly's Society) p. 18—23. Indien mr. Eton in de notulen der Engelsche Hervormde kerk alhier ten jare 1636 (17 Januari en 15 Juni) als voorganger eener gemeente genoemd inderdaad Brownist was, zou daaruit volgen, dat Canne toen reeds zijn gemeente verlaten had. Dexter a. w. p. 848 nt. 217.

⁴⁾ Nog in 1645 schreef Baillie *Dissuasive*, p. 77: an union so cordial, as that of the two lately divided and now reunited churches at Amsterdam.

⁵⁾ Dezelfde p. 15: even yet they live without an eldership.

⁶⁾ Lijdius, *Hist. der beroerten*, p. 4, zegt in 1649: maer aengaende de oude Brownisten, haer getal tot Amsterdam is seer kleyn ende sij zijn seer veracht.

in 1662 door een fellen brand verwoest, zes jaar later te herbouwen. Ze gebruikte het nog bijkans veertig jaar. Toen, in 1701, was ze geslonken tot niet meer dan een vijftal, een ouderling, een diaken en drie gewone leden, die hun wensch te kennen gaven, om zich aan te sluiten bij de Engelsche Hervormden. Zij werden op één na, tegen wiens gedrag bezwaren waren gerezen, opgenomen in die gemeente (October 1701) en hun kerkgebouw ging over in handen der Nederduitsch Hervormde diakonie ¹⁾. Alleen de Bruinistengang bewaart daar ter plaatse nog hun aandenken.

Z66 ging de oorspronkelijke gemeente van Ainsworth en Johnson na een ruim honderdjarig bestaan te niet. Maar reeds lang vóór haar had zich de gemeente opgelost, die in October 1608 van haar uitging onder John Smyth, al zouden de beginselen door dezen voorgestaan blijven leven en werken, eeuwen na den ondergang van het Brownisme.

Slechts korten tijd bleef de eensgezindheid in die gemeente bewaard. Zij zag na hare afscheiding van de Brownisten verlangende uit naar een geschikte vergaderplaats, niet te ver van de buurt, waar de meeste leden woonden, den Binnenamstel of (zoo als men toen zeide) de Koningsgracht tusschen Muntsluis en Blauwebrug, en was welhaast gelukkig genoeg die te vinden. Toen namelijk de *Compagnie van verre* in 1595 opgericht zich al meer en meer uitgebreid en als *Oost-Indische Compagnie* verscheiden schepen bevracht had, kreeg ze behoefte aan een ruime bakkerij, om den noodigen voorraad scheepsbeschuit gereed te maken. In het nieuwste gedeelte der stad, omstreeks 1593 binnen de vesten gebracht, had ze onder veel nog onbebouwde erven er een aan den Amstel gevonden, waarop zij haar bakhuis (gelijk men het noemde) had doen verrijzen. Van voren

¹⁾ W. Steven, a. w. p. 272 volgens de notulen van den kerkeraad der Engelsche Hervormde gemeente, die echter nauwkeuriger zijn afgedrukt bij Dexter a. w. p. 350. Vgl. ook Wagenaar, Amsterdam, f^o, uitg., II bl. 174, die verkeerlijk 1708 als jaartal opgeeft.

was het in drie punt- of trapgevels verdeeld, elk met twee bovenverdiepingen, en bestond derhalve uit drie aaneengesloten gebouwen. Ze liepen door tot aan een ruime plaats, waarvan ze de eene zijde afsloten, terwijl de drie andere zijden omringd waren met een hoogen muur of heining. Daar achter, met een straat tusschen in, de tegenwoordige Amstelstraat, stond aan den voet van het stads-bolwerk een schuur, denkèlijk voor graanpakhuis bestemd. Het middelgebouw alleen had een geheel doorlopend dak, maar de daken der beide zijgebouwen eindigden, zoowel voor als achter, op een derde der lengte, zoodat het tusscheninliggend gedeelte, waarvan de muur dezelfde hoogte had, plat was afgedekt. Daardoor vielen te meer aan weerskanten van 't middelgebouw de zestien torenachtige schoorsteenen in 't oog, terwijl de dubbele rij van veertien vensters in elken zijgevel een niet minder eigenaardig voorkomen aan 't geheele gebouw gaf. Zóó vertoont het zich op de kaart van Petrus Bastius, volgens de uitgaaf van 1 October 1599 ¹⁾).

De Oost-Indische Compagnie behield het slechts eenige jaren. Toen ze in 1603 het Stadsbushuis in huur bekwam, bracht ze misschien daarheen hare inrichting over. Een jaar of wat later althans was het bakhuis aan den Amstel, dat de leege erven rondom zich had zien bebouwen en zelfs den naam van Bakhuisstraat (nu Bakkersstraat, aan een naburige straat gegeven had, in eigendom overgegaan aan Jan Munter, zoodat het nu nog slechts bij uitzondering het Oost-Indische bakhuis ²⁾, maar meestal kortweg het bakhuis ³⁾ of ook

¹⁾ Bekend is het dat van deze zeldzame kaart verscheidende uitgaven bestaan, die gedurig weér de nieuwste veranderingen opnamen, zonder dat daarom het jaartal veranderd werd. Ik werd door jhr. mr. W. E. J. Berg in gelegenheid gesteld zijn exemplaar te bezichtigen, waarop de stadsmuren (eerst in 1601 en 1602 gesloopt) en het tuchthuis (in 1598 ingericht) zijn aangeduid, zoodat het geen twijfel lijdt of dit exemplaar (juister misschien het gedeelte van 't exemplaar dat den Amstel bevat) is van 1599.

²⁾ Een voorbeeld vond ik in de puiboecken bij de huwelijksinschrijving hierachter onder n°. 86 vermeld.

³⁾ Zie diezelfde puiboecken op de hierachter gegeven huwelijksinschrijvingen n°. 21, 69, 72, 107, 111, 116 en een situatiekaart der erven langs den Amstel, October 1636, op 't stadsarchief.

wel het bakhuis van Munter ¹⁾ heette. 't Schijnt dat Jan Munter de woningen, die er van den aanvang af voor de bakkersknechts waren ingericht, met ettelijke vermeerderde door vertimmering van het gebouw. Het voorste gedeelte aan den Amstel, zijnde nu de huizen genummerd 122 en 124, kocht hij niet aan of deed hij weêr over ²⁾, maar nog altijd behield hij in 't achterhuis van n°. 122 een groote ruimte ³⁾, waartoe een soort van pleintje den toegang gaf. Terwijl nu John Smyth en velen der zijnen de huisjes rondom bewoonden, had hij al spoedig op die ruimte het oog gericht voor een vergaderplaats. De onderhandeling gelukte en welhaast kwam de nieuwe gemeente daar samen.

Maar die onderhandeling had nog andere gevolgen. Jan Munter ⁴⁾ behoorde even als zijn vrouw Saartje van Ton-

¹⁾ Zoo doorgaans in de notulen van den kerkeraad der Doopgezinde gemeente. Dexter (a. w. p. 338 nt. 174) die door mijn bemiddeling met het bestaan van dit Bakhuis bekend raakte, noemde het terecht: the bakehouse of the East India Company, — maar werd misleid door een drukfout in Evans, Early baptists I, p. 220, en dacht dat het later: the cakehouse of John Munter heette. 't Was en bleef: the bakehouse. Mijn aantekening, uit de grafboeken der Nieuwe Kerk aan Barclay verstrekt en in het aangehaalde werk van dezen voorkomende op p. 95, had hem beter kunnen leeren.

²⁾ De kwijtscheldingsbrieven uit dien tijd vond ik niet, maar uit de groundbrieven van n°. 122, mij met groote welwillendheid door den tegenwoordigen eigenaar ter inzage verstrekt, bleek mij dat, terwijl de erven van Jan Munter den 31sten Januari 1689 nog het achterste gedeelte of het eigenlijke bakhuis in bezit hadden, zijn huis in 1627 aan Cornelis Wijbrands overging en later verscheiden malen van eigenaar veranderde, totdat het met het oostelijk belendende (n°. 122) en toen ook met de achterhuizen aangekocht werd door John Jordan (in de wandeling genoemd Jan Jurriaans de Engelschman), die de beide perceelen tot pakhuizen vertimmerde, waaraan nog in 1755 de naam van d'Engelsmanspakhuizen gegeven werd. John Jordan woonde zelf in het huis ten oosten daarnaast, een zwaar en stevig gebouwd huis, nu n°. 126. Hij was ook eigenaar van de huizen en 't erf, waarop nu nog de Schotsche Zendingkerk staat en stichtte de vijf huizen tuaschen Doelensluis en Muntaluis (van ouds op 't Schapenplein), sedert de Engelsche huizen genoemd, waarvan de laatste muur werd gealoopt op den stichtingsdag der Amsterdamsche Universiteit, den 15den October 1877.

³⁾ Thans een magazijn voor granen en zaden: een vorig eigenaar had het voor een paardenstal ingericht, zoo als nu te zien is.

⁴⁾ Volgens den Navorscher, Jaarg. 1880, p. 487, was hij geboren in 1570 en trouwde Saartje van Tongerloo (geb. 1578) in 1596. Hij was de stamvader van het burgemeesterlijk geslacht Munter.

gerloos tot de Vereenigde Waterlandsche en Hoogduitsche Doopsgezinde gemeente, die in 1605 een nieuw kerkgebouw had gesticht op den Singel tusschen Bergstraat en Torensluis en een voortreffelijk leeraar bezat in Lubbert Gerrits, terwijl ze de nauwste betrekkingen onderhield met Hans de Ries, leeraar bij hare geloofsgenooten te Alkmaar. De gemeente onderscheidde zich allergunstigst van de andere Doopsgezinde gemeenten hier ter stede, de stugge Friezen en strenge Vlamingen, door groote verdraagzaamheid, door zucht naar vrede, door 't vermijden van elke overdrijving op 't gebied der kerkelijke tucht en door eene opvatting van de dogmata van erfzonde en voorbeschikking, die met het gevoelen van John Smyth geheel overeen kwam. Hoe geheel anders vond hij Jan Munter bij nadere kennismaking dan de andere Doopsgezinden, Friezen of Vlamingen, die hij misschien vroeger had aangetroffen! met hoe veel welgevallen sloot hij zich aan bij den kring van vrienden, waartoe Munter hem inleidde!

Toch was 't niet met welgevallen alleen. Wel hield Smyth nog de overtuiging vast, dat de zoogenaamde *successio apostolica* een droombeeld was en twee of drie, in den naam des Heeren vergaderd, een nieuwe gemeente mochten oprichten, ja ook de sacramenten mochten bedienen, maar toch altijd onder voorbehoud, dat er geen ware gemeente bestond, bij welke zij zich met een goed geweten konden aansluiten. Op dien grond had hij eenmaal aan zichzelf en aan zijn volgelingen den doop bediend, maar nu ('t moet in Januari of Februari 1609 ¹⁾ geweest zijn), nadat hij door Jan Munter een kring van geloovigen had leeren kennen, dien hij moest belijden een gemeente van Christus te zijn, nu betreurde hij diep zijn voorbarige en onberadene handelwijze, die hij thans veroordeelde als leidende tot verwarring en wanorde ²⁾. Met

¹⁾ Ik maak dit op uit den brief van 12 Maart 1609, waarin van Smyth en de zijnen gezegd wordt, dat zij berouw hebben gehad over hun doop en om die reden door de auteurs van dien brief uitgebannen zijn. Eer zulk een banvonniss gevelde werd, gingen doorgaans eenige weken voorbij. De schuldbelijdenis van Smyth moet dus in de eerste maanden van 1609 hebben plaats gehad.

²⁾ Smyth, Retraction of errors, p. V: it is not the truth, that two or three

al den ijver hem eigen voor een eens gevestigde overtuiging, hoe verootmoedigend ook voor hem zelven, beleed hij in 't midden zijner gemeente openlijk schuld en zocht haar te bewegen, dat ze die schuld zooveel mogelijk vergoeden zou, door zich aan te sluiten bij de Vereenigde Doopsgezinde gemeente. Daartoe was allereerst noodig een betuiging van leedwezen over hun onordelijken doop en vervolgens een korte belijdenis, waarmee zij hun verzoek, om als leden in die gemeente te worden opgenomen, konden rechtvaardigen en aandringen. Beiden leverde Smyth. Hij legde een lijst aan met het opschrift: »Nomina Anglorum qui hunc errorem »suum agnoscunt eiusque poenitentiam agunt vid. quod incoe- »perint seipsos baptizare contra ordinem a Christo consti- »tutum quique iam cupiunt huic verae Christi Ecclesiae »uniri ea qua fieri possit expeditione" ¹⁾. Veertien mannen en zeventien vrouwen gaven gehoor aan Smyths opwekking. Hij voegde er een Latijnsche belijdenis bij in twintig korte artikelen ²⁾. Reeds in het tweede artikel betuigt hij te gelooven, Deum omnes homines (nemine reprobato) ad vitam praedestinasse, waarop hij volgen laat: Deum nullam peccandi necessitatem cuiquam imponere, sed hominem libere impulsu Sathanae a Deo deficere (III); nullum esse peccatum originis ideoque infantes esse sine peccato (V); gratiam Dei per Christi redemptionem impetratam omnibus sine discrimine parari et offerri (VIII); homines ex Dei gratia per Christi redemptionem posse (Spiritu Sancto per gratiam ipsos praeveniente) resipiscere, credere, ad Deum convertere

private persons may baptize, when there is a true church and ministers established, whence baptism may orderly be had: for if Christ himself did fetch his baptism from John, and the Gentiles from the Jews baptized, and if God be the God of order and not of confusion, then surely we must observe this order now, or else disorder is order and God alloweth disorder.

¹⁾ De lijst, berustende op 't archief der Doopsgezinde gemeente, is afgedrukt, hoewel zeer slordig, bij Evans a. w. I p. 244.

²⁾ In handschrift op datzelfde archief en tot nog toe onuitgegeven. Wijlen de hoogleeraar S. Muller bezorgde er indertijd een Engelsche vertaling van aan B. Evans, die haar liet afdrukken a. w. I p. 253.ⁿ Mij kwam het oorspronkelijke belangrijk genoeg voor, om 't hierachter in Bijlage II te laten volgen. Beide stukken, de lijst en de belijdenis, zijn eigenhandig door Smyth geschreven.

et vitam aeternam adipisci, sicut e contra posse ipsos Spiritui Sancto resistere, a Deo deficere et in aeternum perire (IX). De rechtvaardigmaking verklaarde hij te bestaan partim ex imputatione justitiae Christi per fidem apprehensa, partim ex justitia inhaerente in ipsis sanctis, quae regeneratio s. sanctificatio dicitur (X). De gemeente achtte hij te zijn cœtum fidelium post fidēi et peccatorum confessionem baptizatorum, potestate Christi praeditum (XII) o. a. met de potestas excommunicandi, waarbij het laatste beroep ad fratres et corpus ecclesiae behoorde (XIII), zonder dat evenwel de omgang met de excommunicati verboden was, quod ad civile commercium attinet (XVIII). Hij nam tweeërlei ambten in de gemeente aan, namelijk episcopus met het prediken en 't bedienen der sacramenten belast, en diaconos, viros et viduas, qui res pauperum et fratrum infirmorum curant (XVI). Voor 't overige wijkt zijn belijdenis niet af van de algemeen Protestantsche overtuiging ten aanzien van triniteit, de godheid en menschheid van Christus ¹⁾, de opstanding en 't laatste oordeel, behalve daarin dat hij zeer spaarzaam is met dogmatische formules en zich vrij onvolledig uitlaat over enkele leerstukken, bijv. over dat der verzoening.

't Was er echter verre van af, dat de *geheele* gemeente van Smyth het lidmaatschap bij de Doopsgezinden begeerde. Nagenoeg een tiental ²⁾, waaronder Thomas Helwys, William Pigott, Thomas Seamer en John Murton, verklaarde zich ernstig daartegen. Zij hadden niets tegen de Doopsgezinden, zij hielden hen wat meer zegt voor zeer geliefde broeders in het geloof, zij neigden er zelfs toe de innigste betrekking met hen aan te knopen, — maar te erkennen, dat zij verkeerd hadden gedaan met den doop op die wijze

¹⁾ Vgl. omtrent dit laatste wat nader zal opgemerkt worden.

²⁾ Zoo staat aangeteekend op den rand van Clyfton's Answer to mr. Smyth's epistle to the reader, dat in zijn Plea for infants voorkomt: not above ten persons. Dexter zag dit voorbij en meent te onrechte, dat de aanhangers van Helwys de meerderheid uitmaakten, waardoor hij tot de nieuwe dwaling vervalt, alsof de gemeente van Smyth vóór de schenking oorspronkelijk 75 à 100 leden telde, Zie a. w. p. 818 nt. 88 en p. 821.

in te voeren als geschied was, dien doop als onordelijk aan te merken, de wettigheid derhalve van 't bestaan hunner gemeente en van haar bestuur in twijfel te trekken of te ontkennen, — dat wilden zij tot geen prijs. Helwys gedoogde het voorbehoud van Smyth niet, dat zulk een handeling alleen rechtmatig was, bijaldien er geen ware gemeente bestond, maar achtte haar te allen tijde geoorloofd, ja plichtmatig, en noemde de schuldbelijdenis van Smyth een zonde tegen den Heiligen Geest. Smyth toch verzette zich tegen de waarheid Gods, niet uit onkunde, maar moedwillig, na haar vroeger gekend en beleden te hebben. 't Kon wel niet anders, of Helwys en zijn vrienden moesten, zouden zij trouw blijven aan hun opvatting van de kerkelijke tucht, den ban uitspreken over Smyth en over allen die hem volgden. Zwaar viel het hun, meer dan zich iemand voorstellen kan, zwaar. Als Helwys er, zelfs twee jaar later nog, aan denkt, moet het woord hem van 't hart ¹⁾: »wat zouden wij niet geduld »of gedaan, hoe gaarne al het onze ten offer gebracht, ja »onze oogen uitgegraven, ons leven gegeven hebben, zoo wij »met een goed geweten zijn onderwijs hadden mogen blijven »genieten! God weet het! Weten ook de menschen, weet hij »zelf het niet? hebben wij niet ons zelve, vrouw en kinderen »en al het onze gering geacht, om hem te eeren? en wij »erkennen, dat wij alle reden hadden om zóó te doen, met »het oog op de uitnemende talenten en de genadegaven Gods, »die in hem overvloedig. Al onze liefde was nog te arm »voor hem en zijner niet waardig. Laat daarom ieder en »hij zelf niet anders denken, dan dat onze zielen diep bedroefd »waren over 't verlies van zulk een man en het nog zijn. »Maar hij heeft de waarheid des Heeren verloochend, hij is »uitgevallen van de genade en, schoon de vogelaar zijn net »heeft uitgespreid, de strik is gebroken en wij zijn vrij, God »zij geloofd en gedankt!" Neen, waar de waarheid volgens hun oordeel zóó diep werd miskend, daar mochten zij niet terugdeinzen, ook voor het uiterste niet.

¹⁾ In de voorrede voor A declaration of the faith of English people, 1611.

Plicht gebod hun tevens een broederlijke waarschuwing aan de Doopsgezinden te zenden, zoodra zij vernamen, dat Smyth voor zich en de zijnen aanzoek had gedaan om het lidmaatschap. *Nostra interesse judicavimus* — zoo luidde ze ¹⁾ — *vos certiores facere, ut caveatis ne tales recipiatis quibus polluamini, cum optime sciatis paululo fermenti totam massam fermentari. Et vos in timore Dei obsecramus, ut vobis ipsis attendatis, ne inconsulto improbos justificetis innocentisque condemnetis, a quo scelere ut vos Deus avertat summis precibus oramus: sed persuasimus nobis de vobis istis meliora, assidue expectantes, vos operam vestram potius in reformandis contumacibus, quam in ipsis corroborandis in peccatis suis daturus, et adhuc vestrum auxilium in nobis superstruendis non diruendis collocaturos.*

Deze waarschuwing gaf den kerkeraad der Doopsgezinden aanleiding, om nadere onderhandelingen met Helwys en de zijnen aan te knopen en hun allereerst een kort overzicht af te vragen van hunne geloofsovertuiging, waaruit de verschilpunten met de volgelingen van Smyth en de redenen der excommunicatie konden blijken ²⁾. Zij voldeden daaraan door 't inleveren eener *Synopsis fidei* in 19 artikelen die, door dezelfde hand als de waarschuwing geschreven, groote overeenkomst heeft met de boven omschrevene belijdenis van Smyth, maar toch in sommige punten op merkwaardige wijze daarvan afwijkt ³⁾.

De rangschikking der artikelen is nagenoeg dezelfde, de

¹⁾ In bijlage III deel ik den merkwaardigen brief mede, die nog nooit werd uitgegeven en in 't archief der Doopsgezinde gemeente berust.

²⁾ Zoo verklaar ik mij het ontstaan dezer Belijdenis, die niet, zoo als de Belijdenis van Smyth, een geheele vereeniging met de Doopsgezinden en diensgevolge opheffing hunner gemeente bedoelde, waaraan Helwys en de zijnen natuurlijk niet dachten. Integendeel zij stelden prijs op een voortdurend afzonderlijk bestaan, al erkenden zij de Doopsgezinden voor geloofsgenooten, voor een zustergemeente.

³⁾ Wegens de betrekking, waarin Helwys tot de latere Baptisten staat, verdient ze de alleroudste belijdenis der Baptisten te heeten en kwam mij daarom merkwaardig genoeg voor, om haar uit het archief der Doopsgezinde gemeente alhier af te drukken in Bijlage IV, temeer daar ze nog nooit werd uitgegeven.

uitdrukkingen komen hier en daar woordelijk overeen, zoodat er geen twijfel kan bestaan, of de steller der eene belijdenis heeft de andere vóór zich gehad en gevolgd. Die van Smyth munt uit door beter Latijn, die van Helwys door nauwer aansluiting aan de bijbeltaal en vermijdt zorgvuldiger 't gebruik van scholastieke termen ¹⁾. De erfzonde wordt evenzeer ontkend (IV), 's menschen vrije wil evenzeer aangenomen (VIII), maar van de rechtvaardigmaking heet het (VII): *hominis justificatio coram Deo solummodo consistit in Christi obedientia et justitia per fidem apprehensa: fides tamen absque operibus mortua est*. Omtrent de gemeente (IX) en hare bedienaren (XIII), den doop (X), het avondmaal (XI), en de kerkelijke tucht (XV, XVI) wordt hier hetzelfde geleerd. maar twee artikelen zijn er bijgevoegd, een over de godsdienstoefeningen en een over de zoogenaamde adiaphora. Aangaande de adiaphora heet het (XVII): *quod adiaphora non sint ecclesiae aut alicui membro ecclesiae imponenda, sed christiana libertas in hujusmodi retinenda est*;angaande de godsdienstoefeningen (XIV): *quod oportet ecclesiam, juxta Christi discipulorum et primitivarum ecclesiarum exemplum. unoquoque primo die hebdomadis convenire ad precandum, prophetandum, Deum celebrandum, panem frangendum* ²⁾, — waaruit vervolgens de plicht afgeleid wordt: *idcirco seponendi*

¹⁾ Hoe afkeerig Helwys daarvan was, blijkt ook uit zijn *Short and plaine prooffe* 1611, p. 138, waar hij J. Robinson verwijt zijn „logic and philosophy, as being none of the gifts, wherewith Christ endued his apostles,” en zijn „terms of art”, waartegen Robinson *Works* III p. 181 opmerkt: *they are neither many nor without cause, nor yet so dark, but that an ordinary reader may, as they are explained by me, understand them*.

²⁾ Het artikel komt woordelijk overeen met hetgeen Smyth in de voorrede van *The character of the Beast* schreef: *we acknowledg that, according to the president (lees: precedent) of Christ disciples and the primitive churches, the saints ought upon the first day of the weeke, which is called the Lords day Revel. I: 10 to assemble together, to pray, prophecy, praise God and break bread and performe other parts of spiritual communion for the worship of God, their owne mutual edification and the preservation of true religion and piety in the church: and that we might be better enabled to the forsaid duties, we ought to separate ourselves from the labours of our callings, which might hinder us therto, and that according to these scriptures Jo. XX: 19, Act. II: 1, 41, 42, XX: 7, 1 Cor. XVI: 1.*

sunt ordinarii nostrarum vocationum labores, qui in eo nos impedire possent. Eindelijk, terwijl omtrent triniteit en eschatologie de beide belijdenissen samenstemmen, trekt het de aandacht, dat Smyth ten aanzien der menschwording alleen zegt (VII): Jesum Christum, quod ad carnem attinet, per Spiritum Sanctum in utero virginis Mariae conceptum fuisse, postea natum etc.; maar dat Helwys verklaart (VI): Jesus Christus manifestatus est in carne, factus ex muliere, conceptus et natus ex ea, Spiritus Sanctus inumbrans eam, fructus uteri ejus, semen Abraham Isaaci Jacobi et Davidis secundum carnem, et sic verus homo ¹⁾.

Die schijnbaar kleine afwijkingen zijn niet zonder betekenis: ze hebben toch allen betrekking op 't geen Smyth, ter wille van zijn zucht naar vereeniging met de Doopsgezinden, of toegegeven of verzwegen had. Verzwegen toch had hij den eisch van een strenge sabbatviering en de onderhouding van het avondmaal op elken Zondag; toegegeven hunne opvatting van de rechtvaardigmaking ²⁾ en zich geschikt naar hun gewoonte, om op eenigszins dubbelzinnige wijze te spreken over de menschwording of liever over de herkomst des vleesches van Christus. Bekend is het, hoe de oude meening, dat de Zoon Gods bij de incarnatie zijn menschelijk lichaam niet aan zijn moeder ontleende, maar te danken had aan een bijzondere scheppingsdaad Gods, »qui eum creavit in utero Mariae'', een voorstander had gevonden in Melchior Hoffman en vervolgens in Menno Simons, wiens gevoelen nog langen tijd steun vond bij de Friesche en Vlaamsche Doopsgezinden; — maar bekend ook, dat de Hoogduitsche en Waterlandsche Doopsgezinden reeds in 1555 ³⁾

¹⁾ Ook dit is navolging van 'tgeen Smyth in genoemde voorrede schrijft: we do beleve, that Christ is the seed of Abraham, Isaac and Jacob and of David, according to the prophecies of the Scriptures, and that he is the sonne of Mary his mother, made of her substance, the Holy Ghost overshadowing her.

²⁾ Vgl. S. Hoekstra Bz., Beginselen en leer der oude Doopsgezinden, bl. 268 en verv.

³⁾ Bij een Verdrag ghemaect by de broederen ende oudsten tot Straesborgh vergadert van wegen de wetenschap van de herkomst des vlees Christi. Zie Hans Alenson, Tegen-Bericht, bl 122—125.

dit dogma voor een adiaphoron hielden, waaromtrent ieder kon denken wat hem goeddocht, en dat dan ook de meesten hunner het stil lieten rusten doch, om niemand te ergeren, zeer onbepaalde termen kozen, zoo vaak er sprake van was ¹⁾. Evenzoo had Smyth nu gedaan. Dat evenwel Helwys deze dubbelzinnigheid opzettelijk bestreed, bleek ook uit een later pamflet ²⁾, en 't lijdt wel geen twijfel, of hij noemde almede voorbedachtelijk de wekelijksche avondmaalviering, een gebruik uit het Brownisme overgehouden, dat Smyth niet had opgenomen onder de geloofsartikelen, omdat de Doopsgezinden er niet mede ingenomen waren.

't Is zeker niet vreemd, dat de Doopsgezinde kerkeraad, na kennis genomen te hebben van deze betrekkelijk kleine geschilpunten, de hoop bleef voeden, dat Helwys ze eerlang zou leeren rekenen tot die *adiaphora*, waarvoor hij zelf de »christiana libertas" vorderde, en dat alzoo, de moeielijkheden tusschen hem en Smyth uit den weg geruimd zijnde, hun verzoening kon leiden tot een geheele vereeniging en smelting met de Doopsgezinde gemeente. Helwys, Wm. Pigott, Seamer en Murton werden uitgenoodigd tot een gesprek, maar, hoewel zij klaagden dat zij hun meening in 't Hollandsch

¹⁾ S. Hoekstra Bz. a. w. bl. 258—260 vgl. bl. 250 en 251.

²⁾ An animadvertisement or admonition, 1611, waarin de beide eerste tegenwerpingen zijn: that Christ took his flesh of Maria, having a true earthlie, naturall bodie; that a Sabbath or day of rest is to be kept holy everie first day of the weeke. Vergelijk ook zijn Belijdenis van 1611, waarover later. In de Retraction of errors p. VI zegt Smyth er van: Another imputation of mr. Helwys is concerning the flesh of Chist. Whereto I say, that he that knoweth not that the first and second flesh of an infant in the mother's womb are to be distinguished, knoweth not yet the grounds of nature and natural reason. I affirmed concerning Christ that his second flesh, that is his nourishment, he had from his mother and that the Scriptures are plain for it, but concerning the first matter of Christ's flesh, whence it was, I said thus much: that although I yield it to be a truth in nature, that he had it of his mother Mary, yet I dare not make it such an article of faith as that if any man will not consent unto it, I should therefore refuse brotherhood with him, and that the Scriptures do not lead us (as far as I conceive) to the searching of that point, where of Christ's natural flesh was made; but that we should search into Christ's spiritual flesh, to be made flesh of that his flesh, and bone of his bone, in the communion and fellowship of the same spirit.

bezwaarlijk naar eisch konden uitdrukken ¹⁾, toch kwam het nu duidelijk aan den dag, wat de eigenlijke reden der scheuring was: de twistvraag over de wettigheid van 't bestaan hunner gemeente, van den aanvang hunner doopbediening, van de aanstelling hunner ouderlingen, — alles met diep berouw ontkend door Smyth en met onwrikbare overtuiging gehandhaafd door Helwys. Een brief van Helwys c.s., gedagteekend 12 Maart 1609 ²⁾, nam den laatsten twijfel weg, indien er nog twijfel bestaan kon. De wijze, waarop zij zich over hun tegenstanders uitlaten, die (zeggen zij) terecht wegens hunne zonden zijn uitgebannen en aangemerkt moeten worden als Heidenen en tollenaars ³⁾, is scherp en heftig; maar innig broederlijk blijft hun verhouding tot de Doopsgezinden, wier kennelijke zorg, vlijt en getrouwheid in 't bevorderen van Gods heilige waarheid zij uit eigen ervaring prijzen, op wier bedachtzaam oordeel in dit geding zij vertrouwen, wier liefde en heuschheid zij dankbaar erkennen ⁴⁾.

Onder deze omstandigheden verwondert het ons niet, dat de Doopsgezinde kerkeraad 't verzoek van Smyth en de zijnen niet terstond inwilligde, maar eenige maanden de beslissing verschoof. Misschien zou de tijd Helwys het banvonniss doen opheffen en een toenadering teweegbrengen, die voor 't oogenblik niet mogelijk was. Evenwel, de volgelingen van Smyth hernieuwden gedurig hun aanzoek, om als leden der Doops-

¹⁾ We have bene much greeved, since our last conference with you, because wee dishonored the truth of God, much for want of speach, in that wee were not able to utter that poore measure of knowledg, which God of his grace hath given us. Zóó luidt het in den brief, aanstonds aan te halen.

²⁾ De brief, berustende op 't archief der Doopsgezinde gemeente, is uitgegeven door Evans a. w. I p. 209, maar met het onjuiste jaartal 1610 en andere onnauwkeurigheden.

³⁾ These that are justlie for their sinnes cast from us. En later bij de waarschuwing, om zich niet met hen in te laten: if you shall publish or practice anie thinge against this ground in the 18 of Matth.

⁴⁾ Your approved care, diligence and faithfulness in the advancement of Gods holie truth, being by good experience (to God be given all glorie) well knowne unto us. — You will take wise counsell and that from Gods word, how you deale in this cause betwixt us and these. — According to the great love and kindnes, that you have shewed unto us.

gezinde gemeente te worden ingelijfd, en dit te dringender, dewijl zij zagen, hoe de leeraars of oudsten Lubbert Gerrits ¹⁾ en Hans de Ries ²⁾ tot toestemming neigden, die hun den lof gaven, van »verstandige luyden te zijn» en zich te onderscheiden door een »godtsalige wandeling» ³⁾. Wel werd hun als een punt van bezwaar de beknoptheid en onvolledigheid der ingeleverde geloofsartikelen voorgehouden, maar in antwoord daarop noodigden zij Hans de Ries zelven uit tot het opstellen eener Belijdenis, die daaraan bereidwillig voldeed. Het stuk bevatte 38 artikelen ⁴⁾ en werd in 't Engelsch vertaald, waarna de 32 leden boven aangeduid, maar tevens nog 10 anderen, 3 mannen en 7 vrouwen, het zonder eenig voorbehoud onderteekenden.

Tegen 't einde van 1609 was de onderhandeling zóó ver gevorderd, dat de kerkeraad der Doopsgezinden van meening was, »de oore voor haar niet langer te connen sluyten met »goeder conscientiën», maar de zaak te moeten voorstellen aan de broederschap. Deze verlangde nog eerst een opzettelijk, nauwkeurig onderzoek, waarbij de Engelschen ondervraagd zouden worden »in de leere ter salicheyt en de regeringe

¹⁾ Uit een aantekening van Claas Claasz. Anso over 't afsterven van Lubbert Gerrits d.d. 17 Januari 1612 (H.S. op 't archief der Doopsg.gem.) blijkt, dat hij nog op zijn sterfbed »ernstelijk begeerde, dat men die saecke doch niet int vergeten soude stellen vande Engelsche, maer mitten eersten voltrecken, soe het mogelijk ware. Dan seyde in den doop van mr. Smidt wat bedeuken hadde, alsoe hy daer geen Schriftuer toen hadde, maer was well gerust alle die andere Engelschen, sonder weder te dopen, op te nemen.»

²⁾ In een brief aan Reinier Wijbrands (H.S. op 't archief der Doopsg.gemeente) schrijft hij: ick dancke Godt van de Engelsche sake ende wensde te vernemen een goet eynde — en maant hem nog eens aan tegen 't eind van den brief: lieve, vordert toch dat de Engelsche sake tot een eynde come.

³⁾ Woorden door hen van de Engelschen gebezigd in de circulaire aan de oudsten en leeraars der zustergemeenten.

⁴⁾ Later werden er door hem twee artikelen (het 19^e en het 22^e) tusschen ingevoegd, zoodat de Belijdenis toen 40 artikelen telde. Bij de nitgaaf in 1610(?) verklaarde hij dan ook in de voorrede: Dese corte Belijdeniase hadde ic eerstlyc geschreven ten versoecke ende ten dienste van etlycke Engelschen nyt Engelaent ghevlucht om der conscientie wille: ic hebbe daerna deselve wat vermeerderd. 't Is de Belijdenis, die later bekend werd onder den naam van Belijdenis van Hans de Ries en Lubbert Gerrits en, hoewel ze nooit eenig verbindend gezag onder de Doopsgezinden had, toch veler goedkeuring wegdroeg.

»der gemeeynte, als oock over 't fondament en de forme »van haer doop." De kerkeraad bevond niet »datter enich »verschil soo in 't een als int ander" tusschen hen en de Doopsgezinden was, deelde dezen uitslag mede aan de gemeente, gaf als zijn gevoelen te kennen, dat de Engelschen moesten aangenomen worden zonder doop, daar hun doop wèl en wettig was toegediend, en liet eenige weken daarna de broederen hoofd voor hoofd stemmen, waarbij bleek, dat de meesten, »alleen sommige uitgenomen" met het oordeel van den kerkeraad instemden. Deze echter achtte het raadzaam, nog vooraf de »naastgelegen mededienaren" d. i. de oudsten en leeraren van naburige Vereenigde Waterlandsche en Hoogduitsche gemeenten te raadplegen, en ontbood hen bij schrijven van 6 Mei 1610 ¹⁾ tegen den 23sten te Amsterdam, om een nader gesprek met de Engelschen te houden (waarbij men zich ter wille van dezen van 't Latijn zou bedienen) ²⁾ en tevens om onderricht en terechtwijzing, indien zij van een andere meening waren ³⁾. Scherp doen zij daarbij uitkomen, dat zij alleen den doop bedoelen »der- »gener die van haer predicker gedoopt zijn," want — »van »syn doop, daarmede hij hemselves gedoopt heeft (zeggen »zij) hebben wij selve een ander onderscheyt."

Er zijn slechts vier antwoorden op dit schrijven bewaard gebleven, maar drie daarvan luiden ongunstig. Vijf leeraars in Friesland verklaarden (15 Mei) ongeinzind te zijn tot overkomst en geen raad te willen geven, zonder ruggespraak met hun gemeenten en zonder de belijdenis der Engelschen te kennen ⁴⁾. Dirk Pietersz. te Hoorn maande aan (21 Mei) tot groote voorzichtigheid, omdat de vereeniging licht ande-

¹⁾ Deze datum blijkt uit het antwoord van Dirk Pietersz. te Hoorn.

²⁾ Zie het antwoord van Willem Janszoon, leeraar te Rijnsburg.

³⁾ Deze circulaire, waaruit ik hier enkele bijzonderheden ontleende (HS. op 't archief der Doopsgez. gem.), komt in een voortreffelijke vertaling voor bij Evans a. w. I p. 211. Alleen is 't onnauwkeurig, dat het woord Doopsgezinden daar is overgezet met Baptists, in plaats van met Mennonites of Teleiobaptists.

⁴⁾ De brief in 't Engelsch vertaald komt voor bij Evans a. w. I p. 214. De 16e regel aldaar moest echter luiden: Misfortune formerly ensued from our words also teaches us, for several times we have been etc.

ren van hen vervreemden en een scheuring veroorzaken zou; alleen Willem Jansz. te Rijnsburg bericht (18 Mei) dat er gevolg zal gegeven worden aan de uitnoodiging en Yeme de Rynck, de Harlinger leeraar, die den Frieschen brief mede onderteeekend had, voegde er een afzonderlijk schrijven bij, waarin hij zijn spijt betuigde over de weigering zijner medeoudsten om over te komen en zegt, nog wel te hopen, dat alles tot een goed eind zal gebracht worden ¹⁾. De Amsterdammers voldeden onmiddellijk aan den wensch der Friezen en zonden de Belijdenis van 38 artikelen, die nu in druk was verschenen ²⁾, hun toe maar — de Friezen bewaarden het stilzwijgen, en toen hun bij schrijven van 16 Juli binnen veertien dagen een antwoord werd afge-eischt, keurden zij op scherp toon (28 Juli) die overhaasting af, wilden zij al de gemeenten ook in Duitschland en aan de Oostzee in de zaak betrekken, wezen ze op de onlusten in eigen kring, verklaarden ze nog geen tijd te hebben gehad om de Belijdenis te lezen en zeiden ze van de Engelschen: 't is een volk met een »absurd warck, standt »ende dienst!" en van hun doop: »t is een noeyt gehoorde »sake, daerom willen dat in syn waerde laten ende ons aen »den Woorde Godes houden, daer wy op bescheiden zijn ³⁾."

Bij dezen stand van zaken moest de Amsterdamsche kerkeraad, hoe begeerig ook om de Engelschen als leden op te nemen, tot uitstel neigen. Was het dit uitstel (er waren nu reeds een en een half jaar verlopen sinds het

¹⁾ Ick voor mijn persone hadde wel geern de zake wat op een ander manyer gesien als dese, naemtlyck dat syselve getrocken hadden, om alle d'ynghen te hooren en zien, ofte soose nyet getrocken hadden, dat syt Ulieden hadden gantlyck in handen gestelt. — — Ick hoope dattet wel door overschryven ten goeden einde conde comen, soot Godt belieft.

²⁾ 't Waren nog altijd 38 artikelen. Immers in den brief luidt het: watt aengaset tversoeck, om onsen advijs ende proeve de ghy begheert over de gecomplicierde 38 geloofsarticulen, is vergeeffs enzv.

³⁾ Zie de Engelsche vertaling bij Evans a. w. I p. 217. De onzin in de laatste zinsnede der eerste alinea: Time will teach etc. is veroorzaakt door het niet verstaan van 't oorspronkelijke. Dit luidt: den tijdt sal leren. De commoditeit is bij velen noch niet anders geweest; *obiter*, eens gesien ende overlesen. Verwacht den tijdt: men heeft hier oick mede wat anders te doene.

eerste verzoek) dat eindelijk de Engelschen tot het besluit bracht, om zich terug te trekken? of bewoog hen daartoe de weigering ten aanzien van hun hooggeschaten leeraar, van John Smyth, wiens doop de kerkeraad niet voor wettig hield, al bestond er geen bezwaar tegen den doop van de anderen? Wij weten het niet. Dit alleen blijkt, dat John Smyth zelf en 13 anderen met hem hun handteekening onder de Belijdenis schrapten en dat er in de eerste jaren niets kwam van de gehoopte vereeniging. Toch bleef de verhouding tot de Doopsgezinden vriendschappelijk, zóó zelfs dat Smyth, nadat Hans de Ries en Lubbert Gerrits hun belijdenis, met een paar artikelen vermeerderd, op nieuw hadden uitgegeven, tegen een aanval van Hervormde zijde een breedvoerige verdediging daarvan opstelde, die nog in handschrift bestaat ¹⁾.

Voor 't overige vermeed Smyth zorgvuldig alle polemiek, behalve dat hij in 1610 een kort antwoord ²⁾ tegen het boek van Clyfton uitgaf. Er was anders aanleiding genoeg voor. In 1609 en 1610 had hij toch niet minder dan vijf persoonlijke aanvallen te verduren in even zooveel vlugschriften van Ainsworth ³⁾, Clyfton ⁴⁾, Johnson ⁵⁾, Bernard ⁶⁾ en zekeren J. H. ⁷⁾, vroeger reeds aangeduid. Maar Smyth

¹⁾ Op 't archief der Doopsgezinde gemeente. Ze is in 't Latijn gesteld en voorzien met een Hollandsche vertaling van de hand van den Doopsgezinden leeraar Reinier Wybrands. Hoezeer Smyth 't ook met het tusschen in gevoegde art. XIX eens was, dat de tegenstander voor Schwenckfeldiaansch verklaarde, is te zien uit zijn *Retraction of errors* p. VII: an other imputation is of some moment, that I should affirm Christ in the flesh to be a figure of himself in the spirit, and that men are not so much to strive about the natural flesh of Christ as about his spiritual flesh, and that the contention concerning the natural flesh of Christ is like the contention of the soldiers for Christ's coat. — It is the Spirit, that quickeneth, the flesh profiteth nothing.

²⁾ A reply to mr. R. Clyfton's Christian plea, aangehaald bij Hanbury a. w. I p. 272, maar waarvan zelfs Dexter geen exemplaar schijnt te kennen.

³⁾ A defence of the Holy Scriptures 1609, boven reeds aangehaald.

⁴⁾ A plea for infants 1610, evenzoo boven reeds genoemd.

⁵⁾ A brief treatise, waarover ik reeds vroeger handelde.

⁶⁾ Plaine evidences 1610, in den strijd met Bernard aangehaald.

⁷⁾ A description of the Church of Christ 1610, boven reeds besproken.

verdroeg dit alles en legde zich zelve het stilzwijgen op. »Zegt iemand,» zoo betuigde hij een paar jaar later kort vóór zijn dood in een afscheidswoord, eerst na zijn dood uitgegeven, »zegt iemand: waarom weerlegt gij die tegen- »schrften niet? mijn antwoord luidt: ik wil liever een einde »maken aan geschillen tusschen Christenen, dan ze te ver- »wekken of er meê vol te houden, vooral over 't geen alleen »de uitwendige inrichting der gemeente of de uiterlijke plech- »tigheden aangaat. Zelfs is het mij innig leed, dat ik zoo »lang mij daarmee vermoeid en mijn tijd daaraan besteed »heb. Ik verklaar gaarne, dat geen verschil van gevoelen »over bijzaken, zoo als alle dingen zijn, die de uitwendige »gemeente betreffen, mij de broederhand zal doen weigeren »aan eenig boetvaardig en geloovig Christen. Aan alle on- »eenigheden over de uitwendige inrichting der gemeente en »de uiterlijke plechtigheden maak ik van nu af met iedereen »een einde; van nu af ben ik besloten, mijn tijd te wijden »aan het voornaamste, dat ter behoudenis dient. Zonder »berouw, geloof, vergeving van zonden en wedergeboorte is »er geen behoudenis, maar er is behoudenis, zonder dat men »de waarheid bezit ten aanzien van al de uiterlijke plechtig- »heden der uitwendige gemeente. Verwijt iemand mij: gij »antwoordt hun niet, omdat gij niet kunt! ik antwoord: ik »heb den naam niet, dat ik daartoe niet in staat zou zijn. Maar »mijn tijd te besteden aan volledig antwoord op al die vragen »over de uitwendige gemeente, acht ik zonde, omdat ik dien »tijd beter besteden moet (de nood is mij opgelegd) en der- »halve word ik liever onbekwaam tot weerleggen geacht, »dan dat ik mij zou bezondigen tegen mijn geweten. Boven- »dien, antwoordde ik, 't zou maar verder twist tusschen »Christenen en Christenen verwekken!»

Toch was er één aanval, die zijn zachtmoedigheid op al te zware proef stelde: de aanval van zijn eersten doopeling, zijn veeljarigen vriend Tho. Helwys, die, niet tevreden met den banvloek tegen hem geslingerd, twee jaar later (1611) een geschrift volgen liet, overvloeiende van gal en bitterheid, dat hij aan Hans de Ries, Reinier Wijbrands en hunne

gemeenten gericht had ¹⁾. 't Was hem te veel: nu kon hij niet langer zwijgen. Maar de toon van zijn schrijven, de geest dien het ademt, de strekking die 't heeft, — hoeveel verschillen ze van vroeger! Hij erkent, dat hij vooral in de dagen, toen hij nog Brownist was, in blinden ijver al te voorbarig anderen veroordeeld en bijtende en bittere woorden tegen de Staatskerk gebezigd had; hij erkent door zijn heftig twistgeschrift de wet der liefde, de hoogste wet, overtreden te hebben en door God zelven geleerd te zijn, nu een wacht voor zijn lippen te stellen, opdat hij niet meer in die mate en op die wijze zondige ²⁾. In uiterlijke dingen of in bijzaken moge iemand van hem verschillen, — wie Jezus Christus erkent als eenigen Zaligmaker en met waarachtig berouw in Hem gelooft en in zijn wandel dat geloof aan den dag legt, — hem erkent hij gaarne voor broeder ³⁾. Hij verdedigt wel krachtig zijn gevoelen tegenover de meening van Helwys en weerlegt wel de verwijten, die deze hem deed, maar, wanneer hij denkt aan de oorzaak van hun verwijdering, aan die opvatting omtrent de bevoegdheid, om een gemeente te stichten en den doop te bedienen, dan roept hij uit: »laten wij toch niet twisten over de »munte, de dille en het komijn, maar laat ons de waarheid

¹⁾ Den uitvoerigen titel geef ik later; nu echter deze aanhaling van p. 85: *mr. John Smyth is fallen, denying the words of our Saviour Matth. XVIII: 20. And this man, like Balaam, hath consulted with you and hath put a stumblingblock before the people of God who were also enlightened; and so are many, as you know, fallen with him to the same sin and under the same condemnation.* Dat hij hem ook om die reden beschuldigde van sonde tegen den H. Geest deelde ik vroeger reeds mede.

²⁾ *In the days of my blind zeal and preposterous imitation of Christ I was somewhat lavish in censuring and judging others, and namely in the way of separation, called Brownism. — Generally, all those biting and bitter words, phrases and speeches, used against the professors of the land, I utterly retract and revoke, as not being of the spirit of Christ, but of the disciples, who would have called for fire and brimstone from heaven, which Christ rebuketh. — The contention hath broken the rules of love and charity, which is the superior law. — For my part, the Lord hath taught me, for hereafter shall I set a watch before my mouth, that I sin not again in that kind and degree.*

³⁾ *I must needs acknowledge him my brother.*

»vasthouden, de waarheid in berouw, in geloof, in weder-geboorte!» ¹⁾

Zóó schreef John Smyth in de laatste zeven weken van zijn leven ²⁾, terwijl hij van dag tot dag zijne krachten door de tering ³⁾ voelde wegzinken en zijn einde naderen. Zóó sprak hij nog twee dagen vóór zijn dood. »Ik wil nu »niet van twisten hooren», luidde zijn antwoord op de vraag van iemand, die hem ook thans nog op zijn sterfbed lastig viel met geschilpunten. Doch niet alleen hierin, niet alleen in zijn ootmoed, — ook in zijn gesprekken met vrouw en kinderen, in zijn vermaningen tot de gemeenteleden die hem bezochten, vooral in zijn onwrikbaar vertrouwen op God, aan Wien hij zich van ganscher harte overgaf en Wiens naam hij ook in het doodsuur dankend verheerlijkte, — was zijn sterven een evangelieprediking voor zijn gemeente, stichtend en heiligend en zeker meer aangrijpend, dan er ooit eene van hem uitgegaan was bij zijn leven.

Den 1sten September 1612 ⁴⁾ werd zijn lijk bijgezet in de Nieuwe Kerk. Zijn gemeente hield zich trouw bijeen en benoemde Thomas Pigott tot zijn opvolger ⁵⁾, die een waar-

¹⁾ In these outward matters I dare not any more contend with any man, but desire that we may follow the truth of repentance, faith and regeneration, and lay aside dissension for mint, comine and anniseed.

²⁾ Zie Life and death of John Smyth achter de Retraction of errors p. XIV: it pleased the Lord at the length to visit him with sickness and with a disease whereby he perceived, that his life should not long continue; yet remaining about seven weeks, during the which space he behaved himself christianlike, examining his life, confessing his sins, praying for patience, having always confidence in the mercy and favour of the Lord towards him in the end.

³⁾ Bradford Dialogue by Young p. 451: mr. Smyth lived not many years after, but died there of a consumption, to which he was inclined, before he came out of England.

) Grafboek der Nieuwe Kerk op 't jaar 1612: Betaeldt den 9 September. Meester Jan Smidt after int groote backhuys, is begraven den eersten September.

⁵⁾ Geheel onjuist is de bewering van Joseph Ivimey, History of the English Baptists from 1610 till 1700 (1814) vol. II p. 505: on the death of mr. Smyth the care of the church was committed to mr. Helwisse and soon after they returned to London, from an idea that they had done wrong to fly from persecution. Hij schreef naar gewoonte Crosby na, die dezelve vergissing began had, a. w. I p. 269.

dige hulde aan zijn nagedachtenis bracht door de uitgaaf van zijn laatste werk: *Retraction of errors and confirmation of the truth*, waaraan hij een voorrede, een kort levensbericht en een belijdenis van John Smyth in 100 artikelen toevoegde ¹⁾. Deze belijdenis onderscheidt zich in de hoofdzaken niet van de eerste door hem ingeleverde, toen hij een vereeniging met de Doopsgezinden zocht, en komt dan ook overeen met de Belijdenis van Hans de Ries en Lubbert Gerrits, die hij onderteevende, maar is vooral karakteristiek door de scherpe bewoordingen, bij de uiteenzetting van de leer der voorbeschikking gebezigd (art. XXV en XXVI):

»Dat Godt voor de grontlegginge des werelts heeft geordineert, dat den wegh des levens ende der salicheyt in Christo soude bestaen ende dat hy voorsien heeft, wie daernaer trachten wilde; daerentegen heeft hij geordineert den wegh des verdervens te bestaen in onboetveerdicheyt ende ongelovicheyt, ende dat hy oock heeft voorsien degene, die daernaer trachten wilden. Dat gelijck niemant sijn kint en teelt tot de galge noch geen pottelbacker geen pot en backt om te breecken, soo oock Godt en predestineert oft schept niemant totte verdoemenisse" ²⁾.

Ook hierin vereerden Pigott en de zijnen de nagedachtenis

¹⁾ 't Is dit boekje, waarover ik bij 't begin van dit opstel sprak: het scheen tot op 1871 geheel verloren, toen Dexter een exemplaar in de boekery van York Minster vond. De titel der Belijdenis luidt: Propositions and conclusions concerning true Christian religion, containing a confession of faith of certain English people, living at Amsterdam, — soms korter aangeduid als Confession of the remainder of mr. Smyth's company. Crosby a. w. I p. 271 verwacht haar met de Belijdenis van Helwys, die tot titel heeft: A declaration of the faith of English people remaining at Amsterdam in Holland, — een verwarring, die ook bij latere schrijvers o. a. bij Underhill, Tracts 179 nt., Hanbury a. w. I p. 179 tot veel vergissingen aanleiding gaf. Zelfs Barclay a. w. p. 96 nt. denkt nog te onrechte, dat de gemeente, die Smyth's Belijdenis uitgaf verschildte van de gemeente, die zich later met de Doopsgezinden vereenigde.

²⁾ De Engelsche belijdenis heeft deze artikelen in omgekeerde orde, maar ik volgde den Hollandschen tekst, voorhanden op 't archief der Doopsgezinde gemeente. Naar dien tekst, door een andere rangschikking 102 artikelen tellende, werd de Engelsche vertaling gemaakt, die bij Evans a. w. I p. 257 afgedrukt is. Daar Barclay den Engelschen druk in 't licht gaf, achtte ik het onnoodig deze Belijdenis in de bijlagen op te nemen.

van Smyth, dat zij op de bedekte verwijten van Helwys ¹⁾ en op de scherpe, soms hatelijke weerlegging van Robinson ²⁾ het zwijgen bewaarden, en dat zij een zeer vriendschappelijke betrekking onderhielden met de Vereenigde Doopsgezinden.

Welhaast leidde die vriendschap tot nieuwe pogingen van vereeniging. Inderdaad de eenige reden van bezwaar aan de zijde der Doopsgezinden, namelijk de zelfdoop van Smyth, was nu door zijn dood opgeheven. Het aanzoek der Engelschen vond dan ook den 6den November 1614 gereeden ingang bij den kerkeraad, die het Zondag daaraan (9 November) der broederschap in »bedencken gaf, opdat een »ygelyck, die eenige wichtige oorsaken tot behinderinge van »sulcx hadde, dat binnen drie weecken den dienaren mochte »aendienende ende bekend maecken.” ³⁾ Niemand bracht eenige bedenking in, ook niet na een nadere oproeping den 18den Januari 1615 gedaan, waarbij de kerkeraad tevens afkondigde dat, indien er geen verhindering kwam, de vereeniging Woensdag den 21en, ter gelegenheid dat Hans de Ries den doop aan eenige aankomelingen bediende, zou doorgaan. Maar.... laat mij den verderen gang der zaak meêdeelen met de eigen woorden van den leeraar Reinier Wijbrands, die er getuige van was: »den 20en Januari anno 1615 sijn de »Engelschen int backhuys, soe mannen als vrouwen omtrent

¹⁾ In zijn *Mistery of iniquity*, 1612.

²⁾ Of religious communion private and public — as also a survey of the confession of faith, published in certain Conclusions by the remainders of mr. Smyth's company, 1614. Zie Works III p. 91 sqq. vooral p. 237—279. Hoe hatelijk nu en dan de toon wordt, blijkt o. a. uit zijn spot met de eerbiedige liefde aan John Smyth toegedragen p. 271: but lo! here another mischief; the perswasion of perfection in holiness, which these men would also have us think mr. Smyth had attained a little before his death. And it made well for the credit of the doctrine, that he did not survive: for then the imperfections of his life would have discovered the error of the doctrine. Yea, verily, if this were his faith here published, it is too evident how far he was from perfection.

³⁾ Dit en de volgende bijzonderheden zijn ontleend aan 't Memoriael van de handelingen in de Gemeente (gemerkt A) en Memoriael van de handelingen bij de Dienaren n°. 1612 (gemerkt B), beiden geschreven door Reinier Wijbrands, leeraar bij de Vereenigde Doopsgezinde gemeente (en op haar archief berustende); 't eerste op 1°. 12 en verv., het tweede (ongepagineerd) op 1°. 13 en 14.

»30 personen, by ons Dienaren in onse Spycker ontboden
 »en gecomen synde ondervraecht: 1°. oftse noch in dat
 »voornemen om met onse gemeente te vereenigen onver-
 »andert stonden? daerop sy antwoorden: jae. Ten 2^e. oftse
 »in 't verstant van de leerpunten en bekentenis des ge-
 »looffs, diese schriftelyk met handen onderteeckent hadden,
 »alle met ons oock noch eenich stonden? daerop sy ver-
 »claerden, datse soe stonden, behalven eenige weynige, on-
 »trent 4, die in eenige dingen niet vast gingen, maer wel
 »een ander insien hadden, als voornamelyck in 't ampt der
 »overheyt en 't eedtsweeren, twelck genoemt worden, maer
 »wilden haer neffens d'anderen vreedtsaem dragen en niet
 »tegenspreecken. By ons is gepresenteert: men wilde alle
 »die, die met ons eenig stonden, aennemen en d'andere
 »laten staen, totdat se haer wat beter bedacht en met ons
 »eenich vinden conden. Hierop hebben sy haer met mal-
 »canderen beraden en voor antwoord gegeven, datse haer
 »van malcanderen niet separeren conden, maer d'eene by
 »de andere blijven wilden en tegelyck aengenomen worden
 »oft blijven staen, alsoe haere broederen, all warens haer
 »wat ongelyck, door de lyeffde wel verdragen conden. Wy
 »ous daerop beraden hebbende met malcanderen, hebben tot
 »antwoord gegeven, dat wy alsvooren presenteerden, alle die
 »te willen aennemen, die met ons eenich stonden in de
 »punten der leere, maer haer alle met malcanderen aen
 »te nemen, die met ons eenich en niet eenich waren, daerin
 »vonden wy ons beswaert ende en dorsten sulcx niet doen,
 »maer wilden ons daerover met onse broederen bespreecken
 »en haer daerover bescheyt laeten weten, want wy onse
 »broederen niet anders hadden laten weten, dan datse alle
 »in de stucken der leere met ons eenich waeren, gelyckse
 »de bekentnisse des gelooffs met haer handen onderteeckent
 »hadden. En daerop syn wy, met droeffheyte van veelen on-
 »der haer, op dien avont van malcanderen gescheyden. Des
 »daechs daeraen. wesende den 21^{en} Jan. smorgens vroeg,
 »synse tot ons gecomen met bescheydt, datse haer alle den
 »nacht onder malcanderen besproken hebbende beraden had-
 »den, alle in de vereeniging met ons voort te gaen, die

»haer eenich met ons vonden, alsose vernomen hadden dat
 »haer de andere daeraen niet ergeren souden, maer tot de
 »vereeniginge rieden, daerse het contrarie van besorcht
 »hadden. Is derhalven sulcx na den doope dergenen, die
 »gedoopt souden worden, geschyet en syn, in openbare ver-
 »gaderinge, sonder doope, in onse gemeenschap aengenomen.
 »Godt wilse daerin behouden tot salicheyt! Amen.”

Ook na deze vereeniging bleven echter de Engelschen hunne afzonderlijke godsdienstoefeningen in 't bakhuis houden, ¹⁾ waar in 't Engelsch gepreëkt werd. Zelfs werd nog den 8en Juni 1620 hun leeraar Thomas Pigott ²⁾ door Reinier Wijbrands en zijn medeoudste Pieter Andriesz. Hessel-ling tot den vollen dienst bevestigd, d. i. gemachtigd tot het bedienen van doop en avondmaal, terwijl hij vroeger alleen als prediker optrad. Er komen dan ook tot 1637 voorbeelden van voor, dat in hun vergaderplaats de doop werd bediend. De gemeente had derhalve in sommige op-
 zichten een afzonderlijk bestaan, maar was toch ten nauwste met de Doopsgezinden vereenigd. Hare doopelingen en nieuw aangenomen leden werden terstond aangemerkt als leden bij de hoofdgemeente; wie ondersteuning behoefden genoten ze van haar, maar ook op hen, die zich misdroegen, paste zij de kerkelijke tucht toe; zelfs voorzag zij in 't onderhoud van het kerkgebouw ³⁾. Toen evenwel in 1639 ⁴⁾ Thomas Pigott gestorven was, achtte de kerkeraad 't behoud eener

¹⁾ Na den dood van Jan Munter bleef zijne weduwe 't aan de Engelachen verhareen.

²⁾ Hij was het en niet Thomas Denys, zoo als gegist werd Evans a. w. II p. 25 nt., die in een brief van 18 Nov. 1626 als medeleeraar van John Murton genoemd wordt.

³⁾ Ik maak dit op uit een post in de administratieboeken der Doopsge. ge-
 meente: 26 September 1619, betaelt aen arbeysloon int Backhuys.

⁴⁾ Waarschijnlijk, want volgens een Schultboek der Doopsgezinde gemeente gaf Sara van Tongerloo, de weduwe van Jan Munter, in 1639, in aflossing eener hypotheek, waarvoor het Bakhuis verbonden was wegens een nog niet uitgekeerd legaat van f 4000, door Jan Munter aan de Doopsgezinde gemeente vermaakt, o. a. een 4 pCts. rentebrief af op Thomas Pigott, en den 16den Augustus van dat zelfde jaar wordt zijn vrouw Aaltje (Alice) in een kwijt-
 scheldingsbrief van een huis, waarvan zij medeëigenares was, *weduwe* genoemd.

afzonderlijke vergaderplaats niet langer noodig en besloot de Engelsche preek af te schaffen. De Engelschen en hunne kinderen verstonden nu genoeg van de landstaal, om de godsdienstoefeningen in de gewone kerk der Doopsgezinden bij te wonen. Zelfs hadden in den loop der drie laatste jaren acht hunner aankomelingen zich voor den doop aangemeld bij de Hollandsche leeraren, tegen één bij Pigott. De Engelsche afdeeling der gemeente werd alzoo opgeheven, — echter niet zonder dat de kerkeraad een van hare aanzienlijkste leden dr. Joseph Drewe ¹⁾ den 8sten Juli 1640 tot leeraar benoemd had, die evenwel »sorgde dattet niet »wel gaen sou met zijn spraek” d. i. met zijn uitspraak, »omdat hij het Engelsch gewent was.” De woningen tegenover de vergaderplaats bleven in gebruik bij de Pigotts, de Arinfields, de Drewes, de Dragons, de Hodgkins, maar kwamen de eene na de andere, 11 huizen met 23 woningen (nog altijd het Bakhuis genoemd) gedurende de tweede helft der zeventiende eeuw in 't bezit der Doopsgezinde gemeente, die ze eindelijk in 1709 verkocht ²⁾. Ze zijn nog altijd te vinden in een der wonderlijkste en smalste stegen dezer stad, ten deele overwelfd en met vijf scherpe hoeken of krommingen slingerende langs en over het vroeger aangeduide plaatsje tusschen Rembrandtsplein en Paardenstraat. Wel terecht draagt die steeg naar hare vroegere bewoners den naam van Engelschen-steeg. Een halve eeuw geleden wist de volksverlevering, 't geen alle stedebeschrijvers lang vergeten waren, nog te verhalen, dat daar eenmaal eene Engelsche kerk gestaan had ³⁾.

¹⁾ Hij was misschien de zoon van John Drewe, die tegelijk met Thomas Jessop en de vrouw van Helwys 26 Juli 1607 in Engeland als Brownist voor 't gerecht werd gedaagd (Waddington a. w. p. 163), en wiens dochter Febe in 1639 hier den doop ontving.

²⁾ Ze brachten op 6020 gulden, 15 stuivers, 4 penningen.

³⁾ J. ter Gouw, Amsterdam 1858 bl. 58 (die 't als kind van zijn grootvader vernam): „in den zuidoostelijken hoek van de Botermarkt ziet men een naauw

Wat was er intusschen geworden van Thomas Helwys en zijn negen aanhangers? Ze hadden nooit den banvloek over John Smyth met de zijnen ingetrokken en zich dus voor altijd moeten spenen van 't gebruik hunner oude vergaderplaats (het Bakhuis), die in 't bezit van de tegenpartij, van de meerderheid bleef. Van Maart 1609 tot in den loop van 1611, twee-en een-half jaar lang ongeveer, hielden zij hunne samenkomsten en vierden zij elken Zondag het avondmaal, waarschijnlijk ten huize van een der leden. Helwys bekleedde daar de eerste plaats en deed zich in 1611 ook als schrijver kennen, eerst (naar ik gis) door een Kennisgeving en vermaning aan de Doopsgezinde gemeente gericht, vervolgens door een Belijdenis, daarna onder dagteekening van 2 Juli 1611 door een Kort en duidelijk bewijs uit Gods Woord, dat Zijn raadsbesluit niet de oorzaak is der zonde en der verdoemenis.

In bedoelde kennisgeving, 94 blz. in 16° groot, oorspronkelijk in 't Hollandsch geschreven voor de gemeenten van Hans de Ries en Reinier Wijbrands maar in 't Engelsch uitgegeven ¹⁾, zocht hij zijn meening over vier geschilpunten met de Doopsgezinden te betoogen. In de eerste plaats bestreed hij 't gevoelen van sommigen hunner over de herkomst van het vleesch van Christus; in de tweede hunne minder strenge opvatting en viering van den sabbat; vervolgens ontkende hij, dat in heilige dingen de zoogen. *successio apostolica* bestaan zou en aan iemand eenige voorrang toekwam; eindelijk verdedigde hij 't geoorloofde van 't bekleeden van het overheidsambt voor den Christen ²⁾.

en krom steegje, dat de Engelsche steeg heet. Ook hier hebben Engelsen eenmaal kerk gehouden, en wel kwakers." 't Laatste is onnauwkeurig. De gemeente die hier vergaderde was de moeder van de broederschap der Baptisten.

¹⁾ De titel luidt: An advertisement or admonitions unto the congregations which men call the New Fryslers (Freewillers?) in the Lowe Countries. Written in Dutch and published in Englis. Wherein is handled four Principal Points of Religion etc. After these followes certain Demandes concerning God's Decree of Salvation and Condemnation. Prov. I. 8, XXIX: 1, Printed 1611. Het boek is opgedragen aan „Hans de Ries, Reynier Wybranteen and the congregations whereof thy are” en de opdracht is onderteekend: Thomas Helwys.

²⁾ De korte opschriften zijn: 1 that Christ took his flesh of Marie, having a

Misschien voegde hij bij dit geschrift een nieuwe uitgaaf zijner Belijdenis ¹⁾, nu in 27 artikelen en met opmerkelijke weglatingen, uitbreidingen, veranderingen. In plaats van de stellige ontkenning der erfzonde, treedt nu de verklaring (art. IV): de menschen zijn van nature kinderen des toorns, in ongerechtigheid geboren en in zonde ontvangen, wijs in het kwaad, maar zonder kennis van het goede ²⁾. De vrije wil nogtans, de algemeenheid der genade en de mogelijkheid, dat de heiligen uit den genadestaat vallen, wordt gehandhaafd. Het artikel (XVII) over de kerkelijke tucht, waarbij de voorafgaande vermaning van de gemeente naar gewoonte vermeld wordt, heeft het opmerkelijke toevoegsel: »en derhalve is niet het begaan van eenige zonde, maar »de weigering om de vermaning der gemeente op te volgen oorzaak, dat iemand wordt afgesneden van de gemeente'' ³⁾. Te vergeefs zoeken wij hier naar het ruime artikel over de *adiaphora* van de oude Belijdenis (aldaar art. XVII), maar daarentegen vinden wij hier geheel nieuwe verklaringen over het recht, om een gemeente te stichten en de plechtigheden te bedienen (XI), over de onderlinge betrekking van verschillende gemeenten en hare dienaren (XI, XIX, XXI, XXII), over den bijbel als richtsnoer des geloofs (XXII) en een opzettelijke verdediging, dat het bekleeden van een overheidsambt en het afleggen van een eed ⁴⁾

true earthlie, naturall bodie, 2 that a Sabbath or day of rest is to be kept holy everie first day of the weeke, 3 that ther is no succession nor privilege to persons in the holie thinges, 4 that magistracie, being an holy ordinance of God, debarreth not any from being of the Church of Christ. Deze laatste bewering omtrent het overheidsambt komt woordelijk terug in art. 24 der aanstonds te noemen Belijdenis.

¹⁾ A declaration of the faith of English people, remaining at Amsterdam, afgedrukt bij Crosby a. w. II, vol. n°. 1 in appendice en herdrukt onder de Confessions, die de Hansard Knolly's Society uitgaf p. 8—10. Ik gebruikte den tekst van Crosby. De *oudste* recensie dezer belijdenis gaf ik in bijlage IV.

²⁾ Men are by nature the children of wrath, born in iniquitie and in sin conceived, wise to all evil, but to good they have no knowledge.

³⁾ And therefore not the committing of sin doth cut off any from the church, but refusing to hear the church to reformation.

⁴⁾ That it is lawful in a just cause, for the deciding of strife, to take an oath by the name of the Lord.

voor den Christen geoorloofd is, — dit laatste natuurlijk in tegenstelling met het gevoelen der Doopsgezinden.

Het vijfde artikel der Belijdenis, handelende over de verkiezing en verwerping, had in Engeland aanleiding gegeven tot tegenwerpingen, die Helwys trachtte te weerleggen in het derde door mij genoemde geschrift ¹⁾, dat hij den 2den Juni 1611 aan lady Bowes opdroeg. Daarin zocht hij aan te toonen, hoe 't onmogelijk was dat God, die Adam een vrijen wil had gegeven, om van de verboden vrucht niet of wél te eten, hem zonder inbreuk te maken op dien vrijen wil vóórverordend zou hebben ten leven of ten doode, zoodat de oorzaak van den dood niet kan gelegen zijn in een *decretum* van God, maar alleen het gevolg is van Adams zonde ²⁾.

. Doch levendiger dan de diepzinnige leer der voorbeschikking hield in de laatste helft van 1611 een andere vraag Helwys en de zijnen bezig, de vraag: of het wel geoorloofd is in tijden van godsdienstvervolging te vluchten? Misschien gaven de geruchten, die uit Engeland overkwamen, er aanleiding toe. Daar toch waren de mannen der Staatskerk in

¹⁾ A short and plaine prooffe by the Word and workes of God, that Gods decree is not the cause off anye Manns sinne or condemnation, and that all Men are redeemed by Christ. As also that no Infants are condemned. Col. II: 8, Psalm CXIX: 118. Printed 1611, 8° pp. 288. Volgens Prof. Whitsitt komt de druk zóó zeer overeen met dien van Helwys later geschrift, *Mystery of iniquity*, in 1612 te Londen uitgekomen, dat hij dit boek van dezelfde pers afkomstig acht. Evenwel daaruit af te leiden, dat Helwys in Juni 1611 reeds Amsterdam verlaten had, dunkt mij voorbarig, omdat de Engelschen, hoewel hier te lande woonachtig, gedurig door tusschenkomst hunner vrienden hun werken te Londen lieten drukken. Uit een brief opgenomen in Chr. Lawne's *Prophane schism* p. 56 blijkt, dat hij nog den 8en Juli 1611 met zijn negental te Amsterdam was, want daar wordt gezegd, dat er toen drie gemeenten van Engelsche Doopsgezinden te Amsterdam waren: mr. Smyth, an Anabaptist of one sort, and mr. Helwise of another, and mr. Busher of another.

²⁾ In de opdracht: that God giving Adam freewil and power in himself not to eate of the forbidden fruit and live, or to eate and dye, could not in his eternal decree ordayne or appoint him to life or death, for then had his freewil bene overthrowne; and if Adam had not eaten and sinned (which was in his owne power) then had not death entred. Therefore God did not decree that death should enter, and then Gods decree is not the cause of anie mans condemnation.

nieuwe woede ontvlamd tegen andersdenkenden en hadden ze Bartholomew Legate en Eduard Wightman in hechtenis genomen en ter dood veroordeeld, die beiden na langdurige gevangenis op den brandstapel zouden sterven ¹⁾ (18 Maart en 11 April 1612). Hoe dit echter zij, of de vervolging in Engeland er deel aan had, al dan niet, de vraag: is de vlucht en derhalve ons verblijf hier te lande wel te rechtvaardigen voor 't geweten? deed zich op, telkens dringender, telkens ernstiger ²⁾. Wel had men vroeger ter verdediging op het woord van Jezus tot de apostelen gewezen: wanneer zij u dan in de eene stad vervolgen, vliedt in de andere, (Matth. X: 23), — maar heeft dit voorschrift niet een anderen zin? Zoo niet, dan hebben al de apostelen en de martelaren het overtreden, die immers niet gevlucht zijn om zich te redden! Doch neen, niet dezen zin heeft het: vlucht voor uw lijfsbehoud, maar: vliedt of gaat naar eene andere stad om 't evangelie te prediken. Terzelfdertijd immers gaf Jezus 't bevel (vs. 10): zoo iemand u niet zal ontvangen, noch uwe woorden hooren, uitgaande uit dat huis of uit die stad, schudt het stof uwer voeten af. »Is het dus niet meer »dan tijd,” vraagt Helwys, »Amsterdam en Leiden te verlaten, die ons woord niet aannemen, noch ons anders ontvangen, dan zij Turken of Joden doen? De gevolgen onzer »zonde in dit opzicht,” vervolgt hij, »blijven niet uit. Velen, »die reeds in groote mate de liefde tot de wereld verzaakt »hadden, hebben nu, overgebracht naar vreemde landen, de »wereld weêr leeren najagen, om het dagelijksch brood te »verdienen; de oude ijver is verkoeld, de eerste liefde geweken. Hoe veel beter ware 't voor hen geweest hun leven »voor de waarheid te geven in hun eigen vaderland! Maar »dat, ja dat willen wij nu doen. En niemand meene,” zoo besluit hij, »dat wij niet inzien welk een taak, welk een »krijg wij daarmede aanvaarden of dat wij niet nederzit-

¹⁾ Neal a. w. I p. 455, 456, Crosby a. w. I p. 107 en 108 en andere schrijvers van Engelsche kerkgeschiedenis.

²⁾ 't Volgende, nu en dan woordelijk, is ontleend aan T. Helwys, A short declaration of the mystery of iniquity, 1612, p. 210—212.

»tende de -kosten en het gevaar berekend hebben, en denkt
 »evenmin, dat wij onze eigene onbekwaamheid en zwak-
 »heid niet diep zouden gevoelen om te beginnen en te
 »volharden, maar in dit alles hopen en wachten wij op
 »wijsheid en sterkte en hulp van den Heer, die machtig is
 »ons staande te houden en zijne kracht openbaren zal in
 »onze zwakheid."

Waarlijk, zulk een besluit verdiende de schampere aanmerking van Robinson ¹⁾ niet, dat Helwys en zijn volkje te Amsterdam nooit over het ongeoorloofde van hun vlucht zich zouden hebben bekommerd, indien 't hun daar zóó naar den vleesche gegaan was, als zij wel begeerden!

Nog eer het jaar 1611 ten einde was, waren Helwys en zijn negen aanhangers in Engeland teruggekeerd. Kleine, schamele kudde, wat zou zij vermogen? zal ze zich stil houden, om 't scherpziend oog der vervolgers indien mogelijk te ontgaan? 't is er wel verre van af. Nauwelijks zijn zij te Spittfield gevestigd, of Helwys legt een uitvoerig geschrift van 212 bldz. (16⁰) ter perse: Over de verborgenheid der ongerechtigheid ²⁾, waarin hij den jammerlijken toestand van 't godsdienstig leven bloot legt, de profetie van het tweede Beest in de Openbaring toepast op de Staatskerk van Engeland, 's konings plichten en rechten omschrijft en de dwalingen, zoowel der Puriteinen als der Brownisten, ten aanzien van de staatsmacht in 't licht stelt. Niet genoeg: aan den koning zelve zendt hij een exemplaar van dit werk met een eigenhandig onderteekenden brief ³⁾. 't Bleek ook nu weér, dat het geluk de stoutmoedigen begunstigt: althans Helwys ondervond geen leed. Zijn kleine kring breidde zich uit, misschien ook wel onder de afstam-

¹⁾ Works III p. 159: neither is it likely, if he and the people with him at Amsterdam could have gone on comfortably, as they desired, that the unlawfulness of flight would ever have troubled him. De weérlegging van Helwys gevoelen neemt bij hem 't geheele chapter III in van zijn werk On religious communion. Vgl. nog over deze meening een pamflet, waarvan Waddington a. w. p. 197 uitvoerig verslag geeft.

²⁾ A short declaration of the mistery of iniquity. Jer. LI: 6, Hos. X: 12.

³⁾ 't Exemplaar met den brief berust nog op 't Britsche Museum.

melingen dier Nederlanders, voorstanders van den doop op belijdenis, die naar Engeland waren gevlucht, om de vervolging onder Karel V en Filips II te ontgaan, en reeds menig martelaar aan de brandstapels van Smithfield geleverd hadden, maar toch altijd nog in 't verborgene voort bleven bestaan¹⁾, aan hun overtuiging getrouw. Leonhard Busher, een Londensch burger, maar een tijd lang uitgeweken naar Amsterdam, waar hij aan 't hoofd stond van een kring van gelijkgezinde Teleiobaptisten²⁾ en nu in Londen teruggekeerd, sloot zich bij de gevoelens van Helwys aan, zoo als

¹⁾ De reeks der Doopsgezinde martelaren in Engeland opent 25 Mei 1585 met 19 mannen en 6 vrouwen, allen uit Holland (Stowe, Chronicle p. 571); in 1538 (niet 1528, zoo als d'Anvers, p. 306 heeft, die door velen werd nageschreven) volgden er 6 (Stowe, p. 576) weêr uit Holland, misschien overgekomen met Anna van Cleve (Fuller, Church History, V p. 229). Tegen 16 mannen en 15 vrouwen „coming out of outward ports into this realm” werd in 1589 het banvonniss uitgesproken; zij gingen terug naar Delft, waar zij den marteldood vonden. Joris van Parijs, een Hollander, werd 24 April 1551 verbrand. Volgens een decreet van Elizabet (1561) moesten binnen twintig dagen, op straf van gevangenis en verlies van goederen, het land ruimen: the Anabaptists and such like heretics, which had flocked to the coast-towns of England from the parts beyond the seas, under colour of shunning persecution and had spread the poison of their sects in England. Een geheele gemeente van Doopsgezinden werd op Paschen 1575 te Aldgate ontdekt en verstrooid (Stowe, p. 679, Evans a. w. I p. 151—165). Nog twee jaar later: the Dutch Anabaptists held private conventicles in London and perverted a great many. Collier Church-history II, p. 517. 't Kan zijn, dat er onder de vijfhonderd Anabaptisten in ééne Engelsche stad, van wie Hugh Latimer spreekt (Lentsermons preached before king Edward VI; uitg. der Parker-Society Vol. V p. 151) geboren Engelachen waren, maar anders komen er onder de Anabaptisten (ik zonder alleen uit Jane Boucher van Kent, die 2 Mei 1550 den marteldood leed en *misschien* Robert Cooke, zie Strype Eccl. Mem. II p. 71) enkel Nederlanders voor. Terecht zeide daarom Fox in zijn brief aan Elizabet: there are some Anabaptists here in England, though not English, but come hither from Holland, — and we have great reason to give God thanks on this account, that I hear not any Englishman, that is inclined to this madness. Later werd de naam Anabaptist een algemeene scheldnaam voor iederen ketter bijv. aan Familisten en in 1589 en 1608 zelfs aan Brownisten gegeven (W. Jones, History of the Baptists achter Neal's Puritans III p. 345; en Waddington a. w. p. 166). De bewering der Baptisten, dat er vóór die overkomst van Nederlandsche Doopsgezinden reeds voorstanders van den doop op belijdenis in Engeland waren, mist allen grond.

²⁾ Reeds vermeldde ik dat Chr. Lawne Prophane schism p. 56 dit bericht. Van elders is er niets over bekend.

hij toonde in een voortreffelijk geschrift over Godsdiensvrede in 1614 den koning aangeboden ¹⁾. In ditzelfde jaar had Helwys den vroeger reeds vermelden aanval van Robinson te verduren en van nu af verdwijnt zijn naam, om plaats te maken voor dien van zijn medestander John Murton. Het geeft grond tot het vermoeden, dat hij omstreeks dezen tijd stierf ²⁾, maar zijn geest bleef voortleven.

Murton deed zijn meer dan gewone gaven als schrijver kennen eerst (1615) in een tractaat over godsdiensvervolging ³⁾, daarna (1620) in een geschrift over de voorbeschikking ⁴⁾ en een uitvoerig adres aan den koning om vrijheid van godsdiens ⁵⁾, terwijl nog lang na zijn dood een opstel van zijn hand werd gevonden, onder den titel: De kampioen der waarheid ⁶⁾, dat door de zorgen der Baptisten het licht zag.

¹⁾ Religions peace or a plea for liberty of conscience. 't Werd veelmalen herdrukt, 't eerst door Henry Burton in 1646 (pp. 38 in 4°), die den naam van den schrijver bekend maakte; 't laatst door de Hansard Knolly's Society in de Tracts, p. 1—81.

²⁾ Brooke, Puritans II p. 282 stelt zijn dood „most probably about the year 1620”; R. Ashton in Works of Robinson III p. 156 nt. op 't jaar 1620. Crosby a. w. I p. 275 zegt: how long mr. Helwys lived and continued the elder of this church of Baptists at London, I can not find. Ook E. B. Underhill van geschriften in 1615 sprekende (Tracts on liberty p. 89) merkt terecht op: it is a question whether mr. Helwys was living at the time of their publication. Evans a. w. I p. 226: of his death we know nothing.

³⁾ Persecution for religion judgd and condemned, in a discourse between an Antichristian and a Christian. 't Is wel niet zeker dat Murton de schrijver was, maar zeker kwam dit geschrift uit zijn gemeente, daar er een beroep op de belijdenis van Helwys in voorkomt. Underhill, Tracts, p. 89 wijst op de overeenkomst van stijl en strekking met het tractaat over de voorbeschikking; Dexter kent het aan Murton toe in zijn Bibliogr. lijst n. 486. Veelmalen werd het tractaat herdrukt, 't laatst door de H. Kn. Society in de Tracts on liberty of conscience.

⁴⁾ A description of what Gad hath predestinated concerning man. in 16° pp. VIII en 176. Dat John Murton er de auteur van was, zegt Robinson uitdrukkelijk, Works I p. 269.

⁵⁾ A most humble supplication of many of the kings Majestys loyal subjects — who are persecuted only for differing in religion. In den herdruk bij Crosby a. w. II in appendice p. 10 bealaat het 41, in dien der Hansard Knolly's Soc. (Tracts) 42 bladz. 8°. Dat het van Murtons gemeente afkomstig was is duidelijk, maar daarom mogen wij 't ook aan haar voorganger toeschrijven.

⁶⁾ Truths champion. Men vond het handschrift bij 't afbreken van een ouden muur te Colchester. Crosby a. w. I p. 277, vgl. Neal a. w. III p. 269.

Bij zijne ijverige werkzaamheid verwondert het ons niet, dat zijn gemeente in Newgate ¹⁾, hoewel ze door de Staatskerk hevig vervolgd werd en aan innerlijke onlusten leed ²⁾, omstreeks 1626 reeds 150 leden telde en in betrekking stond met vier andere gemeenten van gelijkgezinden te Lincoln, Sarum, Coventry en Tiverton ³⁾. Trouwens reeds twee jaar vroeger (1624) hadden Dod en Cleaver 't noodig geacht een opzettelijke verdediging van den kinderdoop te schrijven, om hun landgenooten van den overgang af te schrikken. Te vergeefs! gedurig won de doop op belijdenis nieuwe voorstanders. Ook uit de oude Independentengemeente van Henry Jacob te Londen ⁴⁾, namen velen dien aan en scheidden zich onder hun leeraar John Spilsbury van de overige Independenten af, 12 September 1633. Anderen ⁵⁾ volgden dit voorbeeld, en zóó zou eerlang in Engeland een talrijke broederschap ontstaan zijn, geheel overeenstemmende met de Doopsgezinden hier te lande ⁶⁾ en hun wijze van doopbe-

¹⁾ Dat zij daar vergaderden vermeldt in 1645 't pamflet *Truth's victory*, p. 19: *some thirty years ago mr. Morton, a teacher of a church of Anabaptists in Newgate.*

²⁾ Zestien leden met Elias Tookey aan 't hoofd werden uitgebannen. Nadere bijzonderheden blijken uit brieven in 1624 en 1625 tusschen hen en de Vereenigde Doopsgezinde gemeente gewisseld en nog op haar archief voorhanden.

³⁾ Deze vijf gemeenten schreven den 12den November 1626 een brief aan de Amsterdamsche Doopsgezinden, dien zij door twee gecommitteerden lieten overbrengen, om zich geheel met hen te vereenigen. De vereeniging stuitte af op de oude geschilpunten: 't gevoelen over den eed, het overheidsambt en het wapendragen; het wekelijksch vieren van 't avondmaal en 't recht van elken roeder tot bediening der sacramenten, bij afwezigheid van den leeraar; eindelijk ten deele ook de meening over de menschwording. Het antwoord op den brief is van 26 November en in verband daarmede staat nog een brief uit Lincoln 5 Sept. 1630 en een uit Tiverton 18 Sept. 1630. Al deze stukken zijn voorhanden op 't gemelde archief en werden in 't Engelsch vertaald opgenomen door Evans a. w. II p. 21—51, ongelukkig in verkeerde orde en vol misvattingen, zoodat hier en daar de zin onverstaaenbaar is. Tot eene dezer gemeenten behoorde ook zekere H. H. die 10 Mei 1622 in een uitvoerigen brief, (door een lid der Staatskerk onderschept en uitgegeven) zijn bezwaren tegen den kinderdoop te kennen gaf. Crosby, a. w. I p. 138, 275.

⁴⁾ In 1616 gesticht.

⁵⁾ Andermaal een deel van Jacobs gemeente onder Henry Jessey in 1640.

⁶⁾ Immers zoowel de wekelijksche avondmaalviering als het recht der broeders tot het bedienen van de sacramenten raakte spoedig in onbruik. Over de mensch-

diening, indien niet acht jaar later één uit haar midden, Edward Barber, tot de overtuiging gekomen was, dat geen doop geldig mocht heeten, die niet bij onderdompeling geschiedde ¹⁾, en aan deze meening gereeden ingang had weten te verschaffen onder zijn geloofsgenooten. Richard Blount, een hunner leeraars, ontving in 1643 den dompeldoop van den Collegiant Jan Batten te Rijnsburg en bediende vervolgens deze plechtigheid aan de leden zijner gemeente ²⁾. Zoo werd de band van geloofsgemeenschap met de Nederlandsche Doopsgezinden verbroken, die van nu af in hun oog ongedoopten waren; zóó ontstond de broederschap der Baptisten.

Hun verdere geschiedenis behoort niet meer tot het door mij behandelde onderwerp, maar de geschiedenis van hunne vaderen, de in Nederland uit het Brownisme voortgekomen Doopsgezinden, mag ik niet besluiten, zonder te wijzen op een hunner grootste verdiensten: deze namelijk, dat zij de eersten zijn geweest in Engeland, om de grenzen tusschen Kerk en Staat scherp af te bakenen, en daardoor de verkondigers werden van volledige godsdienstvrijheid. Niet te vergeefs hadden zij vertoefd in gewesten, waar de geest van den grooten Willem van Oranje wel niet gezegevierd had, maar toch een zeer beslissenden invloed op velen behield; niet te vergeefs getoefd in 't vaderland van Dirk Volkertszoon Coornhert; niet te vergeefs verkeerd in een kring van Doopsgezinden die, scherp onderscheidende tusschen het rijk van Christus en de rijken dezer aarde, tusschen Kerk en Staat, den Staat onbevoegd achtten om zich in te laten

wording dachten de meeste Doopsgezinden niet anders dan zij; over wapendragen en overheidsambt zouden later de Doopsgezinden niet anders denken. Zelfs omtrent den eed bestaat alleen hierin 't verschil, dat de Engelschen dien hielden voor een eenvoudig aanroepen van God tot getuige en de Doopsgezinden voor een zelfvervloeking.

¹⁾ A treatise of baptism or dipping, wherein is clearly shewed, that our Lord Christ ordained dipping and that sprinkling of children is not according to Christ's institution, and also the invalidity of those arguments, that are commonly brought to justify that practice. 1641.

²⁾ Vgl. over 't ontstaan van den doop bij onderdompeling Barclay a. w. p. 73 nt.

met secten of ketterijen en elken maatregel van overheidswege, om iemand van overtuiging te doen veranderen, ten stelligste afkeurden ¹⁾).

Zoolang zij Brownisten waren, verkondigden zij de leer, dat de Staat geen wetten aan de Kerk mag stellen, maar ze van haar moet ontvangen ²⁾, en dat het »den magistraet opgeleyt is allen valschen, eyghen ende versierden godtsdienst »wt te roeijen en de Christelicke religie, den sueveren godtsdienst ende sijn rechte bedieningen in Godts Woordt beschreven te bewaren ende met haar wetten te bevestighen” ³⁾. Johnson, hoewel erkennende dat het in niemands macht staat de gewetens te dwingen, noemde 't een heiligen plicht voor den koning, om elken valschen eerdienst af te schaffen, den waren in te voeren en zijn onderdanen te bevelen, ja te dwingen, dat ze dien zouden aannemen ⁴⁾. Henry Jacob ziet in den koning den éénige, die gerechtigd is tot het toezicht, de regeling en het bestraffen van alle kerkgenootschappen, en vraagt hij al voor zich en de zijnen nederig om vrijheid en tolerantie, hij sluit er in één adem (alsof het de natuurlijkste zaak der wereld was) de Papisten van uit ⁵⁾. Robinson beweerde evenzoo, dat de staatsoverheid, al

¹⁾ Aan dit betoog is het geheele werk van Pieter Jansz. Twisk, *Religions vrijheyd*, gewijd dat hij in 1609 uitgaf. Toch behoorde hij nog wel tot de Friesche d. i. niet-vrijzinnige Doopsgezinden. De Waterlandsche Doopsgezinden dachten er, indien mogelijk, nog vrijer over.

²⁾ Policy must take and not give laws to religion, — zegt Barrowe in zijn *Brief Discovery*, p. 91, 92.

³⁾ Art. 39 der Bekijdenis van de Brownisten.

⁴⁾ Answer to mr. H. Jacob his treatise 1600, p. 199: it is not in the power of princes or any man whatsoever to persuade the conscience and make members of the Church, but this must be left to God alone, who only can do it (Act. II: 47). Princes may and ought, within their dominions, to abolish all false worship and all false ministries whatsoever, and to establish the true worship and ministry appointed by God in his Word, commanding and compelling their subjects to come unto and practice no other but this.

⁵⁾ An humble supplication for toleration and liberty to enjoy and observe the ordinances of Jesus Christ, 1609, p. 13: we acknowledge no other power and authority for the overseeing, ruling and censuring of particular churches, how many soever in number, in the case of their misgovernment, than that which

vermag zij niets tegen de wetten en den godsdienst van Christus, toch haar zwaard mag en moet gebruiken ter gunste van het Koninkrijk en de wetten des Heeren, tegen allen, die daaraan vijandig zijn ¹⁾).

Maar zoodra Smyth en Helwys den beslissenden stap gedaan hadden, spraken zij geheel anders. Toen verklaarde Smyth in zijne Belijdenis ²⁾): »dat de overheyt wt kracht »haerder ambt niet en behoort met de religie- ofte con- »scientiesaecken te handelen, de menschen met geweld te »dwingen tot deen oft dander forme van religie ofte leer, »maar de Christelycke religie elckx conscientie over te laeten »ende alleen politieke overtredinghe te handelen, aengemerckt »Christus alleen den coninck en de wetgever der Kercken »ende der conscientiën is (Jak. IV: 12)”. Toen schreef Helwys rechtstreeks aan den koning ³⁾): »Wij buigen ons met den »diepsten eerbied ter aarde voor onzen heer den koning en »smeecken hem naar billijkheid te beoordeelen, of er wel iets »zóó onrechtvaardig en wel zulk een wreede dwingelandij »onder de zon is, als de gewetens der menschen in hun

is originally invested in your Royal Person; p. 20: we do humbly beseech your Majesty not to think, that by our suit for the said toleration we make an overture and way for toleration unto Papists, whose head is Antichrist, whose worship is idolatry, whose doctrine is heresy and a profession directly contrary to the lawful state and government of free countries and kingdoms, as your Majesty hath truly and judiciously observed.

¹⁾ Works III p. 277: it proves not that the magistrate may not use his lawful power lawfully for the furtherance of Christ's kingdom and laws. It is true the magistrates have no power against the laws, doctrines and religion of Christ, but for the same, if their power be of God, they may use it lawfully and *against the contrary*.

²⁾ Volgens 't handschrift ten archive der Doopeg. gem. alhier art. 86, of in de Engelsche uitgave van 1612 art. 84: that the magistrate is not by virtue of his office to meddle with religion or matters of conscience, to force and compel men to this or that form of religion or doctrine, but to leave Christian religion free to every man's conscience and to handle only civil transgressions, for Christ is only the king and lawgiver of the Church and conscience (James IV: 12).

³⁾ Mystery of iniquity p. 46. Vgl. het scherpe begin van den brief aan den Koning: the king is a mortall man and not God, therefore hath no power over the immortall soules of his subjects, to make lawes and ordinances for them and to set spirituall lords over them. If the king have authority to make spirituall lords and lawes, then he is an immortall God and not a mortall man.

» godsdienst te dwingen, terwijl zij toch, indien zij dwalen,
 » hunne overtredingen moeten boeten met het verlies hunner
 » zielen. De koning oordeele toch: is 't niet billijk, dat
 » ieder voor zich zijn godsdienst kiest, daar hij toch voor
 » Gods rechterstoel die keuze zelf zal moeten verantwoorden,
 » waar het geen verontschuldiging zijn zal te zeggen: wij
 » werden door den koning of zijn gemachtigden gelast of
 » gedwongen dezen godsdienst aan te nemen! De koning, die
 » een man van verstand is, bedenke verder: indien hij al door
 » zijn macht het volk tot de waarheid bracht en het, aan die
 » macht gehoorzamende, in de waarheid leefde en stierf, 't zij
 » uit vrees, 't zij uit liefde voor hem, — zal het daarom
 » behouden worden? De koning weet wel van niet, want
 » zij alleen, die aan de waarheid in liefde gehoorzamen, wie
 » de liefde Gods dringt, — hun gehoorzaamheid alleen wordt
 » door God aangenomen. Derhalve ziet de koning wel in,
 » dat hij door zijn macht niemand een Gode welbehagelijk
 » offer kan doen brengen, en verlangt hij dan dat de men-
 » schen, of zij willen of niet, Gode een offer aanbieden, dat
 » Gode niet welgevallig is? en zou de koning denken, dat
 » hij hiermede aan God zou behagen?"

Zulk een taal had Jacobus nog nooit gehoord. Nooit wa-
 ren zulke woorden nog in Engeland gesproken. Welhaast
 zouden Leonhard Busher en John Murton, even als Helwys
 uit Nederland overgekomen, ze herhalen op luider toon en met
 klemmender betoog.

Vele hunner meeningen mogen in den loop der eeuwen
 voorbij zijn gegaan en vele vormen, die zij liefhadden, voor
 ons alle beteekenis verloren hebben, — om die ééne waar-
 heid door hen verkondigd, al dreigde hen daarvoor gevan-
 genis en dood, komt hun eene eereplaats toe onder de
 voorstanders van waren vooruitgang, van ware verdraagzaam-
 zaamheid, van ware vrijheid.

B I J L A G E L

HUWELIJKEN AANGEGAAN DOOR TE AMSTERDAM WONENDE ENGELSCHEN,
VOLGENS DE PUIBOEKEN DIER STAD AUG. 1567 TOT JAN. 1617.

De namen van hen, die de acten zelven onderteekenden, zijn op deze lijst met een * aangeduid; waar dit teeken ontbreekt, stelde bruidegom of bruid of beiden, die derhalve niet konden schrijven, een kruisje, een monogram of iets dergelijks. Bij deze laatsten was het daarom niet zoo als bij de anderen mogelijk de spelling der eigennamen te verbeteren, die de geen Engelsch verstaande klerken deerlijk verbasterden even als de plaatsnamen, zoodat zij b.v. n°. 2 inschrijven als Benjamin Roit en n°. 8 als getuige noemen Frederick Jaebergh, die volgens n°. 9 Frederik Yearbury heette. De woonplaatsen achter de namen gevoegd werden, als van minder aanbelang, op ééne uitzondering na (n°. 42) door mij weggelaten. Sommigen woonden bij de Heipoort, velen in de zoogenaamde Nieuwstad, de meesten aan den Binnen-Amstel bij en achter het Bakhuis en de Bakhuisstraat (Bakkersstraat). De lijst is een tegenhanger van die, welke Dr. E. B. Swalve achter zijn vertaling van Bartlett voegde p. 249. In 1597 komt geen aanwijzing van huwelijk voor.

1598.

1. November 7. *Thomas Cockey van Stratford, opperknecht, wedr. van Lijsbet Walran, en Anna Clerk van London, wed. Christ. Raphier.

1599.

2. December 11. *Benjamin Wright van London, plaatsnijder, 34 j. en Lysbet Martijn van London, 22 j. Getuigen Joris en Catelijne Martijn, hare ouders.

1600.

3. Januari 22. *Thomas Martson van Harle (Harlesford?) bij Ipswich, metselaar, 26 j. en Haesgen Abrahams, 16 j. Getuige haar vader Abraham Heinricks.

4. April 22. Jan Hantley Thomaszoon, van Bradford, bombazijnwerker, 31 j. en Anne Heyes van Chissester (Chichester) 21 j. Getuige Janneken Heyes hare moeder; zijn moeder is in Engeland.
5. April 22. Willem Hantley van Bradford, bombazijnwerker, 26 j. Getuige zijn broeder Jan en Marie Hil Willemsd. van Oppen (Upton?), 26 j.
6. September 16. Jean Clercq van Marvick (Warwick?) wed^r. van Judith N. en Lijsbet Sodwell van Kent wed. Franchoy's Teyler.
7. September 16. *William Latham van Chierbory (Sherbourne?), 36 j. en Lijsbet Janson van Richmond, 38 j. Getuigen haar zwager en zuster Thomas Bishop en Marie Johnson.
8. December 16. Antoine Fetcher van Zelwordt (Chelmsford?), bombazijnwerker, 30 j. en Jenneken Richeman van Hilperton in Wiltshire, 18 j. Hare getuigen: Alexander Carpenter van Wrington, John Stevenson van Bradford en Frederick Jaebergh.

1601.

9. Maart 24. *Frederyck Yearbury van Beckington, kaarsenmaker, 25 j. en *Francis Hooms van London, 20 j. Haar moeder Anna Witachter getuige.
10. April 28. Jan Watley van Westbury in Wiltshire, bombazijnwerker, 27 j. (Getuige Antoine Fetcher) en Anneke Thomas van Warminster bij Salisbury, 25 j.
11. April 28. Jelvis Zetwell van Nottinghamshire, kistenmaker, 28 j. en Lijsbet Williams van Essex.
12. Juni 16. *Dirck Barents van Lyndust (Lindhust bij Southampton?) smidsgezel, 30 j. en Saertje Jans van London wed. van Lucas Claasz.
13. Augustus 18. *Mozes Johnson van Leicester, bombazijnwerker, 34 j. en Margriete Sley van Ilperton in Wiltshire, 22 j. Haar getuige John Stephenson.
14. September 29. *Joseph Tatham van Lestershire (Leicestershire), bombazijnwerker, 33 j. en Juliane Christoffels van London wed. Claas Williams.

1602.

15. Juni 29. Hans Hatmercoer van Baxhire (Berkshire) wed^r. Janneke Keels en Sara Bellat van London wed. Artur Billet.
16. Juli 13. *Richard Benet van Wolstershire (Worcestershire), draaier, 33 j. en Constance Kauwerde van Weymant, (Weymouth, Dorsetsh.) 27 j.
17. December 28. *Christopher Bomay van London, goudsmid,

wedr. Elisabeth Dryerlandt en Janneke Seuft Thomas van Hamstede (Hampstead) wed. Dirk Klerck.

18. December 28. *Reys Howell van Kaermargenshire (Caermarthensh.) bombazijnwerker, 28 j. en Annetje Heys van Gloucester wed. Jan Huntley.

1603.

19. April 12. *John Stevens van Wiltshire, bombazijnwerker, en Margriete Eylen van Gloucestershire wed. Benjamin Kennel.
20. Mei 17. *Henry Collgell van Hortstcastle (Hornscastle, Lincolnsh.) kleeremaker, 27 j. en Sytgen Jansd. van Bradford, 23 j.
21. November 15. *Thomas Willasonne van Beverkorts (?), bombazijnwerker 32 j. en Jenneke Cras van Essex wed. Joris Mariissen.

1604.

22. Februari 14. *William Marie Johanszoon van Wrentorn (Wrington?) bombazijnwerker, 21 j. en Lysbet Jans van Stratwerd (Stratford) 21 j. Getuige haar vader: Jan Trout.
23. Februari 21. Eduard Williams van Barington (Barrington), houtzager, 23 j. en Aelke Johnsdochter van Stradtfordt (Stratford) 23 j. Getuige haar vader: Jan Trout.
24. April 10. *Thomas White van Sechtenfort (?) 26 j. en *Rose Grempre van London wed. John Philips.
25. Juli 3. Dirck Witt van Brust (Brigg, Lincolnsh.?), varensgezel, 28 j. en Trijn Claesdochter 24 j.
26. Augustus 7. *Jean de l'Eoluse van Rouaan in Frankrijk, boekdrukker, wedr. Catherine de l'Epine en Els Luys van Somersetshire wed. Thomas Dickers.
27. Augustus 14. *Thomas Porter van London, kaarsenmaker, 33 j. en Caterina Grienbergh van London, 25 j. Getuige haar zuster Rosa Grienberch (Greenbury?).
28. September 4. *William Hawkins van Wiltshire, opperman, 26 j. en Anna Elinat van Wiltshire, 30 j.
29. September 15. Johan Klerck van Newton, Cambridgeshire, schoenlapper wedr. Isebel Serwell en Urzele Drienuwery van Kenninghall, Norfolk, wed. Jan Deyns.
30. November 20. Eduard Hymes van Hatfield (Hatfield), bombazijnwerker, 27 j. en *Aagtje Paulusd. van Geuns (Nieuwstad-Gödens) in Emderland, 23 j.

1605.

31. Januari 15. *William Richardsonne van London, bombazijn-

werker, 23 j. en *Francies Home Jansd. van London wed. Frederik Jarbruck. (vgl. n°. 9).

32. Mei 7. Jan Thomas van London, metselaar, 24 j. en Aaltje Spijker van Jarmuyen (Yarmouth) wed. Jan Bockel.
33. Juli 16. *Thomas Adams van Hemshire (Hampshire), handschoenmaker, wed. Margriete Optams, en Lysbet Jorisd. van Aelberry (Aylesbury, Bucks ?) 33 j.
34. October 22. Jan Haecgens van Chipnom (Chippenham), bombazijnwerker, 26 j. en Mary Tomas van Vroom (Frome, Somersetsh.).

1606.

35. Januari 14. Robert Jelisson van London en Magdalena Jans van Ipswich (Ipswich).
36. Januari 28. Richard Ardivey van —, bombazijnwerker, 33 j. en Judith Jans van — wed. Wilhem Holder.
37. April 15. Thomas Michiels van Cambridge, draaier, wed^r. Marie Komdie en Margriete Williams van Leyster (Leicester) wed. Christoffel Urchin.
38. Augustus 19. *David Breston van London, wed^r. Margriete Welssing en Jenne Smyth van London, wed. Richard Watz.
39. September 5. *Johannes Simon van Baster (?), schoolmeester, wed^r. Denner Smeers en Annetje Lyfele van Sissester (Chichester) wed. Joris Caligaert.
40. November 11. *Rogier Payne van London, bombazijnfriseerder, 28 j. en Aelken Wilkens van London wed. William Herred.
41. December 16. Thomas Gillis van Hompton (Hampton ?) messenmaker, wed. Janneke Williams en Anna Aemsdochter van Chechestchester (Chichester) wed. Richard Paris.

1607.

42. Maart 29. *Henricus Ainsworth van Swanton, leernaar, 36 j. wonende op den Singel bij de Heipoort en *Margery Halie van Ipswich wed. Richard Appelbey.
43. Juni 2. *John Osborne van Worcestershire, 23 j. kokermaker en Francis Cotten van Berchshire (Berkshire), 19 j.
44. Juni 30. *William Williams van Bedfordshire, bombazijnwerker en Deliane Christoffers van London, wed. Joseph Taekom.
45. Juli 28. Eduard Scheys van Suffolkschire, kleerenmaker, 25 j. en Anna Trevirayd van Berkshire, 29 j.
46. September 1. *Thomas Conradine van London, borduurwerker, wed^r. Mary Heys en Timothea Frekelthon van Standley (Stanley), 35 j.

47. September 1. *Edmund Webb van Berkshire, bombazijnwerker, 21 j. en Aylt Goodfellow van Northampton.
48. December 15. *John Dericks van Nortwitz (Norwich), bombazijnwerker, 25 j. en Aelken Martins van Breyd (?) in Barts-hire (Berksh.) 22 j.
49. December 15. *Thomas Norwayer van Chipnem (Chippenham), bombazijnwerker, 26 j. en Janneke Koolsson van Wysbyt (Wisbeach, Cambridgesh.) 24 j.

1608.

50. Januari 12. *Jean Beauchampe van Northamptonshire, 40 j. en Susanna Sanders van Warxhire (Warwicksh.) 20 j.
51. Januari 29. *Hendrik Hendrickszoon van Stiltén (Stilton, Huntingdon) lakenkooper, 27 j. en *Martgen Hendrickx van hier, 22 j.
52. Juli 5. *Henry Cullandt van Nottinghamshire, bombazijnwerker 20 j. (vertoonende acte onder de hand van Richard Clyfton, predikant te Sutton, dat zijn geboden daar gegaan zijn) en Margarete Grymsdicke van Sutton (Long-Sutton, Lincolnsh.?) 30 j.
53. Augustus 23. *John Murton van Queynsborch (Gainsborough) bontwerker, 25 j. en *Jane Hodgkin van Worchepe (Worksop), 23 j.
54. Augustus 30. Francis Pigett van Axen (Hexham?) opperman, 32 j. en Margriet Struts van Bafford (Bedford), 30 j.
55. October 4. *Jacobus Hurste van Rekfort (Retford), bombazijnwerker, 26 j. en Geertrud Bennister van Rekford (Retford) 23 j.
56. November 29. Robert Newman van Syts (?), bombazijnfriseerder 28 j. te Middelburg en Dorothea Berrit van Derby, 22 j.
57. December 6. *Cuthbert Hutton van Daelten (Dalton, Lancastersh.) tinnegieter, 27 j. en Prudence Blass van Berford (Bradford) 21 j.
58. December 10. Jan Willems van Redtford (Retford), bombazijnwerker 24 j. en Marserye Dael van Laundt (Louth?) 32 j.

1609.

59. April 11. William Jepson van Worship (Worksop) in Nottinghamshire, huistimmerman, 26 j. en Rosemund Korsfeld, mede van Worship, 23 j.
60. April 11. Robert Dampert van Stafford, kramer, wedr. Stijnke Gerrits en Lijntje Claesdochter, 25 j.
61. April 14. *Joan de l'Ecluse van Rouen, boekdrukker, wedr. Els Dikkers en Jacomyne May van Wisbus (Wisbeach) in Cambridshire, 30 j. Haar broeder Willem Hoyt is getuige.

62. Augustus 15. *Anthony Traford van London, hoedenstoffeerder, 24 j. en Lysbet Jonas van Taenbourn (Tenbury, Worcestersh.?) 23 j.
63. September 19. *Thomas Cox van Chichester, kleerenmaker, 31 j. en Margaret Pickerings, 28 j.
64. November 29. Raaf Hamelyn van Fordimburgh (Fordingbridge, Hants) kleeermaker, 24 j. en Anna Luyt. Zijn getuigen : zijn broeder Hendrick en moeder Judith Socin.

1610.

65. Februari 6. *Christopher Laund van Norfolk, knopenmaker, 30 j. en *Susanna Goldt van Westcontrey (?) wed. Robert Alef.
66. Augustus 2. *Walter Smith van Berry (Bury, Lancastersh.?) tabakpijpenmaker, 30 j. en *Anne Colman van Woesterp (Woolthorpe, Lincolnsh.) 29 j.
67. Augustus 14. William Cok van Loxael (?) bombazijnwerker, wed^r. Magdalena Kanwel en Aelken Braedje van Welles (Wells) in Somersetshire, wed. Jan Braedsie.
68. September 4. Jan Brun van Bristou (Bristol), handschoenmaker, 30 j. en Susanne Muessinck van Wrinston (Wrighton?) Somersetshire, 21 j.
69. October 23. *Matthew Auckland van Brechtwyl (Blackwell, Worcestersh.?) handschoenmaker, 24 j. en Elisabet Pygadt van Axen (Hexham?) 19 j.
70. December 11. *Richard Bennet van Worcestershire, been-draaier, wed^r. Constance Couward en Mary Jens van London, 22 j. Getuige haar stiefvader Roger Waterer.

1611.

71. Januari 29. *William Penroes van Devonshire, bombazijnwerker, 27 j. en Anne Sharp van Bedfordshire 27. Getuige haar opziener (?) Jan Withorff.
72. Februari 12. *Edward Armfelde van Eppestown, damastwerker, 26 j. en Margery Orghan van Kasselwey (?) 33 j.
73. Februari 12. *Josewy Cobart van Wiltshire, bombazijnwever, wed^r. Janneke Jans en Lysbet Heynricxd. van Sommershire (Somersetsh.) 20 j.
74. April 23. Jan Cox van Uffenthon in Baxhire (Overton, Berkshire) messemaker 23 j. en *Mary Perkins van London 20 j. Getuige: haar vader Thomas Perkins.
75. Mei 14. *Samuel Whitaker van Somersetshire, bombazijnwerker, 23 j. en *Deliverance Penry van Hamptonshire, 21 j.
76. Juni 11. *William Jansen van Tanton (Taunton, Somersetsh.)

- bombazijnbereider en Anne Jans van Brouton (Broughton) 23 j.
77. September 15. *Richard Mortlocke van Herritz (Harwich) in Essexhire wedr. Lysbet Mortlocke en Janneke Willems van Inverstone (Ingatestone) in Essex, wed. Thomas Thaemsen.
78. November. 5. *Charles Thicels van Saltzbury (Salisbury) 28 j. en Maria Hutton van Dubbesbridge (?) 27 j.
79. November 19. Eduard Pekzael van Wordinghegen (Worthing, Sussex?) kleerenmaker, 47 j. en Justina Kox van Sissethel (?) De geboden zijn opgehouden en het huwelijk had geen voortgang.
80. December 3. Richard Galy van Bedfordshire, metselaar, 40 j. en Jenne Zwaen van London wed. Lowys Jenkins.
81. December 17. Thomas Brown van Sussex, bombazijndrukker, 26 j. en Jannetje Lodewijks wed. Bartolomeus Adriaens van Alkmaar.

1612.

82. April 7. Robert Jaques van Wylshire (Wiltshire), bombazijnwerker, 26 j. en Saartje Parijs van London, 17 j.
83. April 14. *Abraham Pratt van Londen, varende voor barbier, 32 j. en *Jane Charter van Saltzbury (Salisbury) 34 j. Getuige haar neef Eduard Pexael.
84. April 4. *Eduard Amlin van Saltsbury (Salisbury), bombazijnwerker, 25 j. en Lijsbeth Smyth van Cambridge, 21 j.
85. Juni 1. *Oliver Smyth van Southampton, kleerenmaker, 22 j. en *Barber Stubbard van Southampton, 21 j.
86. Juli 14. *Salomon Thomson van Lauwe (Louth, Lincolnsh.?) bombazijnwerker, 21 j. en Dorothea Struth van Axem (Hexham?) 34 j. Getuigen zijn vader Antoni Thoms en haar neef Francis Pygott.
87. Augustus 18. Hendrik Everts van Stockholm, 33 j. en Susanna Ingles van London, wed. Robert Aegem.
88. September 22. Thomas Salzbery van London, kistenmaker, wedr. Aelken Andries en Elisabet Scharp van Nottinghamshire 25 j. Hare getuigen zijn Francis, Joseph en Richard Bennett.
89. November 10. Barthey Silman van Alewicke (Alnwick) in Northumberland, bombazijnwerker, 26 j. en Elsebet Glind van Gilbe (?) in Leicestershire, 26 j.

1613.

90. Februari 2. *Timotheus Elkes van London, medicijnmeester, 34 j. en Margerietta Eerdewijns, 24 j.
91. Februari 16. *Jonathan Jans Hart van Haetfield (Hatfield) bombazijnwerker, 23 j. en Celiken Jelisd. van Brakkelee (Brackley, Buckinghamsh.) 22 j. Getuigen zijne ouders Jan Hart en Trijcke Joesten, en haar vader Thomas.

92. April 23. *Thomas Yallison van Strackford (Stratford), knoopenmaker, wed^r. Tanneke Jelis en Anneke Ansen van Cirnter (Cirencester) wed. Willem Salisbury.
93. Juni 29. *William Masit van Possit (Portsea), bombazijnwerker, wed^r. Lysbet Willems en Dorothea Thomas van Thorburg (Thornbury, Gloucester) 19 j. Haar getuige is haar vader Thomas Perkyns.
94. Juli 6. *Timothy Moyse van Penchaster (?) in Kentshire, 26 j. en Lysbet Meryweder van Ingelbey (Ingoldwells?) in Lincolnshire, 23 j.
95. Juli 6. *Richard Mortlake van Herwitz (Herwich), smid, wed^r. Jannetje Tangin en Elske Tillet van Nieuwbery (Newbury, Berksh.) wed. William Dardin.
96. Juli 6. *Giles Silvester van Adamchartle (?) 29 j. en *Marie Arnould van Laystad (Leicester?) 19 j. Getuigen hare ouders Antonie en Elske Arnould.
97. Juli 13. *Rainold Hartt van Abbotsbury (Dorsetsh.) 35 j. en Magiory Willobey van Favey (Fowey, Cornwall?) 25 j.
98. Juli 13. Eduard Philip van Bedfordshire, bombazijnwerker, 35 j. en Anna Hutton van Boolem (?) 24 j.
99. Augustus 31. Willem Johns van Beynessen (Bowness?) bombazijnwerker, wed^r. Yde Milles en Anna Sanders van Saltzburgh (Salisbury) wed. Simon Willes.
100. September 7. *Richard Plater van Bockingham, letterzetter, 24 j. en Janneke Hodry van Nottinghamshire 28 j.
101. November 9. *William Bradford van Ostervelde (Austerfield) vastijnwerker, 23 j. »wonende tot Leyden alwaer hem de geboden opgeleght worden, verklaerde geen ouders te hebben" en *Dorothea May, 16 j. van Witsbuts (Wisbeach). Haar getuige is Henry Mayr.

1614.

102. Maart 22. Dirk Mancell van Leicestershire, bombazijnwerker, wed^r. Lysbet Bakker, en Anna Lytte van Wiltshire, wed. Ralf Amlin (zie n°. 64).
103. April 19. Thomas Giles van Somersetshire, smid, wed^r. Anna Paris en Lijsbet Naris van Hampshire, gescheiden van Steven Bradly (zie n°. 41).
104. Juni 7. *Daniël Studley van Londen, wed^r. Tanneke Auterits en Ursule Trieuwery van Norwitz (Norwich) wed. Jan de Klercq, zie n°. 29.

1615.

105. Februari 14. *Henry Reckode van Sandwitz (Sandwich), kam-

B I J L A G E II.

OUDEST BELIJDENIS VAN JOHN SMYTH.

Corde credimus et ore confitemur :

1.

Unum esse Deum, optimum, maximum, gloriosissimum, creatorem et conservatorem omnium : qui est Pater, Filius et Spiritus Sanctus.

2.

Deum creasse et redemisse genus humanum ad imaginem suam, omnesque homines (nemine reprobato) ad vitam predestinasse.

3.

Deum nullam peccandi necessitatem cuiquam imponere, sed hominem libere impulsu Sathanae a Deo deficere.

4.

Regulam vitae a Deo primitus in observatione legis positam ; exinde ob infirmitatem carnis Dei beneplacito per Christi redemptionem in justitiam fidei translata esse : quam ob causam, neminem Deum juste incusare, verum potius ex intimis visceribus ipsius misericordiam revereri, admirari et celebrare debere ; cum possibile homini reddiderit Deus per gratiam, quod prius homini lapso impossibile fuerit per naturam.

5.

Nullum esse peccatum originis, verum omne peccatum esse actuale et voluntarium vid. dictum factum aut concupitum contra legem Dei : ideoque infantes esse sine peccato.

6.

Jesum Christum esse verum Deum et verum hominem vid. Filio Dei assumente et sibi uniente hominis veram et puram naturam ex vera anima rationali et vero corpore humano consistentem.

7.

Jesum Christum, quod ad carnem attinet, per Spiritum Sanctum

in utero virginis Mariae conceptum fuisse, postea natum, circumcissum, baptisatum, tentatum fuisse, etiam ipsum esurivisse, sitivisse, comedisse, bibisse, crevisse tum statura tum cognitione: defatigatum fuisse, dormivisse, denique crucifixum, mortuum, sepultum fuisse, resurrexisse, in caelum ascendisse, ipsique utpote soli Regi, Pontifici et Prophetae Ecclesiae omnem tum in caelo tum in terra potestatem commissam esse.

8.

Gratiam Dei per Christi redemptionem impetratam omnibus sine discrimine paratam et oblatam fore, idque non fecte sed bona fide: partim per creaturas quae invisibilia Dei declarant, partim per evangelii predicationem.

9.

Homines ex Dei gratia per Christi redemptionem posse (Spiritu Sancto per gratiam ipsos preveniente) resipiscere, credere, ad Deum convertere et vitam aeternam adipisci: sicut e contra, posse ipsos Spiritui Sancto resistere, a Deo deficere et in eternum perire.

10.

Justificationem hominis coram Dei tribunali (qui est et justitiae et misericordiae thronus) subsistere, partim ex imputatione justitiae Christi per fidem apprehensa, partim ex justitia inherente in ipsis sanctis per operationem Spiritus Sancti quae regeneratio sive sanctificatio dicitur: siquidem justus est qui facit justitiam.

11.

Fidem bonis operibus vacuum, mortuam esse; veram autem et vivam fidem per bona opera dignosci.

12.

Ecclesiam Christi esse coetum fidelium post fidei et peccatorum confessionem baptizatorum, potestate Christi preditam.

13.

Ecclesiam Christi habere potestatem sibi delegatam verbi annuntiandi, sacramenta administrandi, ministros constituendi et abdicandi, denique excommunicandi; ultimam autem provocationem esse ad fratres sive corpus Ecclesiae,

14.

Baptismum esse externum symbolum remissionis peccatorum,

mortificationis et vivificationis, ideoque ad infantes non pertinere.

15.

Coenam Domini esse symbolum externum communionis Christi et fidelium ad invicem per fidem et charitatem.

16.

Ministros ecclesiae esse, tum Episcopos quibus facultas dispensandi tum verbum tum sacramenta commissum est, tum Diaconos, viros et viduas, qui res pauperum et fratrum infirmorum curant.

17.

Fratres post tertium gradum admonitionis in peccatis sibi cognitis perseverantes excludendos esse e communione sanctorum per excommunicationem.

18.

Excommunicatos quod ad civile commercium attinet non esse devitandos.

19.

Mortuos (vivi momento mutatis) resurrecturos iisdem corporibus, non substantia sed qualitatibus mutatis.

20.

Post resurrectionem omnes sistendos fore ad tribunal Christi iudicis, secundum opera iudicandos: pios post sententiam absolutionis vita eterna cum Christo in caelis fruituros, impios vero damnatos, in Gehenna cum Diabolo et angelis ejus eternis suppliciis cruciandos.

JOHN SMYTH.

B I J L A G E III.

 BRIEF VAN THOMAS HELWYS EN ZIJN GEMEENTE AAN DEN KERKERAAD
 DER VEREENIGDE DOOPSGEZINDE GEMEENTE.

Ecclesia Anglicana Ecclesiae Belgiae Amsterdamiae. Gratia vobis et pax a Deo patre nostro et domino Jesu Christo.

Charissimi fratres fidei vinculo, (in eo ad quod pervenimus) oportet nos, ut eadem simul incedamus regula: et hoc profiteamur in omnibus erga vos prestare, secundum eam scientiae et gratiae mensuram, quam Deus nobis dedit aut daturus est: idem a vobis expectantes, quum tale iudicium de vobis ferendum est. Idcirco nostra interesse iudicavimus (cum auditur idque a semetipsis, quod quidam, qui erant ex nobis, sed nunc temporis, propter eorum in peccato impenitentiam, quum nos esse Christi ecclesiam et potestatem recipiendi ejiciendique membra habere negent, sancta Christi censura nobis, ejus ecclesiae, concessa; et communione omnium sanctorum juste excluduntur, et nunc conantur seipsos vobis adjungere) vos certiores facere, ut caveatis, ne tales recipiatis, quibus polluamini, cum optime sciatis paululo fermenti totam massam fermentari. Et vos in timore Dei obsecramus, ut vobis ipsis attendatis, ne inconsulto improbos justificetis innocentesque condemnetis, a quo scelere ut vos Deus avertat summis precibus oramus. Sed persuasimus nobis de vobis istis meliora, assidue expectantes, vos operam vestram potius in reformandis contumacibus, quam in ipsis corroborandis in peccatis suis duros, et adhuc vestrum auxilium in nobis superstruendis, non diruendis collocaturos. Et sic sperantes vos in omnibus rebus vestris, verbum Dei regulam vestrae directionis, secundum vestrae fidei professionem, sequuturos: commendamus vos Deo et Sermoni gratiae ipsius, qui potest superstruere, et dare vobis quod haereditatis jure possideatis cum sanctificatis omnibus. Valet.

B I J L A G E IV.

OUDSTE BELLIJDENIS VAN HELWYS EN ZIJNE GEMEENTE.

Synopsis fidei verae Christianae Ecclesiae Anglicanae
Amsterodamiae.

1.

Quod tres sunt qui testificantur in caelo, Pater, Sermo et Spiritus Sanctus, et hi tres sunt unus Deus, per quem omnia in caelo et terra creantur et preservantur.

2.

Quod hic Deus creavit hominem secundum imaginem suam, qui peccavit et per cujus inobedientiam omnes peccatores constituti sunt; sed per obedientiam Jesu Christi justi constituuntur omnes.

3.

Quod Deus necessitatem peccandi nemini imponit.

4.

Quod nullum sit peccatum per generationem a parentibus nostris.

5.

Quod Deus vult omnes homines servari et ad agnitionem veritatis venire et non vult mortem morientis.

6.

Quod Jesus Christus in plenitudine temporis manifestatus erat in carne, factus ex muliere, conceptus et natus ex ea, Spiritus Sanctus inumbrans eam, fructus uteri ejus, semen Abrahami, Isaaci, Jacobi et Davidis secundum carnem. Et sic verus homo circumciscus erat, baptizatus, precatus est, tentatus erat, metuebat, ignarus diei judicii, esuriebat, sitiebat, defatigatus erat, edebat, bibebat, somnum oculis capiebat, statura et cognitione crescebat, crucifixus erat, moriebatur, sepultus resurrexit, in caelum ascendebat, omni potestate in caelo et terra ei tradita, existens solus Rex, Sacerdos et Propheta ejus ecclesiae. Et una persona, verus Deus et verus homo.

7.

Quod hominis justificatio coram Deo solummodo consistit in Christi obedientia et iusticia per fidem apprehensa: fides tamen absque operibus mortua est.

8.

Quod homo Dei gratia per Christi redemptionem facultatem habet (Spiritu Sancto in eo operante per predicationem evangelii) resipiscendi, credendi, ad Deum revertendi et ad finem perseverandi, atque etiam est in homine facultas Spiritui Sancto resistendi et a Domino avertendi.

9.

Quod Ecclesia sit coetus populi fidelis, baptizatus in nomen Patriæ, Filii et Spiritus, tempore quo confitentur fidem et peccata eorum; potestatem Christi habens verbum predicandi, baptismum et coenam dominicam administrandi, ministros suos eligendi et abdicandi, et membra sua recipiendi et ejiciendi, secundum Christi canones.

10.

Quod baptismus sit signum externum remissionis peccatorum, mortificationis et vitæ renovationis, et idcirco ad infantes non pertinet.

11.

Quod coena dominica sit signum externum spiritualis communionis Christi et fidelium mutuo in fide et charitate.

12.

Quod unumquodque membrum corporis oportet se mutuo cognoscere, ut sic prestant omnia charitatis fraternæ munera, tam animæ quam corporis, mutuo sibi invicem: et presertim Presbiteros oportet totum gregem cognoscere, in quo eos Spiritus Sanctus constituit Episcopos.

13.

Quod Ecclesiæ ministri sint aut Episcopi, quibus ab Ecclesia commissa est potestas verbum predicandi, baptismum et coenam dominicam administrandi; aut Diaconi, viri et viduæ, qui pro ecclesia fratrum pauperum et infirmorum necessitates sublevant.

14.

Quod oportet Ecclesiam (juxta Christi discipulorum et primiti-

varum ecclesiarum exemplum) unoquoque primo die hebdomadis convenire ad precandum, prophetandum, Deum celebrandum, panem frangendum et prestandum cetera omnia munera spiritualis communionis, quae pertinent ad divinum cultum, membrorum mutuam aedificationem et preservationem verae religionis et pietatis in Ecclesia: et idcirco seponendi sunt ordinarii nostrarum vocationum labores, qui in eo nos impedire possent.

15.

Quod fratres in peccato impenitentes, post tertium admonitionis gradum per ecclesiam actum, per excommunicationem ejiciendi sint ex ecclesiae communione.

16.

Quod excommunicati respectu civilis societatis non sint fugiendi.

17.

Quod adiaphora non sint ecclesiae aut alicui membro ecclesiae imponenda, sed Christiana libertas in hujusmodi retinenda est.

18.

Quod mortui resurgent (et vivis momento mutatis) eadem corpora quoad substantiam, etsi quoad qualitates diversa.

19.

Quod omnes homines post resurrectionem comparere oportet coram tribunali Christi djudicandos secundum opera eorum, ut pii justificati aeterna vita fruantur et impii condemnati in Gehenna cruciatus aeternos ferant.

Et sic per Dei misericordiam, Christum secundum ejus verbum didicimus, agnoscentes tamen nos ipsos simplices et ignaros, et semper paratos cum omni reverentia et humilitate a Deo instrui per hujusmodi instrumenta, quae Dominus noster excitaverit pro nostra in veritate ampliore informatione, et Deo benedicentes pro hujusmodi optimis mediis quae a vobis nobis suppeditata sunt, Dominum nostrum Jesum Christum suppliciter invocantes, ut vos et nos per Spiritum suum in omnem dirigat veritatem.

Gratia sit vobis et pax a Deo patre nostro et a domino nostro Jesu Christo.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} FEBRUARI 1881.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter,
C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ.,
W. C. MEES, N. BEETS, R. FRUIN, B. J. LINTELO DE GREER,
J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET, C. M. FRANCKEN, H. KERN,
S. HOEKSTRA BZ., J. A. FRUIN, R. VAN BONEVAL FAURE, P. DE JONG,
M. J. DE GOEJE, H. VAN HERWERDEN, J. P. N. LAND, J. G. DE
HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, J. G. R. ACQUOY en
J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen
en goedgekeurd.

De heer de Hoop Scheffer levert het vervolg en slot zijner
geschiedenis der Brownisten te Amsterdam, die hij in Novem-
ber 1.1. had afgebroken. In 't najaar van 1606 kwamen
nieuwe vluchtelingen om het geloof herwaarts, aan wier
hoofd John Smyth stond, wiens lotgevallen voor de uitwij-
king door den spreker worden meegedeeld. Hij stichtte
hier eenetweede Engelsche gemeente. De verhouding tus-
schen haar en de gemeente van Johnson en Ainsworth was
eerst vriendschappelijk, maar werd allengs koeler en er ont-
stond verwijdering. De spreker deelt uitvoerig de lotge-
vallen der gemeente van Johnson en Ainsworth mede, die
na een bestaan van ruim honderd jaren te niet is gegaan,

en de verdere geschiedenis der gemeente van Smyth, die door nieuwe toevoer in 1608 versterkt is, en eindelijk zich met de Nederlandsche Doopsgezinden vereenigde.

Wegens het vergevorderde uur kan er geene gedachtenwisseling over deze mededeeling plaats hebben, en daar niemand die in eene volgende vergadering verlangt, wordt de zaak hiermede geëindigd. Het gesprokene zal in de Verslagen en Mededeelingen der afdeeling een plaats vinden.

De heer Land verklaart zich bereid eene door hem aangekondigde bijdrage in de volgende vergadering te leveren.

De voorzitter sluit deze vergadering.

BERICHT

OVER DEN

WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE.

Volgens de bepalingen van het testament van den heer Hoeufft zou uwe commissie jaarlijks kunnen volstaan met eenvoudig op te geven, welke stukken bij haar hetzij voor den eerepenning, hetzij voor eervolle vermelding in aanmerking kwamen, en streng genomen zou zij de vraag naar de gronden harer beslissing onbeantwoord kunnen laten. Maar wij hebben dien weg nooit gevolgd en denken er ook thans niet aan, om van deze uitgebreide volmacht gebruik te maken. Wij zijn integendeel van meening dat het nuttig is u mede te deelen op welke gronden onze oordeelvellingen steunen en zullen niet licht afwijken van onze oude gewoonte. Wij hebben de vierschaar te spannen over *Latina Carmina*: ieder product moet dus worden beschouwd uit een dubbel oogpunt. De zuiverheid van taal kan ons niet bekoren, tenzij ook voldaan worde aan de eischen der poëzie.

Er werden dit jaar *acht* dichtstukken onder onze oogen gebracht, welke wij thans achtereenvolgens zullen bespreken.

Het eerste gedicht draagt tot titel: *In obitu* (sic) *filioli mei Gustavi*. Wij eerbiedigen natuurlijk de smart der ouders bij den vroegen dood van hun lieveling; maar deze 52 regels verheffen zich onzes oordeels niet boven uiterst middelmatige rijmelarij. Zie hier een paar regels:

O Mors, effera Mors! quousque tandem
Bona ac omnia bella devorabis?
Nonne perniciem mei videbas,
Et matris miserae ferum dolorem,
Totiusque domus graves querelas?

Op deze wijze gaat het altijd door. Van verheffing is nergens een spoor; de schrijver bezit niet genoeg meesterschap over de taal, om aan zijn gevoel in het Latijn eene passende uitdrukking te geven. Hij zelf of liever zijn amanuensis is een kalligraaf; hetgeen een onzer aanleiding gaf aan te teekenen: Het schrift is het best.

Het tweede gedicht heet *Alumnus desidiosus*. Het is de klacht van een luien knaap, die de zomervacantie buiten heeft doorgebracht en nu weder naar de kostschool in de stad wordt teruggezonden. Er zijn in dit stukje wel aardige regels, bijv.:

Quis fuit invisas primus qui condidit urbes?

Ah demens, immo perfidus ille Cain!

Tunc sunt torquendae conlegia nata iuventae

Et peiora nigro carcere gymnasia.

maar over het geheel is de taal duister en gewrongen en allermint weet de vervaardiger eenige belangstelling op te wekken voor den jeugdigen lediglooper. Zonder bedenken leggen wij dit stukje ter zijde.

Het derde gedicht draagt den langwijligen titel: *Ad Karolum Albertum Regem Sardiniae P. F. Aug. quum is Victorium Emmanuelem Sabaudiae ducem Primigenum suum ex ephelis excedentem anno 1838 consilio illustrium virorum Sardinensi agriculturae provehendae benignissimo decreto praeefecit.* Dat is dus een stukje uit de oude doos; maar dat Carlo Alberto voor 43 jaren zijn zoon benoemd heeft tot Eerevoorzitter eener commissie van landbouw, komt ons niet opmerkenswaardig genoeg voor, om na zoo langen tijd dit feit door de Muze te laten vereeuwigen. Ook blijkt wel van de belangstelling van den vader, maar over de werkzaamheid van den zoon ligt een sluier. Bovendien is het gedicht geheel zonder plan, want in plaats van iets over den landbouw te zeggen, behandelt de lofredenaar gedurende een zeer groot gedeelte van zijn werk, eene denkbeeldige vaart rondom het eiland Sardinië, welke beschrijving alleen verstaanbaar is met behulp van vrij wat mythologische gegevens en eene tamelijk uitvoerige kaart. Hier en daar heeft

het stuk wel enkele goede regels, maar het geheel is erg saai en onbeduidend. Het kost moeite den schrijver tot den einde toe te volgen. Van eenige onderscheiding kan geen spraak zijn.

Wij komen aan het vierde gedicht: *Universi orbis laetitia anno quinquagesimo recurrente ab episcopatu Pii IX Pontificis Maximi*. Deze schrijver heeft zeker eenige oefening en niet kwaad zijn bijv. deze regels:

Fervet opus mirum longo centum ordine currus,
Quos trahit adnexos ferreo vis ignea calle,
Flamina ventorum visi praevertere cursu,
Noctes atque dies itant redeuntque vicissim,
Et turbas Romae turrita ad moenia vectant.

Maar daarmede is het geheel niet gered. De inhoud is verward en onbeduidend; een eenvoudiger onderwerp zou beter strooken met de gaven van den vervaardiger. Met eenige, hier trouwens niet zeer sterke, bewijzen van kunstvaardigheid kan men in dezen wedstrijd niet voldoen.

Als het schrift ons niet bedriegt, dan zond dezelfde dichter nog eene tweede proeve van zijn talent: *Filius posthumus ad sepulcrum patris*. *Elegia*, maar ook hier is hij met de keuze zijner stof niet gelukkig. Dat iemand zich bitter beklagt zijn vader nooit te hebben gekend, laat zich denken; maar dat een vijftienjarige, wiens moeder bovendien nog in leven is, op dien grond zich bijna bereid verklaart een zelfmoord te begaan, gaat de mate van het waarschijnlijke wat al te zeer te boven. Ook de uitvoering is zwak en, oprecht gesproken, twijfelen wij of deze dichter ooit te Amsterdam het eermetaal zal bemachtigen.

Er blijven thans nog drie gedichten ter bespreking over, die van beter maaksel zijn. Allereerst de *Tannereis*, eene *Elegie*, gelijk het stuk betiteld wordt, aan het adres van Dr. Tanner: een onderwerp dat althans de verdienste der nieuwhed heeft. Over het geheel zijn de verzen gemakke-lijk en vloeiend en leest men dit stukje met genoegen; maar jammer is het, dat de satire eigenlijk haar doel voorbij streeft. Immers Tanner wordt hier verheerlijkt als de voor-

stander van het waterdrinken met verwerping van alle geestrijke dranken; hij wordt dus het ideaal van den gewonen afschaffer, met wien hij toch geenszins mag verward worden, terwijl de afschaffers zelven allerminst vrede mogen hebben met deze gelijkstelling. Maar dit daargelaten, is de behandeling wel aardig. Als een voorbeeld halen wij deze verzen aan :

Aspice simplicibus vescuntur ut omnia lymphis,
 Omne animans hausta robora ducit aqua.
 Nec tantum haec imbellis genus, sed et *acre* elephantum
 Corpora alit, viget hinc taurus et *acer* equus.
 Quid quod et ipsa viros, humanaeque pectora lymphae
 Roborat? exemplo durus arator erit:
 Nonne sitim assuetus vitreo exstinguere fonte
 Corporis atque animi viribus usque valet?

Ook het slot is geestig en onberispelijk :

Quin etiam Pario signum de marmore ponam
 Tanti ubi sit facti littera scripta memor.
 Tu stabis, Doctor, redimitus tempora iunco;
 Undique sub pedibus fons salientis aquae.
 Quinquaginta aderunt implentes dolia circum
 Belides: haec facti littera testis erit:
Ille hic est Tanner, fureret cum turpis egestas,
Primus qui docuit fonte levare . . . famem.

Er zijn wel enkele aanmerkingen op de taal te maken, maar niet van veel gewicht.

De Muze van den volgende dichter zingt op hooger toon. Zij heeft Jacobus Hénricus Hoeufft tot voorwerp van haar lof gekozen, den verlichten beschermder der Latijnsche dichtkunst. Naast enkele min gelukkige uitdrukkingen vinden wij hier een aantal schoone verzen. Wellicht is de dichter het krachtigst waar hij Hoeufft zelven sprekende invoert, als warm verdediger der studie die hem zoo dierbaar is. Wij veroorloven ons het genoegen van eene enkele aanhaling :

Non aliunde animos nostrum crevisse parentum
 Crediderim, praestans quos vexit ad aethera virtus;
 Non aliis didicisse rear monitoribus illos
 Veram mercari per honesta pericula famam;
 Seu qui natalem ingenti molimine terram
 Eripuere mari, et melius docuere vagantes
 Tendere iter fluvios et apricis parcere campis,
 Vomeris et siccas robur sentire lacunas;
 Seu nova qui patriae quaerentes commoda, vasti
 Audacem Oceani intentata per aequora cursum
 Instituire, neque insolito stridore frementes
 Euros, insuetumque truces metuere procellas,
 Advectique novas proris victricibus oras
 Signa sub averso statuere Batavica sole;
 Praelia seu terra qui depugnata marique
 In patriis gessere focis, decedere cara
 Luce prius certi, quam sumptis fortiter armis.
 Teque, heros, Flessinga suum quem iactat alumnum,
 Oppetere insignem docuit per vulnera mortem
 Dux retinere animam, patria labente, recusans,
 Qualem purpureae Romano sanguine Cannae
 Videre, effinxitque pii flens pagina Livi.
 Vos quoque Lugduni, fortissima pectora, cives
 Harlemique pati iussit suprema libenter
 Maior in angustis virtus Romana, nec ullo
 Exsternata malo, sed cladibus acrior exstans.

Dit zij genoeg om u een denkbeeld te geven van dit verdienstelijke stuk; gaarne erkennen wij met dit vers te zijn ingenomen.

Maar er blijft toch een gedicht over, dat de voorkeur verdient, niet zoozeer om den inhoud als om de onberispelijke versificatie en de keurige Latiniteit. *Ad Bacchum* heet dit stuk. De dichter zet zich aan den arbeid en volminachting voor het water der hengstebron roept hij Bacchus aan en zoekt zijne bezieling in een glas wijn. Zijn lied zal aan Bacchus gewijd zijn, zonder wien het leven geen leven zou zijn.

Quantum frigerent sine te lautissima festa!
Donis orba tuis quid bona coena foret?

Nog meer wijn. Bacchus is het, die ons van zorgen bevrijdt:

Nec me discruciat, quod dudum debeo, foenus,
Expers vel dotis nata locanda viro.

Niets aangenameer dan de begoocheling die wij aan Bacchus dank weten:

In speculis turpi sese offert alter Adonis;
Accipit invalidus robora fitque Milo;
Stultus Aristotelis se iudice vincit acumen;
Irus agit Croesum divitiasque crepat.

Nu begint echter de dichter te bemerken, dat hij wat al te mild heeft geplengd op het altaar des gevierden Gods. Hij roept om water; zijn aangezicht begint te gloeien; nu walgt hij van Bacchus en wenscht dat diens dienst ware onbekend gebleven. Wat rampen heeft hij over de aarde gebracht!

Passim sacra tibi stant magna minoraque templa,
Istuc ferre solent vir iuvenisque pedes,
Tartareos inter fumos strepitumque tremendum
Gutturibus mergant ut tua dona suis.

Eigenlijk is het ook twijfelachtig of de poezy wel zooveel aan Bacchus verplicht is. Althans Minerva en de Muzen haten hem. Een andermaal zal de dichter voorzichtiger zijn; Bacchus zelf moge het hem vergeven:

Quidquid id est, posthac penitus me nosse iuvabit,
Quam sit amoena parum crapula. Bacche vale.

Wij wenschen dit laatste gedicht met den gouden eerepenning te bekroonen en verzoeken daartoe den secretaris

het naambriefje, gemerkt met de woorden van Horatius *Dulce est furere* te openen. *Jacobus Henricus Hoeufft* en *Tannereis* komen voor eervolle vermelding in aanmerking. De vervaardigers zullen dus moeten worden opgeroepen om zich bekend te maken, in geval zij wenschen, dat hunne stukken met enkele noodzakelijke wijzigingen op kosten van het legaat zullen gedrukt worden.

De Commissie van beoordeeling

S. A. NABER.

J. C. G. BOOT.

TH. BORRET.

P R O G R A M M A

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MDCCCLXXXI INDICTL

Ante Kalendas Ianuarias huius anni octo carmina Academiae oblata sunt, de quibus in conventu sodalium Ordinis litterarii pridie Idus Martias habito ita iudicatum est:

Quae inscribuntur *In obitu filioli mei Gustavi* — *Alumnus desidiosus* — *Ad Karolum Albertum Regem Sardiniae, quum is Victorium Emanuelem Sabaudiae ducem Primigenum suum ex ephebis excedentem anno MDCCCXXXVIII consilio illustrium virorum Sardiniensi agriculturae provehendae benignissimo decreto praefecit* — *Universi orbis laetitia anno quinquagesimo recurrente ab episcopatu Pii IX Pontificis Maximi, — Filius posthumus ad sepulcrum patris non satis argumentorum tractatione, terso sermone et poeticis virtutibus commendantur, ut eorum ratio haberi possit.*

Melioris notae sunt elegia, quae inscribitur *Tannereis*, munita symbolo *Vivitur parvo bene*, etsi poeta ineptum hominem immerito laudavit ut aquae potorem, et carmen heroicum, quo laudatur *Jac. Henr. Hoeufft, certaminis poetici in urbe Amstelodamo auctor*. In eo plura nitent et poeta effecit, ut non immerito Horatianum illud *Dignum laude virum Musa vetat mori* versibus suis praescripsisse videatur.

Elegantia sermonis et versuum suavitate suos competitores superat, qui misit elegiam *Ad Bacchum*, instructum Horatii verbis *Dulce est furere*. Itaque ei praemium aureum decretum est. Aperta scidula eodem lemmate inscripta apparuit

hoc carmen deberi JOHANNI VAN LEEUWEN, civi Amstelodamensi.

Mentio honorifica cum editione carminis sui quum oblata esset poetae, qui Hoeufftium cecinit, eique, qui Tannereida composuit, huius auctorem se professus est PETRUS ROSATI Interamnas, illius FRANCISCUS PAVESI Mediolanensis.

Novum certamen his legibus ponitur, ut carmina ei destinata neque ex alio sermone translata neque iam edita neque L versibus minora, nitide et ignota iudicibus manu scripta sumptibus poetarum ante Kalendas Ianuarias anni proximi mittantur IOANNI CORNELIO GERARDO BOOT, Ordini litterario Academiae ab actis, munita sententia, quae item inscribenda est scidulae obsignatae, in qua nomen suum et locum, ubi vivit, indicabit.

Praemium victoris erit nummus aureus CC florenorum. Carmen praemio ornatum et si quae mentione honorifica digna censebuntur cum bona venia auctorum sumptibus ex legato suppeditandis typis describentur.

In conventu Ordinis mense Martio habendo exitus certaminis pronuntiabitur, scidulaeque carminibus nec praemio nec laude ornatis additae flammis tradentur.

Amstelodami pridie Kal. Apriles, anno

CIOIOCCCLXXXI.

C. G. OPZOOMER.

Ordinis Praeses.

unse-

um eia

annere

ts Ro-

ei der

a naq

i serq

proit

littera

eribet

um, e

enorat

monit

ibus z

cera-

mo e

MER

raes

3 2044 092 697 713

